॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधाशेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

16337

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

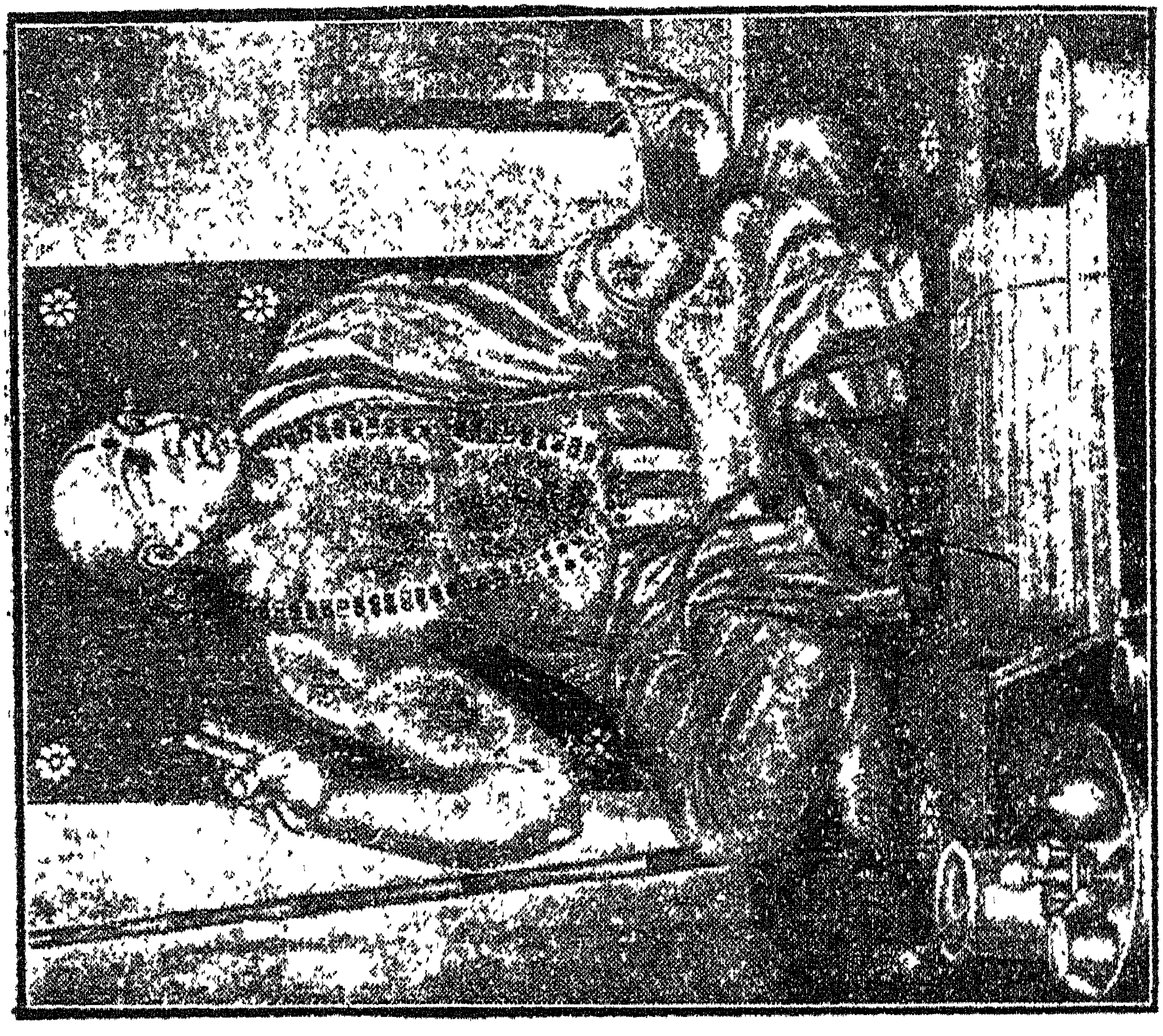

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अनु०—उक्तः समन्वयः साक्षादविरोधोऽत्र साध्यते ॥ चतुर्विधस्य तस्यादौ यावतस्तत्रापि च स्मृतेः ॥ तस्याश्चतुस्स्वरूपत्वात्प्रत्येकं चतुरात्मकाः ॥ पादाः सर्वे तदंशाश्च मूर्तीनां वर्णमागमात् ॥ आप्तता समताऽदृष्टिश्रुतिसाम्यबलोद्भवाः ॥ सर्वानुसारो लघुता विशेषा दर्शनाफले ॥ इष्टासिद्धिश्च नियमः पूर्वपक्षेषु युक्तयः ॥ एता एव त्वतिबलाः सिद्धान्तस्य नियामिकाः ॥

सु०—यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम् ॥ न क्षमन्ते विमतयस्तमुपासे श्रियः पतिम् ॥१॥ एकवाक्यता (दि) सिद्ध्यै प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थं विवक्षुरबुद्धिस्थेन सङ्गतिं दर्शयितुमशक्यत्वात्प्रथमाध्यायार्थं तावदनुवदति ॥ उक्त इति । (सकल) जगज्जन्मादिनिमित्तकारणे सार्वज्ञसर्वैश्वर्याद्यनन्तगुणपूर्णे-दिश्वाद्यवद्यगन्धविधुरे परे ब्रह्मणि नारायणे स्वरवर्णपदवाक्यमहावाक्यरूपस्य समस्तशास्त्रस्य साक्षात्परममुख्यया वृत्त्या न तु लक्षणया तथा महातात्पर्येण न तु पारार्थ्येन समन्वयः प्रथमेऽध्याये समर्थित इत्यर्थः । यद्यपि समन्वयशब्देनैव साक्षादित्यर्थो लभ्यते । तथाऽपि परकीयसंशब्दव्याख्याननिरसनेऽवहितैर्भवितव्यमिति सूचनाय तद्व्याख्यानमिदं कृतमित्यदोषः । अथवा समन्वयशब्देन मुख्यया वृत्त्याऽन्वयः प्रतीयते । परममुख्यया तु वृत्त्याऽन्वयं दर्शयितुं साक्षादित्युक्तम् । यद्वा न प्रधानपरमाण्वादिनिरसनेनोपादानत्वादिप्रतिपादनेन च परम्परया किन्तु साक्षादेवेत्यनेनाचष्टे । एवं प्रथमाध्यायार्थमभिधाय तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थमाह ॥ अविरोध इति । अत्रोक्तेऽर्थेऽविरोधो विरोधाभावोऽत्र व्याचिख्यासिततया बुद्धिसन्निहिते द्वितीयेऽध्याये साध्यते । अनेनास्याध्यायस्यातीताध्यायेन कार्यकारणभावलक्षणा सङ्गतिः सूचिता भवति । सकलशास्त्रसमन्वयेन जगज्जन्मादिकारणत्वे समस्तगुणपूर्णत्वेऽशेषदोषविधुरत्वे च परस्य ब्रह्मणोऽभिहित एव हि तत्र विरोधः स्फुरति । नान्यथा निराश्रयत्वात् । विरोधस्फूर्तावेव तदभावसाधनस्यावसरो नेतरथा । अप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । अतोऽतीताध्यायार्थस्य कारणत्वमेतदध्यायार्थस्य कार्यत्वं निश्चीयते । अथवा श्रुतिसमन्वयेनोपपादितोऽप्यर्थो न तावच्छ्रोतॄणां दृढनिरूढो भवति । यावदत्र

प्रतीतविरोधाभावो न साध्यते। विरोधेन श्रुतीनामेवाप्रामाण्यशङ्कनात्। तथा चानुपपादितकल्प एवापद्यते। विरोधाभावसाधने तु भवत्येव दृढनिरूढः। यथोक्तम्। विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति। अतो विपरीतकार्यकारणभावलक्षणाऽनयोस्सङ्गतिः। ननूक्तार्थे विरोधस्तत्र तत्रैव परिहृतः। तत्किमपरमवशिष्यते। यदर्थमध्यायान्तरारम्भः। सत्यम्। प्रतिवक्ष्यत्यत्राचार्यः। नन्वेवमध्यायस्याविरोधलक्षणैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वे सति पादभेदः किन्निबन्धनः। तत्राप्यस्य पादस्य प्राथम्यं किन्निबन्धनमित्यपेक्षायामाह ॥ **चतुर्विधस्येति**। तस्याविरोधस्य। निर्धारणे षष्ठी। आदौ प्रथमपादे। अविरोधः साध्यत इत्यनुवर्तते। चतुर्विधस्य तस्येत्यनुवादात्स चतुर्विध इति लभ्यते। तदयमर्थः। यद्यप्युक्तेऽर्थे विरोधाभाव इत्येकोऽर्थः। तथाऽपि युक्तिसमयश्रुतिन्यायोपेतश्रुतिविरोधाभावरूपावान्तरभेदेन स चतुर्विधो भवति। तत्प्रतिपादनेन चतुर्णां पादानां भेदो युज्यते। तस्य चतुर्विधस्यापि विरोधाभावस्य मध्ये युक्तिविरोधाभावः प्रथमपादे साध्यते। सर्वेषामपि विरोधानां युक्त्युपजीवित्वेन तद्विरोधस्य प्रबलतया तदभावसाधनस्य प्राथम्योपपत्तेः। युक्तिपुरस्कारेण प्रवर्तना (मानत्वा) च्च विचारशास्त्रस्येति। ननु कथमभावस्य चातुर्विध्यम्। उच्यते। चतुर्विधा हि विरोधिन्यो युक्त्यादयः। तदुपधानाद्विरोधोऽपि चतुर्विधोऽभिधीयते। ततस्तत्प्रतियोगिकोऽभावोऽपि तथोच्यते। अत एव यौक्त इत्युपपन्नम्। अभावस्यापि परम्परया युक्तिसम्बन्धित्वात्। अथवाऽविरोधपदसन्निधापितो विरोधस्तस्येति परामृश्यते। तथा च विरोधस्य युक्त्याद्युपधानेन चतुर्विधत्वात्तदभावसाधनेन पादभेदो युज्यते। चतुर्विधस्य तस्य विरोधस्य मध्ये यौक्तो विरोध आदावुक्तप्रकारेण प्रबलो यतस्तस्मात्तदभावोऽत्रादौ साध्यत इति योजनीयम्। यद्वा तस्येति विरोधिपरामर्शोऽयम्। तस्याप्यविरोधपदेन बुद्धिसन्निहितत्वात्। अविरोधो हि विरोधनिरूपणाधीननिरूपणः। विरोधश्च विरोधिना विना नोपपद्यते। ततश्च विरोधिनो युक्त्यादिभेदेन चतुर्विधत्वात्तद्विरोधाभावसाधनेन पादभेदोपपत्तिः। चतुर्विधस्यापि तस्य विरोधिनो मध्ये युक्तेः प्रबलत्वादादौ यौक्तो युक्तिसम्बन्धी विरोधाभावः साध्यत इति योज्यम्। प्रथमाधिकरणे विशेषमाह ॥ **तत्रापीति**। अपिपदमादावित्यस्यानुकर्षणार्थम्।

तत्र युक्तिविरोधाभावप्रतिपादकेऽपि पाद इत्यनौचित्यशङ्कासूचनार्थं वा । चशब्देनाविरोधः साध्यत इत्येतदनुकृष्यते । स्मृतेः पाशुपतादिकायाः । यद्यपि स्मृतेरित्यस्य न नञर्थेन सम्बन्धो घटते । विरोधश्च समासे गुणभूतः । तथाऽपि बुद्ध्या विविक्तेन तेन सम्बन्धः सम्भवति । युक्तिविरोधपरिहारलक्षणेऽत्र पादे स्मृतिविरोधपरिहारो न कर्तव्योऽसङ्गतत्वात् । कर्तव्यतायां वा प्राथम्यं कुत इत्यत आह ॥ **तस्या इति** । तस्याः पाशुपतादिस्मृतेर्युक्तिसमयादिविरोधिचतुस्स्वरूपत्वात् । एतदुक्तं भवति । पाशुपतादिस्मृतयो हि स्वयमाप्ताभिमतवाक्यतया समयरूपा अपि स्वाभिमतार्थे युक्तीः श्रुतीश्च संवादयन्त्यो युक्तिसमयादिविरोधिचतुष्टयरूपाः । ततश्चोक्तेऽर्थे तद्विरोधपरिहारोऽध्यायेऽन्तर्भवत्येव । किन्तु पादचतुष्टयार्थसङ्गतोऽप्ययं न निष्कृष्यैकत्रैव पादेऽन्तर्भवति । ततोऽध्यायादौ तदन्ते वा वक्तव्यः । प्रथमातिक्रमे च कारणं न किञ्चिदस्तीत्याद्याधिकरणे निरूप्यत इति । एवञ्च तत्रापि च स्मृतेरित्ययमुक्तस्यापवादो भवन्नपि न सर्वथेत्युक्तं भवति । समयादिविरोधस्यापि परिहारेण निष्कृष्टपादार्थाभावाद्युक्तिविरोधपरिहारस्यापि भावेनान्तर्भावसम्भवाच्च । एकस्यैवाधिकरणस्य पादचतुष्टयार्थसम्बन्धेन चतुस्स्वरूपत्वकथनेन प्रसङ्गाच्छिष्याणां शास्त्रे बहुमानोत्पादनायान्यदपि चातुर्विध्यं वक्ति ॥ **प्रत्येकमिति** । चत्वारोऽपि पादाः प्रत्येकं चतुरात्मकाः पादचतुष्टयार्थवन्तो द्रष्टव्याः । तद्यथा युक्तिविरोधपरिहारलक्षणोऽप्ययं पादः समयादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि भवति । तथा समयविरोधपरिहारलक्षणोऽपि द्वितीयो युक्त्यादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि भवतीत्यादि । पादा इत्येवोक्ते सन्निहितत्वादेतदध्यायगता एवेति ज्ञायते । तदर्थं सर्व इत्युक्तम् । सर्वाध्यायसम्बन्धिनोऽपीत्यर्थः । यो यदध्यायगतः पादः स तदध्यायगतपादचतुष्टयार्थवानवसेयः । न केवलमेवं पादाः किन्तु तदंशाश्च ते पादा अंशा येषां ते तदंशा अध्याया इत्यर्थः । प्रथमाध्यायः समन्वयस्येवाविरोधादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादि । पादानां चतुरात्मकत्वेऽधिकरणानां तथात्वं सिद्धमेव । न चैवमध्यायादिभेदानुपपत्तिः पौनरुक्त्यदोषश्चेति वाच्यम् । विवक्षाभेदेन सामञ्जस्यात् । यदा प्रथमः समन्वयार्थो विवक्ष्यते न तदा तदर्थतेतरेषामित्यादि । अन्यदपि चातुर्विध्यं शास्त्रस्य दर्शयति ॥

मूर्तीनामिति । चतसृणां वासुदेवादिमूर्तीनां प्रतिपादकत्वेनापि चतुरात्मकत्वं ज्ञातव्यमिति योजना । नन्वेतदुक्तमेव । पुनः कस्मादुच्यत इत्यत आह ॥ **वर्णामिति** । अत्रागमादित्याङ्द्वयस्योपश्लेषो द्रष्टव्यः । तत्राद्यस्यारभ्येत्यर्थः । द्वितीयोऽभिविधौ । आगम इति चतुरध्यायिशास्त्रमुच्यते । ततश्चायमर्थः । न केवलं प्रत्यक्षरं प्रतिपदं प्रतिसूत्रं प्रत्यधिकरणं किन्त्वेतच्छास्त्रगतमकं वर्णमारभ्य आ सर्वशास्त्रात्प्रत्यधिकरणं प्रतिपादं प्रत्यध्यायं समस्तेन शास्त्रेण च चतस्रो मूर्तयः प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः । कुत एतदवगन्तव्यमित्यत आह ॥ **आगमादिति** । बृहत्तन्त्रादेरित्यर्थः । एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्क्षेपेणाह ॥ **आप्ततेत्यादिना** ।

टि०—सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वानिष्टनिवारकम् । जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ १ ॥ विद्वन्मत्तेभकुम्भाद्रिविपाटनविचक्षणः ॥ विद्याधीशनृसिंहो मे गुरुर्नित्यं भवेन्मुदे ॥ २ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ ३ ॥ अविरोधलक्षणं व्याचिख्यासुर्ग्रन्थकारः पूर्वाध्यायार्थानुवादपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थमेकवाक्यतादिसिद्धये सूचयन्नेव प्रारिप्सितस्यानन्तरागपरिसमाप्तेः प्रचयस्य च हेतुतयाऽविगीतशिष्टाचारपरम्परादिनाऽवगतमवश्यकरणीयं श्रीपत्युपासनारूपमेतदध्यायप्रतिपाद्यगुणविशिष्टतया तत्स्तुतिरूपं च मङ्गलमनुष्ठाय शिष्यशिक्षार्थं अध्यायादावुपनिबध्नाति ॥ **यत्पदमिति** । अत्र वेदसंवेद्यमित्याद्याध्यायार्थसङ्कीर्तनम् । विमतयो यत्पदं नाभिवीक्षितुं क्षमन्त इत्येतदध्यायार्थकथनम् । अत्र च विरुद्धा मतिर्भवति येभ्यो युक्त्यादिभ्यस्ते युक्त्यादयो वा युक्त्यादिभिर्विरुद्धमतयो येषामिति वादिनो वा विरुद्धाश्च ता मतयश्चेति युक्त्यादिजन्यचतुर्विधविरोधिप्रतीतयो वा विमतिशब्देन विवक्षिताः । ते च वेदसंवेद्यं यत्पदं नाभिवीक्षितुं क्षमन्त इत्यस्य वेदसमन्वयसिद्धमर्थं नान्यथयितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वाध्यायार्थेन सङ्गत्यसूचनप्रसङ्गाद्वेदसंवेद्यमित्यस्यानर्थक्यं स्यादिति द्रष्टव्यम् । मूले उक्तः समन्वयः साक्षादिति पूर्वाध्यायार्थानुवादवैयर्थ्यशङ्कां तत्प्रयोजनप्रदर्शनेन परिहरति ॥ **एकवाक्यतादीति** । स्वस्मिन्निति शेषः । आदिपदेन पूर्वोत्तरभेदसंग्रहः । अध्यायार्थानुक्तौ हि कुतोऽस्य वाक्यसमुदायस्यैकवाक्यत्वं कुतश्च पूर्वोत्तराभ्यां भेद इति शङ्क्येत तदुक्तौ ह्यविरोधलक्षणैकार्थप्रतिपादकत्वादेकवाक्यत्वस्य तस्य पूर्वोत्तरव्यावृत्तत्वात्पूर्वोत्तरभेदस्य च सिद्धिरिति भावः ।

नन्वेवमविरोधः साध्यत इत्यध्यायार्थोक्त्यैव स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वस्य पूर्वोत्तराभ्यां भेदस्य च समर्थितत्वाद्भाष्येऽत्रेत्यस्यानर्थक्यमित्यतोऽध्यायार्थोक्त्यैकवाक्यत्वादिसिद्धावप्यसङ्गतार्थप्रतिपादने प्रेक्षावदप्रवृत्त्या तत्प्रवृत्त्यर्थतया सङ्गतेरप्यवश्यं दर्शनीयत्वात्तत्सूचकतयाऽत्रेत्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेर्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेनेत्युक्तम् ॥ **दर्शयितुमशक्यत्वादिति** । सङ्गतेः ससम्बन्धिकपदार्थतया सम्बन्धिनिरूपणाधीननिरूपणत्वादिति भावः । अविरोधोऽत्र साध्यत इति द्वितीयाध्यायार्थस्याप्युत्तरत्र कथनात्तावदित्युक्तम् । प्रकृत्यधिकरणे परोक्तोपादानत्वनिरासायाह ॥ **निमित्तकारण इति** । उपादानत्वे ब्रह्मणो निर्विकारत्वानुपपत्तिर्विवर्ताधिष्ठानत्वे तु श्रुतौ यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति निर्देशः सूत्रे जन्मादीति निर्देशश्चासङ्गतः स्यात् । न हि शुक्तिकातो रजतं जायत इति व्यपदेशोऽस्तीति भावः । द्युभ्वादीति द्वितीयपादे परोक्तस्य निर्गुणे समन्वयस्य निरासं सूचयितुमाह ॥ **सार्वज्ञ्येत्यादि** । पूर्वाध्याय एव प्रथमद्वितीयपादयोः परोक्तस्य मायाशबले ब्रह्मणि समन्वयस्य निरासं सूचयितुमुक्तमविद्यादीति । नारायणस्यापरब्रह्मत्वमिति परमतनिरासायोक्तं परे ब्रह्मणीति । प्रधानस्याशाब्दत्वे चतुर्थपादार्थ इति परमतमश्रद्धेयमिति भावेनाह ॥ **स्वरेत्यादि** । यद्वा समन्वयादित्यत्र कात्स्न्यं संशब्दार्थ इत्याशयेनोक्तं स्वरेत्यादि ॥ **न त्विति** । परमत इवेति शेषः ॥ **पारार्थ्येनेति** । उपासनाविधिशेषत्वेनेत्यर्थः समन्वयसूत्रे तस्योक्तत्वेऽप्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिनाऽध्यायेन तस्यानुक्तत्वादुक्तपदास्वारस्यमित्यत उक्तशब्दः समर्थनरूपतद्विशेष इत्याह ॥ **समार्थित इति** ॥ **समन्वयशब्देनैवेति** । सौत्रसमन्वयशब्दान्तर्गतसंशब्देनेत्यर्थः ॥ **साक्षादित्यर्थ इति** । साक्षादित्यस्य योऽर्थः परममुख्यादिरुक्तः स इत्यर्थः ॥ **लभ्यत इति** । समिति ह्युपसर्गेण परममुख्यार्थ उच्यत इति वक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः । ततश्च साक्षात्पदानर्थक्यमिति भावः । व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणान्न वैयर्थ्यमिति भावेन किं व्याख्यानेनापीत्यतः परकीयसंशब्दव्याख्याननिरासस्तत्प्रयोजनमित्याशयेनाह । **तथाऽपीति** ॥ **परकीयेति** । समीचीनोऽन्वयः समन्वयः समीचीनता त्वन्वयस्य तात्पर्यवत्ता सा च लाक्षणिकेऽप्यर्थे शब्दानां सम्भवतीति न समन्वयसिद्ध्यर्थं वाच्यत्वापेक्षेति परकीयव्याख्यानेत्यर्थः । एतन्निरासप्रकारश्च कथं च लक्षणावादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयमितीक्षत्यधिकरणोक्तरीत्याऽनुसन्धेयः । व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणमगतिका गतिरित्यपरितुष्यन्नाह ॥ **अथवेति** ॥ **मुख्यया वृत्त्या**ऽ-

नन्वेवमपि पूर्वपदार्थप्राधान्यादव्ययीभावस्यापि प्राप्तेरविरोधमिति स्यादिति चेदत्र वदन्ति । न पूर्वपदार्थप्राधान्येनाव्ययीभावस्यात्र प्रसक्तिः । तथा सति पापाभावोऽपापमिति परकीये तत्पुरुषोदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थस्याभावस्यैव प्राधान्येन तत्राप्यव्ययीभावप्रसङ्गात् । यदि च यदाऽभावसामान्येऽत्र नञ् वर्तते तदाऽर्थाभावेऽपापमित्यव्ययीभावेऽप्यभावविशेषविवक्षायां तत्पुरुष एव तस्य नञर्थत्वाभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादिति मन्यसे तदाऽत्रापि तुल्यम् । प्रकृतेऽप्यभावसामान्यविवक्षायामव्ययीभावप्रसङ्गेऽपि तद्विशेषविवक्षायामपूर्वपदार्थप्रधानत्वादेव नाव्ययीभावप्रसङ्ग इति । उक्तं चाग्रहणमिति ग्रहणाभावमात्रविवक्षायामव्ययीभावोदाहरणम् । अभावविशेषविवक्षायां तु तत्पुरुषस्येति । तच्चिन्त्यम् । तथा सति पापाभावोऽपापमिति तत्पुरुषोदाहरणेऽप्यभावस्यैवाभावभानेनाव्ययीभावस्यैव प्राप्तेः । यदप्यभावविशेषस्य नञर्थत्वं नास्तीति तदप्यसत् । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् । विशेषरूपेण वाच्यत्वं नास्तीत्यभिप्राये चाविघ्नमित्यादिरव्ययीभावो दत्तजलाञ्जलिः स्यादिति । अत्र ब्रूमः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह नञ्समासस्य वैकल्पिकत्वात् । अविरोधपदेऽभावेऽव्ययीभावपक्षेऽविरोधमिति प्रसङ्गेऽपि तत्पुरुषपक्षेऽविरोध इति पुलिङ्गं श्लिष्टमेव । वैकल्पिकत्वं च रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमित्यद्रुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगादवसीयते । अत एव चानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिध्यतीति सङ्क्षेपः । नन्वस्याध्यस्य का पूर्वेण सङ्गतिर्यत्सूचकत्वमत्रेत्यस्य स्यादित्यतः शृङ्गग्राहिकतया तां दर्शयति ॥ **अनेनेति** । कथमनयोः कार्यकारणभाव इत्यत आह ॥ **सकलेति** ॥ **अत इति** । द्वितीयाध्यायनिरसनीयविरोधशङ्काविषयभूतसमन्वयोपस्थापकतया पूर्वो द्वितीयस्य हेतुरिति ततो यत इत्यर्थः ।तथा च समन्वयाक्षेपसमाधानार्थत्वादस्य तदनन्तरता युक्तेति भावः। अत्रेतिपदस्यावृत्तिं विनाप्युक्तपदस्वारस्येनैव सङ्गतिलाभेन तदावृत्त्याश्रयणेनोक्तसङ्गतिसमर्पणेऽरुचिं मनसि निधाय पक्षान्तरमारचाति ॥ **अथवेति** । अत्र न्यायसूत्रसम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** । अत्र पक्षप्रतिपक्षशब्दाभ्यां तत्साधनोपालम्भौ लक्ष्येते विमर्शशब्देन च साधनोपालम्भविषयौ सम्भवासम्भवौ द्विवचनेन मेलनम् । तथा च सम्भवासम्भवविषयीभूताभ्यां स्वपक्षसाधनोपालम्भाभ्यां परपक्षसाधनोपालम्भाभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपालम्भसम्भवासम्भावाभ्यामिति यावत् । मिलिताभ्यां ताभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति तर्कनिर्णयविषयलक्षणमेतादिति ज्ञेयम् ॥ **विपरीतेति** । अतीताध्यायार्थस्य कार्यत्वमेतदध्यायार्थस्य

२ **

न्वय इति । एतच्च कारणाभावेऽपि सङ्कोचाभ्युपगमेन प्रवृत्तमुख्यार्थो भगवान्विष्णुरिति समन्वयसूत्रीयानुव्याख्यानानुसारेणोक्तम् । अत एवा-स्वरसात्साक्षाच्छब्दस्वारस्यानुसारेण पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति ॥ परम्परयेति । कारणवाक्यानां प्रधानादिपरत्वनिरासेन ब्रह्मण उपादानत्वादि-प्रतिपादनेन च ब्रह्मपरत्वं सिध्यतीत्येवं परम्परयेत्यर्थः । चतुर्थपादे परेण कारणवाक्यानां ब्रह्मणि परम्परया समन्वयसिद्धेरङ्गीकार्यात्तन्निरासाय साक्षादित्युक्तमिति भावः । नन्वत्र द्वितीयेऽविरोधः साध्यत इति द्वितीयाध्यायार्थमात्रोक्तेः कथमस्य भाष्यस्य पूर्वाध्यायसङ्गतत्वेनोत्तराध्या-यार्थाभिधायकत्वमित्यतोऽत्रेत्येतदावृत्त्याश्रयणात्तल्लाभ इत्याशयेन तथा योजयति ॥ अत्रोक्तेऽर्थ इति । नञोऽभावाद्यनेकार्थत्वात्तावदर्थतायाश्च प्रकृ-तेऽयोगादत्राभिमतमर्थविशेषं दर्शयति ॥ अविरोधो विरोधाभाव इति । अत्र च नञ्विशिष्टेन विरोधपदेनाभावविशेषस्य लक्षणयोत्तरपदार्थप्राधान्य-प्राप्तेर्युक्तमस्य तत्पुरुषत्वम् । न चाक्षपरिसूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्येऽपि तत्पुरुषादर्शनादतिमालोऽतिसर्व इत्यादौ चासत्युत्तरपदार्थप्राधान्ये तद्दर्शनात् न तस्योत्तरपदार्थप्राधान्यनियम इति लक्षणाश्रयणमनर्थकमिति वाच्यम् । तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्यस्यौत्सर्गिकतया क्वचिद्बाधकेनापवा-देऽप्यन्यत्र तस्याविकलतया लक्षणाश्रयणस्यावश्यकत्वात् । अस्तु वाऽन्यत्र तत्पुरुषो यथातथा । प्रकृतस्य नञ्तत्पुरुषत्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमावश्य-कम् । नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यस्य भाष्यादिसिद्धत्वात् । तथा हि । न तावन्नञ्समासोऽन्यपदार्थप्रधान इत्याश्रयितुं युक्तम् । तथा सत्यब्राह्मणिको देश इत्यादौ कप्प्रत्ययानुपपत्तेः । समासान्तरप्राप्तौ तदपवादकत्वेन नञ्समासस्यैव विधानेन तत्रापि न विद्यते ब्राह्मणो ब्राह्मण्यं यस्मिन्नित्यन्यपदार्थ-प्रधानकतत्पुरुषस्यैव प्रसङ्गेन बहुव्रीह्यप्रसङ्गेन शेषाद्विभाषेति बहुव्रीहौ विहितस्य कस्यानवकाशात् । किञ्चैवमस इत्यत्र तच्छब्दार्थस्य गौण-त्वप्रसङ्गेन मुख्यत्यदादिविषयत्वं त्यदादीनामस्तदोः सः सावनन्त्ययोरित्यादि त्यदादिकार्यम् । असर्वस्मा इत्यत्र सर्वशब्दार्थस्य गौणत्वेन तन्मु-ख्यार्थविषयकसर्वनामसंज्ञाप्राप्त्या स्मायादेशश्च न स्यात् । अत एव न पूर्वपदार्थप्रधानोऽयं नञ्समासः । न चोत्तरपदार्थप्रधानकत्वे काचिदियं कुसृष्टिः प्रसरतीत्युत्तरपदार्थप्रधानकत्वसिद्धिः । अत्र च लिङ्गमेतत्तदोः सुलोप इत्यत्रानञ्समासग्रहणम् । अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण सम्बन्धिनः सोर्लोपो विधीयमानो नेषो ददात्यसो ददादीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । ततश्चोत्तरपदार्थप्रधानत्वान्नञ्समासस्य तत्सिद्धये युक्तं लक्षणाश्रयणम् ।

श्रुतिविरोधपरिहारस्य तृतीये च समयविरोधपरिहारस्य कर्तव्यत्वप्रसङ्गेन समयश्रुतिविरोधपरिहारयोः पौर्वापर्यानुपपत्तिरिति युक्तिविरोधपरिहारस्य पूर्वनिरूपणमनन्तरं समयविरोधपरिहारस्यानन्तरं श्रुतिविरोधपरिहारस्य ततो न्यायोपेतश्रुतिविरोधपरिहारस्येति क्रमस्य सर्वथाऽप्यनुपपत्तिरित्यतश्चतुर्थपादव्युत्पाद्यश्रुतियुक्तिविरोधपरिहारस्यातिप्रबलत्वेऽपि मुमुक्षुणाऽन्ते जिज्ञास्याध्यात्मविषयत्वेन प्राथम्यानौचित्यात्तस्य चतुर्थे निवेशः। इतरविरोधत्रयपरिहारस्य चानतिप्रयत्नसाध्यतया तदपेक्षया दौर्बल्यात्सोपानारोहणन्यायेन तत्पूर्वं निवेशः। इतरविरोधत्रयपरिहारस्य च महामल्लभङ्गन्यायेन पौर्वापर्यमिति भावेन युक्तिविरोधस्य समयादिविरोधापेक्षया प्राबल्यमुपपादयति ॥ **सर्वेषामपीति** । विरोधपदमविरोधस्योपलक्षणम्। ततश्च विरोधाविरोधादेर्युक्त्यधीनत्वेन युक्तेः प्राबल्यमित्यर्थः । तस्याः प्राधान्ये हेत्वन्तरं चाह ॥ **युक्तीति** । उपलक्षणमेतत्। वेदोऽप्रमाणमाप्ताप्रणीतत्वादिति साक्षात्कृत्स्नवेदाप्रामाण्यसाधकत्वात्। एकस्य समयिनः समयान्तर इव युक्तावनादराभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। समयविरोधस्य श्रुतिविरोधापेक्षया प्राबल्यं तु समूलत्वाद्युक्तयुक्तिसिद्धम्। वक्ष्यति चैतद् ग्रन्थकारः स्वयमेव। इतरविरोधत्रयेऽनादिकालानुवृत्तसमयविरोधस्यैव प्रबलत्वादित्यादिनाऽनादिकालानुवृत्तत्वादेर्वेदतुल्यत्वेन तदपेक्षया प्राबल्यानापादकत्वेनोक्तयुक्तावेव तद्ग्रन्थस्य तात्पर्यात्। अत एवोत्तरग्रन्थतात्पर्यमित्थमेव तात्पर्यचन्द्रिकायां वर्णितमित्यवधेयम् ॥ **कथमिति** । न तावत्स्वतो भावस्य चातुर्विध्यं तस्यैकत्वात्। नापि तत्प्रतियोगिविरोधे भेदोपाधिकम्। तत्प्रतियोगिनो विरोधस्याप्येकत्वेन चातुर्विध्याभावादिति भावः। विरोधस्य स्वतश्चातुर्विध्याभावेऽप्यौपाधिकं तदस्त्येवेति युक्तमविरोधचातुर्विध्योपधानत्वमित्याशयेन सिद्धान्तयति ॥ **उच्यत इति** । ननु तथाऽपि तस्येति नाविरोधपरामर्शो युक्तस्तथा सति तस्य युक्तिसम्बन्धित्वाभावेन यौक्त इत्यस्यानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यतो न साक्षाद्युक्तिसम्बन्धित्वमेव यौक्तत्वं किन्तु युक्तिसम्बन्धित्वमात्रम्। तच्च साक्षात्परम्परासम्बन्धसाधारणम्। तथा चाविरोधस्य साक्षाद्युक्त्यसम्बन्धेऽपि विरोधद्वाराऽस्त्येव सम्बन्ध इति नोक्तानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ **अत एवेति** । तत्परामृष्टमेव दर्शयति ॥ **अभावस्यापीति**। युक्त्यादिचातुर्विध्येन विरोधस्य तच्चातुर्विध्येन चाभावचातुर्विध्यस्याश्रयणे उपधानद्वयकल्पनं परम्परया युक्तिसम्बन्धकल्पनं च भवतीति चतुर्विधस्य यौक्त इति पदद्वयस्याप्यस्वारस्यमिति पूर्वत्रापरितोषात्पक्षान्तरमारचयति ॥

कारणत्वमिति विपरीतेत्यर्थः । न चैवं द्वयोः परस्परापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः । आपाततो जातस्य प्रथमाध्यायार्थज्ञानस्य द्वितीयाध्यायार्थकारणत्वेऽपि न तस्य द्वितीयाध्यायार्थकार्यत्वम् । यस्य चेदमित्थमेवेत्यवधारणात्मकज्ञानस्य कार्यत्वं न तस्य तत्कारणत्वमिति तदनवकाशात् ॥ तत्र तत्रैवेति । तेषु तेष्वधिकरणेष्वित्यर्थः । विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादित्यादिनेति शेषः ॥ प्रतिवक्ष्यतीति । विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते । नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्र तत्रगा इत्यादिना द्वये विरोधाः परिहरणीया भवन्ति । द्वितीयसूत्रसिद्धसर्ववैशिष्ट्यविषयाः शास्त्रसमन्वयविषयाश्च । तत्र द्वितीया विकारशब्दादित्यादिना परिहृता न तु सर्ववैशिष्ट्यविषया इति तत्परिहारार्थमध्यायारम्भ इति वक्ष्यतीत्यर्थः। नन्वविरोधचातुर्विध्यकथनं तत्रापि यौक्तस्याविरोधस्य प्राबल्यकथनं चानर्थकमित्यतः पादभेदसमर्थनार्थत्वाच्चचातुर्विध्यकथनस्य प्राथमिकत्वसमर्थनार्थत्वात्तत्प्राबल्यकथनस्य च नानर्थक्यमित्याशयेन तद्वाक्यं तथा योजयितुं तद्व्यावर्त्यशङ्काद्वयमुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु सम्बन्धे षष्ठ्या विधानादत्राविरोधसम्बन्धी यौक्तो विरोध इति लभ्यते । तथा च सम्बन्धस्य भेदव्याप्तत्वाद्यौक्तस्यातिरिक्तत्वापत्त्या चातुर्विध्यभङ्गापातिरित्यतो गुणक्रियाजातिभिर्यतः पृथक् करणं तत्र यतश्च निर्धारणमित्यनेन विहितैवेयं षष्ठी न त्वपरेति नानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ निर्धारण इति। नन्वविरोधचातुर्विध्यस्य पूर्वमनुक्तत्वात्कथं चतुर्विधस्य तस्येति तच्चातुर्विध्यानुवाद इत्यतश्चातुर्विध्यानुवादसामर्थ्यादेवाविरोधोऽत्र साध्यत इत्येतदनन्तरं स चाविरोधश्चतुर्विध इति लाभान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ चतुर्विधस्येति । ननु विरोधाभावस्यैकत्वान्न चातुर्विध्यं सम्भवति तत्कथं तन्निबन्धनः पादभेदः स्यात्कथं च यौक्तस्याविरोधस्यादिशब्दसूचितं प्राबल्यं येन तस्यैव प्रथमनिरूपणीयत्वमित्यत आह ॥ तदयमर्थ इति । अलौकिकार्थगोचरबहुजनपरिगृहीतवाक्यसन्दर्भः समयः । यद्यपि तृतीयेऽपि क्वचिद्विरोधिन्यः श्रुतयो न्यायोपेतास्तथाऽपि न चतुर्थ इव श्रुत्याद्युक्तन्यायोपेता इति ततो भेद इत्यवधेयम् । नन्वत्र महामल्लभङ्गन्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्यानुपपत्तिः । न्यायोपेतश्रुतिविरोधपरिहारस्यैव तदापत्तिश्च । सोपानारोहणन्यायेनानतिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये तु समयानामनादिकालतो विच्छेदेन बहुजनपरिग्रहेण च वेदतुल्यत्वेऽपि वेदवन्निर्मूलत्वाभावादत्यन्तभ्रमहेतुतया तत्त्वज्ञानस्यातिविरोधित्वाच्च श्रुतिविरोधात्समयविरोधस्य प्रबलत्वेन द्वितीये

अथवेति । नन्वस्मिन्नपि पक्षे प्रकृतपरामर्शकतच्छब्दानुपपत्तिरित्यतो गौरवेण स्वप्राधान्येन प्रकृतत्वस्य परामृष्टव्यतायामप्रयोजकत्वाद्यथाकथञ्चित्प्रकृततायाश्च विरोधेऽपि सत्त्वान्न तच्छब्देन परामर्शानुपपत्तिरिति भावेनोक्तमविरोधपदसन्निधापित इति । अत्रापि युक्त्यादिचातुर्विध्येन तन्निरूपितविरोधचातुर्विध्यकल्पनादुपधानकल्पनमवर्जनीयमेवेति चतुर्विधस्येत्यस्यास्वारस्यमित्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** ॥ **अविरोधो हीति** । विरोधितावच्छेदकप्रकारकविरोधिज्ञानसाध्यत्वादविरोधिज्ञानस्येति भावः ॥ **विरोधश्चेति** । ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारसम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वात्सम्बन्धिभूतयुक्त्यादिनिरूपणं विना विरोधो न निरूपयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥**ततश्चेति** । ततश्चास्मिन्पक्षे उपधानस्यैवाभावाच्चतुर्विधस्येत्यस्यातिस्वारस्यमिति भावः । यद्यप्यत्रापि तच्छब्दस्य यथाकथञ्चिदविरोधपदोपस्थापितविरोधयुक्त्यादिपरामर्शकत्वाङ्गीकारात्तच्छब्दस्यास्वारस्यमविशिष्टं तथाऽपि तत्रापि च स्मृतेस्तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादिति विरोधिपरोत्तरग्रन्थस्वारस्यानुरोधेनैवं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥ **अनौचित्येति** । युक्तिविरोधपरिहारकेऽस्मिन्पादे स्मृत्यविरोधसाधनस्यासङ्गतत्वेनाकर्तव्यत्वेत्यर्थः । पाशुपतादिकाया इत्यादिपदेन साङ्ख्यबौद्धार्हतादिस्मृतिपरिग्रहः ॥ **नञर्थेनेति** । अविरोधपदार्थान्तर्गतनञर्थेनेत्यर्थः । तथा सति स्मृतेरभाव इत्यर्थप्राप्त्याऽसङ्गत्यापत्तेरिति भावः ॥ **समास इति** । अविरोध इति नञ्तत्पुरुष इत्यर्थः ॥ **गुणभूत इति** । नञ्तत्पुरुषस्योक्तरीत्योत्तरपदार्थप्राधान्यान्नञ्विशिष्टविरोधपदलक्षितस्याभावविशेषस्य प्राधान्येऽपि वाऽन्यस्य विरोधस्याप्राधान्यमभिप्रेत्येदमुक्तमित्यवधेयम् ॥ **बुद्ध्या विविक्तेनेति** । स्मृतेर्यो विरोधः स नेत्येवं बुद्ध्या विविक्तेन विरोधेनान्वय इत्यर्थः । स्मृतेः चतुःस्वरूपत्वव्युत्पादनानर्थक्यमाशङ्क्य तत्प्रयोजनप्रदर्शनेन परिहरति ॥ **युक्तीति** । कथं पाशुपतादिस्मृतेर्युक्त्यादिचतुःस्वरूपत्वं तथात्वेऽपि वा कुतः स्मृतिविरोधपरिहारस्य प्राथम्यमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **आप्ताभिमतवाक्यतयेति** । अत्रालौकिकार्थविषयत्वस्यापि विशेषणतयाऽभिप्रेतत्वान्नातिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । अत्र पाशुपतादीत्यादिपदेन साङ्ख्यादिस्मृतिरेवाभिमता न तु बौद्धार्हतादिस्मृतिरपि । तत्र श्रुतिसंवादाभावेन चतुष्टयरूपत्वासम्भवादिति ध्येयम्। अध्यायान्तर्भावेऽपि कुतः प्राथम्यमिति शङ्कते॥ **किन्त्विति** । परिहरति ॥ **पादचतुष्टयेति** ॥ **निष्कृष्येति** । असाधारणो भूत्वेत्यर्थः । एकैकाविरोधमात्रप्रतिपादकत्वात्पादविशेषाणां न तत्रा-

स्यान्तर्भाव इत्यर्थः । प्रथमातिक्रमे च न किञ्चित्कारणमस्तीत्युपलक्षणम् । चतुरात्मकत्वेन प्रबलतया प्रथमं निरसनीयत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु चतुःस्वरूपत्वादस्य चतुर्ष्वपि पादेष्वन्तर्भावसम्भवादुक्तहेतुभ्यां प्रबलत्वाच्चाद्यपादस्यादावस्य निवेशोऽत एवोत्तरत्र वक्ष्यति । युक्तिविरोधपरिहारस्यापि भावेनान्तर्भावसम्भवाच्चेतीत्यवधेयम् । अपवादो भवन्नित्यंशमुपपादयति ॥ **समयादीति** । न सर्वथेत्यंशमुपपादयति ॥ **युक्तिविरोधेति** ॥ **तथेति** । अत्रादिपदेन श्रुतिविरोधपरिहारलक्षणस्तृतीयो युक्त्यादिविरोधत्रयपरिहारात्मको भवतीत्यादेः सङ्ग्रहः । ननु सर्व इत्युक्तावप्येतदध्यायगता एव सर्व इति भविष्यतीति कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **सर्वाध्यायेति** । अविरोधत्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादीत्यादिपदेन द्वितीयाध्यायोऽविरोधस्येव समन्वयादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादेः सङ्ग्रहः । ननु तदंशा इत्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्याध्यायपरत्ववत्तेषामंशा इति तत्पुरुषमाश्रित्याधिकरणपरत्वमप्यवश्यमाश्रयणीयमन्यथाऽधिकरणानां चातुरात्म्यानुक्तिप्रसङ्गात्तत्कथं बहुव्रीहिमात्रमाश्रित्याध्यायपरत्वाश्रयणमित्यत आह ॥ **पादानामिति** ॥ **सिद्धमेवेति** । अतस्तदंशा इत्यस्याधिकरणपरत्वे सिद्धार्थप्रतिपादकत्वेन वैयर्थ्यप्रसङ्गाद्बहुव्रीहिमात्राश्रयणेनाध्यायपरत्वमेव तस्याश्रयणीयमिति भावः । एवं प्रथमाध्यायादेः समन्वयादिप्रतिपादकत्ववदविरोधादित्रयप्रतिपादकत्वे तदध्यायगततत्तत्पादानां तदध्यायगतपादचतुष्टयार्थवत्त्वे चेत्यर्थः । सर्वेषां सर्वार्थप्रतिपादकत्वेनाध्यायादिभेदकस्यार्थभेदस्याभावादिति भावः । विवक्षाभेदमेव दर्शयति ॥ **यदेति** । आदिपदेन यदा द्वितीयाध्यायोऽविरोधार्थो विवक्ष्यते न तदा तदर्थेतेतरेषामित्यादेर्यदा च प्रथमाद्यपादो नाम समन्वयलक्षणो विवक्ष्यते न तदा तदर्थत्वं तदध्यायगतेतरपादत्रयस्येत्यादेश्च परिग्रहः ॥ **अन्यदपीति** । शिष्याणां शास्त्रबहुमानोत्पादनायेति शेषः ॥ **उक्तमेवेति** । वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वश इत्यादिनेति शेषः। विवक्षितार्थस्य भाष्यारूढतासिद्ध्यर्थमाह ॥ **अत्रागमादित्यादि** । आगमादित्यत्राङ् आङ् मर्यादावचन इति कर्मप्रवचनीयः । वचनग्रहणादभिविधावपि । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमीति द्रष्टव्यम् ॥ **चतुरध्यायिशास्त्रमुच्यत इति** । आगमशब्दस्य निर्दोषवाक्यमात्रपरत्वेऽपि पादाध्यायादिपदसमभिव्याहारात्सामान्यपरस्याप्यागमशब्दस्य चतुरध्यायिशास्त्रपरत्वमिति भावः । तावताऽप्युक्तमेवेति न शङ्कापरिहार इत्यतोऽधिकविधानार्थमुक्तानुवादोऽयमित्यभिप्रेत्या-

ह ॥ ततश्चेति । ततश्चेत्यस्येत्यर्थ इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ अयमर्थ इति । वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिलक्षणोऽर्थ इत्यर्थः । बृहत्तन्त्रप्रमाणेनेति नामपादीयानुव्याख्यानं मनसि निधायागमपदं तद्विशेषपरत्वेन व्याचष्टे ॥ बृहत्तन्त्रादेरिति । यद्यप्यत्र तदनुसारेण बृहत्तन्त्रादित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽपि तदुपलक्षणमिति भावेन बृहत्तन्त्रादेरित्युक्तमिति ध्येयम् ।

अनु०—॥ ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ॥ आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थं कथं श्रुतिः ॥ पिपीलिकालिपिनिभा वारयेत्सर्वगा हि ते ॥

सु०—उक्तार्थं स्मृतिविरोधेनाक्षिप्य समादधत्सूत्रम् ॥ ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति ॐ॥ अस्यार्थः । यदुक्तं परस्य ब्रह्मणो विष्णोः सकलजगज्जन्मादिकारणत्वं सार्वज्ञादिसकलगुणपूर्णत्वं समस्तदोषदूरत्वं च तदयुक्तम् । पाशुपतसाङ्ख्यबौद्धार्हतादिस्मृतिविरुद्धत्वात् । ता हि शिवप्रभृतीनामेव जगज्जन्मादिकारणत्वादिकं प्रतिपादयन्ति । न च तासामन्योऽवकाशोऽस्ति । येन प्रतीतेऽप्यर्थे तात्पर्याभावं प्रतीमः । अन्यथा तासां स्मृतीनामनवकाशेनाप्रामाण्यलक्षणदोषप्रसङ्ग इति । तन्न । पुरुषोत्तमस्यैव पञ्चरात्रादिस्मृतिभिरखिलजगत्कारणत्वादेरुक्तत्वात् । अन्यथा तासां पाशुपतादिस्मृतिभ्योऽन्यासां पञ्चरात्रादिस्मृतीनामवकाशान्तराभावेनाप्रामाण्यदोषप्रसङ्गादिति । तत्राक्षेपस्तावदयमयुक्तः। श्रुतिसमन्वयेनास्यार्थस्य साधितत्वात् । श्रुतिविरुद्धानां च स्मृतीनामप्रामाण्यस्येष्टत्वात् । श्रुतिसमन्वयन्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनामपि परब्रह्मणि समन्वयेन शिवार्चनादिपरत्वेन वा सावकाशत्वाच्च । समाधानमपीदमयुक्तम् । सकलशास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तार्थस्याभिधायेदानीं स्मृतिमात्रोपादाने कारणाभावात् । पराभिधित्सितं दोषमवबुध्य श्रुतिपरित्यागस्त्वयुक्तः । किन्तु स परिहर्तव्यः । अन्यथा प्रागपि श्रुतिरनादेया स्यात् । किञ्च पञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्रामाण्यं परस्येष्टमेव । वासुदेवार्चनादिपरतया सावकाशताऽपि तेन सम्भाव्येत । साम्यापादनमात्रेऽपि परस्यैव जयो निश्चयप्रतिबन्धकत्वादित्यतो निर्दलं पूर्वपक्षं तावदुज्जीवयति ॥ आप्तैरिति । अयमिहाभिसन्धिः पूर्वपक्षिणः ।

श्रुतिविरोधेन स्मृतीनामप्रामाण्यमभिलषता प्रबलदुर्बलत्वे सर्वथा समर्थनीये। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। न तावत्प्रामाण्यकारणभावाभावाभ्यां प्राबल्यदौर्बल्ये। प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनाङ्गीकृतत्वात्। वैपरीत्याच्च। वाक्यप्रामाण्ये हि कारणं वक्तुराप्तत्वम्। वक्तारश्च स्मृतीनामाप्ताः। न श्रुतेः। अपौरुषेयत्वेनाङ्गीकृतत्वात्। अत एव न समूलत्वनिर्मूलत्वाभ्याम्। स्मृतीनामाप्तमूलत्वात्। श्रुतेस्तदभावात्। नापि कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वाभ्याम्। स्वरूपतोऽप्रयोजकत्वात्। उक्तरीत्या वैपरीत्याच्च। तदिदमुक्तमाप्तै रुद्रकपिलकमलासनादिभिरुक्तमर्थं शिवादीनां जगत्कारणत्वादिकं पिपीलिकालिपिनिभा बुद्धिपूर्वप्रणयनहीना श्रुतिः कथं वारयेन्न कथमपीति। नन्वौदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यादिश्रुतिविरुद्धानामौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येत्यादिस्मृतीनामप्रामाण्यमुपलब्धं तथाऽत्र स्यात्। न स्यात्। वैषम्यात्। श्रुतिमूलतयाऽभिमता हि ताः स्मृतयोऽतस्तासां मूलश्रुत्यनुमापकत्वेन प्रामाण्यमिष्टम्। न च श्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेर्मूलश्रुत्यनुमापकत्वं सम्भवतीत्यप्रामाण्यमेव युक्तम्। यथाऽऽह जैमिनिः। विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति। न चैवं प्रकृते। पाशुपतादिस्मृतीनां शिवादिप्रत्यक्षमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात्। तदिदमाह ॥ प्रत्यक्षतो दृष्ट्वेति। ननु तर्हि स्मृतीनामुक्तरीत्या सावकाशत्वान्निरवकाशश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमस्तु। मैवम्। वैपरीत्यात्। स्मृतयो हि विस्पष्टवादिन्यो न विवक्षितार्थात्प्रच्यावनमर्हन्ति। श्रुतयस्त्वस्पष्टविक्षिप्तवादिन्योऽव्यवस्थिता अलौकिकशब्दलक्षणाविषया अशक्याध्ययनानन्तापरिपूर्णवाक्यरूपा नार्थविशेषनिष्ठा लक्ष्यन्ते। अत एव भवतां मीमांसायासः। एतदप्युक्तं प्रकर्षेणोक्तमिति विस्पष्टमुक्तमित्यर्थः। पिपीलिकानिभेति च। अस्पष्टेत्यर्थः। किञ्च श्रुतयस्तावदस्पष्टार्थाः। प्रणेतृव्याख्यानसम्प्रदायाविकला न स्वतन्त्राः कमप्यर्थं प्रतिपादयितुमीशते। किन्तु सहजसिद्धेन योगर्धिलब्धेन वा प्रत्यक्षेणाशेषार्थदर्शिनामाप्तानां वचनमनुसृत्य नेतव्याः। यथोक्तम्। इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति। इतिहासपुराणग्रहणमुपलक्षणम्। तथा च कथं पाशुपतादिस्मृत्युक्तार्थनिवारणाय समर्थास्स्युः। तदिदमुक्तं पिपीलिकालिपिनिभा संवादेन विना कमप्यर्थं प्रतिपादयितुमसमर्था श्रुतिर्यद्वचनसंवादापेक्षणी तैरेवाप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थं कथं वारयेत्।

स्वातन्त्र्यदशायामप्रतिपादकत्वात् । पारतन्त्र्ये तु विरोधाभावादेव । किन्तु तदनुसारेणैव नेतव्येति । भवेदेतद्यदि पाशुपतादिस्मृतिप्रणेतॄणामाप्तत्वं स्यात् । तदेव कुत इत्यत आह ॥ **सर्वगा हीति** । सर्वं गच्छन्त्यवगच्छन्तीति सर्वगाः । आप्तत्वोपलक्षणमेतत् । ते रुद्रादयः । हीति तत्र प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । अथवा सर्वज्ञत्वमेवात्र प्रमाणप्रसिद्ध्या साध्यते । तत एवान्यस्य सिद्धेः । तथा हि । हरिहरहिरण्यगर्भास्तावत्सर्वज्ञतया श्रुतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धाः । तत्र हरेरेवावतारा बुद्धर्षभकपिलाः सौगतादिस्मृतिप्रणेतारः । तथा च तेषां मोहाभावेन रागद्वेषयोरप्यभावाद्विप्रलिप्सा च निवर्तते । किञ्च ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेण (तेषां) निश्चीयन्ते । ज्ञानं तु यथार्थमयथार्थं वा स्यात् । इच्छाऽपि प्रतिपिपादयिषा वा विप्रलिप्सा वेति सन्देहोऽवशिष्यते । तत्राभ्यासदशापन्नोऽयमर्थोऽस्येति सामान्यतो निश्चये भवत्येव तस्य ज्ञानस्य यथार्थत्वनिश्चयः । यथाऽभ्यासदशापन्नमिदमरण्यममीषां म्लेच्छानामतोऽस्मिन्नेते मार्गाभिज्ञा इति पान्थानामेव निश्चयः । विप्रलिप्सा च हेतुदर्शनेन व्याप्ता हेतौ सति स्यात् । स च द्विरूपः । स्वोपकारः परापकारो वा । न तावत्पान्थेषु विमार्गेण प्रतिष्ठमानेषु म्लेच्छानां कश्चित्स्वोपकारः । स्वस्य गृहीतत्वात् । शरीरस्य च करणीयान्तराभावात् । भावे वा परित्यागायोगात् । नापि द्वितीयः । न ह्यनुन्मत्ता अनपकारिणमपाकुर्वते । नापि परापकारमात्रं पुरुषार्थः । तथा सति सर्वः सर्वमपाकुर्यादित्येवं विप्रलिप्साऽपि निवार्यते । अनभ्यासदशापन्ने तु विषये प्रमाणान्तरसंवादात्प्रवृत्तिसामर्थ्याद्वा मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिरित्यतो म्लेच्छा अव्याप्ता भवन्ति । किमुत महानुभावा रुद्रादय इति ॥

टि०—॥ ॐ **स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्** ॐ ॥ नन्वाप्तैरित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च पूर्वपक्षाद्युज्जीवनार्थं तदिति वाच्यम् । सूत्रभाष्यस्थितपूर्वपक्षादिस्वरूपेऽनुपपत्त्यप्रतिभासेन तदुज्जीवनानपेक्षणादित्यतस्तत्रानुपपत्तेर्विद्यमानत्वात्तदुपजीवनमर्थवदित्याशयेन पूर्वपक्षादिस्वरूपेऽनुपपत्तिं दर्शयितुं तस्याः पूर्वपक्षादिस्वरूपज्ञानसाध्यत्वात्सूत्रप्रयोजनदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपन्यस्य पूर्वपक्षादिस्वरूपं च प्रदर्श्य तत्रानुपपत्तिमप्युपप्रदर्श्य तत्परिहारकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं सूत्रप्रयोजनं तावद्दर्शयति ॥ **उक्तार्थमिति** ॥ पाशुपत-

साङ्ख्यबौद्धार्हतादीति । अत्र पाशुपतसाङ्ख्यमते वेदस्यापौरुषेयत्वप्रामाण्ययोः सत्त्वात्तन्मते स्मृत्यनुसारेण श्रुतिर्नेयेति श्रुतिप्रामाण्येनैव पूर्वपक्षस्य बौद्धादिमते त्वाप्तप्रणीतबौद्धागमविरोधादाप्ताप्रणीतो वेदो न प्रमाणमिति तदप्रामाण्येनैव पूर्वपक्षस्य सम्भवात्पाशुपतादीनां बौद्धादीनां चेह पूर्वपक्षत्वमिति दर्शयितुमिह टीकायां पाशुपतसाङ्ख्येति बौद्धार्हतादीति च विशिष्य तत्तद्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । काणादादिभिस्तु वेदस्य पौरुषेयत्वप्रामाण्ययोरङ्गीकारेण सर्वज्ञेशप्रणीता श्रुतिः काणादादिस्मृत्यनुसारेण नेयेत्यत्र बीजाभावेनोक्तरीत्या पूर्वपक्षासम्भवान्न त इह पूर्वपक्षिण इति दर्शयितुं काणादादीनामग्रहणम् । बौद्धार्हतादीत्यादिशब्दस्तु शाक्तेयादिपर इति द्रष्टव्यम् । यद्वा काणादादिस्मृतेः स्पष्टार्थतया सयुक्तिकत्वेन च सर्वज्ञेशप्रणीतश्रुत्यपेक्षया प्रबलत्वात्तदनुसारेण सर्वज्ञेशप्रणीताऽपि श्रुतिर्नेयेति पूर्वपक्षसम्भवेन काणादादीनामप्यत्र पूर्वपक्षित्वमेवात्र च पक्षे टीकास्थ आदिशब्द एव तत्पर इति न तद्ग्रहणमपीति ध्येयम् । तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादिति विरोधिस्मृतीनां चतुरात्मकत्ववचनं च पाशुपतसाङ्ख्यादिस्मृत्यभिप्रायमेव । न तु विरोधिसकलस्मृत्यभिप्रायम् । तेन पाशुपतादिस्मृतिविरोधपरिहारस्य चतुर्विधाविरोधपरिहारात्मकत्वादत्र सङ्गतत्वेऽपि बौद्धादिस्मृतीनामेवं विरोधत्वेन तद्विरोधपरिहारस्याप्यनेवंरूपत्वान्नात्र कर्तव्यता युक्तेति शङ्काऽनवकाश इति द्रष्टव्यम् ॥ **विरुद्धत्वादिति** । न तावत् षोडशीग्रहणाग्रहणवद्व्यवस्थितविकल्पस्य वा व्रीहियववदव्यवस्थितविकल्पस्य वाऽत्राश्रयणादविरोधः । पुंतन्त्रेऽनुष्ठेये विकल्पसम्भवेऽपि तदतन्त्रे सिद्धे वस्तुनि तदयोगात् । न हीदमेवमनेवं वा कर्तव्यमितिवदिदमेवमनेवं वा भवतीति सम्भवति । नापि समुच्चयाश्रयणेन विरोधः । सापेक्षयोरेव समुच्चयावगमात् । प्रकृते च श्रुतौ स्मृतौ च निरपेक्षस्यैव विष्णोः शिवस्यैव च हेतुत्वोक्त्या तदभावात् । नापि देशकालकार्यभेदादविरोधः । श्रुतौ स्मृतौ च विष्णोः शिवस्य च सदा सर्वत्र कार्यहेतुत्वोक्त्या तदसम्भवादिति भावः ॥ **उक्तत्वादिति** । शास्त्रयोनिसूत्र इति शेषः ॥ **अस्यार्थस्येति** । विष्णोः सकलजगज्जन्मादिकारणत्वादेरित्यर्थः ॥ **इष्टत्वादिति** । तथा च न तद्विरोधेनोक्तार्थस्यायुक्तत्वशङ्कावकाश इति । अप्रामाण्यापादनमिष्टत्वादयुक्तमित्युक्तम् । कथं च तदापादनं तत्प्रयोजकस्यानवकाशत्वस्याभावादित्याह ॥ **श्रुतिसमन्वयन्यायेनेति** । नामानि सर्वाणीत्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन श्रौतशिवादिशब्दानामिव स्मार्तशिवादिशब्दानामपि विष्णुवाचित्वसिध्या तत एव

शिवादेर्जगत्कारणत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनामिव तत्कारणत्वाद्यभिधायकपाशुपतादिस्मृतीनामपि विष्णुपरत्वेन न तासां विषयान्तराभाव इति भावः ॥ **शिवार्चनादीति** । तथा च शिवादेर्जगत्कारणत्वाद्यभिधायकवाक्यानां शिवार्चनादिविध्युपयोग्यर्थवादत्वेन तद्विध्येकवाक्यतया शिवार्चनादावेव तात्पर्येण शिवादिकारणत्वे तात्पर्याभावान्न तद्विरोधो नाप्यनवकाशत्वदोष इति भावः । **सकलशास्त्रेति** । श्रुत्यादिरूपसकलसच्छास्त्रेत्यर्थः ॥ **दोषमिति** । पिपीलिकालिपिनिभत्वलक्षणमित्यर्थः ॥ **प्रागिति** । शास्त्रयोनिसूत्र इत्यर्थः । ननु सूत्रे सिद्धान्तांशस्य न पञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यापादने तात्पर्यं येन परस्येष्टापादनं स्यात् । किन्तु पाशुपतादिस्मृतिवत्पञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्याप्तप्रणीतत्वेनान्यत्रानवकाशात्पाशुपतादिस्मृतिसाम्यमेव तासां स्यादिति साम्यापादनमात्र इत्यत आह ॥ **साम्यापादनमात्रेऽपीति** ॥ **परस्यैवेति** । पूर्वपक्षिण इत्यर्थः ॥ **निश्चयेति** । सिद्धान्तीयानश्चयेत्यर्थः । पूर्वपक्षिणस्तु वैतण्डिकत्वान्न स्वपक्षनिर्णयापेक्षेति भावः । सिद्धान्तस्यापि यद्यशेषज्ञा इत्यादिनोज्जीवनात्तावदित्युक्तम् ॥ **अयमिहाभिसन्धिरिति** । पूर्वपक्षसूत्रभागस्यानुभाष्यकारैरभिधीयमान इत्यर्थः । परतस्स्वपक्षमभ्युपेत्याप्याह ॥ **वैपरीत्याच्चेति** । तदेव स्पष्टयति ॥ **वाक्येति** ॥ **अङ्गीकृतत्वादिति** । पाशुपतादीनां पूर्वपक्षत्वे वादिप्रतिवादिभ्यामिति शेषः । काणादीनां तत्त्वे तु सिद्धान्तिनेति शेषः । पाशुपतादिमते वेदस्यापौरुषेयत्वेऽपि काणादादिमते पौरुषेयत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत एवेत्युक्तमेव दर्शयति ॥ **स्मृतीनामिति** ॥ **तदभावादिति** । अपौरुषेयत्वेनाङ्गीकृतत्वादिति भावः ॥ **स्वरूपत इति** । कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वविशेषस्य स्वरूपतः साक्षात्प्राबल्याप्राबल्यप्रयोजकत्वं नास्तीत्यर्थः । माऽस्तु कृत्रिमत्वादेः स्वरूपेण प्राबल्यादिप्रयोजकत्वं प्रामाण्यादिप्रयोजकाप्तिमूलकत्वादिसम्पादकतया तु भविष्यतीत्यत आह ॥ **उक्तरीत्येति** । वक्तारश्च स्मृतीनामाप्ता न श्रुतेरपौरुषेयत्वाङ्गीकारादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । कृतं व्युत्पादनमुद्भाव्यत्वशङ्कानिरासाय भाष्यारूढं करोति ॥ **तदिदमुक्तमिति** । भाष्ये प्रत्यक्षतो दृष्ट्वेत्यधिकम् । न च पाशुपतादिस्मृतीनां प्रत्यक्षमूलकत्वव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । श्रुतिपरित्यागेन प्रत्यक्षमूलकत्वव्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येत्यादिस्मृतिवैषम्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्साम्येऽप्यनुपपत्त्यभावेन तद्वैषम्यप्रदर्शनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः सर्ववेष्टनादिस्मृतेः स्पर्शश्रुतिविरोधेनेव श्रुतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदानर्थक्यमित्याशयेन साम्य-

शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । औदुम्बरीं स्पृशता सर्वस्यास्तस्या वेष्टयितुमशक्यत्वाद्वेष्टयित्रा च स्प्रष्टुमशक्यत्वेनाशक्यानुष्ठानमनर्थद्वयं बोधयन्त्योः श्रुतिस्मृत्योः प्रमेयविरोधेनोभयोरपि प्रामाण्यायोगात् । अन्यतरबाधे कर्तव्ये औष्ण्यप्रत्यक्षेण वह्निशैत्यानुमानस्येव श्रुतिविरोधेन सर्ववेष्टनस्मृतीनामप्रामाण्यवच्छ्रुतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृतीनामेवाप्रामाण्यान्न तद्विरोधेनोक्तार्थस्यायुक्ततेत्यर्थः ॥ **श्रुतिमूलतयाऽभिमता हि ता इति** । प्रत्यक्षादेर्धर्माधर्मयोरप्रवृत्त्या प्रत्यक्षादिमूलकत्वस्य पौरुषेयवाक्यतया वेदवत्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यस्य चानुपपत्तेः श्रुतिमूलतयैव तासां प्रामाण्यमिति भावः । **अप्रामाण्यमेवेति** । एतच्च प्राभाकरमतमाश्रित्योक्तं भट्टमते श्रुतिमूलत्वेनाभिमतायाः सर्ववेष्टनादिस्मृतेः स्पर्शनश्रुतिविरोधेन स्पर्शनार्थं द्वित्राङ्गुलं हित्वा तदितरसर्ववेष्टनरूपार्थान्तरपरत्वेन प्रतीतेऽर्थप्रामाण्येऽपि सर्वथाऽप्रामाण्याभावादिति द्रष्टव्यम् । अत्रैव जैमिनिसूत्रं प्रमाणयति ॥ **यथोक्तमिति** । स्मृतिचरण इति शेषः । श्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्ष्यमनादरणीयं स्यात् । हि यस्मादसति श्रुतिविरोधे मूलश्रुत्यनुमानमुक्तं न तु सतीति सूत्रार्थः । ननु भाष्ये प्रेति पिपीलिकानिभेति च व्यर्थम् । न च पाशुपतादिस्मृतीनां स्पष्टवादित्वप्रतिपादनार्थत्वात्प्रशब्दस्य श्रुतेरस्पष्टवादित्वप्रतिपादनार्थत्वाच्च पिपीलिकानिभेत्यस्य नानर्थक्यमिति वाच्यम् । स्मृतिश्रुत्योः स्पष्टास्पष्टवादित्वप्रतिपादनस्यादस्यापि प्रयोजनाभावेनानर्थक्यत्वादित्यत आशङ्कान्तरपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तद्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु तर्हीति** । यद्वा मूले प्रशब्दस्य प्रयोजनं पिपीलिकानिभेत्यस्य प्रयोजनान्तरं च वक्तुं तद्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु तर्हीति** । स्यादेतदेवं यदि पाशुपतादिस्मृतेः सावकाशत्वं श्रुतेश्च निरवकाशत्वं स्यात्तदेव कुत इत्यतः श्रुतिसमन्वयन्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनां विष्णुपरत्वेन शिवार्चनपरत्वाद्वा तच्छ्रुतेस्तु विषयान्तराभावान्न निरवकाशत्वमिति भावेनोक्तमुक्तरीत्येति ॥ **अव्यवस्थितेति** । अव्यवस्थितमलौकिकं लोकाननुसारि यच्छाब्दलक्षणं मन्त्रेष्वाङ्पादेरात्मनेपद इत्यादिशास्त्रं तद्धि यास्तन्निष्पाद्यात्मनात्मन इत्याद्याः श्रुतय इत्यर्थः । वेद एव क्वचित्प्रवृत्तावपि क्वचिदप्रवृत्तेरुक्तशाब्दलक्षणस्याव्यवस्थितत्वं लोके सर्वथाऽप्यप्रवृत्तेरलौकिकत्वं च तस्येति बोध्यम् ॥ **अशक्येति** । अशक्यमध्ययनं येषां तथा विधान्यनन्तान्यपरिपूर्णानि यानि वाक्यानि तद्रूपा इत्युक्तार्थे हेत्वन्तरम् । भाष्यं प्रकारान्तरेणापि प्राबल्यदौर्बल्यव्युत्पादकतया व्याचष्टे ॥ **क्लिष्टेति** । अविस्पष्टार्था दुर्बोधपदार्था दुरधिगमवाक्यार्था-

श्चेत्यर्थः । ईश्वरसङ्ग्रहार्थं सहजसिद्धेनेत्युक्तम् । तादितरयोगिसाधारणार्थमाह ॥ **योगधीति** । नन्वत्रेतिहासपुराणयोरेव वेदनिर्णायकत्वमुच्यते । न त्वासवाक्यमात्रस्य तत्कथमेतद्बलेन पाशुपतादिस्मृतीनां वेदार्थनिर्णायकत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **इतिहासेति** । अशेषार्थप्रदर्श्याप्तवचनमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः ॥ **स्वतन्त्रदशायामिति**। स्वव्याख्यानरूपपाशुपतादिस्मृत्यननुसरणदशायामित्यर्थः॥ **पारतन्त्र्य इति** । पाशुपतादिस्मृत्यनुसरण इत्यर्थः। नन्वनिश्चिततात्पर्यस्य शैवाद्यागमस्य वेदतात्पर्यनिश्चायकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। निश्चिततात्पर्यस्यैव तस्य तत्तात्पर्यनिश्चायकत्वं वाच्यम्। न च शैवाद्यगमतात्पर्यनिश्चयो वक्तुपदेशेन वा तन्मूलकव्याख्यानेन वाऽङ्गीकर्तुं शक्यस्तथा सति वक्तरि तात्पर्यमनुपदिश्य नष्टे तत्तात्पर्यानवगमप्रसङ्गात् । किन्तूपक्रमादिभिरेवेति वेदेऽपि तैरेव लोके क्लृप्तैस्तात्पर्यनिश्चय इत्यस्यार्थस्य समन्वयसूत्रे उक्तत्वेन प्रणेतृव्याख्यानसम्प्रदायविकलानामपि श्रुतीनामर्थविशेषनिष्ठत्वोपपत्तेः प्रणेतृव्याख्यानसम्प्रदायविकलत्वमप्रयोजकम् । एवमनन्तत्वेऽपि शाखानामविरोधस्य **गतिसामान्यादि**त्यत्रैव सिद्धेरनन्तशाखात्वमपि । तथा नानानिगमनिरुक्तव्याकरणादिभिरेव पदार्थनिर्णयोपपत्तेर्न दुर्गमपदार्थत्वमपि । नानान्यायकलापादेव वाक्यार्थाधिगमसम्भवान्न दुरधिगमवाक्यार्थत्वमप्यस्ति। साकाङ्क्षवाक्यपरिपूरणस्याध्याहारादिना लोकत एव सिद्धत्वान्नेषेत्वेत्यादीनामपरिपूर्णत्वमपीति कथमेतैर्हेतुभिः श्रुतीनामर्थविशेषनिष्ठत्वासम्भववर्णनामिति चेत् । सत्यम् । इयं वस्तुगतिः । तथाऽपि समूलस्मृतिविरोधे निर्मूलश्रुतिप्रामाण्यानुपपत्तेः स्मृत्यनुसारेण श्रौतोपक्रमादिकं नेयमिति भावेनैतत्पूर्वपक्षवर्णनमिति ध्येयम्। सर्वगा हि त इति रुद्रादेः सर्वज्ञत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्याप्तत्वसिध्यर्थं तादिति भावेन तन्निवर्त्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तत्परिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ **भवेदेतदिति** । ननु रुद्रादीनां सर्वज्ञत्वकथनमात्रेण कथमाप्तत्वसिद्धिरविप्रलिप्सादेरकथनादित्यत आह ॥ **आप्तत्वोपलक्षणमेतदिति** । आप्त्येकदेशवाचिना सर्वगशब्देन तदेकदेशभूताविप्रलिप्सादेरुपलक्षणमित्यर्थः । उपलक्षणत्वपक्षस्य स्वायत्तन्यायविरुद्धत्वात्पक्षान्तरमाह ॥ **अथवेति** ॥ **अन्यस्येति** । अविप्रलिप्सादेरित्यर्थः । अस्तु सर्वज्ञत्वं किं तावतेत्यतस्तत्त्वज्ञानस्य समानाश्रयविषयाज्ञानमिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वस्वाभाव्यात्सर्वज्ञत्वेन मिथ्याज्ञानाभावसिद्धिरित्याह ॥ **तथा चेति** ॥ **रागद्वेषयोरिति** । तयोर्मिथ्याज्ञानकार्यत्वात्कारणाभावे च कार्याभावसौलभ्यादिति भावः ॥ **विप्रलिप्सा चेति** । तस्या रागादिकार्यतया तद्रहितस्य तदसम्भवादिति भावः । एवं सार्वज्ञपुरस्कारेणाप्तत्वं प्रसाध्यानङ्गीकृत्यापि

सर्वज्ञत्वमाप्तत्वं साधयति ॥ **किञ्चेति** । अत एव द्विविधो हि पुरुषः सर्वज्ञोऽसर्वज्ञश्चेति । तत्र पूर्वस्य तावत्सर्वज्ञत्वसाधकादेव प्रमाणाद्रागद्वेषमोहविरहसिद्धेरनाप्तत्वं निरस्तम् । उत्तरस्यापि ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेणैव निश्चीयन्त इत्यादिना सर्वज्ञत्वतिरस्कारेणाप्याप्तत्वसमर्थनमित्थमेव प्रमाणनिबन्धकृता कृतमिति द्रष्टव्यम् । प्रयत्नो बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विरूपः । स्थानं ताल्वादि । ननु कथं तर्हि तद्याथार्थ्याद्यवधारणमित्यतो रुद्रादयोऽर्थविशेषे यथार्थज्ञानवन्तस्तद्विषयेऽभ्यासातिशयवत्त्वादित्यनुमानाज्ज्ञानयाथार्थ्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्य विवक्षितानुमाने यो यत्राभ्यासातिशयवान्स तद्विशेषयथार्थज्ञानवानिति सामान्यव्याप्तिं सूचयन्नाह ॥ **तत्रेत्यादिना** । कुतोऽत्र सामान्यव्याप्तिराश्रीयते विशेषव्याप्तिरेव किन्न स्यादित्यतो दृष्टान्ताभावादिति भावेन दृष्टान्तोक्त्या सामान्यव्याप्तिमुपपादयति ॥ **यथेति** ॥ **पान्थानामेवेति** । म्लेच्छापहृतसर्वस्वानामेवेत्यर्थः। एवमनुमानेन मोहाभावः साधित इदानीं रुद्रादयो विप्रलिप्साशून्या हेतुदर्शनशून्यत्वादित्यनुमानाद्विप्रलिप्साभावसिद्धिरित्यभिप्रेत्य व्यापकाभाववति व्याप्याभावनियमान्नाप्रयोजकत्वमिति दर्शयितुं विप्रलिप्साहेतुदर्शनयोर्व्याप्यव्यापकभावं तावद्दर्शयति ॥ **विप्रलिप्सा चेति** । यत्र हेतुदर्शनाभावस्तत्र विप्रलिप्साभाव इत्यभिप्रेतानुमानमूलव्याप्तौ म्लेच्छानामेव दृष्टान्तत्वमित्यभिप्रेत्य तत्र व्यापकाभावोपपादनपूर्वकं व्याप्याभावमाह ॥ **न तावदित्यादिना** ॥ **स्वस्येति** । धनस्येत्यर्थः । तथा च तदीयधनलाभलक्षणः स्वोपकारः प्रयोजनमिति भावः । ननु धनग्रहणेऽपि शरीरमवशिष्टमस्तीत्यत आह ॥ **शरीरस्य चेति** । जात्यभिप्रायं चेदमेकवचनम् । पान्थशरीराणामित्यर्थः । धनापहारानुकूलस्य ताडनादेः पूर्वमेव कृतत्वादन्यस्य च स्वोपकारकस्य तत्र करणीयस्याभावादिति भावः ॥ **भावे वेति** । यद्यप्यमार्गेण गच्छन्तः स्वयमेव मरिष्यन्ति पान्थाः किं स्वव्यापारेण सुमार्गेण गच्छन्तस्तु जीवित्वाद्राजानमावेद्याऽस्मान् घातयिष्यन्तीत्याशयेन स्वसं रक्षणार्थमेवामार्गमुपदिशन्तीत्याशयसम्भवादस्त्येव हेतुदर्शनं तथाऽपि यत्रैवं शङ्का नास्ति म्लेच्छेषु तत्परमेवैतदिति ध्येयम् । यद्वा यत्र म्लेच्छोक्तेनैव मार्गेण गच्छन्तो विवक्षितग्रामादिकं प्राप्नुवन्ति तत्र संवादेन म्लेच्छानामप्याप्तत्वं तेनैवावधारयन्तीत्येवम्परोऽयं ग्रन्थ इति द्रष्टव्यम् । अस्त्वेवमभ्यासदशापन्ने विषये उक्तानुमानद्वयेन मोहविप्रलिप्सयोरभावसिद्धिरनभ्यासदशापन्नविषये तु कथमित्यतोऽनभ्यासदशापन्नविषये म्लेच्छानां तदुभयसिद्धिवच्छिवादीनामप्युक्तविषये तदुभयसिद्धिरित्यभिप्रेत्य

म्लेच्छेषु तदुभयसिद्धिप्रकारमाह ॥ अनभ्यासेति ॥ प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति। ततोऽर्थमवबुध्य प्रवृत्तस्य फलोपलम्भः प्रवृत्तिसामर्थ्यं तस्मादित्यर्थः। अस्त्वेवमुक्तरीत्या मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिः किं तावताऽपीत्यत आह ॥ अत इति।

अनु०—इति चेद्यद्यशेषज्ञा रुद्राद्या हरिपूर्वकाः॥ किन्त्वशेषविदो मानं ह्युभयत्र समं भवेत् ॥ न चास्तिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारतः॥

सु०—एवं पूर्वपक्षसूत्राभिप्रायमभिधाय सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह ॥ इति चेदिति। तन्नेति शेषः। कुतः। निश्चिते हि पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्ये तद्विरुद्धं विष्णोस्सर्वजगत्कारणत्वादिकमसत्स्यात्। न चैवम्। सत्प्रतिपक्षत्वात्। आस्तां तावच्छ्रुतिः। पञ्चरात्रादिस्मृतयो हि विष्णोरेव सकलजगत्कारणत्वादिकमभिदधाना दृश्यन्ते। ननु विरुद्धयोः प्रमाणयोः साम्ये सति सत्प्रतिपक्षता स्यात्। न चैवं प्रकृते। पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तप्रणीतत्वाद्विस्पष्टत्वादित्वेन निरवकाशत्वाच्च। पञ्चरात्रादिस्मृतीनां तदभावादित्यत आह ॥यदीति। अशेषज्ञा अशेषविद इत्याप्तत्वोपलक्षणम्। हरिपूर्वका हरिमनुप्रभृतयः। पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रणेतारः। येन न्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तरचितत्वमुपेयते तेनैव पञ्चरात्रादीनामपि तदुपेयम्। न च विशेषहेतुरस्तीति भावः। उपलक्षणं चैतत्। विस्पष्टत्वादित्वेनानवकाशत्वं च द्रष्टव्यम्। किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ मानमिति। हिशब्दो हेतौ। यस्मादेव तस्मादुभयत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्मानं स्मृतिद्वयं समं भवेत्। तथा च पाशुपतादिस्मृतीनां सत्प्रतिपक्षत्वं स्थितमिति शेषः। ननु ये विरुद्धे प्रमाणे न तयोः साम्यम्। शुक्तिरजतज्ञानयोस्तदभावदर्शनात्। ये च समे न तयोर्विरोधः। पटश्शुक्लो दीर्घश्चेत्यत्र तदभावात्। कथं पाशुपतादिस्मृतेः सत्प्रतिपक्षत्वसम्भवः। सम्भवेऽपि जित परेण। सिद्धान्तनिर्णयस्यायोगादित्यत आह ॥ मानमिति। उभयत्र द्वयोस्स्मरणयोर्मध्ये यत्समं सह मया मूलप्रमाणेन वर्तते। तदेव मानमन्यदप्रमाणम्। एतदुक्तं भवति। विशेषानिर्धारणायामेव सत्प्रतिपक्षत्वम्। वस्तुतस्तु समूलं मानमन्यदमानमिति। ननु समूलत्वेन प्रामाण्यावधारणे प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्तिः। मैवम्। परस्परविरोधेनाप्रामाण्य-

शङ्काप्राप्तौ समूलत्वेन तदपनयनात् । तथोभयत्र स्मरणे यत्पञ्चरात्रादिस्मरणं समम् । समूलप्रमाणं संवादिप्रमाणान्तरोपेतं च तदेव मानं भवेन्न तु पाशुपतादिकम् । मूलाद्यभावात् । अतो नोक्तदोष इति योज्यम् । वक्ष्येते हि श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे च पञ्चरात्रादीनाम् । ननु कथं पाशुपतादिस्मृतीनां निर्मूलत्वम् । यावता पशुपतिप्रभृतीनामाप्तिस्तत्र मूलमुदितेत्यत आह ॥ **न चेति** । तत्र शिवादिषु निश्चयोपायाभावादिति शेषः । ननूक्तमत्र सर्वगा हि त इति । मैवम् । नित्यं वृद्धिक्षयापेतमित्यादिना परमपुरुषादितरेषां सार्वज्ञाभावस्योक्तत्वात् । श्रुत्यादीनां चोपचरितत्वात् । नन्वस्ति तावद्विष्णोरनुपचारितं सार्वज्ञम् । शिवादीनामप्युपायोपेयविषयं किं गङ्गावालुककीटसङ्ख्यापरिज्ञानेन । सत्यम् । न तावत्तत्त्वज्ञानमेवाप्तिः । विप्रलम्भकेऽतिव्याप्तेरित्याह ॥ **व्यभिचारत इति** । अथोच्येत सर्वज्ञानां मोहाभावात्तन्मूलयो रागद्वेषयोरभावे विप्रलिप्साऽपि निवर्तत इत्याप्तिनिश्चय इति । किं तत्र सर्वेऽपि तीर्थकरा आप्ता इत्यङ्गीकृत्यैवमनुमीयते । उत स्वस्वाभिमतमेकमेव । आद्यं दूषयति ॥ **व्यभिचारत इति** । पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रणेतरि नारायणेऽस्याङ्गीकारस्य भग्नत्वादित्यर्थः। अभङ्गे वा सिद्धं नः समीहितम् । यद्वा । व्यभिचारोऽन्योन्यविरोधः । न हि परस्परविरुद्धवादिनः सर्वेऽप्याप्ता इत्यङ्गीकर्तुमुचितम् । वस्तुविकल्पप्रसङ्गात् । द्वितीयं पराचष्टे ॥ **व्यभिचारत इति** । यस्य तीर्थकरस्याप्तत्वं नाङ्गीक्रियते तत्रैव सार्वज्ञस्य व्यभिचारादित्यर्थः । न च तत्र सार्वज्ञं नाङ्गीक्रियत इति युक्तम् । समानन्यायत्वात् । अथ हेतुं विशिंष्यात्तदा सन्दिग्धासिद्ध्यादिकम् । यदप्युक्तं ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेण निश्चीयन्त इति । तन्न । अपटुकरणानामप्युपदेशदर्शनेन व्यभिचारादित्याह ॥**व्यभिचारत इति**। उपदेशविशेषणे चोक्तो दोषः। निश्चीयतां ज्ञानम् । तस्य याथार्थ्यं तु कुतः। अभ्यासदशापन्नोऽयमर्थोऽस्येति सामान्यनिश्चये सति तत्सिद्धिरिति । नेत्याह॥ **व्यभिचारत इति** । व्यभिचारो विप्रकर्षस्तेषामेव सन्निधानं दुर्लभमस्मदादीनां दूरे तदीयाभ्यासावधारणमिति भावः । विनेयवचनपरम्परया तदवधारणमिति चेन्न । तीर्थकरान्तरे व्यभिचारादित्याह ॥ **व्यभिचारत इति** । तासु तासु स्मृतीष्वभिनिविष्टाः सर्वेऽपि हि तं तमाचार्यं तत्र

तत्रार्थेऽभ्यासवन्तमेवाचक्षते । न च तदीयं ज्ञानं यथार्थमेवाङ्गीकर्तुं शक्यं त्वत्सिद्धान्तविरोधित्वात् । अन्यथा त्वदीयसिद्धान्तस्यावास्तवत्वापातादित्याह ॥ **व्यभिचारत** इति । व्यभिचारो विरोधः । इच्छाऽपि विप्रलिप्सा कुतो नेति वाच्यम् । स्वोपकारपरापकाररूपहेतुदर्शनाभावादिति चेत्तत्किं स्मृतिप्रणेतारस्सर्वेऽपि न विप्रलम्भकाः । अद्धेति चेत् । अस्य नियमस्य बुद्धादिषु भग्नत्वादित्याह ॥ **व्यभिचारत** इति । नियमे च (स्व) व्याघातः । यस्य कस्यापि विप्रलम्भकत्वे हेतुदर्शनाभावस्य तत्रैव व्यभिचारः । न हि तत्तत्पुरुषविशेषानुसंहितास्ते ते प्रयोजनविशेषाः पिशितनयनैरस्मदादिभिरवधारयितुं शक्यन्त इत्याशयेनाह ॥ **व्यभिचारत** इति । केनापि प्रमाणेन हेतूपलम्भाभावो हेतुरिति चेन्न । सन्दिग्धत्वात् । प्रयोजनाभावोऽविप्रलम्भहेतुः । प्रयोजनाभावश्च परवञ्चनस्यापुरुषार्थत्वादतत्साधनत्वाच्च निश्चीयत इति चेन्न । सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकेषु व्यभिचारादित्याह ॥ **व्यभिचारत** इति । अपुरुषार्थमपि परुषार्थतया विभ्र (भ्रा)म्य वञ्चयत्यसाविति चेत् । किं तावता प्रकृतस्तु विवेकितया नैवमिति चेन्न । तीर्थकरान्तरेऽविद्यमानस्य विवेकस्यास्मिन्नवधारणानुपपत्तेः । अथ विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्त्या विप्रलम्भाभावोऽनुमीयत इति चेन्न । बुद्धादिषु तत्साम्येन व्यभिचारादित्याह ॥ **व्यभिचारत** इति । अथ ते न तथा किन्त्वयोग्यजनव्यामोहनार्थमिति चेत् । प्रकृतोऽपि न तथेति कुतो निश्चितम् । निश्चयोपायस्येतरत्रापि तुल्यवात् । यदप्युक्तं प्रमाणान्तरसंवादान्मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिरिति तदसत् । प्रमाणान्तरं हि न तावत्प्रत्यक्षम् । अतीन्द्रियत्वाद्विप्रतिपन्नार्थस्य । अनुमानं चेद्व्यभिचारो बुद्धादिषु । आभासमेव तन्मदीयं त्वनुमानमेवेति चेन्न । यतो निवारयिष्यामस्तव (वचन) चमत्कारं मा त्वरिष्ठा इत्याशयेनाह ॥ **व्यभिचारत** इति । अथागमः स किं वेदादिरुत तद्विरुद्धं स्मृत्यन्तरमथवा स्वयूथ्यरचितं ग्रन्थान्तरम् । न प्रथमद्वितीयौ । विरोधित्वेन संवादासम्भवादित्याह ॥ **व्यभिचारत** इति । नापि तृतीयः । बुद्धादिप्रणीतस्मृतीनामपि स्वयूथ्यपुरुषान्तरवचनसंवादित्वेन व्यभिचारादित्याह ॥ **व्यभिचारत** इति । तेऽपि सन्दिग्धाप्तभावा इति चेन्न । प्रकृतेष्वपि तन्निश्चयोपायाभावात् । यच्चोक्तं प्रवृत्तिसामर्थ्याद्व्यामोहविप्रलिप्सयोर्निरास

इति । तदयुक्तम् । प्रवृत्तिसामर्थ्यं हि ततोऽर्थमवबुध्य प्रवृत्तस्य फलोपलम्भः । न च विप्रतिपन्नस्मृतिफलं स्वर्गापवर्गलक्षणं प्रत्यक्षेणे- क्ष्यते । इन्द्रियाणां तादृगर्थाविषयत्वादित्याह ॥ **व्यभिचारत इति** । आभिमुख्येन चारोऽभिचारस्तदभावो व्यभिचारः । नाप्य- नुमानेन । स्मृतित्वादेर्व्यभिचारित्वात् । अन्यस्य चाभावादित्याह ॥ **व्यभिचारत इति** । अथागमेन । सोऽपि न तावत्सम्प्रति- पन्नोऽस्ति । न च विप्रतिपन्नेन । तस्य बौद्धादिविषयेऽपि विद्यमानत्वेन व्यभिचारादित्याह ॥ **व्यभिचारत इति** । स्यादेतत् । द्विधा खलु शिवादिप्रणीता स्मृतिः । एका तावददृष्टफलमुद्दिश्य प्रवृत्ता । परा तु सम्पदादिकं दृष्टम् । तत्र दृष्टार्थायाः प्रवृत्तिसाम- र्थ्यं प्रत्यक्षे नोपलभ्यते । ततस्तत्प्रणेतुराप्तत्वमिति । तन्न । तथाऽपि विप्रतिपन्नस्मृतेराप्तिमूलत्वे प्रमाणाभावात् । तत एवास्या अपि तत्सिद्धिरिति चेन्न । व्यभिचारात् । न ह्येकत्राप्तेन सर्वत्रापि तथा भाव्यमिति नियमोऽस्ति । तथा च सति सर्वासामपि स्मृतीना- माप्तिमूलतापातात् । तत्रापि दृष्टार्थानां प्रवृत्तिसामर्थ्योपलम्भादित्याह ॥ **व्यभिचारत इति** । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । दृष्टार्था- नामपि तासां बहुलं (फल) व्यभिचारो दृश्यते । तथा च कथं तद्दृष्टान्तेनेतरासामाप्तिमूलतानुमानमित्याह ॥ **व्यभिचारत इति** । किञ्च फलव्यभिचारतस्तदंशस्यानाप्तिमूलत्वस्थितौ पशुपतिप्रणीतत्वादेस्तत्र व्यभिचारतः कथमनुमानं स्यादित्याह ॥ **व्यभिचारत इति** । तदेवं पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तिमूलत्वानिश्चयेन निर्मूलानां पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेनाप्रामाण्यमेव युक्तम् । तदनेनेतरेषां चानु- पलब्धेः । एतेन **योगः प्रत्युक्त इति** सूत्रद्वयं व्याख्यातं भवति । यच्चेतरेषां महदहङ्कारादितत्त्वानामनुपलब्धेश्च साङ्ख्यस्मृ- तेरप्रामाण्यमिति व्याख्यानम् । तत्प्रत्यक्षानुपलब्धेर्वेदान्तेष्वपि व्यभिचारतः सर्वथाऽनुपलब्धेरसिद्धेरुक्तत्वादयुक्तमिति ।

टि०—यद्यशेषज्ञा इत्यादेः प्रकृतेन साक्षात्सङ्गत्यप्रतीतेस्तत्सङ्गमयितुमपेक्षितं तावत्पूरयति ॥ **निश्चिते हीत्यादिना** ॥ **आस्तामिति** । अनेन श्रुतिपरित्यागानौचित्यशङ्का निरस्ता भवति । एवमपेक्षितमभिधायेदानीं सङ्गतिमाह ॥**नन्विति** । विरुद्धयोः प्रमाणयोः साम्ये सतीत्यस्य विरुद्धयोः प्रमाणत्वेन साम्ये सतीत्यर्थः । हरिपूर्वका इत्यत्र पूर्वशब्देन रुद्रादिग्रहणायोगादन्यस्य च सङ्ग्राह्यस्याभावादानर्थक्यमित्याशङ्कां सङ्ग्रा-

द्योक्त्या परिहरति ॥ **मनुप्रभृतय इति** । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **येन न्यायेनेति** । मानं ह्युभयत्र समं भवेदिति पूर्वपक्षसिद्धान्तयिस्मरणद्वयस्य साम्यात्सत्प्रतिपक्षत्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । विरुद्धप्रमाणद्वयस्य साम्यानुपपत्तेर्ययोर्विरुद्धत्वं न तयोः प्रमाणत्वेन साम्यं ययोश्च तेन रूपेण साम्यं न तयोर्विरुद्धत्वमिति नियमादित्यभिप्रायेण नियमद्वयमुपपादयति ॥ **नन्वित्यादिना** । अत्र च नञनुवृत्त्या विरुद्धेन ते प्रमाणे प्रमाणत्वादेव च न तयोः साम्यमिति वा ययोर्विरुद्धत्वं न तयोः प्रमाणत्वेन साम्यमिति वाऽभिमतं न तु ये विरुद्धे प्रमाणे न तयोः साम्यमिति यथाश्रुतम् । तथा सति शुक्तिरजतज्ञानयोस्तदभावदर्शनादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । **शुक्तिरजतज्ञानयोरिति** । शुक्ताविदं रजतं नेदं रजतमिति शुक्तिरजतज्ञानयोः सत्यपि विरुद्धत्वे एकस्यैव प्रमाणत्वेनापरस्य चाप्रमाणत्वेन प्रमाणत्वेन द्वयोः साम्याभावादित्यर्थः । ये च समे इत्यत्र प्रमाणत्वेनेति शेषः ॥ **तदभावादिति** । विधित्वाभावादित्यर्थः । नन्वेवं समूलस्य प्रमाणत्वान्निर्मूलस्य चाप्रमाणत्वात्समूलेन निर्मूलस्य बाधस्यैव लाभान्न सत्प्रतिपक्षावसरोऽवसरे वा न बाधावसर इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । नन्वेवं समूलेन स्मरणेन निर्मूलस्य तस्य बाधसिद्धावपि पञ्चरात्रादिस्मरणेन पाशुपतादिस्मरणस्यैव बाध इत्यर्थस्यासिद्धेर्न सिद्धान्तनिर्णयोपपत्तिरित्यत उक्तार्थसमर्पकतयाऽप्येतदेव मूलं योजयति ॥ **तथेति** ॥ **मूलाद्यभावादिति** । प्रमाणमूलत्वतत्संवादित्वयोरभावादित्यर्थः । ननु कुतः पञ्चरात्रादिस्मरणस्य श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे येन तदेव मानमित्यवधार्यतेत्यत आह ॥ **वक्ष्यते हीति** । निर्दोषवाक्यमूलत्वादित्यादिनाऽत्रैवाधिकरणे तन्मूलत्वात्स्मृतीनां चेत्यादिनोत्तराधिकरणे वेति शेषः । यद्यपि पञ्चरात्रस्य न श्रुतिसंवादित्वातिरिक्तं श्रुतिमूलत्वमस्ति तथाऽपि मन्वादिस्मृत्यभिप्रायेण श्रुतिमूलत्वश्रुतिसंवादित्वयोर्ग्रहणम् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा मन्वादिस्मरणमेव पञ्चरात्रादिस्मृतीनामित्यनेन विवक्षितमित्यप्याहुः । ननु न चाप्तिनिश्चय इति शिवादिष्वाप्तिनिश्चयस्याशक्यत्ववर्णनमनर्थकमित्यतः प्रागुपन्यस्तस्य पाशुपतादिस्मृतिनिर्मूलत्वस्य समर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन समूलत्वशङ्कापरिहारकतयोत्तरमूलं योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । न चाप्तिंनिश्चयस्तत्रेति तच्छब्देनाव्यवहितप्रकृतहर्यादिपरामर्श इति भ्रान्तिं वारयति ॥ **तत्र शिवादिष्विति** । शिवादिष्वाप्तिनिश्चयो न शक्यते व्यभिचारादित्यनन्वितमित्यतो व्यभिचारादित्येतद्घटयितुं मध्ये उपयुक्तमाह ॥ **निश्चयोपायेति** ।

अत्र यद्यपि ननूक्तमत्र सर्वगा हि त इत्यनन्तरमेव सत्यं न तावत्तत्त्वज्ञानमेवाप्तिरित्यादिरूपेण व्यभिचारत इति मूलमवतारयितुं शक्यमिति मध्ये मैवमित्यादिग्रन्थो व्यर्थस्तथाऽपि तथात्वे सिद्धान्तिना रुद्रादीनां निरुपचरितं सार्वज्ञमङ्गीकृतमिति प्रतीतिः स्यात्तच्च सिद्धान्तविरुद्धमित्याशङ्कानिरासाय तस्य सार्थक्यमिति ध्येयम् । ननु शिवादेरसार्वज्ञे तत्सार्वज्ञप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरित्यत आह । **श्रुत्यादीनां चेति** ॥ **नन्वस्ति तावदिति** । ततश्च तदवताराणां बुद्धादीनां निरुपचरितसार्वज्ञसिद्धिरिति भावः ॥**तीर्थंकरा इति** । शास्त्रप्रणेतार इत्यर्थः ॥ **सिद्धं नः समीहितमिति** । सत्प्रतिपक्षत्वं सिद्धमित्यर्थः । **वस्तुविकल्पेति** । वस्तुनि द्वैरूप्येत्यर्थः ॥ **समानन्यायत्वादिति** । सम्प्रतिपन्नतीर्थकरसार्वज्ञसाधकन्यायस्य तत्रापि समत्वादित्यर्थः । न्यायसाम्येऽपि तस्य सर्वज्ञत्वानङ्गीकारे सम्प्रतिपन्नस्यापि तन्न स्यादविशेषादिति भावः ॥**अथ हेतुं विशिंष्यादिति** । विप्रलिप्साशून्यत्वे सति सर्वज्ञत्वादिति वा स्वोपकारपरापकाररूपहेतुदर्शनाभावे सति सर्वज्ञत्वादिति वाऽस्खलितवाक्त्वे सति सर्वज्ञत्वादिति वा हेतुं विशिंष्यादित्यर्थः । सर्वत्र दोषमाह ॥ **सन्दिग्धासिद्ध्यादिकमिति** । पक्षीकृतेऽपि तीर्थकरे उक्तरूपसार्वज्ञस्यानिश्चितत्वात्सन्दिग्धासिद्धिरित्यर्थः । आदिपदेन तीर्थकरान्तरे सन्दिग्धव्यभिचारपरिग्रहः । ननु नोपदेशमात्रं हेतुः किन्तु पटुकरणकर्तृकोपदेश एवेति कथं व्यभिचार इत्यत आह ॥ **उपदेशविशेषणे चेति** । **उक्तदोष इति** । पक्षेऽपि पटुकरणकर्तृकोपदेशत्वस्यानिश्चयात्सन्दिग्धासिद्ध्यादिकमित्यर्थः ॥ **विनेयवचनपरम्परयेति** । शिष्यवचनपरम्परयेत्यर्थः । विनेयो वचनग्राह्य इत्यभिधानात् ॥ **अन्यथेति** । त्वत्सिद्धान्तविरोधिनोऽपि तस्य यथार्थत्वे विरुद्धयोर्द्वयोरपि याथार्थ्यासम्भवात्त्वत्सिद्धान्तस्यायाथार्थ्यं स्यादित्यर्थः । किं सर्वेऽपि स्मृतिप्रणेतारो न विप्रलम्भका इति नियमोऽभिप्रेत उत कश्चिद्विप्रलम्भकोऽपीति विकल्पं मनसि निधायाद्यं पृच्छति ॥ **तत्किमिति** ॥ **अस्य नियमस्येति** । बुद्धादिषु हेतुदर्शनाभावे सत्यप्यविप्रलम्भकत्वाभावेन स्वोपकारपरापकाररूपहेतुदर्शनाभावस्यापि विप्रलम्भकत्वेन व्याप्तेर्भग्नत्वादित्यर्थः । ननु बुद्धादीनामप्यविप्रलम्भकत्वान्न तत्रोक्तनियमभङ्ग इत्यत आह ॥ **नियमे चेति** । हेतुदर्शनाभावस्याविप्रलम्भकत्वेन नियमे हेतुदर्शनाभाववतस्त्वविप्रलम्भकत्वप्राप्त्या तद्विरुद्धवादिनस्त्वदीयाचार्यस्य यदविप्रलम्भकत्वं प्रतिज्ञातं व्याहतं स्याद्विरुद्धवादिनोरुभयोराप्तत्वायोगादित्याशयः । द्वितीये त्वाह ॥ **यस्य कस्यापीति** । अतीन्द्रियहेतुभिर्विप्रलम्भोपपत्ते-

रप्रयोजकश्च हेतुदर्शनाभाव इत्याशयेनाह ॥ **न हीति**। यद्वा कथं तत्र हेतुदर्शनाभाव इत्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **पिशितनयनैरिति** । चर्म-चक्षुर्भिरित्यर्थः । प्रत्यक्षेण तत्तत्पुरुषविशेषानुसंहितप्रयोजनविशेषानवधारणेऽप्यनुमानादिना तन्निश्चयान्न तत्र सर्वथा हेतूपलम्भाभाव इति कथं व्यभिचार इति शङ्कते ॥ **केनापीति** । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः पक्षीकृतेऽपि तीर्थकरे प्रत्यक्षेण हेतूपलम्भाभावेऽपि केनापि प्रमाणेन हेतूपलम्भाभावस्यानिश्चितत्वात्सन्दिग्धासिद्धिः स्यादित्याह ॥ **सन्दिग्धत्वादिति** । गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **अपुरुषार्थमपीति** । अविदिताशय इव परिहरति ॥ **किं तावतेति** । वस्तुतोऽपुरुषार्थमपि पुरुषार्थत्वेन भ्राम्यतीत्येतावता प्रयोजनाभावलक्षणहेतुसिद्धेस्तत्रानपायादुक्तहेतोर्व्यभिचारतादवस्थ्यमिति भावः । ननु यथा कथञ्चिदप्युद्देश्याभाव एवाविप्रलम्भकत्वे हेतुत्वेनाभिमतः । न प्रयोजनाभावमात्रं सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकेषु परवञ्चनस्य भ्रान्त्याऽप्युद्देश्यस्य सत्त्वेन तदभावाभावान्न व्यभिचारः प्रकृतशास्त्रकर्तुश्च विवेकित्वेन परवञ्चनस्यानुद्देश्यत्वात् तस्मिन्विवक्षितहेतुः सम्भवतीति स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **प्रकृतस्त्विति** ॥ **अथ तं न तथेति** । ते बुद्धादयो विश्वहितोपदेशाय न प्रवृत्ता इत्यर्थः । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः सन्दिग्धासिद्धिस्तु स्यादेवेत्याह ॥ **प्रकृतोऽपीति** । बुद्धादिवदस्याप्ययोग्यजनव्यामोहनार्थमेव प्रवृत्तत्वसम्भवान्न विश्वहितार्थं प्रवृत्तत्वसिद्धिरिति भावः । ननु शिवप्रणीतागमेन वा विनेयवचनपरम्परया वा तीर्थकरत्वादेव वा प्रकृतस्य विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्तत्वनिश्चय इत्यतस्तर्हि बौद्धागमेन वा विनेयवचनपरम्परया वा तीर्थकरत्वादेव वा बुद्धादीनामपि विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्तत्वसिद्ध्यापत्त्या व्यभिचारतादवस्थ्यमेवेत्याशयेनाह ॥ **निश्चयोपायस्येति** । ननु पाशुपतादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य रुद्रादिकरणत्वादेरतीन्द्रियत्वेन तदसिद्ध्या तेन संवादासम्भवेऽपि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानेन तत्सिद्ध्याऽनुमानसंवादः सम्भवतीत्यत आह॥ **अनुमानं चेदिति** ॥ **व्यभिचारो बुद्धादिष्विति** । शिवो मोहविप्रलिप्साशून्योऽनुमानसंवाद्यर्थप्रतिपादकशास्त्रप्रणेतृत्वादिति विवक्षितानुमाने बुद्धादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य जगत्क्षणिकत्वादेरपि यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपादि इत्याद्यनुमानसिद्धत्वात् । बुद्धादेरुक्तहेतुमत्त्वेऽपि मोहविप्रलिप्साशून्यत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **आभासमेवेति** । आकाशे चाविशेषादित्यादिसूत्रोक्तप्रतिपक्षादिग्रस्तत्वेनोक्तानुमानस्याभासत्वेन तत्संवादस्याकिञ्चित्करत्वान्न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **अनुमानमेवेति** ।

अनुकूलतर्कसनाथत्वेन कार्यत्वाद्यनुमानस्यानाभासत्वसिद्धेरित्यर्थः ॥ **निवारयिष्याम इति** । पत्युरसामञ्जस्यादित्यधिकरणे दोषित्वाशरीरत्वादिसत्प्रतिपक्षग्रस्ततया त्वदनुमानस्याप्याभासत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ **विरोधित्वेनेति** । अनेन मूले व्यभिचारपदं विरोधिपरमित्युक्तं भवति ॥ **तेऽपीति** । स्वयूथ्यपुरुषा अपीत्यर्थः । तथा च तद्वचनस्य प्रामाण्यसिद्धेर्न बुद्धादिष्वागमसंवादितार्थप्रतिपादकत्वसिद्धिरिति न तत्र व्यभिचार इति भावः । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः प्रकृतस्वयूथ्येष्वपि तन्निश्चयोपायाभावेन तेषामपि सन्दिग्धाप्तभावत्वात्तद्वचनस्यापि प्रामाण्यासिद्धेर्न शिवादीनामप्यागमसंवादितार्थप्रतिपादकत्वसिद्धिरिति हेत्वसिद्धिरपरिहार्यैवेत्याह ॥ **न प्रकृतेष्वपीति** ॥ **आभिमुख्येन चार इत्यादि** । इदं च तात्पर्यकथनं न समासप्रदर्शनम् । समासस्तु विगत अभिचारो व्यभिचार इति प्रादिसमास एव द्रष्टव्यः । तेन व्यभिचार इति पुल्लिङ्गोपपत्तिः । अस्तु तर्ह्यनुमानेनैव विप्रतिपन्नस्मृतिफलस्य स्वर्गापवर्गलक्षणस्योपलम्भ इत्यतस्तत्किं विप्रतिपन्ना स्मृतिः समर्थप्रवृत्तिजनिका स्मृतित्वादाप्तवाक्यत्वादित्याकारं स्यादन्यद्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ **स्मृतित्वादेरिति** । बौद्धादिस्मृतौ स्मृतित्वाप्तवाक्यत्वयोः सत्त्वेऽपि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावादिति भावः । न च बौद्धादिस्मृतावाप्तवाक्यत्वस्यैवाभावात्कथं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति पाशुपतादिस्मृतावप्युक्तन्यायेन तदसिद्ध्यापत्त्याऽसिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीयं दूषयति ॥ **अन्यस्य चेति** । तस्य सतो निर्देशप्रसङ्गान्निर्देष्टुं चाशक्यत्वादिति भावः । किमत्र प्रमाणतया सम्प्रतिपन्नेनागमेन फलोपलम्भोऽभिमतः किंवा तत्त्वेन विप्रतिपन्नेनागमेनेति विकल्पं मनसि निधाय स्वरूपासिद्ध्याऽऽद्यं दूषयति ॥ **न तावदिति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **न चेति** । विप्रतिपन्नेन विप्रतिपन्नप्रामाण्यकेन स्वयूथ्यरचितग्रन्थान्तरेणेत्यर्थः ॥ **तत एवेति** । तद्दृष्टान्तेनैव शिवप्रणीतस्मृतित्वादेव वेत्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । तत्प्रणीताप्रमाणीभूतवाक्य इति शेषः । नन्वाप्तिमूलत्वस्य तत्र सत्त्वेनाप्रामाण्यासम्मतेर्न तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ **न हीति** । उक्तनियमाङ्गीकारे बाधकमाह ॥ **तथा चेति** । न्यायसाम्यमुपपादयति ॥ **तत्रापीति** । न चाप्तिनिश्चयस्तत्रेत्यादिभाष्यस्योत्सूत्रितत्वशङ्कां निरस्यति ॥ **तदनेनेति** ॥ **इतरेषामिति** । प्रमानादिति शेषः ॥ **वेदान्तेष्वपीति** । प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानतत्त्वप्रतिपादकत्वस्य प्रमाणीभूतवेदान्तेष्वपि सत्त्वादित्यर्थः ॥ **असिद्धेरुक्तत्वादिति** । न सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणे महदादीनामागमिकत्वसमर्थनेन सर्व-

थाऽनुपलब्धेरसिद्धेरुक्तत्वादित्यर्थः ।

अनु०—न चास्या व्यभिचारेऽपि हीयते मानता क्वचित् ॥ निर्दोषवाक्यमूलत्वान्न च तद्युक्तिमूलता ॥ वेदोक्तस्याधिकारस्य दुर्निरूपत्वतः सदा ॥ नियमो व्यभिचारो वा नैव ज्ञातुं हि शक्यते ॥ अधिकारो हि सुलभः कथितोऽन्यागमेष्वलम् ॥ वेदोक्तो ह्यधिकारस्तु दुर्लभस्सर्वमानुषैः ॥ अन्यागमेषु विप्रत्वमपि चण्डालजन्मनाम् ॥ मण्डलान्तःप्रवेशेन क्रमशः प्रतिपाद्यते ॥ अधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वाऽतिसुलभं पुनः ॥ अशक्यं साधनं चोक्त्वा सुशकं तत्फलाप्तये ॥ उच्यतेऽतस्तदुक्तं हि व्यभिचारिफलेऽपि तु ॥ कथं प्रमाणतां गच्छेत् ॥ २-१-१ ॥

सु०—ननु पञ्चरात्रादिस्मृतयोऽपि फलं व्यभिचरन्ति । क्वचित्तदुक्तानुष्ठानेऽपि दृष्टफलानुपलम्भात् । अतस्तासामप्रामाण्यान्न तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यम् । अन्यथा फलव्यभिचारस्यानैकान्तिकत्वमित्यत आह ॥ न चेति । अस्याः पञ्चरात्रादिस्मृतेः क्वचिद्व्यभिचारेऽपीति सम्बन्धः । कुतो न हीयत इति चेत् । किमदृष्टार्थायाः प्रामाण्याभावोऽभिधीयते । उत दृष्टार्थाया एव । नाद्यः । यतः फलव्यभिचारे हेतौ क्वचिद् दृष्टार्थायां वर्तमानेऽस्या अदृष्टार्थाया मानता न हीयते । व्यधिकरणत्वादिति भावः । न द्वितीयः । यस्मात्क्वचिद् दृष्टार्थायां फलव्यभिचारे तत एवाप्रामाण्ये सत्यप्यस्यादृष्टार्थायास्तावन्मानता न हीयते । कारणाभावात् । तद्विरोधादेव च पाशुपतादीनामप्रामाण्यमुक्तम् । दृष्टार्थाया अप्रामाण्यवचनं तु प्रकृतानुपयुक्तमित्यभिसन्धिः । अथ दृष्टार्थायाः फलव्यभिचारेणाप्रामाण्ये सति तत एवादृष्टार्थाप्यप्रमाणं भविष्यतीति चेन्न । तत इति किन्तेन हेतुनोत तेन दृष्टान्तेन । नाद्यः । क्वाचिद्व्यभिचारेणाप्रामाण्येऽप्यस्या मानता हीयत इति न युक्तम् । व्याप्त्यभावात् । न द्वितीयः । क्वचिद्व्यभिचारे प्रामाण्येऽपि अस्या मानता हीयत इत्येतन्न युक्तम् । हेत्वभावात् । नारायणवाक्यत्वादेर्व्यभिचारात् । मा हि भूत्सकलमपि नारायणवाक्यमप्रमाणम् । दृष्टार्थायां फलव्यभिचारेऽप्रामाण्ये च सत्यस्या अपि मानताशङ्कास्पदत्वेन हीयत इति च न वाच्यम् । अत्र हेतुमाह ॥

निर्दोषेति । निर्दोषवाक्यं वेदस्तद्युक्तिः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं प्रामाण्यावधारणस्य यत इति शेषः । अयमभिसन्धिः । किमद दृष्टार्थाया: पञ्चरात्रादिस्मृतेः फलव्यभिचारेणाप्रामाण्यानुमानम् । तत एवेतरस्या अप्यप्रामाण्यशङ्कनं च स्वातन्त्र्येण क्रियते किंवा प्रतिबन्दीग्रहणम् । आद्यं तू...धिकरणे निराकरिष्यामः । न द्वितीयः । प्रतिबन्दीग्रहणं हि प्रमेयसाम्ये भवति । न चैवं प्रकृते । परेण खलु फलसंवादादिना पाशुपतादिस्मृतेराप्तमूलत्वप्रामाण्ययोरनुमितयोरस्माभिस्तन्न्यायेन फलविसंवादं प्रदर्श्य दोषोऽभिहितः । यदि नाम पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यावधारणं फलसंवादयुक्त्याशास्येत । स्यादिदं तदा प्रतिबन्दीग्रहणम् । न चास्माभिः पञ्चरात्रादिप्रामाण्यावधारणस्य तद्युक्तिमूलतोपेयते । न चैवं तत्प्रामाण्यावधारणं निर्मूलं स्यादिति वाच्यम् । बोधकत्वेन स्वतःसिद्धत्वात् । अप्रामाण्यशङ्कानिवृत्तिः कुत इति चेदाप्तमूलत्वेनेत्युक्तम् । तदवधारणं निर्मूलमिति चेन्न । श्रुतिसंवादनिबन्धनत्वादिति । ननु श्रुतेरेव वक्तृगुणहीनाया न प्रामाण्यमित्यतो निर्दोषवाक्येत्युक्तम् । बोधकत्वेनैव हि प्रामाण्यं व्यवस्थापितं तच्च वाक्यत्वाच्छ्रुतेरुभयसम्मतम् । दोषस्तु तदपवादकः । न चापौरुषेये स सम्भवतीति निष्कम्पमेव श्रुतिप्रामाण्यमिति वक्ष्याम इत्यर्थः । अस्यां दशायां श्रुतिविरोधेनापि पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यं शक्यसाधनम् । यदप्युक्तमितिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति तत्तथा । किन्त्वविरुद्धानामेवोपायत्वं न तु विरुद्धानाम् । न चैवमितरेतराश्रयत्वम् । श्रुत्यर्थनिश्चयस्य स्मृतिसंवादैकनिबन्धनत्वाभावादिति । ननु च पञ्चरात्रादिस्मृतीनां प्रामाण्यमङ्गीकुर्वाणैः सर्वथा प्रवृत्तिसामर्थ्यमङ्गीकरणीयम् । व्यभिचारस्य च कर्तृकरणादिवैगुण्यनिबन्धनत्वमभ्युपेयम् । अन्यथा फलव्यभिचारि च प्रमाणं चेति व्याघातापातात् । तथा च फलसंवादेनापि प्रामाण्यादिसाधनं सुशकमेवेति किमुच्यते । न च तद्युक्तिमूलतेति सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह ॥ वेदोक्तस्येति । वैदिकग्रन्थोपदिष्टानुष्ठाने वेदोक्ता निषेकादिसंस्कारा एवाधिकारतामापद्यन्त इति वेदोक्तस्येत्युक्तम् । यद्वा वेदशब्देन पञ्चरात्रादयोऽपि गृह्यन्ते । अधिकारस्येत्युपलक्षणम् । साधनानुष्ठानस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । दुर्निरूपत्वमस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वम् । सदेति स्वभावत एव न तु देशादिव्यवधानेनेत्यर्थः । नियमो व्यभिचारो वा फलस्येति शेषः । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । तस्मात्फल-

संवादेन प्रामाण्यादि नानुमीयत इति शेषः । एतदुक्तं भवति । भणितं खलु लिङ्गमनुमितेः करणम् । न सत्तामात्रेणातिप्रसङ्गात् । अत्र चैवं प्रयोक्तव्यम् । पञ्चरात्रादिकं प्रमाणम् । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् सम्प्रतिपन्नवाक्यादिति । तस्य चायमर्थः । एतद्विहितसाधनानुष्ठानवद्भिस्तत्फलस्य नियमेन प्राप्तेरिति । न चैतल्लिङ्गं शक्यावधारणम् । व्यभिचारस्य बहुलमुपलम्भेन नियमस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तदवधारणे च काकतालीयतायाः शङ्कनात् । तत्रैतावद्वक्तव्यम् । कार्यं कारणसामग्रीसम्पाद्यं न तु तदेकदेशेन । तथात्वेऽतिप्रसक्तेः । प्रकृते चोभयकुलशुद्धिवैदिकनिषेकादिसंस्काराद्यधिकारपूर्वकं विशुद्धाभिसन्ध्यादिमता सम्यगनुष्ठितं कर्मासति प्रतिबन्धके सति चेश्वरेच्छादौ हि सहकारिणि सम्पदादिफलजननायालम् । तथा च यत्र फलं नोपलब्धं तत्राधिकारादिवैगुण्यमितरत्र तु तत्साद्गुण्यमित्यतो नियमनिश्चय इति । न चैतद्युक्तम् । परगतयोरधिकारादिभावाभावयोरस्मदादिभिरवगन्तुमशक्यत्वात् । न खलु परकीयपितृपितामहादीनां मातृस्रादिविशुद्धिर्वा निषेकादिसमीचीनता वा मन्त्रोच्चारणादियथावत्त्वादिकं वा द्रव्यादीनां शुचित्वादिकं वाऽर्वाचा नैरवगन्तुं शक्यते । तथा चास्य फलनियम एव व्यभिचारस्तु वैगुण्यनिमित्त इति वाऽस्तु । व्यभिचार एवास्य । क्वचित्फलोपलम्भस्तु काकतालीयोऽन्यनिमित्त एवेति वा भवत्विति सन्देहो न निवर्तते । न च सन्दिग्धेन प्रामाण्यानुमानं युज्यते । प्रामाण्यसिद्ध्युत्तरकालं तु व्यभिचारस्य वैगुण्यनिमित्तताकल्पनायामितरेतराश्रयत्वं स्यात् । वेदसंवादेन तु प्रामाण्येऽवधारिते शक्यते फलव्यभिचारस्यान्या गतिः कल्पयितुम् । अतो वेदसंवादेनैव प्रामाण्यं पञ्चरात्रादीनामवधार्यते न प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति । एवं न्यायसाम्याभावेन प्रतिबन्दी मोचिता । यदपि प्रतिबन्दीमाददानस्य विवक्षितम् । यथा च पञ्चरात्रादिप्रामाण्यमभिलषता फलव्यभिचारस्याधिकारादिवैकल्यनिबन्धनता कल्प्या । तथाऽहमपि पाशुपतादिस्मृतिषु कल्पयिष्यामीति तदयुक्तं वैषम्यादित्याह ॥ अधिकारो हीनि । अधिकारग्रहणं साधनस्याप्युपलक्षणम् । अन्यागमेषु पाशुपतादिषु कथितोऽधिकारोऽलं सुलभोऽनायाससाध्यः । कुतो यस्मादन्यागमेषु तथा कथितः । तथा च तद्वैकल्यकल्पनमसम्भावनाप्रतिहतम् । वेदोक्तस्त्वधिकारो विशुद्धसन्तानजत्वादिः सर्वमानु-

यैर्दुर्लभ इति प्रसिद्धमेवातस्तद्वैकल्यकल्पनं सम्भावितमेवेति । ननु कथमन्यागमेष्वधिकारः साधनं च सुलभमुक्तमित्यतो लेशेन दर्शयति ॥ **अन्यागमेष्विति** । यद्भवान्तरेण महता तपसा विना वा (न) लभ्यं तदपीत्यर्थः । यतित्वादिकमपीति वा । चण्डालजन्मनामपि किमु क्षत्रियादीनामिति वा । विप्रा एव ये कर्मणा चण्डालास्तेषां कथञ्चित्प्रत्यापत्तिर्वैदिकैरप्यङ्गीक्रियत इत्यतश्चण्डालजन्मनामित्युक्तम् । चण्डालेषु जन्म येषामिति वा । चण्डालसम्बन्धित्वाच्चण्डालं जन्म येषामिति वा तथोक्ताः । क्रमशो मण्डलान्तःप्रवेशेनेत्यनेनेदमुच्यते । यो यावज्जातिव्यवहितस्तस्य तावन्ति मण्डलानि पूज्यानि । तत्र यद्यन्मण्डलं प्रविशति तत्तज्जातीयो भवति । चरममण्डलप्रवेशे तु विप्रः सम्पद्यत इत्यन्यागमेषु प्रतिपाद्यत इति सम्बन्धः । तथा चोक्तम् । दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कापालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानव इति । एतदधिकारसौलभ्यमुदाहृतम् । एवं साधनसौलभ्यमपि द्रष्टव्यम् । यथाऽऽहुः कापालिकाः । मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः । भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति । कर्णिकारुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्मयज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते । आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह (जायत इ) कायभागित्यादि । तथा कालामुखा अपि । रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके । कपालं भस्मना स्नानं लकुटं (च कला) कलशार्चनमित्यादि । ननु यथाऽधिकारसाधनयोः सौलभ्यमुक्तमेवं तद्दौर्लभ्यमपि तत्रैवोक्तमिति चेत्तर्हि न केवलं फलविसंवादेन पाशुपतादीनामप्रामाण्यम् । किन्नाम परस्परविसंवादेनापीत्याह ॥ **अधिकारमिति** । यस्मात्क्वचिदधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वा पुनरपि सुलभं ब्रवीति यस्माच्च तत्फलाप्तये सम्पदादिफलाप्तये साधनमशक्यमुक्त्वा सुशकं चोच्यते । यस्माच्च तदुक्तं साधनं फलेऽपि विषये व्यभिचार्यतस्तदुक्ता सा पाशुपताद्युक्तिः कथं प्रमाणतां गच्छेन्न कथमपीत्यर्थः । दुर्लभत्वोक्त्यनुरोधेन सौलभ्यवचनं प्ररोचनार्थं व्याख्यायताम् । तथा फलविसंवादोऽप्यधिकारादिवैगुण्यनिमित्तो भविष्यति यथा पञ्चरात्रादाविति चेन्न । वैषम्यात् । युक्तं हि पञ्चरात्रादिषु तथा कल्पनम् । श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यस्य निश्चिततया कल्पकस्य विद्यमानत्वात् । पाशुपतादौ तु तदभावेन विसंवादस्याप्रामाण्यनिबन्धनतो-

पपत्तौ कल्पकाभावात्। क्वचित्संवादस्तु काकतालीयो वा गुडजिह्विकानिमित्तो वा भविष्यति। तदिदमुक्तं तुशब्देन। तदुक्तं त्विति सम्बन्धः। तदेवं पाशुपतादीनामपस्मृतित्वान्न तद्विरोधेनोक्तार्थासम्भवः शङ्कनीय इति स्थितम् ॥ २-१-१ ॥

टि०—ननु फलव्यभिचारेण पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यं प्रतिपाद्य कथं तद्विरुद्धं फलव्यभिचारेऽपि तासामप्रामाण्याभाववर्णनं चेत्यादिनोत्तरग्रन्थेन क्रियते। न च नैतत्पाशुपतादिस्मृतीनां फलव्यभिचारेऽप्यप्रामाण्यवर्णनं किन्तु पञ्चरात्रादिस्मृतीनामिति पूर्वोत्तरविरोध इति वाच्यम्। तत्र फलव्यभिचारस्याप्रसक्त्याऽप्रामाण्यप्रसक्तेरेवाभावात्। तथा च न चेत्यादिपञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यवर्णनमनर्थकमित्यतः प्रागुक्तस्य पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यस्य समर्थनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमित्याशयेन तद्व्यावर्त्यशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ।ननु पञ्चरात्रादिस्मृतीनां फलव्यभिचारेऽप्यप्रामाण्यासम्प्रतिपत्तेर्युक्तमेव तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यमित्यतस्तर्हि फलव्यभिचारस्य पञ्चरात्रादिस्मृतिष्वप्रामाण्यव्यभिचारेण तदसाधकत्वात्फलव्यभिचारेण पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यसाधनं प्राक्तनमसमञ्जसं स्यादित्याशयेनाह ॥ अन्यथेति। व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वात्। क्वचिदित्यस्य व्यभिचारेऽपीत्यनेन सम्बन्ध इत्याह ॥ क्वचिद्व्यभिचारेऽपीति सम्बन्ध इति ॥ अप्रामाण्ये सत्यपीति ।अनेन मूले व्यभिचारेऽपीत्यपिशब्दोऽप्रामाण्यसमुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति ॥ कारणाभावादिति। फलव्यभिचारलक्षणाप्रामाण्यकारणाभावादित्यर्थः। नन्वेवमदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्याप्राप्तावपि दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यमवर्जनीयमेवेति न पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यसिद्धिरित्यत आह ॥ तद्विरोधादेवेति। अदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधादेवेत्यर्थः। न तु दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधादित्येवार्थः। अदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् अदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्ये सत्यपि तद्विरोधे पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्योपपत्त्या तद्विरोधस्य पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यानापादकतया तदप्रामाण्यप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगित्वेऽपि फलव्यभिचाररूपकारणाभावेन तस्याशक्यत्वात्। दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनस्योक्तकारणसम्पत्त्या शक्यत्वेऽपि तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनपक्षे दृष्टार्थस्य तस्याप्रामाण्ये सत्यपि तद्विरोधे पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्योपपत्त्या तद्विरोधस्य पाशुपतादिस्मृत्य-

प्रामाण्यानापादकत्वेन दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगित्वप्राप्तावपि च दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादस्येहानभिमतत्वात् । अभिमते चादृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादने दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्येऽपि प्रमाणीभूतादृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्योपपत्त्या तद्विरोधस्याप्रामाण्यानापादकत्वाभावेन दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यव्युत्पादनस्य प्रकृतानुपयोगित्वेनाकर्तव्यत्वान्नोक्तशङ्कावकाश इत्यभिसन्धिरिति भावः । फलव्यभिचारेण दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यव्युत्पादनस्य साक्षात्प्रकृतानुपयोगित्वेऽपि परम्परया तदस्त्येवेति कथमकर्तव्यतेति शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । दृष्टार्थायाः फलव्यभिचारेणाप्रामाणिकरूपस्य हेतोरदृष्टार्थतदप्रामाण्यरूपसाध्येन व्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन व्याप्त्यभावादित्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । प्रमाणीभूतनारायणवाक्य इति शेषः । ननु नारायणवाक्यमात्रस्याप्रमाणत्वेन प्रमाणीभूततद्वाक्यासिद्धेर्न तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः । निर्दोषेत्यादिमूलमुत्थापयितुमपेक्षितप्रतिज्ञारूपतयाऽपि न चेत्यादिमूलं योजयति ॥ **दृष्टार्थायामिति** । ननु पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यावधारणस्य फलसंवादरूपयुक्त्यमूलत्वकथनमनर्थकम् । न चेदं पाशुपतादिस्मृतिवैषम्योपदर्शनेन प्रतिबन्दीपरिहारार्थमिति वाच्यम् । फलव्यभिचारेण दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यानुमानादेः परेण स्वातन्त्र्येणापि कर्तुं शक्यत्वेन प्रतिबन्दीत्वेनैव तस्य कर्तव्यतायां नियामकाभावात् । भावे वा वैषम्योपदर्शनेन प्रतिबन्दीपरिहारस्य न च तद्युक्तिमूलतेत्येतावता भाष्यखण्डेनैव सिद्धया निर्दोषवाक्यमूलत्वादित्यंशवैयर्थ्यमेव । न चोक्तयुक्तिमूलत्वाभावे तत्प्रामाण्यावधारणस्य निर्मूलत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति प्रामाण्यावधारणस्य निर्दोषवाक्यमूलत्वेन प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्त्याऽपसिद्धान्तप्रसङ्गादित्यतोऽत्र विकल्पमुखेन ग्रन्थप्रवृत्तिं बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य प्रतिबन्दीग्रहणपक्षमात्रनिरासकतया मूलप्रवृत्तेर्नानुपपत्तिरिति भावेन विकल्पद्वयं प्रदर्श्याद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षनिरासकतया भाष्यं योजयितुं विकल्पं तावद्दर्शयति ॥**अयमभिसन्धिरित्यादिना**॥ **उत्तराधिकरण इति** । तन्मूलत्वात्स्मृतीनां चेत्यादिनेति शेषः । भाष्ये वेदमूलत्वोपन्यासस्यानर्थक्यं परिहर्तुं तदुपयुक्तं प्रमेयमाशङ्कासमाधानाभ्यां स्वयमाह ॥ **न चेत्यादिना** । श्रुतिमूलत्वोक्त्यैव विवक्षितसिद्धेरनर्थकं भाष्ये तन्निर्दोषत्व-

कथनमित्यतः श्रुत्यप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रसङ्गोक्त्या तत्तदप्रामाण्यशङ्कानिर्दोषत्वेन तत्परिहारप्रकारं च दर्शयति ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **तच्च वाक्यत्वाच्छ्रुतेरुभयसम्मतमिति** । अनेन मूले वाक्यग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं भवति । अन्यथा निर्दोषवेदमूलत्वादिस्यैव वक्तव्यतया वाक्यग्रहणं न कुर्यादिति भावः ॥ **वक्ष्याम इति** । नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः । उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेदित्यादिनोत्तराधिकरण इति शेषः ॥ **अस्यां दशायामिति** । निष्कम्पश्रुतिप्रामाण्यसिद्धिदशायामित्यर्थः ॥ **इतरेतराश्रयत्वादिति** । स्मृतेः श्रुत्यविरुद्धत्वे निश्चिते तत्संवादेन श्रुत्यर्थनिश्चयस्तन्निश्चये च स्मृतेस्तदविरुद्धत्वनिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **स्मृतिसंवादैकनिबन्धनत्वाभावादिति** । विनाऽपि स्मृतिसंवादमुपक्रमादिभिरपि श्रुत्यर्थनिर्णयसम्भवादिति भावः । स्पष्टार्थश्रुतेरर्थनिर्णयाय स्मृतिसंवादो नापेक्षित इति भावेनैवमुक्तमित्यप्याहुः ॥ **प्रामाण्यादिसाधनमिति** । पञ्चरात्रादिस्मृतीनामिति वर्तते ॥ **सुशकमेवेति** । तथा च युक्तं मदीयं फलसंवादेन पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्यसाधनं व्यभिचारस्य कर्तृकरणादिवैगुण्यनिबन्धनत्वकल्पनं चेति प्रतिबन्दीग्रहण एव शङ्कितुस्तात्पर्यमिति द्रष्टव्यम् । **गुडद्रावेनेति** तु गुडजिह्विकामात्रम् । अत एव यदपि प्रतिबन्दीमाददानस्य विवक्षितमित्युत्तरत्र वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् । यद्वा यथास्थितैवेयमुक्तिरन्यथा स्वातन्त्र्येण फलव्यभिचारेणाप्रामाण्यशङ्काया उत्तराधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वेन व्यभिचारस्यान्यथासिद्धेरत्राप्युत्पादनीयत्वात्प्रतिबन्द्याश्च मोचितत्वादुक्तशङ्कानुदयादिति द्रष्टव्यम् । ननु पञ्चरात्रादिस्मृतीनां युक्तिमूलत्वेन प्रामाण्यस्य शङ्कितत्वात्तदभावप्रतिपादनाय स्मार्तकर्मानुष्ठाने स्मृत्युक्ताधिकारस्यैव दुर्निरूपत्वस्य वक्तव्यतया वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्ववर्णनमसङ्गतमित्यतो वेदोक्ताधिकारातिरिक्तस्य स्मृत्युक्ताधिकारस्यैवाभावात्स्मार्तकर्मानुष्ठानेऽपि वेदोक्त एवाधिकार इति ज्ञापयितुं वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्ववर्णनमित्याह ॥ **वैदिकेति** ॥ **निषेकादीति** । गर्भाधानादीत्यर्थः । **उपलक्षणमिति** । अत एवाशक्यसाधनं चोक्त्वेत्युत्तरत्र वक्ष्यतीति भावः । ननु वेदोक्तस्याधिकारस्य वेदेनैव निरूपणात्कथं दुर्निरूपत्वमित्यत आह ॥ **दुर्निरूपत्वमिति** । ननु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेनैव पञ्चरात्रादेः प्रामाण्यानुमानसम्भवात्किमिति वेदमूलकत्वाश्रयणमिति शङ्कायां मूले वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्वेन फलनियमो व्यभिचारो वा न ज्ञातुं शक्यत इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । तावताऽपि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन प्रामाण्यानु-

माने दोषानभिधानेन तस्यादुष्टत्वप्रसङ्गात्। कथं च वेदोक्ताधिकारदुर्निरूपत्वस्य फलनियमव्यभिचारयोरनवधारणप्रयोजकत्वम्। के चात्र वेदोक्ताधिकाराः। कथं च तेषां दुर्निरूपत्वमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **प्रमितं खल्विति**। अनेन फलस्य नियमो व्यभिचारो वा ज्ञातुं न शक्यत इत्यंशेन मूले समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गस्य सन्दिग्धासिद्धित्वमुच्यत इत्युक्तं भवति। ननु फलनियमस्य दुरवधारणत्वकथनेन कथमुक्तलिङ्गस्यानवधारणोक्तिलाभ इत्यत आह ॥ **तस्य चेति** ॥ **व्यभिचारस्येति**। एतत्स्मृतिविहितसाधनानुष्ठानवतामपि तत्फलाभावस्य बहुलमुपलम्भेनेत्यर्थः। कथं तर्हि साधनानुष्ठानेन क्वचित्फलोपलम्भ इत्यत आह ॥ **तदवधारणे चेति**। अत्र साधनानुष्ठानेन क्वाचित्कफलोपलम्भ एव तदवधारणपदेन विवक्षितः। अत एव वक्ष्यति क्वचित्फलोपलम्भस्तु काकतालीय इत्यादिति द्रष्टव्यम्। क्वचित्तदनवधारणे चेति पाठः। तत्र ननु लिङ्गस्य नियमगर्भत्वमेव कुत इत्यत आह ॥ **तदनवधारणे चेति**। लिङ्गस्य नियमाघटितत्व इत्यर्थ इति योज्यम्। इदानीं वेदोक्ताधिकारनिरूपणपूर्वकं तेषां दुर्निरूपतायाः फलनियमव्यभिचारयोरनवधारणप्रयोजकत्वमुपपादयितुमुपक्रमते ॥ **तत्रैतावद्वक्तव्यमित्यादिना** ॥ **कारणसामग्रीति**। कारणपौष्कल्यमित्यर्थः। अयातयामत्वमगतवीर्यत्वम्। आदिपदेनोचितस्वरवर्णाद्युपेतत्वपरिग्रहः ॥ **काकतालीय इति**। अत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ तेन काकागमनमिव काकतालमितीवार्थे समासाच्च तद्विषयादिति ज्ञापकात्सुप्सुपेति वा समासः। उभयत्रोपमेयदेवदत्तागमनं तदानीमेव दस्योरुपनिपातश्च। तेन देवदत्तस्य दस्योश्च समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति। ततश्च काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्थे समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेणैव प्रतिकृतावित्यधिकारिकस्थेन छप्रत्ययः। तथा च पतता तालेन काकवधस्येवोपनिपतता दस्युना देवदत्तवधः कृत इति तदर्थः। ततश्च काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य तालकृतकाकवधरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात्प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः। समासार्थोपमायां वाचनिकोपमानलोपः सर्वोऽप्ययं लोपः छप्रत्ययविधायकशास्त्रकृतः। ततश्च यद्यपि समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेणेवार्थविषयात्समासादपरस्मिन्निवार्थे छप्रत्ययेन निष्पादितः काकतालीयशब्द उपमाद्वयगर्भस्तथा च काकतालयोरिव यादृच्छिको दस्युदेवदत्तयोःसमागम इत्येका समासार्थोपमा। तदानीमेव पतता तालेन काकस्येव दस्युना देवदत्तस्य वधः कृत इत्यन्या तद्धि-

तार्थोपमा चेति यत्रोपमाद्वयं तत्रैवास्य शब्दस्य सम्पूर्णार्थता तथाऽपि यादृच्छिकसमागममात्रेऽप्यस्य प्रचुरः प्रयोगो दृश्यत इत्ययमपि प्रयोगो यादृच्छिकसमागममात्रविषय इति ध्येयम् ॥ **अन्यनिमित्तक इति** । गुडजिह्विकानिमित्तक इत्यर्थः ॥ **सन्दिग्धेनेति** । नियमगर्भप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गेनेति शेषः । ननु प्रामाण्यनिश्चयेनैवोक्तसन्देहनिवृत्तिद्वारा नियमगर्भसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गनिश्चयसम्भवात्कथं सन्दिग्धत्वमित्यत आह ॥ **प्रामाण्यासिद्ध्युत्तरकालं त्विति** ॥ **इतरेतराश्रयत्वमिति** । प्रामाण्यसिद्धौ व्यभिचारस्य वैगुण्यादिनिमित्तताकल्पनया नियमगर्भसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गनिश्चयस्तन्निश्चये च निश्चितेन तेन प्रामाण्यनिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । वेदसंवादेन तु प्रामाण्यावधारणे नायं दोषः । फलव्यभिचारस्यान्यनिमित्तताकल्पनायाप्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वेऽपि प्रामाण्यनिश्चयस्यान्यनिमित्तताकल्पनाधीनत्वाभावादित्याशयेनाह ॥ **वेदसंवादेन त्विति** ॥ **एवं न्यायसाम्याभावेनेति** । फलविसंवादेन पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्ये तर्हि तत एव पाञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्यप्रामाण्यं स्यादिति प्रतिबन्दी परेण गृहीता सा न्यायसाम्याभावोपपादनेन परिहृतेत्यर्थः । यदपि प्रतिबन्दीमाददानस्य विवक्षितमिति । अनेन प्राचीनसुहृद्भावेन पृच्छन्तमित्युक्तिर्गुडजिह्विकामात्रमित्युक्तं भवति । अभ्युच्चयेनैतद्विवक्षितनिराकरणं प्रतिबन्द्या मोचितत्वेन तन्मूलविवक्षाया अप्रयोजकत्वादित्यप्याहुः । साधनसौलभ्यस्याप्रदर्शितत्वाल्लेशेनेत्युक्तं विश्वामित्रादिसङ्ग्रहायाह ॥ **महता तपसेति** ॥ **प्रत्यापत्तिरिति** । प्रायश्चित्तादिना ब्राह्मणत्वादेः पुनः प्राप्तिरित्यर्थः ॥ **चण्डालसम्बन्धित्वादिति** । अत्र सम्बन्धार्थे विहितस्याणो लुक् द्रष्टव्यः । तेन चण्डालमिति साधु । अन्यथाऽऽदिवृद्धौ सत्यां चाण्डालमित्येव स्यादिति द्रष्टव्यम् । अणि वृद्ध्यभावश्छान्दस इत्यप्याहुः ॥ **दीक्षाप्रवेशमात्रेणेति** । उक्तरीत्या चरममण्डलप्रवेशमात्रेणेत्यर्थः । कर्णिका कर्णभूषणविशेषः। योगानुशासनं वा। परमुद्रां दर्शयति ॥ **तथेति** । लकुटं चक्रकाष्ठम् । कुण्डलं च कलार्चनमित्यपि क्वचित्पाठः । तत्र कलाशब्दो लिङ्गपर इति द्रष्टव्यम् । व्यभिचारफले त्विति तुशब्दव्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ **दुर्लभत्वोक्त्यनुरोधेनेत्यादिना** । गुडजिह्विकानिमित्तो वेत्यत्र लोकव्यामोहनायेति शेषः ॥ २-१-१ ॥

अनु०—॥ ॐ न विलक्षत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥ **नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः ॥ उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां भजेत ॥**

विरूप नित्यया वाचा नित्ययाऽनित्यया सदा ॥ इत्यादिश्रुतिभिर्भेदो नित्य इत्येव गम्यते ॥

सु०—॥ ॐ **न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्** ॐ ॥ परिहृतः स्मृतिविरोधः । सम्प्रति युक्तिविरोधः परिह्रियते । तथा हि । श्रुत्यादिसमन्वयेन खलु जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो निरूपितम् । तत्र श्रुतेरेव प्रामाण्यं तावद्दुर्लभम् । यद्धि फलव्यभिचारि तदप्रमाणं दृष्टम् । यथा विप्रलम्भकवाक्यम् । फलव्यभिचारिणी च श्रुतिः । पुत्रकामेष्ट्याद्यनुष्ठानेऽपि कदाचित्पुत्रजन्माद्यनुपलब्धेः । अन्यथा फलानुपलब्ध्योक्तं पाशुपताद्यप्रामाण्यमपि न स्यात् । एकदेशे चाप्रामाण्ये तन्न्यायेनैकदेशान्तरस्याप्यप्रामाण्यं सुलभमत्र । किञ्च यदबुद्धिपूर्वकं तदप्रमाणं यथा पिपीलिकालिपिः । अबुद्धिपूर्वकश्च वेदोऽपौरुषेयत्वाङ्गीकारात् । अपौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणशून्यत्वादप्रमाणमेव । विप्रलम्भकवाक्यवत् । अपि चाप्ताप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदप्रामाण्यं वेदस्यानुमेयम् । यदा वेदस्यैतादृशी दशा तदा का वार्ता स्मृतीतिहासपुराणानां फलव्यभिचारादिदोषझर्झराणां प्रामाण्यस्य । तथा च न वेदादिसमन्वयेन जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीत्येवं प्राप्ते तत्प्रतिविधानार्थस्य **न विलक्षणत्वादिति** सूत्रस्य तात्पर्यमाह ॥ **नित्यत्वादिति** वेदवाक्यमिति शेषः । अयमर्थः । बोधकत्वेन खलु करणानां प्रामाण्यं दोषात्तु कदाचिदपनीयते । वेदवाक्यं च बोधकत्वेन वादिप्रतिवादिसम्मतम् । अन्यथा फलव्यभिचारोऽपि तत्र न स्यात् । वाक्ये च प्रामाण्यस्यापवादका दोषा अबोधकत्वविपरीतबोधकत्वादयः सर्वेऽपि वक्तृदोषनिबन्धना एव । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदवगमात् । वेदवाक्यं च नित्यत्वादपौरुषेयत्वात्पुरुषदोषनिबन्धनैः सर्वदोषैर्वर्जितं स्वत एव प्रामाण्यमाप्नोति । प्रामाण्ये च निश्चिते सति फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यं वा प्रतिबन्धकसद्भावो वा कारणं कल्पयिष्यते । अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरनन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादिति । अत्रैते प्रयोगाः । वेदः प्रमाणं बोधकत्वे सति विपरीताबोधकत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् । विमतो विपरीतबोधको न भवति । अनाप्तप्रणीतवाक्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवाक्यवत् । विमतोऽनाप्तप्रणीतो न भवति । अपौरुषेयत्वाद्व्योमवत् । विमतः फलव्यभिचारो वैकल्यादिनिबन्धनो भवितुमर्हति प्रमाणसिद्धफल-

व्यभिचारत्वाच्चरकाद्युक्तफलव्यभिचारवदिति। स्यादेतत्। नित्यत्वमेव वेदस्य कुतः। प्रागुक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामिति ब्रूमः। ये तु स्वयूथ्या वेदप्रामाण्यमङ्गीकृत्यापि तन्नित्यतां नानुमन्यन्ते तान्प्रति सूत्रसूचिताभिः श्रुतिभिस्तामुपपादयति ॥ विरूपेति। अनेन तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया। वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिमिति श्रुतिमुपादत्ते। अत्र वाचो नित्यत्वमुच्यते। न वेदस्य। तदपि बहुकालीनत्वं भविष्यतीत्यतो नित्ययाऽनित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परमं पदमिति श्रुतिर्वाव नित्याऽनित्या वाव स्मृतयो याश्चान्या याच इति श्रुतिमुपादत्ते ॥ नित्ययेति। व्याख्यानान्तरनिरासाय नित्ययेत्येतत्सदा विद्यमानयेति व्याख्यातम्। वाक्यशेषे हि बहुकालीना अपि स्मृतीरनित्यपक्षे निक्षिप्य श्रुतिमेव नित्यामाह। पौरुषेयतामपि श्रुतयोऽभिदधतीति चेन्न। आप्तोक्तत्वस्य दुरवधारणतायाः प्रागुक्तत्वेन पौरुषेयत्वे प्रामाण्यावधारणानुपपत्तिप्रसङ्गेन दुर्बलत्वात्। प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनापौरुषेयत्वेऽपि कारणाभावात्प्रामाण्यं न स्यादिति प्रसङ्गस्याभासत्वात्। प्रबलश्रुत्यनुसारेण तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेव तासामर्थोऽवगन्तव्यः। तथा च ऋचः सामानि जज्ञिरे ऋग्वेद एवाग्नेरजायतेत्याद्युपपन्नं भवति। न ह्येकं वाक्यमनेककर्तृकामिति सम्भवति। सम्भवति त्वनेकप्रवर्तितमिति।

टि०—॥ ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥ अत्रापि पूर्वमेव स्मृतिविरोधः परिह्रियत इति भ्रान्तिनिरासाय पूर्वोत्तराधिकरण्योरर्थभेदमाह ॥ परिहृत इत्यादिना। सम्प्रतीत्यनेनेतरेषां चानुपलब्धेरिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनेह पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः सूचिता भवतीति ज्ञेयम्। उत्तरत्र पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यादिदौर्लभ्यस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्तावदित्युक्तम्। नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेदित्यनेन मूले प्रथमतो वेदप्रामाण्यव्युत्पादनेन फलव्यभिचारस्यान्यथासिद्धिसूचनात्तदनुरोधेन प्रथमतः फलव्यभिचारेण तदप्रामाण्यशङ्कामेवोत्थापयति ॥ यद्वीत्यादिना। फलव्यभिचारेऽप्यस्तु वेदस्य प्रामाण्यं बाधकाभावादित्यप्रयोजकताशङ्कां परिहरति ॥ अन्यथेति। ननु पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेत्यादेः फलव्यभिचारेणाप्रामाण्येऽपि जगत्कारणत्वाभिधायकानां यतो वेत्यादिवाक्यानां फलव्यभिचारशून्यानामप्रामाण्यं निर्निबन्धनमित्यतः फलव्यभिचारेण तद्वतो वेदभागस्याप्रामाण्यसिद्धौ तद्दृष्टान्तेन वेदत्वेन हेतुना यतो वेत्यादिवेदभागस्या-

प्यप्रामाण्यसाधनाद्युक्तैव कृत्स्नस्यापि वेदस्याप्रामाण्यसिद्धिरित्याह ॥ **एकदेशे चेति** । पिपीलिकालिपिश्चेत्याद्युत्तरानुव्याख्यानव्यावर्त्यत्वेन सूचितयुक्त्याऽपि तामुत्थापयति ॥ **किञ्चेति** । हेत्वसिद्धिं परिहरति ॥ **अबुद्धिपूर्वकश्चेति** । ननु च वेदस्य पौरुषेयत्वमेवाङ्गीकुर्मस्तथा चोक्तहेत्वसिद्धेर्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यतो वृथाऽयं पौरुषेयत्वाङ्गीकारः परस्य पौरुषेयत्वेऽप्यप्रामाण्यवत्तालेपत्वादित्याशयेनाह ॥ **पौरुषेयत्वे चेति** । पौरुषेयवाक्यत्वात्स्मृत्यादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यानुपपत्त्या प्रमाणमूलकत्वेनैव प्रामाण्यं वाच्यम् । न च तत्सम्भवति । वैदिकार्थस्य प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वेन तत्र प्रत्यक्षानुमानयोरप्रवृत्त्या तयोर्वेदं प्रति मूलत्वासम्भवाद्वाक्यस्याप्यपौरुषेयस्यान्यस्यानभ्युपगमात्पौरुषेयवाक्यस्यैव तन्मूलत्वे च तत्प्रामाण्यस्याप्युक्तरीत्या मूलप्रमाणसापेक्षतयाऽनवस्थितासिद्धवाक्यपरम्पराकल्पनायामनवस्थापत्तेर्मूलप्रमाणशून्यत्वादप्रामाण्यमित्याशयः । प्रमाणीभूतस्यापि प्रत्यक्षादेरासप्रणीततया तत्र व्यभिचारपरिहाराय वाक्यत्वादित्युक्तम् । अस्तु तर्हि स्मृत्यादिसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वासिद्धिरित्यतस्तस्य श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वाभ्यां प्रामाण्यस्येष्टत्वाच्छ्रुत्यप्रामाण्ये न स्मृत्यादेः प्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य तावत्पदसूचितं स्मृत्यादिप्रामाण्यस्य दुर्बलत्वमप्युपपादयति ॥ **यदा चेति** ॥ **झर्झराणामिति** । शिथिलावयवानामिवेत्यर्थः ॥ **वेदवाक्यमिति शेष इति** । अत्र वेद इति शेष इति वक्तव्येऽपि वाक्यग्रहणं मूले उज्झितमिति नपुंसकोपपत्त्यर्थम् । मूलेऽपि वेदस्य वाक्यत्वाद्बोधकत्वासिद्धिरित्याभिप्रायेणैव नपुंसकमेव प्रत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु वाक्ये यथार्थज्ञानसाधनत्वलक्षणप्रामाण्यस्याप्तोक्तत्वलक्षणगुणाधीनतायाः सर्वत्रोपलब्धत्वादपौरुषेयत्वे च वेदस्याप्तोक्तत्वलक्षणगुणाभावात्प्रामाण्यकारणगुणाभावे कथं दोषाभावमात्रेण प्रामाण्यं स्यादित्यतः प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वान्न गुणापेक्षत्वमिति भावेन वेदप्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वं व्युत्पादयितुं प्रत्यक्षानुमानागमप्रामाण्यस्य तावत्तदुपपादयति ॥ **अयमर्थ इति** ॥ **बोधकत्वेनेति** । ज्ञानजननशक्त्यैव न तु तदतिरिक्तशक्त्या । इत्थम्भूतलक्षणे चेयं तृतीया । प्रामाण्यं यथार्थज्ञानजननशक्तिरूपं यथार्थज्ञानसाधनत्वमित्यर्थः । ततश्चायमर्थः । करणानां प्रत्यक्षानुमानागमानां प्रामाण्यं यथार्थज्ञानजननशक्तिबोधकत्वेन ज्ञानजननशक्त्या ज्ञानजननशक्तिरूपकरणनिष्ठकरणहेत्वासादितज्ञानजननशक्त्यभिन्नेत्यर्थः । यद्वा बोधकत्वेनेति । सहयोगे तृतीया । तथा च करणनिष्ठप्रामाण्यरूपा यथार्थज्ञानजननशक्तिर्बोधकत्वेन ज्ञानजननशक्त्या साहितैवेत्युक्त्या ज्ञानजननशक्तिवद्यथार्थज्ञानजननशक्तेः सहजत्वं

लभ्यते । तदनेन करणनिष्ठकरणहेत्वासादितज्ञानजननशक्त्यभिन्नयथार्थज्ञानजननशक्तिमत्त्वं वा ज्ञानजननशक्तिवत्सहजतद्यथार्थजननशक्तिमत्त्वं वा करणानां प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्युक्तं भवति । नन्वेवं दुष्टेन्द्रियादेरपि ज्ञानजननशक्तिमत्त्वात्तदभिन्नयथार्थज्ञानजननशक्तिमत्त्वं तद्वत्सहजतथाथार्थ्यजननशक्तिमत्त्वं च स्यादिति तस्यापि प्रमापत्त्या प्रमाणतदाभासविवेकानुपपत्तिरित्यतो नायमस्ति नियमो यत्करणनिष्ठज्ञानजननशक्त्यभिन्ना तद्वत्सहजा वा सर्वत्र यथार्थज्ञानजननशक्तिरिति येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यात् । किन्तु दोषाभावे सत्येव तथा नियमः । दुष्टेन्द्रियादौ दोषस्यैव सत्त्वात्तेन च यथार्थज्ञानजननशक्तेः प्रतिबन्धान्नाशाद्वा न ज्ञानजननशक्तिमतोऽपि दुष्टेन्द्रियादेः प्रामाण्यं प्रसज्यते प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यौत्सर्गिकत्वादित्याशयेनाह ॥ **दोषास्त्विति** । अस्त्वेवं करणप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाद्गुणानपेक्षत्वम् । किमेतावता वेदस्येत्यतो वेदस्यापि करणविशेषत्वात्तन्निष्ठयथार्थज्ञानजननशक्तेरपि वेदनिष्ठज्ञानजननशक्त्यभिन्नत्वस्य तद्वत्सहजत्वस्य वोक्तन्यायेन सिद्ध्या तस्य गुणानपेक्षप्रामाण्यसिद्धिरिति भावेनोभयसन्मत्या तत्र ज्ञानजननशक्तिमुपपादयति ॥ **वेदवाक्यं चेति** । ननु दुष्टेन्द्रियादिवद्वेदस्याप्यपवादविषयत्वोपपत्तेर्न तन्निष्ठयथार्थज्ञानजननशक्तेस्तन्निष्ठज्ञानजननशक्त्यभिन्नत्वादिरित्यतोऽपवादकदोषसद्भावेन दुष्टेन्द्रियादेरपवादविषयत्वेऽपि वेदस्यानिर्दोषतयाऽपवादशून्यत्वान्नापवादविषयत्वमित्याशयवान्के ते वाक्यदोषाः कुतश्च तेषां पुरुषदोषाधीनत्वं कथं च वेदस्य तद्राहित्यमित्याशङ्काः क्रमेण परिहरति ॥ **वाक्ये चेत्यादिना** । नित्यत्वस्य प्रयोजकत्वेन पुरुषदोषराहित्यानुपपादकत्वात्कथं तस्य मूलहेतुत्वेनोपन्यास इत्यतस्तदनूद्य प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे॥ **नित्यत्वादपौरुषेयत्वादिति** ॥ **स्वत एवेति** । गुणानपेक्षमेवेत्यर्थः । न त्वपवादविषयो भवतीत्येवार्थः । अस्तु वेदस्य प्रामाण्यं तथाऽपि फलव्यभिचारस्य का गतिरित्यतः फलसंवादेन प्रामाण्यसिद्ध्यङ्गीकारे उक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्फलव्यभिचारस्य कर्तृकरणादिवैगुण्यनिमित्तताकल्पनाऽनुपपत्तावप्यपौरुषेयादियुक्त्योक्तरीत्या प्रामाण्यसिद्ध्यङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्फलव्यभिचारस्य कर्तृकरणादिवैगुण्यनिमित्तत्वकल्पनेत्याह ॥ **प्रामाण्ये चेति** । अन्यथा फलव्यभिचारि च प्रमाणं चेति व्याघातापातादिति भावः । ननु यथा भवताऽपौरुषेययुक्त्या वेदस्य प्रामाण्यं प्रसाध्य फलव्यभिचारस्य गत्यन्तरं कल्पयितुं शक्यते तथा परेणापि फलव्यभिचारेणाप्रामाण्यं प्रसाध्य प्रामाण्यसाधकापौरुषेयत्वस्य गत्यन्तरं कल्पयितुं शक्यत एव । अप्रामाण्यसाधकफलव्यभिचारस्यैवान्यथासिद्धिर्वर्णनीया

न तु प्रामाण्यसाधकापौरुषेयत्वस्येत्यत्र नियामकाभावात्तत्कथं निर्णय इत्यतोऽप्रामाण्यसाधकस्य फलव्यभिचारस्य सावकाशत्वात्प्रामाण्यसाधकस्य चापौरुषेयत्वस्य निरवकाशत्वात्सावकाशान्निरवकाशस्यैव बलवत्त्वेन निरवकाशापौरुषेयत्वनिबन्धनप्रामाण्यनिश्चयाङ्गीकारेण सावकाशफलव्यभिचारस्यैवान्यथासिद्धिर्वर्णनीयेति वर्णनोपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरनन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादिति** । अत्र चान्यथासिद्धशब्दः सावकाशपरः । अनन्यथासिद्धशब्दश्च निरवकाशपर इति द्रष्टव्यम् । क्वचिदन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादित्यपि पाठः । तत्राप्यन्यथासिद्धस्येत्यतःपरं सकाशादनन्यथासिद्धस्येति शेषपूरणेनोक्तरीत्याऽनन्यथासिद्धप्रामाण्यसाधकापौरुषेयत्वस्य प्रबलत्वादित्यर्थलाभादुक्तावधारणोपपत्तिरित्यर्थो द्रष्टव्यः । यद्यपि विपरीताबोधकत्वरूपविशेष्यस्यैव बोधकत्वरूपविशेषणस्याप्यासिद्धिः शङ्कितुं शक्यते तथाऽपि वेदवाक्यं च बोधकत्वेन सम्प्रतिपन्नमित्यादिना तदसिद्धेः पूर्वमेव परिहृतत्वाद्विशेष्यासिद्धिमेव परिहरति ॥ **विमतो विपरीतबोधको न भवतीत्यादिना** । अत्र हेतौ विपरीतबोधकत्ववति प्रत्यक्षादावप्यनाप्तप्रणीतत्वसत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वादित्युक्तम् । वैकल्यादीत्यादिपदेन प्रतिबन्धसद्भावपरिग्रहः ॥ **प्रमाणसिद्धेति** । प्रमाणसिद्धं यत्फलं तद्व्यभिचारित्वादित्यर्थः । चरकं वैद्यशास्त्रम् । ननु वेदस्य नित्यत्वमेव कुत इत्याशङ्कायां मूले विरूप नित्यया वाचेत्यादिना श्रुतिभिर्नित्यत्वं साध्यते न तद्युक्तम् । धर्मादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुत्वाद्घटादिवदिति सामान्यतो धर्मादिविषयप्रमाणसिद्धौ तस्य प्रत्यक्षानुमानपौरुषेयवाक्यत्वप्रतिषेधेनापौरुषेयत्वस्यैव प्राप्तत्वेन सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामेव नित्यत्वस्य सिद्धत्वात् । न च सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामिव श्रुत्याऽपि नित्यत्वं सुसाधमित्यभिप्रायेण श्रुत्युपन्यासो मूल इति वाच्यम् । श्रुतिप्रामाण्ये विवदमानं प्रति श्रुतिभिस्तत्साधनायोगादित्यतो नात्र श्रुतिप्रामाण्ये विवदमानं प्रति श्रुतिभिस्तत्साधनमभिप्रेतं येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । न चैवं नित्यत्वासिद्धिप्रसङ्गः । सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामेव तत्सिद्धेरभिप्रेतत्वात् । न हि धर्मादिसिद्धिः स्यादित्यादिना सामान्यसिद्धिपरिशेषयोः प्रागुपन्यस्तत्वादेव चात्र नित्यत्वसाधकतयाऽनुक्तिर्भाष्यकाराणामित्यभिप्रेत्य तद्भाष्यं मनसि निधाय नित्यत्वाक्षेपं परिहरति ॥ **प्रागुक्तेति** । नन्वेवं सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामेव वेदनित्यत्वसिद्धेः श्रुतिभिर्नित्यत्वसमर्थनं मूलेऽनर्थकमापन्नमित्यतोऽङ्गीकृत्य वेदप्रामाण्यं तन्नित्यतायां विवदमानं प्रति तत्समर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यं तस्येत्याशयेनोत्तरभाष्यं

यः । तद्धि बलवत्प्रमाणविरोधतः कल्पनीयमन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च पिपीलिकालिपिबोधितेऽर्थे प्रमाणविरोधोऽस्ति । अतः कथमसावप्रमाणं स्यात् । स्यादेतत् । लिपिस्तावन्न प्रमाणं पृथक् । अनुप्रमाणत्रित्वाभ्युपगमात् । न च प्रत्यक्षागमयोरन्तर्भवति । अतल्लक्षणत्वात् । अतोऽनुमानमेवेति वाच्यम् । तच्च लेखकबुद्धिस्थशब्दविषयं वा तदवबुद्धार्थविषयं वा स्यात् । न चैतत्पिपीलिकालिपौ सम्भवति । प्रमाणबाधितत्वात्तत्कथमसौ प्रमाणमिति ॥ मैवमिति । तथासत्येडमूकलिपेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । भवतु सा प्रमाणमितरा त्वनुमानमिति चेन्न । एडमूकलिपेरपि सांव्यावहारिकत्वदर्शनात् । किञ्चेतरत्राप्यनुमाने किमेडमूकव्यावृत्त्यर्थं किमपि विशेषणमुपादेयमुत नेति वाच्यम् । नाद्यः । सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गात् । निर्णीतलेखकैव लिपिरनुमानमिति चेन्न । अनिर्णीतलेखकाया अपि सांव्यावहारिकत्वात् । न द्वितीयः । एडमूकलिपावनैकान्त्यात् । अथ मूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्थानुमाने न कोऽपि दोष इति मतम् । तदपि न । पिपीलिकालिपावनैकान्त्यात् । तद्व्यावर्तने च सन्दिग्धासिद्धेः । न हि पिपीलिकालिपेः पुरुषलिपेरस्ति कश्चिद्विशेषो येन नेयं पिपीलिकालिपिरिति निश्चिनुयात् । तस्मात्पुरुषलिपिरपि पदमिव पदार्थस्य वर्णानां स्मरणहेतुरेष्टव्या । तत्समं पिपीलिकालिपावपि । स्मृतेश्च प्रमितत्वं वक्ष्यामः । ननु प्रमात्वेऽपि स्मृतेर्न तद्धेतुमात्रस्य प्रामाण्यम् । प्रमात्रादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । किन्तु साधकतमस्यैव । तच्च मन एवेति सिद्धान्तः । लिपिदर्शनादिकं तु संस्कारोद्बोधाभिधसहकारिसम्पादनेनैव चारितार्थमिति कथं तस्य प्रामाण्यम् । मैवम् । अर्थसन्निकर्षलक्षणावान्तरव्यापारसहितं हीन्द्रियं प्रत्यक्षं नेन्द्रियमात्रम् । मनसश्च स्मरणोदये संस्कारोद्बोध एवार्थसन्निकर्षः । तथा च चक्षुष इवार्थोपसर्पणतत्संयोगसहितस्य प्रामाण्यमेवं लिपिदर्शनतदुद्बुद्धसंस्कारसहितस्यैव मनस इति कथं न लिपेः प्रामाण्यम् । केवलायास्तु नास्तीति चेत् । श्रुतेरपि तन्नाङ्गीक्रियत एवेति । नन्वत्र प्रमाणशब्दो भावसाधनो वा स्यात्करणसाधनो वा । आद्ये पिपीलिकालिपिः प्रमाणमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । द्वितीये तु प्रमाणीति भवितव्यम् । कथं वेदाः प्रमाणं स्मृतिः प्रमाणमिति । प्रमाणमिति सामान्येनोद्दिश्य वेदादित्वविधानात् । अन्यथा तत्रापि दौर्घट्यमेवेति । मैवम् । भावसाधनत्वाभ्युपगमात् ।

तथैव योजयति ॥ **ये त्विति** । ननु विरूप नित्ययेत्यादिरूपश्रुत्यप्रसिद्धेरित्यादिश्रुतिभिरिति भाष्यासामञ्जस्यमित्यतो नेदं श्रुतिप्रतीकोपादानं किन्त्वर्थानुवादोऽयमित्यभिप्रेत्य तदंशसूचिततत्तच्छ्रुतिरूपमाह ॥ **अनेनेत्यादिना** ॥ **वाच इति** । वागिन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ **व्याख्यानान्तरेति** । बहुकालीनत्वमात्रेण नित्यत्वमित्येवंरूपव्याख्यानान्तरनिरासायेत्यर्थः । बहुकालीनत्वं न नित्यत्वं किन्तु सदा विद्यमानत्वमेवेत्यत्र नियामकमाह ॥ **वाक्यशेषो हीति** ॥ **श्रुतय इति** । ऋचः सामानि जज्ञिरे इत्याद्या इति शेषः । तथा च पौरुषेयत्वप्रतिपादकश्रुतिभिः सत्प्रतिपक्षत्वान्नोदाहृतश्रुतिभिरपौरुषेयत्वसिद्धिरिति भावः । तर्कपराहतत्वेन पौरुषेयत्वश्रुतीनां दुर्बलत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमित्याह ॥ **आप्तोक्तत्वस्येति** ॥ **प्रागिति** । अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानमित्यादिनेत्यर्थः । नन्वपौरुषेयत्वे श्रुतेराप्तोक्तत्वरूपकारणाभावादप्रामाण्यं न स्यादिति तर्कपराहतत्वेनापौरुषेयत्वश्रुतेरपि दुर्बलत्वाच्छ्रुतिद्वयस्यापि साम्यमेवेति युक्तः सत्प्रतिपक्ष इत्याशङ्क्याह ॥ **अपौरुषेयत्वेऽपीति** । अभासत्वमेवोपपादयितुं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनेत्युक्तम् । गुणानपेक्षत्वेनेत्यर्थः । का तर्हि पौरुषेयत्वश्रुतीनां गतिरित्यत आह ॥ **प्रबलश्रुत्यनुसारेणेति** । प्रबलनित्यत्वश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । सामान्यसिद्धिपरिशेषकल्पन्यायोपेतत्वेन च नित्यत्वश्रुतेः प्राबल्यमित्यवधेयम् । तर्कपराहतिशून्यत्वेन नित्यत्वश्रुतेः प्राबल्यमित्यप्याहुः । तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेवेत्यवधारणमुपपादयति ॥ **तथा चेति** । तथात्व एव च तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वार्थत्व एव चेत्यर्थः । कथं तत्तत्कृतत्वार्थत्वेऽनुपपन्नत्वमित्यतस्तदुपपादयति ॥ **न हीति** । तत्तत्प्रवर्तितत्वार्थत्वे तदुपपत्तिमुपपादयति ॥ **सम्भवति त्विति** ।

अनु०—पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमविरोधतः ॥

सु०—यदपि पिपीलिकालिपिवदबुद्धिपूर्वकत्वादप्रामाण्यं श्रुतेरिति तन्निराकरोति ॥ **पिपीलिकेति**। चो यस्मादित्यर्थे। बोधकत्वसमुच्चये वा । तस्माद्दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादसदनुमानमिति शेषः । न केवलं श्रुतिः किन्तु पिपीलिकालिपिरपीत्यपेरर्थः । अप्रामाण्यं खलु पिपीलिकालिपेरबोधकत्वेन वा स्याद्विपरीतबोधकत्वेन वा । नाद्यः । अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथा पुरुषलिपेरप्यबोधकत्वं स्यात् । तथा च तद्वैयर्थ्यमापद्येत । अपि चैवं सत्याकाशादिकमेवोदाह्रियेत तत्किं पिपीलिकालिपिगवेषणया । न द्वितीय-

सामानाधिकरण्यं तु भाक्तमिति ।

टि०—अपिशब्देनैव समुच्चयसिद्धेश्चशब्दवैय्यर्थ्यमित्यतोऽर्थान्तरसमर्पणार्थत्वान्न वैय्यर्थ्यमित्याह ॥ **चेति** ॥ **प्रमाणं चेति** । भिन्नक्रमत्वमाश्रित्य समुच्चयार्थश्चशब्द इत्यभिप्रेत्य समुच्चेतव्यं दर्शयति ॥ **बोधकत्वसमुच्चये वेति** । अनेन मूलेऽविरोधमात्रेण कथं प्रामाण्यवर्णनमिति शङ्का निरस्ता भवति । बोधकस्य सतोऽविरोधे प्रामाण्यावश्यम्भावादिति द्रष्टव्यम् । तर्हि समुच्चयस्य चशब्देनैव सिद्धेरपिशब्दवैय्यर्थ्यमित्यतश्चशब्दोक्तसमुच्चयभिन्नसमुच्चयप्रतिपादनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य समुच्चेतव्यप्रदर्शनपूर्वकमपिशब्दोक्तसमुच्चयं दर्शयति ॥ **न केवलमिति** । चशब्दोक्तबोधकत्वस्याविरोधपदसूचितविपरीतबोधकत्वाभावस्य च कथं प्रामाण्यसाधने उपयोग इत्यतस्तमुपपादयति ॥ **अप्रामाण्यं खल्विति** ॥ **अन्यथेति** । पिपीलिकालिपेरबोधकत्व इत्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **था चेति** । पुरुषलिपेरबोधकत्वे चेत्यर्थः । पिपीलिकालिपेरबोधकत्वाङ्गीकारेऽबोधकत्वस्यानेकस्य गगनादेरेवाबुद्धिपूर्वकत्वेन प्रामाण्यानुमाने दृष्टान्ततयोदाहरणसम्भवात्तदनुदाहृत्य पिपीलिकालिपिमेकामेव दृष्टान्ततयोदाहरतः परस्य कथमचातुर्यं न स्यादित्याह ॥ **अपि चेति** ॥ **अन्यथेति** । बलवत्प्रमाणविरोधादेर्भावेऽपि विपरीतबोधकत्वकल्पने पुरुषलिपेरपि विपरीतबोधकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तर्ह्यस्तु बलवत्प्रमाणविरोधादेव पिपीलिकालिपेर्विपरीतबोधकत्वमित्यत आह ॥ **न चेति** । लिपिः प्रमाणमिति वदन्प्रष्टव्यः । किं सा स्वतन्त्रं प्रमाणं किं वा प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतामिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ **लिपिस्तावदिति** । लिपेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्येऽनुप्रमाणचातुर्विध्यप्रसक्त्या तत्त्रित्वाभ्युपगमो बाधितः स्यादित्यर्थः । द्वितीयेऽपि किं प्रत्यक्षागमयोरन्तर्भावः किंवाऽनुमान इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह ॥ **न चेति** ॥ **अतल्लक्षणत्वादिति** । निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षत्वनिर्दोषशब्दत्वरूपप्रत्यक्षागमलक्षणानाक्रान्तत्वादित्यर्थः । अतो द्वितीय एवाङ्गीकार्य इत्याह ॥**अत इति** । अस्तु तर्हि पुरुषलिपिवत्पिपीलिकालिपिरप्यनुमानमेवेत्यत आह ॥ **तच्चेति** । विप्रतिपन्ना लिपिः स्वसङ्केतितशब्दज्ञानपूर्विका स्वसङ्केतितशब्दप्रतिपाद्यार्थज्ञानपूर्विका वा शब्दस्मारकलिपित्वादित्यनुमानं लेखकस्य शब्दविषयमर्थविषयं वा ज्ञानमादाय पर्यवस्यतीत्यर्थः । ततश्च पुरुषलिपौ लेखकपुरुषस्य शब्दार्थविषयज्ञानजनकत्वेन पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वात्पुरुषलिपेरनुमानत्वेऽपि पिपीलिकालिपौ लेखकस्य तदुभयज्ञा-

नत्वाभावेन पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वान्नास्या अनुमानत्वमिति भावः ॥ **एडमूकलिपेरपीति** । स्यादेडे बधिरः प्रज्ञौ गडुलः कुकरे कुणिरित्यभिधानादेडो बधिरश्चासावेडमूकश्चैडमूकस्तल्लिपेरित्यर्थः । स्वस्य लिपिसङ्केतितशब्दज्ञानाद्यभावेऽपि तदभिज्ञपुरुषान्तरलिखितलिपिदर्शनमात्रेण लिखिततल्लिपेरपीति यावत् । तत्राप्युक्तन्यायेन लेखकस्यैडमूकतया शब्दादिविषयकज्ञानाभावेन पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वादिति भावः ॥ **इतरा त्विति** । अनेडमूकपुरुषलिपिरित्यर्थः । तत्र लेखकपुरुषस्य शब्दादिज्ञानवत्तया पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वादिति भावः ॥ **सांव्यावहारिकत्वेति** । तथा च न तस्या अप्रामाण्यमिति नेष्टापत्तिरिति भावः ॥ **इतरत्रानुमान इति** । इतरद्यदनुमानमनेडमूकपुरुषलिपिरूपमिति सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ **एडमूकव्यावृत्त्यर्थमिति** । एडमूकलिखितलिपिव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ **विशेषणमिति** । अनेडमूकलिखितरूपमित्यर्थः ॥ **सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गादिति** । पक्षीभूतपुरुषलिपावेडमूकलिपिव्यतिरिक्तस्वरूपहेतुविशेषणस्य निश्चायकप्रमाणाभावेन निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः ॥ **निर्णीतेति** । तथा च तल्लिपावेडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वनिश्चयोपपत्तेर्न सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः ॥ **सांव्यावहारिकत्वादिति** । तथा च तत्रोक्तनिश्चयानुपपत्त्या सन्दिग्धासिद्धितादवस्थ्यमिति भावः ॥ **शब्दार्थानुमान इति** । शब्दार्थयोरनुमान इत्यर्थः ॥ **न कोऽपि दोष इति** । एडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वस्य लिपिविशेषणस्यानुपादानान्न सन्दिग्धासिद्धिः । एडमूकलिपौ साक्षाल्लेखकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयत्वाभावेऽपि एडमूको यस्य लेखकस्य लिपिं दृष्ट्वा लिखति तल्लेखकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयवत्तायाः सत्त्वेन विवक्षितसाध्यस्य तत्रापि सत्त्वान्न व्यभिचारोऽपीत्येवं पक्षद्वयोक्तदोषो नेत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यादिति** । तत्र मूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयत्वाभावादिति भावः । ननु च पिपीलिकालिपिव्यतिरिक्तत्वेन लिपिविशेषणान्न पिपीलिकालिपावपि व्यभिचार इत्यत आह ॥ **तद्व्यावर्तने चेति** । सन्दिग्धासिद्धिमेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **तत्सममिति** । तथा च पुरुषलिपेरिव पिपीलिकालिपेरपि स्मरणसाधनत्वेन प्रत्यक्षान्तर्भावसम्भवेन पृथक् प्रमाणाभावान्नानुप्रमाणत्रित्वविरोध इति भावः । ननु च न लिपेः स्मरणसाधनत्वमात्रेण प्रामाण्यं स्मृतेः प्रमात्वाभावेन प्रमाकरणत्वाभावादित्यत आह ॥ **स्मृतेश्चेति** ॥ **वक्ष्याम इति** । प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयत इत्यादिना साधकबाधकभावाभावव्युत्पादनेनेति शेषः । शिष्यः शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **चक्षुष इवेति** । चक्षुषो यथेत्यर्थः । यद्यप्यर्थोपसर्पणस्यार्थसंयोगजनकत्वेनान्यथासिद्धत्वान्न

तस्य व्यापारकोटौ निवेशो युक्तस्तथाऽपि कदाचिदिन्द्रियं कदाचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कदाचिज्ज्ञानं चेति करणभेदमुक्त्वा सर्वेषामपीन्द्रियमेव करणं यावन्ति त्वान्तरालिकानि तानि सर्वाण्यवान्तरव्यापार इति करणफलमध्यवर्तिनां सर्वेषामप्यवान्तरव्यापारत्वस्य परैरभिधानात्सुखसाधनशरीरजनकत्वेनान्यथासिद्धस्याप्यपूर्वस्य यागस्वर्गमध्यवर्तितया व्यापारत्ववद्धानादिबुद्धिजनकसविकल्पकजनकत्वेनान्यथासिद्धस्येन्द्रियसन्निकर्षस्य करणफलमध्यवर्तितया व्यापारकोटिनिवेशवच्चार्थसंयोगजनकत्वेनान्यथासिद्धस्याप्यर्थोपसर्पणस्य करणफलमध्यवर्तित्वेन व्यापारकोटिनिवेशो युक्त इत्यवधेयम् । ॥ **एवं लिपिदर्शनेति** । ननु चोद्बुद्धसंस्कारस्यैव स्मृतिजनकत्वात्कथं लिपिदर्शनस्य व्यापारकोटौ निवेश इति चेन्न । उद्बुद्धसंस्कारस्य स्मृतिजनकत्ववादिना न तावदुद्बुद्धत्वं जातिरिति वक्तुं शक्यम् । संस्कारत्वादिना सङ्करप्रसङ्गादुपाधित्वे चोद्बुद्धत्वं सहकारिलाभो वक्तव्यस्तत्साहित्यमिति यावत् । सहकारिभूतं च लिपिदर्शनमेवेति युज्यते तस्य संस्कारोद्बोधान्तर्गतत्वेन व्यापारकोटिनिवेश इत्याहुः । वस्तुतोऽर्थोपसर्पणादिवत्करणमध्यफलवर्तित्वाल्लिपिदर्शनस्य व्यापरत्वोक्तिरित्यवधेयम् ॥ **भावसाधन इति** । भावो धात्वर्थः साधनमभिधेयं यस्य स तथोक्तः । एवं करणं साधनं यस्य स करणसाधन इति द्रष्टव्यम् । तथा च भाववाचकः करणवाचको वेत्यर्थः । किमत्र भावे ल्युट् किं वा करण इति प्रश्नाशयः ॥ **सामानाधिकरण्यं न स्यादिति।** लिपेः प्रमितिरूपत्वाभावादिति भावः ॥**द्वितीये त्विति** । भावे ल्युडन्तस्य नित्यनपुंसकत्वेऽपि करणे ल्युडन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वेन त्रिलिङ्गतया नित्यनपुंसकत्वाभावात्प्रमाणशब्दस्यापि करणे ल्युडन्तत्वे विशेष्यभूतलिपिनिघ्नत्वेन टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि सति प्रमाणीति भवितव्यमित्यर्थः ॥**कथं तर्हीति** । तत्रापि भावसाधनत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः करणसाधनत्वे च त्रिलिङ्गत्वेन विशेष्यनिघ्नत्वाद्विशेष्यलिङ्गानुसारेण प्रमाण इति प्रमाणीति च भवितव्यत्वादिति भावः । यदत्र प्रमाणमिष्टं स वेदादिरिति प्रमाणमुद्दिश्य वेदादित्वस्यैव विधानादुद्देश्यवाचकप्रमाणशब्दस्य नपुंसकत्वेऽप्यनियतलिङ्गस्यैव विधेयस्योद्देश्यसमानलिङ्गतानियमाद्वेदस्मृतिशब्दयोश्च विधेयसमर्पकयोर्नित्यपुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गत्वेनोद्देश्यसमानलिङ्गत्वाप्राप्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ **प्रमाणमितीति** । ननु करणे ल्युडन्तस्य प्रमाणशब्दस्य त्रिलिङ्गतया प्रमाण इति प्रमाणीति चोद्देशसम्भवात्प्रमाणमिति नपुंसकेनोद्देश्यसमर्पणं निर्निबन्धनमित्यतः करणे ल्युडन्तस्यापि सामान्ये नपुंसकमिति नपुंसकत्वानुशासनात्प्रमाणशब्दस्यापि सामान्यपरत्वे नपुंसकत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेनोक्तं

सामान्येनेति । प्रकृते तु लिपिर्नाप्रमाणमित्याक्षेपपरिहाराय लिपिमुद्दिश्य प्रामाण्यस्यैव विधेयत्वान्नैतत्समाधानावकाश इति हृदयम् ॥ अन्यथेति । वेदादिकमुद्दिश्य प्रमाणमिति विधान इत्यर्थः ॥ दौर्घट्यमेवेति । करणे ल्युडन्तस्य प्रमाणशब्दस्यानियतलिङ्गत्वेन विधेयवाचकस्य तस्योद्देश्यसमान-लिङ्गतानियमात्प्रमाणः प्रमाणीत्येव वक्तव्यतया प्रमाणमित्यस्य दौर्घट्यमेवेत्यर्थः । तर्हि लिपेः प्रमितिरूपत्वाभावात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह ॥ सामानाधिकरण्यं त्विति ॥ भाक्तमिति । गौणमित्यर्थः । प्रमितिसाधनत्वात्प्रमितिरिति व्यपदेश इति भावः । एवमेव वेदोद्देशेन प्रमाणमिति प्रयोगोऽपि समाहितो वेदितव्यः ।

अनु०—यथा द्रोणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकम् ॥ अविरुद्धं विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितम् ॥ विरोधादर्शनात्तस्माद्धेऽप्रा-माण्यमिष्यते ॥ तन्मूलत्वात्स्मृतीनां तु विरोधो यत्र न क्वचित् ॥ विरोधोऽपि स एवोक्तः प्रत्यक्षेणागमेन वा ॥

सु०—ननु च श्रुतेः सम्यगनुभवसाधनत्वेन प्रामाण्यमिष्टं न तु स्मारकत्वेन। तथा च न श्रुतिः सम्यगनुभवसाधनमबुद्धिपूर्वक-त्वात्पिपीलिकापिवदित्यनुमास्यत इत्यत आह ॥ यथेति । यथाऽबुद्धिपूर्वकमप्येकेनोलूकेन कृतमनेककाकनाशनमश्वत्थाम्नोऽहमेक एवानेकान्वधिष्यामीत्यस्यार्थस्य बोधकं सम्यगनुभवं प्रति साधनं जातम् । तथा श्रुतिरबुद्धिपूर्वाऽपि सम्यगनुभवसाधनम् । एतदुक्तं भवति । अबुद्धिपूर्वकत्वं किमनादित्वं विवक्षितम् । सादित्वेऽपि बुद्धिजन्यत्वाभावो वा प्रतिपाद्यार्थबुद्धिपूर्वकत्वाभावो वाऽनेनैतदर्थं प्रतिपादयिष्यामीत्यभिसन्धिपूर्वकतावैधुर्यं वा । नाद्यः । पिपीलिकालिपावभावात् । गगनमेव दृष्टान्तो भविष्यतीति चेत् । तथाऽपि श्रुतेरनादित्वस्य परेणानङ्गीकृतत्वेनासिद्धेः । न द्वितीयः । उत्पद्यमानं बुद्धिजन्यमेवेति मयाऽङ्गीकृतत्वात् । न तृतीयचतुर्थौ । उलूक-कृतव्यापारे व्यभिचारादिति । यद्यपि प्रत्यक्षे व्यभिचारोऽत्र वक्तुं शक्यते । तथाऽपि ज्ञातकरणसजातीयत्वेन शक्यपरिहारोऽसाविति नोदितः । अनुमानमात्रे सुवचोऽपि चेतनव्यापारविषयस्य तथाभूत एव शाकुने प्रदर्शयितुमुचित इति न प्रदर्शितः । ननु शाकुनमपि विसंवाद्यपि दृश्यते । सत्यम् । यत्तु प्रमाणाविरुद्धं तद्व्यभिचारस्थलं भविष्यतीति भावेनोक्तमविरुद्धमिति । शाकुनमात्रे व्यभिचारस्य

दर्शयितुं शक्यत्वेऽप्यागामिकत्वेन विसंवादानर्हतयेदमुदाहृतम् । नन्वासेति कथम् । अस्तेर्भूरित्यस्य नित्यत्वात् । विभक्तिप्रतिरूपकं चाव्ययं भवतीति वचनादव्ययमेतदिति न दोषः । विभक्तिप्रतिरूपकमित्युच्यते । न चैवं विभक्तिरस्ति । न नास्ति । आमन्तानुप्रयोगस्य विद्यमानत्वात् । नन्वेवं तर्हि प्रयुज्यते । श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादिति । यद्वा श्रुतिर्लिङ्गमाऽबुद्धिपूर्वकत्वादिति । अबुद्धिपूर्वकत्वं च विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानपूर्वकत्वाभावः । आद्य (स्यापि) स्य पिपीलिकालिपावप्रवेशेऽप्युन्मत्तवाक्यं दृष्टान्तो भविष्यति । न चोन्मत्तवाक्यमपि प्रमाणं प्रमाणविरुद्धत्वादित्यत आह ॥ विरुद्धं त्विति । प्रमाणविरुद्धं यदुन्मत्तवाक्यं तत्प्रमाणविरोधादेव बाधितमयथार्थमिति यावत् । न तूक्तहेतुभ्यामिति । सोपाधिकतामनेनाचष्टे । अत एवाप्तप्रणीतवाक्यत्वहेतुरप्यपास्तः । अयमभिसन्धिः । न तावत्सम्यगनुभवसाधनत्वाभावो ज्ञानसाधनत्वाभावेन । ज्ञानसाधनत्वस्योभयसिद्धत्वात् । नापि स्मृतिसाधनत्वेन । अननुभूतविषयत्वसम्मतेः । ततो विपरीतबोधकत्वेनैवेति वाच्यम् । एवं द्वितीयप्रयोगेऽपि न तावदनागमत्वमशब्दत्वेन । शब्दत्वस्योभयसम्मतत्वात् । तस्मादयथार्थत्वेनेति वक्तव्यम् । एवं तृतीयप्रयोगेऽपि साध्यनिष्कर्षः कर्तव्यः । तथा च तत्र प्रमाणबाधितत्वमुपाधिः । यद्वाऽनुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्ये वाक्यत्वावच्छिन्ने द्वितीयसाध्ये बोधकत्वावच्छिन्ने तृतीये चायमुपाधिरिति । नन्वस्योपाधेर्यदयथार्थं तत्प्रमाणविरुद्धमिति साध्यव्यापकत्वेऽपि साधनाव्यापकत्वं कथमित्यत आह ॥ विरोधेति । पक्षीकृतायां श्रुतावुक्तसाधनसद्भावेऽपि प्रमाणविरोधस्यादर्शनात् । साधनाव्यापकत्वमिति शेषः । अत्र विरोधाभावादिति वक्तव्येऽदर्शनादित्युक्तं विरोधाभावसाधनार्थमिति द्रष्टव्यम् । किमतो यद्येवं प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिरिति चेत् । उपाधेः प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेनानुमानानां सत्प्रतिपक्षत्वमित्याशयेनाह ॥ तस्मादिति । यस्मात्प्रमाणविरुद्धत्वमयथार्थत्वस्य व्यापकं व्यावृत्तं च पक्षीकृताद्वेदात् । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिरवश्यम्भाविनी । तस्माद्वेदप्रामाण्यमेष्टव्यम् । अयमत्र प्रयोगः । वेदो नायथार्थः प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत् । यद्वा वेदो यथार्थो बोधकत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत् । एवं वेदः सम्यगनुभवसाधनमनुभवसाधनत्वे

सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत् । वेद आगमो वाक्यत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । एवं वाक्यत्वावच्छिन्ने साध्येऽनाप्तप्रणीतत्वमुपाधिस्तद्विपर्ययेण च प्रतिपक्षोऽभिधेय इति । अस्त्वेवं वेदप्रामाण्यं पञ्चरात्रादिस्मृतीनां तु कथम् । न हि ता अपौरुषेयाः । येन प्रामाण्यमवधार्य फलव्यभिचारमन्यथा नेष्याम इत्यत आह ॥ तन्मूलत्वादिति । प्रामाण्यमिष्यत इति सम्बन्धः । यद्यपि भगवद्रचितानां वेदा (द)र्थमुपलभ्य रचितत्वं वेदमूलत्वं नास्ति । तस्य स्वतः सर्वज्ञत्वात् । तथाऽपि तमनुसृत्य रचितत्वं तन्मूलत्वमिह विवक्षितमिति नोक्तदोषः । अयमत्र प्रयोगः । पञ्चरात्रादिस्मृतिः प्रमाणं प्रमाणमूलत्वात्प्रमाणसंवादित्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । यद्वा विमतं प्रमाणं वेदसंवादित्वात्पराभ्युपगताहिंसादिवाक्यवत् । आप्तवाक्यत्वमुपाधिरिति चेत् (न) । प्रत्यक्षादौ साध्याव्यापनात् । वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाददोष इति चेन्न । तथाऽपि वेदेतरवाक्यत्वावच्छिन्नसाधनेनोपाधेः पक्षे साधनसौलभ्यात् । सति चैवं स्मृतीनां प्रामाण्ये तद्बलेन फलव्यभिचारोऽप्यन्यथयितव्य इति । ननु चोक्तार्थविरुद्धवादीन्यपि स्मृतीतिहासपुराणान्युपलभ्यन्ते । तेषां प्रामाण्यसाधने च बहुविप्लवः स्यादित्यत आह ॥ विरोध इति । पूर्वेणैवान्वयः । यासां स्मृतीनां सर्वथा प्रमाणविरोधो नास्ति तासामेव पक्षीकरणान्न कश्चिद्दोष इत्याशयः । नन्वेवं सति वेदमूलत्वोपन्यासो व्यर्थः । ज्ञानजनकानामवश्याङ्गीकरणीयेन विरोधाभावेनैव प्रामाण्यसिद्धेरिति चेन्न । फलव्यभिचारलक्षणविरोधदर्शनेनासिद्धिप्रसङ्गात् । प्रामाण्येन तदपनयने चेतरेतराश्रयत्वापातात् । वेदमूलत्वेन तु प्रामाण्ये सिद्धे न कोऽपि दोष इति । अप्रामाण्यप्रयोजकस्य प्रमाणविरोधस्याभावान्न श्रुतिस्मृत्योरप्रामाण्यमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । श्रुत्याद्युक्तस्येश्वरसार्वज्ञ्यादेरीश्वरो न सर्वज्ञः पुरुषत्वात् । यज्ञदत्तवत् । इत्याद्यनुमानविरुद्धत्वादित्यत आह ॥ विरोधोऽपीति । प्रकृतसम्बन्धार्थोऽपिशब्दः । यच्छब्दोऽध्याहार्यः । विरोधादेव बाधितमित्यप्रामाण्यप्रयोजकतयोक्तो विरोधोऽपि स एव यः प्रत्यक्षेणागमेन वा स्यात् । न पुनरनुमानेन । अयमभिसन्धिः । अप्रामाण्यप्रयोजकतया यदस्माभिरभिहितं तत्पक्षेऽप्युपपादयितुं खलु परस्यायं प्रयत्नः । अस्माभिश्च प्रत्यक्षागमविरोध एव तथाऽभिप्रेतो नानुमानविरोधः । तथा

च पक्षे तद्व्युत्पादनं प्रकृतासङ्गतमेव । स्वतन्त्रानुमानाविरोधं तूत्तरत्र निराकरिष्यति सूत्रकृदिति । ननु प्रमाणविरोध एवाप्रामाण्ये प्रयोजकोऽस्तु किं प्रत्यक्षेणागमेन वेति विशेषणेन । तथा चोक्तानुमानविरोधाद्वेदादेरप्रामाण्यमिति । मैवम् । वक्ष्यामो ह्यत्र ब्रह्मादिवस्तुषु प्रमाणं वेद एवैक इति वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशम् । यत्र च यस्याप्रवेशो न तस्य तद्बाधकत्वम् । न हि नयनं स्पर्शापबाधकमस्येषु । तथा च कथमनुमानं वेदार्थबाधनेन तदप्रामाण्ये प्रयोजकं स्यात् । प्रकृतं च वेदादिकमेवेति ।

टि०——ननु दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वेन श्रुत्यप्रामाण्यानुमानस्य दूषितत्वादुलूककृतव्यापारेऽबुद्धिपूर्वकत्वस्य व्यभिचारप्रदर्शनपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतो न सम्यगनुभवसाधनमिति प्रतिज्ञार्थपरिष्कारेण साध्यवैकल्यस्य परेण परिहारेण तद्दुष्टत्वासिद्ध्या व्यभिचारोपदर्शनेन तद्दुष्टत्वसमर्थनार्थस्याप्यानर्थक्यमित्याशयेन प्रतिज्ञार्थपरिष्कारेण साध्यवैकल्यपरिहारशङ्कामुत्थापयति ॥ ननु चेति । वक्ष्यमाणरीत्या प्रतिज्ञार्थपरिष्कारे नियामकमाह ॥ श्रुतेरिति ॥ इत्यनुमास्यत इति । तथा च लिपेः स्मारकत्वेऽप्युक्तरीत्या सम्यगनुभवसाधनत्वाभावेनोक्तसाध्यस्यापि सत्त्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमिति भावः । ननु कथमनेन वाक्येनोलूककृततद्व्यापारे व्यभिचारसमर्थनं घटते । तदौपयिकसाध्याभावोपपादनेऽपि तदौपयिकहेतुसत्त्वानुपपादनादित्यतः स्पष्टत्वात्तस्यानुपपादनमित्याशयेन स्वयं तत्र हेतुसद्भावमाह ॥ अबुद्धिपूर्वकमपीति । ननूलूककृततद्व्यापारस्यापि बुद्धिपूर्वकत्वेनाबुद्धिपूर्वकत्वरूपहेत्वगमनान्न तत्र व्यभिचार इत्यतो बुद्धिपूर्वकत्वं विकल्प्य पक्षान्तरं बहिरेव प्रदूष्य परिशिष्टपक्षे व्यभिचारप्रदर्शनपरतया मूलं योजयति ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ किमनादित्वमित्यादि । अत्राबुद्धिपूर्वकत्वस्य सर्वथाऽजन्यत्वेन वा जन्यत्वेऽपि बुद्ध्यजन्यत्वेन वा सम्भवादाद्यपक्षद्वयप्रसक्तिः । बुद्धावेवावान्तरविवक्षया चोत्तरपक्षद्वयप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । किमत्र पिपीलिकालिपिरेव दृष्टान्तः किंवा गगनादिकमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ पिपीलिकालिपाविति । तथा च साध्यवैकल्यस्यात्राप्रसङ्गेऽपि साधनवैकल्यमवर्जनीयमिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ गगनादिकमिति । तथा च न साध्यसाधनवैकल्यप्रसङ्गोऽत्रेति भावः । एवं तर्हि माऽस्तु दृष्टान्तदोषेणानुमानस्याभासत्वसिद्धिर्वादिनो हेत्वसिद्ध्या तु भविष्यतीत्याह ॥ तथाऽपीति ॥ बुद्ध्यजन्यत्वमेवेति । इदं च जन्यमात्रस्येश्वरबुद्धिजन्यत्वमित्यभिप्रायेणोक्तम् । ततश्च पिपीलिकालिपेरपि बुद्धिजन्य-

स्याद् दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं गगनादेरेव दृष्टान्तत्वाश्रयणे च श्रुतेरपि परेण जन्यत्वाङ्गीकारेणोक्तव्याप्तिबलाद् बुद्धिजन्यत्वप्राप्त्याऽन्यतरासिद्धिरिति भावः । ननु मूले प्रत्यक्षानुमानमात्रं विहायानुमानविशेषे शाकुने व्यभिचारोद्भावनं किमिति कृतमित्यतः प्रत्यक्षे तस्यानुद्भावनीयतामाह ॥ **यद्यपी-त्यादिना** ॥ **ज्ञातकरणसजातीयत्वेनेति** । श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं ज्ञातकरणजातीयत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादित्येवं हेतुविशेषणदानेनाज्ञातकरणे प्रत्यक्षे व्यभिचारस्य परिहर्तुं शक्यत्वान्न तत्र व्यभिचारोद्भावनं कृतमित्यर्थः । यद्यप्यत्र ज्ञातकरणत्वमात्रविवक्षयाऽप्यज्ञातकरणे प्रत्यक्षे व्यभिचारस्य परिहारसिद्धेस्तावदेव वक्तुमुचितं तथाऽपि भागासिद्धिपरिहारार्थं ज्ञातकरणजातीयत्वपर्यन्तं धावनं कृतमिति द्रष्टव्यम् । ननु ज्ञातकरणजातीयत्वविवक्षया प्रत्यक्षे व्यभिचारपरिहारेऽप्यनुमानमात्रस्य तद्रूपत्वात्तत्र व्यभिचारः सुवच एवेति किमिति तदुपेक्षणमित्यत आह ॥ **अनुमानमात्र इति** ॥ **चेतन-व्यापारेति** । उच्चारणादिरूपचेतनव्यापारविषयस्य बुद्धिपूर्वकत्वाभावेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभावे परेण साधिते तथाभूत एव चेतनव्यापारविषय एव शाकुने व्यभिचारः प्रदर्शयितुमुचितः । अन्यथा चेतनव्यापारविषयत्वे सत्यपि परेण विशेषणस्य ग्रहीतुं शक्यत्वेन व्यभिचारपरिहारप्रसक्तेरिति भावः । यद्वा चेतनव्यापारो बुद्धिरभिसन्धिर्वा तद्विषयस्य तद्घटितस्य हेतोरित्यर्थः ॥**तथाभूत एवेति**। चेतनव्यापारीभूतबुद्ध्यादिप्रसक्तिमत्येवेत्यर्थः । प्रतियोगिप्रसक्तिमत्येव तदभावस्य प्रतिपादनदर्शनेनाभिसन्ध्यादिपूर्वकत्वप्रसक्तिमत्येव तदभावो वाच्यः । चेतनव्यापार एव चाभिसन्ध्यादिपूर्वकत्वप्र-सक्तिर्न त्वन्यत्रेति चेतनव्यापारप्रसक्तिमत्त्वात्तत्रैव व्यभिचारश्चोदित इति भावः । तथाऽपि प्रमाणाविरुद्धशाकुनिमात्रे व्यभिचारमनुक्त्वा तद्विशेषभूतो-लूककृतव्यापारे तत्प्रदर्शनं किमिति मूले कृतमित्यत आह ॥ **शाकुनमात्र इति** ॥ **आगमिकत्वेनेति** । भारताद्यागमसिद्धत्वेनेत्यर्थः । नन्वस्तेर्लिटि द्वित्वे हलादिशेषे अतआदेरिति दीर्घत्वे द्विहल्त्वाभावान्नुडभावे सवर्णदीर्घत्वे च सत्यासेति रूपनिष्पत्तिर्भवतीति काऽत्र कथन्तेत्यत आर्धधातुके परेऽस्तेर्भू-रित्यस्तेर्भूरादेशविधानेन बभूवेत्येव लिटि तद्रूपनिष्पत्तेर्न लिटि आसेतिरूपनिष्पत्तिः सम्भवतीत्याशयेनाह ॥ **अस्तेर्भूरित्यस्येति** । परिहरति ॥ **वि-भक्तीति** । विभक्त्यन्तसदृशमित्यर्थः । बभूवार्थ इति शेषः । यथा चिरायेत्यादिकमिति भावः ॥ **न चैवमिति** । अतिचिरायेत्यादिबहुव्रीहिसमा-सस्य साक्षाद्विभक्त्यन्तत्वमस्तीति युक्तं तत्प्रतिरूपकत्वं चिरायेत्यादेः । प्रकृते च सर्वत्रार्धधातुकेऽस्तेर्भूरादेशविधानेनासेति विभक्त्यन्तशब्दस्यैवाभा-

दिति । विरोधादेवेत्येवकारस्यावर्त्यमाह ॥ **न तूक्तहेतुभ्यामिति** । शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वबुद्धिपूर्वकत्वरूपहेतुभ्यामित्यर्थः । एतावताऽपि कि-मनुमानस्य दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ **सोपाधिकतामिति** ॥ **अत एवेति** । वेदो न प्रमाणमाप्ताप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति पूर्वपक्षद-शायामुपन्यस्तेन हेतुरपि प्रमाणविरुद्धत्वरूपोपाध्याक्रान्तत्वान्निरस्त इत्यर्थः । ननु सम्यगनुभवसाधनत्वाभाववति घटादौ प्रमाणविरुद्धत्वाभावान्न प्रथमप्रयोगे तस्य साध्यव्यापकत्वं सम्भवति । प्रमाणीभूतप्रत्यक्षानुमानयोरनागमत्वेऽपि प्रमाणविरुद्धत्वाभावान्न द्वितीयप्रयोगेऽपि तस्य साध्यव्यापकत्वं सम्भवति । यथार्थज्ञानजनकत्वरूपप्रामाण्याभाववति कचटतपादिशब्दे प्रमाणविरुद्धत्वाभावान्न तृतीयप्रयोगेऽपि तस्य साध्यव्यापकत्वं सम्भवति । तत्कथमस्योपाधित्वमित्यतो वाद्युक्तसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वेनास्योपाधित्वमुपपद्यते । वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपा-धिरुद्भाव्यः । पर्यवसितनियमदूषकताबीजसाम्राज्यादिति पर्यवसितसाध्यव्यापकस्यापि दूषकतायाः परैरङ्गीकृतत्वादित्यभिप्रायेणानुमानत्रयेऽपि पर्य-वसितसाध्यव्यापकतामुपपादयितुं साध्यपर्यवसानमाह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **एवं तृतीयप्रयोगेऽपीति** । वेदो न प्रमाणमाप्ताप्रणीतवाक्यत्वा-दिति तृतीयप्रयोगेऽपि न तावदप्रामाण्यमबोधकत्वेन बोधकत्वस्योभयसम्मतत्वात् । अन्यथा तत्र फलव्यभिचारस्योत्थानानुपपत्तेः । ततो विपरीतबो-धकत्वेनैवाप्रामाण्यं वाच्यमिति साध्यनिष्कर्षः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ **तथा चेति** । घटादौ विपरीतबोधकत्वादिरूपपर्यवसितसाध्यस्यैवाभावान्न तत्र साध्या-व्यापकतेति भावः । शुद्धसाध्यव्यापकस्य पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य वा साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य वा यथा शास्त्रे उपाधित्वेन संव्यवहारो न तथा पर्यवसितसाध्यव्यापकस्येति पर्यवसितसाध्यव्यापकस्योपाधित्वस्वीकारो न स्वरस इत्यतोऽत्रापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनैवोपाधित्वमु-पपादयति ॥ **यद्वेति** । ज्ञानसाधनत्वावच्छिन्नत्वविवक्षया घटादौ साध्यव्यापकत्वपरिहारेऽपि स्मृतिसाधनत्वेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभाववति संस्कारे साध्यव्यापकतापरिहारार्थमनुभवसाधनत्वावच्छिन्नत्वोक्तिरिति ध्येयम् । अत्र चानुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्य इत्युक्त्योक्तोपाधिव्याप्यतावच्छे-दकत्वं न केवलस्य किन्नाम विशिष्टस्यैवेत्येतदभिप्रेयते न त्वनुभवसाधनत्वस्य सम्यगनुभवसाधनत्वाभावं प्रत्यवच्छेदकत्वम् । तदन्यूनातिरिक्तवृत्तित्व-रूपस्य तस्य प्रकृतेऽसम्भवात् । सम्यगनुभवसाधनत्वाभाववति घटादावनुभवसाधनत्वाभावेन तन्न्यूनवृत्तित्वात् । न चानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तत् ।

वात्र तत्प्रतिरूपकत्वमस्येति भावः ॥ आमन्तीति । कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटीत्यस्तेरामन्तानुप्रयोगविधानात् । इदमित्याद्यामन्तं पदम् । अनु पश्चात्प्रयुज्यमानस्य लिडन्तस्यासेत्यस्य विद्यमानत्वाद्युक्तं तिङन्तप्रतिरूपकाव्ययत्वमासेत्यस्येति भावः। ननु चास्तेर्भूभावस्य नित्यतयेन्दामासेत्यादावपि तत्प्रसङ्गोऽवर्जनीय इति चेत् । कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटीत्यत्र कृञिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येन तत्र भूरादेशाभावोपपत्तेरन्यथा हि प्रतिपत्तिलाघवाय कृभ्वनुप्रयुज्यत इत्येव ब्रूयादित्याशयः । यद्यपि च चान्द्रैरनुप्रयोगादन्यत्रापि क्वचित्क्वचिद्भूरादेशमनभ्युपगम्यैव प्रादुरास बहुलक्षपाच्छविरित्यादिमहाकाव्यप्रयोगसमर्थनादत्रापि तदभावव्युत्पादनसम्भवादनुप्रयोगपर्यन्तं धावनानर्थक्यं तथाऽप्युक्तयुक्त्याऽनुप्रयोगे भूरादेशाभावसिद्धावपि ततोऽन्यत्रापि भूरादेशाभावे निमित्ताभावेन तदसिद्ध्याऽनुप्रयोगपर्यन्तं धावनम् । अत एवोक्तप्रयोगोऽपि विस्तर बभूवार्थे विभक्तिप्रतिरूपकनिपातत्वेनैव समाहितः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं धातुवृत्तिकृता । अत्र युक्तिर्न दृश्यत इतीति सर्वमनवद्यम् । व्यभिचारेणैव शङ्कितानुमानस्य दूषितत्वादुपाधिप्रदर्शनपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतः प्रयोगपरिष्कारेण व्यभिचारेण परेण परिहृते तदाभासत्वव्युत्पादनार्थं तदिति भावेनोक्तव्यभिचारपरिहाराय तत्प्रयोगपरिष्कारमाह ॥ नन्वेवं तर्हीति ॥ शब्दत्वे सतीति । इदं च शाकुने व्यभिचारपरिहारायेति द्रष्टव्यम् । एवं हेतुविशेषणदानेन व्यभिचारं परिहृत्य साध्यविशेषपरिष्कारेणापि व्यभिचारं परिहरति ॥ यद्वेति । ततश्च शाकुने सम्यगनुभवसाधनत्वेऽप्यागमत्वाभावान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । नन्वबुद्धिपूर्वकं नानादित्वमिह सम्भवति । श्रुतेरनादित्वस्य परेणानङ्गीकारेणानुमानद्वयेऽप्यन्तरासिद्धिप्रसक्तेः । आद्यहेतौ दृष्टान्ततयाऽभिमते उन्मत्तवाक्ये द्वितीयहेतौ च तेनाभिमतपिपीलिकालिपौ च साधनवैकल्यापाताच्च । नापि बुद्ध्यजन्यत्वं तत् । जन्यमात्रस्य बुद्धिजन्यत्वस्यास्माभिरङ्गीकारेणोन्मत्तवाक्यस्यापि बुद्धिजन्यत्वसिद्ध्या दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यप्रसङ्गात् । द्वितीयहेतौ दृष्टान्ततयाऽभिप्रेतापिपीलिकालिपेरपि बुद्धिजन्यत्वेन तत्रापि साधनवैकल्यप्रसङ्गात् । नापि प्रतिपाद्यार्थबुद्ध्यादिपूर्वकताविरहः । उन्मत्तवाक्यस्यापि भ्रमरूपवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वादुक्ताभिसन्धिपूर्वकत्वाच्च साधनवैकल्यानिस्तारात्कथमेतदित्यत आह ॥ अबुद्धिपूर्वकत्वं चेति । ततश्चोन्मत्तवाक्यस्य प्रतिपाद्यार्थभ्रमपूर्वकत्वेऽपि तत्त्वज्ञानपूर्वकत्वाभावेन हेतुसत्त्वान्न दृष्टान्ते साधनवैकल्यमिति भावः । ननु मूले विरोधादेव बाधितमित्ययुक्तम् । प्रमाणविरोधस्यैव बाधकत्वादित्यत आह ॥ अयथार्थमिति याव-

स्मिन्साध्ये नाप्तप्रणीतत्वमुपाधिः । वेदः प्रमाणं वाक्यत्वे सत्यनाप्ताप्रणीतत्वादिति तद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकश्चाभिधेय इत्येतद्ग्रन्थार्थमाहुः ॥ **अन्यथेति।** कर्तृकरणादिवैगुण्यनिबन्धनत्वेनेत्यर्थः ॥**प्रामाण्यमिष्यत इति** ॥**सम्बन्ध इति** । यद्यपि प्रामाण्यशब्दो वेदशब्देन समस्तस्तथाऽपि स्मृतीनां चेति चशब्द-सामर्थ्याद्बुद्ध्या विविक्तेन प्रामाण्यमिष्यत इत्यनेन सम्बन्ध इति भावः ॥ **भगवद्रचितानामिति** । किन्तु मन्वादिस्मृतीनामेव वेदादर्थमुपलभ्य रचितत्वरू-पतन्मूलत्वमस्तीति तेन मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यशङ्कानिरासासम्भवेऽपि पञ्चरात्रादेस्तदभावान्न तेन तन्निरास इति भावः ॥ **स्वत इति।** स्वभावप्रज्ञयेत्यर्थः ॥ **तमनुस्मृत्येति** । गौणप्रयोगे प्रयोजनं च श्रुतिसंवादस्य काकतालीयताशङ्कानिरासरूपं वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । न चैवम्पराऽस्य श्रुतिसंवादित्वाति-रिक्ततन्मूलत्वाभावाद्वक्ष्यते हि श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे पञ्चरात्रादीनामिति पूर्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । मन्वादिस्मृत्यसाधारण्येन श्रुतिमूलत्वस्य सर्वस्मृतिसाधारण्येन श्रुतिसंवादित्वस्यैव तत्राभिप्रेतत्वेन श्रुतिमूलत्वश्रुतिसंवादित्वयोरुभयोरपि पञ्चरात्रादिभगवद्रचितस्मृत्यभिप्रायकत्वाभावेन तदवि-रोधोपपत्तेरित्याशयात् । केचित्तु पञ्चरात्रादीनामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा मन्वादिस्मृतीनामेवोक्तत्वेन तद्ग्रन्थानुरोधेन मन्वादिस्मृतीनामेव श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वलाभो न पञ्चरात्रस्यापीति तस्य श्रुतिसंवादित्वमात्राभ्युपगमेति न पूर्वग्रन्थविरोध इत्याहुः । पञ्चरात्रादीनामिति तद्गुणबहुव्री-ह्याश्रयणेन भगवत्तदितररचितप्रमाणीभूतस्मृतिमात्रोक्तावपि तत्र श्रुतिपदस्य प्रमाणोपलक्षणत्वेन प्रमाणमूलत्वप्रमाणसंवादित्वयोरेव सर्वत्र प्राप्त्या मन्वादिस्मृत्यादौ वेदमूलत्ववेदसंवादित्वाभ्यां भगवद्रचितेष्वपि भगवत्प्रत्यक्षमूलत्ववेदसंवादित्वाभ्यां तदुभयवत्ताया अविकलत्वान्नानुपपत्तिरित्यप्याहुः । तन्मूलत्वादिति मूले तच्छब्देन प्रकृतवेदस्यैव परामर्शाद्वेदमूलत्वेन पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यं साध्यत इति भाति । न च तद्युक्तम् । मन्वादिस्मृती-नामपि पक्षनिक्षिप्तत्वेन दृष्टान्ताभावादित्यतः प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ **अयमत्र प्रयोग इति** ॥ **प्रमाणमूलत्वादिति** । तथा च तन्मूलत्वादिति मूले वेदत्वमविवक्षितत्वात्प्रमाणत्वेनैव वेदस्य परामर्श इत्युक्तं भवति । इदं च प्रमाणमूलत्वं मन्वादिस्मृत्यभिप्रायेणोक्तम् । तत्र वेदादर्थमूलमुप-लभ्य रचितत्वरूपस्य वेदरूपप्रमाणमूलत्वस्य मुख्यस्यैव सम्भवान्न तु भगवद्रचितस्मृत्यभिप्रायेणोक्तरूपस्य तस्य मुख्यस्यासम्भवात्किन्तु तदनुरोधेनो-क्तरीत्या गौणं तन्मूलत्वं हेतुतया द्रष्टव्यमित्यभिप्रायेण तदाह ॥ **प्रमाणसंवादित्वादिति** । यद्यप्यत्र हेत्वन्तरत्वज्ञापकशब्दाश्रवणात्प्रमाणमूलत्वा-

५ * *

ततश्चानुभवसाधनत्वस्य न्यूनवृत्तित्वेऽप्यतिरिक्तदेशवृत्तित्वाभावेनावच्छेदकत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । तथा सति द्रष्टव्यस्य प्रत्यक्षत्वावच्छेदकत्वाभावप्रसङ्गात् । अप्रत्यक्षत्ववत्यप्याकाशादौ द्रव्यत्वस्य सत्त्वेनातिरिक्तदेशवृत्तित्वात् । प्रत्यक्षे रूपाद्यभावेनान्यूनवृत्तित्वाभावाच्चेति द्रष्टव्यम् । ननु विरोधादर्शनादिति ग्रन्थो न साधनाव्यापकत्वप्रदर्शनार्थतया व्याख्यातुं शक्यते । तथा सति प्रमाणविरोधस्यैवोपाधितयोपन्यासात्पक्षे तदभावं प्रतिपादयितुं विरोधाभावादित्येव वक्तव्यतया विरोधादर्शनादित्युक्तस्यसामञ्जस्यप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **अत्र विरोधेति** । उपाधेर्निष्कृष्टसाध्यव्यापकत्वपक्षे तद्व्यतिरेकेण निष्कृष्टसाध्यव्यावृत्तिसाधनप्रकारं दर्शयति ॥ **अयमत्र प्रयोग इति** । प्रथमतृतीयसाध्ययोर्विपरीतबोधकत्वरूपेण निष्कर्षेऽपि विपरीतबोधकत्वस्यायथार्थत्वानतिरेकादनुमानत्रयेऽप्ययथार्थत्वमेव निष्कृष्टं साध्यमित्यभिप्रायेण तद्व्यतिरेकमेव साधयति ॥ **वेदो नायथार्थ इति** । इदानीमुपाधेरवच्छिन्नसाध्यव्यापकतापक्षे तद्व्यतिरेकेणावच्छिन्नसाध्यव्यतिरेकसाधने पराभिप्रेतशुद्धसाध्यव्यतिरेकासिद्ध्याऽर्थान्तरता स्यादित्याशङ्क्य साध्यविशेषणमुपाधिव्यतिरेकरूपसाधनविशेषणं कृत्वा तादृशविशिष्टसाधनेन शुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनान्नार्थान्तरतेत्यभिप्रायेण प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ **यद्वेति** ॥ **बोधकत्वे सतीति** । एतच्चाबोधके कचटतपादिशब्दव्यभिचारपरिहारायोक्तम् ॥ **एवं वेद इति** । घटादौ व्यभिचारपरिहाराय सत्यन्तम् । वेद इति प्रमाणीभूतप्रत्यक्षानुमानयोरव्यभिचाराय वाक्यत्वे सतीत्युक्तम् । एवं भिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमुक्त्वा विरोधादेवेति मूलमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्यानुमानत्रयेऽप्येकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमाह ॥ **एवमिति** । सम्यगनुभवसाधनत्वाभावस्य घटादावागमत्वाभावस्य प्रमाणीभूतप्रत्यक्षादावप्रमाणत्वस्य दुष्टेन्द्रियादौ सत्त्वेऽपि तत्रानाप्तत्वप्रणीतत्वाभावेन शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि वाक्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसम्यगनुभवसाधनत्वाभावस्य तत्त्वे सत्यागमत्वाभावस्य वा तत्त्वे सत्यप्रमाणत्वस्य वेदाहृतस्थलेऽप्यभावेन तत्रानाप्तप्रणीतत्वाभावेऽप्युक्तसाध्यवत्युन्मत्तवाक्यादावनाप्तप्रणीतत्वस्य सत्त्वेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वादनाप्तप्रणीतत्वमपि प्रयोगत्रय उपाधिः । वेदः सम्यगनुभवसाधनं वाक्यत्वे सत्यनाप्तप्रणीतत्वादाप्तवाक्यवत् । वेद आगमो वाक्यत्वे सत्यनाप्तत्वाप्रमाणितवाक्यत्वात् । वेदः प्रमाणं वाक्यत्वे सत्यनाप्तप्रणीतत्वात्सम्मतवदिति सत्प्रतिपक्षश्चाभिधेय इत्यर्थः । केचित्तु बोधकत्वावच्छिन्ने तृतीये चायमुपाधिरिति बोधकत्वावच्छिन्नाप्रामाण्यरूपतृतीयसाध्ये प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिरित्युक्तम् । इदानीं वाक्यत्वावच्छिन्नेऽ-

माण्याभावे वेदेतरवाक्यत्वे सति तत्संवादित्वं न स्यादित्यनुकूलतर्केणोक्तहेतोः साध्यव्याप्यत्वे निश्चिते साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वप्रसङ्गात् । तद्व्यापकत्वे च साधनव्यापकत्वप्रसङ्गादेवानुपाधित्वमित्यवधेयम् । स्मृतिप्रामाण्यसमर्थनस्य फलमाह ॥ **सतीति** । प्रमाणसिद्धफलव्यभिचारस्य वैगुण्यादिनिमित्तकत्वनियमादिति भावः ॥ **बह्विति** । तेषां परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाद्वस्तुनि विकल्पप्रसङ्गः । वेदसंवादित्वस्य तत्राभावाद्धेतोरसिद्धिश्चेत्यादिबहुविप्लवापातादित्यर्थः ॥ **न कश्चिदिति** । शङ्कितासिद्ध्यादिरूपदोषो नेत्यर्थः ॥ **अवश्याङ्गीकरणीयेनेति** । वेदमूलत्वमङ्गीकुर्वताऽप्यविरुद्धस्मृतीनामेव पक्षत्वाङ्गीकारेण विरोधाभावस्यावश्याङ्गीकरणीयत्वमिति भावः ॥ **फलेति** । पञ्चरात्रादीनां स्वोक्तविपरीतग्राहिप्रमाणविरोधाभावेऽपि फलव्यभिचारलक्षणविरोधसद्भावेन विरोधाभावहेतोः स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **इतरेतरेति** । प्रामाण्यसिद्धौ फलव्यभिचारस्यान्यथासिद्ध्या विरोधाभावसिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रामाण्यसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वापातादित्यर्थः ॥ **न कोऽपीति** । असिद्ध्यादिलक्षण इत्यर्थः । फलव्यभिचारस्यान्यथासिद्ध्यर्थं प्रामाण्यापेक्षायामपि प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं फलव्यभिचारान्यथासिद्धेरनपेक्षितत्वादिति भावः । प्रमाणविरुद्धत्वोपाध्युद्भावनेनैव पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितानुमानस्याभासत्वसिद्धेस्तस्य प्रत्यक्षागमविरुद्धत्वे पर्यवसानपरोत्तरवाक्यमनर्थकमित्यत उक्तोपाधेः साधनाव्यापकत्वासिद्ध्यर्थत्वात्तस्य न तदित्याशयेन साधनव्यापकताशङ्कामुत्थापयति ॥ **अप्रामाण्येति** ॥ **प्रकृतेति** । अप्राण्यप्रयोजकत्वेनोक्तो विरोध इत्येवं प्रकृतसम्बन्धार्थ इत्यर्थः ॥ **यच्छब्दोऽध्याहार्य इति** । स एवेति तच्छब्दश्रवणादिति भावः । नन्वस्त्वप्रामाण्यप्रयोजकत्वेनोक्तविरोधस्य प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वे पर्यवसानं तथाऽप्युक्तानुमानविरोधेन श्रुत्यादेरप्रामाण्यशङ्कायाः कः परिहार इत्यतो मूले उक्तो विरोधः स एवेत्यत्रोक्तपदसूचितमभिप्रायमाह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** । ननु प्रमाणविरुद्धत्वोपाधेः पक्षसद्भावप्रतिपादनेन साधनव्यापकत्वमुपपादयितुं नास्माभिर्युक्तिविरोधः शङ्क्यते येन श्रुत्यादेः प्रत्यक्षागमाविरुद्धतया विवक्षितोपाधेः पक्षे सत्त्वेन साधनाव्यापकत्वाप्रतिहतेः प्रकृतासङ्गतिः स्यात्किन्तूक्तयुक्तिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाद्यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुत्यादेरप्रामाण्यमिति स्वातन्त्र्येणैव युक्तिविरोध उपन्यस्यते तत्कथमसङ्गतिरित्यत आह ॥ **स्वतन्त्रेति** ॥ **उत्तरत्रेति** । **सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यत्रेत्यर्थः** । आगमेनागमस्यैवेत्याद्युत्तरग्रन्थस्य न पूर्वेण साक्षात्सङ्गतिः सम्भवतीत्यतस्तत्सङ्गमयितुमाह ॥ **नन्वित्यादि** । ननु वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशेन तद्बाधक-

दित्यनूद्य प्रमाणसंवादित्वादिति व्याख्यानं कृतमिति शक्यते व्याख्यातुं तथाऽपि वक्ष्यते हि श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे पञ्चरात्रादीनामिति पूर्वग्रन्थे द्विवचनश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या चशब्दाध्याहारेण हेत्वन्तरस्वाश्रयणमेवास्योचितमित्येवं व्याख्यातम् । यदप्यनुपदमेव वेदसंवादित्वस्यैवोपादानं तदपि वेदसंवादित्वं पञ्चरात्रादिसाधारणमित्यभिप्रायेण वेदमूलत्वेन प्रामाण्यसाधने दृष्टान्तालाभेन च । न त्वेकदेशोऽपि वेदमूलत्वं नास्तीत्यभिप्रायेणेति न तेनाप्यस्य विरोध इत्यवधेयम् । इदानीं तन्मूलत्वादिति मूलस्थतच्छब्दस्वारस्यानुरोधेन वेदमूलकत्वेनैव पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यसाधनमभ्युपगम्य मुख्येन तेन तत्साधने दृष्टान्ताभावेन तदनुपपत्तेस्तत्परित्यज्य गौणमेव च तदभ्युपगम्य प्रामाण्यं साधयति ॥ **यद्वेति** ॥ **पराभ्युपगतेति** । न हिंस्यात्सर्वाभूतानीत्येतद्वाक्यसंवाद्यहिंसा परमो धर्मस्त्वधर्मः प्राणिनां वध इति वाक्यवदित्यर्थः । न च भ्रान्तप्रतारकवाक्ये प्रमाणसंवादित्ववेदसंवादित्वयोः सद्भावेऽपि प्रामाण्याभावादनुमानद्वयेऽपि तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्र यजतीयानन्तरं नियमेन कार्यं भवतीत्यादिवैवक्षिकयथार्थज्ञानसाधनत्वरूपप्रामाण्यस्याभावेऽपि यथार्थज्ञानकरणत्वरूपस्य तस्य तत्रापि सत्त्वेन तदप्राप्तेः । न चैवं वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाददोष इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः । वाक्यत्वावच्छिन्नोक्तरूपप्रामाण्यवत्यपि भ्रान्तप्रतारकवाक्ये आप्तवाक्यत्वाभावेन साध्याव्यापकतयाऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाविवक्षावैयर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्याप्तवाक्यत्वेन साध्यव्यापकत्वमेवेत्युत्तरग्रन्थतात्पर्यात् । न च भ्रममूलस्य कथमाप्तवाक्यत्वं तत्त्वज्ञानादिरूपत्वादाप्तेरिति वाच्यम् । प्रमितस्यैव वक्ताऽऽप्त इत्यादिलक्षणाभिप्रायेण तस्याप्युक्तरूपाप्तवाक्यत्वसम्भवादित्याहुः ॥ **आप्तवाक्यत्वमिति** । पञ्चरात्रादिस्मृतिः प्रमाणं विमतं प्रमाणमित्यनुमानद्वयेऽपीत्यर्थः ॥ **वेदेतरेति** । पञ्चरात्रादिस्मृतिराप्तवाक्यं वेदेतरवाक्यत्वे सति प्रमाणसंवादित्वादिति वेदेतरवाक्यत्वे सति वेदसंवादित्वादिति हेतुभ्यां पक्षेऽप्याप्तवाक्यत्वसाधनसौलभ्येन साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्यर्थः । न च भ्रान्तप्रतारकवाक्येऽप्युक्तसाधनवति आप्तवाक्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । तस्याप्युक्तरीत्याऽऽप्तवाक्यत्वेन साध्यस्यापि तत्र सत्त्वादित्यप्याहुः । वेदादिविषयविवक्षापूर्वकत्वरूपस्यैव वेदादिसंवादित्वरूपतया विवक्षितत्वाद्वैवक्षिकस्य च तस्य तत्राभावान्नव्यभिचार इत्याप्याहुः । वेदादेरर्थमुपलभ्य रचितत्वमेव वेदादिसंवादित्वमिति न व्यभिचार इति प्राञ्चः । न चात्र प्रमाणत्वमुपाधिः । आप्तवाक्यत्वरूपसाध्यवति प्रामाण्यसद्भावादुक्तसाधनवति च पक्षे तदनिश्चयादिति वाच्यम् । प्रा-

स्वाभावेऽपि सार्वज्ञादौ तदवकाशादस्तु तद्बाधकत्वमित्यत आह ॥ प्रकृतं चेति । सार्वज्ञादिसाधकतया प्रकृतं च वेदादिकमेवेत्यर्थः । ततश्च सार्वज्ञादेरपि वैदिकत्वान्न तत्रानुमानस्यावकाश इति न सार्वज्ञादिप्रतिपादकश्रुत्यादिबाधकत्वमनुमानस्येति भावः । प्रकृतं सार्वज्ञादिकं वेदादिकं वेद आदिर्ज्ञप्तिकारणं यस्येति तथोक्तम् । वैदिकमिति तत्रानुमानस्यावकाश इत्यर्थ इति वा ।

अनु०—आगमेनागमस्यैव विरोधे युक्तिरिष्यते ॥ उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना ॥ प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि क्वचित् ॥ आगमैकप्रमाणेषु तस्यैव ह्युपजीव्यता ॥ युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमस्य प्रतीयते ॥ स्यात्तत्र युक्त एवार्थो युक्तिश्च त्रिविधा मता ॥ व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगाऽऽगमगा तथा ॥ प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसी ॥ याथार्थ्यमेव मानत्वम् ॥

सु०—नन्वेवं सति वेदार्थमीमांसा नारम्भणीया स्यात् । मीमांसाया युक्त्यनुसन्धानात्मकत्वादित्यत आह ॥ आगमेनेति । एवशब्दो विरोध इत्यतःपरो द्रष्टव्यः । निर्णयार्थमिति शेषः । एतदुक्तं भवति । अनुमानं हि धर्म्यादिप्रमितिमपेक्षते । न च धर्म्यादिरूपं ब्रह्मादिकं वेदादृते सिध्यतीति तदनपेक्षायामाश्रयासिद्ध्यादिकमपेक्षायां तु विरोधिनो धर्म्यादिग्राहकविरोध इत्येवं वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशोऽभिधित्सितः । मीमांसायां तु क्वचिदागमस्यागमान्तरेण विरोध एवार्थनिर्णयार्थं युक्तिरुपादीयते । सा खल्वन्यतरागमप्रामाण्यमुपोद्बलयन्त्यान्यतरागमबाधयाऽर्थनिर्णयाय प्रभवति । अन्यतरागमसिद्धधर्म्याद्याश्रयेणाश्रयासिद्ध्याद्यनवकाशात् । अन्यतरागमस्य धर्म्यादिग्राहकत्वाभावेनाप्रबलस्यागमसचिवतयोपपत्तेस्ततो दुर्बलस्याकिञ्चित्करत्वात् । तदेवं विशेषपपत्तेरागमिकेऽप्यर्थे सावकाशत्वादुपपन्ना मीमांसेति । अपि च प्रत्यक्षागमविरोधोऽपि न स्वरूपेणाप्रामाण्यं प्रयोजयति । किन्तु तयोरुपजीव्यत्वादिना प्राबल्ये सत्येव । दुर्बलयोः स्वयं बाधितत्वेन समबलयोः प्रतिबन्धमात्रहेतुत्वेनाप्रामाण्यानिश्चयानुपपत्तेः । उपजीव्यादिविरोधेन चाप्रामाण्यं भवद्वेदस्य न सर्वथाऽयाथार्थ्यलक्षणम् । किन्नाम प्रतीतार्थप्रच्यावनमात्रम् । अपौरुषेयतया निर्दोषस्य सर्वथाऽप्रामाण्यानुपपत्तेः । तथा

धान्यार्थकल्पनाऽवश्यं कार्येत्याशयवानाह ॥उपजीव्येति । उपलक्षणमेतत् । निरवकाशत्वादिकमपि ग्राह्यम् । भवत्वेवं ततः किम् । वेदोपजीव्यत्वादिकं प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेण सम्भवति । युक्तेस्तु क्वचिदेव । पुरुषत्वादियुक्तेस्तु नास्त्येव । अतश्च न तद्विरोधेन वेदस्याप्रामाण्यं मन्तव्यमित्याशयेनाह ॥ प्रत्यक्षमिति । वेदस्येत्यनुवर्तते । स्यादित्यतःपरामितिशब्दोऽध्याहार्यः । तत्त्वमसीत्यादिवेदस्य प्रत्यक्षमुपजीव्यम् । युक्तिरपि क्वचिद्वेदस्योपजीव्येति सम्बन्धः । यथा प्राणा वा अणव इत्यादेः । आगमैकप्रमाणकेषु विष्ण्वादिविषयेषु प्रवर्तमानं जनितोऽत विष्णोरित्यादिवेदं प्रति निरनिष्टो निरवद्य इत्यादेस्तस्य वेदस्योपजीव्यतेत्यर्थः । एवं निरवकाशत्वादिकमपि प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेण सम्भवति युक्तेस्तु क्वचिदेव । तच्च न प्रकृतयुक्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् । आगमयोः परस्परविरोधे सत्यन्यतरागमाश्रयेण युक्तेरनुप्रवेशोपपत्तेर्युक्ता मीमांसेत्युक्तम् । तदनुपपन्नम् । असार्वत्रिकत्वात् । न हि सर्वत्रागमयोः परस्परविरोध एव मीमांसाऽवतार्यत इत्यत आह ॥ युक्त इति । तत्र तदयमभिसन्धिः । सत्यमेतत्क्वचिदेवायं न्याय इति । तथाऽपि यत्र नैवं तत्रैकस्यैवागमस्यानेकार्थप्रतीतौ युक्त्यनुसारिणमर्थमुपादाय तदननुगुणतद्विरुद्धार्थपरित्यागः क्रियत इति नोक्तनियमभङ्गः । केवलयुक्तेर्वैदिकेऽर्थे प्रवेशस्यानङ्गीकृतत्वात् । नापि मीमांसाऽनुपपत्तिः । अन्यतरवैदिकार्थानुसारिण्या युक्तेरङ्गीकृतत्वादिति । प्राक् पुरुषत्वादियुक्तिविरुद्धत्वेनागमस्याप्रामाण्यं न वाच्यमित्युक्तम् । इदानीं तु युक्तिरेवासौ प्रत्यक्षागमविरोधेनाप्रमाणम् । तस्यास्तदुपजीवित्वेन ततो दुर्बलत्वादित्याशयवानाह ॥ युक्तिश्चेति । यद्वा यत्सिद्धवत्कृत्य तत्र मीमांसारम्भानुपपत्तिः परिहृता तदिदानीं दर्शयितुमाह ॥ युक्तिश्चेति । चशब्दः प्रकृतानुसन्धानार्थः । कथं त्रैविध्यमित्यत आह ॥ व्याप्तिरिति । यस्या युक्तेः साध्येन व्याप्तिः प्रत्यक्षगा प्रत्यक्षावगता सैका । युक्तिगा युक्त्यवगता यस्या व्याप्तिः सा द्वितीया । तथाऽऽगमगा आगमावगता यस्या व्याप्तिः सा तृतीयेति । एवं त्रिविधेति योज्यम् । उपलक्षणं चैतत् । धर्मा(र्म्या) दिग्राहकभेदेनापि त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् । एतच्च स्पष्टयिष्यामः । एवं तर्हि या युक्तिमूला युक्तिः सा नागमाद्युपजीविनीति तस्या बाधिका । तद्बाध्या च भवत्वित्यत आह ॥ प्रत्यक्षेति । तत्र तासु

त्रिविधासु युक्तिषु । प्रत्यक्षागममूलेति । प्रत्यक्षमूलाऽऽगममूला चेत्यर्थः । युक्तिमूलाऽपि युक्तिरन्ततः प्रत्यक्षागममूला द्रष्टव्या । अन्यथा तन्मूलयुक्तेर्निर्मूलत्वमनवस्था वाऽऽपद्येत । तथा च प्रत्यक्षाद्यपेक्षत्वेन साम्येऽपि बहुसंविधानानपेक्षयोः प्रत्यक्षागममूलयोर्युक्त्योः प्रबलत्वं तदपेक्षायास्तु युक्तिमूलाया दुर्बलत्वं युक्तमेव । तथा च प्रबलयोर्युक्त्योर्यदेदृशी दशा तदा का वार्ता दुर्बलाया युक्तेरागमबाधनादाविति । तदेवमप्रामाण्ये प्रमाणविरोधस्यैव प्रयोजकत्वाच्छ्रुत्यादेश्च प्रत्यक्षागमविरोधाभावात् । अनुमानविरोधस्याप्रयोजकत्वान्नाप्रामाण्यम् । किन्नाम बोधकत्वेन स्वत एव प्रामाण्यमित्युपपादितम् । तदेतत्प्रमाणाप्रमाणविवेकमविदुषां दुरवधारणमित्युद्देशलक्षणविभागपरीक्षाभिस्तन्निरूपणार्थमुत्तरो ग्रन्थसन्दर्भः । न च सांव्यवहारिकत्वात्प्रमाणादेः किं तन्निरूपणेनेति वाच्यम् । तथाऽपि स्वरूपसङ्ख्याविषयफलगोचराणां वादिविवादानां विद्यमानत्वेन निरूपणार्हत्वात् । यद्यप्येषोऽर्थस्तर्कशास्त्रस्य विषयो न मीमांसाशास्त्रस्य । तथाऽपि शिष्यहितैषिणा भाष्यकृता प्रसङ्गतो निरूप्यते । यथा पूर्वमीमांसा भाष्यकारेणेत्यदोषः । अत एव प्रमाणलक्षणादौ निरूपितस्यार्थस्य पुनरत्र निरूपणं न दोषाय । एकीकृत्य निरूपणस्यापि शिष्यहितार्थत्वात् । तत्र निर्धारितस्वरूपस्यैव सङ्ख्यादिजिज्ञासा । लक्षणं च तन्निर्धारणोपायः । न च सामान्यलक्षणेन विना विशेषलक्षणस्यावसर इत्यतः प्रमाणसामान्यलक्षणं प्रथमं तावदाह ॥ **याथार्थ्यमेवेति** ।

टि०—एवमुपयुक्तमभिधायोत्तरवाक्यं सङ्गमयति ॥ **नन्विति** ॥ **एवं तर्हीति** । वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाश इत्यर्थः । ब्रह्मादिवस्तुष्वित्यादिना वैदिकेऽर्थे युक्तेर्निरवकाशत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिह तस्यास्तत्र सावकाशत्ववर्णनं तद्विरुद्धमित्याशङ्क्याह ॥ **विरोध इत्यतःपर इति** । नन्वेतावताऽपि कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतो वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशाङ्गीकारे ब्रह्मादिष्वित्यादिना वक्ष्यमाणं नियामकं दर्शयन्नेव मीमांसायां तदवकाशे मूले विरोधे निर्णयार्थं युक्तिरिष्यत इत्यनेन सूचितं नियामकमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीत्यादिना** ॥ **इत्येवमिति** । तथा च धर्म्यादिप्रमित्यसम्भव एव तत्रानुमानाप्रवृत्तौ नियामक इति भावः । अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि धर्म्यादिप्रमित्यसम्भवादेव मीमांसायामप्यनुमानप्रवृत्तिरित्यतः प्रकृते तदभावमुपपा-

दयति ॥ **मीमांसायां त्विति** ॥ **आगमसचिवतयेति** । अत्रागमसचिवतयेत्यतःपरं प्रबलत्वादिति शेषः । तत इत्यस्योपपत्तेः सकाशादित्यर्थः । ननु वक्तव्यस्य सर्वस्याप्युक्तत्वात्किमुपजीव्यविरोधे त्वित्यादिनेत्यतो युक्तिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यशङ्कायाः प्रत्यक्षागमविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन युक्तिविरोधस्य तदभावान्न युक्तिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति विरोधोऽपि स एवोक्त इत्येकं समाधानमुक्तं तत्रैवोत्तरग्रन्थेन तूपजीव्यविरोधस्यैव तत्प्रयोजकत्वात्प्रकृतयुक्तेश्चानुपजीव्यत्वेनोपजीव्याविरोधाभावान्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति समाधानान्तरमुच्यत इति नानर्थक्यमिति भावेन तथैवोत्तरग्रन्थमवतारयति ॥ **अपि चेत्यादिना** । स्वरूपेण प्रत्यक्षागमविरोधत्वेनेत्यर्थः । यदि स्वरूपेण प्रत्यक्षागमविरोधस्याप्रामाण्याप्रयोजकत्वं केन तर्हि रूपेण प्रयोजकत्वमिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **तयोरिति** । उपजीव्यत्वादिनेत्यादिपदेन निरवकाशत्वपरिग्रहः । स्वरूपेणैव तद्विरोधस्य प्रयोजकत्वोपपत्तौ किं रूपान्तराश्रयणेनेत्यत आह ॥ **दुर्बलयोरिति** । नन्वस्त्वेवमुपजीव्यविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वसिद्धिस्तथाऽपि भाष्ये वेदस्यान्यार्थकल्पनावर्णनमनर्थकमुपजीव्यविरोधेन वेदाप्रामाण्यस्यैव वर्णनीयत्वात् । न चोपजीव्यविरोधप्रयुक्तमप्रामाण्यमेतदेवेति दर्शयितुमन्यार्थकल्पनावर्णनमिति वाच्यम् । अन्यत्र क्लृप्तायाथार्थ्यरूपाप्रामाण्यस्यैव वेदेऽपि तत्प्रयुक्तत्वस्य सम्भवेन तत्परित्यागायोगादित्यत आह ॥ **उपजीव्यादिविरोधेनेति** ॥ **सर्वथाऽप्रामाण्येति** । अयथार्थत्वलक्षणाप्रामाण्येत्यर्थः । निरवकाशादिकमित्यादिपदेन बहुत्वपरिग्रहः । तथाऽपि वेदं प्रति प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेणोपजीव्यत्वस्य युक्तेस्तु क्वचिदेतदुपजीव्यत्वस्य पुरुषत्वादियुक्तेश्च सर्वथाऽनुपजीव्यत्वस्य च वर्णनपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यत उपजीव्यविरोधस्यापि प्रकृते सत्त्वेन साधनव्यापकतयोपजीव्याविरोधस्य नोपाधित्वमित्याशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **भवत्वेवमिति** । उपजीव्यविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वं भवत्वित्यर्थः ॥ **तत इति** । प्रकृतेऽप्युपजीव्यविरोधाच्छ्रुतेरप्रामाण्यमुपपन्नमिति भावः ॥ **अतश्चेति** । न केवलं प्रत्यक्षागमविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन युक्तिविरोधस्य तदभावान्न पुरुषत्वादियुक्तिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यमित्येव किन्नामोपजीव्यविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन पुरुषत्वादियुक्तेश्चानुपजीव्यत्वेन तद्विरोधस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाच्च न तद्विरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यं वक्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ **अनुवर्तत इति** । वेदस्यान्यार्थकल्पनेति पूर्ववाक्यादिति शेषः । अत्र प्राय इत्यस्य युक्तिशब्देन सन्निहितत्वात्तेनैवान्वयः प्रतीयते न चासौ युक्तः । तथा सति वेदं

ख्यानव्याख्यावसरे त्रिविधव्याप्तेरुदाहरणप्रदर्शनेन युक्तित्रैविध्यं स्पष्टयिष्याम इत्यर्थः । आगमोपजीवियुक्तेरागमबाध्यत्वेनागामाबाधकत्वेऽपि युक्तिमूलयुक्तेरागमोपजीवित्वाभावेन तस्या आगमबाधकत्वतदबाध्यत्वयोरुपपत्त्या सार्वज्ञ्यादिविरोधित्वेनोच्यमानाया अपि युक्तेर्युक्तिमूलत्वाद्युक्तमागमबाधकत्वं तदबाध्यत्वं चेति भावेन शङ्कते ॥ **एवं तर्हीति** । प्रत्यक्षोऽयमागम इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे ॥ **प्रत्यक्षागममूलेतीति** । प्रत्यक्षागममूलात्विति मूले तुशब्दानर्थक्यमित्यतः प्रत्यक्षागममूलकयुक्त्योः प्राबल्ये युक्तिमूलकयुक्तेस्ततो दौर्बल्ये च हेतुसूचनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तद्व्यावर्त्यसाम्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तुशब्दोक्तं प्राबल्यदौर्बल्यहेतुं निरूपयितुं साम्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **युक्तिमूलाऽपीति** । ननु युक्तिमूलमयुक्तेर्युक्तिमूलत्वनिर्मूलत्वयोरेव सम्भवात्किमिति प्रत्यक्षागममूलकत्वनिर्बन्ध इत्यत आह ॥ **अन्यथेति** ॥ **निर्मूलत्वमिति** । ततश्चाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः ॥ **अनवस्था वेति** । युक्तिमूलत्व इति शेषः । अस्त्वेवं तस्याः प्रत्यक्षागममूलकत्वं किं तावतेत्यतः प्रत्यक्षागममूलकत्वे तस्यास्तन्मूलकयुक्तिसाम्यप्रसङ्गात् न तदपेक्षया दौर्बल्यमित्याशयेनाह ॥ **तथा चेति** । एवं साम्यशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतया तुशब्दसूचितं प्राबल्यदौर्बल्यहेतुं दर्शयति ॥ **बह्विति** । संविधानं व्यवधानम् । तदिति बहुसंविधानपरामर्शः । ननु युक्तिमूलकयुक्तेरागमाबाध्यत्वशङ्कायां प्रत्यक्षागममूलकयुक्त्यपेक्षया युक्त्यपेक्षयुक्तेर्दौर्बल्यनिरूपणमसङ्गतमित्यतः प्रत्यक्षागममूलकयुक्त्योः स्वोपजीव्यागमबाधकत्वे तद्बाध्यत्वे वा कैमुत्येनैव तन्मूलकयुक्तेरपि तदबाधकत्वतद्बाध्यत्वसिद्धिरिति कैमुत्योपपादकत्वान्नासङ्गतिरिति भावेन प्राबल्यदौर्बल्यसिद्धिफलतया कैमुत्यमुपपादयति ॥ **तथा चेति** ॥ **ईदृशीति** । वैदिकेऽर्थे प्रवेशेन तदबाधकत्वादिरूपेत्यर्थः । ननु वक्तव्यस्य सर्वस्याप्युक्तत्वात्किमुत्तरेण प्रबन्धेनेत्यतः प्रकृतसङ्गततया तं सङ्गमयितुमेतदधिकरणसिद्धमर्थं तावदनुवदति ॥ **तदेवमिति** । इदानीं तत्सङ्गततयोत्तरप्रघट्टकप्रतिपाद्यं दर्शयति ॥ **तदेतदिति** ॥ **उद्देशेति** । यद्यपि विभागस्य विशेषोद्देशरूपतयोद्देशरूपत्वेनोद्देशशब्देनैव सङ्गृहीततया पृथग्ग्रहणं न युक्तं तथाऽपि कुरुपाण्डवन्यायेन पृथगुक्तिरिति ध्येयम् । लक्षणशब्दः सामान्यविशेषलक्षणपरः ॥ **सांव्यावहारिकत्वादिति** । इदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति लोकव्यवहारसिद्धिकत्वादित्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । सांव्यावहारिकत्वेऽपीत्यर्थः । करणं प्रमाणं फलं वेति स्वरूपगोचरः किं प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं किंवा प्रत्यक्षानुमाने द्वे अपीत्यादिः सङ्ख्यागोचरः । गगनादिकं किमानुमानादिकं किंवा प्रात्यक्षिक-

प्रति युक्तेरेव बाहुल्येनोपजीव्यत्वमित्यापातात् । न चागमं प्रति युक्तेर्बाहुल्येनोपजीव्यत्वं सम्भवति । क्वचिदित्युक्तत्वाचित्कत्वेन विरुद्धत्वाच्च । न च क्वचिदित्यस्य प्रत्यक्षं क्वचिदित्युपजीव्यमित्यन्वयेन युक्तिपदेनान्वयान्न तेन विरोध इति वाच्यम् । व्यवहितान्वयप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षस्य बाहुल्येनोपजीव्यत्वेन तत्क्वाचित्कोपजीव्यत्वोक्त्यनुपपत्तेश्च । न च तर्हि प्रत्यक्षं प्राय उपजीव्यं स्यादित्यन्वयेन दोष इति । तथा सति सन्निहितान्वयपरित्यागापत्तेः । प्रत्यक्षस्य वेदं प्रत्युपजीव्यतानियमस्य प्रायिकत्वालाभाच्चेत्यत आह ॥ **स्यादित्यतःपराभातिशब्दोऽध्याहार्य इति** । अनेन प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यादित्येतत्प्रायो बाहुल्येनेत्यन्वय इत्युक्तं भवति ॥ **प्राणा वा** अणव इत्यादेरिति । अत्र रूपाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यनुमानसिद्धचक्षुरादीनि प्रमाणपदेनानूद्य तेषामणुत्वविधानाद्युक्तेरागमं प्रत्युपजीव्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमेष्युत्तरग्रन्थस्याव्यवहितपूर्वग्रन्थेन सङ्गतिर्न प्रतीयत इत्यतस्तं सङ्गमयति ॥ **आगमयोरित्यादि** । असार्वत्रिकत्वमेवोपपादयति ॥ **तत्र तर्हीति** । युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ इति पूर्वत्र यदीति श्रवणादिति भावः । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ अयमभिसन्धिरिति ॥ **इति नोक्तेति** । इतिनोक्तनियमभङ्गो नापि मीमांसारम्भानुपपत्तिरिति सम्बन्धः । न चानेनोक्तनियमभङ्गाभावे मीमांसारम्भानुपपत्त्यभावे च को हेतुरुक्त इत्यत उभयत्रैतन्मूलसूचितौ हेतू दर्शयति ॥ **केवलेति** ॥ **अन्यतरेति च** । मूले युक्तिश्च त्रिविधा मतेति युक्तित्रैविध्यं किमर्थमुच्यत इत्यतस्तत्प्रयोजनं दर्शयन्नुत्तरमूलमवतारयति ॥ **प्रागिति** ॥ **यत्सिद्धवत्कृत्येति** । आगममूलकयुक्तेर्वैदिकेऽप्यर्थेऽवकाशं सिद्धवत्कृत्यागमेनागमस्यैवेति पूर्ववाक्ये मीमांसारम्भानुपपत्तिः परिहृता सा तदा स्याद्यद्यागमादिमूलकत्वं युक्तेः स्यात्तदेव नास्तीत्यतस्तन्मूलत्वं दर्शयितुं युक्तेर्विभागमाहेत्यर्थः । अत एव पूर्वमेवंविधोपपत्तेरागमिकेऽप्यर्थे सावकाशत्वादुपपन्ना मीमांसेत्युपसंहृतम् । तत्रत्यस्यैवंविधोपपत्तेरित्यस्य पदस्य समूलोपपत्तेरित्यर्थकत्वात् ॥ **प्रकृतानुसन्धानार्थ इति** । आगमयोः परस्परविरोधे सति निर्णयार्थमनुसृतप्रकृतयुक्त्यनुसन्धानार्थ इत्यर्थः । मूले यस्या युक्तेर्व्याप्तिः प्रत्यक्षगा सा युक्तिस्त्रिविधेत्येवं प्रत्येकं त्रैविध्यान्वयभ्रान्तिं निवारयति ॥ **यस्या इत्यादिना** ॥ **उपलक्षणमिति** । प्रत्यक्षादिगृहीतव्याप्तिकत्वेन युक्तित्रैविध्यकथनमुपलक्षणं प्रत्यक्षादिगृहीतधर्म्यादिकत्वेनापि युक्तेस्त्रैविध्यं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **एतच्च स्पष्टयिष्याम इति** । समयचरणे प्रत्यक्षमागमो वाऽपि भवेद्यत्र नियामक इत्यनुव्या-

ध्यात् । अस्ति प्रमेयत्वेन सर्वसाजात्यम् । अथ ज्ञानत्वादिना विशेषेण साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते । तर्हि लक्ष्यस्यापि ज्ञानत्वादिना साजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया सङ्ग्राह्याभावः । लक्ष्यस्य यज्ज्ञानत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यम् । न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयम् । षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य भेदे व्यवस्थितत्वादिति चेत् । एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्येवोच्यतां कृतं ज्ञानत्वादिना साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन । यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परेभ्योऽन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धमग्रतो लक्षणप्रयोजनमिति वैय्यर्थ्यमेव स्याल्लक्षणाख्यानस्य । अपि च न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवः । अतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञातेन । दुरवधारणत्वात् । न तावल्लक्षण प्रत्यक्षम् । निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेरप्रत्यक्षविशेषणत्वात् । नापि कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः । ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः । कार्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिरिति चेत् । तर्हि कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वमवश्यं प्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारेण तत एव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदोपपत्तिरस्तु । कृतमनया पारम्पर्यकुसृष्ट्या । नन्वेतावता न प्रकृतलक्षणखण्डनं सम्भवति । अव्याप्तेरतिव्याप्तेर्वाऽनुद्भावनादिति चेत् । मैवम् । प्रथमभावितयाऽवश्याभ्युपेयतया लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ सम्भवत्यां चरमभावितयाऽवश्यानुष्ठेयत्वाभावेन गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य तवैवेदं दूषणोद्भावनम् । प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य तमोनिरासाय यतमानस्यैव पुंसः । न हि तत्र कश्चिद्दीपदोषः । किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्यनुयोज्यः । सर्वसाधनसाधारणो वाऽयं दोषः । यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं नाम स्वरूपासिद्धिरिव सर्वप्रमाणानाम् । तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः । सामान्यदोषादेव दुष्टं लक्षणमिति । एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः । प्रमाणत्वाद्यवगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेस्तदवगमायास्य प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । अस्तु वाऽन्यदपि लक्षणे किञ्चिल्लिङ्गम् । तथाऽपि तदेव लक्ष्याविनाभूततया लक्षणमुपन्यस्यतां सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात् । न तदवश्यं व्यापकं वक्तव्यम् । लिङ्गत्वस्य व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेरिति चेन्न । यत्र लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्र लक्षणस्य प्रमाणाभावात्प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः प्रामाण्याद्यवगमः । यदा च क्वचिल्लक्ष्य-

मित्यादिर्विषयगोचरो ज्ञानं फलं किंवा ज्ञाततेत व्यवहार इति हानादिबुद्धयः किं प्रत्यक्षफलमुतानुमानफलमिति च फलगोचरो विवाद इत्यवधेयम् ॥ **तर्कशास्त्रस्येति**। अक्षतर्काभिधतर्कशास्त्रस्येत्यर्थः। तस्य प्रमाणशास्त्रत्वादिति भावः ॥ **न मीमांसाशास्त्रस्येति**। तस्य तदन्यप्रमेयव्युत्पादनपरत्वादन्यथा विद्याभेदानुपपत्तिप्रसक्तेरिति भावः ॥ **यथेति**। धर्मे चोदनैव प्रमाणं न प्रत्यक्षादीत्येतत्प्रत्यक्षाद्यज्ञाने दुरवधारणमिति तन्निरूपणं पूर्वमीमांसाभाष्यकारेण शबरस्वामिना यथा कृतमित्यर्थः। ननु प्रमाणलक्षणादौ प्रमाणादिस्वरूपस्याचार्यैरेव निरूपितत्वात्तत एव च प्रमाणाप्रमाणविवेकोपपत्तेः किमर्थमन्यत्र निरूपितस्य पुनरत्र निरूपणमित्यत आह ॥ **अत एवेति**। शिष्यहितैषित्वादेवेत्यर्थः। एतदेव विवृणोति ॥ **एकीकृत्येति**। तथा च प्रमाणलक्षणादौ प्रमाणादेर्निरूपितत्वेऽपि विक्षिप्यवर्णितत्वेन मन्दैः सुखेन बोद्धुमशक्यत्वात्तदर्थमेकीकृत्य निरूपणमप्यावश्यकमिति भावः। ननु प्रयोजनाभावेन लक्षणस्यैवावक्तव्यत्वाद्वक्तव्यत्वे वा नियामकाभावेन प्रथमतो वक्तव्यत्वात्प्रथमतो वक्तव्यत्वे वा विशेषलक्षणान्यनभिधाय सामान्यलक्षणस्यैव प्राथमिकत्वे नियामकाभावात्सामान्यलक्षणाभिधानपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतो लक्षणाभिधानप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणस्यैव प्रथममभिधाने नियामकं वदन्नेव नियामकोक्त्या सामान्यलक्षस्य प्राथमिकत्वं समर्थयमानस्तदभिधानपरतयोत्तरं वाक्यं योजयति ॥ **तत्रेति**। स्वरूपसङ्ख्याविषयफलैरनेकधा प्रमाणैर्निरूपणीय इत्यर्थः ॥ **न च सामान्यलक्षणेन विनेति**। यद्यपि सामान्यलक्षणाभिधानेन विना न विभज्योद्देशावसरः। अवच्छेदकैक्येनैक्यमापन्नस्यैव वस्तुनो विभज्योद्देष्टव्यत्वात्तथाऽपि विभज्योद्देशार्थस्यापि सामान्यलक्षणाभिधानस्य तद्द्वारा तत्कार्यभूतविशेषलक्षणाभिधानार्थत्वमप्यविकलमित्यभिप्रेत्य न विशेषलक्षणावसर इत्युक्तमत एव कथालक्षणटीकायामेव सामान्यलक्षणाभिधानस्यार्थवत्त्वमुपवर्णितमिति ध्येयम् ॥

सु०—**अत्र कश्चिदाह। किमर्थं लक्षणमुच्यते। किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थम्। उत प्रमाणत्वादिप्रतीतये तच्चिन्होपदर्शनमिदम्। अथ व्यवहारार्थम्। उत प्रमाणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम्। अन्यस्मै कस्मैचित्प्रयोजनाय वा। नाद्यः। तस्या एव दुरवधारणत्वात्। तथा हि। किं सजातीयेति प्रमाणत्वेन साजात्यं विवक्षितं रूपान्तरेण वा। नाद्यः। व्यवच्छेद्यत्वेन सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तिस्वीकारे (ण) चाव्यापकत्वात्। नापि द्वितीयः। विजातीयपदोपादानवैय्य-**

धिकं नाम निग्रहस्थानमन्यस्यासम्भवादिति वाच्यम् । ग्रन्थोक्तदोषेण सम्भावितत्वादन्यविकल्पस्याधिकत्वाभावात्तस्मादन्यस्य च दूषणस्यानुपलम्भादिति भावः । विकल्पक्रमेण निराकरोति । ॥ नाद्य इति । एतल्लक्षणस्य सजातीयादेरव्यावर्तकत्वं दर्शयितुं सजातीयपदार्थं विकल्पयति ॥ तथा हीति । समाना जातिर्येषां तानि हि सजातीयानि । तत्र समाना जातिः किं प्रमाणत्वमेवोत रूपान्तरमेवानुगतं किमपीति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ नेति । कुत इत्यपेक्षायां हेतुमाह ॥ व्यवच्छेदावधेरिति । यस्मात्प्रमाणत्वेन सजातीयादिदं व्यवच्छिद्यते तस्माद्व्यवच्छेदावधेर्व्यावृत्तिप्रतियोगिनो लक्षणस्य ह्यव्यावृत्तत्वेऽव्यावृत्तत्वेनैव हेतुना व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । वैधर्म्यस्यैव व्यावर्तकत्वात् । अतो व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्वं स्वीकरणीयं तेन तत्र लक्षणमव्यापकं स्यात् । प्रमाणत्वाक्रान्ततया तस्यापि लक्ष्यैकदेशत्वात् । अस्यापि प्रमाणसामान्यलक्षणत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि रूपान्तरेण सजातीयत्वमिति द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह ॥ नापीति । हेतुमाह ॥ विजातीयेति । सजातीविजातीयव्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थमित्यत्र विजातीयपदं व्यर्थं सर्वस्यैव सजातीयतया सजातीयव्यवच्छेदेनैव लक्षणस्य चरितार्थत्वादित्यर्थः । सर्वपदार्थेषु भावाभावरूपेष्वनुगतरूपाभावात्सर्वेषां साजात्याभावेन विजातीयपदसङ्ग्राह्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह ॥ अस्ति हीति । प्रमेयत्वाभिधेयत्वाद्यनुगतरूपस्य सत्त्वात्सर्वेषां साजात्यमेव । तथा च कस्योपसङ्ग्रहाय विजातीयपदमित्यर्थः । ननु प्रमेयत्वादिसामान्यरूपेण साजात्यं विवक्षितं येन तेन रूपेण सर्वस्य सजातीयतया सजातीयव्यवच्छेदेनैव लक्षणस्य चारितार्थ्याद्विजातीयपदवैयर्थ्यं स्यात् । किन्नाम ज्ञानत्वादिना रूपेण तेन च रूपेण न सर्वस्य साजात्यमिति तद्व्यावृत्तत्वलाभेऽपि विजातीयव्यावृत्तिलाभार्थं विजातीयपदं सार्थकमिति भावेन द्वितीयपक्षदूषणपरिहारं शङ्कते ॥ अथेति । ज्ञानत्वादिनेत्यादिपदेन ज्ञानसाधनत्वपरिग्रहः । यदि ज्ञानत्वतत्साधनत्वाभ्यां सजातीयाद्व्यवच्छेदो लक्षणफलं तदा स्वरयापि ज्ञानत्वाद्याक्रान्ततया साजात्यमस्तीति व्यवच्छेद्यकोटिनिविष्टत्वं स्यात् । तथा च ततो व्यावृत्तावसम्भवोऽव्यावृत्तावतिव्याप्तिरिति भावेन परिहरति ॥ तर्हीति । ननु प्रमाणेऽपि प्रणीतं लक्षणं वर्तत एवेति सम्भवः । नैवमतिव्याप्तिः । तदितरस्य ज्ञानत्वादिना सजातीयस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति शङ्कते ॥ लक्ष्यस्येति । ननु लक्ष्यस्य लक्ष्यमपि सजातीयमेवेत्यतो गदितावधराद्व्यवच्छेद्यमित्याशङ्क्याह ॥ न चेति । कुत इत्यत आह ॥ षष्ठीति । सजातीयमित्युक्ते कस्येति मीमांसने लक्ष्यस्येति वाच्यम् । अतः षष्ठ्या लक्ष्यसम्बन्धिनः

जातीय एव प्रमाणाभावाल्लक्षणस्यानवधारणीयतया लक्ष्यव्यापकताऽनवगमेऽपि लक्षणम् । तदा किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन । अथ यत्र तल्लक्षणे लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्प्रत्येतव्यम् । तथाऽपि (तावेवा) ते एवास्तां लक्ष्ये लिङ्गम् । किं लक्षणानुमानपूर्वक-तदनुमानकल्पनया । अथ तथाविधं लिङ्गद्वयं यत्तत्प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणम् । तदनुमितं तु तथात्वाल्लक्षणमिति चेन्न । लक्ष्या-नुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन । नापि तृतीयः । स ह्येवंरूपः । यत्रथार्थं तत्प्रमाणमिति व्यवहर्तव्य-मिति । अयमनुपपन्नः । सर्वत्र लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । प्रमाणत्वादिना तदवगमे तदेवास्तु व्यवहारनियमनिदानम् । अव्यवहित-प्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदितम् । अत एव न चतुर्थः । कल्पनागौरवदोषश्चाधिकः । (नापि) न पञ्चमः । तादृशस्य दर्शयितुमशक्यत्वा-दिति ॥ ७ ॥

टि०—लक्षणप्रणेतुरनर्थकं नाम निग्रहस्थानमिति लक्षणप्रणयनमाक्षिपन्तं श्रीहर्षं दूषयितुमुत्थापयति ॥ अत्रेति । यद्यप्येतल्लक्षणखण्डनं परकी-यप्रस्तावानुसारेण प्रत्यक्षलक्षण एवोत्थापयितुमुचितम् । तथाऽपि लक्षणमात्रखण्डनत्वादस्यात्रोत्थापनं कृतमिति द्रष्टव्यम् । आनर्थक्यसिद्ध्यर्थं लक्षण-प्रयोजनं विकल्पयति ॥ किमिति । हृदि कृतान्विकल्पान्विशदयति ॥ किमिति । अत्र यथार्थज्ञानतत्साधनरूपस्य प्रमाणस्य ज्ञानं तत्साधनं च सजातीयम् । यन्न ज्ञानं नापि तत्साधनं तद्विजातीयं तेभ्यो व्यवच्छिन्नतया प्रमाणसिद्ध्यर्थमिदं लक्षणप्रणयनम् । सजातीयविजातीयव्यावर्तक-धर्मस्य लक्षणत्वादित्यर्थः । साजात्यवैजात्ययोर्लक्ष्यसिद्ध्यधीनसिद्धिकत्वादन्योन्याश्रयत्वमित्यतः कल्पान्तरमाह ॥ उतेति । विमतं प्रमाणत्वादि सम-वायकथितलक्षणयोगित्वाद्व्यतिरेकेण घटवदिति प्रमाणत्वादिप्रतीतये तल्लिङ्गोपदर्शनमित्यर्थः । प्रमाणत्वं जातिर्न भवति साक्षात्वादिना सङ्करात् । अतो यथार्थज्ञानत्वमेव तद्वाच्यमिति साध्यवैशिष्ट्यप्रसङ्ग इत्यतः कल्पान्तरमाह ॥ उतेति । इदं प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यमेतल्लक्षणयोगित्वादिति व्यवहारसिध्यर्थं लक्षणप्रणनयनमित्यर्थः । व्यवहारसिद्धौ सिद्धसाधनताऽसिद्धावप्रसिद्धविशेषणतेति पूर्वत्रापरितोषात्कल्पान्तरमाह ॥ उतेति । प्रमाणं यथार्थमित्यादिशब्दप्रवृत्ताविदं निमित्तमिति· लक्षणकरणमित्यर्थः । न्यूनतापरिहाराय कल्पान्तरमाह ॥ अन्यस्मा इति । न चैतादृशविकल्पकरणेऽ-

रणतया निर्दोषाक्षावगमे कार्ये तदुद्भवत्वमप्यवगम्यत एवेत्याशयेनैवमुक्तमिति मन्तव्यम् । कथमनवगम इत्यतस्तमुपपादयति ॥ ताभ्यामिति । लिङ्गानुपपत्तिभ्यामित्यर्थः ॥ **अनुगतरूपासिद्धाविति** । ज्ञानादिरूपकार्येण लिङ्गेन तदन्यथाऽनुपपत्त्या वा किञ्चित्कारणं सिध्यति । कार्यं कारणपूर्वकमिति नियमात् । न पुनः करणस्यानुगतधर्मसिद्धिरपि । कार्यमनुगतकारणपूर्वकमिति नियमाभावात् । तदसिद्धौ च न निर्दोषाक्षोद्भवत्वादिरूपलक्षणसिद्धिरित्यर्थः । विमतं ज्ञानमेकजातीयकरणजन्यमपक्षत्वेनैकजातीयकार्यत्वात् । यदेकजातीयं कार्यं तदेकजातीयकारणजन्यं यथा घट इति सामान्यतो दृष्टात्कारणस्यानुगतरूपसिद्धिरिति युक्ता लक्षणसिद्धिरिति शङ्कते ॥ **कार्यस्येति** । एवं तर्हि कार्यगतं यदेव जात्यङ्गीकारणैकजात्ये लिङ्गमुच्यते तस्यैव साक्षात्कारिज्ञानत्वस्य लक्षणभवनसमर्थोपजीव्यस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वमस्तु कृतमनुमितलक्षणेनेति परिहरति ॥ तर्हीति ॥ पारम्पर्येति । कार्यगतैकजात्येन कारणगतैकजात्यद्वारा लक्षणमनुमायते न लक्ष्यस्यस जातीयविजातीयव्यवच्छिन्नप्रतीतिरिति यत्नगौरवात्पारम्पर्यस्य या कुत्सिता सृष्टिस्तया कृतमलमित्यर्थः । कार्यगतैकरूपप्रमित्या लक्ष्यस्य सजातीयादिव्यवच्छेदोपपत्त्या लक्षणस्योक्तं वैयर्थ्यमभ्युपगम्यापि लक्षणस्यादुष्टत्वं चोदयति ॥ **नन्विति** । नन्वेवं पारम्पर्याश्रयणे गौरवमुक्तं किमेतावता । न हि गौरवं लक्षणदूषणम् । तथा च लक्षणादूषणाय प्रवृत्तस्यान्याभिधाने कथं नासङ्गतिरिति चोदयति ॥ **नन्वितीत्यन्ये** ॥ **एतावतेति** । गौरवप्राप्त्येत्यर्थः । लक्षणान्तरसम्भवेति न प्रकृतस्य लक्षणस्य क्षतिः । लक्षणदोषस्यातिव्याप्त्यादेरकथनादित्यर्थः । परोदीरितलक्षणस्य दूषणोदीरणं स्वरूपेण न प्रयोजनं किन्तु जयहेतुतया । तदिह लक्षणं स्वयमदुष्टमपि स्वप्रणेतुर्दोषानापादयन्मम जयहेतुर्भवेदेवेति परिहरति ॥ **मैवमिति** । लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ सम्भवत्यां गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य तवैवेदं दोषोद्भावनमिति सम्बन्धः । गौरवं चात्र हेतुः । इष्टस्यायत्नसंसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेदिति न्यायात् । उपायान्तरस्य लाघवे हेतुमाह ॥ अवश्येति । कार्यगतैकरूप्यानुगतो कश्चित्लक्षणस्यैवावगत्यसम्भवेनावश्यानुष्ठेयत्वमवश्यज्ञेयत्वमिति यावत् । तदेव कुत इत्यत आह ॥ प्रथमेति । कार्यगतैकरूप्यावगमस्यैवैकजातीयकारणरूपलक्षणावगमं प्रति हेतुत्वाभावात्प्राथम्यमिति भावः । इतरस्य गुरुत्वे कारणमाह ॥ अवश्येति । तस्यावश्यानुष्ठेयस्याभावश्च साधनान्तरापेक्षयाऽऽत्मसाध्यसिद्धेरिति ज्ञेयम् । विपरीतं किन्न स्यादित्यत आह ॥ **चरमेति** । लक्षणस्य चरमभावित्वेनाविशिष्टत्वासिद्धेर्न वैपरीत्यचोद्यावकाश इति भावः ।

साजात्यं प्रतीयते । न च लक्ष्यं सम्बन्धि । सम्बन्धिसम्बन्धस्य भेदनियतत्वादित्यर्थः । एवं सति यल्लक्ष्यादन्यस्ततो व्यवच्छेदो लक्षणप्रयोजनमिति वाच्यम् । लाघवाच्च ज्ञानत्वादिनेत्याद्यानर्थक्यापातादिति परिहरति ॥ एवमिति । ननु चालक्ष्याल्लक्ष्यभ्रान्तावुक्तं लक्षणप्रणयनमिष्टमेवाभिप्रेयत आह । यदा चेति । किं लक्ष्यादन्यतया प्रतिपन्नमलक्ष्यं किंवा प्रतिपन्नमात्रम् । नान्त्यः । लक्ष्यस्यापि तथात्वेन तद्भावस्यापातात् । यद्याद्यस्तदाऽपि लक्ष्यप्रतियोगिकमन्यत्वमलक्ष्यस्य ततो लक्ष्यस्यान्यत्वप्रतीतिमन्तरेण प्रतिपत्तुं न शक्यमात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गात् । ततश्चालक्ष्यस्य लक्ष्यान्यत्वप्रतीतावेव लक्ष्यस्यापि ततोऽन्यत्वं लक्षणोदीरणात्पुरैव सिद्धमिति व्यर्थं लक्षणमित्यर्थः । घटप्रत्यक्षं यथा घटादन्यत्वेनानवगतपटादेर्व्यावृत्तं घटं बोधयति । तथा लक्षणमपि लक्ष्यादन्यत्वेनानवगतादलक्ष्याद्वस्तुतोऽन्यस्माल्लक्ष्यं किञ्च व्यवच्छिन्द्यादित्याशङ्क्य दोषान्तराभिधानायाङ्गीकृत्य लक्ष्याद्वस्तुतोऽन्यस्मादिति पक्षं वाच्यमिति व्यवस्थां किमिदं लक्षणमज्ञातं व्यवच्छिन्नप्रतीतिहेतुरुत ज्ञातमिति विकल्पाद्यं दूषयति ॥ अपि चेति । तत्र हेतुमाह ॥ अतिप्रसङ्गादिति । सत्तामात्रेण व्यवच्छेदकत्वे सर्वदा सर्वेषामेव सर्वान्प्रति व्यवच्छेदकत्वं स्यादविशेषादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयमसम्भवेन दूषयति ॥ नापीति । लक्षणस्य दुरवधारणत्वान्न ज्ञातमपि व्यवच्छिन्नलक्ष्यज्ञानहेतुरित्यर्थः । दुरवधारणत्वं च तत्साधकप्रमाणाभावात् । तथा हि । प्रमाणलक्षणं प्रत्यक्षेण ज्ञायते किंवा लिङ्गादिनेति विकल्प्य प्रथमं तावन्निराकरोति ॥ न तावदिति । निर्दोषाक्षोद्भवं प्रत्यक्षमिति हि प्रत्यक्षलक्षणम् । न च तत्प्रत्यक्षगम्यम् । अप्रत्यक्षविशेषणत्वात् । अप्रत्यक्षं विशेषणं यस्मिंस्तदप्रत्यक्षविशेषणं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । इन्द्रियस्य तत्सापेक्षस्य तद्दोषस्य तदभावस्य चाप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षेण तद्विशिष्टलक्षणस्य प्रतीत्यनुपपत्तेः । नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायादिति भावः । आदिशब्दः प्रमाणलक्षणाद्यभिप्रायः । तस्यापि यद्देशकालयोर्यद्वस्तु यथाऽस्ति तद्देशकालयोस्तथा तद्वस्त्ववगाहित्वे पर्यवसन्नस्याप्रत्यक्षविशेषणत्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु प्रत्यक्षस्येतरभिन्नत्वेन ज्ञानं तल्लक्षणसाध्यमिति कार्यमेव लिङ्गं तदन्यथाऽनुपपत्तिर्वा लक्षणज्ञापिकेति द्वितीयमाशङ्क्याह ॥ नापीति । इति केचित् । वस्तुतस्तु साक्षात्कारिप्रमारूपं कार्यमेव स्वकारणं निर्दोषमक्षमनुमापयिष्यति । तदन्यथाऽनुपपत्तिरूपार्थापत्त्या वा तदवगम इति द्वितीयमाशङ्क्याह ॥ नापीति ॥ तदवगम इति । यद्यपि कार्येण कारणतया लक्षणविशेषणीभूतनिर्दोषाक्षस्यैव सिद्धिर्न तु तदुद्भवत्वरूपलक्षणस्यापि तथाऽपि समानसंवित्संवेद्यत्वात्का-

उक्तमेवोदाहरणप्रदर्शनेनोपपादयति ॥ **प्रदीप इति** । द्वितीयप्रदीपहेतुतया प्रथमप्रदीपस्यावश्यकस्य दीपान्तरानपेक्षतया तमोनिरसनसामर्थ्येति दीपान्तरमुज्वाल्य तमोनिरासाय यतमानस्य यथाऽप्रतिपत्त्यादिदोषस्तद्वदित्यर्थः । विषय उपन्यासस्तत्र द्वितीयदीपस्य दुष्टत्वात्तत्कारी पर्यनुयुज्यते । अत्र तु कथितलक्षणस्यानवद्यत्वात्कथं तत्प्रणेतुर्मम पराजय इत्यत आह ॥ **न हीति** । तर्हि साधनस्यादुष्टत्वात्ततोऽपि साध्यसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्तृदोषान्नेत्याह ॥ **किन्त्विति** । नन्वस्तु पुरुषदोषस्तथाऽपि लक्षणस्यादुष्टत्वात्तेन सजातीयविजातीयव्यावृत्तलक्ष्यप्रतीतिरुपजननीयैवेत्यतो लक्षणदोषोऽप्यस्तीत्याह ॥ **सर्वेति** । एवंविधं प्राथमिकमवश्यानुष्ठेयं सम्भवति यस्मिन् लघूपायरूपं तत्सम्भवदेवंविधलघूपायं तस्य भावस्तत्त्वम् । एतदुक्तं भवति । लघावुपाये सम्भवति सति गुरोरुपायस्योपायत्वमेव नास्त्युपेयस्यान्यत एव सिद्धेः । उपेयतेऽनेनेति ह्युपायः । प्राथमिकेन दीपेन निरस्ते तमसि जायमानस्य दीपान्तरस्य निराससाधनत्वाभावादिति । बुद्धिसाम्योपपादनार्थं दृष्टान्तमाह ॥ **स्वरूपेति** । प्रत्यक्षादिप्रमाणानां यथा स्वरूपासिद्धिर्दोषस्तद्वदित्यर्थः । अतिव्याप्त्यादिदोषाभावेऽपि सामान्यदोषेण दुष्टं लक्षणमिति प्रथमपक्षदूषणमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** । मा नाम भूत् मा भूदागोति सम्बन्धः । अस्तु तर्हि प्रमाणत्वादि प्रतीतयेति तच्चिन्होपदर्शनमिति द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह ॥ **एतेनेति** । लक्षणस्य दुरवधारणत्वकथनेनेत्यर्थः । अत्र पक्षे दुर्ज्ञेयत्वमुपपादयति ॥ **प्रमाणत्वादीति** । आदिपदेन साक्षात्कारित्वपरामर्शः । प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वप्रतीतिव्यतिरेकेण याथार्थ्यनिर्दोषाक्षोद्भवत्वरूपकथितलक्षणावगमानुपपत्तेरित्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वाभ्यामेव याथार्थ्याद्यवगमः को दोष इत्यत आह ॥ **तदिति** । प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वसिद्धौ याथार्थ्यादिलक्षणासिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रमाणत्वादिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु याथार्थ्यादिरूपलक्षणस्य प्रमाणत्वाद्यवगमकत्वेऽपि न याथार्थ्यादिलक्षणज्ञानाय प्रमाणत्वादिज्ञानापेक्षा यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वस्यापरोक्षव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वस्य वा लिङ्गस्य याथार्थ्याद्यवगमकत्वात्तत्कथमन्योन्याश्रय इत्यत आह ॥ **अस्तु वेति** । याथार्थ्यादौ लिङ्गान्तरमुपगतं चेत् । परस्पराश्रयपरिहारात्सिद्धस्तर्हि द्वितीयः कल्प इत्यत आह ॥ **तथाऽपीति** । यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिकमेव लक्षणमुच्यतां कृतमनेनेत्यर्थः ॥ **लक्ष्याविनाभूततयेति** । लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यतयेत्यर्थः । कुत एतत्तत्राह ॥ **सन्निहितेति** । प्रथमज्ञेयतया सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यर्थः । ननु लक्षणं सकललक्ष्यव्यक्तिव्यापकं वक्तव्यम् ।

यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिकं च न व्यापकम् । उपेक्ष्यतृणादिविषययथार्थज्ञानाद्युत्पत्तावपि पथि गच्छतो यथार्थव्यवहाराद्यभावादिति शङ्कते ॥ **न तदिति** । अव्यापकत्वे याथार्थ्यादिलिङ्गत्वमेव तस्य न स्यात् । कृतकत्वादेरनित्यत्वं प्रति व्यापकस्यैव लिङ्गत्वादित्यत आह ॥ **लिङ्गत्वस्येति** । व्याप्यत्वमेव कृतकत्वादेरनित्यत्वादिलिङ्गत्वे प्रयोजकम् । ननु तद्व्यापकत्वं सपक्षैकदेशवर्तिनोऽपि धूमादेरग्न्यादिलिङ्गत्वादन्यथा तन्न स्यात् । ततश्च युक्तमव्यापकस्यापि याथार्थ्यादिलिङ्गत्वमिति भावः । अव्यापकस्य लिङ्गत्वोपपत्तावपि याथार्थ्यादिलिङ्गं व्यापकमेव वाच्यम् । अन्यथा तस्य सार्वत्रिकत्वानुपपत्त्या सर्वत्र लक्ष्ये याथार्थ्यादिलक्षणावगतिहेतुत्वं न स्यादिति परिहरति ॥ **न यत्रेति** । ननु च यत्र लिङ्गाभावाद्याथार्थ्यादिरूपं लक्षणमनवगतं तत्र स्वरूपासत्त्वात्प्रमाणत्वादिव्यापकतयाऽनवगतमपि लक्षणं भवतीत्यत आह ॥ **यदा चेति** । याथार्थ्यादिकं क्वचित्प्रमाणादिजातीय एव प्रमाणाभावात्प्रमाणत्वादिव्यापकतयाऽनवगतमपि लक्षणम् । तदा व्यापकेन लिङ्गान्तरेण किमपराद्धं कोऽपराधः कृतो येन तस्य लक्षणत्वं न भवेदित्यर्थः । सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वाभावस्योभयत्राप्यविशिष्टत्वादिति भावः । लिङ्गद्वयेन याथार्थ्यादेः प्रमाणत्वादिव्यापकतयाऽवगतस्य सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वाल्लक्षणत्वं भवत्विति शङ्कते ॥ **अथेति** । तद्यथार्थव्यवहारहेतुत्वादिकं लिङ्गं यत्र प्रमाणादिभागे नास्ति तत्र लिङ्गान्तरेणैव याथार्थ्याद्यनुमानान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । एवं तर्हि ताभ्यामेव लिङ्गाभ्यामाहत्य प्रामाण्यमेवानुमीयतां किं याथार्थ्यानुमानेनेति परिहरति ॥ **तावेव लिङ्गविशेषावेवेत्यर्थः** । क्वचित्ते एवेति पाठः । तत्र ते लिङ्गे इति व्याख्येयम् । यथार्थत्वं व्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिरूपलिङ्गविशेषावेव प्रमाणत्वादौ लिङ्गं स्यातां ताभ्यां याथार्थ्यादिरूपलक्षणमनुमाय तत्पूर्वकया प्रमाणत्वाद्यनुमानकल्पनयाऽलं गौरवापातादित्यर्थः । ननु लक्षणं व्यापकं वाच्यम् । लिङ्गद्वयं प्रत्येकं मिलितं च प्रमाणत्वादिव्यापकं न भवति । अतो याथार्थ्यादिकमेव व्यापकत्वाल्लक्षणमिति शङ्कते ॥ **अथेति** । यद्यप्युक्तलिङ्गाभ्यामेवाहत्य प्रमाणत्वाद्यनुमानोपपत्तौ किं याथार्थ्याद्यनुमानेनेति वैयर्थ्याभिप्रायेण गूढाभिसन्धिना तावेवास्तामित्युक्तम् । ननु लिङ्गद्वयस्यैव लक्षणत्वेन लिङ्गत्वं तथाऽप्युक्ताभिप्रायमज्ञात्वा लिङ्गद्वयस्यैव लक्षणत्वेन लिङ्गत्वं पूर्वोक्तमिति भ्रान्त्या शङ्कामिति द्रष्टव्यम् । यत्र ह्यव्यापकेन लक्षणेन लक्ष्यानुमानं न सिध्यते तत्रैव व्यापकं लक्षणं वाच्यम् । इह तु याथार्थ्याद्यनुमापकलिङ्गद्वयेनैव प्रमाणत्वादिसिद्धेर्न याथार्थ्यादिकं लक्षणमिति परिहरति ॥ **लक्ष्येति** ।

यद्वा स्वाशयमुद्धाटयति ॥ लक्ष्येति । व्यवहारार्थं व्यतिरेकिलक्षणमिति तृतीयं कल्पं निराचष्टे ॥ नापीति । निषेध्ये सम्यगनवगते तन्निषेधः सुशक इति निषेध्यकल्पमेव दर्शयति ॥ स हीति । किंरूपमित्यत आह ॥ यदिति । यद्यथार्थं तत्प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यमित्येवंरूपः स तृतीयकल्प इत्यर्थः । एवमनुद्यापवदति ॥ अयमिति । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वमसिद्धं प्रमाणत्वादिनैव तदवगमादित्याशङ्क्याह ॥ प्रमाणत्वादिनेति ॥ अव्यवहितेति । प्रथमज्ञेयतया लघूपायत्वादित्यर्थः । प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थं लक्षणमुच्यत इति चतुर्थं कल्पमतिदेशेन दूषयति ॥ अत एवेति । अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादेवेत्यर्थः । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वादेवेत्यर्थ इत्यप्याहुः । अस्मिन्कल्पेऽसाधारणं दोषमाह ॥ कल्पनेति । अन्वयव्यतिरेकावगतप्रमाणत्वजातेरेव प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपपत्तावनेकविशेषणविशिष्टस्य यथार्थत्वादिरूपलक्षणस्य तन्निमित्तत्वकल्पने गौरवं स्यादित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यन्यत्किञ्चिदर्थमिति पञ्चमः कल्पो नेत्याह ॥ नापीति । हेतुमाह ॥ तादृशस्येति । तस्य सतो निर्वचनापातान्निर्वक्तुं चाशक्यत्वादित्यर्थः ।

सु०—अत्रोच्यते । अस्तु तावत्सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थं लक्षणमिति पक्षः । सास्नादिमान्गौरिति विदितलक्ष्यलक्षणसम्बन्धो हि यं पिण्डं सास्नादिमन्तं पश्यति तं नायमश्वादिर्नापि घटादिरिति प्रतिपद्यते । ननु व्यवच्छेदोऽन्योन्याभावो भेद इत्यनर्थान्तरम् । भेदश्च वस्तुस्वरूपमेव । तथा च लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिरेव तत्प्रतिपत्तिरिति कृतं लक्षणेन । अथ लक्ष्यप्रतीतिनिरपेक्षमेव लक्षणेन व्यवच्छेदो बोध्यत इति मतम् । तन्न । निराश्रयस्य तस्य दर्शयितुमशक्यत्वादिति । सत्यं वस्तुप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरिति । तथाऽपि प्रतियोगिविशेषघटिततदवगमाय लक्षणस्योपयोगः । असङ्कीर्णतया गोपिण्डं पश्यन्नपि हि न तावदयं नाश्वो न घट इति प्रत्येति । यावल्लक्षणं नावगच्छति । सास्नादिमत्त्वं तदा प्रतीतमिति चेन्न । सास्नादिमान्गौरित्येवमवगमस्य विवक्षितत्वात् । अत एव सजातीयेत्यादिविशेषणोपादानम् । यदत्रोक्तं किं सजातीयेत्यादि । तदसत् । पौरुषेयवचसां पुरुषविवक्षाधीनत्वेन नियन्तुमशक्यत्वात् । लक्ष्यातिरिक्तं हि सजातीयविजातीयतया द्वैराश्येन विवक्ष्यते । यथा यथार्थज्ञानतत्साधनस्य प्रमाणस्य ज्ञानं तत्साधनं च सजातीयम् । यन्न ज्ञानं नोप तत्साधनं तद्विजातीयम् । यथा च प्रत्यक्षस्यानुमानादिकं सजातीय विजातीयं तु घटादिकम् ।

एवमन्यत्रापि विवेक्तव्यमिति। एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्युक्तं स्यादिति चेत् । को नेत्याह। न हि कोऽपि स्वस्यात्मा स्वस्मादेव व्यवच्छेदं लक्षणप्रयोजनमाचष्टे। यदत्रोक्तं यदा चेत्यादि। तदसङ्गतम्। वस्तुतो यल्लक्ष्याद्भिन्नं ततो व्यवच्छेदार्थत्वाल्लक्षणस्य । प्रतिपादकस्य यद्यपि लक्ष्यान्यत्वज्ञानमलक्ष्ये (वश्या) पेक्षितम् । तथाऽपि प्रतिपाद्यस्य तदनपेक्षत्वान्न दोषः। तस्यापि पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य सजातीयविजातीयपदोपात्तलक्ष्यान्यत्वज्ञानं लक्षणप्रयोजनं न सिध्यतीति कश्चित्। तदनुपपन्नम्। न हि लक्ष्यान्यव्यावृत्तिर्लक्षणवाक्यप्रतिपाद्या। किन्नाम तज्ज्ञानं लक्षणप्रयोजनत्वेनोच्यते। लक्षणवाक्यार्थ एव प्रतिपाद्येन बोद्धव्यः। यदप्यपि चेत्यादिना पृष्टम्। तत्रावगतमेव लक्षणं व्यावृत्तलक्ष्यज्ञानमुपजनयतीति वदामः। न च तस्य दुरवधारणता। यथायथं प्रत्यक्षादिना (तद) वधारणात्। यत्र लिङ्गात्तदवगमस्तत्र तत एव लक्षणप्रयोजनसिद्धेर्व्यर्था परम्परा कुसृष्टिरिति चेन्न। प्रयोजनसद्भावे गौरवस्याप्यादरणसम्भवात्। यथेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनाक्षोद्भवत्वमनुमाय तेन प्रत्यक्षं लक्ष्यते। तत्रान्वर्थसंज्ञाज्ञापनं प्रयोजनम्। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। गौरवमनुरुध्य प्रयोजनमवधीर्यतामिति चेन्न। पुरुषाभिप्रायाणां नियन्तुमशक्यत्वात्। गरीयांश्च प्रतिपत्तौ गौरवात्प्रमेयाधिक्यलाभः। प्रयोजनाभावे तु परम्परा कुसृष्टिरनादरणीयैवेति तदीयदोषताव्युत्पादनं नास्माकमनिष्टम्। एतेन द्वितीयतृतीयचतुर्था अपि समाहिता वेदितव्याः। लक्षणावधारणोपायस्योक्तत्वात्। गौरवस्य च समाहितत्वात्। ननु तथाऽपि किं तत्त्वम्। यथायथं चतुष्टयमपि। तथा हि। क्वचिल्लक्ष्यातिरिक्तं लक्षणं भवति। यथा गन्धवती पृथिवीति। क्वचिल्लक्ष्यानतिरिक्तं यथा पृथिवीत्ववती पृथिवी यथार्थं प्रमाणमित्यादि। तत्राद्यं लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणं भवत्तस्यान्यतो व्यवच्छेदं तच्छब्दव्यवहर्तव्यतां च प्रतिपादयति। द्वितीयन्तु प्रवृत्तिनिमित्तं भवद्व्यवहारमात्रकारणं भवति। तत्र सिद्धांशेन पक्षीकरणमसिद्धांशेन साध्यत्वं स्वयमूहनीयम्। ननु लक्षणं व्यावृत्तं व्यावर्तयत्युताव्यावृत्तम्। आद्ये स्वव्यावृत्तिर्लक्षणान्तराधीना न वा। न प्रथमः। तत्रापि लक्षणापेक्षायामनवस्थापातात्। न द्वितीयः। लक्ष्येऽपि तत्प्रसङ्गात्। निर्निमित्तकार्याभ्युपगमे कादाचित्कताऽनुपपत्तेश्च। नान्त्यः।

अतिप्रसङ्गादेवेति । उच्यते । लक्षणमपि व्यावृत्तमेव व्यावर्तयति । तदपि लक्षणेनैव । न चैवमनवस्था । प्राङ्निर्णीतेष्वर्थेषु व्यवस्थानात् । यस्तु काष्ठलोष्ठायितः कञ्चित्पदार्थं वा कस्यचित्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वं वा न वेत्ति नासौ लक्षणशास्त्रेऽधिक्रियते । किन्त्वाप्तोपदेशादिना विदितपदतदर्थसङ्गत्यादिः स्वतन्त्रव्यवहारार्थं लक्षणमपेक्षत इति । अथाऽपि स्यात् । किमवगतं लक्षणं फलहेतुरनवगतं वा । न तावच्चरमः । तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अभिधानस्य ज्ञानोत्पादनोपयोगित्वात् । तस्य चानवगतस्यैव फलसाधनत्वाभ्युपगमात् । आद्ये किमन्यस्मात्तदवगम उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् । यद्यन्यस्मात् । कृतममुना लक्षणाभिधानप्रयासेन । अभिधानस्य ज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात् । तस्यान्यत एव सिद्धेः । अन्त्ये किमिदं त्वदभिधानमाप्तोपदेशतया लक्षणं बोधयत्युत लिङ्गादिभावेन । न तावच्चरमः । त्वद्वचनलक्षणाविनाभावादर्दर्शयितुमशक्यत्वात् । नापि प्रथमः । परं प्रति भवत्याप्तत्वासिद्धेः । सिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकं स्यात् । ननु प्रतिवादिनं प्रति लक्षणाभिधानं नार्थवत् । तेन वाद्याप्तभावानङ्गीकारात् । किन्तु शिष्यार्थं लक्षणमुच्यते शास्त्रे । स हि शास्त्रस्य कर्तारमाप्तमेव मन्यते । तस्माच्छिष्यं प्रत्याप्तवचनतयैव लक्षणवाक्यमर्थं प्रतिपादयिष्यतीति । मैवम् । यदि न प्रतिवादिनं प्रति शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति तदा प्रतिज्ञामात्रादेवाप्तवचनाच्छिष्यार्थनिश्चयोपपत्तेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकतामापन्नं शास्त्रे । अथ भवतु प्रतिवादिनमपि प्रति तच्छास्त्रवाक्यम् । यत्र हेत्वाद्युपात्तम् । लक्षणवाक्यं तु शिष्यमेव प्रतिप्रयोजकं प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावमिति मन्यसे । तदप्यनुपपन्नम् । शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य । अस्ति हि समयग्राहकं शास्त्रं मुनिभिः प्रणीतं नाम लिङ्गानुशासनव्याकरणादीति । अत्र ब्रूमः । उक्तं ह्येतदवगतमेव लक्षणं फलहेतुरिति । तदवगमश्च यथायथं प्रत्यक्षादिप्रमाणादित्यपि । न च यथार्थं प्रमाणमिति सास्नादिमान्गौरिति वाक्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्यमभ्युपगच्छामः । येनान्यतः सिद्धत्वात्तस्येदमनर्थकं स्यात् । किन्तु यो लक्षणमन्यतो जानाति न जानाति च व्यवहारनिदानत्वादिना । तं प्रति तद्बोधायेदं वाक्यम् । तथा हि । अयं गौरित्युपदेशादेकस्यां व्यक्तौ गोशब्दार्थतयाऽवगतायां किमियमेव व्यक्तिरवस्तुतान्यापीति जिज्ञासमानं प्रत्यन्यत्रापि

गोशब्दार्थतां विजिज्ञापयिषुरुपदेशादेरानन्त्यादिना कर्तुमशक्यत्वादिदं व्याप्तिविषयं वाक्यमाह । यः सास्नादिमान्स गोशब्दार्थ इति । इदं च नाप्तोपदेशतयैव व्याप्तिबोधकम् । अपि तु प्रयोगान्तरवत्प्रतीताया व्याप्तेः स्मारकत्वेन । अप्रतीतायास्तु तदैव जिज्ञासाजनन-द्वारेण प्रमोत्पादकत्वेनोपयुज्यते । स्मृतव्याप्तिश्च यां यां व्यक्तिं सास्नादिमतीमवलोकयति तां तां गोशब्दार्थतयाऽनुमिनोतीति को दोषः । यद्वा यः प्रथिवीति पदं वा व्यक्तिविशेषस्य तदर्थतां वाऽवगच्छंस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासते तं प्रति प्रथिवीत्ववती पृथिवीति पृथिवीत्वं पृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते । तत्र यस्य वक्तर्याप्तताबुद्धिः स तावता सन्तुष्यति । अपरं प्रति त्वव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति वाक्यशेषः प्रवर्तते । अथवाऽस्ति गौर्नामार्थ इति विदितवतो यत्र तत्र गवि घटादावश्वादौ च गोबुद्धौ प्रसक्तायां गोः स्वरूपावधारण-मुखेनेतरव्यवच्छेदं कुर्वन्सास्नादिमानेव गौर्न तु तद्विरही घटादिरश्वादिर्वेति वाक्यं प्रयुज्यते । इदमपि पूर्ववदाप्तत्वावधारणानवधारणाभ्यां द्वयीं गतिमवलम्बत इति किमत्रानुपपन्नम् । नन्वत्र तावदेवं प्रयोक्तव्यम् । अयं गोत्वेन व्यवहर्तव्यः सास्नादिमत्त्वादिति । तत्र किं गौर्व्यवहारस्य विशेषणं गोशब्दो वा । आद्ये यद्यसौ गोविशिष्टं व्यवहारं नाज्ञासीत् । तदा कथं पुरोवर्तिव्यक्तौ तस्य कर्तव्यतामनु-मानादपि जानीयात् । न ह्यविदिताग्निरनुमानादग्निसम्बन्धं बोधयितुं शक्यः । अथाज्ञासीत्तदा ज्ञातज्ञापकत्वेन व्यर्थमनुमानम् । न द्वितीयः । तदा ह्ययं गोशब्दाभिधेयः । सास्नादिमत्त्वादित्यनुमानं स्यात् । तत्र चातिप्रसङ्गः । तत एव जवगडदशादिशब्दाभिधेयत्व-मपि साध्यं स्यात् । ते सामान्यतोऽप्यर्थवत्तया न प्रसिद्धाः । नैवं गोशब्द इत्यस्ति विशेष इति चेत् । तथाऽपि शलाकिपाणादिशब्दा-भिधेयत्वं साध्यताम् । तेऽप्यसद्विषयतयैव प्रसिद्धाः । गौरस्तीत्यादिप्रयोगाद्गोशब्दो नैवमिति चेत् । एवमपि स्वास्तिमतीत्यादिशब्दवा-च्यतानुमानं गोमात्रे स्यात् । अथ सत्यपि गोत्वे तदन्यत्र तदप्रयोगान्नेति चेत् । एवं तर्हि यत्र सास्नादिमत्त्वं नास्ति तत्र गोशब्दप्रयो-गोऽपि नास्ति । यत्र सास्नादिमत्त्वमस्ति तत्र सर्वत्रास्तीति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात् । स च व्यवहारान्तरवदन्वय-व्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभावमवधारितवानिति व्यर्थमनुमानमिति । मैवम् । उभयत्रापि दोषाभावात् । केवलव्यतिरेकित्वे हि कथ-

णानुपपत्तिश्च भवता न परिहरणीया । तस्या व्यवहारनिर्वाहाविरोधात् । पारमार्थिकतानिषेधौपायिकत्वेनेष्टसाधनत्वाच्च । एतेनातिव्याप्त्यादिदोषोऽपि नापारमार्थिकतासाधकः । अलक्षणतासाधकस्तु स्यात् । न द्वितीयः । अनुपपद्यमानलक्षणत्वेन लक्ष्यमिथ्यात्वसाधने ब्रह्मणि व्यभिचारात् । उक्ताया लक्षणानुपपत्तेस्तल्लक्षणेऽपि साम्यात् । किञ्चाध्यासलक्षणमुपपन्नं न वा । आद्ये सपक्षाप्रवेशः साधनस्य । द्वितीये तदनुपपत्तिनिरासायासो व्यर्थः स्यादित्यास्तां विस्तरः ॥ छ ॥

टि०——उक्तनिरासाय तत्समाधानाभिधानं प्रतिजानीते ॥ अत्रेति । विकल्पितेषु लक्षणप्रयोजनेषु कः पक्षोऽभिमत इत्यतः प्रथमं पक्षं तावदुपादत्ते ॥ अस्तु तावदिति । कथं लक्षणस्य सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थत्वमित्यतोऽत्राभिप्रेतलक्षणज्ञानप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तत्साध्यव्यवच्छेदज्ञानप्रकारं च दर्शयति ॥सास्नादिमान्गौरित्यादिना। अत्र सास्नादिमान्गौरिति लक्षणज्ञानप्रकारप्रदर्शनम् । नायमश्वादिरित्यादि तु व्यवच्छेदज्ञानप्रकारमिति द्रष्टव्यम् । ननु व्यवच्छेदज्ञानमात्रस्यैव लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वसम्भवान्नायमश्वादिरिति प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानस्य तत्प्रयोजनपर्यन्तं धावनमनर्थकमित्यतो व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारार्थं तदिति भावेन तद्व्यावर्त्यतया व्यवच्छेदज्ञानमात्रस्य लक्षणज्ञानमात्रस्य लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वे व्यतिरेकव्यभिचारशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वित्यादिना । एवं व्यवच्छेदज्ञानमात्रस्य व्यतिरेकव्यभिचारेण लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वं निराकृत्य प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानस्य लक्षणप्रयोजनत्वे तदप्रसक्तिं प्रदर्शयितुं तं पक्षमुपादत्ते ॥ सत्यमित्यादिना ॥ असङ्कीर्णतयेति । स्वेतरसर्वविलक्षणतया गोपिण्डं पश्यन्नपि नायमश्वादिरिति प्रतियोगिविशेषघटितवैलक्षण्यं लक्षणज्ञानं विना न प्रतिपद्यत इति न व्यतिरेकव्यभिचार उक्तरूपभेदज्ञानस्य लक्षणज्ञानप्रयोजनत्व इति भावः । तथाऽपि सास्नादिमान्गौरिति विदितलक्ष्यलक्षणसम्बन्धो हीति लक्षणज्ञानप्रकारदर्शनमनर्थकं लक्षणज्ञानमात्रस्यैव प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानजनकत्वसम्भवादित्यतोऽन्वयव्यभिचारपरिहारार्थं तदिति भावेन लक्षणज्ञानमात्रस्य प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानप्रयोगजनकत्वेऽन्वयव्यभिचारशङ्कामुत्थापयति ॥ सास्नादिमत्त्वाक्षिति ॥ तदेति । लक्ष्ये प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानवगमदशायामित्यर्थः । तथा च लक्षणप्रतीतौ सत्यामप्युक्तरूपभेदानवगमादन्वयव्यभिचार इति भावः । भेदज्ञानमात्रस्य लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वे सजातीयेत्या-

श्चिदेतदभिधातुं युक्तम् । उपदेशादिना विशेषणेन गवा विशेषितं व्यवहारमवगतो हि तदन्यत्र तत्कर्तव्यताऽनुमानसाध्येत्यङ्गीकारे को विरोधः स्यात् । शब्दविशेषितव्यवहारकर्तव्यतासाधनेऽतिप्रसङ्गः किं बोध्यस्य बोधकस्य वेति वाच्यम् । नाद्यः । तेन तद्व्याप्तेरनवगतत्वात् । अवगतत्वाच्च गोशब्दवाच्यताव्याप्तेः । न द्वितीयः । तेनाऽपि पूर्वं वृद्धवचनादिना तथैव व्याप्तेरवगतत्वात् । प्रयोगभावाभावाभ्यां बाधस्य निर्णीतत्वाच्च । न हि बोध्यो बाधपरिचयशून्य इत्येतावता परिचितबाधेनापि बोधकेन विपरीतं बोधनीयम् । विप्रलम्भकत्वापातात् । तत्त्वनिर्णयार्थत्वाद्वादकथानुसारिणः शास्त्रस्येति । एवं पक्षान्तरेऽप्यनुमानप्रकारो बोद्धव्यः । यदप्युक्तं शास्त्रान्तरसाध्यत्वादयमर्थो न वक्तव्य इति । तदयुक्तम् । न ह्येवमस्माभिः प्रतिज्ञातं यत्सर्वथा शास्त्रान्तरसाध्यं तन्नोच्यत इति । न चैवं शास्त्रसाङ्कर्यमाशङ्कनीयम् । विषयप्रयोजनभेदात् । यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽप्यर्थो भवदीयशास्त्रस्य विषयः । तर्हि व्याकरणादिसाध्यमन्यदपि कस्मान्नोच्यत इति चेन्न । सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वसदसद्भावाभ्यां वैषम्यात् । सन्दिग्धतादिसद्भावेऽपि यदवचनं तदुक्तदिशा शिष्यैरेव शक्यज्ञानत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् । अन्यथा परस्यापि कुलीरस्येव स्वापत्ययुक्तिहतत्वं स्यात् । तेनापि हि स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासोऽध्यास इत्यादीनि लक्षणानि स्वशास्त्रे निबद्धानि । सूत्रकृता च जन्माद्यस्य यत इति । तत्रैते दोषास्तानि लक्षणानि किं समास्कन्दन्त्युत नेति वक्तव्यम् । न तावद्द्वितीयः । समानन्यायत्वात् । नाद्यः । दुष्टोपादानस्य पराजयहेतुत्वात् । दोषास्कन्दितान्यपि तानि व्यवहारं निर्वहन्तीति चेन्न । आपाततोऽपि दुष्टानां तथात्वे कथमुन्मत्तभाषितानामपि तद्भावो न स्यात् । न हि तेषामनिर्वाहकत्वेऽनुपपत्तेरन्यत्कारणमस्ति । किञ्चैवं वदता प्राग्ब्रह्मसाक्षात्काराद्बाध्यमव्यावहारिकं ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमिति मतमपि परित्यक्तं स्यात् । न ह्ययं ब्रह्मसाक्षात्कारो नापि बाधः । किञ्चैवमस्मदीयमपि लक्षणं कुतो न व्यवहारं निर्वहेत् । न च व्यवहारनिर्वाहातिरिक्तं किमपि तत्साध्यमभिलषामः । भवदभिलषितापारमार्थिकता बाध्यत इति चेत् । किं लक्षणस्योत लक्ष्यस्य । नाद्यः । तथा हि । विमतमपारमार्थिकमप्रयोजनाभिधानत्वादित्याद्युक्तं स्यात् । न चास्यास्मान्प्रति व्याप्तिः शक्याभिधाना । किञ्चास्मिन्पक्षेऽध्यासलक्ष-

दिविशेषणवैयर्थ्यप्रसक्तावप्यश्वादिघटादिरूपप्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानस्य तत्प्रयोजनत्वेन तस्य वैयर्थ्यमापद्यते । उक्तरूपप्रतियोगिविशेषसमर्पकत्वेनार्थवत्त्वादित्याह ॥ **अत एवेति** । यतः प्रतियोगिविशेषघटितभेदावगतिर्लक्षणज्ञानफलमत एवेत्यर्थः ॥ **सजातीयेत्यादीति** । प्रमाणत्वादिरूपलक्ष्यतावच्छेदकधर्मेण साजात्यविवक्षायामुक्तरीत्या व्याप्ती रूपान्तरेण विवक्षायां विजातीयपदवैयर्थ्यमित्युक्तमित्यर्थः । ज्ञानत्वादिना लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकधर्मेणैव साजात्यस्य विवक्षितत्वेन विकल्पद्वयेनापि साजात्यस्याविवक्षितत्वात्तद्विवक्षायामुक्तरीत्या दोषद्वयप्रसक्तावपि ज्ञानत्वादिना तद्विवक्षायां नाव्याप्त्यादिप्रसङ्ग इत्याशयेन दूषयति ॥ **तदसदिति** । ज्ञानत्वादिसाजात्यविवक्षायां अव्याप्त्यादिदोषपरिहारेऽपि लक्ष्यस्यापि ज्ञानत्वेन साजात्याद्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टत्वात्ततो लक्षणस्य व्यावृत्तावसम्भवोऽव्यावृत्तावतिव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यतो लक्ष्यातिरिक्तस्यैव सजातीयत्वादिना विवक्षणान्न तत्प्रसङ्गोऽपीत्याशयेनोक्तविवक्षायां नियामकमाह ॥ **पौरुषेयवचसामिति** । पुरुषविवक्षामेव दर्शयति ॥ **लक्ष्यातिरिक्तं हीति** ॥ **एवमन्यत्रापीति** । गोरश्वादिकं सजातीयं घटादिकं विजातीयमिति विविक्तव्यमित्यर्थः ॥ **इत्युक्तं स्यादिति** । इत्येव वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । अलक्ष्याल्लक्ष्यव्यावृत्तये लक्षणप्रणनयनमिष्टमेवेति परिहरति ॥ **क इति** । यदत्र किं लक्ष्यान्यतया प्रतिपन्नमलक्ष्यं व्यावर्त्यते किंवा प्रतिपन्नमात्रमिति विकल्प्यान्त्ये लक्ष्यस्यापि तथात्वेन व्यावर्त्यापातादिति दूषणमसंहितं तदनङ्गीकारपराहतमित्याह ॥ **न हीति** । लक्ष्यान्न ज्ञाने तदन्यत्वं लक्ष्यस्यावगतमेवेति किं लक्षणेनेत्याद्यपक्षदूषणमनुभाष्य दूषयति ॥ **यदत्रेति** । लक्ष्यादन्यत्वेनानवगतादपि वस्तुतो लक्ष्यान्यस्मादलक्ष्याल्लक्ष्यव्यावर्तकं लक्षणमित्यर्थः । ननु वस्तुतो यल्लक्ष्याद्भिन्नं ततो व्यवच्छेदावगमविवक्षायां लक्ष्याभिन्नस्य तत्त्वेन ज्ञानाभावेन ततो व्यवच्छेदानवगमात्तदर्थं लक्षणकथनमेवानुपपन्नमित्यत आह ॥ **प्रतिपादकस्येति** । लक्षणवाक्यार्थोपदेशकस्येत्यर्थः ॥ **अपेक्षितमिति** । अन्यथा तत्प्रतिपादकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । तं प्रति च लक्षणवैयर्थ्यमिष्टमेवेति हृदयम् ॥ **प्रतिपाद्यस्येति** । उद्देश्यपुरुषस्येत्यर्थः । लक्षणवाक्येन बोध्यस्य पुरुषस्येति यावत् । अतदपेक्षत्वात् अलक्षे लक्ष्यान्यत्वज्ञानानपेक्षत्वादित्यर्थः । तथा चालक्ष्यभिन्नतया लक्ष्यावगमासिद्धेस्तदर्थलक्षणस्य न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ **तस्यापीति** । प्रतिपाद्यस्यापीत्यर्थः ॥ **लक्षणप्रयोजनत्वेनोच्यत इति** । तथा च लक्षणवाक्यार्थावगमदशायां न लक्ष्यान्यत्वज्ञानापेक्षेति भावः ॥लक्षण-

वाक्यार्थ एवेति । तथा च लक्षणवाक्यार्थज्ञानौपयिकत्वेन तद्गतपदार्थज्ञानस्य बोध्यं प्रत्यावश्यकत्वेऽपि तदनन्तर्गतसजातीयेत्यादिपदोपात्तलक्ष्यान्यज्ञानमनावश्यकमेवेति भावः । यदुक्तं लक्षणमनवगतं व्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतिहेतुः किंवाऽवगतमित्यादि तदनुवदन्द्वितीयं कल्पमभ्युपैति ॥**यद्यपीति**। तथा च नानवगतपक्षोक्तदोष इति भावः । माऽस्त्वाद्यपक्षोक्तोऽतिप्रसङ्गोऽन्त्यैतत्पक्षोक्तदोषस्तु स्यादेवेत्याशङ्कते ॥ **न चेति** । प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिभिस्तदवगमासम्भवस्य पूर्वमुपपादितत्वादिति भावः । न वयं प्रत्यक्षेणैव लक्षणावगमं ब्रूमः किन्नाम प्रत्यक्षयोग्यस्य लक्षणस्य प्रत्यक्षेण तदयोग्यस्य च लिङ्गादिनेति । तथा चाप्रत्यक्षविशेषणत्वान्निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेः प्रत्यक्षेणानवगमेऽपि लिङ्गेन तदवगतिसम्भवाददोष इति भावेनोक्तं यथायथमिति । लक्षणावगमार्थादावश्यकाल्लिङ्गादेव लक्ष्यावधारणोपपत्तेर्लक्षणाश्रयणे गौरवमिति न लिङ्गेन लक्षणावगमाङ्गीकारो युक्त इति पूर्वोक्तं दोषमनुवदति ॥ **यत्रेति** । फलवत्त्वाद्गौरवं न दोषायेत्याह ॥ **प्रयोजनेति** । प्रयोजनानुसारेण गौरवाश्रयणमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति ॥ **यथेति** । किं तत्र प्रयोजनमित्यत आह ॥ **तत्रेति** । निर्दोषाक्षोद्भवत्वेन लक्षणेनाक्षं प्रति स्थितं प्रत्यक्षमित्यन्वर्थसंज्ञा ज्ञायते नेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनेत्यर्थः ॥ **एवमन्यत्रेति** । अदुष्टकरणजन्यत्वादिना याथार्थ्यमनुमाय तेन प्रमाणं लक्ष्यते तत्र प्रकृष्टं मानं प्रमाणमित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञापनं प्रयोजनं यथावस्थितज्ञेयविपर्यीकारित्वस्य विशेषस्यानेन ज्ञापितत्वादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । गौरवदोषपरिजिहीर्षया फलमेव किन्न त्यज्यत इति शङ्कते ॥ **गौरवमिति** । धृङ् अनादर इत्यस्येदं रूपम् ॥ **प्रमेयाधिक्येति** । अन्वर्थसंज्ञारूपप्रमेयाधिक्येत्यर्थः । ननु यदि गौरवं न दोषः कथं तर्हि भवतां तद्दोषव्युत्पादनं शास्त्रे सङ्गच्छते । अथ दोषः कथं तर्हि तदाश्रयणमित्यत आह ॥ **प्रयोजनाभाव इति** । उक्तमेव समाधानं पक्षान्तरेऽप्यतिदिशति ॥ **एतेनेति** । एतेनेत्युक्तमेव हेतुं विवृणोति ॥ **लक्षणेत्यादिना**। ननु लक्षणमात्रस्य व्यवहारकारणत्वं व्यावृत्तिकारणत्वं च वक्ष्यमाणरीत्या विरुद्धमेव । तथा प्रमाणत्वादिप्रदर्शनाय तच्चिन्होपदर्शकत्वोक्त्या लक्षणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावः प्राप्यते प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थत्वोक्त्या च तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति प्राप्यते तदुभयं च विरुद्धमित्येतेषां चतुर्णां पक्षाणां न तात्त्विकं सम्भवतीत्येतेषु कस्यचिदेव तात्त्विकत्वमास्थेयं स कः पक्ष इति भावेन पृच्छति ॥ **नन्विति** । ननु चतुर्णामपि पक्षाणां समाहितत्वात्कथं न तत्त्वतेत्यत उक्तं तथाऽपीति । समाधानेऽपी-

७ * *

त्यर्थः । अतात्त्विकत्वेऽपि प्रौढवादेन समाधानसम्भवान्न तेन तात्त्विकत्वसिद्धिरिति भावः । पक्षचतुष्टयमपीत्येतावन्मात्रेण नोक्तशङ्कानिरास इत्यतो नात्रैकलक्षणाभिप्रायेण पक्षचतुष्टयमभ्युपगम्यते येन विरोधः स्यात्किन्तु कस्यचिल्लक्षणस्य किञ्चिदिति लक्षणभेदेनैव तथा च कुतो विरोध इत्याशयेनोक्तं यथायथमिति । यथायथमित्युक्तमेवोदाहरणनिष्ठत्वेनोपपादयितुमाह ॥ **तथा हीति** । किं तदित्यतः शृङ्गिग्राहिकतया दर्शयति ॥ **यथेति** । लक्ष्यानतिरिक्तमपि तथा दर्शयति ॥ **यथेति** । कुत्र लक्षणे किं विफलमित्यतस्तद्विविच्य दर्शयति ॥ **तत्रेति** ॥ **लक्ष्यस्वरूपेति** । असाधारणधर्मविशिष्टतया लक्ष्यस्वरूपप्रतीतिकारणमित्यर्थः । अत्राद्ये दले साक्षादित्युत्तरदले चार्थादिति पूरणीयम् । लक्षणवाक्यं हि साक्षाल्लक्ष्यस्यासाधारणधर्मसंसर्गं प्रतिपादयदर्थादितरव्यावृत्तिं प्रतिपादयतीति पूर्वग्रन्थानुसारादिति ध्येयम् । उक्तरूपलक्ष्यप्रतीतेः पक्षधर्मताप्रतीतित्वेन व्यवच्छेदाद्यनुमितिकारणतया तत्पूर्वभावित्वमावश्यकमिति दर्शयितुं भवदित्युक्तम् । तथा चातिरिक्तं लक्षणमादावुक्तविधलक्ष्यप्रतीतिमुपजनय्य पश्चादर्थतः कदाचिद्व्यवहारानुमितिं चोपजनयतीत्यर्थः । अनेनातिरिक्तलक्षणे चरमपक्षव्यतिरिक्तं पक्षत्रयमप्यस्तीत्युक्तं भवति ॥ **द्वितीयं त्विति** । अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तावधारणस्य वाच्यताग्रहोपयोगित्वेन पूर्वभावित्वमावश्यकमिति द्योतयितुं भवदित्युक्तम्।ततश्चानतिरिक्तलक्षणं प्रवृत्तिनिमित्तावधारणद्वारा वाच्यताग्रहमुपजनयतीत्यर्थः। अनेनानतिरिक्तलक्षणेऽत्युपान्त्यपक्षावेव स्त इति सूचितं भवति ॥ **व्यवहारमात्रकारणं भवतीति** । ननु स्वरूपं वा तटस्थं वा लक्षणं भेदकं मतम् । सजातीयाद्विजातीयादित्युक्तन्यायेन लक्ष्यानतिरिक्तस्य पूर्णगुणत्वादेरितरव्यावृत्तिसाधकत्ववत्तादृशस्य पृथिवीत्वादेरपीतरव्यावर्तकत्वाङ्गीकृतौ बाधकाभावात्पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वादिति तेनेतरभेदसाधनदर्शनाच्च कथं लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारमात्रकारणत्वाभिधानम् । न च पूर्णगुणत्वादेर्न व्यावर्तकत्वं किन्तु लक्ष्यातिरिक्तधर्मस्यैवेति वाच्यम् । तथा सति ब्रह्मणि तादृशलक्षणाभावेन तस्येतरभेदासिद्ध्यापातात् । स्वरूपस्यापि व्यावर्तकताया जिज्ञासासूत्रीयटीकादौ स्पष्टप्रतिभासेन तदनभ्युपगमे तद्विरोधापाताच्च तत्कथमेतदिति चेदत्राहुः । नात्र लक्ष्यातिरिक्तानतिरिक्तपदाभ्यां लक्ष्यभिन्नत्वाभिन्नत्वे अभिमते । किन्तु लक्ष्यपरपदार्थानन्तर्गतत्वतदन्तर्गतत्वे एव । तथा च गन्धादेर्लक्ष्यपरपदार्थानन्तर्भूतत्वमेव लक्ष्यातिरिक्तत्वम् । पृथिवीत्वादेश्च तदन्तर्भूतत्वाल्लक्ष्यानतिरिक्तत्वम् । ततश्च नोक्तदोषावकाशः । तथा हि । न तावल्लक्ष्यपरपदार्थान्तर्गतस्य व्यावृत्तिकारणत्वे बाधकाभावः ।

लक्ष्यतावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकभूतस्य पृथिवीत्वस्यैव हेतुत्वाभिधाने व्याप्तिग्रहदशायामेव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्ध्याऽनुमानवैयर्थ्यापत्तेरेव तथात्वात् । तदभावादेव च वैवक्षिकलक्ष्यातिरिक्तस्य गन्धवत्त्वादेर्लक्षणस्य व्यावृत्तिकारणत्वोपगमात् । न च व्यतिरेकव्याप्तिरेव तत्र गृह्यत इति नानुमानवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्याः साक्षादगमकत्वेनोक्तदोषानिस्तारात् । सत्यत्वादेर्लक्ष्येण ब्रह्मणा भिन्नत्वेऽपि लक्ष्यपरब्रह्मपदार्थानन्तर्गतत्वेन वैवक्षिकलक्ष्यातिरिक्तलक्षणतया गन्धवत्त्वादिवद्व्यावर्तकत्वोपपत्त्या द्वितीयदोषस्याप्यनवकाशः । ततश्चोक्तरूपलक्ष्यातिरिक्तत्वानतिरिक्तत्वे गन्धवत्त्वपृथिवीत्वयोर्युक्ते इति । अन्ये त्वत्र लक्षणवाक्येन व्यवहारनिदानत्वे व्यावृत्तिनिदानत्वेन च लक्षणप्रतीत्यनन्तरं यत्र यत्र लक्षणं पश्यति तत्र तत्र तल्लक्षणवत्त्वेनेतरव्यावृत्तिमपि जानातीति तावदनुभवसिद्धम् । तादृशव्यावर्तकत्वमेव चात्र व्यावर्तकत्वशब्दार्थत्वेनाभिमतम् । तादृशं च व्यावर्तकत्वं स्वरूपातिरिक्तस्यैव लक्षणस्योपपन्नम् । सास्नादिमत्त्वस्य स्वरूपातिरिक्तत्वेन तदवधारणदशायां लक्ष्यव्यावृत्त्यसिद्ध्या तेनापूर्वाया एव व्यावृत्तेर्बोधसम्भवात् । न तु स्वरूपानतिरिक्तस्य तस्य स्वरूपात्मकत्वेन तदवधारणदशायां स्वरूपस्यापि व्यावृत्ततयाऽवधारितत्वेन तादृशलक्षणपूर्वव्यावृत्तिसाधकत्वाभावात् । तदभिप्रायेण व्यवहारमात्रकारणं भवतीत्युक्तमित्यप्याहुः । अपरे तु पृथिवीत्वज्ञानमात्रेणेतरव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यभावाद्गन्धवती पृथिवीति पृथिवीत्वस्य जलादिव्यावृत्तत्वेन ज्ञानोपयोगिनाऽऽवश्यकेन गन्धवत्त्वेनैवेतरव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतेर्जातत्वाच्च न लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य सजातीयादिव्यवच्छिन्नलक्ष्यस्वरूपप्रतीतिकारणत्वम् । न चैवं तेनैव व्यवहारस्यापि सिद्धेः प्रवृत्तिनिमित्तभूतलक्षणस्य व्यवहारकारणत्वमपि न स्यादिति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानस्यापि व्यवहारकारणत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेरिति भाव इत्याहुः । ननु पृथिव्यां पृथिवीशब्दवाच्यत्वसिद्धौ तत्साधने सिद्धसाधनत्वमसिद्धौ च पृथिवीति पक्षीकरणायोग इत्यत इदन्त्वादिना सिद्धेन रूपेण पक्षीकरणादसिद्धेन पृथिवीशब्दवाच्यत्वेन साध्यत्वाददोष इत्याह ॥ तत्रेति । व्यवहारकारणत्वपक्ष इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वाभावं लक्षणस्य शङ्कते ॥ **नन्विति** । व्यावृत्तमिति व्यावृत्तत्वेन ज्ञातं सदित्यर्थः । लक्षणं स्वयं व्यावृत्तं सल्लक्ष्यं व्यावर्तयतीति कल्पमपि विकल्पयति ॥ **आद्य इति** । न वेति द्वितीयपक्षेऽप्यन्याधीनत्वमङ्गीकृत्य लक्षणान्तराधीनत्वमात्रं नाभिप्रेतं किंवाऽन्याधीनत्वमेव नाभिप्रेतमिति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति ॥ **लक्ष्येऽपीति** । लक्षणेन विनाऽपि लक्षणस्य व्यावृत्तिवत्तेन

विनैव लक्ष्यस्यापि व्यावृत्तेः सम्भवाल्लक्षणोक्तिवैयर्थ्यमित्यर्थः । अव्यावृत्तमेव लक्षणं लक्ष्यं व्यावर्तयतीति द्वितीयं दूषयति ॥ **नान्त्य इति** ॥ **अति-प्रसङ्गादेवेति** । व्यावृत्तत्वेनाज्ञातस्यापि लक्षणस्य लक्ष्यव्यावृत्तिप्रतिपादकत्वे व्यावृत्तत्वेनाज्ञातस्य लक्ष्यैव स्वव्यावृत्तिहेतुत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । यद्वा पशुत्वादिधर्माणामपि गव्यगोव्यावर्तकत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । लक्षणान्तरेण व्यावृत्तस्यैव लक्षणस्य लक्ष्यव्यावृत्तिप्रत्यायकत्वमभ्युपेत्यानवस्थां परि-हरति ॥ **उच्यत इति** । व्युत्पन्नपदपदार्थसंसर्गादिकस्य तत्रैवाकाङ्क्षाविच्छेदान्नानवस्थेति भावः । अनेनैतादृशस्य जडप्रायस्य लक्षणान्तरापेक्षा विधत इत्यनवस्था स्यादित्यत आह ॥ **यस्त्विति** । कस्य तर्हि लक्षणशास्त्रेऽधिकार इत्याशङ्कते ॥ **किन्नामेति** । परिहरति ॥ **उपदेशादिनेति** । ननु व्युत्पन्नस्य लक्षणमन्तरेणैव लक्ष्यावधारणसम्भवान्नार्थो लक्षणेनेत्यत आह ॥ **स्वतन्त्रेति** । योऽसौ क्रियत इति सम्बन्धः । लक्षणप्रणयनस्या-र्थवत्त्वं विधान्तरेणाक्षिपति ॥ **अथाऽपीति** । याथार्थ्यादिकं लक्षणं स्वयं ज्ञातमितरेभ्यो व्यवच्छेदादिज्ञानहेतुरुत सत्तामात्रेणेति विकल्पार्थः । बहुवक्तव्याभावाद्द्वितीयकल्पमेवादौ दूषयति ॥ **नेति** । अनवगतलक्षणस्य लक्ष्यव्यवच्छेदप्रतीतिहेतुत्वे लक्षणाभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति हेतुमाह ॥ **तदिति** । तदेव कुत इत्यत आह ॥ **अभिधानस्येति** । अस्तु तर्हि ज्ञानोत्पादकत्वेनेदं लक्षणं सार्थकमित्यत आह ॥ **तस्य चेति** । तस्य लक्षणस्यानवगतस्यैव व्यावृत्तज्ञानहेतुत्वान्न तदभिधानस्य प्रयोजनमित्यर्थः । अवगतं तर्हि तत्फलहेतुरिति प्रथमकल्पमाशङ्क्य पराकर्तुं विकल्प-यति ॥ **आद्य इति** । प्रमाणान्तराल्लक्षणावगमपक्षं दूषयति ॥ **यदीति** । अन्यतो लक्षणावगममात्रेण लक्षणप्रणयनवैयर्थ्यं कुत इत्यत आह ॥ **अभिधानस्येति** । वाक्यप्रयोगस्य परप्रत्यायनार्थत्वादिति भावः । लक्षणज्ञानस्य साधनान्तरायत्ततयाऽनन्यसाधनत्वाभावान्नाभिधानप्रयोजनत्वमि-त्याह ॥ **तस्येति** । लक्षणाभिधानार्थकमित्यर्थः । प्रणेतृवचनादवगम्यते लक्षणमिति चरमकल्पमाशङ्क्य विकल्पयति ॥ **अन्त्य इति** । चरमकल्पं बुद्धिस्थत्वादादौ दूषयति ॥ **नेति** । हेतुमाह ॥ **त्वादिति** । तद्वचनस्य लक्षणेन सहाविनाभावस्य दर्शयितुमशक्यत्वान्न लिङ्गतया बोधकत्वं नाप्यर्था-पत्तितया तदन्तरेणानुपपत्त्याभावात् । नाप्युपमानादितया सादृश्यादेर्दर्शयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । आप्तोपदेशतया तर्हि मद्वाक्यं लक्षणबोधकमिति प्रथमं निषेधति ॥ **नापीति** । हेतुमाह ॥ **परं प्रतीति** । उक्तमेव व्यतिरेके दण्डप्रदर्शनेन समर्थयते ॥ **सिद्धौ हीति** । कथायां प्रतिवादिना वादिनं

प्रात लक्षणं प्रणीयत इत्येव नेष्यत । येनेयमुक्तदोषपरम्परा स्यादिति चोदयति ॥ नन्विति । कुतो नार्थवादित्वम् आह ॥ तन्नेति । आप्तवाक्यतयाऽनुमानतया वा लक्षणवाक्यस्य लक्ष्यप्रमापकत्वायोगादित्यर्थः । कस्य तर्हि लक्षणतो बोधनमित्यत आह ॥ किन्त्विति । शिष्यार्थं लक्षणप्रणयनमित्यस्मिन्पक्षे को लाभ इत्यत आह ॥ स हीति । तं च प्रतिलक्षणवाक्यमनुमानत्वेनाबोधकमप्याप्तवाक्यतया बोधकमित्याह ॥ तस्मा-दिति । हेतुदृष्टान्तादिकथनानुपपत्त्या वादिनं प्रत्येव शास्त्रं न शिष्यं प्रतीति परिहरति ॥ मैवमिति । हेत्वाद्यभिधानलक्षणवाक्ययोरर्थवत्त्वमापाद-यितुं शास्त्रे द्वैराश्यमाशङ्कते ॥ अथेति । न वयं सर्वं शास्त्रं शिष्यार्थं ब्रूमः किन्तु लक्षणवाक्यांशं तस्य तं प्रति लक्ष्यप्रमितिजनकत्वात् । यश्च शास्त्रांशो हेत्वाद्यभिधानसहितः स वादिनं प्रति तेन न कश्चिद्दोष इत्यर्थः । न भवच्छास्त्रस्य समयग्रहणत्वमर्थस्तस्यान्यत एव सिद्धेरिति परिहरति । तादृशं शास्त्रान्तरमेव नास्तीत्यत आह ॥ अस्ति हीति । समयः सङ्गतिः । नामानुशासनमभिधानग्रन्थः । लिङ्गानुशासनं वररुच्यादि । तस्याभिन्न-र्थेऽयं शब्दः साधुरित्याद्याकारेण लिङ्गानुशासकत्वात्समयग्राहकत्वमप्यस्तीति भावेन तद्ग्रहणम् । व्याकरणादीत्यादिपदेन निगमादिपरिग्रहः । समा-धानाभिधानं प्रतिजानीते ॥ अत्रेति । निरवद्यत्वात्प्रथमं पक्षं परिगृह्णाति ॥ उक्तामिति । ततश्चानवगतपक्षोक्तदोषोऽनवकाशपराहत इति भावः । नन्वत्रापि दोषोऽभिहितः । किमन्यस्मात्तदवगम उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यादिति तत्राद्यः प्रथमं पक्षं परिगृह्णाति ॥ तदवगमेति । नन्वेवं लक्षणस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात्तदभिधानवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ न चेति । तर्ह्यनवगतस्यावगन्तव्यस्य सत्त्वात्तदभिधानवैयर्थ्यमिति शङ्कते ॥ किन्त्विति । लक्षणा-भिधानस्य न लक्षणस्वरूपज्ञानं प्रयोजनं येनान्यतस्तत्सिद्धावभिधानवैयर्थ्यं स्यात्तस्य चाप्तवाक्यत्वेनाबोधकत्वं स्यादपि त्वन्यत्र व्यवहारादिनिदानत्व-ज्ञानं प्रयोजनमित्याशयेन परिहरति ॥ य इति । यथार्थत्वं प्रमाणव्यवहारहेतुरिति न जानातीत्यर्थः । आदिपदेन प्रागुक्ताशेषलक्षणस्य सङ्ग्रहः । कथं लक्षणवाक्येन लक्षणस्य व्यवहारनिदानत्वादिकं बोध्यत इत्यतो व्यवस्थया तद्दर्शयितुमाह ॥ तथा हीति । उपदेशादिनैव फलसिद्धिसम्भवात्किं लक्षणेनेत्यत आह ॥ उपदेशादेरिति । आदिपदेन शृङ्गग्रहणादिना प्रदर्शनादिपरिग्रहः । आनन्त्यादिनेत्यादिपदेन व्यभिचारपरिग्रहः । नन्वेत-द्वाक्यमनुमानतया व्याप्तिं बोधयति किंवाऽऽप्तवाक्यतया । आद्येऽनवस्था द्वितीये त्वसम्भवो वादिन आप्तत्वासिद्धेरित्याशङ्क्याह ॥ इदं चेति । तर्हि

त्वेऽपि लक्षणवैयर्थ्यमेवेति भावेन दूषयति ॥ **तदेति** । व्यवहारस्य शब्दभेदो विशेष इति द्वितीयं कल्पमपवदति ॥ **नेति** । द्वितीयकल्पेऽनुपपत्तिं प्रथयितुमनुमानार्थं प्रथयति । इष्यत एवायमनुमानार्थ इत्यतः किमत्र गोशब्दस्यागोव्यक्तावप्रयोगात्तदभिधेयत्वं सास्नादिमति साध्यते किंवा सास्नादिमत्त्येव प्रयोगादिति विकल्प्याद्यमतिप्रसङ्गेन दूषयति ॥ **तत्र चेति** । अतिप्रसङ्गमेव प्रथयति ॥ **तत एवेति** । सास्नादिमत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ **स्यादिति** । अन्यत्राप्रयोगस्य गोशब्द इव जबगडादिशब्देष्वप्यविशेषादिति भावः । सामान्यतोऽर्थवत्तया प्रसिद्धत्वे सत्यन्यत्राप्रयोगाद्गोशब्दाभिधेयत्वं साध्यते नैव जबगडादिशब्दा इति वैषम्यात्कथमतिप्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ **अत इति** । एवं तर्हि सास्नादिमत्त्वेन जबगडादिशब्दाभिधेयत्वसाधननिरासेऽपि शशविषाणादिशब्दाभिधेयत्वसाधनानिरासादतिप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतिस्तदवस्थैवेत्याशयेन दूषयति ॥ **तथाऽपीति** । सद्विषयत्वे सत्यन्यत्राप्रयोगाद्गोशब्दाभिधेयत्वं साध्यते नैवं शशविषाणादिशब्दा इत्यस्त्येव विशेष इत्याशयेन तेषामसद्विषयत्वे व्यवस्थापकत्वमाह ॥ **तेऽपीति** । एवं विशेषणेनातिप्रसङ्गपरिहारेऽपि नासिद्धिपरिहारः । गोशब्दस्याप्यनेवंरूपत्वादित्यत आह ॥ **गौरस्तीत्यादीति** । अतिप्रसङ्गेनैव दूषयति ॥ **एवमपीति** । स्वस्तिमत्यादिशब्दानामप्युक्तविशेषवत्त्वाद्गोमात्रे प्रयोगः प्रसज्येत गोशब्दवत् । अस्वस्तिमत्यादीनामपि स्वस्तिमत्यादिशब्दवाच्यत्वं विरुद्धमापद्येतेत्यर्थः । तत्रैव प्रयोगाद्गोशब्दाभिधेयत्वं सास्नादिमति साध्यत इति द्वितीयपक्षमाशङ्कते ॥ **अथेति** । अत्र गोत्वशब्देन गोर्भावत्वात्सास्नादिमत्त्वमेव विवक्षितं तस्यैव प्रकृतत्वादिति द्रष्टव्यम् । अस्मिन्पक्षे लक्षणवैयर्थ्यं प्रथयितुमुपोद्घातं करोति ॥ **एवमिति** । यदर्थमुपोद्घातितं तद्दर्शयति ॥ **स चेति** । वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव घटादिशब्दासङ्गत्यधिगतिवद्गोशब्दस्यापि तत एव सङ्गत्यधिगतेर्लक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । विषयविशेषो विशेषणशब्दविशेषो विशेषणमिति पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । तत्कथमित्यतो विषयविशेषस्य विशेषणत्वपक्षे उद्भावितमप्रसिद्धविशेषणत्वं तावद्विघटयति ॥ **केवलेति** ॥ **कथञ्चिदेतादिति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः । केवलव्यतिरेकित्वपक्षेऽपि नानुपपत्तिः । तत्रापि सामान्यतः साध्यप्रसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा केवलव्यतिरेकिविलयापत्तेरिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । नन्वयमपि केवलव्यतिरेक्ये चान्वयव्याप्तौ दृष्टान्ताभावादित्यत आह ॥ **उपदेशादिनेति** । विमतो गौरिति व्यवहर्तव्यः सास्नादिमत्त्वात् य एवमुक्तरूपसाधनवान्स उक्तरूप-

प्रकारान्तरासम्भवेन तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य प्रकारद्वयेन तत्सार्थक्यमाह ॥ **अपि त्विति** ॥ **प्रयोगान्तरवदिति** । यो धूमवानसावग्निमानिति कथायां प्रतिवादिनं प्रति वादिना क्रियमाणप्रयोगवदित्यर्थः । एकसम्बन्धिदर्शनमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायाद्व्याप्त्यादिविषयशब्ददर्शने वादिना पूर्वानुभूतव्याप्तिपदार्थः स्मार्यते तत्स्मारकत्वेन वाक्यस्यार्थवत्त्वमित्याशयः । भवत्वेवं पूर्वप्रतिपन्नव्याप्तिविषये यत्र पुनरप्रतिपन्नव्याप्तिविषयकमेव व्याप्तिवाक्यं प्रयुज्यते तत्र कथं स्मारकत्वमित्यत आह ॥ **अप्रतीतायास्त्विति** । वादिना प्रयुक्तं वाक्यमुपश्रुत्य प्रतिवादिनो जिज्ञासा जायते किमनेन साधनमुपन्यस्तमिति जिज्ञासमानस्य च तत्साधकप्रमाणप्रवृत्त्या व्याप्तिप्रमोत्पत्तिः स्वात्मनीति प्रमाणोत्पादकमिति कृत्वा न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । इदानीं लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणप्रतिपादकवाक्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तावधारकत्वमुपपादयति ॥ **यद्वेति** । वाक्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वबोधकत्वं किमाप्तवाक्यतया किंवाऽनुमानत्वेनेत्यतः पुरुषभेदेनोभयथाऽपीत्याह ॥ **तत्रेति** । लक्ष्यातिरिक्तलक्षणप्रतिपादकवाक्यस्यैव सजातीयादिव्यवच्छेदेन लक्ष्यस्वरूपावधारकत्वं प्रागुक्तमुपपादयति ॥ **अथवेति** ॥ **द्वयीं गतिमिति** । यस्य वक्तर्याप्तबुद्धिः स तावता सन्तुष्यति । अपरं प्रति स्वव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति वाक्यशेषः प्रवर्तत इति द्वयीं गतिमित्यर्थः । लक्षणवाक्यं परार्थानुमानप्रयोगवद्व्यवहारानुमित्युपयोगीत्युक्तम् । तदाक्षिपति । **नन्विति** । नात्र व्यवहर्तव्य इति व्यवहारमात्रविषयत्वं साध्यम् । तथा सति गोत्वेनेति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किन्नाम व्यवहारविशेषविषयत्वमेव । स च विशेषः किं विषयभेदः किंवा शब्दभेद इति भावेन विकल्पयति ॥ **तत्रेति** । व्यवहारविषयो गौरवविशेषणमिति प्रथमपक्षमाशङ्क्य दूषयति ॥ **आद्य इति** । अयमर्थः । असौ बोध्यस्तद्विषयविशिष्टं व्यवहारं किमज्ञासीदन्यतः किंवा नाज्ञासीद्यदि नाज्ञासीत्तदा कथं गवादिव्यक्तौ तस्य व्यवहारस्य कर्तव्यतां जानीयात् । न कथञ्चिदप्रसिद्धविशेषणत्वेन पक्षाभासत्वादिति । सर्वप्रमाणानामनवगताधिगन्तृत्वस्वाभाव्यादन्यत उक्तव्यवहारस्यानवगतावपि व्यतिरेक्यनुमानरूपलक्षणवाक्यादेव तदधिगतिः किन्न स्यादित्यतः प्रमाणानामज्ञातज्ञापकत्वेऽपि तद्भेदस्यानुमानस्य सामान्यतोऽन्यत्र प्रसिद्धगोचरत्वेनैव व्याप्त्यादिसापेक्षतया बोधकत्वादन्यथाऽप्रसिद्धविशेषणत्वादेरुच्छेदापातात् । अन्वयिनि तद्दूषणं केवलव्यतिरेकिणि नेति कोशपानमेव शरणमिति भावेनाह ॥ **न हीति** । अविदितोऽग्निर्येन सोऽविदिताग्निः । विषयविशेषविशिष्टं व्यवहारमन्यतो ज्ञातवानित्याद्यकल्पमाशङ्कते ॥ **अथेति** । लक्षणप्रवृत्तेः प्रागेव तत्कृत्यस्य व्यवहारविशेषज्ञानस्य सिद्धत्वादनुमानरूप-

विभागेन शब्दानां साधनादिकमपीत्यर्थः । ननु सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वाभ्यां वैषम्यादित्ययुक्तम् । सन्दिग्धत्वादिभावेऽपि प्रत्यक्षानुमानयोरिवागम-लक्षणस्यात्रानभिधानादित्यत आह ॥ **सन्दिग्धतादीति** । सप्रयोजनत्वमादिशब्दार्थः ॥ **यत्किञ्चिदेतदिति** । यदेतल्लक्षणप्रयोजनखण्डनं तत्किञ्चि-त्फलवदित्यर्थः । शास्त्रान्तरविषयलक्षणाभिधानानर्थक्योक्तौ परस्य व्याहतिः स्यादित्याह ॥ **अन्यथेति** । यद्वोक्तदिशा लक्षणप्रयोजनानुपपत्तिसमा-धानानङ्गीकारे स्वव्याहतिः स्यादित्याह ॥ **अन्यथेति** । कुलीरः कर्कटकः । स्यात्कुलीरः कर्कटक इत्यमरोक्तेः । तथा च कर्कटकस्य स्वापत्ययु-क्त्या स्वापत्ययोगेन तदुत्पत्त्या हननवत्त्वोत्प्रेक्षितत्वेन स्वापत्यतुल्यया लक्षणप्रयोजनखण्डनयुक्त्या परस्य बाधः स्यादित्यर्थः । कथं परस्य स्वापत्य-युक्त्या बाध इत्यत आह ॥ **तेनापीति** ॥ **स्मृतिरूप इति** । यद्यपि परभाष्ये स्मृतिरूपः परत्र दृष्टावभास इत्येव पठितं तथाऽपि साकाङ्क्षत्वपरि-हाराय प्रश्नवाक्यस्थाध्यासपदानुषङ्गं सिद्धवत्कृत्याध्यासपदगर्भतयैवानुवादः कृत इति द्रष्टव्यम् । अत्र परत्रेत्युक्त्या परस्येत्यस्यार्थतो लाभात्परत्र पर-स्यावभास इत्येव लक्षणमभिमतं तदुपपादनाय स्मृतिरूपत्वसङ्कीर्तनं स्मृतिरूपत्वोपपादनाय च पूर्वदृष्टत्वसङ्कीर्तनम् । तथा हि । अत्राध्यासश्चेऽपि पर-त्रेति सामान्यतो धीयोग्यमधिष्ठानमुक्तं तत्रार्थपक्षेऽवभास्यत इत्यवभासः परश्चासाववभासश्च परावभास इति विग्रहः । ज्ञानपक्षे चावभासनमवभासः परस्यावभासः परावभास इति विग्रहो द्रष्टव्यः । परावभास इत्येवोक्ते घटात्परस्य पटस्यावभासेऽवभास्यमाने पटे चातिव्याप्तिः स्यात्तन्निवृत्तये पर-त्रेत्युक्तम् । न चैवमपि खण्डो गौरित्यादावतिव्याप्तिः । परत्रेत्यारोप्यात्यन्ताभाववतोऽधिष्ठानस्य विवक्षितत्वात् । खण्डगवादीनां तादात्म्यवतां संसर्ग-शून्यत्वासम्भवात् । दोषसंस्कारसम्प्रयोज्यत्वादवभासः सम्भवतीति वक्तुं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मर्यत इति स्मृतिः स्मर्यमाणोऽर्थः । भावे कर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रद्वयमधिकृत्य स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रेण भावे कर्तृव्यतिरिक्ते च कारके कर्मादौ संज्ञायां चकारादसंज्ञायां च क्तिन्विधानात् । ततश्चार्थपक्षे स्मर्यमाणस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । न तु स्मर्यत एवास्पष्टं पुरोवस्थितत्वेन भानात् । ज्ञानपक्षे च स्मरणस्मृतिः उक्तसूत्रेण भावेऽपि क्तिन्विधानात्स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । न पुनः स्मृतिरेव पूर्वानुभूतस्य तथाभानात् । स्मृतिरूपता चास्य दोषादित्रयोत्पन्नत्वा-त्तादृग्विषयत्वाद्वाऽदृष्टरजतस्य रजतभ्रमादृष्टेस्तत्संस्काराभावाच्च संस्कारद्वारा स्मृतिरूपतोपयोगित्वं पूर्वदृष्टत्वस्य । ततश्चात्र भाष्ये परत्र परावभास

साध्यवान् यथोपदेशावगतो गौरिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । शब्दविशेषस्य विशेषणत्वपक्षेऽप्युक्तमतिप्रसङ्गं विकल्पेनापाकरोति ॥ शब्देति ॥ तेनेति । बोध्येनेत्यर्थः ॥ तद्व्याप्तेरिति । जबगडदशब्दवाच्यत्वादिव्याप्तेरित्यर्थः ॥ अनवगतत्वाच्चेति । यः सास्नादिमान्स गोशब्दार्थ इति व्याप्तिविषयकबोधकप्रयुक्तलक्षणवाक्येन सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेन व्याप्तेर्बोध्येनावगतत्वादित्यर्थः । तथा च सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेन सहव्याप्तेरवगतत्वेन तेन शब्दवाच्यत्वानुमानसम्भवेऽपि जबगडदशब्दवाच्यत्वादिना व्याप्तिग्रहाभावेन व्याप्तेरनवगमेन न तेन तच्छब्दवाच्यत्वाद्यनुमानप्रसङ्गः । व्याप्तिज्ञानभावाभावाभ्यां विशेषण विशेषासिद्धेर्न तन्मूलकोऽतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ तेनापीति । बोधकेनापीत्यर्थः ॥ वृद्धवचनादिनेति । स्वोपदेशकपुरुषप्रयुक्तोक्तविधव्याप्तिविषयकलक्षणवाक्येनेत्यर्थः ॥ तथैवेति । सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेनैव व्याप्तेरवगतत्वादित्यर्थः । तथा चोक्तरीत्या व्याप्तिज्ञानभावाभावाभ्यां विशेषान्न बोधकं प्रत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीये दोषान्तरमाह ॥ प्रयोगेति । ननु माऽस्तु बोधकस्य जबगडदशब्दवाच्यत्वाद्यनुमानप्रसङ्गस्तेन प्रयोगभावाभावाभ्यां बाधस्य निर्णीतत्वेनानुमानासम्भवात् । बोध्यस्य तु तदनुमानं किन्न स्यात्तथा च तदवस्थोऽतिप्रसङ्गः । न हि तेनापि प्रयोगभावाभावाभ्यां बाधोऽवगतोऽस्ति । तथात्वे प्रयोगान्तरवद्गोशब्दवाच्यतामप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव ज्ञास्यतीति व्यर्थमनुमानं स्यात् । न च बोधकेन गोशब्दवाच्यताव्याप्तेरेव प्रतिपादनेन जबगडदशब्दवाच्यतादिव्याप्तेर्बोध्येनानवगतत्वात् । न तस्य जबगडदशब्दवाच्यत्वाद्यनुमानप्रसङ्ग इत्युक्तमिति वाच्यम् । बोधस्य बाधपरिचयशून्यत्वेन तं प्रति बोधकेन जबगडदशब्दवाच्यत्वादिव्याप्तेरपि प्रतिपादकत्वेन बोध्यस्य तद्व्याप्त्यवगमसम्भवादित्यत आह ॥ न हीति । बोधकस्य विप्रलम्भकत्वेनानिष्टमितीष्टापादनमेतदित्यत आह ॥ तत्त्वेति । व्यवहारो लक्षणप्रयोजनमिति पक्षे उपदेशादिनेत्यादिनाऽन्वयव्यतिरेकिप्रयोगं प्रदर्श्येतरव्यावृत्तलक्ष्यस्वरूपावधारणं लक्षणप्रयोजनमिति पक्षेऽपि स एव प्रकारो द्रष्टव्य इत्याह ॥ एवमिति । उपदेशादिनैकत्र व्यक्तिविशेष इतरभेदनिश्चये तद्दृष्टान्तेनान्यत्रेतरभेदसाधनान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति भावः । तत्रैव प्रयोगाद्गोशब्दवाच्यत्वं सास्नादिमति साध्यत इत्यत्र लक्षणवैयर्थ्यमुक्तमनुभाष्ये दूषयति ॥ यद्विति ॥ विषयेति । विषयभेदात्प्रयोजनभेदाच्चेत्यर्थः । नानालिङ्गानुशासनव्याकरणादिनैतच्छास्त्रस्य विषयप्रयोजनैक्य एव तत्साङ्कर्यप्रसक्तिर्न च प्रकृते तदस्तीति न साङ्कर्यमिति भावः ॥ अन्यदपीति । प्रकृतिप्रत्यय-

व्याप्तिपरिहाराय परत्रेत्यपि लक्षणे निवेश्यम् । स्मृतिरूपविशेषणेनैव स्मृतिव्यावृत्तिसिद्धेः । तदर्थस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वमिति निरुक्त्याऽधिष्ठानसमसत्ताकत्वाभावरूपस्य प्रत्यभिज्ञाविषये गोत्व इव स्मृतिविषयीभूतायामप्यभावात् । उभयोरपि गोव्यक्त्यन्तरस्मर्यमाणधर्मिरूपाधिष्ठानसमसत्ताकत्वादधिष्ठाने सत्यत्वार्थकेन परत्रेत्यनेन स्मृतिव्यावर्तनासम्भवाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । आदिपदेन भ्रमोपादानत्वाद्यविद्यादिलक्षणसङ्ग्रहः ॥ **सूत्रकृता चेति** । लक्षणं शास्त्रे निबद्धमिति सम्बन्धः । कथं लक्षणानां शास्त्रे निबन्धनमात्रेण परस्य स्वव्याहतिरित्यत आह ॥ **तन्नेति** ॥ **दुष्टोपादानस्येति** । दुष्टस्वीकारस्येत्यर्थः ॥ **पराजयेति** । तथा चानर्थकं नाम निग्रहस्थानं परस्यापि स्यादिति भावः । ननु दुष्टोपादानेऽपि न मम पराजयो मया तादृशानामेव व्यवहारनिर्वाहकत्वाभ्युपगमादिति शङ्कते ॥ **दोषेति** । न तावद्भवदीयलक्षणानामव्यक्तदोषत्वम् । व्यक्तदोषाणामपि व्यवहारनिर्वाहकत्वे चातिप्रसङ्ग इत्याह ॥ **नेति आपातत इति** । व्यक्तदोषाणामपीत्यर्थः । प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिवैधुर्यात्तर्काभासोऽयमित्यतो विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषरूपसामान्यव्याप्तेः सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेषराहित्यमुपपादयति ॥ **एवं वदतेति** । अनुपपत्तिदुष्टमपि लक्षणं व्यावहारिकमिति वदतेत्यर्थः । **न ह्ययमिति** । अयमनुपपत्तिरूप इत्यर्थः ॥ **नापि बाध इति** । उक्तानुपपत्तिप्रत्ययो लक्षणानां दुष्टत्वप्रत्यय एव । न तु त्रैकालिकनिषेधप्रत्ययरूपो बाध इत्यर्थः । तथा च नास्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वबाधत्वे येन ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यत्वेन व्यावहारिकत्वं लक्षणानां स्यादिति भावः । यद्वा न हीत्यादेरयम्भावः । अनुपपत्तिलक्षणदोषस्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वाभावात् तद्बाध्यत्वेन लक्षणानां व्यावहारिकत्वमित्यर्थः । ननु च माऽस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारत्वं तथाऽपि बाधत्वं किन्न स्यादित्यत आह ॥ **नापीति** । बाधत्वाभ्युपगमे तद्बाध्यलक्षणानामब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यतया प्रातिभासिकत्वं स्यादिति । नापि न बाध इत्यपि क्वचित्पाठः । तत्रेत्थं योजना । ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमिति मतत्यागो हि द्वेधा सम्भवति । अनुपपत्तिरूपलक्षणदोषस्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन वाऽबाधत्वेन वा । न तावदाद्यप्रकार इत्याह ॥ **न हीति** । अयमनुपपत्तिलक्षणो न ब्रह्मसाक्षात्कार इत्यर्थः । तथा चानुपपत्तिलक्षणदोषस्याब्रह्मसाक्षात्कारत्वात्तद्बाध्यलक्षणानामप्यब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यत्वान्न व्यावहारिकत्वसिद्धिरिति भावः । द्वितीयं प्रकारं प्रतिषेधयति ॥ **नापि न बाध इति**। ततश्चानुपपत्तिलक्षणदोषस्याब्रह्मसाक्षात्कारत्वेऽप्यबाधकत्वे तदु-

इत्येवाध्यासलक्षणमभिमतमितरदुक्तरीत्या तच्छेषभूतमित्यवधेयम् । यद्वाऽत्रावभास इत्यनेन मिथ्याज्ञानमध्यास इति सङ्क्षिप्तमध्यासलक्षणमुक्तम् । अवसन्नोऽवमतोऽवभासोऽवभासप्रत्ययान्तरबाध एवात्रास्यावभासोऽवमानो वेति यौगिकेन तेन मिथ्याज्ञानस्यैव लाभसम्भवात् । पूर्वदृष्टेत्यादिना त्ववभासपदस्य रूढमर्थमादाय विस्तृतमध्यासलक्षणमुच्यत इति द्रष्टव्यम् । तथा हि । पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः । अत्र पूर्वदृष्टेत्यनेनानृतमारोपणीयमुपस्थाप्यते मिथ्याप्रत्ययस्यारोपविषयारोपणीयरूपसत्यानृतमिथुनमन्तरेणासम्भवात्तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्त्वमित्यभिप्रेत्य दृष्टग्रहणम् । तत्रापि वर्तमानं दृष्टदर्शनं नारोपोपयोगीति भावेन पूर्वेत्युक्तम् । तच्च पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम् । आरोपविषयं सत्यमाह ॥ परत्रेति।परत्र शुक्तिकादौ परमार्थसतीत्यर्थः।तदनेन विशेषणद्वयेन सत्यानृतं मिथुनमुक्तं भवति। पूर्वदृष्टस्य परत्रावभासोऽध्यास इत्युक्ते स्वस्तिमत्यां दृष्टपूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासे तथा पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासे च यथार्थप्रत्यये प्रत्यभिज्ञारूपेऽतिव्याप्तिः । न च मिथ्याज्ञानत्वरूपावभासपदार्थस्य तत्राभावात्कथं तत्पदाङ्कितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्र लक्षणे च भासपदस्य रूढार्थस्याश्रयणेन योगेन मिथ्याज्ञानार्थत्वाभावात् । नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यादौ समीचीनप्रत्ययेऽप्यवभासप्रसिद्ध्या समीचीनप्रत्ययस्याप्यवभासपदरूढार्थत्वात् । न चैवमपि पूर्वदृष्टेत्यनेनानृतस्यारोपणीयस्योक्तत्वात्कथं तत्पदाङ्कितलक्षणप्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्मृतिरूपपदाभिधास्यमानासन्निधानसिद्धवत्कारेण पूर्वदृष्टेत्यनेनानृतारोपणीयसमर्पणस्योक्तत्वेन तस्य पूर्वदृष्टपदसामर्थ्याप्रयुक्ततया तत्पदाङ्कितलक्षणस्यापि तत्र व्याप्तेर्वज्रलेपत्वात् । अतस्तत्रातिव्याप्तिपरिहारार्थं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मृतिरूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । न चोक्तप्रत्यभिज्ञाया अपि संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिरूपत्वान्न तेन तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम् । स्मृतिरूपपदेनासन्निहितविषयत्वस्योक्त्या संस्कारजन्यस्याप्युक्तप्रत्यभिज्ञानस्य समीचीनप्रत्ययत्वेन सन्निहितविषयत्वेनासन्निहितविषयत्वाभावात्तदर्थकस्मृतिरूपपदेन तद्व्यावृत्तेः सम्भवात् । न च देशान्तरादौ सत्त्वरूपासन्निहितत्वस्य प्रत्यभिज्ञाविषयेऽपि सत्त्वान्नासन्निहितविषयत्वोक्त्याऽपि प्रत्यभिज्ञानिरास इति वाच्यम् । आरोप्यस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वरूपस्यैवासन्निहितत्वस्य स्मृतिरूपपदेन विवक्षिततया तेनोक्तप्रत्यभिज्ञाव्यावृत्तेः सम्भवात् । ततश्चासन्निहितस्यावभासोऽध्यास इत्येव तल्लक्षणमितरत्तु तच्छेषभूतं न तु स्मृतावति-

पन्यासवैयर्थ्यप्रसक्त्या बाधकत्वाभावान्न तेनापि रूपेण मतात्याग इति भावः । अनुपपत्तिलक्षणो बाधः किं ब्रह्मसाक्षात्काररूपः किंवा तदितर इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न ह्ययमिति** । तथा च न लक्षणानां व्यावहारिकत्वं स्यात् । न च तत्परेणेष्यते । तथा च ब्रह्मसाक्षात्काराबाध्यस्यापि व्यावहारिकत्वे ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमिति मतं त्यक्तमेवेत्याशयः । द्वितीयं दूषयति ॥ **नापीति** । तदितर इति शेषः । तथा सत्यब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यत्वेन लक्षणानां प्रातिभासिकत्वमेव स्यात् । न च तत्परेणेष्यते । तथा चाब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यस्यापि व्यावहारिकत्वे प्राग्ब्रह्मसाक्षात्काराद्बाध्यमव्यावहारिकमिति मतत्याग एवेति भाव इत्यप्याहुः । अनुपपन्नानामपि व्यावहारिकत्वेऽनुपपन्नस्याप्यस्मदीयलक्षणस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वसम्भवादनुपपत्तिव्युत्पादनवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ **किञ्चेति** । नन्वनुपपत्तिव्युत्पादनेन व्यवहारो न निषिध्यते किन्त्वन्यदेवेति न तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **न चेति** । तथा चानुपपत्तिव्युत्पादनवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति भावः । अनुपपत्तिव्युत्पादनस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वानिषेधकत्वेऽपि न वैयर्थ्यं प्रयोजनान्तरसद्भावादिति शङ्कते ॥**भवादिति**। दूषणसौकर्यार्थमाद्यं निष्कृष्य दर्शयति ॥**तथा हीति** ॥ **अप्रयोजनत्वेनेति** । अप्रयोजनमभिधानं यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः ॥ **न चेति** । उदासीने तृणादावप्रयोजनाभिधानत्वसत्त्वेऽपि मिथ्यात्वस्य मन्मतेऽभावेन तत्र व्यभिचारादिति भावः । अप्रयोजनाभिधानत्वेऽप्यमिथ्यात्वे बाधकाभावान्नेयं व्याप्तिरभिधातुं शक्यत इति भाव इत्यप्याहुः । किञ्च यद्यनुपपत्त्या लक्षणस्य पारमार्थिकताबाध्य इति मन्यसे तर्ह्यतिव्याप्त्यादिदोषोऽपि लक्षणस्य पारमार्थिकताबाधक एव स्यान्न तु लक्षणबाधकः । तथा च लक्षणस्य सत्यप्यतिव्याप्त्यादौ लक्षणत्वाभावात्पारमार्थिकताभावस्य चेष्टत्वादतिव्याप्त्यादिपरिहारायासो व्यर्थः स्यादित्याह ॥ **एतेनेति** । एवञ्च नापरमार्थतेत्यत्रत्यस्य नञो लक्षणत्वसाधको न स्यादिति व्यवहितेनापि योग्यतयाऽन्वयो द्रष्टव्यः । यद्वा नन्वेवमतिव्याप्त्यादिदोषस्यापि लक्षणापारमार्थिकत्वसाधकत्वं न स्यादित्यतोऽतिव्याप्त्यादिदोषस्यापि मिथ्यात्वाविनाभावासम्मतेर्न लक्षणस्य मिथ्यात्वसाधकतेतीष्टापादनमेतदित्याह ॥ **एतेनेति** । अनुपपत्तिदोषस्य मिथ्यात्वासाधकत्ववर्णनेनेत्यर्थः । किन्तर्ह्यतिव्याप्त्यादिना कृत्यमित्यत आह ॥ **अलक्षणतेति** । अतिव्याप्त्यादिना पशुत्वादेर्नापारमार्थिकत्वं विज्ञायते किन्त्वलक्षणमेतदित्येव विज्ञायत इत्यलक्षणत्वसाधकत्वमेव तस्येति भावः ॥ **सपक्षाप्रवेश इति** । अध्यास-

लक्षणस्योपपन्नत्वाङ्गीकारे मिथ्याभूतेऽप्यध्यासेऽनुपपद्यमानलक्षणत्वाभावेन हेतोः सपक्षाप्रवेशित्वादसाधारण्यमिति भावः । ननु वैतण्डिकेन मया लक्षणाभिधानं न समर्थनीयम् । यत्तु सूत्रकारादिभिः शास्त्रे लक्षणस्य निबन्धनं तत्पररीत्यैवातो न मम स्वव्याघात इत्यत आह ॥ आस्तां विस्तर इति । कथायामेवंविधपरिहारस्य कथञ्चित्सम्भवेऽपि शिष्यादेर्मोक्षोपयोगित्वेनैतद्व्यावृत्त्यवधारणस्यावश्यकत्वात्तदुपयुक्तं लक्षणमप्यनुपपत्तिपरिहारेण स्वरीत्यैव सम्यग्वक्तव्यम् । न हि दुष्टा पररीतिः स्वात्मतत्त्वज्ञानाय प्रभवति । अतिप्रसङ्गादिति भावः ।

सु०—अर्थं नातिवर्तत इति यथार्थं तस्य भावो याथार्थ्यं तदेव मानत्वं मानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मानलक्षणमिति यावत् । यद्यपि सास्नादिमान्गौरितिवद्यथार्थं प्रमाणमित्युक्तेऽपि भवत्येव लक्ष्यलक्षणभावप्रतीतिः । तथाऽपि तद्वदेव लक्ष्यं लक्षणातिरिक्तं शङ्क्येत । ततश्च पृथङ्निरूप्यमपि स्यात्तन्मा शङ्कीति । याथार्थ्यमेव मानत्वं न तु सास्नादिमत्त्वाद्गोत्वमिव ततोऽतिरिक्तमित्युक्तम् । ननु किमिदं लक्षणं नाम । लक्ष्यस्यासाधारणो धर्मः । यावत्स्वेकः शब्दो निवेशयितुमिष्टो यावन्ति चेतरस्माद्व्यावर्तनीयानि तान्युच्यन्ते लक्ष्याणीति । नन्वसाधारणो धर्मश्चेल्लक्षणमव्यापकस्यापि तदा लक्षणतापत्तिः । अतिव्याप्त्यसम्भवाभ्यामिवाव्याप्तिरपि हि लक्षणदोष उच्यते । लिङ्गतया लक्षणमुपयुज्यते । न च व्यापकता लिङ्गत्वोपयोगिनी । व्याप्यत्वेनैव तदुपपत्तेः । इतरथा धूमादीनामलिङ्गतापातात् । किन्तु पक्षीकृतदृष्टान्तीकृतव्यापकतात्वपेक्षितैव । उपायत्वेनोपन्यस्तस्याभावे तदुपेयप्राप्तेरसम्भवात् । उभयधर्मभूताया व्याप्तेरन्यतराभावे दर्शयितुमशक्यत्वात् । तथा च तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं लक्षणस्यापेक्षितम् । तच्च लक्ष्यस्य धर्म इत्युक्तमेव । अव्यापकधर्मस्य लक्षणदोषतावादस्तु सर्वस्यापि लिलक्षयिषितत्वे द्रष्टव्यः । यद्वाऽन्यत्र लक्षणान्तराभावनिश्चयनियता तदुक्तिः । वस्तुतस्त्वेकदेशवर्तिनामपि स्वस्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकं कुर्वद्भवत्येव लक्षणम् । अत एव कणादः । क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति । क्रियावत्त्वमपि द्रव्यलक्षणत्वेनाह । क्रियावद्ग्रहणमन्यार्थमिति चेत् । तत्किमव्यापकस्य लक्षणतानुपपत्तेरन्यथाव्याख्यानमुत निमित्तान्तरात् । नान्त्यः । तददर्शनात् । न प्रथमः । अनुपपत्तेरपाकृतत्वात् । ननु च पृथिव्यादीनि नवापि पक्षीकृत्यैतानि द्रव्याणि क्रियावत्त्वादिति प्रयोक्तव्यम् ।

क्रियावन्त्येव वा मूर्तानि । नाद्यः । भागासिद्धेः । न द्वितीयः । अनध्यवसितत्वात् । तत्कथं नानुपपत्तिः । मैवम् । कश्चिद्दोषः न यथार्थस्य तस्य दोषतानङ्गीकारात् । येषां च स दोषस्तेषामप्युपदेशादिना घटादेर्द्रव्यत्वनिश्चये सति तदितरमूर्तपक्षीकारेण द्रव्यत्वसाधने कीदृशो दोषः स्यादित्यलम् । केचिद्वादिनो विज्ञानस्य प्रामाण्यमास्थिषत । अपरे तु तत्करणस्य । किमत्र तत्त्वम् । द्वयमपीति ब्रूमः । प्रमितिः प्रमाणम् । प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमिति भावकरणयोः प्रमाणशब्दस्य सामर्थ्यात् । यद्यपि ल्युड्भावकरणयोरिवाधिकरणेऽपि स्मर्यते । तथाऽपि प्रमाणशब्दस्याभिधानाभावान्न तत्र वृत्तिः । कृत्तद्धितसमासानामभिधानाधीनत्वात् । नन्वस्ति विप्राः प्रमाणमित्यधिकरणेऽपि प्रयोगः । मैवम् । विप्राणां प्रमां प्रति स्वातन्त्र्येण कर्तृणामधिकरणत्वाभावात् । न हि क्रियाधारोऽधिकरणम् । किन्नाम कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रययोर्धारणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकम् । तस्मात्तदीयविज्ञानस्य वाक्यस्य वा प्रामाण्याद्विप्राः प्रमाणमित्युपचर्यते । यदि तर्हि विज्ञानं तत्करणं च प्रमाणं द्वयमपि । तत्रोभयत्र याथार्थ्यापरपर्यायं प्रामाण्यं किमेकप्रकारं वर्तते । उतानेकप्रकारम् । आद्ये विज्ञानं केवलप्रमाणं प्रत्यक्षानुमानागमलक्षणं तत्करणमनुप्रमाणमिति सिद्धान्तविरोधापातः । द्वितीये लक्षणस्यानुपपत्तिः ।

टि०—लक्षणप्रणयनस्यानर्थक्यनिरासानन्तरमेव तद्व्याख्यानावसर इत्यतोऽर्थवत्तामुपपाद्येदानीं लक्षणवाक्यं व्याचष्टे ॥ अर्थमिति । यथाशब्दस्य योग्यताद्यनेकार्थत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या तदसम्भवात्पदार्थानतिवृत्त्यर्थत्वमेव सिद्धवत्कृत्यैवं व्याख्यातमिति ध्येयम् । याथार्थ्यमेवेति सावधारणभावनिर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ यद्यपीति ॥ लक्ष्यमिति । लक्ष्यतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ पृथगिति । सास्नादिमत्त्वाद्गोत्वस्य पृथङ्निरूपणीयत्वादर्शनाद्याथार्थ्यलक्षणात्प्रमाणत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकस्य पृथङ्निरूपणीयत्वं स्यादित्यर्थः ॥ तन्मा शङ्कीतीति । यत्र लक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तं लक्षणं तत्र न धर्मनिर्देशः सम्भवति । न हि सास्नादिमत्त्वं गोत्वमिति शक्यते वक्तुम् । तया धर्मयोर्भिन्नत्वेनोक्तरीत्या सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्य बाधितत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्तस्वरूपलक्षणे तु धर्मप्राधान्येन निर्देशो युज्यते । तत्र लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरभेदेन सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्योपपन्नत्वादिति भावः । याथार्थ्यस्य प्रमाणलक्षणत्वं मूलारूढं कर्तुं मानत्वशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं मानलक्षणमिति यावदिति व्याख्यानं तच्च

लक्षणनिरूपणसापेक्षमित्यतो लक्षणलक्षणं पृच्छति ॥ **नन्विति** । धर्ममात्रस्य तावद्धर्ममात्रस्य वाऽतिव्यापकत्वेन तल्लक्षणत्वानुपपत्तेरिति भावः । परिहरति ॥ **लक्ष्यंति** । अत्र यद्यपि यो यस्यासाधारणो धर्मः स तस्य लक्षणमित्येव वक्तुं युक्तं न तु लक्ष्यत्वमपि तत्र निवेश्यं व्यर्थत्वात् । तथाऽपि प्रसङ्गाल्लक्ष्यस्यापि स्वरूपनिरूपणाय तदन्तर्भावेनेदं लक्षणाभिधानम् । यथा निर्दोषं वाक्यमागम इत्यागमलक्षणे प्रसङ्गाद्वाक्यस्यापि स्वरूपनिरूपणार्थमेव वाक्यान्तर्भावेनागमलक्षणाभिधानमिति द्रष्टव्यम् । वक्ष्यमाणाव्याप्त्यादिशङ्कानिरासार्थं लक्ष्यस्वरूपनिरूपणमप्यावश्यकमेवेति तदन्तर्भावेन लक्षणाभिधानम् । अत एव वक्ष्यति तच्च लक्ष्यस्य धर्म इत्युक्तमेवेतीत्यप्याहुः । असाधारणपदं शृङ्गित्वे प्रसङ्गवारणाय । तस्य लक्ष्यधर्मत्वेऽप्यसाधारण्याभावात् । अन्ये तु शृङ्गित्वेन महिष्यादिसाधारणेन गोमात्रस्यान्यतो व्यावर्तयितुमयोग्यतया तस्य तत्प्रत्यलक्ष्यत्वादेव तत्रातिव्याप्तिपरिहारात्तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यान्यसाधारण्येन तेन गोमात्रस्यान्यतो व्यावर्तयितुमयोग्यत्वेऽपि तद्योग्यत्वस्य लक्ष्यपदार्थत्वाभावात्तत्त्वेनेष्टत्वस्यैव च तच्छब्दार्थत्वेन विवृतत्वाच्छृङ्गित्वेन गोमात्रस्येतरस्माद्व्यावृत्तेश्च कदाचिदिष्टत्वेन तत्राप्युक्तरूपलक्ष्यतासद्भावेन तदनिवारणेनासाधारणपदस्यावश्यकत्वादित्यभिप्राय इत्यप्याहुः । किन्तल्लक्ष्यं यस्यासाधारणो धर्मो लक्षणमित्युच्यत इत्यतो लक्षणप्रयोजनद्वैविध्यानुरोधेन प्रयोजनद्वयघटितं लक्ष्यस्य लक्षणमाह ॥ **यावत्स्वित्यादिना** । अन्यव्यावृत्तिशब्दवाच्यत्वान्यतरबुद्ध्युत्पादनेच्छाविशेष्यमित्यर्थः । अन्यथा परस्पराव्याप्तिप्रसङ्गादिति बोध्यम् । ननु लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनासम्भवस्यासाधारण इत्यनेनातिव्याप्तेश्च व्यावर्तितत्वेनोक्तलक्षणस्यासम्भव्यतिव्याप्तिव्यावृत्तौ सिद्धायामप्यव्याप्तिवारकपदाभावेनोक्तलक्षणस्याव्यापकव्यावृत्त्यसिद्ध्या तत्रातिव्यापकं लक्षणलक्षणमिति शङ्कते ॥ **नन्विति** । लक्षणतया तल्लक्ष्यत्वादेव न तत्रातिव्याप्तिरित्यतोऽतिव्याप्त्यसम्भवयोरिवाव्याप्तेरपि लक्षणदोषत्वान्न लक्षणतया लक्ष्यत्वमित्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्याह ॥ **अतिव्याप्त्यसम्भवाविवेति** । तथा चातिव्याप्त्यादिपरिहारायासाधारणधर्म इति विशेषणं यथोपादीयते तथाऽव्यापके शबलत्वादावतिप्रसङ्गपरिहाराय यावल्लक्ष्यासाधारणो धर्म इति वा लक्ष्यव्यापकधर्म इति वा तल्लक्षणं वक्तव्यमिति नोक्तं लक्षणलक्षणमनुपपन्नमिति भावः । लक्षणस्य लिङ्गतयोपयोगित्वेन साध्यव्याप्यताया लिङ्गस्योपयोगेनावश्यकत्वेऽपि तद्व्यापकतयाऽनावश्यकत्वान्न व्यापकत्वाभावो दोषायेति परिहरति ॥ **उच्यत इति** । साध्यव्याप-

कताया लिङ्गत्वोपयोगित्वे बाधकमाह ॥ **इतरथेति** । अग्निमति पर्वते महानसे वा धूमस्य सत्त्वेऽप्ययोगोलके तदभावेन तद्व्यापकता-दिति भावः । ननु साध्यव्यापकताया लिङ्गत्वानुपयोगित्वात्तद्व्याप्यतामात्रेणैव लिङ्गत्वाभ्युपगमे निर्धूमपक्षदृष्टान्तकधूमस्यापि लिङ्गत्वं स्यादित्याशयेन शङ्कते ॥ **किन्नामेति** । न च व्यापकता लिङ्गतोपयोगिनीति न व्यापकतामात्रस्य लिङ्गत्वोपयोगो निषिध्यते येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यात् । किन्तु साध्यव्यापकताया एव । पक्षीकृतदृष्टान्तीकृतव्यक्तिव्यापकतायास्तूपयोगोऽभ्युपगम्यत एव । ततश्च तदभावादेवोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशयेन परिहरति ॥ **पक्षीकृतेति** ॥ **व्यापकता त्विति** । व्यापित्वमित्यर्थः । तत्कुत इत्यतस्तदुभयं क्रमेणोपपादयति ॥ उपाधेरित्यादिना । यद्यपि व्याप्तिः साधनस्यैव धर्मो न साध्यस्य तथाऽपि साधनाश्रिताया अपि तस्याः साध्यनिरूपितत्वेन तद्धर्मत्वव्यपदेश औपचारिक इति ध्येयम् । यदर्थं लक्षणस्य लिङ्गतयोपयोगित्ववर्णनं यदर्थं च लिङ्गत्वोपयोगिरूपावधारणं तदिदानीमाह ॥ **तथा चेति** । ननु तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वस्य लक्षणापेक्षितरूपस्य लक्षणलक्षणे प्रत्यायकपदाभावात्कथमनेवंरूपस्यालक्षणस्यानेन व्यावृत्तिरित्यतस्तत्र लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनोक्तत्वाद्युक्ता तेनानेवंरूपस्य व्यावृत्तिरित्याह ॥ **तच्चेति** । तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वं चेत्यर्थः । ततश्च तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वेन शबलत्वस्यापि लक्षणत्वेन लक्ष्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । इदं च लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वस्य लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनोक्तवचनं लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेन लिलक्षयिषितव्याप्तित्वस्योक्तत्वान्न व्यापकतालाभार्थं लक्षणलक्षणे पृथक् व्यापकतापदापेक्षेत्यभिप्रेत्यैव । न तु लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनैव तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वस्याप्युक्तत्वाभिप्रायेण लक्ष्यपदेन तदानीं लिलक्षयिषितत्वस्य षष्ठ्युत्तरधर्मपदेन च तद्व्याप्तित्वस्य कथञ्चिदुक्ततालाभेऽपि मात्रार्थस्य तेनानुक्त्या लक्षणलक्षणान्तर्गतपदद्वयेन लिलक्षयिषितमात्रव्यापिताया अनुक्तेः । उक्तौ चात्रासाधारणपदस्यान्यत्र च न वर्तते चान्यतरस्य वैयर्थ्यापातात् । न चैवं सति यो धर्मो लक्ष्ये व्याप्त्या वर्तत इत्यादौ व्याप्त्येति विशेषणवैयर्थ्यं स्यात् । तत्रापि यो धर्मो लक्ष्ये वर्तत इत्येतावतैव तदानीं लिलक्षयिषितव्याप्तित्वलाभसम्भवादिति वाच्यम् । तत्रापि लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वस्यैव विशिष्टलक्षणार्थत्वेनाभिप्रेतार्थत्वादिति ध्येयम् । का तर्ह्यतिव्याप्त्यसम्भवयोरिवाव्याप्तेर्लक्षणदोषत्वोक्तेर्गतिरित्यत आह ॥ **अव्यापकत्वस्येति** । तत्राव्यापकधर्मस्य सार्वत्रिकव्यावृत्त्याद्यहेतुत्वादिति

भावः । तथा च तदानीं लिलक्षयिषितसकलगोव्यापित्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति न तद्व्यावृत्त्यर्थं लक्षणलक्षणे पदान्तरापेक्षेति हृदयम् । एवं गोत्वावच्छिन्नसकलगोव्यक्तीनां लिलक्षयिषितत्व एव शबलत्वादेरव्यापकत्वेनालक्षणत्वात्तदभिप्रायेण दोषत्वोक्तिरित्युक्तम् । इदानीं त्वव्यापकधर्मस्य लक्षणत्वेऽपि निमित्तान्तरेण लक्षणदोषत्वोक्तिं समर्थयते ॥ **यद्वेति** । लक्षणत्वेनोक्तव्यापकधर्माश्रयाल्लक्ष्यादन्यत्र तज्जातीये लक्ष्ये व्यावृत्त्यादिसाधकमन्यल्लक्षणान्तरसद्भावे तुल्यजातीयस्य तेनैव व्यावृत्त्यादिसिद्धेर्नाव्याप्तिदोष इति भावः । ननु किमेवं क्लिष्टकल्पनया व्यापकधर्माणामलक्षणत्वादेवं लक्षणदोषत्वोक्तिरिति किन्न स्यादित्यतो लक्षणत्वप्रयोजकस्य व्यावृत्त्यादिसाधकत्वस्यैव तत्रापि सत्त्वान्न लक्षणत्वाभिप्रायकत्वं तदुक्तेरित्याशयवानाह ॥ **वस्तुतस्त्विति** ॥ **एकमिवेति** । सर्वलक्ष्यसाधारण्यैकलक्षणमिवेत्यर्थः ॥ **अनेकमपीति** । कतिपयलक्ष्यमात्रवृत्त्यनेकमपीत्यर्थः । अत्र स्वाश्रयव्यावृत्त्यादिकारित्वादनेकस्य लक्षणत्वमित्येव वक्तव्ये यदेकमिवेति दृष्टान्तप्रदर्शनं तत्स्वस्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकारिणोऽप्यव्यापकस्यालक्षणत्वे तत्कारिणोऽव्यापकस्यापि तदापद्येतेत्यनिष्टसूचनार्थमित्यवधेयम् । व्यापकधर्मस्य लक्षणत्वेऽभियुक्तसम्मतिं चाह ॥ **अत एवेति** । अव्यापकस्यापि धर्मस्य स्वस्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकारितत्वेन लक्षणत्वादेवेत्यर्थः । यद्यपि क्रियागुणवदित्येव परेण पठितं न तु क्रियावद्गुणवदिति । तथाऽपि क्रिया च गुणाश्च विद्यन्ते यस्मिन्निति क्रियागुणवदिति तदर्थानुवादोऽयमित्यवधेयम् । ननु द्रव्यमात्रनिष्ठो धर्मः क्रियावत्त्वमद्रव्ये नास्ति समवायिकारणत्ववद्गुणवत्त्ववच्चेति प्रतिपादनार्थमेव द्रव्यलक्षणेषु पाठो न तु लक्षणत्वेनेति कथमनेनाव्यापकस्य लक्षणत्वासिद्धिः । न च क्रियावत्त्वस्य द्रव्यसाधारणधर्मत्वप्रतिपादनं किमर्थमिति वाच्यम् । वायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्रव्यविप्रतिपत्तौ क्रियावत्त्वे द्रव्यत्वसाधनार्थत्वादित्यभिप्रायेण किरणावलीकारमतमाशङ्कते ॥ **क्रियावद्ग्रहणमिति** । विकल्पेनैतत्पराचष्टे ॥ **तदिति** ॥ **अपाकृतत्वादिति** । उच्यत इत्यादिनेति शेषः । लक्षणस्य लिङ्गत्वेनोपयोगित्वाल्लिङ्गत्वस्य च व्याप्यत्वमात्रेणैव सम्भवान्न व्यापकत्वस्य लक्षणतायामुपयोग इत्यव्यापकस्यापि क्रियावत्त्वस्य युक्तं लक्षणत्वमित्यर्थः । क्रियावत्त्वस्य लिङ्गत्वानुपपत्तेर्न लक्षणत्वमित्याशङ्कते ॥ **नन्वत्रेति** ॥ **अनध्यवसितत्वादिति** । क्रियावत्त्वस्य सपक्षे आकाशादौ विपक्षे गुणादौ चावृत्तेः पक्षमात्र एव वृत्तेरसाधारणत्वमित्यर्थः । अनुकूलतर्कावतारेऽसाधारणस्य न दोषत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ **कैश्चिदिति** । अनध्यवसितस्यासाधारणत्वा-

त्तस्य च सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयैव दूषणत्वात्पूर्वानुमाने चानुकूलतर्कसद्भावे प्रबलतदनुमानबाधितत्वेन प्रतिपक्षासम्भवान्नानुकूलतर्कावतारेऽसाधारणस्य दूषणत्वमिति भावः । नन्वस्त्वनुकूलतर्कावतारदशायामसाधारणस्यादूषणत्वं तथाऽपि तदनवतारदशायामस्त्येव दूषणत्वम् । हेतुः सकलसाध्यवद्व्यावृत्त्या किं साध्याभावसाधकः किंवा सकलसाध्याभाववद्व्यावृत्त्या साध्यसाधक इति संशयाधायकत्वात्तत्कथं क्रियावत्त्वेन द्रव्यत्वसाधनमित्यत आह ॥ **येषां चेति** ॥ **कीदृश इति** । तत्र यत्किञ्चित्सपक्षवृत्तित्वेनासाधारण्याभावादिति भावः । ननु तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युत्तरत्र मूले ज्ञाने याथार्थ्यं मुख्यं करणेष्वपि शब्दे मुख्यमन्यत्रामुख्यमित्युच्यते न तद्युक्तम् । ज्ञानकरणयोरुभयोरपि प्रामाण्ये नियामकाभावे तदसिद्धेः । उभयप्रामाण्यसिद्धावप्युभयत्र मुख्यत्वेनैव वाऽमुख्यत्वेनैव वैकरूप्ये सम्भवति क्वचिन्मुख्यत्वं क्वचिदमुख्यत्वमिति वैरूप्याश्रयणस्य निर्निबन्धनत्वादित्यत उभयोरपि प्रामाण्ये नियामकं कथयन् ऐक्यरूपे च बाधकं च दर्शयन्नुत्तरमूलमवतारयति ॥ **केचिदित्यादिना** । ज्ञानकरणयोरुभयोरपि प्रामाण्ये नियामकमाह ॥ **प्रमितिरिति** । अनेनोभयोरपि प्रामाण्ये सामर्थ्यमेव नियामकमित्युक्तं भवति । भावकरणयोः प्रमाणशब्दस्य सामर्थ्योपपादनपूर्वकमतिप्रसङ्गान्न तन्नियामकमित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **यद्यपीति** । नपुंसके भावे क्त इत्यतो भाव इत्यनुवर्तमाने ल्युट्चेति भावे ल्युड्विधानात्करणाधिकरणयोश्चेति करणाधिकरणयोरुभयोरपि ल्युड्विधानान्न ल्युटो भावकरणमात्रनिष्ठत्वमिति ल्युडन्तप्रमाशब्दस्य सामर्थ्याद्भावकरणाधिकरणानां प्रामाण्यप्रसक्त्या न तेन द्वयोरेव प्रामाण्यसिद्धिरिति भावः । न केवलमनुशासनमात्रं नियामकं ब्रूमः । किन्नामाभिधाने सत्येव । न चाधिकरणे विशिष्टमनुशासनमस्ति येन तस्यापि प्रामाण्यं प्रसज्येत । तथा च विशिष्टस्यानुशासनस्योभयमात्रनिष्ठत्वात्तेनोभयोरेव प्रामाण्यसिद्धिर्भविष्यतीत्याशयेन समाधत्ते । **तथाऽपीति** ॥ **तत्रेति** । अधिकरण इत्यर्थः । अनुशासनस्याभिधानसापेक्षत्वे नियामकमाह ॥ **कृत्वाद्धितेति** । प्रमाणशब्दश्च कृदन्त इति भावः ॥ **अभिधानाधीनत्वादिति** । प्रयोगानुसारित्वादित्यर्थः । ग्रामं गच्छतीत्यादावनभिधानेन कर्मण्यणित्यादिलक्षणप्राप्तकृदाद्यनुत्पत्तिदर्शनादिति भावः । विशिष्टानुशासनस्याप्यधिकरणसाधारणत्वान्नोभयोरेव प्रामाण्यनियामकत्वमिति ॥ **शङ्कते** ॥ **नन्विति** । नाभिधानमात्रसापेक्षानुशासनस्य नियामकत्वमभ्युपगच्छामः किन्नामानुचरिताभिधानसहकृतस्यैव । प्रकृते च विप्राः प्रमाणमिति प्रयोगस्यौपचारिकत्वेन विशिष्टानु-

शासनस्य तत्राभावान्नातिप्रसङ्ग इत्याशयवान्कुतोऽस्य प्रयोगस्यौपचारिकत्वमित्यतो मुख्यार्थानुपपत्तिं तावदुपपादयति ॥ **विप्राणामिति** । विप्राणां प्रमायां कर्तृत्वे हेतुमाह ॥ **स्वातन्त्र्येणेति** । हेतौ तृतीयेऽयं स्वतन्त्रत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु विप्राणां स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वं तथाऽपि कर्तृणामपि तेषां साक्षात्क्रियाधारत्वेनाधिकरणत्वमपि किन्न स्यादित्यतो भवेदेवं यदि क्रियाधारत्वमेवाधिकरणत्वं स्यान्न चैवं कर्तृणां तेषामनवकाशया कर्तृसंज्ञया स्वविषयाबाधेनाधिकरणत्वायोगादित्याह ॥ **न हीति** । तद्व्यतिरिक्तस्य तस्य दुर्निरूपत्वादधिकरणत्वादधिकरणकारकोच्छेदः स्यादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **किन्नामेति** । कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षात्साधयत्क्रियामुपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमित्याधारोऽधिकरणमिति सूत्रीयाभियुक्तोक्तिं मनसि निधायाधिकरणलक्षणमाह ॥ **कर्तृकर्मणोरित्यादिना** । ततश्च शयनरूपक्रियाश्रयकर्त्राधारतया कटस्य शयनं प्रत्यधिकरणत्ववद्विक्लित्त्याख्य-क्रियाश्रयौदनरूपकर्माधारतया स्थाल्याः क्रियां प्रत्यधिकरणत्ववच्चेह कर्तृकर्मव्यवहितक्रियां प्रत्याधारत्वमेवाधिकरणत्वं विप्राणामभिलषता वाच्यम् । न च तत्सम्भवति । प्रमाश्रयाणां स्वाश्रितत्वस्यात्माश्रयप्रसङ्गेनासम्भवादिति न मुख्यमधिकरणत्वं तेषामिति भावः । एवं मुख्यार्थानुपपत्तिमभि-धायोपचारप्रयोजकं मुख्यार्थसम्बन्धं दर्शयन्निगमयति ॥ **तस्मादिति** ॥ **सिद्धान्तेति** । ज्ञाने याथार्थ्यस्य मुख्यत्वादेव हि तस्य केवलत्वमन्यत्रा-मुख्यत्वादनुप्रमाणत्वमिति हि सिद्धान्तः । तत्रोभयत्रापि प्रामाण्यस्यैकप्रकारत्वे विभागानुपपत्त्या सिद्धान्तविरोध इत्यर्थः ।

अनु०—**तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः॥ अर्थत्वमर्थतैव स्यान्न क्रियार्थेषु सा मता ॥**

सु०—**प्रकारद्वयस्यान्योन्यस्मिन्ननुवर्तनेनाव्याप्तत्वादित्यत** आह ॥ **तदिति** । **करणभूतयोः प्रत्यक्षानुमानयोस्त्वमुख्यमिति** शेषः । **एतच्च (स्पष्टी) स्फुटीकरिष्यते** । **स्यादेतत्** । यदि याथार्थ्यं **प्रमाणलक्षणं स्यान्न च तत्सम्भवत्यतिव्याप्तेः** । तथा हि । योग्यतावी-प्सापदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथाशब्दार्थाः । अर्थशब्दश्चाभिधेयधनवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु वर्तते । तत्र सादृश्यार्थस्य यथाशब्दस्य न तावदत्र परिग्रहः । यथाऽसादृश्य इत्यव्ययीभावविधाने विशेषणात् । समासान्तरस्यासामर्थ्यादिप्रतिहतत्वात् । अत एव यथार्थानु-भवः प्रमेत्यत्र किं याथार्थ्यमर्थसादृश्यमित्यादिः कस्यचित्प्रश्नोऽनुपपन्नः । नापि योग्यतावीप्सार्थस्य । वाक्यशेषाभावेनार्थयोग्यताया

अर्थानां वीप्साया वा प्रामाण्यापत्तेः । तस्मात्पदार्थानतिवृत्त्यर्थस्येदं ग्रहणम् । अर्थशब्दस्याभिधेयवाचिनो ग्रहणेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । वि-षयापरपर्यायवस्तुवचनस्यैव ग्रहणम् । तथा चार्थं विषयं नातिवर्तते न व्यभिचरति यत्तत्प्रमाणमित्युक्तं स्यात् । एतच्च सकर्मकक्रिया-मात्रेऽस्ति । न हि गमनं गम्यमतिवर्तते । नापि छिदा छेद्यम् । यदेव हि गत्यादिना प्राप्यं तदेव गम्यादि । ततो नेदं लक्षणमित्यत आह ॥ अर्थत्वमिति । अर्यतैव ज्ञेयतैवार्थत्वमर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमस्माकं विवक्षि (ता) तं स्यात् । न तु विषयत्वमित्यर्थः । एत-दुक्तं भवति । यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिवाचित्वमङ्गीकृतमेव । अर्थशब्दस्तु न विषयपर्यायो गृह्यते । किन्तु ज्ञेयवाची । यद्यपि न तत्र तस्य रूढिस्तथाऽप्यर्यत इत्यर्थ इति व्युत्पत्त्या तद्वाचिताऽस्त्येव । अर्तेरौणादिकस्य थप्रत्ययस्य प्रसिद्धत्वात् । गत्यर्थानां च ज्ञाना-र्थत्वादिति । नन्वर्यतेति कथम् । अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति विशेषणात् । मैवम् । स्वामित्वोपचारात् । अर्थो हि ज्ञानापेक्षया प्रधानं विवक्ष्यते । किमतो यद्येवं ज्ञेयतैवार्थत्वमित्यत आह ॥ नेति । क्रियार्थेषु क्रियाविषयेषु साऽर्यता । तदभावाच्च न यथार्थता । क्रिया-स्विति नातिव्यापकं प्रमाणलक्षणमिति शेषः । नन्वेतावताऽपि नातिव्याप्तिपरिहारः । गमनादीनामपि ज्ञेयानतिवृत्तित्वात् । न हि तद्वि-षयो ग्रामादिः सर्वथा न ज्ञेय इति शक्यते वक्तुम् । तदत्यन्ताभावप्रसङ्गादिति । मैवम् । यथा हि पितरि साधुर्मातरि साधुरिति वाक्यं यत्किञ्चित्पित्रादौ साधुत्वेन न पर्यवस्यति । किन्तु स्वीये पित्रादौ । तत्कस्य हेतोः । पित्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वात् । सम्ब-न्धिशब्दानां ह्येष महिमा । अन्यथा पितुर्धनमुपादद्यादित्यादौ बहुविप्लवः स्यात् । सति चैवं शब्दमहिमानमनादृत्य प्रत्यवतिष्ठमानः छलवादितया जीयेत । तथा प्रकृतेऽपि ज्ञेयशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्स्वज्ञेयं नातिवर्तते यत्तत्प्रमाणमित्युक्तं स्यात् । न च ग्र(म)नो पा-धिना गमनेन वा निमित्तेन ग्रामो ज्ञेयः । येन तमनतिक्रम्य वर्तमानं गमनं यथार्थं स्यात् । किन्तु गम्य एव । तत्कथमतिव्याप्तिः । भवति च घटादिर्ज्ञानतत्करणाभ्यामुपाधिनिमित्ताभ्यां ज्ञेय इति । तदिदमुक्तं क्रियार्थेषु सा न मता शब्दार्थतत्त्वविदुषामिति । ननु तथाऽप्यन्योन्याश्रयत्वमात्माश्रयत्वं वा । स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानादिति चेन्न । ज्ञानतत्करणमात्रोपादानेन लक्षणस्य व्याख्यातत्वात् ।

स्वगुणग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रमित्यत्र यथेति । ननु किमिदं प्रमाणस्य ज्ञेयाव्यभिचारित्वं नाम । किं प्रमेयव्याप्यत्वं किंवा यावत्प्रमेयगोचरत्वम् । आद्येऽपि व्याप्तिः किं देशतः किंवा कालतः । न प्रथमः । प्रमाणासमानदेशार्थविषयप्रमाणेष्वव्याप्तेः । न द्वितीयः । अतीतादिविषयप्रमाणाव्याप्तेः । नान्त्यः । असर्वज्ञज्ञानानां तत्करणानां चाप्रामाण्यप्रसङ्गादिति । मैवम् । अद्वैतागमादेस्तत्त्वावेदकत्वलक्षणं प्रामाण्यमभ्युपगच्छता परेणा (पि तस्या) प्यस्यार्थस्य निर्वक्तव्यत्वात् । परेणाङ्गीकृतमुपादा (य मया व्यव) यास्माभिर्व्यवह्रियते न तु किमपि लक्षणं व्यवस्थाप्यत इति चेन्न । स्वप्रतिपत्ताववश्याश्रयणीयत्वाद्व्यवस्थायाः । न हि स्वप्रकाशं तत्त्वमित्येतावता विना वेदान्ताधिगमं तदधिगमः शक्योऽङ्गीकर्तुम् । अथावेदितस्य सत्त्वं तत्त्वावेदकत्वमिति ब्रूयात्तदा विभ्रमेऽतिव्याप्तिः स्यात् । तत्राप्यावेदितस्येदमाकारस्य सत्त्वात् । अथ यावदावेदितस्य सत्त्वं तत्त्वावेदकत्वं सदेकगोचरत्वमिति यावदिति वदेत् । तदेवास्माकमपि याथार्थ्यमिति वदामः । नन्वेवमपि भ्रमेऽतिव्याप्तिः । न हीदमंशो वा रजतत्वादिजातिर्वा तत्सम्बन्धः समवायो वा तत्तादात्म्यं वा न सत् । अन्यत्र सत्त्वेऽप्यत्रासदिति चेत् । न हि देवदत्तो गृहे सन्नित्यसन्नेव । न चायमस्त्यस्माकं प्रसङ्गः । अधिष्ठानेतरस्य सर्वस्यानिर्वचनीयतयाऽङ्गीकारादिति । मैवम् । अस्माभिरपि तस्यात्यन्तासत्त्वस्वीकारात् । अथ मतं किं विषयसत्त्वं तदानीमभिमतमुत पूर्वमथ पश्चाद्यद्वा सर्वदाऽथवा यदाकदाचिद्यादि वा यद्यद्देशकालयोर्यथा प्रतीतं तस्य तद्देशकालयोस्तथात्वेन । नाद्यः । अतीतानागत (विषय) प्रमाणाव्यापनात् । न द्वितीयः । वर्तमानानागतविषयाव्याप्तेः । पाकरक्तेऽपि घटे नीलप्रतीतौ विभागोत्तरकालं संयुक्तप्रत्यये वाऽतिव्याप्तेश्च । न तृतीयः । अतीतादिविषयाव्याप्तेः । भाविपाकजरागे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिना रक्तताप्रतिभासेऽतिव्याप्तेश्च । न चतुर्थः । अनित्यविषयाव्याप्तेः । न पञ्चमः । पूर्वोक्तविभ्रमेऽतिव्याप्तेः । नापि षष्ठः । देशकालप्रमाणाव्याप्तेः । न हि देशकालयोर्देशकालान्तरमस्तीति । मैवम् । देशकालयोरपि स्वसम्बन्धेन निरूपणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा यद्यथाभूतं प्रतीत तस्य तथाभूतस्य सत्त्वमित्युक्त एव नातिप्रसङ्गः । देशकालयोरपि विशेषणान्तरवद्यथाभूतमित्यनेनैव गृहीतत्वात् । विशेषानुक्तेरुक्तदोषाप्रसक्तेश्च । तथाऽपि

९*

निश्चायकाभावेनासम्भवीदं लक्षणम् । तथा हि । ज्ञानयाथार्थ्यं किमदुष्टकरणजन्यत्वेनावधारणीयम् । उत दुष्टकरणाजन्यत्वेनाथ प्रवृत्तिसामर्थ्येन । यद्वा ज्ञानान्तरसंवादेन । किंवा विसंवादाभावेन । नाद्यः । तस्यापि दुरवधारणत्वात् । ज्ञानयाथार्थ्येन तदनुमाने चेतरेतराश्रयत्वापत्तेः । नित्यज्ञानेषु तदभावाच्च । न द्वितीयः । अशक्यावधारणत्वात् । न तृतीयः । सर्वत्र तदभावात् । न चतुर्थः । सुखादिज्ञाने तदभावात् । ज्ञानमात्रसंवादाङ्गीकारे च धारावाहिकविभ्रमेऽपि तद्ग्रहापत्तिः । यथार्थज्ञानसंवादाभ्युपगमे तु तत्तद्याथार्थ्यावधारणेनानवस्था । न पञ्चमः । असञ्जातबाधभ्रमेऽपि तदापातात् । पुरुषदेशकालविकल्पानुपपत्तेश्चेति । मैवम् । तथा सति वेदान्तजनितविज्ञानस्यापि याथार्थ्यानवधारणप्रसङ्गात् । विषयसत्यत्वात्तदवधारणमिति चेत्तदेव कथम् । ज्ञानसामर्थ्यादिति चेत् । किं ज्ञानमात्रस्य सामर्थ्यमुत यथार्थतया निश्चितस्य । आद्ये शुक्तिरजतादेरपि सत्यतापत्तिः । द्वितीयेऽपि किमेतस्यैव ज्ञानस्योत ज्ञानान्तरस्य । न प्रथमः । परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अनवस्थाद्यापातात् ।

टि०—उभयत्र प्रामाण्यस्यानेकप्रकारतया मूलारूढत्वासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ करणेति । ननु तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तम् । तथा सति ज्ञानवच्छब्दस्यापि केवलत्वापातादित्यत आह ॥ एतच्चेति । ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमित्यादिना न ज्ञानसमकक्षतया शब्दे याथार्थ्यं मुख्यं किन्तु करणत्रयापेक्षया ज्ञान एव तन्मुख्यं करणेष्वनिर्धारणायां शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोस्त्वमुख्यम् । ते एते परमुख्यमुख्ये एकीकृत्य तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तमिति स्फुटीकरिष्यत इत्यर्थः । यद्वा ननु च प्रामाण्यस्यानेकप्रकारत्वे प्रकारद्वयस्यान्योन्यसिन्नवर्तमानादुक्ताव्यापितादवस्थ्यमित्यत आह ॥ एतच्चेति । अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत इत्यादिनेति शेषः । नन्वर्थत्वमर्थत्वैव स्यादित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च लक्षणान्तर्गतस्यार्थशब्दस्य व्याख्यानार्थं तादिति वाच्यम् । तथा सति यथाशब्दार्थस्यापि वक्तव्यत्वापातात् । न च प्रसिद्धेषु योग्यताद्यर्थेषु प्रकृताविरुद्धो यथाशब्दार्थो ज्ञातुं शक्यत इति तदनभिधानमिति वाच्यम् । तथा सति प्रसिद्धेष्वभिधेयाद्यर्थेषु प्रकृताविरुद्धस्यार्थशब्दार्थस्य ज्ञातुं शक्यत्वेन तदभिधानवैयर्थ्यापातादित्यतोऽर्थशब्दस्यैव व्याख्याने नियामकं वदंस्तद्वाक्यमवतारयति ॥ स्यादेतदिति ॥ अति-

व्याप्तेरिति । सकर्मकगमनादिक्रियामात्र इति शेषः । कथं गमनादिक्रियाया याथार्थ्यं येन तत्रातिव्याप्तिरित्यतो विषयमनतिक्रम्य वर्तमानत्वात्तदिति वक्तुं कुतोऽत्रानेकार्थयथाशब्दस्यानतिक्रममात्रार्थत्वं कुतश्चानेकार्थस्यार्थशब्दस्य विषयमात्रार्थत्वमित्यतोऽर्थान्तरासम्भवप्रदर्शनपूर्वकं तदुभयं व्यवस्थापयितुं सम्भावितान्यथार्थशब्दयोरर्थांस्तावद्दर्शयति ॥ **तथा हीत्यादिना** ॥ **यथाशब्दार्थ इति** । यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वार्थानतिक्रम इत्यमरोक्तेरिति भावः । **वर्तत इति** । अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरोक्तेरिति भावः । इदानीं परिशेषेणानतिक्रमार्थत्वं व्यवस्थापयितुं यथाशब्दार्थान्तराणि पराचष्टे ॥ **तत्रेति** । कुतो न परिग्रह इत्यतः सादृश्यार्थत्वे यथाशब्दस्य किमत्राव्ययीभावोऽभिमतः किंवा ततोऽन्य इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **यथेति** ॥ **विशेषणादिति** । असादृश्य इति सादृश्यव्यतिरिक्तत्वेन यथाशब्दार्थस्य विशेषणादित्यर्थः । असादृश्यार्थकस्यैव यथाशब्दस्य यथासादृश्य इत्यनेनाव्ययीभावनियमनान्न सादृश्यार्थकस्य तस्यार्थशब्देनाव्ययीभावोऽन्यथा हि यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव समासस्य सिद्धत्वाद्यथासादृश्य इति सूत्रस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत एवोक्तं वाऽनेन यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेण सिद्धम् । इदन्तु वचनं सादृश्यप्रतिषेधार्थमितीत्याशयः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **समासान्तरस्य चेति** । सादृश्यसापेक्षत्वात्तदर्थकयथाशब्दस्यासमर्थत्वान्न समासान्तरं सम्भवतीत्यर्थः । नित्यसापेक्षत्वादसामर्थ्येऽपि समासोऽर्थशब्देनावश्यमभ्युपगमनीयः । अन्यथा यथा सादृश्य इति सादृश्यार्थकयथाशब्दस्य समासाप्रसक्त्या तन्निषेधानर्थक्यप्रसङ्गादित्यपरितोषादाह ॥ **आदीति** । अनेन प्रकृतानुपयोगित्वपरिग्रहः । तत्पुरुषादेः प्रकृतप्रामाण्यानुपपादकत्वेन प्रकृतानुपयोगित्वादिति ध्येयम् । अन्ये तु समासान्तरेऽर्थसादृश्यस्य लक्षणार्थतया पर्यवसानादस्त्यादिक्रियासापेक्षयथाशब्दस्यार्थशब्देनासामर्थ्यान्न समासः सम्भवतीत्यर्थः । आदिशब्देन समासान्तरेऽर्थशब्दस्यैवोपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातप्रसङ्गस्य सङ्ग्रह इत्याहुः । केचित्त्वसादृश्य इति विशेषणादव्ययीभावासम्भवेऽपीह यथासदृशोऽर्थो यस्येत्येव बहुव्रीहिरेव किन्न स्यादित्यत आह ॥ **समासान्तरस्येति** । सादृश्यस्येतरान्वितत्वेन तदर्थकयथाशब्दस्यान्यपदार्थेनासामर्थ्यात्सादृश्यवाचकयथाशब्दस्य सादृश्यवत्परत्वाश्रयणाल्लक्षणापत्तिश्चेत्याशय इत्याहुः ॥ **अत एवेति** । सादृश्यार्थत्वे समासानुपपत्त्या समासेन सादृश्यार्थत्वाभावस्यैव निर्णीतत्वादेवेत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन तत्त्वविषयकस्वरूपावधा-

न्तरपरिग्रहः ॥ **कस्यचिदिति** । खण्डनकारस्येत्यर्थः । सम्भावितस्यैव प्रष्टव्यत्वादिति भावः । एवं प्रकृते सादृश्यार्थत्वासम्भवमुपपाद्य योग्यत्वाद्यर्थत्वासम्भवमप्युपपादयति ॥ **नापीति** । अत्र परिग्रह इत्यनुवर्तते । उभयत्र हेतुमाह ॥ **वाक्येति** । योग्यार्थत्वे यथाशब्दस्यार्थस्य योग्यतेत्यर्थपर्यवसानाद्वीप्सार्थत्वे चार्थमर्थं प्रतीत्यर्थपर्यवसानादर्थयोग्यताया वाऽर्थवीप्साया वा प्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । नन्वत्रैव सादृश्यार्थत्वपक्षेऽप्यर्थसादृश्यस्य प्रामाण्यमापादयितुं शक्यत इति कुतस्तदनापादनम् । तत्र तदापादनासम्भवादनापादने चापादने च कुतोऽत्रापि तदापादनसम्भवो येनार्थयोग्यतादेस्तदापाद्यत इत्यतः सादृश्यार्थत्वे यथाशब्दस्योक्तरीत्या समासानुपपत्त्या तद्रूपवाक्यदोषेणार्थसादृश्यस्य प्रामाण्यमिहापादितम् । योग्यताद्यर्थत्वे तु समासानुपपत्तिरूपवाक्यदोषाभावेनार्थयोग्यतायास्तद्वीप्साया वा लक्षणवाक्यार्थतया लाभसम्भवात्तन्मूलकमर्थयोग्यतादेः शक्यते प्रामाण्यमापादयितुमिति तदेवेहापाद्यत इत्याशयेनोक्तं वाक्यदोषाभावेनेति । वाक्यशेषाभावेनेति पाठे लक्षणे तद्व्यावर्तकपदाश्रयणेनेत्यर्थः । एवं प्रसक्तयथाशब्दार्थान्तरप्रतिषेधं विधायेदानीं परिशेषयति ॥ **तस्मादिति** ॥ **पदार्थेति** । समभिव्याहृतपदार्थेत्यर्थः । नन्वनतिक्रमार्थत्वं न यथाशब्दस्य युज्यते तथा सति यथाशब्दस्यानतिक्रमार्थे यथासादृश्य इत्यव्ययीभावविधानादव्ययीभावस्य च नपुंसकत्वविधानादुपकुम्भमित्यादिवद्यथार्थं प्रतीतिरित्यादिप्रयोगप्रसङ्गेन यथार्थाप्रतीतिरित्यादिप्रयोगस्यासाधुत्वप्रसङ्गादिति चेन्न । तस्येष्टत्वात् । वक्ष्यति चैतत्स्वयमेव ग्रन्थकारो यथार्थानुभवस्य इत्येतद्व्याख्यानावसर इति ध्येयम् । एवं यथाशब्दार्थमभिधायार्थशब्दस्यापि प्रसक्तार्थान्तरप्रतिषेधप्रदर्शनपूर्वकं विषयार्थत्वं परिशेषेण दर्शयति ॥ **अर्थशब्दस्य चेति** ॥ **अव्याप्तिप्रसङ्गादिति** । अभिधेयवाचिनो ग्रहणे तदनतिक्रमस्य शब्दमात्रगतत्वेऽपि प्रत्यक्षादावभावात्तत्राव्याप्तिप्रसङ्गः । धनप्रयोजननिवृत्तिवाचिनो ग्रहणे च तत्तदनतिक्रमस्य तत्तज्ज्ञानमात्रवृत्तित्वेऽपि तदन्यत्र घटादिज्ञाने सत्त्वात्तत्राव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **विषयापरपर्यायेति** । अर्थो विषयार्थतयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधाये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजन इति मेदिनीकारोक्तेरिति भावः । एवं लक्षणवाक्यान्तर्गतपदार्थो निरूपितः । तेनार्थशब्देन विषयस्य यथाशब्देन च तदनतिक्रमस्य लाभेऽपि विषयानतिक्रम्य वर्तमानत्वस्य कथं लाभ इत्यतो यथार्थशब्दयोरव्ययीभावसमासेन तल्लाभ इत्याशयेनाव्ययीभावसमासप्रदर्शनपूर्वकमभिमतं वाक्यार्थमाह ॥ **तथा चेति** ।

एवमतिव्याप्त्युपयोगिनो लक्षणवाक्याल्लाभमुपपाद्येदानीमतिव्याप्तेरिति प्रतिज्ञातामतिव्याप्तिं दर्शयति ॥ **एतच्चेति** । विषयमनतिक्रम्य वर्तमानं चेत्यर्थः । सकर्मकक्रियामात्रे गमनादिरूपक्रियायामित्यर्थः ॥ **न हीति** । छेद्यमतिवर्तत इति सम्बन्धः । ननु कर्मानेकविधान्निवर्त्यं विकार्यं च । तत्र यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते तन्निवर्त्यं विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्-गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदित्युक्तेः । तत्र निवर्त्यं यथा कटं करोतीत्यादि । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्यं यथा काष्ठं भस्मकरोतीत्यादि । गुणान्तरोत्पत्त्या यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीति । तत्रासतोर्भस्मकुण्डलयोर्जायमानत्वेन निवर्त्यत्वम् । काष्ठसुवर्णादेस्तु विक्रीयमाणत्वेन विकार्यत्वम् । तदिह कथं ग्रामदारुणयोर्गम्यादिकर्मत्वं येन ग्रामदारुणी गम्यछेद्ये स्याताम् । न चात्र गम्यादिनिवर्त्यं विकार्यं वा किञ्चिद्दृश्यते यद्गम्यादि स्यात् । ततो गत्यादेरपि गम्याद्यतिक्रम्यवृत्तेर्न तत्रातिव्याप्तिरित्यतो नोक्तरूपेण द्विविधमेव कर्म किन्तु प्राप्यान्तर्भावेन त्रिविधं निवर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतमिति हरिणोक्तेः । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति तल्लक्षणम् । तद्यथाऽऽ-दित्यं पश्यति हरिं भजतीत्यादि । तत्र रज्जुं सृजति काष्ठं दहतीत्यादौ प्रत्यक्षेणैव देवदत्तं रोषयतीत्यादौ च सुखवैक्लव्यादिकार्यानुमानेनैव च नात्र प्रत्यक्षेणानुमानेन वा क्रियाकृतः कश्चिदतिशयो दृश्यत इत्यादित्यादेः प्राप्यत्वमेव । तथा च ग्रामादेराद्यप्रकारद्वयाभावेऽप्यादित्यादिवत्तृतीयप्रकारा-क्रान्तत्वाद्युक्तं ग्रामादेरपि गत्यादिकर्मत्वमिति न गम्याद्यतिक्रमो गत्यादेरित्यतिव्याप्तिरेवेत्याशयेनाह ॥ **यदेवेति** । ननु च याथार्थ्यमिति लक्षण-वाक्यान्तर्गतार्थशब्दार्थस्यैव वक्तव्यत्वादर्थत्वमर्थतैवेत्यर्थत्वार्यत्वयोरभेदकथनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यत आह ॥ **अर्थत्वमर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति** । नन्वभिधेयत्वादेरप्यर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्कथमर्थतैवेत्यवधारणमित्यत उक्तमत्रेति । तथा च प्रकृतलक्षणान्तर्गतार्थशब्दप्रवृत्तावभिधेयत्वादेरनिमि-त्तत्वादप्युक्तमवधारणमिति भावः । ननु मूले यथाशब्दस्यार्थान्तरमनुक्त्वा कुतोऽर्थशब्दस्यैव प्रसिद्धार्थपरित्यागेनार्थान्तरवर्णनं कथं चार्थे शब्द-स्य ज्ञेयवाचित्वं तत्र तस्य रूढेरभावाद्योगस्य चाप्रतिभासादित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अङ्गीकृतमेवेति** । प्रसिद्धार्थाङ्गीकारेऽनुपपत्तेर-भावान्न यथाशब्दस्यार्थान्तरमुक्तमिति भावः ॥**औणादिकथप्रत्ययस्येति** । कर्मणीति शेषः । ऋ गतावित्यस्मादुपिकुपिगार्तिभ्यः स्थनित्यौणादिकसूत्रेण

कर्मणि थन्प्रत्यये सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यार्धधातुके परतो गुणे उरण् रपर इति परत्वे अचो रहाभ्यामिति यस्य द्वित्वेऽर्थशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । ननु तथाऽप्यर्थशब्दस्य गतिकर्ममात्रवाचित्वलाभेऽपि न ज्ञेयवाचित्वलाभ इत्यत आह ॥ **गत्यर्थानामिति** । अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति भावः । यद्वा सर्वगत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायादिति भावः । नन्वर्तेरचो यदिति सामान्यलक्षणप्राप्तयदपवादकस्य ऋहलोर्ण्यदिति ण्यतः स्वामिवैश्ययोरभिधेययोः सतोरेवापवादे-नार्यस्वामिवैश्ययोरिति यत्प्रत्ययविधानादर्यः स्वामीत्यादिवत्प्रकृतेऽर्थस्य स्वामित्वाद्यभावेन प्रकृते तदप्राप्तेरपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन ऋहलोर्ण्यदिति ण्यति तस्य णित्वादचो ञ्णितीति वृद्धौ परत्वे चार्यो ब्राह्मण इत्यादिवदार्यतेति भवितव्यमर्यतेति तु कथमित्याशयेनाक्षिपति ॥ **नन्वि-त्यादिना** । स्वामित्वोपचारे बीजभूतं गुणमाह ॥ **अर्थो हीति** । अर्थतथात्वस्य ज्ञानप्रामाण्यप्रयोजकत्वादर्थस्य ज्ञानापेक्षया प्राधान्यमित्यवधेयम् । क्रियार्थेष्वित्यत्र क्रियासाध्यफलेष्विति तज्ज्ञेयेष्विति वाऽन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे ॥ **क्रियाविषयेष्विति** । सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादर्थत्वव्याख्यान-स्यैवायं परामर्शो नार्थत्वस्येत्यभिप्रेत्याह ॥ **साऽर्यतेति** । लक्षणस्यातिव्याप्तौ शङ्कितायां क्रियायां लक्षणाभावस्यैव व्युत्पादनीयत्वात् । क्रियावि-षयेष्वर्थत्वाभावव्युत्पादनमसङ्गतमित्यतो लक्षणाभावव्युत्पादनार्थत्वान्नासङ्गतिरिति भावेनापेक्षिताध्याहारेण साकाङ्क्षवाक्यं तत्परतया योजयति ॥ **तदभावाच्चेति** । क्रियार्थेषु न सेत्येतावतैव पूर्तेः किं मतग्रहणेनेत्यतोऽतिव्याप्तिपरिहारार्थं तदिति भावेन पुनरतिव्याप्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेता-वताऽपीति** । अर्थशब्दस्य ज्ञेयवाचित्वपरिग्रहमात्रेणापीत्यर्थः ॥ **तदत्यन्ताभावेति** । सर्वथाऽज्ञेयस्य ग्रामादेः सत्त्वे प्रमाणाभावेन तदत्यन्तासत्त्व-प्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **विप्लव इति** । यस्यकस्यचित्पुत्रो यस्यकस्यचिद्धनमुपादद्यादित्येवंरूप इत्यर्थः ॥ **स्वज्ञेयमिति** । स्वेनोपाधिना स्वेन निमित्तेन वा ज्ञेयमित्यर्थः । कथमुक्तविवक्षयाऽतिव्याप्तिनिरास इत्यतः किं गमनस्य ज्ञेयत्वोपाधित्वमभिमतं किं वोपाधिनिमित्तत्वमिति विकल्पं मनसि निधाय पक्षद्वयस्यापि क्रियायामसम्भवमाह ॥ **न चेति** । माऽस्तु तर्ह्यतिव्याप्तिरसम्भवस्तु स्यादेवोक्तरूपज्ञेयानतिक्रमस्य ज्ञानतत्करणयोरयोगादित्यत आह ॥ **भवति चेति** । घटादेर्ज्ञानविषयत्वरूपज्ञेयतायां ज्ञानस्य तच्छरीरान्तःप्रविष्टतयोपाधित्वस्य चक्षुरादेश्च ज्ञेयत्वोपाधिज्ञाननिमित्तत्वस्य सत्त्वान्ना-सम्भवो गमनस्य चोक्तरूपज्ञेयताशरीरानन्तर्भावान्न ज्ञेयोपाधित्वं ज्ञानवत् नापि ज्ञानकरणवदुपाधिरूपज्ञाननिमित्तत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिरित्याखण्ड-

लार्थः ॥ **शब्दार्थतत्त्वेति** । सम्बन्धशब्दार्थतत्त्वेत्यर्थः । भाष्यकारीयमतिव्याप्तिनिराकरणं दोषान्तरनिरासोपलक्षणमित्यभिप्रेत्य दोषान्तरमाशङ्कते ॥ **ननु तथाऽपीति** । अतिव्याप्तिपरिहारेऽपीत्यर्थः । नेदं लक्षणमिति शेषः । लक्षणदोषाभावे कुतो लक्षणत्वमित्यतोऽतिव्याप्त्यभावेऽप्यसम्भवाख्यतद्दोषान्न लक्षणत्वमित्याशयवानसम्भवमुपपादयति ॥ **अन्योन्याश्रयत्वमित्यादि** । यतोऽत्र भवतीति शेषः । अन्योन्याश्रयादिकमुपपादयति ॥

॥ **स्वशब्देन प्रमाणस्येति** । अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगात्स्वशब्दार्थभूतप्रमाणज्ञाने सत्येव विषयस्य प्रमाणज्ञेयत्वसिद्धिस्तज्ज्ञेयत्वसिद्धौ च तद्विषयीकारिप्रमाणसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वं प्रमाणं स्वसिद्ध्यर्थं स्वज्ञेयमपेक्षमाणमतः स्वात्मानमपेक्षत एवेत्यात्माश्रयत्वमिति भावः । स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानेऽपि ज्ञानत्वेन तत्करणत्वेनैव च रूपेण तदभिधानस्याभिमतत्वेन प्रमाणत्वेन रूपेण तदभिधानानङ्गीकारान्नोक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयादिप्रसङ्ग इति नासम्भवो लक्षणस्येत्याशयेन समाधत्ते ॥ **ज्ञानतत्करणमात्रेति** । प्रमाणत्वेन रूपेण प्रमाणस्य स्वशब्देनानभिधानेऽपि ज्ञानत्वादिरूपेणाभिधानात्कथमन्योन्याश्रयादिनिरास इत्यतो न यथाकथञ्चित्स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानमात्रेणान्योन्याश्रयत्वादि किन्तु लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण तदभिधान एवेति परेणाङ्गीकारयितुमनुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ **स्वेति** । अत्र हि स्वशब्देन श्रोतत्वेन रूपेण श्रोत्रग्रहणे उक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयादिप्राप्त्येन्द्रियत्वादिना रूपेण श्रोत्रग्रहणेन श्रोत्रत्वेन रूपेण तदनभिधानान्नान्योन्याश्रयादीति नासम्भव इत्येव परेण समाधियते । तत्र यदि यथाकथञ्चित्प्रमाणाभिधानेऽपि प्रकृतलक्षणेऽन्योन्याश्रयाद्यपरिहारेणासम्भव इति मन्यसे तदा परकीयलक्षणेऽपि श्रोत्रस्य श्रोत्रत्वेन रूपेण स्वशब्देनाभिधानेऽपि यथाकथञ्चिदभिधानस्य परेषामपि सम्मतेरन्योन्याश्रयाद्यपरिहारापत्त्या तल्लक्षणस्याप्यसम्भव एव स्यादिति लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यस्य स्वशब्देनाभिधान एवान्योन्याश्रयादि भवति । ननु यथाकथञ्चित्तदभिधानमात्रेणेति परेषामपि सम्मतमेवेति न प्रकृतलक्षणस्याप्यसम्भव इति भावः । ज्ञेयाव्यभिचारित्वं किं तत्त्वविषयकमभिमतं किंवा ज्ञेयव्यभिचारशून्यत्वम् । नाद्यः । वक्ष्यमाणरीत्या विभ्रमेऽतिव्याप्तेरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षेप्तुं विकल्पयति ॥ **नन्विति** । धूमादौ वन्हिव्याप्यत्वरूपतया तदव्यभिचारित्वप्रसिद्धेराद्यकोटिप्रसक्तिः । अभिमुख्येन चारोऽभिचारस्तदभावो व्यभिचारस्तदभावो व्यभिचारित्वं ततश्च द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायाद्यावत्प्रमेयगोचरत्वं लक्ष्यत

इत्यभिप्रायेण द्वितीयकोटिप्रसक्तिरिति ध्येयम् । यद्वा प्रमेयं न व्यभिचरति परित्यजति सर्वमपि गृह्णातीति यावदित्यभिप्रायेण द्वितीयकोटिलाभः । अथवा प्रमाणस्य किञ्चित्प्रमेयमविषयीकृत्य विद्यमानत्वमेव प्रमेयव्यभिचारित्वं तदभावो यावत्प्रमेयगोचरत्वमेव तदव्यभिचारित्वमित्याशयेन द्वितीयकोटिप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । दूषणभागप्रज्ञप्तये आद्यं विकल्पयति ॥ आद्येऽपीति । धूमाग्न्योरिव किमिहैकदेशसम्बन्धो व्याप्तिः किंवा समुद्रवृद्धिचन्द्रोदयवदेककालनियम इति प्रश्नार्थः । तत्राद्यमपवदति ॥ नेति । हेतुमाह ॥ प्रमाणेति ।ज्ञानतत्करणरूपप्रामाण्येन सह विभिन्नदेशा ये घटाद्या अर्थास्तज्ज्ञानादीनां प्रामाण्यं स्यात् । ज्ञानस्यात्मैकगुणस्यात्मनिष्ठत्वात्करणानां च देहनिष्ठत्वाद्घटादीनां धराद्यधिकरणत्वादिति भावः । आत्मसमवेता ये सुखादयस्तज्ज्ञानानामप्यात्मसमवेतत्वेन समानदेशत्वात्प्रमाणत्वं सम्भवतीत्याशयेनोक्तं प्रमाणासमानदेशेति । उपलक्षणं चैतत् । देहादावात्मत्वादिभ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्रात्मत्वादिधर्मस्यान्यत्र देहादावारोपकज्ञानानामारोप्यमाणधर्मस्यात्मत्वादेश्चात्ममात्रनिष्ठत्वेन देशाव्यभिचारस्य सत्त्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । एककालसम्बन्ध एव प्रमाणप्रमेययोर्व्याप्तिरिति द्वितीयोऽपि नेत्याह ॥ नेति । कुत इत्यत आह ॥ अतीतेति । अतीतानागतविषयानुमानागमयोरव्याप्तेरित्यर्थः । विशिष्टनदीपूरेण लिङ्गेनाभूद्वृष्टिरित्यनुमीयते मेघोदयदर्शनाच्च भविष्यति सेति । तत्रानुमेयार्थेन वृष्ट्यनुमानस्यासमानकालत्वादनुमाने कालान्तरभाविनियोगादिबोधकागमादेरप्यर्थेनासमानकालत्वादागमे चाव्याप्तिरिति भावः ॥ असर्वज्ञविज्ञानानामिति । तेषां यावत्प्रमेयगोचरत्वाभावात्तद्भावे च सर्वेषामपि सार्वज्ञ्यं स्यादित्याशयेनासार्वज्ञेति हेतुगर्भं विशेषणम् । तत्त्वविषयकत्वमेव ज्ञेयाव्यभिचारित्वमिह विवक्षितमिति न ज्ञेयाव्यभिचारित्वस्य दुर्निरूपत्वमित्याशयेनाद्यपक्षोक्तदोषपरिहारं परेणैव वाचयितुं गूढाभिसन्धिः प्रतिबन्दीमुपादत्ते ॥ मैवमिति ॥ अस्यार्थस्येति । भ्रमव्यावृत्ततत्त्वावेदकत्वशब्दार्थस्येत्यर्थः । परं प्रति व्यवहारदशायां पराङ्गीकृतमुपादाय व्यवहारोपपत्तावपि स्वस्य प्रामाण्यप्रतिपत्त्यर्थं लक्षणव्यवस्थाऽवश्यमाश्रयणीयेत्याह ॥ स्वप्रतिपत्ताविति । अन्यथा तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थं तदुपादानं न स्यादिति भावः । ननु स्वप्रतिपत्तावपि न मया व्यवस्थाऽवश्याश्रयणीया तत्त्वस्य स्वप्रकाशत्वेन प्रमाणावेद्यत्वादित्यत आह ॥ न हीति । अन्यथा दर्शनार्थं श्रवणादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । भ्रमव्यावृत्तं तत्त्वावेदकत्वं निर्वक्तव्यमिति प्रतिबन्दीमाददानस्याशयमजानानः शङ्कते ॥ अथेति । भ्रम-

साधारणत्वान्नायं तत्त्वावेदकत्वशब्दार्थ इति स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ **सत्त्वादिति** । रजतं नेति रजतांशे बाधवदिदं नेति बाधाभावान्नेदमास्पदस्य भ्रमेऽसत्त्वमिति भावः । भ्रमव्यावृत्ततत्त्वावेदकत्वशब्दार्थं परेणैव वाचयति ॥ **अथेति** । तथा च न भ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्रेदमास्पदस्य सत्त्वेऽपि यावदावेदितं तस्य सत्त्वाभावादिति भावः । नन्वेवं माऽस्त्वतिव्याप्तिर्यावदावेदितसत्त्वरूपतत्त्वावेदकस्य यावदावेदितमात्रवृत्तित्वेन प्रमाणमात्रवृत्तेरसम्भवः स्यादित्यत आह ॥ **सदेकेति** । तथा च नोक्तदोषद्वयमपीति भावः । एवं तर्हि मन्मतेऽपि न ज्ञेयाव्यभिचारित्वस्य दुर्निरूपत्वमुक्तरूपतत्त्वावेदकत्वस्यैव ज्ञेयाव्यभिचारित्वशब्दार्थत्वसम्भवात्ततश्च न तत्र भ्रमेऽतिव्याप्तिरिति स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ **तदेवेति** । सदेकगोचरत्वं भ्रमव्यावृत्तत्वात्स्वमते भवति प्रामाण्यं न त्वन्मते भ्रमसाधारणत्वादिति वैषम्यान्न प्रतिबन्दीग्रहणमुपपद्यत इत्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्वेवमपीति** । कथं भ्रमस्य सदेकगोचरत्वमित्यतो भ्रमस्य संसर्गारोपत्वेन तादात्म्यारोपत्वेन च द्वैविध्याद्द्विविधारोपविषयप्रदर्शनपूर्वकं तत्सत्त्वमुपपादयति ॥ **न हीति** । भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वात्तत्र विशेष्यविशेषणतत्संसर्गाणामेव भानं वाच्यम् । तत्रेदमिति द्विविधारोपेऽपि भासमानविशेष्यप्रदर्शनं तादृशं विशेषणं दर्शयति ॥ **रजतत्वादिजातिरिति** । एतच्च संसर्गारोपाभिप्रायेण । तादात्म्यारोपे रजतमित्यपि आह्यम् । संसर्गारोपे भासमानं संसर्गं दर्शयति ॥ **तत्सम्बन्धः समवायो वेति** । रजतत्वादिजातिसम्बन्ध इत्यर्थः । तादात्म्यारोपे भासमानं सम्बन्धमाह ॥ **तदिति** । विशेषणीभूतरजतादितादात्म्यमित्यर्थः । यद्वा नन्वेवमिति ग्रन्थस्यायमर्थः । सद्गोचरत्वं प्रामाण्यमित्युक्ते भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासार्थमेकेति विशेषणमिति वक्तव्यम् । न च तद्युक्तम् । एवं विशेषणेऽप्यतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादिति मिथ्याध्यवसायो विपर्यय इति तल्लक्षणपर्यालोचनया सदेकगोचरत्वाभावादुक्तलक्षणव्यावृत्तिः प्रतीयते तत्कथं तत्रातिव्याप्तिरित्यतो रजतप्रत्ययस्येदमंशो वा रजतत्वादिजातिर्वा तयोः सम्बन्धो वा विषयो न पुनर्विषयान्तरमपि सम्भवति । इदं रजतमित्यत्र त्रयाणामेव प्रतिभासात्तत्र किमिदमंशस्य सत्त्वान्नेत्युच्यते रजतत्वादिजातेर्वा तत्सम्बन्धस्य वेति विकल्पत्रयं मनसि निधायाद्यपक्षद्वयं क्रमेण दूषयति ॥ **न हीति** । सदिति वक्ष्यमाणं लिङ्गविपरिणामेनेदमंश इत्यादिनाऽपि सम्बध्यते । बाधाभावादिदमंशरजतत्वजात्योर्नासत्त्वं सम्भवतीत्यर्थः । अस्तु तर्हि तृतीयो निरवद्यत्वादित्यतः स तावन्नाप्रतिभासमानो विषयोऽतिप्रसङ्गात्किन्तु

प्रतिभासमाने एवेति न तस्यासत्त्वमित्याह ॥ तत्सम्बन्धं इति । न हीत्यनुवर्तते । अवभासमानोऽपि भ्रान्तिविषयत्वादसत्किं न स्यादित्याशङ्क्य तत्स्वरूपं दर्शयितुं तत्तत्पक्षविशेषमाश्रित्य सम्बन्धविशेषमाह ॥ समवाय इति । इदमिति सामान्यं रजतमिति विशेषोऽथवा रजतमिति सामान्यमिदमिति विशेषोऽनयोश्च सम्बन्धः समवाय इति तार्किकाः । तादात्म्यमिति भाट्टाः । तत्र तार्किकसमयमनुसृत्योक्तं समवाय इति । भाट्टसमयमनुसृत्याह ॥ तत्तादात्म्यमिति । इदमंशस्य रजतत्वादिजातेश्च तादात्म्यमित्यर्थः । किमुक्तरूपसम्बन्धस्य सत्त्वमात्रं निषिध्यते किंवा यद्विशेषणविशिष्टतयाऽसौ प्रतिपन्नस्तस्य तद्विशेषणविशिष्टतया सत्त्वम् । आद्ये समवायविलोपेन पदार्थन्यूनतापत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयमाशङ्कते ॥ अन्यत्रेति । न सत्त्वमात्रं निषिध्यते किन्तु विशिष्टसत्त्वम् । न चात्र शुक्तिरजतत्वाभ्यां विशिष्टं सत्त्वमस्तीति कथं भ्रमस्य सदेकगोचरत्वमित्यर्थः । शुक्तौ रजतत्वसमवायो नेति नञः केन सम्बन्धः किं समवायस्वरूपेण किंवा तस्य ताभ्यां सम्बन्धान्तरेण । नाद्यः । तथा सति समवायविलोपेन पदार्थन्यूनत्वापरिहारात् । द्वितीये सम्बन्धान्तरनिषेधेऽपि समवायस्य न काचित्क्षतिरित्यभिप्रेत्योक्तार्थेऽनुरूपं दृष्टान्तमेवाह ॥ न हीति । देवदत्तस्य गृहसंसर्गनिषेधेऽपि न देवदत्तस्य सत्त्वहानिस्तद्वत्समवायस्य शुक्तिसंसर्गनिषेधेऽपि न सत्त्वव्यावृत्तिरिति भावः । यद्यपि चेह तद्दूषणं परेण नोक्तम् । तथाऽपि तत्त्वानुभूतिः प्रमेति लक्षणान्तर्गततत्त्वशब्दस्य रूढिपक्षं खण्डतया खण्डनकृता लक्षणान्तरे उद्भावितं तुल्यन्यायतया प्रसक्तत्वादाशङ्कितमित्यवधेयम् । तदुक्तरीत्या भ्रमसाधारणत्वादेव न त्वन्मतेऽपि सदेकगोचरत्वं तत्त्वावेदकत्वमित्याविशेष एवेत्यतोऽन्यथाख्यातिवादित्वात्त्वन्मते सदेकगोचरत्वप्राप्तावप्यनिर्वचनीयख्यातिवादिमते न भ्रमस्य सदेकगोचरत्वप्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ न चेति । भ्रमेव भासमानस्य सर्वस्यानिर्वचनीयत्वेऽधिष्ठानस्यापि तत्प्रसङ्गाद्ब्रह्मणोऽसत्त्वं न स्यादित्यत उक्तमधिष्ठानेतरस्येति ॥ अस्माभिरपीति । अत्यन्तासदेव रजतं दोषवशाच्छुक्तिकायामारोप्यत इत्यभिनवान्यथाख्यातिवादिभिरित्यर्थः ॥ तस्येति । अधिष्ठाने तस्येत्यर्थः । तथा चारोपितस्यान्यत्र सत्तामभ्युपगच्छतां वैशेषिकादीनां मते भ्रमस्य सदेकगोचरत्वेन सदेकगोचरत्वस्य भ्रमव्यावृत्तत्वाभावेऽपि त्वन्मते भ्रमस्यानिर्वचनीयगोचरत्वेन सदेकगोचरत्वाभाववन्मन्मतेऽप्यसद्गोचरत्वेन सदेकगोचरत्वाभावेनोक्तरूपप्रामाण्यस्य भ्रमव्यावृत्तत्वमेवेत्याविशेषाद्युक्तं प्रतिबन्दीग्रहणमिति भावः ॥ तदानीमिति । ज्ञानसमय इत्यर्थः ॥ पूर्व-

मिति । ज्ञानादिति शेषः । एवं पश्चादित्यत्रापि सर्वदेति । तदानीमित्यादिना निर्दिष्टसमयत्रयेऽपीत्यर्थः ॥ **यदाकदाचिदिति** । उक्तसमयेषु कस्मिन्कस्मिंश्चित्समय इत्यर्थः ॥ **अतीतेति** । तत्र विषयस्यातीतत्वादिना ज्ञानकाले सत्त्वादित्यर्थः ॥ **वर्तमानेति** । इदं च वर्तमानविषयकनित्यज्ञानाभिप्रायेण । तात्कालिकविद्युदादिविषयकानित्यज्ञानाभिप्रायेण वा । उभयत्र ज्ञानापेक्षया विषयस्य पूर्वमसत्त्वादिति द्रष्टव्यम् ॥**पाकरक्तेऽपीति** । तत्र नीलप्रतीतिसमयो घटस्य नीलत्वाभावेऽपि पूर्वं घटे नीलत्वस्य सत्त्वेन प्रतीतेः पूर्वंनीलत्वेऽस्य सत्त्वादिति भावः ॥ **विभागेति** । विभागस्य संयोगपूर्वकत्वेन विभागसमानकालीनसंयोगप्रतीतेः पूर्वं संयोगस्य सत्त्वादिति भावः॥ **अतीतादीति** । अतीतस्य प्रतीतेः पूर्वं सत्त्वेऽपि तात्कालिकविद्युदादेश्च प्रतीतिसमये सत्त्वेऽपि ततः पश्चात्सत्त्वाभावात्तद्विषयकप्रमाणयोरव्याप्तिरिति भावः ॥ **भावीति** । पाकेन जायत इति पाकजः स चासौ रागश्चेति तथोक्तः । भावी पाकजरागो यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ **रक्तपित्तिन इति** । रक्तपित्तदुष्टचक्षुष इत्यर्थः । तत्रापि प्रतीतेः पश्चाद्रक्तिम्नः सत्त्वादिति भावः ॥ **अनित्येति** । अनित्यघटादिविषयकनित्यानित्यज्ञानाव्याप्तेरित्यर्थः । तत्र विषयस्यानित्यत्वेन सर्वदा सत्त्वाभावादिति भावः । **पूर्वोक्तविभ्रम इति** । भाविपाकजरागे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिनो रक्तताप्रतिभास इत्यर्थः । तत्रापि विषयभूतस्य रक्तिम्नः पश्चात्सत्त्वेन कदाचित्सत्त्वानपायादिति भावः ॥ **देशेति** । तद्विषयस्य देशादेर्देशादिवैशिष्ट्याभावादित्यर्थः । देशादेर्देशादिवैशिष्ट्यमभ्युपगच्छन्प्रष्टव्यः । किं तस्यैव देशादेस्तेनैव देशादिना वैशिष्ट्यमुच्यते किंवा देशान्तरादिना । नाद्यः । स्वस्य स्ववैशिष्ट्यस्य विरुद्धत्वादिति भावेन द्वितीयं दूषयति॥ **न हीति**। सद्भावे वा तद्विषयप्रमाणाव्याप्तिरेव। तत्रापि देशान्तराद्यभ्युपगमेऽनवस्था पूर्वदेशाद्यभ्युपगमे चान्योन्याश्रय इति भावः। श्रुत्यादिसिद्धत्वान्न तस्यैव देशादेस्तेनैव देशादिना वैशिष्ट्यानुपपत्तिरिति न तत्प्रमाणाव्याप्तिरित्याह ॥ **मैवमिति**॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति**। वैशेषिकपरीक्षायामीशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदेत्यादिनेति शेषः॥ **नातिप्रसङ्ग इति**। भाविपाकजरागे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिनो रक्तताप्रतिभासेऽतिव्याप्तिलक्षणोऽतिप्रसङ्गो नेत्यर्थः। ननु यदा तदेति विशेषणानुपादाने यदाकदाचित्सत्त्वस्यैव प्राप्तेः पूर्वोक्तभ्रमेऽतिव्याप्तिरेवेत्यत आह ॥ **देशकालयोरिति**। यथाभूतमित्यनेन येन प्रकारेण येन सम्बन्धो नेत्यादिविशेषणान्तरस्यैव देशकालयोरपि सङ्गृहीतत्वात्कदाचित्सत्त्वेऽपि रक्तिम्नो यद्देश-

कालावच्छेदेन प्रतीतं तद्देशकालयोस्तथात्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । एवं तर्हि माऽस्तु पूर्वोक्तभ्रमेऽतिव्याप्तिः । विशेषणान्तरवद्देशकालयोरपि गृहीतत्वाद्देशकालयोश्च देशकालवैशिष्ट्यस्य पूर्वोक्तरीत्याऽनुपपत्तेर्देशकालविषयप्रमाणाव्याप्तिस्तु स्यादित्यत आह ॥ विशेषेति । देशकालयोर्विशेषणान्तरवद्यथाभूतमित्यनेन सङ्गृहीतत्वेऽपि यत्र यदा तत्र तदेति विशिष्यानुपादानान्न देशकालविषयप्रमाणाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति । फलसंवादेनेत्यर्थः ॥ तस्यापीति । अदुष्टकरणजन्यत्वस्यापीत्यर्थः । तदवधारकं भवज्ज्ञानयाथार्थ्यमेव वा स्यादन्यद्वा किञ्चिदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ ज्ञानेति । ज्ञानयाथार्थ्यसिद्धावदुष्टकरणजन्यत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेरित्यर्थः । न द्वितीयः । तदभावादभ्युपेत्यापि निश्चायकान्तरभावं दोषान्तरमाह ॥ नित्येति । तत्रादुष्टकरणजन्यत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेणैव याथार्थ्यावधारणे तत एव सर्वत्र याथार्थ्यावधारणसिद्धिसम्भवान्नादुष्टकरणजन्यत्वस्य तदवधारणोपायत्वमिति भावः ॥ अशक्येति । ज्ञानयाथार्थ्येनैव तदनुमाने चेतरेतराश्रयत्वमिति भावः ॥ सर्वत्रेति । उदासीनवस्तुज्ञानात्प्रवृत्त्यभावेन तत्र याथार्थ्यानवधारणप्रसङ्गात्तत्राप्युपायान्तरेणैव याथार्थ्यावधारणे च तत एव सर्वत्र याथार्थ्यावधारणोपपत्तेः प्रवृत्तिसामर्थ्यकल्पनमनर्थकमिति भावः ॥ सुखादीति । परसुखादेः परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वेन सुखादिज्ञाने ज्ञानान्तरसंवादानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु माऽस्तु परसुखादिविषयकः परस्य प्रात्यक्षिकोऽनुभवः । आनुमानिकस्तु सोऽस्त्येवेति कथं ज्ञानान्तरसंवादाभावः । किञ्च योगिनां प्रत्यक्षरूपोऽपि सोऽस्त्येवेति न तदभावोऽपीत्याशङ्क्य किमत्र यथार्थत्वेनानवधारितज्ञानान्तरसंवादोऽभिमतः किंवा तत्त्वेनावधारिततत्संवाद इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ ज्ञानमात्रेति। द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ यथार्थेति । याथार्थ्यावधारणमपि यथार्थतयाऽवधारितज्ञानान्तरसंवादेनैव ज्ञानमात्रसंवादस्य धारावाहिकभ्रमसाधारणत्वात् । एवं तज्ज्ञानयाथार्थ्यमपि तत्त्वेनावधारितज्ञानान्तरसंवादेनैवेवं तदपीत्यनवस्था स्यात् । उपलक्षणमेतत् । अन्योन्याश्रयादिकमपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वसञ्जातबाधभ्रमेऽपि पुरुषान्तरीयो वा तस्यैव पुरुषस्य कालान्तरीयो वा बाधोऽस्त्येवेति न विसंवादाभावस्तत्कथं तत्रातिप्रसङ्ग इत्यतो विसंवादाभावेन ज्ञानायाथार्थ्यावधारणं वदन्प्रष्टव्यः किं किञ्चित्पुरुषीयविसंवादाभावोऽभिमतः किंवा सर्वपुरुषीयः । एवं तद्देशीयबाधाभावो वा सर्वदेशीयो वा तथा तत्कालीयविसंवादाभावोऽभिमतः किंवा सर्वकालसम्बन्धी स विवक्षित

इति पुरुषादिविकल्पानामाद्ये भ्रमसाधारण्यमन्त्ये दुरवधारणत्वमित्याद्यनुपपत्तीनां च प्रसक्तिरित्याह ॥ **पुरुषेति** ॥ **किमिति** । यथार्थत्वेनानिश्चितज्ञानसामर्थ्यं विषयसत्त्वावधारकमित्यर्थः । निश्चितस्येत्यतःपरं ज्ञानस्य सामर्थ्यमिति पूरणीयम् ॥ **आद्य इति** । विषयसत्त्वावधारकत्वेनाभिमतज्ञानमात्रसंवादस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ **एतस्यैवेति** । वेदान्तजनितज्ञानस्यैवेत्यर्थः ॥ **परस्परेति** । वेदान्तजनितविज्ञानस्य याथार्थ्यावधारणे हि तत्सामर्थ्याद्विषयसत्यत्वावधारणसिद्धिः । तदवधारणे च तेन वेदान्तजनितविज्ञानयाथार्थ्यावधारणासिद्धिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अनवस्थादीति**। यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्याद्विषयसत्यत्वावधारणे तज्ज्ञानं याथार्थ्यावधारणहेतुभूतविषयसत्यत्वावधारणस्य यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्याधीनत्वात्तत्रापि यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्यादेव विषयसत्यत्वावधारणाद्विषयसत्यत्वावधारकयथार्थतया निश्चितानवस्थाऽनेकज्ञानसामर्थ्यकल्पनायामनवस्था स्यादित्यर्थः । न वयं वेदान्तजनितविज्ञानयाथार्थ्यावधारणहेतुभूतविषयसत्यत्वावधारकज्ञानान्तरयाथार्थ्यावधारणाय विषयसत्यत्वावधारकयथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्यमेव विकल्पयामो येनानवस्था स्यात्किन्नाम विषयसत्यत्वावधारकयथार्थतया निश्चितपूर्वज्ञानसामर्थ्यमेवेति कथमनवस्थेत्यत एवं तर्हि माऽस्त्वनवस्था विषयसत्यत्वावधारकज्ञानान्तरयाथार्थ्यावधारणाविषयसत्यत्वावधारकपूर्वज्ञानयाथार्थ्यावधारणापेक्षायामन्योन्याश्रयत्वम् । एवं त्रयाणां परस्परापेक्षायां चक्रकत्वं तज्ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयाय तज्ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयापेक्षायामात्माश्रयत्वमवर्जनीयमेवेत्याशयेनानवस्थादीत्यादिपदमिति द्रष्टव्यम् ।

अ०—ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरम् ॥ यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृताः ॥

सु०—अथ मन्येत स्वत एव ज्ञानानां प्रामाण्यग्रहः । बाधे न क्वचिदपोह्यते । न च ब्रह्मज्ञानस्य बाधः सम्भवति । यथाशक्ति परीक्षायामपि तददर्शनात् । निर्मूलशङ्कायाश्चानुदयात् । निरवधिकस्य निस्साक्षिकस्य बाधस्यादर्शनात् । अबाध्यादिस्वीकारे च तस्यैव ब्रह्मत्वेन बाधितुमशक्यत्वादिति । तदेतत्समाजमस्मन्मतेऽपि । **विवृतश्चायमर्थस्तत्र** तथेत्युपपन्नं याथार्थ्यस्य प्रमाणलक्षणत्वमिति । **तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति न युक्तम्** । तथा सति ज्ञानवच्छब्दस्यापि केवलत्वापत्तेः । इत्याशङ्कां सोपपत्तिकं परिहरति ॥ **ज्ञानार्थे इति** ।

यस्माज्ज्ञानार्थे ज्ञानविषये ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे शब्दविषये तदनन्तरं ज्ञेयताऽमुख्येति यावत्। तस्माज्ज्ञान एव याथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं मुख्यं शब्दे त्वमुख्यम्। तथा च न तस्य केवलत्वापत्तिरित्यर्थः। ज्ञानार्थेष्वर्यता मुख्येति प्रकृतत्वाद्वक्तव्येऽर्यताऽपि गतिकर्मसु विद्यत इति गतावतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याशङ्कानिरासाय ज्ञेयतेत्यर्यताव्याख्यानं कृतम्। इदमुक्तं भवति। न ज्ञानसमकक्षतया शब्दे याथार्थ्यं मुख्यम्। किन्तु करण (अपि) मात्रापेक्षया। ज्ञान एव याथार्थ्यं मुख्यं करणष्वपि निर्धारणायां शब्दे मुख्यम्। तदेत परममुख्य-मुख्ये एकीकृत्य तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तमिति। यद्वा तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्यत्रैवायमर्थो व्याख्यातव्यः। तथा हि। तद्याथार्थ्यं ज्ञाने मुख्यं करणेषु त्वमुख्यम्। करणेष्वपि किमेकप्रकारमनेकप्रकारं वेति जिज्ञासायां शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमित्युक्तम्। अत्र चशब्दशब्देन वेदमेवाधिकुरुते भगवान्मुनिः। तन्मुख्यताकथनस्यैव मीमांसोपयोगित्वात्। अन्यथा व्यर्थाया जिज्ञासायास्तत्परिहारस्य चासङ्गतिप्रसङ्गात्। यद्यपि ज्ञानशब्दशब्दौ द्वन्द्वनिर्दिष्टौ। तथाऽपि बुद्ध्या विविच्य व्याख्यानमेतदिति। तत्र कथं ज्ञाने यथार्थत्वं मुख्यं करणेष्वमुख्यमित्यत आह ॥ ज्ञानार्थ इति। शब्द इत्युपलक्षणम्। प्रत्यक्षानुमानयोरपीति द्रष्टव्यम्। व्याख्यानं तु पूर्ववत्। शब्दस्य स्वशब्देनोपादानं तु पूर्वत्र ज्ञानसमकक्षतया प्रतीतिं वारयितुमिति। ज्ञाने मुख्यं याथार्थ्यं करणेष्वमुख्यम्। तत्रापि शब्दे मुख्य-मित्युक्तम्। तत्र ज्ञानकरणयोर्याथार्थ्यस्य मुख्यत्वामुख्यत्वोपपादनाय तद्विषययोर्ज्ञेयतायां मुख्यामुख्यत्वे हेतुतयोक्ते। तदुपपादनार्थमाह ॥ यथार्थेति। सोपस्कराणि वाक्यानि भवन्ति। तेन ज्ञानं साक्षाद्यथार्थमित्यादौ पठितव्यम्। बहुवचनमाद्यर्थे। युक्त्यादय इत्यर्थः। तेन जनका इत्युपपन्नम्। अव्ययीभावस्य क्लीबाव्ययत्वं छन्दस्तुल्यत्वेनानाश्रित्य यथार्था इत्युक्तम्। कथञ्चिद्बहुव्रीहितामाश्रित्य वा। यद्वा भावप्रधानाद्यथार्थशब्दान्मत्वर्थेऽर्शआदित्वादच्। याथार्थ्योपेता इत्यर्थः। तदयमर्थः। ज्ञानमेव हि विषयस्य ज्ञेयतायां साक्षादुपाधि-र्भवति। ज्ञाततया निराकरिष्यमाणत्वात्। अतस्तद्विषयस्यैव ज्ञेयत्वं मुख्यमिति। ज्ञानस्यैव मुख्यतो याथार्थ्यम्। युक्त्यादिकरणानि तु विषयस्य ज्ञेयतायामुपाधिभूतं ज्ञानं जनयन्तीति तद्विषयस्य ज्ञेयत्वममुख्यम्। तत एव तेषां याथार्थ्यमप्यमुख्यमिति। अत्र यथार्थ-

ज्ञानजनका यथार्था इत्युक्तिस्तु परमसाध्यमपि सूचयितुम् । युक्तेरमुख्यतायामादित्वेन ग्रहणं त्रिष्वप्यकर्षसूचनार्थम् । आगमयुक्त्योरुत्कर्षापकर्षौ तत्र तत्र समर्थिताविति नेहोक्तम् ।

टि०——नन्वेवं शुक्तिरजतादिज्ञानस्यापि स्वत एव प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यतः प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेनापवादाभावनिबन्धनत्वाच्छुक्तिरजतादिज्ञाने चापवादकसद्भावान्न तत्प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ **बाधेनेति** । तर्हि तद्वदेव ब्रह्मज्ञानेऽपि बाधादेव प्रामाण्यापवादोऽस्त्वित्यतः किमत्र क्लृप्तो बाधः प्रामाण्यापवादकत्वेनाभिमतः किंवा कल्प्यः स इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **न चेति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **निर्मूलेति** । ज्ञानस्य डोलायमानत्वादिरूपतत्कल्पकाभावान्न बाधकल्पना सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा सर्वत्र तादृशाशङ्काप्रसङ्गात्सकललोकव्यवहारोच्छेदः स्यादिति भावः । ब्रह्मज्ञानस्य बाधो न सम्भवतीति वस्तुस्थितिमात्रमुक्तम् इदानीमङ्गीकृत्यापि बाधं ब्रह्मणः सत्यत्वमुपपादयति ॥ **निरवधिकस्येति** । न हि रजतं नेत्येव क्वचिद्बाधः किंन्त्विदं नेति । तथा च वेदान्तजनितविज्ञानस्य बाधमङ्गीकुर्वाणेनापि बाधावधिभूतं तत्त्वं वाच्यम् । तदेव चास्माकं ब्रह्म । एवं बाधस्य विपरीतप्रमारूपस्य ज्ञानत्वेन ज्ञातृसापेक्षत्वात्तदभावे बाधस्यानुपपत्तिसद्भावे च तस्यैव ब्रह्मत्वमिति न ब्रह्म बाधितुं शक्यमित्याशयः । अबाध्यादीत्यादिपदेन साक्षिपरिग्रहः । इतीत्यस्याथ मन्येतेत्यनेन सम्बन्धः । तर्हि स्वत एव तत्र ज्ञानयाथार्थ्यावधारणसम्भवान्न लक्षणस्यासम्भावित्वमिति समाधिसाम्यमिति परिहरति ॥ **तदेतदिति** । स्यादेवं यदि ब्रह्मज्ञानवज्जगतोऽपि बाधाभावः स्यात् । न चासावस्ति । नेह नानेत्यादिश्रौतस्य विमतं दृश्यत्वादित्याद्यनुमानस्य च बाधस्य सत्त्वादित्यत आह ॥ **विवृतश्चायमर्थ इति** ॥ **तत्र तत्रेति** । मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वावाक्यस्याग्रतो भवेत् । भ्रमत्वे त्वियमुक्तिश्च तदन्तःपातनान्न हि दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मेत्यादिना पूर्वत्रोत्तरत्र चेत्यर्थः । ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्येत्युत्तरग्रन्थस्य पूर्वेण सङ्गत्यभावादानर्थक्यमित्याशङ्क्याव्यवहितपूर्वग्रन्थेन सङ्गत्यभावेऽपि व्यवहितेन तेन सङ्गतिसद्भावान्नानर्थक्यमित्याशयेनोत्तरग्रन्थं तथैवावतारयति ॥ **तन्मुख्यमिति** । तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति ज्ञानशब्दयोर्याथार्थ्यं मुख्यमित्युक्त्या प्राप्तायाः शब्दस्य ज्ञानसमकक्ष्यत्वशङ्कायाः कथमनेन परिहारः । स हि ज्ञाने याथार्थ्यं मुख्यं शब्दे त्वमुख्यत्वमित्युक्त्या भवेत् ।

न चैवमत्रोच्यते किन्तु ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे त्वमुख्येत्येवोच्यते । तथा चासङ्गतिरित्यत उक्तं सोपपत्तिकमिति । ततश्च ज्ञानशब्दगत- याथार्थ्यं मुख्यत्वामुख्यत्वोपपत्तित्वेन तदर्थगतज्ञेयतामुख्यत्वामुख्यत्वस्य कथनात्तस्य च ज्ञानशब्दगतयाथार्थ्यमुख्यत्वामुख्यत्व एव पर्यवसन्नत्वाद्युक्तोऽ- नेनोक्तशङ्कापरिहार इति भावः । मुख्यत्वप्रतिद्वन्द्वित्वेनामुख्यताया एवेह वक्तव्यत्वात्तदनन्तरशब्दस्तत्पर इति भावेनाह ॥ अमुख्येति यावदिति । अर्यता मुख्येति वक्तव्यतायां किंनियामक इत्यत उक्तं प्रकृतत्वादिति ॥ तदवस्थैवेतीति । विषयापरपर्यायवस्तुवचनस्यार्थशब्दस्य ग्रहणे प्रासाया गमनेऽतिव्याप्तिः । साऽर्थस्वार्थकस्यार्थशब्दस्य ग्रहणेऽपि तदवस्थैवेत्यर्थः । तर्हि तन्मुख्यमिति ज्ञानशब्दयोर्याथार्थ्यमुख्यत्वकथनविरोध इत्यत आह॥ इदमुक्तं भवतीति । एवं ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमिति मूले शब्दशब्दस्वारस्यानुरोधेन तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति द्वन्द्वनिर्देश- प्रासायाः शब्दस्य केवलप्रमाणत्वशङ्काया निराकरणपरत्वेन ज्ञानार्थ इत्यादिमूलं व्याख्यातम् । अत्र च पक्षे यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृता इत्युत्तरग्रन्थे युक्त्यादीनां यथार्थज्ञानजनकत्वेन हेतुना साक्षादुपपाद्यस्य करणविषयनिष्ठज्ञेयतामुख्यत्वस्यावश्यवक्तव्यस्य शब्दार्थे तदनन्तर- मित्यत्रानुक्त्योत्तरग्रन्थानुपपत्तिर्भवति । द्वन्द्वनिर्देशमात्रेण प्रासोक्तशङ्कायास्तु ज्ञानार्थ इत्यादिना मूलेनैव परिहार इति पूर्वत्रापरितोषं मनसि नि- धाय शब्दार्थे तदनन्तरमिति मूलस्थशब्दशब्दस्योपलक्षणत्वमङ्गीकृत्यापि ज्ञानार्थ इत्यादिमूलमन्यथायोजयितुं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति द्वन्द्वनि- र्देशप्रासशब्दकेवलप्रामाण्यशङ्कायास्तद्वाक्यव्याख्यानादेव निरास इत्याशयेन पक्षान्तरमारचयति ॥ यद्वेति । ननु प्रत्यक्षादिमात्रस्यैव न शब्द- मात्रस्यापि यथार्थज्ञानजनकत्वमस्ति तद्विशेषस्यैव प्रत्यक्षादिविशेषस्यापि तदस्तीत्ययुक्त एवायं विभाग इत्यत आह ॥ अत्र चेति । ततश्चेन्द्रि- यलिङ्गयोरिव शब्दविशेषस्य वेदस्य सर्वथाऽयाथार्थ्याभावाद्युक्तो विभाग इति भावः । कुत इत्यतस्तत्र हेतुमाह ॥ तन्मुख्येति ॥ जिज्ञासाया इति । करणेष्वपि किमेकप्रकारमुतानेकप्रकारमिति जिज्ञासायाः शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमिति परिहारस्य चेत्यर्थः ॥ व्याख्यानं तु पूर्ववदिति । यस्माज्ज्ञानार्थे ज्ञानविषये ज्ञेयता यतो मुख्या शब्दार्थे शब्दादिविषये तदनन्तरं ज्ञेयता मुख्येति यावत्तस्माज्ज्ञान एव याथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं मुख्यं शब्दादिषु त्वमुख्यमिति पूर्ववदित्यर्थः । शब्दशब्दस्य प्रत्यक्षाद्युपलक्षणत्वे प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनेतरोपलक्षकतया प्रत्यक्षस्यैव

ग्रहणसम्भवे कुतस्तत्परित्यागेनेतरोपलक्षकतया शब्दस्यैवोपादानमित्यत आह ॥ **शब्दस्येति** । स्वशब्देन स्ववाचकशब्दशब्देनेत्यर्थः ॥**तदिति**। ज्ञानकरणविषयनिष्ठज्ञेयत्वमुख्यत्वामुख्यत्वोपपादनपूर्वकं तद्धेतुत्वोपपादनार्थमित्यर्थः । नन्वत्र ज्ञाननिष्ठयाथार्थ्यमुख्यत्वं प्रति हेतुतयोक्तस्य ज्ञानविषयनिष्ठज्ञेयतामुख्यत्वस्यानुपादानान्न तदुपपादनार्थत्वमस्य वाक्यस्येत्यत आह ॥ **सोपस्कराणीति** । ननु युक्तेरेकत्वाद्युक्तय इति बहुवचनमनर्थकम् । प्रत्यक्षादिकरणविषयनिष्ठज्ञेयताया अमुख्यत्वमुपपादयितुं प्रवृत्तेऽस्मिन्वाक्ये प्रत्यक्षादीनां त्रयाणामपि यथार्थज्ञानजनकत्वेन याथार्थ्यस्य वक्तव्यत्वाद्युक्तिमात्रस्य यथार्थज्ञानजनकत्वेन याथार्थ्योपदानानुपपत्तिश्च । स्त्रीलिङ्गयुक्तिविशेषणत्वे जनकशब्दस्य प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इति ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारे जनिका इत्येव भवितव्यत्वाज्जनका इत्यस्यानुपपत्तिश्चेत्यतो भवेदेवं यद्यत्र युक्तिशब्दो युक्तिमात्रपरः स्यान्न चैवं किं तर्हि यथा छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र छत्रिशब्दः छत्रिसहचरितेष्वच्छत्रिष्वजहत्स्वार्थलक्षणया प्रवर्तते । यथा वा सप्तमी शौण्डैः कडाराः कर्मधारय इत्यादौ शौण्डशब्दः कडारशब्दश्च स्वार्थसहचारिषु धूर्तादिषु तथा प्रवर्तते । एवं युक्तिशब्दोऽपि स्वार्थसहचारिणि प्रत्यक्षादावजहत्स्वार्थलक्षणया प्रवर्तत इत्यङ्गीकारात् । न चात्र ज्ञापकाभावः । छत्रिणः शौण्डैःकडारा इत्यादिबहुवचनस्येव युक्तय इति बहुवचनस्यैव तत्र ज्ञापकत्वात् । अत एव न तद्वैयर्थ्यमपीत्याशयवानाह ॥ **बहुवचनमिति** । आद्यर्थे युक्तिशब्दस्याजहत्स्वार्थलक्षणया स्वासहचारिणि प्रत्यक्षादौ वृत्तौ युक्तय इति बहुवचनं तात्पर्यग्राहकं प्रमाणमित्यर्थः । युक्तिशब्दस्य युक्त्यादिपरत्वादेव करणविषयनिष्ठज्ञेयताया अमुख्यत्वस्यैवानेनोपपादनान्न द्वितीयोऽपि दोष इत्याशयवांस्तृतीयदोषं परिहरति ॥ **तेनेति** । ननु युक्तिशब्दस्य बहुवचननिर्देशरूपज्ञापकबलेनादिशब्दार्थलक्षकत्वेऽपि यष्टीः प्रवेशयेत्यादाविव स्त्रीलिङ्गत्वानपगमाद्विशेषणानां च विशेष्यनिघ्नत्वात्कथं स्त्रीलिङ्गं युक्तिशब्दविशेषणजनकशब्दे स्त्रीलिङ्गकार्याभाव इति चेत् । उच्यते । युक्तिशब्दस्यादिशब्दार्थलक्षकत्वे शब्दतः स्त्रीलिङ्गत्वेऽप्यर्थतः पुंस्त्वादिनियतलिङ्गानां विशेषणानां च विशेष्यनिघ्नत्वानियमेऽपि क्वचित्पदार्थशेषः स्यात् क्रियाशेषः क्वचिद्भवेत् क्वचित्तद्भावशेषः स्यात् । इदमादिस्त्रिवा स्मृत इत्यनुशासनबलादज्ञानता महिमानं तवेदमित्यत्र गीतायां महिमशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपीदमित्यस्य तदर्थभूतमहत्त्वविशेषणत्वस्येदं सर्वोऽस्मीति बृहदार-

ण्यके चेदमतिपूर्णत्वविशेषणमिति बृहद्भाष्योक्तरीत्येदंशब्दस्य सर्वपदतदर्थभूतपूर्णविशेषणत्वासम्भवेऽपि तद्धर्मभूतपूर्णत्वविशेषणतायास्तण्डुलानिदं पचतीत्यादौ पचनादिक्रियाविशेषणत्वस्य च दृष्टत्वात् । भूतं महदीश्वरं चेति भूतमहेश्वरमिति गीताभाष्यव्याख्यानावसरे भावं याथार्थ्यमिति व्याख्यानापेक्षया नपुंसकमिति टीकाकारैरप्यस्य प्रकारस्याश्रयणेन तन्नियमस्यौत्सर्गिकत्वात् । स्मृतौ चेदमादिरित्यादिपदेन विशेषणत्वावच्छिन्नस्य सर्वस्यापि ग्रहणाल्लाघवेन विशेष्यपदप्रतिपाद्यलिङ्गवस्यैव प्रयोजकत्वेन गौरवेण विशेष्यपदशक्यार्थलिङ्गत्वस्यातथात्वादिहापि युक्तिशब्दप्रतिपाद्यभूतयुक्तिप्रत्यक्षागमरूपपुल्लिङ्गार्थविशेषणत्वेन जनका इत्यस्योपपन्नत्वात् । न चैवं गम्भीरायां नद्यामित्यत्र नदीपदलक्ष्यस्य तीरस्य नपुंसकत्वात्तद्विशेषणीभूतगम्भीरपदेऽपि नपुंसकलिङ्गापत्त्या गम्भीरे नद्यामित्यनिष्टप्रयोगापात्तिरिति वाच्यम् । अनुशासनस्य प्रयोगानुरोधित्वेन तदुक्तेयप्रयोगाभावेऽप्रवृत्तेः । अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादावपि कर्मण्यणित्यादिलक्षणप्रवृत्त्यापत्त्या ग्रामगाम इत्याद्यनिष्टप्रयोगस्याप्यापातादिति दिक् । ननु यथासादृश्य इत्यनतिक्रमार्थकयथाशब्दस्यार्थशब्देनाव्ययीभावसमासविधानादव्ययीभावश्चेत्यव्ययीभावस्याव्ययत्वविधानादव्ययीभावश्चेति सूत्रान्तरेण तस्य नपुंसकत्वस्यापि विधानाद्यथार्थं युक्तय इति भवितव्यम् । यथार्था युक्तय इति तु कथमित्यतः सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्त इति वचनादाचार्यवचनस्यापि छन्दस्तुल्यत्वेन क्लीबत्वाद्यभावोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **अव्ययीभावस्येति** । क्लीबत्वाश्रयणेऽप्यव्ययत्वानाश्रयणे यथार्थानीति बहुवचनप्रसङ्गादव्ययत्वाश्रयणेऽपि क्लीबत्वानाश्रयणे यथार्थमिति प्रसङ्गादुभयथाऽपि यथार्थ इति प्रयोगानुपपत्तिरित्युभयस्याप्यनाश्रयणोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । छन्दःकल्पत्वाश्रयणं सति गत्यन्तरे न युक्तमिति पूर्वत्रारुच्या पक्षान्तरमाह ॥ **कथञ्चिदिति** । यथाऽनतिक्रान्ता अर्था यैस्ते यथार्था इति बहुव्रीहितामित्यर्थः । नन्वनतिक्रमार्थकयथाशब्दयोगेऽव्ययं विभक्तीति यथापदार्थत्वेनाव्ययीभावस्यैव विधानाद्विशेषसूत्रविहितमव्ययीभावं विहायानेकमन्यपदार्थ इति सामान्यसूत्रविहितबहुव्रीह्याश्रयणं कथमित्यतो यथार्था प्रतीतिर्यथार्थानुभव इत्यभियुक्तप्रयोगसद्भावाद्विशेषसूत्रविहिताव्ययीभावपरित्यागेन सामान्यसूत्रविहितबहुव्रीह्याश्रयणमुचितमिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । यद्वैतदस्वरसादेवाह ॥ **यद्वेति** ॥ **भावप्रधानादिति** । लक्षणया भावप्रतिपादकादित्यर्थः । यत्तु केषाञ्चिद्याथार्थ्यमेव मानमित्यत्रत्ये यथार्था युक्तय इत्यत्रत्ये च

यथार्थशब्दे यथा सदृशोऽर्थो यस्य तद्यथार्थमिति यथा सदृशोऽर्थो येषां ते यथार्था इति च सादृश्यार्थकस्य यथाशब्दस्य बहुव्रीहिरेव समासः। न च सादृश्यानिरुक्तिः। प्रमेयत्वादिसाधारणधर्मेण सादृश्यस्य भ्रमसाधारणत्वादत्यन्तसादृश्यस्य चासम्भवित्वादिति वाच्यम्। सत्तया सादृश्यस्याभ्युपगमात्। अत एव न भ्रमेऽतिव्याप्तिः। तत्र ज्ञानस्य सत्त्वेऽप्यर्थस्यासत्त्वेन ज्ञानार्थयोः सत्तया सादृश्यस्याभावात्। न च यथासादृश्य इति सादृश्यार्थकस्य यथाशब्दस्य समासनिषेधात्समासानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तस्य निषेधस्याव्ययीभावविषयकत्वेन बहुव्रीह्यनिषेधकत्वात्। अर्थं नातिवर्तत इति यथार्थमित्यादिटीकाकारीयं वचनं तु फलितप्रदर्शनपरतया व्याख्यातव्यम्। ज्ञानार्थयोः सादृश्यकथने ज्ञानस्यार्थानतिक्रमस्यावश्यकत्वादिति व्युत्पादनम्। तत्तु समासान्तरस्यासामर्थ्यादिप्रतिहतत्वात्। अत एव यथार्थानुभवः प्रमेत्यत्र किं याथार्थ्यमर्थसादृश्यमित्यादिः कस्यचित्प्रश्नोऽनुपपन्नः। यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिवाचित्वमङ्गीकृतमेव। कथञ्चिद्बहुव्रीहितामाश्रित्येवेत्यादिनिरवकाशटीकाग्रन्थास्वारस्यं सोऽङ्गकृतमिति द्रष्टव्यम्। ननु न ज्ञानार्थे ज्ञेयताया मुख्यत्वं युज्यते हेतोरभावात्। कथं च युक्त्यादीनां यथार्थज्ञानजनकत्वकथनेन तद्विषयनिष्ठज्ञेयताया अमुख्यत्वमुपपादितं भवतीत्यत आह ॥ **तदयमर्थ इति** ॥ **साक्षादिति**। लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादावुपाधिशब्दस्य निमित्तेऽपि प्रयोगात्तत्साधारणोपाधित्वनिरासाय साक्षादित्युक्तम्। ज्ञानविषयत्वरूपज्ञेयत्वान्तर्गतत्वेन तच्छरीरघटकतोपाधिरित्यर्थः। ननु ज्ञानजन्यज्ञातताधारत्वरूपविषयनिष्ठज्ञेयतायां ज्ञाततैव साक्षादुपाधिर्न तु ज्ञानमित्यत आह ॥ **ज्ञातताया इति** ॥ **निराकारिष्यमाणत्वादिति**। न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमेत्यादिनाऽस्मिन्नेव पादे सङ्क्षेपेण न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदित्यादिना भक्तिपादे च विस्तरेणेति शेषः। तथा च ज्ञातताया असिद्धेर्नोक्तरूपा ज्ञेयता किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा ज्ञानविषयतैव। तत्र च ज्ञानमेव साक्षादुपाधिरिति भावः। ननु यथार्थज्ञानजनका यथार्था इति मूले यथार्थज्ञानजनका इत्येतावतैव पूर्तेर्यथार्था इत्यंशवैयर्थ्यम्। न च यथार्थज्ञानजनका इत्यनेनापेक्षितहेतुसमर्पणेऽपि साध्यसमर्पणात्तत्समर्पकतया यथार्था इत्यंशस्य न वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। यथार्थज्ञानजनकत्वेन यथार्थत्वसाधनपक्षेऽपेक्षितसाध्यसमर्पकत्वसम्भवेऽ-

तादृशसाध्यप्रतिपादनासामर्थ्येन तत्समर्पकत्वासम्भवात् । न च यथार्थज्ञानजनकत्वं प्रति साध्यभूतस्यापि विषयनिष्ठज्ञेयत्वामुख्यत्वस्य करणनिष्ठयाथार्थ्यामुख्यत्वसाधकत्वेन न मुख्यसाध्यत्वं तस्य किन्त्ववान्तरसाध्यत्वमेव । मुख्यसाध्यत्वं तु करणनिष्ठयाथार्थ्यामुख्यत्वस्यैव । तथा च यथार्था इत्यस्योक्तरूपावान्तरसाध्यासमर्पकत्वेऽपि परमसाध्यसमर्पकत्वान्नानर्थक्यं तस्येति वाच्यम् । याथार्थ्यमात्रप्रतिपादनसमर्थस्य तस्योक्तरूपपरमसाध्यसमर्पकत्वस्याप्यसम्भवादित्यतो यथार्था इत्यस्य परमसाध्यानभिधायकत्वेऽपि यथाकथञ्चित्सूचकत्वेन तत्समर्पकत्वमविकलमेवेति न तदंशस्य वैयर्थ्यमिति युक्तैव साध्यसाधनभावापन्नवस्तुद्वयाभिधायकतया मौली यथार्थज्ञानजनका यथार्था इत्युक्तिरित्याह ॥ अत्रेति । युक्त्यादयो ज्ञेयत्वोपाधिभूतज्ञानजनकत्वेनैव यथार्था न तु ज्ञानवत्स्वविषयज्ञेयतायामुपाधीभूतयथार्था इति । तत्र याथार्थ्यममुख्यमित्येवमुक्तरूपपरमसाध्यसूचनप्रकारोऽनुसन्धेयः ॥ अमुख्यतायामिति । अमुख्यतागणनायामित्यर्थः॥आगमयुक्त्योरिति । त्रिष्वागमस्योत्कर्षो युक्तेश्चापकर्ष इत्यर्थः । ननु कथं युक्तेः प्रत्यक्षादिषु त्रिष्वपकर्षः । प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन तदपेक्षया युक्तेरपकर्षसम्भवेऽप्यागमापेक्षया तदपकर्षस्य निर्निबन्धनत्वात् । एवमागमस्यैव युक्त्याद्यपेक्षयोत्कर्षोऽपि निर्निबन्धन एवेत्यत आह ॥ तत्र तत्रेति । आ समन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्तेनासावागमः स्मृत इत्याद्यनुमया स्पर्धिनाऽनुमानं परेशितुः । शक्तं विज्ञापनेऽनुमा कामवृत्ता हि कुत्र नावसरं व्रजेदित्यनुव्याख्याने सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमं हि विनाऽनुमा । तस्मान्न सा शक्तिमती विनागममुदीक्षितुमित्यपि भाष्ये चेत्येवं तत्र तत्रेत्यर्थः ।

अ०—अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः ॥ प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयते ॥ याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थो यद्विवक्षितः ॥

सु०—किमतो यद्येवं ज्ञानस्य याथार्थ्यं मुख्यं प्रत्यक्षादिकरणानां चामुख्यमित्यत आह ॥ अनुप्रमाणमिति । अत्रापि ज्ञानं केवलप्रमाणमिति प्रथमं पठितव्यम् । हि यस्मादेवमत इति सम्बन्धः । अनुप्रमाणमित्येकवचनं बहुवचनार्थे । सुपां सुलुगिति स्मरणात् । अथवाऽक्षयुक्तवचांसीति द्वन्द्वनिर्दिष्टानामपि बुद्ध्या विवेके (न) प्रत्येकमनुप्रमाणमिति सम्बन्धः । यद्वाऽनुप्रमाणानुवादेनाक्षादित्वकथन-

मत्रेति न दोषः । अवान्तरव्यापारमविवक्षित्वा करणधर्मिण एव विवक्षया (क्षेत्यु) क्षमित्युक्तम् । अन्यथा प्रत्यक्षमिति वक्तव्यम् । घच इत्यागमोपलक्षणम् । न चैवमप्यव्याप्तिर्लक्षणस्येति वाच्यम् । ज्ञानमेव यथार्थं करणानि तु तज्जनकतया तथोपचर्यन्त इत्यङ्गीकारे हि सा स्यात् । न चैवम् । यथावस्थितार्थविषयित्वस्योभयत्रापि साम्यात् । ज्ञानविषय एव हि करणानां विषयः । न हि कमप्यविषयी कुर्वन्त्येव तानि ज्ञानं जनयन्ति । नाप्यन्यविषयाणि । अतिप्रसङ्गात् । केवलं विषयस्य ज्ञेयतां ज्ञानमुपाधितया करणानि तु तज्जनक-तया सम्पादयन्तीत्येतावन्तं विशेषमाश्रित्य केवलानुप्रमाणभेदः समर्थितः । यदि चैतावताऽप्यव्याप्तिदोषस्तदा सर्वत्रापि यत्किञ्चिल्लक्ष-ण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादतिप्रसङ्गः स्यादिति । अयमत्र समुदायार्थः । यथार्थं प्रमाणम् । तद्द्विविधम् । केवलमनुप्रमाणं च । तत्र यथार्थ-ज्ञानं केवलम् । तत्साधनमनुप्रमाणम् । केवलमपि द्विविधम् । चैतन्यं वृत्तिरूपं चेति । चैतन्यमपि त्रिविधम् । उत्तममध्यमाधमभेदात् । तत्रोत्तमं यथार्थमेव । मध्यमं मिश्रम् । अधममयथार्थमेव । द्वितीयमपि केवलं प्रत्यक्षानुमानागमजभेदात्त्रिविधमेवेति । अनुप्रमाणमपि प्रत्यक्षानुमानागमभेदात्त्रिविधमेवेति । ननु तथाऽपि काकतालीयेऽतिव्याप्तिरपरिहार्या । तथा हि । पाणौ पञ्च वराटकानिधाय कश्चि-त्कश्चित्पृच्छति मम करे कति वराटका इति । स च पृष्टोऽजाकृपाणीयन्यायेनाह । पञ्चेति । तदेतत्पृष्टुर्वक्तुश्च ज्ञानं यथार्थमिति प्रमाणं प्रस-ज्येत। न च निस्साधनं तदुत्पन्नमिति तत्साधनस्यापि प्रामाण्यापातः। यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादिष्वप्येवं प्रसङ्गो दुर्वार इति । नैवम् । वक्तुर्ज्ञानस्य संशयत्वेनाप्रसङ्गात् । तत्र च पाक्षिकव्यवहारस्तु वैयात्यनिबन्धनः । न स्वज्ञाननिबन्धनः । अन्यथा निष्कम्पप्रवृत्त्यापि तादृश-निश्चयापत्तौ विपर्यस्ताविशेषप्रसङ्गात् । एतेनाहार्यनिश्चयकल्पनमप्यपास्तम् । प्रष्टुस्तु प्रागुक्तं च ज्ञानं यथार्थमेव । तन्मूलं च प्रत्यक्षं वाक्यजमपि तमपि पार्श्वस्थादेर्विज्ञानमेवमेव । वाक्यं तु यादृच्छिकसंवादि । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमवाक्याभासजन्यस्य केवलप्रमाणत्वेऽपि न तयोः प्रामाण्यम् । तथा हि । न तावत्तत्र बाष्पस्य बाष्पतया विज्ञातस्य वा यथार्थज्ञानसाधनत्वं वक्तुं शक्यम् । नापि धूमस्य । असतः साधन-त्वायोगात् । सत्त्वेऽप्यपरामृष्टत्वात् । ततो धूमत्वेन ज्ञातस्य बाष्पस्य बाष्पविषयस्य धूमविभ्रमस्य वेति वक्तव्यं न च तत्सम्भवति ।

तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानजनकत्वाभावात् । तथाविधस्यैव साधनत्वेनास्माभिर्विवक्षितत्वात् । तथा सत्य (करणिकाक्रियोः) कारणकार्योत्पत्तिरापन्नेति चेन्न । लिङ्गविभ्रमस्य लौकिक (कार) करणत्वेऽपि पारिभाषिकसाधनत्वाभावस्योक्तत्वात् । वाक्याभासस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गोऽनेन निरस्तः । तस्य प्रामाण्यप्रसङ्गेऽपि न काचिदस्माकं क्षतिः । न हि तार्किकाणामिवास्माकमाप्तोक्ततया प्रामाण्यानुमानादिकमस्ति । यद्वा निर्दोषतया साधनं विशिष्यते । निर्दोषता च लिङ्गज्ञानादेर्यथार्थत्वादिलक्षणा व्याख्येया । तथात्वे निर्दोषं ज्ञानसाधनमनुप्रमाणमित्येवास्तु । कृतं यथार्थेति ज्ञानविशेषणेनेति चेत् । (न) । तत्फलितार्थस्यैव निर्दोषग्रहणेन वर्णितत्वात् । निर्दोषकरणजं ज्ञानं याथार्थ्यं न व्यभिचरतीति स्वरूपकथनं वा तदिति । ननु दर्शनान्तरोक्ते लक्षणे सति किमपूर्वनिर्माणेनेत्यत आह ॥ प्रामाण्यमिति । यद्यदा याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थो विवक्षितो भवति तदैव यथार्थयोः स्मृत्यनुवादयोः प्रामाण्यं न हीयेत । दर्शनान्तरोक्तलक्षणकक्षीकारे तु तैः स्वलक्षणस्य व्यापकतयाऽङ्गीकृतत्वात् । स्मृत्यादौ तदभावात्प्रामाण्याभाव एव प्रसज्येतेति युक्तं तदनादरेण लक्षणान्तरनिर्माणमिति । तथा हि । अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति मीमांसोक्तस्य (लक्षणस्य) स्फुटः स्मृत्यादावभावः । तस्याधिगतगोचरत्वात् । अनुभूतिः प्रमाणमिति (प्राभाकरो) भास्करोक्तं लक्षणमपि न न तत्रास्ति । स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभूतिरिति निर्वचनात् । तथा प्रमाव्याप्तं प्रमाणं प्रमाकरणं प्रमाणमिति नैयायिकोक्तमपि । तैरपि यथार्थानुभवः प्रमेति व्याख्यातत्वात् । अत एव प्रमासामग्री प्रमाणमिति निरस्तम् । अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणमिति सौगतोक्तमपि । तदभिमतस्यार्थजत्वादेरविसंवादस्याभावात्स्मृत्यादेरव्यापकम् । स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणमिति जैनोक्तमपि न स्मृत्यादौ वर्तते । तस्यापूर्वार्थविषयत्वाभावात् । ननु स्मृतिरपूर्वार्थविषया । तदित्युल्लेखात् । तस्य चानुभवेनाविषयीकरणादिति चेन्न । तथा सत्यपूर्वग्रहणस्य व्यवच्छेद्याभावप्रसङ्गात् । धारावाहिकं तद्व्यवच्छेद्यमिति चेन्न । अनेकान्त (ता) वादे पदार्थानां क्षणिकत्वस्याङ्गीकृतत्वेन धारावाहिकाविभ्रमेऽप्येवमपूर्वार्थताऽभ्युपगमसौलभ्यात् । मा भूद्वाऽत्र स्मृतिप्रामाण्यहानिर्दोषः । धारावाहिके तु तद्धानिरवर्जनीया । तदपि स्मृत्यनुवादपक्षा-

भ्यामुपलक्ष्यत इति । ननु भवत्पक्षेऽपि स्मृतेः प्रामाण्यं हीयत एव । तस्या याथार्थ्याभावात् । न हि यादृशोऽर्थः स्मर्यते यदा तादृश एवासौ तदा । पूर्वावस्थाया वर्तमाने निवृत्तत्वात् । अनिवृत्तौ हि पूर्वतैव न स्यात् । न च निवृत्तपूर्वावस्थतैव तमर्थं स्मृतिरालम्बते । पूर्वावस्थानिवृत्तावनुभवाप्रवृत्तेः । ननु समानविषयत्वेऽपि स्मृत्यनुभवयोरनुभवो यथार्थो न तु स्मृतिरिति कुत एतत् । अनुभवकाले तस्यार्थस्य तादवस्थ्यात् । स्मृतिकाले त्वतादवस्थ्यात् । ननु पूर्वं तावत्तदवस्थ एवासावासीदिति तावत्तैव ज्ञानमस्तु यथार्थम् । न । पाकरक्तेऽपि श्यामताप्रत्ययस्य यथार्थत्वप्रसङ्गात् । नन्वतीतश्यामताप्रत्ययस्तत्र यथार्थ एव । सत्यम् । तद्विषयस्य तदानीमपि तदवस्थत्वात् । न तु स्मर्यमाणावस्थस्तदानीं तदवस्थः । तस्मात्स्मृतिरयथार्थैव । मैवम् । अपसिद्धान्तापातात् । तथा हि । उपलब्धिहेतुः प्रमाणमित्यत्र संशयादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य प्रकृतयाथार्थ्येनोपलब्धिर्विशेषिता । तस्यापि स्मृतिहेतावतिव्याप्तिमाशङ्क्योपलब्धिशब्दोऽनुभववचनो न ज्ञानसामान्यवचन इत्युक्तं वाचस्पतिना । तेन ज्ञायते तेनाभ्युपगतं स्मृतेर्याथार्थ्यमिति । अन्यथा याथार्थ्येन स्मृतौ व्यावृत्तायां पुनर्न शङ्केत । शङ्कमानो वा तमेव परिहारमनतिदिशन्नुपलब्धिपदमनुभूतिपरतया न व्याकुर्यात् । यथार्थानुभवः प्रमा सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमित्यादीनि न्यायविदां वचनान्यपीममेवार्थमवगमयन्ति । अन्यथा व्यङ्गविकलत्वात्स्मृतेरनुभवपदव्यावर्त्यता न स्यात् । काणादैरपि प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षभेदेन विद्याचातुर्विध्यमङ्गीकुर्वाणैर्यथार्थत्वं स्मृतेरङ्गीकृतम् । यदपि न हि यदा यादृश इत्यादि । तत्रैव किमुक्तं भवति । स्मरणकालेऽर्थस्य तदवस्थत्वाभावादयाथार्थ्यं स्मृतेरिति वा पूर्वावस्थानिवृत्तेरविषयीकरणादिति वाऽनिवृत्तपूर्वावस्थत्वेन विषयीकरणादिति वा । आद्येऽतीतानागतविषयानुमानागमप्रामाण्यप्रच्युतिः । अतीतादिविषयस्य तदानीमसत्त्वात् । द्वितीये सर्वप्रमाणाप्रामाण्यप्रसङ्गः । कस्यापि सर्वात्मना विषयीकरणाभावात् । तृतीये त्वसिद्धिः । न ह्यनिवृत्ततदवस्थोऽसाविति स्मृतिरालम्बते । किन्तु तदाऽसौ तादृश इति । तदवस्थानिवृत्त्यनिवृत्त्योस्तूदासीनैव । नन्वनुभवेन तदाऽसौ तादृश इत्यविषयीकृतं तथा विषयीकुर्वाणाः कथं याथार्थ्यं लभन्त इति चेत् । स्यादिदम् । यद्यनुभवानुसारित्वं याथार्थ्यमिति वदामः । अर्थानुसारित्वं तु तथेत्युक्तम् । अनुभवेऽन्याकारे कुतस्त्योऽयं स्मृतेरन्याकार

इतीति चेत् । किमयं नास्तीत्याभिमान उत निर्हेतुक इति वा । यद्वा प्रश्नमात्रम् । नाद्यः । साक्षिसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । व्याघा-
तात् । तृतीयेऽनुभवस्यापि कुतस्त्यः । स्वहेतुसमासादिति इति चेत्तुल्यम् । यदि (च) संस्कारमात्रजन्यता स्मृतेः स्यात् । स्यान्न
कथञ्चिद्वैसादृश्यानुपपत्तिः । मानसं तद्धि विज्ञानमिति वक्ष्यते । तस्माद्वैयात्यमात्रनिमित्तं स्मृतियाथार्थ्यनिराकरणम् । तथा च
स्मृत्यनुवादप्रामाण्यसङ्ग्रहाय लक्षणान्तररचनमिति सूक्तम् । ननु सङ्ग्राह्यस्य सङ्ग्रहो गुणो न त्वसङ्ग्राह्यस्यापि । किञ्चाति-
व्याप्त्या दोष एव । न च स्मृत्यादिलक्षणसङ्ग्राह्यम् । प्रामाण्याभावादिति चेत् । तत्किं स्मृत्यादिप्रामाण्यं साधकप्रमाणाभावादङ्गी-
कार्यम् । उत बाधकसद्भावात् । नाद्यः । लोकव्यवहारस्य सत्त्वात् । यथार्थज्ञानतत्साधने हि प्रमाणतया लोको व्यवहरति । न
ह्यस्ति प्रत्यक्षादिप्रामाण्यसाधकमन्यल्लोकव्यवहारात् । ननु प्रमाणाभियुक्तानां कणभक्षाक्षपादादीनां तत्र प्रामाण्यव्यवहारो नास्तीति
चेन्न । स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमित्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धार्थमनङ्गीकुर्वतामाप्तत्वासिद्धेः । स्मृतिः पौरुषेयो ग्रन्थ इति चेत् । किमत्र रूढः स्मृतिः
शब्दः किंवा यौगिकः । नाद्यः । कृदन्ततायाः स्पष्टावभासत्वात् । न द्वितीयः । अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां योगानुपपत्तेः । तस्मान्मन्वा-
दिस्मरणमूलत्वात्स्मृतिरित्युपचारो ग्राह्यः । ते हि श्रुत्यादिनाऽनुभूतमर्थं स्मृत्वा तत्प्रतिपादकं ग्रन्थमारचयन्ति । व्यासादिप्रणीतेषु
तत्सादृश्यात्प्रयोगः । न च मुख्ये बाधकमन्तरेणोपचारो लभ्यते । सन्तु वाऽक्षचरणादयोऽप्याप्ताः । तथाऽपि न तद्व्यवहाराभावमात्रेण
स्मृत्यादिप्रामाण्यानभ्युपगमो युक्तः । न हि तैः प्रतिव्यक्ति पदार्था निरूपिताः । तथाऽप्युक्तलक्षणैः सङ्गृहीता इति चेत् । तुल्यं
स्मृत्यादेरपि । प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावस्य सुवचत्वात् । अपि च स्मृत्यादिकं प्रमाणपदवाच्यम् । यथार्थत्वात् । प्रत्यक्षवत् । न चानुभवत्व-
मुपाधिः । समव्याप्तिपक्षे संशयादौ व्याप्तिभङ्गात् । विषमव्याप्तिपक्षेऽपि करणरूपे प्रत्यक्षे साध्याव्यापकत्वात् । किञ्चेदमनुभवत्वं स्मृति-
व्यतिरिक्तज्ञानत्वमिति चेत् । किमर्थमिदं विशेषणं पक्षव्यावृत्त्यर्थमिति चेत् । तर्हि पक्षेतरत्वेनानुपाधित्वम् । अन्यथेश्वरानुमानेऽप्युपा-
धिरशक्यनिरासः स्यात् । एतेनानुभवतत्करणयोरन्यतरत्वमपि प्रत्युक्तम् ।

टि०—॥ मूले ज्ञाननिष्ठयाथार्थ्यमुख्यत्वप्रतिपादनस्य च प्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यस्यानुक्त्या प्राप्तां न्यूनताशङ्कां परिहरति ॥ अक्षापीति । सोपस्कराणि वाक्यानि भवन्तीति न्यायादिति भावः । **एकवचनमिति** बहुत्ववाचिनो बहुवचनस्यैकवचनादेश इत्यर्थः । अत्र विधायकमाह ॥ **सुपामिति** । सति गत्यन्तरे छान्दसत्वाश्रयणमनुचितमिति पूर्वत्रापरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **अथवेति** । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिपत्तिगौरवं सम्भवतीत्यरुचिं मनसि निधायाह ॥ **यद्वेति** । यदनुप्रमाणं तान्यक्षयुक्तिवचांसीत्यनुप्रमाणानुवादेनाक्षादित्वविधानमित्यर्थः । तथा च यत्र समानाधिकरणप्रयोगे उद्देश्यस्य विशेष्यत्वं विधेयस्य विशेषणत्वं च विवक्षितं तत्रैव विधेये उद्देश्यवचननियमो यथा पर्वतोऽग्निमानिति । अत एव पूर्वपक्षादावुद्देश्यस्य विशेष्यत्वं विधेयस्यानुप्रमाणत्वस्य विशेषणत्वं च विवक्षितमिति समानवचनतयैव प्रकारद्वयेन समाहितम् । यत्र तूक्तविधप्रयोगे उद्देश्यविधेययोर्न विशेष्यविशेषणभावविवक्षा तत्र न विधेयस्योद्देश्यवचननियमो यथा प्रमाणं वेदा इति । प्रकृते चोद्देश्यविधेययोर्विशेषणविशेष्यभावस्याविवक्षितत्वान्नोद्देश्यवचनत्वं विधेयस्येति भावः । अनेन हि यस्मादेवं तस्मात्करणमनुप्रमाणं यदनुप्रमाणमेतान्यक्षयुक्तिवचांसीति वाक्ययोजनया किमत इति शङ्कापरिहार इति द्रष्टव्यम् । अत्राविवक्षितत्वेत्येव पाठः ॥ **करणधर्मिण इति** । अवान्तरव्यापारविशिष्टाक्षरूपकरणे यो धर्मस्तस्येत्यर्थः । ननु किं करणधर्मिणः प्राधान्यविवक्षाकल्पनया करणविवक्षयैवाक्षमित्युक्तमिति किन्न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । करणविवक्षायामित्यर्थः । प्रत्यक्षस्यैव करणत्वेनाक्षमात्रस्य करणत्वाभावादिति भावः ॥ **क्व इतीति** । प्रमाणाप्रमाणीभूतशब्दमात्रपरो वचःशब्दो निर्देशशब्दोपलक्षणमित्यर्थः । ज्ञानकरणयोर्याथार्थ्यस्यानेकविधत्वे पूर्वोक्ताव्याप्त्यतादवस्थ्यमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चैवमिति** । ननु ज्ञेयविषयीकारित्वस्य ज्ञानधर्मत्वेऽपि करणधर्मत्वाभावान्न तस्योभयत्र साम्यमित्यतो ज्ञान इव तज्ज्ञानकरणेऽपि विषयविषयीकारित्वव्यवहारविशेषेणानादिव्यवहारानुरोधेन तस्योभयधर्मत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य घटादेस्तज्ज्ञानविषयत्वेऽपि करणानां विषयस्यैवानिरूपणान्न तद्विषयीकारित्वं सम्भवतीत्यतो ज्ञानविषयस्यैव तज्ज्ञानकरणविषयत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **ज्ञानेति** । कुतो ज्ञानविषयस्य करणविषयत्वमित्यतः सम्भावितत्वा प्रसक्तेषु निर्विषयत्वान्यविषयत्वज्ञानाविषयत्वरूपप्रकारेषु निर्विषयत्वान्यविषयत्वयोरयोगात्तत्सिद्धिरिति भावेन तत्प्रकारद्वयं निराकरोति ॥ **न हीति** ॥ अतिप्रसङ्गा-

दिति। चक्षुरादिनाऽपि गन्धादिग्रहप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु यथावस्थितार्थविषयत्वस्योभयत्र साम्ये कथं केवलानुप्रमाणभेद इत्यत आह ॥ **केवलमिति**। नन्वेवमपि ज्ञानवत्करणानां स्वविषयज्ञेयतां साक्षादुपाधित्वाभावात्करणवच्च ज्ञानस्य स्वविषयज्ञेयतासुपाधिभूतज्ञानजनकत्वाभावादुक्तप्रकारद्वयस्यान्योन्यावर्तनादव्याप्तितादवस्थ्यमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ **यदि चेति** ॥ **तदेति**। पृथिव्यादिलक्षणभूतगन्धादेरपि सुरभित्वासुरभित्वादिना वैलक्षण्यस्य वक्तुं शक्यत्वेनाव्याप्त्यापत्त्या लक्षणमात्रोच्छेदः स्यादित्यर्थः। मूले याथार्थ्यमेवेत्यादिनोक्तं प्रमेयं बुद्ध्यारोहार्थमेकीकृत्याह ॥ **अयमत्रेति**। यद्वा केवलानुप्रमाणलक्षणयोः खण्डनकारोक्तातिव्याप्तिशङ्कासमाधानोपक्षेपाय विशिष्य दर्शयितुं प्रसङ्गाद्याथार्थ्यमेवेत्यादिनोक्तं सकलं प्रमेयं सङ्गृह्य दर्शयति ॥ **अयमत्रेति**। तत्र याथार्थ्यमेवेत्यनेनोदितं प्रमाणसामान्यलक्षणमाह ॥ **यथार्थं प्रमाणमिति**। ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमित्यनेन सूचितं तद्विभागमाह ॥ **केवलमनुप्रमाणं चेति**। यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तय इत्यादिना सूचिते तयोर्लक्षणे आह ॥ **तत्र यथार्थज्ञानं केवलमित्यादिना**। यथार्थज्ञानजनका इत्यत्र यथार्थेति ज्ञानविशेषणेन केवलभूते ज्ञाने याथार्थ्यायाथार्थ्यभेदेन द्वैविध्यं सूचितं तदाह ॥ **केवलमपीति**। यथार्थज्ञानरूपचैतन्ये यथार्थपदव्यावर्त्यं तत्सङ्ग्राह्यं च दर्शयन्नेव चैतन्यमात्रं विभजते ॥ **चैतन्यमपीति**। सर्वमपि चैतन्यं केवलं नेत्याहेत्यप्याहुः। केवलं द्विविधमित्युक्त्या केवलत्वेनैव ज्ञानं परामृश्यते न तु प्रमाणत्वेनापीति न वक्ष्यमाणविभागानुपपत्तिरित्यप्याहुः। अनुप्रमाणमेतानीत्यादिना सूचितं केवलत्रैविध्यमाह ॥ **द्वितीयमपि केवलमिति**। प्रत्यक्षानुमानागमभेदात् प्रत्यक्षानुमानागमजभेदादित्यर्थः। अनुप्रमाणमेतानीत्यादिना कथितमनुप्रमाणत्रैविध्यमाह ॥ **अनुप्रमाणमपीति** ॥ **काकतालीय इति**। यथार्थज्ञान इति शेषः। तथा च याहच्छिके यथार्थज्ञान इत्यर्थः। अत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ। तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयमिति विग्रहः। काकस्यागमनं याहच्छिकं तालस्य पतनं च। तेन पतता तालेन काकस्य वधः कृतः। एवमेव याहच्छिकं विषयसत्त्वम्। तत्र दुष्टकरणसान्निपातश्च तेन च यथार्थज्ञानोत्पत्तिः। तत्र काकागमनं याहच्छिकं विषयसत्त्वस्योपमानं तालपतनं च दुष्टकरणसन्निपातस्य। तालेन काकस्य यो वधः स दुष्टकरणसान्निपातेन यथार्थज्ञानोत्पत्तेः। अत्र यो याहच्छिकसद्विषयदुष्टकरणयोः सन्निपातः स काकताल-

सम्बन्धसदृश इत्येकोपमार्थः । यच्च तेन यथार्थज्ञानजन्म तत्पतत्तालेन काकवधसदृश इति द्वितीयोपमार्थः । तत्राद्यः समासार्थो द्वितीयः प्रत्ययार्थ इति विवेकः । काकतालादिशब्दे समासश्चास्मादेव ज्ञापकाद्द्रष्टव्यः । अत एवोक्तमिवार्थे काकतालाद्याः समासाः स्युरमीति । ज्ञाप्यतेऽनेन योगेन प्रत्ययश्च विधीयत इति । यादृच्छिकं यथार्थज्ञानमेव नास्तीत्याशङ्क्य तदुदाहरणेनोपपादयति ॥ **तथा हीति** । वराटकाः कपर्दकाः ॥ **अजाकृपाणीयन्यायेनेति** । अत्राजाकृपाणशब्दावजाकृपाणसमवेतक्रियावर्तिनौ । अजाग्रीवाप्रसारणमिव कृपाणपतनमिवाजाकृपाणमजाकृपाणमिवेत्यजाकृपाणीयमिति विग्रहः । अत्र हि कण्डूयमानार्थं शिथिलबन्धखड्गे स्तम्भादौ यादृच्छिकं छाग्या ग्रीवाप्रसारणं कृपाणपतनं च तेन च पतता तद्वध एवमेव देवदत्तस्य गमनं दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तद्वधः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः सोऽजाकृपाणसमागमसदृश इत्येकोपमार्थः । यश्च तैर्देवदत्तस्य वधः सोऽजावधसदृश इति द्वितीयोपमार्थः । तेन भवति देवदत्तस्य वधोऽजाकृपाणीयः स चासौ न्यायश्चेति विग्रहः । ततश्चाजाकृपाणीयदेवदत्तवधन्यायेनेत्यर्थः । समासादिव्युत्पादनप्रकारश्च काकतालीयशब्देन प्रदर्शितोऽनुसन्धेयः ॥ **प्रसज्यत इति** । ततश्च केवलप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ **न चेति** । ततश्चानुप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । लिङ्गविभ्रमादिष्विन्त्यादिपदेन यादृच्छिकसंवादिवाक्याभासपरिग्रहः । पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नज्ञानं यद्वक्तृसमवेतं तत्रातिव्याप्तिरुच्यते उत प्रष्टृसमवेतज्ञाने उत पार्श्वस्थज्ञाने चेति विकल्पत्रयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **वक्तुर्ज्ञानस्येति** ॥ **संशयत्वेनेति** । चक्षुषः सम्प्रयोगादिरूपनिश्चायकप्रमाणाभावादिति भावः ॥ **पञ्चैवेति** । निश्चयाभावे तथात्वेनाभिवदनव्यवहारो न स्यात्किन्तु पञ्च वाऽधिका वेत्येव व्यवहारः स्यात् । व्यवहारस्य ज्ञानपरतन्त्रत्वादित्यत आह ॥ **तत्रेति** ॥ **पाक्षिकेति** । एकमात्रकोटिक इत्यर्थः । ननु किमेककोटिकव्यवहारस्य वैय्यात्यनिबन्धनत्वकल्पनया । तादृशव्यवहाराद्वक्तृज्ञानमेककोटिमात्रविषयकं किन्न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । एककोटिकव्यवहारानुरोधेन तादृशज्ञानाभ्युपगम इत्यर्थः । व्यवहारानुसारित्वे ज्ञानस्य विप्रलम्भस्यापि नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीति व्यवहारानुरोधेन तादृशमेव ज्ञानं कल्पनीयं स्यात् । ततश्च भ्रान्तस्यापि तादृशज्ञानसद्भावादेको भ्रान्तोऽपरस्तु विप्रलम्भक इति सर्वसम्प्रतिपन्नस्तयोर्भेदो न स्यादित्यर्थः । नन्वेकतरकोटिव्यवहारस्य वैय्यात्यनिबन्धनत्वान्न स्वज्ञानहेतुकत्वमित्युक्तं

तदयुक्तम् । स्वज्ञानहेतुकत्वस्य युक्तिसिद्धत्वेन निरासायोगात् । तथा हि । वक्तुः पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वज्ञानस्यानेककोट्यवलम्बित्वेन न संशयत्वम् । तथा सति व्यवहारस्य स्वविषयनिश्चयजन्यत्वनियमेन तदभावे तादृशव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अतस्तद्व्यवहारमूलतया पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वकोटौ तस्य निश्चयत्वमेव स्यात् । एवमेवान्यकोटावपि तस्य निश्चयत्वमभ्युपेयम् । स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्याद्यपाक्षिककोटिद्वयविषयकसंशयादर्शनात् । तेन पञ्चैव नैवेति विरुद्धकोटिद्वयनिश्चयसमुच्चयत्वं विरुद्धमापद्यते । अतो यथा दृष्टफले कृष्यादौ कर्षकस्य निष्पन्नफलावश्यकत्वसन्देहेऽप्याहार्यफलावश्यकत्वनिर्णयजन्यैव प्रवृत्तिः । प्रवृत्तेः स्वविषयनिश्चयपुरःसरत्वनियमात् । तथा वक्तुः पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नसन्देहेऽप्याहार्यतत्कोटिनिश्चयादेवोक्तव्यवहार इति कथं न तस्य स्वज्ञानहेतुकत्वमिति खण्डनकृतोक्तं समाधानम् । एवं सति विप्रलम्भकस्यापि तादृशव्यवहारानुसारेण तादृशनिश्चयापत्तौ विपर्यस्ताविशेषप्रसङ्गादित्युक्तदूषणातिदेशेन दूषयति ॥ **एतेनेति** । अत्राहार्येति पाठः सुगमार्थः । आहारेति पाठे त्वाहरणमाहार उत्प्रेक्षेति यावत् । स चासौ निश्चयश्चेत्याहारनिश्चय इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ **प्रष्टुस्त्विति** । तथा च लक्ष्यत्वान्न केवलप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तर्हि निस्साधनस्य तस्यानुत्पत्तेस्तत्साधनेऽनुप्रमाणलक्षणस्यातिव्याप्तिरेवेत्यतो भवेदेवं यदि प्रत्यक्षाद्यन्यदेव तत्साधनं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह ॥ **तन्मूलं चेति** । तृतीयं दूषयति ॥ **वाक्येति** । पार्श्वस्थादेरित्यादिपदेन प्रष्टुः सङ्ग्रहः । पञ्च वराटका इति वाक्येत्यर्थः ॥ **एवमेवेति** । प्रमाणमेवेत्यर्थः । ततश्च न केवलप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तर्हि तत्करणस्य वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात् । न च तत्सम्भवति । अनाप्तवाक्यत्वादित्यत आह ॥ **वाक्यं त्विति** । तथा च यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमे यः परिहारः स एवात्रापि भविष्यतीति भावः । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादिष्वप्येवं प्रसङ्ग इति किं तज्जनितवह्न्यादिज्ञानस्य केवलप्रमाणत्वापादनमभिमतमुत तज्जनकलिङ्गविभ्रमादेरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमिष्टापत्त्या दूषयन्नेव द्वितीयं प्रतिषेधति ॥ **यादृच्छिकेति** ॥ **वाक्येति** । विप्रलम्भादिवाक्याभासजन्यस्येत्यर्थः । जन्यस्येत्यतःपरं ज्ञानस्येति शेषः । लिङ्गकरणतापक्षमाश्रित्याह ॥ **बाष्पस्येति** । बाष्पस्य वह्न्यविनाभावानवगत्या तस्य तज्ज्ञानाजनकत्वाद्यथार्थज्ञानजनकत्वस्यासम्भावितमिति भावः । अस्तु तर्हि तत्र गृहीतवह्न्यविनाभावस्य धूमस्यैव यथार्थज्ञानजनकत्वमित्यत-

स्तस्यवन्ह्यविनाभावेऽपि पक्षे सत्त्वेन पक्षधर्मत्वाभावान्न तज्ज्ञानजनकत्वमित्याह ॥ **असत इति** । यत्र पक्षे धूमस्यासत्त्वं तत्र धूमस्य यथार्थज्ञानजनकत्वायोगेऽपि यत्र यादृच्छिकसंवादिप्रमानुमितिस्थले धूमस्यापि पक्षे सत्त्वं तत्र धूमस्य व्याप्तिपक्षधर्मताक्रान्तत्वाद्यथार्थज्ञानजनकत्वं किन्न स्यादित्यतस्तत्र बाष्पस्यैव करणसन्निकृष्टत्वेन परामर्शविषयतयाऽनुमितिजनकत्वसम्भवेऽपि धूमस्यासन्निकृष्टत्वेन परामर्शविषयत्वाभावान्न तस्य तत्र यथार्थानुमितिजनकत्वमित्याह ॥ **सत्त्वेऽपीति** । लिङ्गकरणतापक्षमाश्रित्योक्तं धूमत्वेन ज्ञातस्य बाष्पस्येति । तज्ज्ञानकरणतापक्षमाश्रित्योक्तं बाष्पविषयस्य धूमभ्रमस्येति ॥ **सर्वत्रेति** । वन्हिमति तस्य तज्जनकत्वेऽप्यवन्हिमति तस्य तदजनकत्वादिति भावः । ननु तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानजनकत्वाभावेऽपि धूमत्वेन ज्ञातस्य बाष्पस्याबाष्पविषयस्य धूमभ्रमस्य वान्हिमति यथार्थज्ञानजनकत्वाद्यथार्थज्ञानसाधनत्वमस्त्येवेति कथमतिव्याप्तिपरिहार इत्यतः स्यादेतदेवं यदि जनकत्वमात्रमिह साधनत्वं विवक्षितं स्यान्न चैवं किन्तु यज्जातीयानन्तरं नियमेन कार्यमुत्पद्यते तदेवेह साधनत्वं विवक्षितम् । तच्च नोक्तरीत्या तत्रास्तीति नातिव्याप्तिरित्याशयेनाह ॥ **तथाविधस्यैवेति** ॥ **तथा सतीति** । लिङ्गविभ्रमस्य यथार्थज्ञानसाधनत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **लौकिककरणत्वेऽपीति** । लोकप्रसिद्धासाधारणकारणत्वरूपकरणत्वेऽपीत्यर्थः । ततश्च लोकप्रसिद्धकरणशून्यताया एवाकरणक्रियोत्पत्त्यापादकत्वात्प्रकृते च तदभावान्न तत्रापत्तिरिति भावः । एवं पारिभाषिकसाधनत्वघटितलक्षणाभावेन यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमेऽतिव्याप्तिं परिहृत्य यादृच्छिकसंवादिनि विप्रलम्भकवाक्येऽपि तां परिहरति ॥ **वाक्याभासस्येति** । तस्यार्थसत्त्वस्थले यथार्थज्ञानजनकत्वेऽपि तदभावस्थले तज्जनकत्वाभावेन यज्जातीयानन्तरमिति पारिभाषिकसाधनत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । न चैवमपि यथार्थं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणस्य लिङ्गविभ्रमादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साक्षाज्ज्ञेयविषयीकारित्वसाधनान्यतरत्वस्यैव लक्षणार्थतया विवक्षितत्वेन तदनवकाशात् । लौकिककरणत्वातिरिक्तपारिभाषिकसाधनत्वाश्रयणे गौरवं मनसि निधाय विप्रलम्भकवाक्यस्यानुप्रमाणतया लक्ष्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यभ्युपगमवादेनाह ॥ **तस्येति** । वाक्याभासस्येत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । अस्माकं प्रामाण्यस्वतस्त्ववादिनाम् । कथं न क्षतिरित्यतोऽस्माकमित्येतद्व्यावर्त्यप्रदर्शनपूर्वकं

क्षत्यभावमुपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **आप्तोक्ततयेति** । उपलक्षणं चैतत् । सल्लिङ्गपरामर्शतयेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रामाण्यानुमानादिकमित्यादि-पदेन प्रामाण्योत्पत्तिपरिग्रहः । अत्र लिङ्गाभासवाक्याभासयोर्यथार्थज्ञानजनकत्वाविशेषेऽपि वाक्यज्ञानस्य वाक्यांशे केवलप्रमाणत्ववल्लिङ्गभ्रमस्य लिङ्गांशे तदभावात्तत्परित्यागेनोभयथा प्रमाणभूतत्वाद्वाक्याभासस्यैवाभ्युपगमवादेन स्वशब्देन प्रमाणतयोक्तिर्न तु लिङ्गविभ्रमस्येति ध्येयम् । ननु तथाऽपि ज्ञातज्ञापकवाक्यादावतिव्याप्तिरपरिहार्या । तथा हि । तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानसाधनत्वस्यापि सत्त्वेन पारिभाषिकसाधनत्वविवक्षयाऽपि लिङ्गभ्रमादाविव तत्परिहारासम्भवात् । न च ज्ञातज्ञापकवाक्यादेरलक्ष्यत्वमेव नास्ति तथा सति स्मृत्यनुवादयोर्नाप्रामाण्यमित्यादिविरोधापातात्तत्कथं तत्रातिव्याप्तिशङ्कावकाश इति वाच्यम् । अयथार्थज्ञानसाधनत्वाभावमात्रस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् । न च तावता वाक्यस्य प्रामाण्यम् । तज्जन्यज्ञानस्य यथार्थत्वनियमेऽपि वाक्यस्य दुष्टत्वेन भ्रान्तप्रतारकवाक्यवदप्रमाणत्वादत एव पद्धत्यादौ निर्दोषः शब्द आगम इत्यत्र निर्दोषग्रहणेन ज्ञातज्ञापकादिवाक्यमागमाद्बहिष्कृतमित्यतो नेदमनुप्रमाणलक्षणं युक्तमित्यस्वरसादाह ॥ **यद्वेति** । नन्वेवमपि नातिव्याप्तिपरिहारः । लिङ्गविभ्रमादेर्दोषजन्यत्वेऽपि स्वयं निर्दोषत्वादित्यत आह ॥ **निर्दोषता चेति** । आद्येनादिपदेन वाक्याभासस्य परिग्रहः । द्वितीयेन चाप्तिमूलत्वादिपरिग्रहः ॥ **तत्फलितार्थस्यैवेति** । ज्ञानविशेषणीभूतयथार्थपदमहिम्नैव साधनस्य निर्दोषत्वविवक्षाया लब्धत्वेन न तस्याः स्वोपजीव्यविशेषणवैयर्थ्यापादकत्वमिति भावः। ननु च यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमस्थल एव सत्यपि ज्ञानयाथार्थ्ये करणनिर्दोषत्वाभावेन व्यभिचारात्कथं तेन तल्लाभ इत्यत आह ॥ **निर्दोषेति** ॥ **तदिति** । यथार्थस्वरूपं ज्ञानविशेषणमित्यर्थः । एवञ्च निर्दोषत्वे सति ज्ञेयाविपर्यीकारित्वमेव प्रमाणसामान्यलक्षणं विवक्षितमिति न तस्य ज्ञातज्ञापकादावतिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु प्रामाण्यं नानुवादस्येत्यादिमूलमनर्थकम् । न चैतत्परोक्तलक्षणानां तत्राव्याप्तिप्रतिपादनद्वाराऽऽभासत्वव्युत्पादनार्थत्वान्नानर्थकमिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽपूर्वस्वकीयलक्षणप्रणयनानर्थक्यशङ्कापरिहारार्थत्वादाभासत्वव्युत्पादनस्य नानर्थक्यमित्याशयवानानर्थक्यशङ्कानिवर्तकतयोत्तरमूलं योजयितुं तदानर्थक्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । लक्षणान्तरानिर्माणे हेतुभूतपरकीयलक्षणाव्याप्तिदोषस्य मूलारूढतायै यदित्यस्य यदेत्यर्थं तद्बलात्तदेत्यस्य लाभमेवशब्दाध्याहारं चाभि-

प्रेत्य प्रामाण्यविधेति हेतुं वदन्वाक्यं योजयति ॥ **यद्यदेत्यादिना** । यथार्थयोरिति स्मृत्यनुवादविशेषणं तु तत्र लक्षणोपपादनार्थमयथार्थस्मृत्यनुवादव्यावृत्त्यर्थं वेति द्रष्टव्यम् । तदेवेत्येवशब्दबललब्धमर्थं दर्शयन्नुक्तमेव विवृणोति ॥ **दर्शनान्तरेति** ॥ **व्यापकतयेति** । प्रामाण्यव्यापकतयेत्यर्थः । अव्याप्तेर्लक्षणदोषत्वाङ्गीकारादिति भावः । लिङ्गतया लक्षणस्योपयोगित्वेन लक्षणस्य तद्व्याप्यत्वमेवापेक्षितं न तु तद्व्यापकत्वमप्यत एवाव्याप्तिर्न लक्षणदोष इति स्वमतवैलक्षण्यं परमतस्य दर्शयितुं तैरित्युक्तम् ॥ **प्रसज्यत इति** । व्यापकाभावे व्याप्यभावस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ **तस्येति** । स्मृत्यादेरित्यर्थः । प्रतिपत्त्यनुबन्धितया स्मृतेः । व्यापारानुबन्धितयाऽनुवादस्य वाऽधिगतार्थगोचरत्वादित्याशयः ॥ **प्रमाव्याप्तमिति** । प्रमया नियतसम्बन्धवदित्यर्थः ॥ **अपीति** । न तत्रास्तीति वर्तते । तत्कथमित्यतः किमत्र करणादित्वेन स्मृतेः सङ्ग्रहोऽभिमतः किंवा प्रमारूपत्वेन । नाद्यः । स्मृतेः प्रमाकरणत्वाद्यभावादिति मनसि निधाय द्वितीयं दूषयति ॥ **तैरपीति** । तथा च प्रमारूपफलतयाऽपि न तस्याः सङ्ग्रह इत्याशयः ॥ **अत एवेति** । उक्तरीत्या प्रमासामग्रीत्वप्रमात्वयोरयोगेन करणतया फलतया वोक्तलक्षणानाक्रान्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अर्थजत्वादेरिति** । अर्थेन स्वलक्षणेन क्रियाया ज्ञानरूपायाः स्थितिरुत्पत्तिरिति अर्थक्रियास्थितिरविसंवादनमिति तद्वचनार्थं इत्येकदेशमतमनुरुध्यार्थजत्वग्रहणम् । आदिपदेन चार्थेन स्वलक्षणेन क्रियाया ज्ञानरूपायाः स्थितिर्निरूपणमर्थविषयकत्वमुच्यत इति तद्वचनार्थतया तदेकदेश्यन्तराभ्युपगतस्यार्थविषयत्वस्य परिग्रहः । शुद्धवस्त्वात्मकार्थजत्वादेः स्वरूपमात्रावगाहिनिर्विकल्पकमात्रनिष्ठत्वेन विशिष्टाकारावगाहिसविकल्पकानिष्ठत्वेन तादृशस्मृत्यादेरपि तदभाव एव । यद्यपि निर्विकल्पकद्वारा स्मृत्यादेरपि स्वलक्षणजन्यत्वादिकमस्ति । तथाऽपि न तत्परस्याभिमतम् । तथा सति सविकल्पकस्यापि तद्द्वारा स्वलक्षणजन्यत्वसम्भवेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् । किन्त्वाहत्य तज्जन्यत्वमेव । तच्च सविकल्पकवत्स्मृत्यादावपि नास्तीत्यभिप्रायेणेदमुक्तमत एव तदभिप्रेतस्येति पूर्वमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **स्वापूर्वेति** । स्वस्य प्रमातुरपूर्वो योऽर्थः स्वेन पूर्वमज्ञात इति यावत् । तद्विषयकव्यवसायात्मकमित्यर्थः । अत्र यस्यकस्यचिदर्थस्य येनकेनचित्पूर्वं ज्ञातत्वेनापूर्वत्वाभावादसम्भवः स्यात् । तत्परिहारार्थं स्वपदम्। **तस्येति** । स्मृत्यादेरनुभूतार्थव्यवसायात्मकत्वान्नापूर्वार्थविषयकत्वं तस्येत्यर्थः ॥ **तस्य चेति** । तत्ताविशिष्टस्येत्यर्थः । इदं चानुभवदेशकालस-

नन्विति । पूर्ववादी स्वाशयमनुद्घाट्यैव तावताऽपि न स्मृतिप्रामाण्यसिद्धिर्वैषम्यादिति परिहरति । सत्यमित्यादिनेति ग्रन्थाभिप्रायमाहुः । इतरे त्वतीतत्वं श्यामताविशेषणम् । तथा चातीता या श्यामता तत्प्रत्ययः । अत्र श्यामताऽऽसीदित्येवंरूपः । तस्यापि श्यामताप्रत्ययत्वात्तस्य च यथार्थत्वादिष्टापादनमिति शङ्क्ते ॥ **न चेति** । तत्प्रत्ययविषयीभूतश्यामताऽतीतत्वस्य तत्प्रत्ययसमानकालीनत्वेन यथार्थत्वेऽपि पूर्वावस्थानिवृत्तेः स्मृतिकाले सत्त्वेऽपि तस्या अनुभवाविषयत्वेन स्मृत्या विषयीकर्तुमशक्यत्वात्पूर्वावस्था वर्तमानतयैव विषयीकरणात्तस्याश्च स्मृतिकाले सत्त्वेन विषयशून्यत्वान्न स्मृतेर्याथार्थ्यमित्याह ॥ सत्यमित्यादिनेति पूर्वोक्तग्रन्थाभिप्रायमाहुः ॥ **इत्यत्रेति** । न्यायमहावार्तिक इत्यर्थः । अस्येत्युक्तमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ **संशयादाविति** । संशब्दोऽयथार्थज्ञानमात्रोपलक्षकः।तथा चायथार्थज्ञानमात्रहेतावित्यर्थः । संशयादेरप्युपलब्धित्वेन तद्धेतोरप्युपलब्धिहेतुत्वादिति भावः ॥ **प्रकृतेति** । वार्तिकेऽर्थवदित्यधिकारादिति भावः ॥ **विशेषितेति** । संशयादेरुपदर्शितार्थव्यभिचारेणानर्थवत्त्वादर्थवदुपलब्धिहेतुत्वं न संशयादिहेतोरस्तीति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ **उक्तमिति** । यद्यपि नैवं तस्योक्तिरस्ति तथाऽप्यर्थवादोऽयमित्यदोषः ॥ **वाचस्पतिनेति** । न्यायवाचस्पतिनेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । स्मृतेर्याथार्थ्यानभ्युपगतावित्यर्थः ॥ **इममेवेति** । स्मृतेर्याथार्थ्यरूपमेवेत्यर्थः ॥ **व्यङ्गेति** । यथार्थत्वानुभवत्वरूपप्रमाशरीरप्रविष्टाङ्गद्वयेत्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । यथार्थपदेनैव स्मृतिव्यावृत्तिसिद्धेरिति भावः । न च धर्मिण्यपि स्मृतेः प्रामाण्यं मा भूदित्येवमर्थमनुभवग्रहणं धर्मिण्यंशेऽपि वर्तमानत्वाभावेन प्रमात्वस्यैव सम्भवेन तद्व्यावर्तनायोगात् ॥ **आर्षेति** । ऋषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वर्थेष्वतीन्द्रियेषु धर्माधर्मादिषु च लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषाद्धर्मविशेषाच्च । यत्प्रातिभं ज्ञानं यच्च लौकिकानामपि भवति श्वो मे भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति तच्चार्षमभिमतमिति ध्येयम् । ननु च नोदाहृतव्यवहारानुसारेण स्मृतेर्याथार्थ्यं सिध्यति । प्रथमज्ञानयाथार्थ्यायाथार्थ्यानुविधायिनी स्मृतिः कथं यथार्थेति कथ्यते तत्त्ववादिभिरित्यभियुक्तवचनाद्याथार्थ्यनिरासकयुक्तिपराहतत्वाच्च तद्याथार्थ्यव्यवहारस्य तज्जनकानुभवयाथार्थ्यनिबन्धनतयौपचारिकत्वादित्यतः परोक्तयुक्तेराभासत्वं व्युत्पादयति ॥ **यदपीति** ॥ **स्मरणकाल इत्यादि** । अयं च पक्षो न हि यदा यादृशोऽर्थः स्मर्यत इति शङ्काग्रन्थात्स्पष्टं प्रतीयते । न च स्मृतिर्निवृत्तपूर्वावस्थतयेत्यादितद्ग्रन्थाद्धि-

तीयतृतीययोर्लाभः । पूर्वावस्थानिवृत्त्यविषयीकारित्वेन तन्निवृत्तिविषयीकारित्वेनापि निवृत्तपूर्वावस्थतया विषयीकारित्वाभावस्य सम्भवादित्यवधेयम् । यद्वा तद्विषयस्य तदानीमेव तदवस्थत्वान्न तु स्मर्यमाणावस्थस्तदानीं तदवस्थ इति स्मृतेरतीतश्यामताप्रत्ययवैषम्यकथनेन द्वितीयतृतीयौ सूचितौ । तत्र हि युक्तमतीतश्यामताप्रत्ययस्य यथार्थत्वमतीतत्वस्यापि तत्र विषयत्वान्न तु स्मृतेः पूर्वावस्थानिवृत्तेस्तत्राविषयत्वादिति हि वैषम्यमुक्तम् । तथा च द्वितीयकल्पप्रसक्तिः । स्मृतेः पूर्वावस्थानिवृत्त्यविषयत्वं चानिवृत्तपूर्वावस्थात्वेन विषयीकरणेऽपि सम्भवतीति तत एव तृतीयकल्पस्यापि प्रसक्तिरित्यवधेयम् ॥ **अनिवृत्तेति** । वर्तमानपूर्वावस्थात्वेनेत्यर्थः ॥ **तदानीमिति** । अतीतानुमित्यादिकाल इत्यर्थः । निवृत्त्यविषयीकारित्वेनापि न स्मृतेर्याथार्थ्यं भवति प्रयोजकत्वात् । न च वर्तमाननिवृत्तेरविषयीकरणासम्भव एव बाधः । वर्तमानं सर्वं विषयीकर्तव्यमेवेति नियमाभावादन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याह ॥ **द्वितीय इति** ॥ **कस्यापीति** । प्रमाणस्येति शेषः ॥ **निवृत्त्यनिवृत्त्ययोरिति** । उदासीनैवेत्यभ्युपगमवाद एवायम् । न त्वेतद्ग्रन्थानुरोधेन स्मृतेः पूर्वावस्थानिवृत्त्यविषयत्वमेवेति मन्तव्यम् । तथा सत्यनुभवानधिगतातीत्वविषयत्वस्यानुपदमेव व्युत्पादयिष्यमाणत्वेन तद्विरोधापातात् । आधिक्यमनुभूतात्तु यदतीतत्वमिष्यत इत्यादिनाऽपि स्पष्टमतीतत्वविषयकत्वोक्तेश्च । संस्कारसहकृतं मनोऽननुभूतामपि निवृत्तपूर्वावस्थां विषयीकुर्वत्स्मरणं जनयतीत्यादिग्रन्थास्वारस्यापाताच्चेति ध्येयम् । केचित्तु यत्सन्निकृष्टकरणेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते स तस्य विषय इत्युक्तविषयत्वस्य देशकालविशेषणीभूतनिवृत्तावभावाद्विशेषणतया प्रतीतिविषयत्वेऽपि निवृत्तेरुक्तरूपविषयत्वाभावाभिप्रायेणौदासीन्त्योक्तिरिति भाव इत्याहुः । अङ्गीकारवादस्य चेदं प्रयोजनम् । यद्धर्मानेनोक्तस्य स्मृतौ तत्ताविशिष्टस्य वर्तमानत्वाभासस्य निराकरणम् । तथा हि । स्मृतौ तत्ताविशिष्टस्य वर्तमानतावभासत एव संस्कारस्य वर्तमानतावभाससामग्रीसहितस्यैव स्मृतिहेतुत्वात् । सोऽयमिदानीमिति प्रत्यभिज्ञायां तथा कल्पनात् । गेहे स घट इति स्मरणान्निष्कम्पप्रवृत्तेश्च । अन्यथा तत्ताविशिष्टस्य तदानीं संशये सा न स्यात् । तथा च प्रयोगः । विवादाध्यासिता स्मृतिः स्वविषयवर्तमानत्वविषयाऽतीतानागताविषयत्वे सति प्रतीतित्वात् प्रत्यभिज्ञावदिति । तथा च कथं स्मृतेर्याथार्थ्यमिति । तदसत् । संस्कारस्य स्मृतौ जनयितव्यायां वर्तमानतावभाससामग्रीसाहित्यनियमे मानाभावात् । स्मृत्यनन्तरभाविन्या तद्विषयवर्तमानत्वसम्भावनया वा शाब्दादितन्निश्चयेन वा

निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तावनुभवविरुद्धायाः स्मृतौ वर्तमानतावभासकल्पनाया अयोगाच्च । अनुमानं चायुक्तम् । तदाऽसौ तादृश इत्याकारबलेन स्मृता- वतीतगोचरतायाः सिद्धत्वेन विशेषणासिद्धत्वात् । अन्यथा पूर्वकालसम्बन्धरूपतत्तायाः स्मृतौ वर्तमानतावभासेऽनुभव इव स्मृतानर्पादन्तोल्लेखापत्तेः । स्मृत्यनुभवयोः संस्कारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां भेदेऽप्यनुभवकाले सतो विषयस्य स्मृतिकाले वस्तुतोऽतीतत्वेऽपि विषयकृतवैलक्षण्याभावात् । वर्तमानता- वभाससामग्रीसाहित्यस्योपाधित्वाच्चेति दिक् ॥ **नान्विति** । अन्यथा संस्कारसीमोल्लङ्घनेन स्मृतेरननुभूतार्थान्तरविषयत्वमपि स्यादिति भावः ॥ **उक्तमिति** । याथार्थ्यमेव मानत्वमिति लक्षणवाक्यव्याख्यानावसर इति शेषः । अनुभवजन्यसंस्कारजन्यत्वात्स्मृतेरनुभवाकारत्वमेव युक्तम् । तत्कथं तद्विरुद्धतत्ताकारत्वमिति शङ्कते ॥ **अनुभव इति** । कुतस्त्य इत्यत्र किं शब्द आक्षेपार्थः किंवा प्रश्नार्थः । आद्येऽपि किं स्वरूपाक्षेपोऽभि- मतः । किंवा कारणाक्षेप इत्यभिप्रेत्य विकल्पयति ॥ **किमयमिति** ॥ **व्याघातादिति** । यत उत्पन्नस्तद्धेतुकत्वादाकारस्य निर्हेतुकत्वं व्याहतमि- त्यर्थः ॥ **तुल्यमिति** । स्मृतावपि स इत्याकारः स्मृतिहेतुसंस्कारसमासादित इत्यर्थः । ननु चानुभवस्यान्याकारत्वात्तत एव तज्जन्यसंस्कारस्याप्य- न्याकारत्वात्तज्जन्यस्मरणस्यापि तदाकारत्वमेव स्यान्न तु तद्विपरीताकारत्वमित्यत आह ॥ **यदि चेति** । इदन्त्वाविषयकसंस्कारस्यैव स इत्याकार- जनकतायाः प्रत्यभिज्ञायां दृष्टत्वेन जन्यजनकयोरेकाकारत्वनियमासिद्ध्या संस्कारमात्रजन्यत्वेऽपि न क्षतिरिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **मानस- मिति** । सहकारिसमवधानेन करणानां शक्त्यन्तराविर्भावस्य बहुलमुपलम्भात्संस्कारसहकृतं मनोऽनुभवे विद्यमानमपि तदा तादृश इत्याकारं स्मृतौ जनयतीति युज्यत एवानुभवस्मृत्योर्वैसादृश्यमिति भावः। नन्वेवं मनोजन्यत्वात्स्मृतेः संस्कारसीमोल्लङ्घनस्यादोषत्वेऽपीन्द्रियाणां प्राप्यप्रकाशकारित्व- नियमात्पूर्वावस्थानिवृत्त्यंशे च प्राप्त्यभावान्मनसस्तद्विषयीकारित्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव । न हि तदंशेऽपि संस्कार एव प्राप्तिरिति शक्यते वक्तुम् । पूर्वावस्थानिवृत्त्यविषयकपूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य तन्निवृत्त्यविषयकतया तदंशे प्रत्यासत्तित्वायोगात् । संयोगसमवायालक्षणप्रत्यासत्त्यन्तरं तु मनसः पूर्वावस्थानिवृत्त्या सहनशक्यमशक्यमिति चेन्न । तद्देशकालसम्बन्धेन सह संस्काराख्यप्रत्यासत्तियुक्ते मनसा करणेन तद्देशकालसम्बन्धातीतत्वमस- न्निकृष्टमपि विषयीक्रियते । सम्बद्धमात्राविषयकत्वेऽनुभवत्वप्रसङ्गादित्याशयात् । यद्वा मनसः स घट इति स्मृतिसाधनत्वनिर्वाहाय प्रत्यासत्ति-

तया कल्प्यमानसंस्कारस्य पूर्वावस्थामात्रविषयकस्याप्यनन्यगत्या निवृत्त्यंशेऽपि प्रत्यासत्तित्वं कल्प्यते कार्यबलात् । अतो नासन्निकृष्टार्थग्राहकत्वमिति । वस्तुतस्तु अतीतानां तत्तदर्थानां मनोविषयतया तन्निवृत्त्याऽपि घटानिवृत्त्या सह चक्षुष इव साक्षादेव सन्निकर्षः । न च तत्तदर्थानां बाह्यत्वेन तन्निवृत्तेरपि बाह्यतयाऽन्तरिन्द्रियस्य कथं तया सह साक्षात्सन्निकर्ष इति वाच्यम् । बाह्यार्थानामपि संस्कारोपनीतत्वेन प्रत्यासत्तित्वात् । अन्यथा संस्कारमात्रजन्यत्वेऽपि पूर्वमननुभूतस्य तद्देशकालसम्बन्धस्य यदतीतत्वं तस्यैवातीतत्वस्याननुभूतस्यापि स्मरणमन्यस्य तु सर्वस्यानुभूतस्यैव स्मरणमिति नियमाभ्युपगमेन वाऽनन्यगत्या भिन्नविषयस्यापि संस्कारस्य स्वाविषयातीतत्वविषयकस्मृतिजनकत्वाभ्युपगमेन वाऽतिप्रसङ्गपरिहारसम्भवेन संस्कारमात्रजन्यत्वानभ्युपगमेन मानसमिति मनोजन्यत्वोक्तेरस्वारस्यापातात् । न च सन्निकर्षनिरूपणाय वस्तुगतिरियमुक्तेति वाच्यम् । तथा सति यदि च संस्कारमात्रजन्यता स्मृतेः स्यादित्यादिप्रकृतग्रन्थस्यास्वारस्यापातात् । भवेदेवं यदि संस्कारमात्रजन्यत्वमित्यादिपद्धतिग्रन्थस्याप्यस्वारस्यापाताच्च । तस्मान्मनोजन्यत्वोक्तिस्वारस्याय वर्तमानया पूर्वावस्थानिवृत्त्या सह स्यादेव सन्निकर्षो मनसो न त्वसन्निकर्षः । नापि संस्कारः सन्निकर्ष इत्यवधेयम् ॥ **वक्ष्यत इति** । मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकमित्यादिनैतदधिकरणान्त इति शेषः । उदयनमतनिराकरणमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** । ततश्चापसिद्धान्त एवेति भावः । नन्वङ्गीकृतं चेदित्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च स्मृतेः प्रामाण्ये बाधकाभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च स्मृतिप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति साधकसहकृतबाधकाभावस्यैव वस्तुव्यवस्थापकत्वेन साधकस्याप्यवश्यवक्तव्यतया केवलबाधकाभावोक्तेरश्लिष्टत्वादित्यतो वेदानुमानादिप्रामाण्यप्रसिद्धेश्चेति लोकव्यवहारस्य प्रमाणलक्षणादौ साधकस्याभिधानादत्र तदनभिधानं न दोषयेत्याशयवान्सम्भावितविकल्पद्वयं प्रदर्श्योदाहृतमूलं मनसि निधायाद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतयोत्तरमूलं योजयितुं तद्व्यावृत्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **अतिव्याप्त्या दोष एवेति** । इयं च प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीयेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । तथा चातिव्याप्तिरेव दोष इत्यर्थः । उदाहृतमूलं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **नाद्यो लोकेति** । तस्यासिद्धिं परिहरति ॥ **यथार्थेति** । यथार्थज्ञानत्वं च स्मृतेः प्रागेव समर्थितमिति भावः । नन्वप्रयोजकत्वान्न लोकव्यव-

हारेण स्मृतेः प्रामाण्यसिद्धिरित्यतोऽन्यत्र प्रामाण्यसाधकत्वेन क्लृप्तत्वात् । तस्य नाप्रयोजकत्वमित्याह ॥ न हीति । अन्यत्रान्यादित्यर्थः । अन्य-दित्यपि क्वचित्पाठः । ननु न लोकव्यवहारमात्रेण प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यसिद्धिः किन्तु प्रमाणाभियुक्तव्यवहारादेव । तथा च तद्व्यवहारेण प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यसिद्धिसम्भवेऽपि स्मृतौ तद्व्यवहाराभावाल्लोकव्यवहारमात्रस्य चाप्रयोजकत्वान्न प्रामाण्यसिद्धिरिति शङ्कते ॥ नन्विति । श्रौतस्मृतिशब्द-स्य स्मरणान्यपरत्वान्न श्रुतिसिद्धार्थानङ्गीकारित्वमिति नानात्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ स्मृतिरिति ॥ कृदन्ततया इति । स्मृ चिन्तायामित्य-स्मात् स्त्रियां क्तिन्निति कृत्संज्ञकक्तिन्प्रत्यये कित्वाद्गुणाभावे निष्पन्नस्मृतिशब्दस्य कृदन्ततायाः स्पष्टावभासत्वेन यौगिकत्वान्नाखण्डवृत्तित्वमिति भावः । अत्र स्पष्टावभासत्वादित्यनेन योगस्य क्लृप्तत्वोक्त्या रूढेरलब्धात्मकत्वसूचनान्न तया योगापहार इति सूचयति । न तु कृदन्ततामात्रं योगित्वस्वीकारे नियामकम् । शम्भ्वादिशब्दानामपि तदापत्तेरिति ध्येयम् ॥ अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामिति । अकर्तरि च कारके भावे च स्त्रियां क्तिन्विधानात्स्मृतिशब्दस्य भावसाधनत्वे पौरुषेयग्रन्थस्यातथात्वादव्याप्तिः स्मरणेऽतिव्याप्तिश्च । स्मर्यत इति कर्मसाधनत्वे च सर्वैः स्मर्यमाणत्वाभिप्राये पौरुषेयग्रन्थानामतथात्वादव्याप्तिः । स्मर्यमाणमात्रविवक्षायां च घटादावतिव्याप्तिः । स्मर्यतेऽनेनेति करणसाधनत्वे चानुभवमात्रजनकत्वात्पौरुषेयग्र-न्थेऽव्याप्तिः । संस्कारादौ चातिव्याप्तिरित्यव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामित्यर्थः । कथं तर्हि पौरुषेयग्रन्थेषु स्मृतिशब्दप्रयोग इत्यत आह ॥ तस्मादिति-नन्वेवं स्वतः सर्वज्ञप्रणीतव्यासादिप्रणीतेषु ग्रन्थेषु श्रुत्यादिजनितानुभवसापेक्षस्मरणमूलत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावान्न तत्र स्मृतिपदप्रयोगः स्यादित्यत आह ॥ व्यासादीति । तत्सादृश्यादर्थमुपलभ्य रचितत्वरूपान्मन्वादिस्मृतिसादृश्यात्प्रयोगः स्मृतिशब्दस्येति शेषः । ननु स्मृतिशब्दस्य मन्वा-दिस्मृतावौपचारिकत्वादौपचारिकार्थसादृश्यस्य च गौणत्वेऽप्रयोजकत्वादप्रयोजकीभूतमुख्यार्थसादृश्यस्य च व्यासादिप्रणीतेष्वभावात्कथं स्मृति-शब्दस्य तत्र गौणीवृत्तिरिति चेन्न । स्मृतिशब्दस्य मन्वादिस्मृतावुपचारेऽपि रूढोपचारेण तत्र प्रवृत्त्या मन्वादिस्मृतेरपि रूढ्यभिप्रायेण स्मृति-शब्दमुख्यार्थत्वस्यापि सत्त्वेन तत्सादृश्येन गौणत्वोपपत्तेरित्याशयात् । अस्तु तर्ह्युदाहृतश्रुतौ स्मृतिशब्द औपचारिकस्मृतिशब्दार्थभूतपौरुषेय-ग्रन्थपर इत्यत आह ॥ न चेति । तथा च बाधकाभावेन श्रौतस्मृतिशब्दस्य मुख्यार्थत्वसिद्धौ श्रुतिसिद्धार्थानङ्गीकारित्वसिद्धिरिति भावः ।

न हीति । पदार्थानामनन्तत्वेन प्रतिव्यक्ति पदार्थनिरूपणस्य जन्मसहस्रेणाप्यशक्यत्वादिति भावः ॥ **उक्तलक्षणैरिति** । समवायिकारणं द्रव्यम् । सामान्यं वा न समवायिकारणमस्पन्दात्मा गुण इत्याद्युक्तलक्षणैः सङ्गृहीतत्वान्न प्रतिव्यक्ति पदार्थानामनिरूपणं दोषायेत्यर्थः । तर्हि स्मृतेरप्युक्तलक्षणसङ्गृहीतत्वान्न पृथक् प्रमाणत्वेन तदसङ्कीर्तनं दोषायेत्याह ॥ **तुल्यमिति** । ननु स्मृत्यादेरसाक्षात्कारादिरूपत्वान्न केवललक्षणेन सङ्ग्रहस्सम्भवति । नापि तत्करणस्य । अनिन्द्रियसन्निकर्षरूपत्वेन प्रत्यक्षेऽज्ञातकरणत्वेनानुमानादावन्तर्भावानुपपत्तेः । उक्तातिरेके चानुप्रमाणत्रैविध्यभङ्गात्तत्कथमुक्तलक्षणसङ्गृहीतत्वं स्मृत्यादेरित्यत आह ॥ **स्मृत्यादेरपीति** । आदिपदेनानुवादस्य परिग्रहः । प्रत्याक्षादीत्यादिपदेनागमपरिग्रहः । स्मृतेर्विज्ञानमित्यादिना साक्षात्कारत्वस्योत्तरत्रोपपादयिष्यमाणत्वेन प्रत्यक्षफलेऽन्तर्भावात्संस्कारस्य तत्करणत्वपक्षे तस्यानिन्द्रियसन्निकर्षरूपत्वेन प्रत्यक्षे ज्ञातकरणत्वेनानुमानादौ चान्तर्भावासम्भवेऽपि मनःकरणत्वपक्षे स्मृतिकरणस्य मनसः प्रत्यक्षकरणेऽन्तर्भावान्नानुप्रमाणत्रैविध्यभङ्ग इति भावः ॥ **अनुभवत्वमिति** । अनधिगतार्थविषयकज्ञानत्वमित्यर्थः । तेन स्मृत्यादिकमित्यत्रादिपदेनानुवादजनितज्ञानस्यापि पक्षत्वेन सङ्गृहीतत्वात्तत्र चानुभवस्य सत्त्वात्साधनव्यापकत्वं तद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकसाधने च भागासिद्धिशङ्कानवकाश इति ध्येयम् । उदयनाचार्यमतमाश्रित्याह ॥ **समेतिं** । नवीनमतमाश्रित्याह ॥ **विषमेति** । ननु ज्ञातत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वान्न करणरूपे प्रत्यक्षे साध्याव्यापकत्वमित्यत आह ॥ **किञ्चेति** ॥ **किमर्थमिति** । ज्ञानत्वमात्रस्यापि साध्यव्यापकत्वसम्भवादिति भावः । ज्ञानत्वमात्रस्य साध्यव्यापकत्ववत्साधनवति पक्षेऽपि सत्त्वेन साधनव्यापकत्वात्साधनाव्यापकत्वार्थं विशेषणोपादानमिति भावेन शङ्कते ॥ **तर्हीति** । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवतोऽप्युपाधित्व इत्यर्थः ॥ **ईश्वरेति** । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वादितीश्वरानुमाने प्रतिवाद्युक्तशरीरिजन्यत्वरूपोपाधिस्तार्किकेण निराकर्तुं शक्यः । तत्र पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणत्वं विनाऽन्यस्योपाधिदोषस्याभावात्तथा चेश्वरानुमानमपि सोपाधिकत्वादीश्वरसाधकं न स्यादिति भावः । नन्वनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वमुपाधिर्न त्वनुभवत्वमात्रम् । तथा च करणरूपे प्रत्यक्षेऽनुभवत्वाभावेऽप्यनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वसत्त्वान्न साध्याव्यापकत्वम् । न च स्मृत्यादिकमित्यादिपदेनानुवादस्यापि पक्षत्वाङ्गीकारात्स्मृतितत्करणयोरनुभवतत्करणयोरन्य-

तरत्वाभावेनोपाधेः साधनाव्यापकत्वेऽप्यनुवादवाक्यतज्जन्यज्ञानयोरनुभवतत्करणान्यतरत्वसत्त्वेनोपाधेः साधनव्यापकत्वात्कथमस्योपाधित्वमिति वाच्यम् । अनुवादवाक्यस्य स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानकरणत्वेऽप्यत्र वैवक्षिकाज्ञानज्ञानकरणत्वरूपतत्करणत्वाभावेन साधनव्यापकत्वसम्भवात् । अनुवादसङ्ग्रहार्थैताद्दशस्यैव तत्करणत्वस्यात्र विवक्षितत्वादित्यत आह ॥एतेनेति । किञ्चेदमनुभवत्वमित्युक्ते पक्षेतरत्वेनेत्यर्थः । उक्तोपाधेरपि स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानतत्करणयोरन्यतरत्वरूपत्वात्तत्र स्मृतिव्यतिरिक्तपदाभावे ज्ञानतत्करणयोरन्यतरत्वस्य पक्षीभूतस्मृतितत्करणयोः सत्त्वेन साधनव्यापकत्वप्रसङ्गेन तत्परिहारार्थतया स्मृतिव्यतिरिक्तपदस्योक्तोपाधेरपि पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन पक्षेतरत्वादनुपाधित्वमेवेत्याशयः । अत्र च प्रागुक्तसाध्याव्यापकत्वमात्रोपमर्दकत्वेन शङ्कायामाधिक्यादतिदेश इति द्रष्टव्यम् ।

अनु०—अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं स्मृत्यादेः का विरुद्धता ॥ न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोः ॥ फलवत्त्वं न चास्माभिः प्रामाण्यं हि विवक्षितम् ॥ तृणादिदर्शने किञ्च फलवत्त्वं निगद्यते ॥ सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते ॥ न परिच्छेदकार्येच प्रमाणमिति च प्रमा ॥

सु०—॥ अस्तु तर्हि बाधकसद्भावादिति द्वितीय इत्यत आह ॥ **अङ्गीकृतं चेदिति** । स्मृत्यादेः प्रामाण्यमिति सम्बन्धः । किमाक्षेपे । तर्हीति शेषः । स्मृतिरनुवादश्चाप्रमाणम् । निष्फलत्वात् । यत्प्रमाणं तत्सफलं दृष्टं यथा प्रत्यक्षादीति बाधकसद्भावात्कथमेतदिति चेत् । किमत्र सर्वा स्मृतिः सर्वश्चानुवादः पक्षीक्रियते । किंवा तदेकदेशः । आद्ये भागासिद्धिरित्याह ॥ **न चेति** । कासाञ्चित्स्मृतीनां केषाञ्चिदनुवादानां सफलत्वोपलम्भादिति चार्थः । उपपादयिष्यते चैतत् । अप्रयोजकश्चायं हेतुरित्याह ॥ **फलवत्त्वमिति** । यदि हि फलवत्त्वं प्रामाण्य प्रामाण्यस्य व्यापकमस्माभिः परीक्षकैर्विवक्षितं स्यात् । स्यान्नाम । तदा व्यापकस्य तस्य निवृत्त्या स्मृत्यादेः प्रामाण्यनिवृत्तिः । न चैवमित्यर्थः । अयमभिसन्धिः । अ (प्रमाणव्य) प्रामाण्यव्यवहारे याथार्थ्याभाव एव प्रयोजकोऽप्रामाण्ये तु करणदोषबाधकप्रत्ययौ न निष्फलत्वमिति । एतेनाफलांशस्यैव पक्षीकरणमिति द्वितीयोऽपि निरस्तः । करणदोषबाधकप्रत्ययाविव विफलत्वमप्यप्रामाण्यप्रयोजकं किन्न स्यादित्यत आह ॥ **तृणादीति** । धर्मस्य धर्म्यधिकरणमिति सप्तमी । ग्रामं गच्छतः

पाधि तृणादिदर्शनस्य । उपलक्षणं चैतत् । स्व (क) कारणसामर्थ्यायातानुमितेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । किमाक्षेपे । विफलत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वे तृणादिदर्शनादेस्तथात्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । न चैवम् । लोकव्यवहारविरोधादित्याशयः । यद्वाऽनैकान्तिकश्चायं हेतुरित्यनेनाचष्टे । प्रमाणतया सम्मते विपक्षभूते तृणादिदर्शने किं फलवत्त्वं निगद्यते न किमपीत्यफलत्वं तत्र गतमिति । ननु कार्यजातं प्राणिनां धर्माधर्माभ्यामुपजायत इति तावदविवादम् । ततश्च धर्माधर्माभ्यामुपजनिततृणादिदर्शनं स्वयमसुखदुःखात्मकं यदि सुखं दुःखं वा तत्साधनं वा न जनयेत्तदा धर्माधर्मयोर्वैयर्थ्यं श्रुत्यादेरप्रामाण्यं चापद्येत । ततस्तृणादिदर्शनेनापि सुखदुःखादिकं किञ्चिदुपजनयितव्यमेव । अतः कथं तस्य विफलत्वमित्यत आह॥ सुखेति । अनेन न्यायेन सर्वस्याः स्मृतेः सर्वस्य चानुवादस्य सफलत्वात्स्वरूपासिद्ध एव हेतुः स्यात् । भागासिद्धता तु स्पष्टफलोपलम्भाभावाभिप्रायेणोक्तेति भावः । इयांस्तु विशेषः । तृणादिदर्शनस्य फलं सर्वथाऽप्यव्यक्तम् । नैवं स्मृत्यादेरित्युक्तं दृश्यतेऽपि हीति । अत्रानुवादोऽपि ग्राह्यः । तथा हि । इष्टार्थस्मृतौ सुखं तज्जातीये रागः । संस्कारपाटवं च । अनिष्टार्थस्मृतौ दुःखं तज्जातीये द्वेषः । संस्कारपाटवं च । प्रशस्तार्थस्मरणे धर्मोऽप्रशस्तार्थस्मरणे त्वधर्मः । एवमनुवादेऽपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा प्रणिधानादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तम् । अन्यत्रानुवादादिति वदताऽक्षपादेनाप्यनुवादस्य साफल्यमङ्गीकृतम् । निगमनस्य प्रयोजनानि न्यायविद्भिरुपपादितानीति । अथाऽपि स्यात् । प्राकट्यापरपर्यायामर्थगतां ज्ञाततामुपजनयदेव प्रमाणम् । यथा प्रत्यक्षादि । न च स्मृत्यादिनाऽर्थे ज्ञाततोपजनिः सम्भवति । अनुभवेनैव तस्या जातत्वात् । न हि छिन्ने छिदा पुनरुत्पद्यते । तत्कथं तस्य प्रामाण्यं स्यादिति । तत्राह ॥ नेति । परिच्छेदो ज्ञातता । एवेति प्रतिवाद्युक्तानुवादः । परिच्छेदकार्येव प्रमाणम् । तदभावात्स्मृत्यादिकमप्रमाणमिति नेत्यर्थः । कुतो नेत्यत आह ॥ इति चेति । इतिशब्देनार्थगतां ज्ञाततां परामृशति । नेत्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारः । ज्ञाततायां प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । तथा च ज्ञातताऽजनकत्वं सपक्षे विभ्रमादाविव विपक्षे प्रत्यक्षादावपि वर्तत इति साधारणानैकान्तिकमिति भावः । किञ्च धारावाहिकविज्ञानानि स्मृत्यादिकमिव न

ज्ञाततामुपजनयन्तीति कुतो नानैकान्त्यम् । अपि च संशयविपर्ययावपि ज्ञाततामुपजनयत इति त्वयाऽङ्गीकरणीयम् । समानन्यायत्वात् । ततश्च विपक्षात्प्रत्यक्षादिव सपक्षादपि व्यावृत्तेस्तवासाधारणो हेतुः स्यात् । यद्वा ज्ञाततालक्षणस्य परिच्छेदस्यैवाप्रामाणिकत्वात्परिच्छेदकार्येव प्रमाणमित्यस्यां व्याप्तौ न प्रमाणमस्तीत्येकग्रन्थतया योज्यम् । तथा च व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानं दूरापास्तमिति भावः । ननु चाज्ञातज्ञापकमेव प्रमाणम् । अज्ञातज्ञानमेव वा । न चैतत्स्मृत्यादावस्तीति तदप्रमाणमित्यतो वाऽऽह ॥ नेति । परिच्छेदोऽज्ञातज्ञानं तत्कर्तुं शीलमस्यास्तीति परिच्छेदकारी । यद्वा परिच्छेद एवकार आकारः परिच्छेदकारः सोऽस्यास्तीति परिच्छेदकारि । किं परिच्छेदकारित्वं प्रामाण्यस्य व्याप्यव्यापकभूतं लक्षणमिति तदभावात्स्मृत्यादेरप्रामाण्यमुच्यते । किंवा व्यापकमेवेति । आद्ये परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति लक्षणं न प्रमा नोपपन्नमिति योजना। अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चेति । तथा हि । धर्मिणमादायानाधिगतार्थगन्तृत्वमुच्यते प्रकारं वा। आद्ये नित्यविषयाणामप्रामाण्यापातः। व्याप्यवत्तयाऽवगतं धर्मिणं व्यापकवत्तया विषयीकुर्वतोऽनुमानस्य पृथगवगतानर्थान्संसृष्टतया गोचरयतः शब्दस्य चाप्रामाण्यप्रसङ्गः। द्वितीये तु धारावाहिकविज्ञानानामप्रामाण्यं स्यात्। न हि वैनाशिकानामिव मीमांसकानामन्य एव घटः । नापि साङ्ख्यानामिव परिणामी । नापि प्रकारमप्युपजनापायवन्तमीक्षामहे । ननु यद्यपि स्वरूपस्य प्रकारस्य वा तादवस्थ्यम् । तथाऽपि घटोऽयं घटोऽयमिति (प्रत्यक्ष) ज्ञानधारायां वर्तमान एवार्थः परिस्फुरति । न च क्रमभाविनां ज्ञानानामेक एव वर्तमानकालो विषयो नानाप्रतिपत्तृवज्ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गात् । तत्प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेश्च । ज्ञानानेकत्वेऽप्येककालावस्थानाकलनात् । तस्मात्पूर्वपूर्वविज्ञानैरनाकलित एव वर्तमानोऽर्थ उत्तरोत्तरैरवसीयत इत्यनधिगतार्थत्वमेवेति । एवं तर्हि स्मृत्यादेरप्यनाधिगतार्थत्वमेव । स्मृतिरपि वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूतमर्थमतीतकालतयाऽवगाहते । अन्यथा स इति न स्यात् । अनुवादोऽपि यदि वादविषयस्तदा स्फुटमनधिगतार्थत्वम् । यदि च पूर्वविज्ञानविशिष्टार्थगोचरस्तथाऽपि धारावाहिकसमानो न्यायः । आधिकविधानेनैकवाक्यतायामपि तथेति । संशयविपर्यासयोरप्यनधिगतविषयत्वात्प्रामाण्यं स्यात् । अनधिगततथाभूतार्थगन्तृत्वं विवक्षितमिति चेन्न । अन-

धिगतविशेषणवैयर्थ्यात् । स्मृत्यादिव्यावृत्त्यर्थं तदिति चे(त्) न्न । स्मृत्यादिकमेव कुतो व्यावर्तनीयम् । लक्षणाभावादिति चेत् । तदिदमितरेतराश्रयमिति । अस्तु तर्हि व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति द्वितीयः पक्षः । स्यादप्येवम् । यदि परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति प्रमा प्रमाणं स्यान्न च तदस्ति। तथा हि । प्रामाण्यस्यानाधिगतार्थत्वेन व्याप्तिः । किं साहचर्यदर्शनमात्रात्सिध्यति। उत व्यभिचारादर्शनसहकृतात् । उत विपक्षे बाधकोपेतात् । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । धारावाहिनि व्यभिचारदर्शनात् । अतिप्रसङ्गापरिहाराच्च । न तृतीयः । तदभावात् । अधिगतमेवार्थमधिगमयता प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्यादिति चेत् । किमिदं पिष्टपेषणं नाम किमाधिगतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरस्यानुदयः। किंवा विफलत्वमुताविशिष्टफलत्वम् । अथानपेक्षितफलत्वम् । नाद्यः। स्यादप्येवं यदि ज्ञानाभावो(ऽपि) ज्ञानसामग्र्यैकदेशः स्यात् । ज्ञानं वा तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवम् । तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गः । न द्वितीयः । उक्तोत्तरत्वात् । न तृतीयः । अद्येऽप्यापत्तेः । न चतुर्थः । तृणादिदर्शने हेयदर्शने च प्रसङ्गात् । ननु च करणविशेषः प्रमाणम् । करणं च साधकतमम् । न च साध्यसिद्धौ तज्जातीयस्यापि साधकतमत्वमस्ति । छिन्ने परशोरिवेति चेत् । मैवम् । न हि करणस्य साधकतमत्वं साधकतमान्तरापेक्षया । किन्तु प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया । अन्यथा यत्र करणानां समुच्चयस्तत्र परस्परापेक्षयाऽनातिशयितत्वादकरणत्वं स्यात् । छिन्ने कुठारस्याकरणत्वं तु फलानुदयात् । न च प्रकृते तथाऽस्तीत्युक्तमिति । नन्वनपेक्षत्वं प्रामाण्यस्य व्यापकमन्योन्यनिरपेक्षास्तु धारावाहिकबुद्धयः । अतः प्रामाण्यमश्नुवते । न चैवं स्मृत्यादीत्यप्रमाणमेवेति चेन्न । अस्या अपि व्याप्तेरप्रामाणिकत्वादित्याह ॥ नेति । परिच्छेदोऽनपेक्षं ज्ञानम् । किञ्चानपेक्षत्वं सर्वथा चेदनित्यप्रमाणेषु नास्ति । ज्ञानान्तरानपेक्षत्वं चेदनुमित्यादौ तदभावः । उत्पत्तावेवानुमित्यादिकं लिङ्गाद्यपेक्षं नार्थपरिच्छेद इति चेत् (न)। ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थपरिच्छेदस्यैवाभावात्। स्मृत्यादावप्येवं सुवचत्वाच्च । समानविषयकज्ञानानपेक्षत्वं चेद्धर्मिणमादायानुमित्यादावपि तदभावः । प्रकारतोऽपि स्मृत्यादावस्तीत्यासिद्धिरिति । अननुभवत्वात्स्मृतिरप्रमाणम् । अनुभवतत्साधनयोरेव प्रामाण्यादित्येतदप्यसत् । पूर्ववद्व्याप्तेरसिद्धेरित्याह ॥ नेति । परिच्छेदोऽनुभवः ॥ ७ ॥

टि०—एवं वेदानुमानादिप्रामाण्यप्रसिद्धेश्चेति प्रमाणलक्षणानुरोधेनाद्यं बहिरेव निरस्य द्वितीयनिरासकतयोत्तरमूलमवतारयितुं तमुत्थापयति ॥ **अस्तु तर्हीति** । स्मृत्यादेः प्रामाण्ये बाधकाभावस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं सम्बन्धमाह ॥ **स्मृत्यादेरिति** ॥ तर्हीति शेष इति । चेच्छब्दश्रवणादिति भावः । ननु सर्वासां स्मृतीनां सर्वेषामनुवादानां च धर्माधर्मान्यतरजन्यत्वेन सुखदुःखान्यतरफलकत्वमस्त्येव अन्यथा तद्बोधकश्रुत्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततश्च निष्फलत्वस्य स्वरूपासिद्धत्वात्कथं भागासिद्धत्वोक्तिरित्यत आह ॥ **उपपादयिष्यत चैतदिति** । सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यत इत्यादिनेति शेषः । सत्यमेतद्यत्सर्वत्र स्मृत्यादौ फलमस्तीति तथाऽपि क्वचिद्दृष्टार्थस्मृत्यादौ सुखादिकं फलं स्पष्टमुपलभ्यते न सर्वत्र । तस्याद्दृष्टफलोपलम्भस्यासार्वत्रिकत्वात् भागासिद्धत्वमन्यथा तु स्वरूपासिद्धत्वमेवेति भावः । ननु फलवत्त्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वात्तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिं साधयन्तं प्रति फलवत्त्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वमेवासम्मतमिति वक्तव्यम् । अप्रयोजकत्वोपपादकत्वात् । फलवत्त्वस्य प्रामाण्यरूपत्वेनासम्मतत्वाभिधानं त्वनर्थकं प्रकृताप्रयोजकत्वानुपपादकत्वादित्यतः प्रामाण्यपदं तथा व्याचष्टे ॥ **प्रामाण्यं प्रामाण्यव्यापकमिति** । यद्वा ननु फलवत्त्वं न प्रामाण्यमस्माभिर्विवक्षितमित्यसङ्गतं परेणापि फलवत्त्वं न प्रामाण्यमित्यनुक्तेः किन्तु प्रामाण्यव्यापकत्वात्तस्य तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिरेव साध्यते । तथा च कथमस्य तत्र प्रयोजकत्वसमर्पकत्वमित्यत आह ॥ **प्रामाण्यं प्रामाण्यव्यापकमिति** । फलवत्त्वस्य स्वकीयप्रामाण्यव्यापकत्वविवक्षाभावस्योक्तदोषानुपपादकत्वादुपयोग्यार्थसमर्पकतयाऽस्माभिरित्येतद्व्याचष्टे ॥ **परीक्षकैरिति** । ननु निरुपाधिकसाध्यसम्बन्धभङ्गस्यैव पक्षे बाधकत्वान्न प्रयोजकत्वमित्यत उपाधेरेव सत्त्वान्न निरुपाधिकसाध्यसम्बन्धभङ्गो विपक्षे बाधक इत्याह ॥ **अयमिति** । किमत्राप्रमाणतया व्यवहर्तव्यत्वं साध्यं किंवाऽप्रामाण्यमेवेति विकल्पं मनसि निधायाद्ये उपाधिमाह ॥ **अप्रमाणेति** । द्वितीये तमाह ॥ **अप्रामाण्येति** । केचित्तु ननु माऽस्तु फलवत्त्वं प्रामाण्यव्यापकं तथाऽपि तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिसाधने को दोषः । न चाप्रयोजकत्वमित्युक्तमिति वाच्यम् । प्रयोजकान्तराभावेन निष्फलत्वस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वनिश्चयेन तदनवकाशादित्यतः किमत्राप्रामाण्यव्यवहारे प्रयोजकान्तरं नास्तीत्यभिमतं किंवाऽप्रामाण्ये नास्तीति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति । अयमभिसन्धिरितीत्याहुः । साध्याभेदप्रसक्त्या याथा-

र्थ्याभावस्योपाधित्वायोगात्तत्परित्यागेनोपाध्यन्तरमेवाह ॥ **करणेति** । अप्रामाण्योत्पत्तौ करणदोषस्य ज्ञप्तौ च बाधकप्रत्ययस्य प्रयोजकत्वमिति भावेनोभयोपादानम् । यद्यपि करणदोषोऽपि ज्ञापकस्तथाऽपि करणदोषस्यापि बाधकप्रत्ययेनैव ज्ञेयत्वेनावश्यकत्वाद्बाधकप्रत्ययस्यैव ज्ञापकत्वविवक्षयेदमिति द्रष्टव्यम् ॥ **एतेनेति** । निष्फलत्वस्याप्रामाण्येऽप्रयोजकत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः । ननु फलवत्त्वस्य तृणादिदर्शनधर्मत्वात्तृणादिदर्शनस्य च फलवत्त्वरूपधर्मं प्रति धर्मित्वाद्धर्मधर्मिभावरूपसम्बन्धे तृणादिदर्शनस्येति षष्ठ्यैव भवितव्यम् । तत्कथं तृणादिदर्शन इति सप्तमी । आधारोऽधिकरणमिति सूत्रे क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियां प्रत्याधारस्यैवाधिकरणत्वोक्तेः । प्रकृते च फलवत्त्वस्य निगदनरूपक्रियाश्रयत्वाभावेन तृणादिदर्शनस्याधिकरणकारकत्वाभावादित्यतो विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति न्यायेन तृणादिदर्शनफलवत्त्वयोः सतोऽपि धर्मधर्मिभावस्याविवक्षयाऽसतोऽप्यधिकरणाधेयभावस्यैव च विवक्षया सप्तम्युपपत्तिरित्याशयवानाह ॥ **धर्मस्येति** । एतच्च स्वतस्त्वधर्मस्य प्रामाण्यं धर्म्यधिकरणतया विवक्षितमिति सप्तम्युपपत्तिरित्युत्तरटीकाग्रन्थानुसारेण योज्यम् । तृणादिकमुद्दिश्य गच्छतस्तद्दर्शनादिकं सफलमेवेति तत्तृणादिदर्शनपदं तद्विशेषपरमित्याह ॥ **ग्रामं गच्छत इति** । दर्शनपदं प्रत्यक्षपरमित्याशयेनाह ॥ **उपलक्षणमिति** ॥ **स्वकारणेति** । सिसाधयिषाया अभावेऽपि जातेन घनगर्जितेनोत्पन्नाया उपेक्षणीय मेघाद्यनुमितेश्चेत्यर्थः । फलवत्त्वस्य वाक्यप्रामाण्ये प्रयोजकत्वस्य स्वेनाप्यङ्गीकारात्फलाभावे तत्प्रामाण्यासम्मत्याऽनुमितिरित्येवोक्तं न तु वाक्यार्थज्ञानमप्युपलक्षणतया सङ्गृहीतमित्यवधेयम् ॥ **श्रुत्यादेरिति** । धर्माधर्मयोः सुखदुःखादिहेतुत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्योरित्यर्थः ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** । कार्यजातं प्राणिनां धर्माधर्माभ्यामुपजायत इत्याद्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । तावता मूलेऽनुमानस्य किं दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ **स्वरूपासिद्ध एवेति** । तर्हि कथं न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोरिति भागासिद्धत्वाभिधानमित्यत आह ॥ **भागेति** । स्मृत्यनुवादविशेषे स्पष्टदृष्टफलोपलम्भेति सर्वस्मृत्यनुवादयोस्तदभावाद्भागासिद्धत्वोक्तिरप्युपपन्नेति भावः । ननु तृणादिदर्शनस्य सफलत्वेन तत्र हेत्वगमनान्न व्यभिचार इत्याशङ्कापरिहारार्थतया सुखदुःखादिकमित्युत्तरमूलप्रवृत्त्युपवर्णनमयुक्तम् । तथा सति तृणादिदर्शनस्य सफलत्वोपपादकन्यायेनैव स्मृत्यादेरपि सफलत्वप्रसक्त्योक्तशङ्कानुत्थानादित्यतो न परोक्तन्यायेनैव स्मृत्यादेः फलवत्त्वं वक्तुमिदं वाक्यं प्रवृत्तं किन्तु प्रकारेणापीति । ततश्च स्पष्टत्वेऽप्यधिकोक्त्य-

र्थत्वात्तथाशङ्कोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य दृश्यते हीति मूलमवतारयति ॥ **इयांस्तु विशेष इति** । यद्वोक्ताभिप्रायं मूलारूढं कर्तुमाह ॥ **इयांस्त्विति** ॥ **अनुवादोऽपीति** । स्मृत्यादेरिति तस्यापि प्रकृतत्वादिति भावः ॥**एवमिति** । इष्टार्थानुवादे सुखं तज्जातीये रागः संस्कारपाटवं च । अनिष्टार्थानुवादे दुःखं तज्जातीये द्वेषः संस्कारपाटवं च । प्रशस्तानुवादो धर्मोऽप्रशस्तानुवादोऽधर्म इति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥**अन्यथेति** । स्मृतेर्वैयर्थ्ये प्रणिधानवैयर्थ्यं स्यात्तस्य स्मृत्यर्थत्वात्स्मृतेश्च नैरर्थ्यादिति भावः । यद्वा प्रशस्तार्थस्मरणे धर्मादेरभावे प्रशस्तस्मरणार्थं यन्मनःप्रणिधानं यच्चाप्रशस्तार्थसम्बन्ध्यदर्शनादि तदनर्थकमेव स्यादित्यर्थः । आदिपदेन पुनः पुनस्तच्छ्रवणादेः परिग्रह इत्यन्ये ॥**शब्दार्थयोरिति** । पुनरुक्तिर्द्विविधा शब्दतोऽर्थतश्चेति । तद्भेदप्रतिपादनार्थं शब्दार्थयोरित्युक्तम् । अनुवादेऽतिव्याप्तिपरिहारायोक्तमन्यत्रेति । ततश्चानुवादव्यतिरिक्तं पुनर्वचनमित्यर्थः । प्रयोजनशून्यं पुनर्वचनं पुनरुक्तमिति तु परमार्थः । सप्रयोजनं पुनर्वचनं चानुवाद इति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ **साफल्यमिति** । अनुवादस्य निष्प्रयोजनत्वे प्रयोजनशून्यमित्यस्य तद्व्यवच्छेदकत्वायोगात्पुनर्वचनमात्रं पुनरुक्तमित्येव तल्लक्षणस्य कर्तव्यतया प्रयोजनशून्यमिति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ **निगमनस्य चेति** । सर्वस्य बुद्ध्यारोहायैकवाक्यतापादनं हेत्वनुवादेन तस्मादेव नान्यस्मादिति सिद्धसाधनतापरिहारः । साध्यानुवादेन त्वभिमानेव न त्वनभिक इति । बाधप्रतिरोधप्रतिक्षेपश्च निगमनस्य प्रयोजनमिति प्रयोजनान्युपपादितानीत्यर्थः । परिच्छेदकार्येव प्रमाणमित्यवधारणनिषेधेन नियममात्रनिराकरणस्यैव लाभात्तस्य च क्वचित्परिच्छेदकारिणः प्रामाण्येऽप्युपपन्नत्वात्क्वचित्परिच्छेदकारिणः प्रामाण्यमनुमतमिति शङ्कानिरासार्थमाह ॥ **एवेति** ॥ **प्रतिवाद्युक्तानुवाद इति** ॥ **तदभावादिति** । अनेन स्मृत्यादिकमप्रमाणं ज्ञाततजनकत्वाद्भ्रमवदिति प्रयोगः सूचितो भवति । ननु मूले ज्ञाततायां प्रमाणाभावोक्त्या परकीयप्रयोगे किं दूषणमुक्तं भवति । ज्ञातताजनकत्वहेतोः पक्षसपक्षवृत्तित्वानपायेनासिद्ध्यादेरसम्भवादित्यत आह ॥ **तथा चेति** । सपक्षे विभ्रमादावित्युपलक्षणम् । पक्षीकृते स्मृत्यादावित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं ज्ञाततामनङ्गीकृत्यानैकान्त्योपपादकतया मूलं योजितम् । इदानीमङ्गीकृत्यापि तामनैकान्त्योपपादकतया मूलं योजयति ॥**किञ्चेति** ॥**अनेनेतीति** । तदभावादिति प्रकृतानुमानपरामर्शः । तस्य साधारणानैकान्त्येनाप्रमाणत्वादिति मूलयोजना सूचिता भवति । कुतो न धारावाहिकज्ञानानां तज्जनकत्वमित्यतस्तेषां स्मृत्यादिसमानयोगक्षेमत्वादिति भावेनोक्तं स्मृत्यादिक-

मिवेति । यथा ह्यनुभवेनैवार्थे ज्ञाततया उपजनितत्वान्न स्मृत्यादेरर्थतज्जनकत्वमित्युच्यते तथा धारावाहिकेऽपि पूर्वज्ञानेनैवार्थे तज्जननान्नोत्तरज्ञानानां तज्जनकत्वमित्यनैकान्त्यम् । अन्यथा तद्वदेव स्मृत्यादेरप्यर्थे तज्जनकत्वप्रसक्त्या हेतोरसिद्धिः स्यादिति भावः । प्रकृतानुमानस्यासाधारणानैकान्त्येनाप्यप्रमाणत्वादित्यपि योजनामभिप्रेत्याह ॥**अपि चेति** ॥ **समानन्यायत्वादिति** । संशयविपर्ययविषययोर्ज्ञातत्वव्यवहारस्य संशयविपर्ययोर्ज्ञाततजनकत्वकल्पकस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । एवं परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति पर्यवसितानुमानमूलभूतव्याप्तावौदासीन्येनानैकान्त्येन तदनुमानदूषणपरतया मूलं योजितम् । अत्र च पक्षे प्रतिज्ञांशस्येति च प्रमेत्यनेन समर्पितहेत्वंशस्य च साक्षाद्धेतुहेतुमद्भावालाभात्तल्लाभाय पर्यवसितानुमानमूलभूतोक्तव्याप्तिखण्डनेन प्रयोजकत्वलक्षणानुमानदूषणपरत्वेनापि तद्योजयति ॥ **यद्वेति** ॥ **स्मृत्यादाविति** । स्मृतेर्ज्ञातज्ञानत्वेनाज्ञातज्ञापकत्वस्याज्ञातज्ञानत्वस्य चाभावादनुवादस्य च ज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यज्ञातज्ञापकत्वाज्ञातज्ञानत्वयोरभावादित्यर्थः । अज्ञातज्ञापकमेव प्रमाणमित्येतदर्थपरतया परिच्छेदकारीति मूलं व्याख्यायाज्ञातज्ञानमेव तदित्यर्थपरतयाऽपि तद्व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** ॥ **व्याप्येति** । समव्याप्तमित्यर्थः । इदं च परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति प्रमाणमेव परिच्छेदकारीति चैवकारस्योभयत्र सम्बन्धाल्लभ्यते । समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकस्येतरपदार्थतावच्छेदकव्यापकताया एवैवकारार्थत्वात् । समव्याप्तत्वकथनं च लक्षणत्वनिर्वाहार्थम् । तथा चाद्यपक्षप्रवृत्तिः । परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति यथाश्रुतमूलाच्च द्वितीयपक्षस्य प्रसक्तिस्ततश्च परिच्छेदकारित्वस्य प्रमाणलक्षणत्वात्तदभावात्स्मृत्यादेर्न प्रामाण्यमिति मतम् । किंवा लक्ष्यस्यालक्षणत्वेऽपि प्रामाण्यव्यापकत्वात्तदभावेन प्रामाण्याभाव इति विकल्पो द्रष्टव्यः ॥ **व्यापकमेवेति** । अत्रैवशब्देन लक्षणस्य व्यावृत्तिरिति ध्येयम् । क्वचित्तु प्रामाण्यव्यापकभूतं लक्षणमित्येव पाठः । तत्रायम्भावः । न लक्षणाभावेन प्रामाण्याभावोऽभिधातुं युज्यते । लिङ्गतया हि लक्षणमुपयुज्यते । न च व्यापकतालिङ्गत्वोपयोगिना व्याप्यत्वेनैव तदुपपत्तेः । इतरथा धूमादीनामलिङ्गत्वापातात् । तथा च कथं व्याप्यभूतस्य परिच्छेदकारित्वरूपतल्लक्षणस्याभावेन तद्व्यापकीभूतस्य प्रामाण्यस्याभावः सिध्येत् । अन्यथा धूमाभावेन वन्ह्यभावस्यापि सिद्धिप्रसक्तिरित्यतः सत्यमियं वस्तुस्थितिस्तथाऽपि अतिव्याप्त्यसम्भवाविवाव्याप्तिरपि लक्षणदोष एवेति वदद्भिः परैर्लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकतायाः स्वीकृतत्वाद्व्यापकीभूतस्य तस्याभावेन तद्व्याप्यप्रा-

माण्याभावाभिधानमुपपन्नमेवेति भावेन व्यापकभूतमिति व्यापकत्वाभिधानमिति । अत्र च व्यापकभूतं लक्षणमित्येव स्वरसः पाठः । दर्शनान्तरोक्तलक्षणकक्षीकारे तु तैः स्वलक्षणस्य व्यापकतयाऽङ्गीकृतत्वास्स्मृत्यादौ च तदभावादिति पूर्वग्रन्थानुसारालक्षणत्वमात्रव्यावृत्तिपरव्यापकमेवेत्युत्तरग्रन्थानुसाराच्च । अन्यथा व्याप्यव्यापकत्वपक्षस्यैव व्याप्यव्यापकभूतलक्षणत्वप्रतिद्वन्द्वितया व्यापकमेवेत्येव वक्तव्यतया व्यापकमेवेत्युक्त्यस्वारस्यापातादिति द्रष्टव्यम् । अत एव व्याप्यव्यापकभूतमिति पाठे व्याप्यमिति स्वरूपसङ्कीर्तनमेव व्यापकभूतं लक्षणमित्येव च विवक्षितमतो न पूर्वोत्तरग्रन्थास्वारस्यमिति ध्येयम् । किमत्र सामान्यतोऽनधिगतत्वं विवक्षितं किंवा विशेषतः । नाद्यः । सामान्यतः प्रमेयत्वादिना सर्वेषामेव सर्वैरवगमादसम्भवप्रसङ्गादिति भावेन द्वितीयं दूषयितुं विकल्पयति ॥ **धर्मिणमादायेति** ॥ **नित्यविषयाणामिति** । नित्यपदार्थविषयाणामित्यर्थः । नित्यपदार्थेषु नानधिगतत्वं सम्भवति । यदि हि नेह जन्मनि जन्मान्तरे यदि च न प्रत्यक्षेण तदाऽप्यनुमानोपदेशाभ्यामेवानादौ संसारे तेषामधिगतत्वात्ततश्च तत्राव्याप्तिरिति भावः । अत्रैव दोषान्तरमाह ॥ **व्याप्यवत्तयेति** ॥ **धारावाहिकेति** । तत्र पूर्वज्ञानेन विषयीकृतस्य घटत्वादेः प्रकारस्य द्वितीयादिज्ञानैरवगमान्न प्रकारमादायानधिगतार्थगन्तृत्वं तेषामिति भावः । ननु च प्रतिक्षणं घटभेदेन घटत्वभेदात्पूर्वपूर्वज्ञानाविषयघटत्वान्तरविषयकत्वादुत्तरोत्तरज्ञानानां न तत्र प्रकारमादायानधिगतार्थत्वानुपपत्तिः । यद्वा घटाभेदेन प्रतिक्षणं घटत्वभेदाभावेन तदादाय धारावाहिकज्ञानेष्वर्थस्यानाधिगतत्वासम्भवेऽपि क्षणिकप्रकारान्तरमादायैवानधिगतार्थगन्तृत्वमुपपद्यते तत्कथं तत्राव्याप्तिरित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि प्रतिक्षणं घटभेदः स्यात् । न चासावस्ति । तथा हि । स किं घटस्य क्षणिकत्वाद्वा परिणामित्वाद्वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न हीति** । क्षणिकत्ववादिनां सौगतानामित्यर्थः । वैनाशिकानां मीमांसकानामित्युभयत्र मत इति योज्यम् । तथा च क्षणिकत्ववादिमते घटस्य प्रतिक्षणमन्यत्वेऽपि न मीमांसकमतेऽस्य प्रतिक्षणमन्यत्वम् । अन्यथा बौद्धमतप्रवेशापत्तेरिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **नापीति** । साङ्ख्यानां मत इव मीमांसकानां मते न प्रतिक्षणं घटः परिणामीत्यर्थः । तथा च साङ्ख्यैरचेतनमात्रस्य फलाङ्कुरशरीरादिवत्प्रतिक्षणविक्रियाविशेषवत्त्वाङ्गीकारात्प्रतिक्षणं तन्मते घटस्य भेदेऽपि मीमांसकैस्तदनङ्गीकारादङ्गीकारे च साङ्ख्यमतप्रवेशापत्तेर्न तन्मते प्रतिक्षणं घटभेद इति भावः ।

तथा चोक्तप्रकारद्वयेनापि घटभेदासिद्ध्या न प्रतिक्षणं घटत्वभेद इति न पूर्वपूर्वज्ञानाविषयीकृतघटत्वान्तरविषयकतयोत्तरोत्तरज्ञानानामनधिगतार्थगन्तृतेति हृदयम् । क्षणिकप्रकारान्तरमादायैवानधिगतार्थगन्तृत्वमिति पक्षं दूषयति ॥ **नापीति** । प्रतिक्षणमुत्पत्तिविनाशवन्तामित्यर्थः । अनुपलम्भान्नासावस्तीति भावः । उपलक्षणं चैतत् । नापि मीमांसकैरभ्युपेत इत्यपि द्रष्टव्यम् । केचित्तु धर्मिणमादायेत्यस्य धर्ममात्रमादायेत्यर्थः । प्रकारं चेत्यत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन धर्मिणं प्रकारं चादायेत्यर्थः । आद्ये नित्यविषयाणामित्यादेरुक्त एवार्थः ॥ **द्वितीये त्विति** । घटोऽयं घटोऽयमिति धारावाहिकज्ञानेषु धर्मिणो घटस्य प्रकारस्य घटत्वस्य च पूर्वज्ञातस्यैवोत्तरज्ञानेन विषयीकरणान्न प्रकारं धर्मिणं चादायानधिगतार्थगन्तृता तत्रेत्यर्थः । ननु धर्मिणो घटस्य प्रकारस्य च घटत्वस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वान्न तदुभयमादायानधिगतार्थगन्तृत्वानुपपत्तिरित्यतो धर्मिणो घटस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वं क्षणिकत्वाद्वा परिणामित्वाद्वेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय क्रमेण पक्षद्वयं दूषयति ॥ **न हीत्यादिना** । पूर्वकल्प एवाभिप्रायः । प्रतिक्षणं घटत्वोपजननापाययोरनुपलम्भबाधितत्वान्न प्रकारस्य घटत्वस्यापि प्रतिक्षणं भिन्नत्वमित्याशयेनाह ॥ **नापीति व्याचक्षते** । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमेन स्वाश्रयलक्षणं विशिष्टस्तम्भादिग्राहित्वेनागृहीतग्राहित्वं भविष्यतीति शङ्कते ॥ **नन्विति** । **नानेति** । नानाप्रतिपत्तृकैककालविषयकज्ञानानां यौगपद्यवदेकप्रतिपत्तृकानेकज्ञानानामप्येककालविषयत्वाद्यौगपद्यं स्यादित्यर्थः । न च स्थूलकालस्यैकस्यैव विषयत्वेऽप्यौपाधिकसूक्ष्मकालानामनेकत्वेन तत्रोत्पत्त्या न यौगपद्यमिति वाच्यम् । औपाधिककालाभ्युपगमे तस्यैव विषयत्वेनानधिगतार्थगन्तृत्वापत्त्या स्थूलकालस्यैव विषयत्वेनाधिगतार्थत्वं वदता तथा वक्तुमशक्यत्वात् । तथा च ज्ञानमात्रस्यैककालविषयकत्वाद्यौगपद्यापत्तिर्दुर्वारैवेति भावः । यद्वैतदस्वरसादाह ॥ **प्रत्यभिज्ञेति** । तदनुपपत्तिमेवोपपादयति ॥ **ज्ञानेति** । धारावाहिकज्ञानानामनेकत्वेऽपि तद्विषयस्य वस्तुन एककालावस्थानस्यैककालसम्बन्धित्वस्याकलनाद्ग्रानादित्यर्थः । अयम्भावः । एकस्य वस्तुनः पूर्वापरकालावस्थानं हि प्रत्यभिज्ञाविषयः । तथा च धारावाहिकज्ञानेषु यदि पूर्वज्ञानकालावस्थानमेवोत्तरज्ञानविषयः स्यात्तदा प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वानुभवकालावस्थानमेव विषयः स्यादविशेषात् । यदि च प्रत्यभिज्ञानेनापि पूर्वानुभवकालावस्थानमेव विषयीक्रियेत । तदैकस्य वस्तुनः पूर्वापरकालावस्थानरूपप्रत्यभि-

ज्ञांविषयशून्यत्वेन सोऽयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञात्वं न सिध्येत । तदसिद्धौ च न तया स्थैर्यमपि सिध्येदित्यत उक्तरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सोऽयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञात्वसंरक्षणाय तस्य पूर्वानुभवकालावस्थानमात्रविषयकत्वाभावे वक्तव्येऽनेकज्ञानानामेककालावस्थानविषयकत्वाभावसिद्धेर्न धारावाहिकस्थलेऽप्यनेकज्ञानानामेककालावस्थानविषयकत्वमित्यनधिगतार्थगन्तृता तस्य युक्तैवेति । यद्वा क्रमभाविष्वनेकेष्वपि ज्ञानेष्वेक एव स्थूलकालोऽवभासत इति यदुच्यते । तदा सोऽयमित्येकज्ञानरूपा प्रत्यभिज्ञा दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । अत्रापि सोऽयमिति स्मृत्यभिज्ञारूपज्ञानद्वयस्यैव सम्भवेनैकज्ञानत्वकल्पकाभावादित्यर्थः । नन्वेवं पूर्वकालीनैतत्कालीनस्याभेदासिद्ध्या पदार्थानां स्थायित्वं न स्यादित्यत आह ॥ ज्ञानानेकत्वेऽपीति । प्रत्यभिज्ञास्थले स्मृत्यभिज्ञारूपयोर्ज्ञानयोरनेकत्वेऽपि वस्तुनः संवत्सरादिरूपैकस्थूलकालावस्थानाकलनसम्भवादित्यर्थः । यथा हि धारावाहिकज्ञानस्थले त्वयैक एव घटिकादिरूपस्थूलकालो भासत इत्युच्यते तथा प्रत्यभिज्ञास्थले मयाऽपि संवत्सरादिरूपः स्थूलकाल एव ज्ञानद्वये भासत इति वक्तुं शक्यत एव । ततश्च ज्ञानद्वयविषयत्वेऽपि वस्तुनः संवत्सरादिरूपैककालावस्थानसिद्ध्या स्थायित्वस्य ज्ञानानेकत्वेऽपि सिद्धेरिति भावः ॥ **वर्तमान इति** । स्वाश्रयेण विशिष्ट इत्यर्थः ॥ **अनधिगतार्थत्वमेवेति** । तथा च तदभावस्यासिद्धत्वान्न तेन प्रामाण्याभावसाधनोपपत्तिरिति भावः । कथं स्मृत्यादेरनधिगतार्थगन्तृत्वमित्यतः स्मृतेस्तावत्तदुपपादयति ॥ **स्मृतिरपीति** ॥ **अन्यथेति** । वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूतस्यार्थस्य वर्तमानतत्कालतयैव स्मृत्याऽवगाहनेऽनुभवस्येव स्मृतेरप्ययमित्याकारत्वापत्त्या स इत्याकारत्वं न स्यादित्यर्थः । अनुवादस्य तदुपपादयति ॥ **अनुवाद इति** ॥ **स्फुटमिति** । वादे वादस्याभावेन वादाविषयवादविषयकत्वादित्यर्थः ॥ **पूर्वज्ञानेति** । वादविषयीकृतार्थगोचर इत्यर्थः । अत्र प्रष्टव्यम् । किमत्र वादविषयीकृतार्थमात्रप्रतिपादितमुताधिकविधानार्थं तदिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **तथाऽपि धारावाहिकेति** । धारावाहिकज्ञानेष्विवात्रापि कालविशेषमादायानधिगतार्थगन्तृत्वस्य सूपपादनत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **अधिकेति** ॥ **तथेति** । स्फुटमनधिगतार्थत्वमित्यर्थः । यदा ह्यधिकविधानार्थमुक्तमनूद्यते तदा पूर्वानुवादेन विधीयमानस्यान्यस्य प्रागनधिगतस्यैव प्रतिपादनादनधिगतार्थत्वं तस्य स्फुटमिति भावः । एवमव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चेति प्रतिज्ञातामव्याप्तिमुपपाद्यातिव्याप्तिमप्युपपादयति ॥ **संशयेति** ॥ **इतरेतराश्रयत्वमिति** । अनधिगतविशेषणस्य

लक्षणानुप्रवेशसिद्धौ लक्षणाभावात्स्मृतेर्व्यावर्त्यत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चानधिगतविशेषणस्य लक्षणानुप्रवेशसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । व्यभिचारिण्यपि सहचारदर्शनमात्रस्य सद्भावात्तत्रापि व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **धारावाहिनीति** । तत्र सत्यपि प्रामाण्येऽनधिगतार्थत्वाभावादिति भावः ॥ **अतिप्रसङ्गेति** । धूमादिव्यभिचारिणि वन्ह्यादौ व्यभिचारादर्शनस्यापि सम्भवात्तत्सहकृतसाहचर्यदर्शनाद्व्याप्तिसिद्धिप्रसक्तेरित्यतिप्रसङ्गेत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाशङ्कते ॥ **अधिगतमेवेति** ॥ **तथात्व इति** । ज्ञानाभावस्य ज्ञानसामग्र्येकदेशत्वे ज्ञानस्य वा ज्ञानप्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः ॥ **अनुदयेति** । ज्ञानाभावरूपज्ञानसामग्र्येकदेशस्याभावाज्ज्ञानरूपज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकसद्भावाच्चेति भावः ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । अधिगतमर्थमवगमयतो विफलत्वेन नाप्रामाण्यं वक्तुं शक्यं तृणादिदर्शने किञ्च फलवत्त्वं निगद्यत इत्यादिना विफलत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **आद्येऽप्यापत्तेरिति** । प्रथमप्रमाणफलतोऽप्यविशिष्टफलतया यदि द्वितीयादेरानर्थक्यं तर्हि तद्वदेव प्रथमप्रामाण्यस्यापि द्वितीयादिप्रमाणाविशिष्टफलतयाऽऽनर्थक्यं स्यादित्यर्थः ॥ **तृणादिदर्शन इति** । ग्रामं गच्छतः पथि पतिततृणादिदर्शन इत्यर्थः । विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते ॥ **ननु चेति** । अधिगतेऽधिगत्यन्तरस्योत्पादेऽपि नाधिगतमवगमयतो द्वितीयस्य प्रामाण्यमुपपद्यते । स्मृतिकरणस्यानुभवकरणापेक्षया तमवर्थभूतातिशयशून्यत्वेन तदपेक्षया साधकतमत्वाभावादिति भावः ॥ **छिन्ने परशोरिवेति** । परश्वन्तरछिन्ने पूर्वछिदाजनकपरशुजातीयस्य साधकतमत्वाभावादित्यर्थः ॥ **न हीति** । नैकस्य करणस्य करणान्तरापेक्षयाऽतिशयसाधकत्वस्याविवक्षितत्वात्पूर्वप्रवृत्तप्रमाणापेक्षयाऽतिशयितविषयकज्ञानमनुत्पादयतोऽपि द्वितीयस्य प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षयाऽतिशयमात्रेण प्रामाण्यमुपपद्यते । न चास्य कथं कारकान्तरापेक्षयाऽप्यतिशय इति वाच्यम् । सत्यपि कर्त्रादावेतद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकवदन्यव्यतिरेकदशायामेतत्सत्त्वस्यैवासम्भवेन सत्यप्येतस्मिन्नन्यव्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकाभावेन तत्सम्भवादिति भावः । किं कारकान्तरापेक्षयाऽतिशयकल्पनेन करणस्य करणान्तरपेक्षयाऽतिशय एव तदर्थः किन्न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** ॥ **यत्रेति** । अनेककरणनिष्पाद्यं यत्रैकं कार्यं भवति यथाऽनेकदीपचक्षुरादिकरणकमेकं प्रत्यक्षं यथा वाऽश्वेन दीपिकायाः पथा सञ्चरन्त इत्यनेककरणमपि सञ्चरणं तत्रेत्यर्थः । ननु प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया साधकतमत्त्वं परशुजातीयस्याप्यस्त्येवेति छिन्नेऽपि कुठारस्य करणत्वप्रसङ्ग

इत्यत आह ॥ **छिन्न इति** ॥ **फलानुदयादिति** । छिदालक्षणफलानुदयादित्यर्थः । अवयवसंयोगध्वंसस्यैव छिदात्वादिति भावः । नन्वेवं तर्हि छिन्ने कुठारस्येवाधिगतेऽप्यर्थेऽधिगत्यन्तररूपफलानुदयादेव तत्कारणस्यापि प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया साधकतमत्वेन करणत्वं न स्यादित्यतो भवेदेवं यदि छिन्ने छिदान्तरासम्भव इवाधिगतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरासम्भवः स्यात् । यदि ज्ञानावस्थोऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेशः स्यात् । ज्ञानं वा तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवम् । तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गादित्युक्तत्वादित्यत आह ॥ **न चेति** । एवमनधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रामाण्यव्यापकव्यावृत्त्या स्मृत्यादेः प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधननिरासपरतया योजितमेव ग्रन्थं व्यापकान्तरव्यावृत्त्या प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधननिरासपरतयाऽपि योजयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । स्मृत्यादिकं न प्रमाणं सापेक्षत्वादिति करिष्यमाणानुमाने हेतोरेवागमात्र धारावाहिके व्यभिचार इत्याह ॥ **अन्योन्येति** । एवं व्यभिचारं परिहृत्यासिद्धिं परिहरन्ननुमानप्रयोगं सूचयति ॥ **न चैवमिति** ॥ **अस्यापि व्याप्तेरिति** । प्रामाण्यस्यानपेक्षत्वेन व्याप्तिस्तावन्न साहचर्यदर्शनमात्रात्सिध्यति । अतिप्रसङ्गात् । अत एव न व्यभिचारादर्शनसहकृतात्साहचर्यदर्शनात्तत्सिद्धिः । नापि विपक्षे बाधकोपेतात् । तदभावादिति पूर्वोक्तन्यायेन विवक्षितव्याप्त्यसिद्धेरव्यापकव्यावृत्त्याऽव्याप्यव्यावृत्तिसाधनमयुक्तमित्यर्थः । उक्तस्यार्थस्य मूलारूढतायै प्रकृतोपयोगितया परिच्छेदशब्दं व्याचष्टे ॥ **परिच्छेद इति** । अनपेक्षत्वं प्रामाण्यव्यापकमिति वदन्प्रष्टव्यः किं सर्वथाऽनपेक्षत्वं प्रामाण्यस्य व्यापकमिति किंवा ज्ञानान्तरानपेक्षत्वम् । आहोस्वित्समानविषयकज्ञानानपेक्षत्वमिति विकल्पान्मनसि निधायाद्यमनूद्य व्यभिचारेण दूषयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **अनित्यप्रमाणेष्विति** । तेषामुत्पत्तिमत्त्वेनोत्पादकवस्त्वपेक्षत्वेन सर्वथाऽनपेक्षत्वासम्भवादिति भावः । द्वितीयपक्षमुत्थाप्य व्यभिचारेण दूषयति ॥ **ज्ञानान्तरेति** । अनुमित्यादेर्लिङ्गज्ञानाद्यपेक्षत्वेन ज्ञानान्तरानपेक्षत्वस्य तत्रासम्भवादिति भावः ॥ **लिङ्गाद्यपेक्षमिति** । तज्ज्ञानापेक्षमित्यर्थः ॥ **नेति** । तथा च नानुमित्यादौ व्यभिचार इति भावः ॥ **परिच्छेदस्यैवाभावादिति** । ज्ञाततायां निरस्तत्वादित्यर्थः । तथा च तत्र व्यभिचारो दुष्परिहर इति भावः । अङ्गीकृत्यापि ज्ञाततां दूषयति । ॥ **स्मृत्यादावपीति** । उत्पत्त्यर्थमेव स्मृत्यादिकं ज्ञानान्तरमपेक्षते न त्वर्थपरिच्छेद इति वक्तुं शक्यत्वादसिद्धिरित्यर्थः । केचित्तु नन्वर्थे विपरीतकोटिव्यवच्छेद एव परिच्छेदोऽस्तीति न तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्य माऽस्तु तर्ह्यस्मिन्पक्षे व्य-

भिचारः स्वरूपासिद्धिस्तु स्यादेवेत्याशयवानाहेत्येतद्ग्रन्थावतारमाहुः । तृतीयमनुवदति ॥ **समानेति** । किमत्र धर्मिणमादाय समानविषयकज्ञानानपेक्षत्वमभिमतं किंवा प्रकारमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यमनैकान्त्येन दूषयति ॥ **धर्मिणमादायेति** । व्याप्यत्वतया धर्म्यवगमादेरनुमित्यादिकं प्रति कारणत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **प्रकारतोऽपीति** । अयमिति वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूतस्यार्थस्य स इत्याकारस्मृत्याऽतीततत्कालतयाऽवगाहनेन स्मृत्यनुभवयोः समानप्रकारकत्वाभावेन प्रकारतः समानविषयकज्ञानापेक्षत्वस्य स्मृतावसत्त्वादेवमनुवादेऽपीति भावः । मूले न्यूनतापरिहाराय व्यापकान्तरव्यावृत्त्या प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधननिरासपरतयाऽपीदमेव मूलं योजयितुं तं पक्षमुत्थापयति ॥ **अननुभवत्वादिति** । यद्यकरणरूपे प्रत्यक्षे सत्यपि प्रामाण्येनानुभवत्वमिति तत्र व्यभिचारेणानुभवत्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावात्तद्व्यावृत्त्या प्रामाण्याभावसाधनमयुक्तमित्याभाति । तथाऽप्यनुभवतत्साधनयोरन्यतरत्वस्य प्रामाण्यव्यापकतायामुक्तव्यभिचाराभावादनुभवतत्साधनयोरन्यतरत्वाभावेन प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधने न दोषः। अननुभवत्वादित्यनेन चानुभवतत्साधनान्यतरत्वाभाव एव विवक्षितः । अत एवानुभवतत्साधनयोरेव प्रमाणत्वादित्यनुभवतत्साधनान्यतरत्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभिधानं सङ्गच्छते । अन्यथाऽनुभवस्यैव प्रमाणत्वादित्येवावक्ष्यदिति द्रष्टव्यम् ॥ **पूर्ववदिति** । साहचर्यदर्शनव्यभिचारादर्शनयोरतिप्रसङ्गेन व्याप्यसाधकत्वाद्विपक्षे बाधकस्य चाभावेन तदुपेतेनापि साहचर्यदर्शनेन व्याप्तेरनिश्चयादिति भावः । आदावित्येतल्लक्षणमाहेत्यनेनापि सम्बध्यते ॥ छ ॥

अ०—निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षमिति गीयते ॥

सु०—एवं प्रमाणसामान्यलक्षणमभिधाय तद्विशेषान् लिलक्षयिषुरादौ प्रत्यक्षस्योद्दिष्टत्वात्तल्लक्षणमाह ॥ निर्दोषेति । अत्र प्रमाणेषु । लोकवेदयोरिति वा । ननु कथमिदं विज्ञायते । किं निर्दोषैरक्षैरुद्भवो यस्येति । किंवा निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति । नाद्यः । अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्च । तथा हि । ईश्वरादिप्रत्यक्षं नाक्षोद्भवं नित्यत्वात् । अक्षकार्यं क्रियादिकमपि प्रत्यक्षं स्यात् । न द्वितीयः । द्वयोरपि विशेषणत्वेन समासानुपपत्तेः । उक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्यनिस्ताराच्चेति । उच्यते । अस्तु तावताद्यः । अज्ञान-

विपरीतज्ञानहेतुभिः काचकामलादिदोषै रहितानि यान्यक्षाणीन्द्रियाणि तैरुद्भवो यस्येति । न चाव्याप्तिः । उद्भवशब्दस्योत्पत्तिव्यक्त्यन्यतरार्थत्वात् । यथोक्तम् । सर्वमक्षात्मकं मतमिति । नाप्यतिव्याप्तिः । ज्ञानस्य प्रकरणप्राप्तत्वात् । तथाऽप्यक्षलिङ्गकेऽनुमानेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । तस्याक्षज्ञानोद्भवत्वेनाक्षमात्रोद्भवत्वाभावात् । निर्दोषाक्षोद्भवमप्यर्थदोषादयथार्थमुत्पद्यते ज्ञानम् । यथोक्तम् । अतिदूरादतिसामीप्यादिन्द्रियदोषान्मनोनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिघाताच्चेति । तथाऽपि निर्दोषार्थसन्निकृष्टेति विशेषणाददोषः । अत्र ज्ञानग्रहणं सुखादिव्यावृत्त्यर्थमिति केचित् । तदसत् । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु तदर्थमभ्यर्थ्यते । नन्वेवं सति सर्वार्थसाक्षात्कारवतः परमेश्वरस्य सुखाद्युत्पादप्रसङ्ग इति चेत् । लीलाविग्रहग्रहणे तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षवतः कुतो न तत्प्रसङ्गः । अथ न तावन्मात्रं सुखादिकारणम् । किन्नाम धर्मादिकमपि । अतस्तदभावान्न तस्य सुखाद्युत्पाद इति चेत् । तुल्यम् । अत एव न योगिष्वपि प्रसङ्गः । तथा चाहुः । देहे शीतोष्णादिसम्बन्धाद्धि शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनस्ततश्च सुखदुःखे इति । अत्र देहशब्देन तदाश्रितानीन्द्रियाण्युपलक्ष्यन्ते । तदयं लक्षणार्थः । निर्दोषार्थसन्निकृष्टनिर्दोषेन्द्रियोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति । यद्वा निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षजं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येवार्थः । जन्यप्रत्यक्षविषयमेव वा तद्व्याख्यायत इति नोक्तदोषः । अनुगतलक्षणसिद्ध्यर्थं तु द्वितीयं पक्षं परिगृह्णीमः । निर्दोषं यथार्थमक्षोद्भवमिति । अक्षोद्भवशब्देन च साक्षात्कारो लक्ष्यत इति न कश्चिद्दोषः । साक्षात्कारत्वं च ज्ञानगत एव विशेषो न करणोपाधिकः । तदनेन केवलं प्रत्यक्षं लक्षितम् । अत्रैव यतस्तदिति पदद्वयाध्याहारेण यथार्थापरोक्षज्ञानसाधनमित्यनुप्रमाणप्रत्यक्षलक्षणमपि व्याख्येयम् । तच्च विवक्षाभेदेन निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षो वा निर्दोषार्थसन्निकृष्टमदुष्टमिन्द्रियं वेति । नन्वदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमिति वचनादक्षशब्द एवादुष्टतामाचष्टे । तत्किमर्थं निर्दोषेत्यक्षविशेषणम् । मैवम् । इन्द्रियं त्वक्षं तच्चादुष्टमिह विवक्षितमिति तद्व्याख्यानात् । नन्वेतल्लक्षणं प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमित्येवं शब्दनिर्वचनादेव प्रतीयमानं लक्ष्यात्प्रत्यक्षान्न भिद्यते । न चैकस्यैव लक्ष्यलक्षणभावः सम्भवति । ज्ञातत्वाज्ञातत्वासम्भवादिति

चेन्न । अत्र प्रत्यक्षपदवाच्यतायाः साध्यत्वेन विवक्षितत्वादित्याशयेनोक्तमिति गीयत इति। ननु निर्दोषतेन्द्रियाणां कुतोऽवगन्तव्या। ज्ञानयाथार्थ्यादिति चेत् । तदपि किं करणगतया निर्दोषतया ज्ञातव्यं किंवा विरुद्धप्रमाणाभावात् । नाद्यः । परस्पराश्रयतापत्तेः । न द्वितीयः । असञ्जातविरोधिविभ्रमेऽप्यापत्तेः । मैवम् । ज्ञानयाथार्थ्यस्य साक्षिसिद्धत्वाङ्गीकारात् । परीक्षापेक्षायां तु प्रबलविरोधाभावः साचिव्यमाचरति । यथोक्तम् । बलवत्प्रमाणतश्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यथेति । असञ्जातविरोधी तु विभ्रम एवेति कुतः । देशकालपुरुषान्तरसम्बन्धिविपरीतप्रमावशादिति चेत् । कथं तर्ह्यसञ्जातविरोधित्वम् । एवं तर्हि सर्वथा विपरीतप्रमाभावोऽङ्गीकृतः स्यात् । अद्धा । सोऽपि तैस्तैः परीक्षाविशेषैर्निश्चीयते । निर्मूलं तु न शङ्क्यते । अन्यथा सर्वत्रानाश्वासेनाभिमतमपि न सिद्ध्येदिति । नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षत्वे गगननयनसन्निकर्षादपि ज्ञानमुत्पद्यताम् । मैवम् । अर्थशब्देन तत्तदिन्द्रिय (ग्रहण) योग्यस्यैव विवक्षितत्वात् । गगनादौ च तद्योग्यताभावस्य कार्याभावादेव सिद्धेः । एतेन चक्षुरादिना गन्धादिग्रहणप्रसङ्गोऽप्यपास्तः । अथ मतम् । यद्याश्रिता योग्यता किमन्तर्गडुना सन्निकर्षेण । तत्तदिन्द्रियविषयस्तेन तेनेन्द्रियेण गृह्यते । कथमन्यथा काचाभ्रपटलाद्यन्तरितोपलब्धिः स्यात् । सान्तरग्रहणं च प्राप्तिपक्षे न सम्भवति । प्राप्यकारिषु त्वगादिषु तदभावात् । किञ्च नयनं चेत्प्राप्यकारि तदा स्वसंयुक्तमात्रं गृह्णीयात् । कुठारादिषु तथा दर्शनात् । पृथुतरं च गृह्णाति । दिग्विशेषसन्देहश्चैवं सति न स्यात् । प्राप्त्या तन्निश्चयप्राप्तेः । सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणाच्च । न हि प्राप्यकारिण्येवं भवितुमर्हति ॥ छ ॥

टि०—कुतः प्रत्यक्षस्यैवादौ लक्षणकथनमित्यतोऽक्षयुक्तवचांस्यपीति विभागपरे वाक्येऽनुमानादितः प्रत्यक्षस्यैव पूर्वं सङ्कीर्तनादित्याह ॥ आदौ प्रत्यक्षस्योद्दिष्टत्वादिति । तन्निमित्तं प्रायेणासन्नाव्यवहितवर्तमानप्रतिपयार्थग्राहकं प्रत्यक्षम् । अनासन्नातीतानागतव्यवहितार्थगोचरमनुमानं स्वातन्त्र्येणाशेषार्थविषय आगम इत्यर्थग्रहणक्रमादिति मानलक्षणटीकोक्तमवधेयम् । यथोद्देशं लक्षणप्रणयनमिति न्यायात्प्रत्यक्षस्यादौ लक्षणकथनमिति भावः । प्रतिज्ञातामव्याप्तिमुपपादयति ॥ ईश्वरादिप्रत्यक्षमिति । प्रतिज्ञातामतिव्याप्तिमुपपादयति ॥अक्षेति । द्वयोरपि विशेषणत्वेनेति ।

विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणविशेष्ययोरेव समासविधानादिति भावः । ननु सर्वोपाधिव्यभिचारार्थकबहुलग्रहणादेव विशेषणयोरपि समासोपपत्तिरित्यरुचेराह ॥ उक्ताव्याप्तीति । ईश्वरादिप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरक्षकार्यक्रियादावतिव्याप्तिश्चेत्यर्थः । नन्वीश्वरलक्ष्म्योः शरीरेन्द्रियविरहत्वात्तत्प्रत्यक्षमेव नास्ति । कथं तत्राव्याप्तिरित्येव किन्न समाधीयते । किं तल्लक्ष्यत्वमङ्गीकृत्य तत्राव्याप्तिपरिहारायोद्भवशब्दस्योत्पत्त्यभिव्यक्त्यन्यतरार्थत्वकल्पनयेत्याशङ्क्याह ॥ यथोक्तमिति । ब्रह्मतर्क इति शेषः । प्रत्यक्षमैश्वरमित्यादिना प्रागुक्तं ऐश्वरं यौगिकं चेत्येवंरूपे प्रत्यक्षे यथा यौगिकमयौगिकं चाक्षात्मकमिष्यते तथा सर्वमैश्वरमपीति यावत् । अक्षात्मकं प्रत्यक्षमेवेति ब्रह्मतर्कवाक्यार्थः । तथा चेश्वरादिप्रत्यक्षस्य प्रामाणिकत्वेन तद्लक्ष्यत्वाङ्गीकारेणाव्याप्तिपरिहारायोगादुद्भवशब्दस्योत्पत्त्याद्यन्यतरार्थत्वानुसरणमेव युक्तमिति भावः ॥ प्रकरणप्रसक्त्वादिति । तथा च निर्दोषाक्षोद्भवज्ञानत्वस्यैव लक्षणत्वेन विवक्षितत्वान्नाक्षकार्यक्रियादावतिव्याप्तिरिति भावः । लिङ्गकरणतापक्षमवलम्ब्यानुमितावतिव्याप्तिमाशङ्कते ॥ तथाऽपीति । अयं चक्षुष्मान्रूपज्ञत्वादिति रूपज्ञत्वेन चक्षुरनुमायानुमितेन चक्षुषा लिङ्गेन जायमानायास्तत्सामग्र्याऽनुमितेरप्यक्षोद्भवज्ञानत्वादिति भावः । लिङ्गज्ञानकरणतापक्षमाश्रित्य समाधत्ते ॥ तस्येति ॥ अक्षमात्रेति । इदं च लिङ्गस्य क्वचित्करणशरीरान्तर्भावमभ्युपगम्योक्तम् । अन्यथाऽक्षज्ञानोद्भवत्वेनाक्षोद्भवत्वाभावादित्येव वक्तव्येनाक्षमात्रोद्भवत्वाभावादित्युक्तेरश्लिष्टत्वापातादिति भावः ॥ यथोक्तमिति । साङ्ख्यपरीक्षायामिति शेषः । सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावादित्युत्तरश्लोकेऽनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणस्य सिंहावलोकनन्यायेनात्राप्यनुषङ्गः । उत्पतन्विर्वाति पतत्र्यतिदूरतया सन्नपि न प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । यद्यपि सामीप्यादित्येव तत्पाठस्तथाऽप्यत्रापि तदनुवर्तनीयमिति भावेनातिसामीप्यादित्यनुवादः । क्वचित्तु सामीप्यादित्यपि पाठः । यथा लोचनस्थमञ्जनमिति सामीप्यान्न दृश्यते बाह्येन्द्रियघातोऽन्धत्वबधिरत्वादिर्मनोऽनवस्थानाद्यथा कामाद्युपद्रुतमनाः स्फीतालोकवर्तिनमिन्द्रियसन्निकृष्टमप्यर्थं न पश्यति । सौक्ष्म्यात् यथेन्द्रियसन्निकृष्टमपि परमाण्वादि न प्रणिहितमना अपि पश्यति । व्यवधानाद्यथा कुड्यादिव्यवहितं राजदारादि न पश्यति । अभिभवो बलवत्सजातीयसम्बन्धकृतं सम्यग्ग्रहणं यथा सौरालोके दीपस्यासमानाभिघातस्तु बलवत्सजातीयसम्बन्धेनाग्रहणम् । यथा क्षीरेण नीरस्येति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनानुद्भवोऽपि सङ्गृहीतः । तद्यथा क्षीरावस्थायां दध्याद्यनुद्भवान्न दृश्यत इति तत्कारि-

कार्थः । अत्रेति प्रत्यक्षलक्षण इत्यर्थः ॥ **सुखादिव्युदासार्थमिति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्सुखदुःखे अपि भवतोऽतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं ज्ञानग्रहणमित्यर्थः ॥ **केचिदिति** । न्यायवार्तिककारा इत्यर्थः ॥ **विषयसाक्षात्कारस्यैवेति** । सुषुप्त्यादौ सत्यपि विषयेन्द्रियसन्निकर्षे वैषयिकसुखानुत्पादात् । असत्यपि तस्मिन्कामिन्यादिविषयभ्रमरूपसाक्षात्कारमात्रेण कामुकस्य सुखदर्शनात् । अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां सुखादिकं प्रति विषयसाक्षात्कारहेतुर्नार्थेन्द्रियसन्निकर्षो व्यभिचारात् । तथा च तत्रातिप्रसङ्गाभावाद्व तद्व्यावर्तकत्वं ज्ञानग्रहणस्य सम्भवतीति भावः । नन्वयव्यतिरेकव्यभिचारेणेन्द्रियसन्निकर्षस्य सुखादिमात्रं प्रत्यहेतुत्वेऽपि यत्रेन्द्रियसन्निकर्षे सति सुखोत्पत्तिस्तत्राव्यभिचारादिन्द्रियसन्निकर्षस्यैव सुखादिहेतुत्वसम्भवात्तादृशसुखादिव्यवच्छेदकत्वं ज्ञानग्रहणस्य स्यादेवेत्यतो यत्रापीन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽस्ति तत्रापि विषयसाक्षात्कारोऽस्त्येव । स एव च तत्र सुखदुःखादिहेतुः क्लृप्तसामर्थ्यात् । इन्द्रियसन्निकर्षस्य विषयसाक्षात्कारमात्रोपयोगित्वेनान्यथासिद्धत्वान्न सुखादिहेतुत्वमिति न तद्व्यावृत्त्यर्थत्वमपि ज्ञानग्रहणस्य सम्भवतीत्याशयवानाह ॥ **इन्द्रियेति** । विषयसाक्षात्कारस्य हेतुतायां न्यायवाचस्पतिनोक्तमतिप्रसङ्गमाशङ्कते ॥ **नन्वेवमिति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य तद्धेतुत्वे तु शरीरेन्द्रियरहितत्वादीश्वरस्य सुखादिहेतुभूतेन्द्रियार्थसन्निकर्षरहितत्वान्न तत्प्रसङ्ग इति भावः । न ब्रूमो वयं विषयसाक्षात्कारमात्रं सुखादिहेतुरिति किन्नाम धर्मादिसहकृत एव साक्षात्कारः । तथा चेश्वरस्य तदभावान्न सुखाद्युत्पादप्रसङ्ग इत्याभिप्रेत्य धर्मादेरपि कारणकोटौ निवेशं परमुखेनैव वारयितुं गूढाभिसन्धिः प्रतिबन्दीमाह ॥ **लीलेति** । तथा चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यापि तद्धेतुत्वं न स्यादिति सुखादिप्रसक्तेरेवाभावाज्ज्ञानग्रहणमनर्थकमिति भावः । अविदिताशयः प्रतिबन्दीमोचनायातिप्रसङ्गपरिहारमाशङ्कते ॥ **अथेति** । सिद्धान्ती स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **तुल्यमिति** । विषयसाक्षात्कारस्य सुखादिहेतुतायां तदुक्तमतिप्रसङ्गान्तरमप्युक्तातिदेशेन परिहरति ॥ **अत एवेति** । योगिनामपि प्रारब्धकर्मक्षयत्वेन धर्माद्यभावात्तत्सहकृतविषयसाक्षात्काररूपतद्धेतुशून्यत्वादेवेत्यर्थः । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु सुखादिहेतुविषयसाक्षात्कारार्थ एवेत्यत्र भगवत्पादसम्मतिमाह ॥ **तथा चेति** । गीताभाष्ये मात्राः स्पर्शास्त्विति श्लोकव्याख्यावसर इति शेषः । नन्वनेन शीतोष्णादिविषयस्य देहसम्बन्ध एव विषयसाक्षात्कारहेतुतयोच्यते न त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽतः कथमस्योक्तार्थे सम्मतित्वेनोपन्यास इत्यत

आह ॥ **अत्रेति** । श्रुतसङ्गृहीतप्रकरणप्राप्तमर्थमेकीकृत्य दर्शयति ॥ **तदिति** । अस्मिन्पक्षे उद्भवशब्दस्योत्पत्त्यभिव्यक्त्यन्यतरार्थत्वकल्पनाक्लेशं मन्वान उद्भवशब्दस्योत्पत्त्यर्थत्वमेवाश्रित्य समाधानमाह ॥**यद्वेति** । सन्निकर्षध्वंसेऽतिव्याप्तिपरिहारार्थं ज्ञानग्रहणमित्यववेयम् । नन्वीश्वरादिप्रत्यक्षादावव्याप्तितादवस्थ्यमित्यतस्तस्यालक्ष्यत्वान्नाव्याप्तिरित्यभिप्रेत्य लक्ष्यतावच्छेदकमाह ॥**जन्येति** ॥ **अनुगतेति** । जन्याजन्यप्रत्यनुगतेत्यर्थः ॥ **द्वितीयमिति** । निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति द्वितीयमित्यर्थः । निर्दोषपदार्थकथनपूर्वकं परिगृहीतं द्वितीयं पक्षमेव दर्शयति ॥ **निर्दोषमिति** । नन्वेवं द्वयोरपि विशेषणत्वात्समासानुपपत्तिः । ईश्वरादिप्रत्यक्षस्य नित्यत्वेनाक्षोद्भवत्वाभावात्तत्राव्याप्तिरक्षकार्यक्रियादावतिव्याप्तिश्चेत्युक्तमित्यत आह ॥ **अक्षोद्भवशब्देनेति** । तथा चेश्वरादिप्रत्यक्षस्यापि यथार्थसाक्षात्कारत्वान्न तत्राव्याप्तिरक्षकार्यक्रियादेश्चासाक्षात्कारत्वान्नातिव्याप्तिः । निर्दोषत्वस्य साक्षात्कारविशेषणत्वेनोभयोरपि विशेषणत्वाभावाद्विशेषणविशेष्यभावापन्नयोरनयोः समाससम्भवान्न तदनुपपत्तिरपीति भावः । अत एवोक्तं न काश्चिदिति । ननु साक्षात्कारत्वस्याप्यक्षोद्भवत्वरूपत्वादीश्वरादिप्रत्यक्षाव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह ॥**साक्षात्कारत्वं चेति** । विशेषो जातिविशेष इत्यर्थः ॥ **नेति** । अक्षोद्भवत्वं साक्षात्कारत्वमित्येवमक्षरूपकरणोपाधिको नेत्यर्थः ॥**व्याख्येयमिति** । ततश्च भाष्येवानुप्रमाणप्रत्यक्षलक्षणानुक्त्या न्यूनतेति भावः । अपरोक्षज्ञानसाधनमित्यत्र साधनशब्देनाभिव्यञ्जकस्यापि सङ्ग्रहान्नेश्वरादिस्वरूपेन्द्रियेऽव्याप्तिरिति ध्येयम् । ननु च यस्मिन्सति साक्षात्कारो भवत्येव तदेव साक्षात्कारायोगव्यवच्छिन्नमिह साधनमभिमतम् । सतोरपि कर्तृकर्मणोरित्यादिमानलक्षणटीकानुसारात् । तथा च धर्मितदितिकर्तव्यतासमुदायस्यैव च तादृशत्वात्प्रत्यक्षत्वमिति सर्वत्रोक्तसमुदायः प्रत्यक्षमित्येककारोक्त्या भवितव्यम् । तत्कथं प्रमाणलक्षणे निर्दोषेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षमिति ब्रह्मतर्कादिषु च विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमिति विचित्रोक्तिरित्यत इन्द्रियतदितिकर्तव्यताभूतार्थसन्निकर्षोभयात्मके प्रत्यक्षरूपे करणे इन्द्रियस्य धर्मित्वेन तत्सन्निकर्षस्य चेतिकर्तव्यतात्वेन विवक्षितत्वादितिकर्तव्यताप्राधान्यविवक्षयेन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षमिति सन्निकर्षस्य करणधर्मिप्राधान्यविवक्षया च ब्रह्मतर्कादिषु सन्निकृष्टमिन्द्रियमितीन्द्रियस्य च प्रत्यक्षत्वयोरुपपन्नमिति भावेनाह ॥ **तच्च विवक्षाभेदेनेति** ॥ **तत्किमर्थमिति** ।यद्यपि निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति व्याख्याने निर्दोषत्वस्याक्षविशेषणत्वं नास्तीति न तदानर्थक्यशङ्कावकाशः । तथाऽपि निर्दोषैरक्षैरुद्भवो यस्येत्याद्यपक्षमाश्रित्य शङ्केय-

मिति ध्येयम् । केचित्त्वक्षविशेषणमित्युपलक्षणम् । अक्षोद्भवविशेषणं चेत्यपि द्रष्टव्यमित्याश्रित्याक्षोद्भवशब्देनैव साक्षात्कारस्यैव यथार्थसाक्षात्कारस्यैवोपलक्षणसम्भवादक्षोद्भवशब्देनैव यथार्थसाक्षात्कारलाभात्तदर्थकानिर्दोषपदानर्थक्यमिति भावेनेयमाशङ्केत्यभिप्राय इत्याहुः । मूले इति·गीयत इत्यस्य लक्षणस्य व्यवहाराकारणत्ववर्णनमनर्थकमित्यतो लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारमात्रकारणत्वज्ञापनार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन तन्निवर्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेतदिति** ॥ **प्रतिगतमिति** । निर्दोषान्विषयान्प्रति गतं तैः सन्निकृष्टमक्षं निर्दुष्टमिन्द्रियमित्यर्थः । समाससमर्थनप्रकारश्चोत्तरत्राकार एव स्पष्टः । एकस्य लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिमेव प्रथयति ॥ **ज्ञातेति** । ज्ञातेन ह्यज्ञातं लक्षणीयम् । न च तदेव तदेव ज्ञातमज्ञातं चेति युक्तमिति भावः । अस्य लक्षणस्य श्रीहर्षोक्तं दुरवधारणत्वमपाकर्तुं तत्पक्षमुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **परस्परेति** । करणानां निर्दोषत्वानिश्चये तज्जन्यज्ञानयाथार्थ्यानिश्चयः सति च तस्मिंस्तेन करणनिर्दोषता निश्चय इति परस्पराश्रयापत्तेरित्यर्थः ॥ **ज्ञानयाथार्थ्यस्येति** । तथा च करणनिर्दोषताया ज्ञानयाथार्थ्येन निश्चयत्वेऽपि प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाज्ज्ञानग्राहकसाक्षिग्राह्यत्वेन ज्ञानयाथार्थ्यकरणनिर्दोषतया निश्चेयत्वाभावान्नान्योन्याश्रय इति भावः । नन्वेवं ज्ञानग्राहकत्वात्साक्षिणः शुक्तिरजतादिज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वापत्त्या तस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः । यदि च यत्र साक्षिवेद्यसुखादिज्ञानेनाप्रामाण्यप्रयोजककरणदोषबाधकशङ्काकलङ्कस्तत एव च तन्निरासकसजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावाभावरूपपरीक्षापेक्षाऽपि तत्र साक्षिमात्रस्य प्रामाण्यग्राहकत्वेऽपि यत्र ज्ञाने प्रामाण्यप्रयोजककरणदोषबाधकशङ्काकलङ्कस्तत एव च तन्निरासकोक्तविधपरीक्षापेक्षाऽपि तत्र निर्दोषत्वनिश्चयबलात्प्रमाणविरोधाभावान्यतरसाक्षिभ्यामेव प्रामाण्यग्रहणाभ्युपगमात् । यत्र बाह्यज्ञाने उक्ता ग्राहकसम्पत्तिस्तत्र प्रामाण्यग्रहणप्राप्तावपि शुक्तिरजतविज्ञानस्थले सत्यपि साक्षिनिर्दोषत्वादिनिश्चयबलवत्प्रमाणविरोधाभावान्यतरस्याभावान्न तत्प्रामाण्यग्रहणमिति न तत्प्रामाण्यप्रसङ्ग इति मन्यसे तर्हि निर्दोषत्वनिश्चायकस्य ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयस्य निर्दोषत्वनिश्चयसापेक्षत्वादुक्तान्योन्याश्रयतादवस्थ्यम् । असञ्जातबाधभ्रमे प्रामाण्यापत्तिर्वित्यत उक्तपरीक्षापेक्षास्थले न साक्षिसमकक्षतया निर्दोषत्वनिश्चयबलवत्प्रमाणविरोधाभावान्यतरस्य याथार्थ्यनिश्चायकत्वं ब्रूमो येनान्योन्याश्रयत्वं स्यात्किन्तु तत्रापि साक्षिण एव प्रामाण्यग्राहकत्वमितरस्य त्वप्रामाण्यशङ्कानिरसनद्वारेण तत्रोपयोगित्वमेवेत्यतो न तावदन्योन्याश्रय इत्याश-

यद्वा निर्दोषत्वनिश्चयोपलक्षणतया बलवत्प्रमाणविरोधाभावस्य प्रामाण्यग्राहकसाक्षिसहकारितामाह ॥ **परीक्षापेक्षायां त्विति** । नन्वेवं करणदोषबाधकप्रत्यययोरुभयोरप्यप्रामाण्यनिदानत्वेन तदुभयाभावसहकृतस्यैव साक्षिणो बाह्यज्ञाने प्रामाण्यग्राहकताया अङ्गीकृतत्वात्करणदोषाभावपरित्यागेन कुतो मुख्यबाधाभावस्यैव प्रामाण्यग्राहकसाक्षिणं प्रति सहकारित्वाश्रयणमित्यतो दोषस्य बाधकैकोन्नेयत्वेन करणदोषबाधयोर्मध्ये बाधस्यैव वैशेष्यादुभयोरविशेषासिद्धेर्युक्तं तत्परित्यागेन बाधाभावस्यैव तत्सहकारित्वेनाश्रयणमित्याशयवान्दोषैकबाधकोन्नेयत्वे ब्रह्मतर्कसम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** ॥ **बलवत्प्रमाणत इति** । बलवत्प्रमाणविरोधत इत्यर्थः । द्वितीयपक्षोक्तं दोषं परिहरति ॥ **असञ्जातेति** । तथा च याथार्थ्यरूपसाध्यस्यापि तत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **कथं तर्हीति** । तथा च विपरीतप्रमाणाभावरूपस्य हेतोरेव तत्रागमनान्न व्यभिचार इति भावः । गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **एवं तर्हीति** ॥ **सर्वथेति** । सर्वदेशकालपुरुषसम्बन्धीत्यर्थः । अङ्गीकृत इत्यत्र हेतुतयेति शेषः । तथा च सर्वथा विपरीतप्रमाणाभावस्य दुरवधारणत्वान्न कुत्रापि ज्ञाने याथार्थ्यनिश्चयः स्यादित्यभिसन्धिः । गूढाभिसन्धिरुक्तमेव पक्षमङ्गीकरोति ॥ **अद्धेति** । तर्हि तस्य दुरवधारणत्वान्न क्वापि प्रामाण्यनिश्चयः स्यादिति परस्य हार्दं दोषं परिहरति ॥ **सोऽपीति** ॥ **अभिमतमपीति** । ब्रह्माद्वैतादिकमपीत्यर्थः ॥ **अर्थशब्देनेति** । यद्यप्यर्थशब्देनेन्द्रियग्रहणविवक्षयैवोक्तातिप्रसङ्गपरिहारात्तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यतापर्यन्तधावनमनर्थकं तथाऽप्युक्तातिप्रसङ्गस्य तावन्मात्रेण परिहारेऽप्यनुपदमेव वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गान्तरनिरासार्थं तत्पर्यन्तधावनम् । अत एवैतेनेत्युक्तातिदेशेनैवोत्तरत्र तन्निरास इति ध्येयम् ॥ **एतेनेति** । अर्थशब्देन तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षितत्वेनेत्यर्थः । मूले हिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्यानुपपत्त्यन्तरपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परिहारकतया तं योजयितुमनुपपत्त्यन्तरमुत्थापयति ॥ **अथेति** । सन्निकर्षवादिनाऽप्युक्तातिप्रसङ्गनिरासाय योग्यताया अवश्याभ्युपेयत्वाल्लाघवेन तस्या एव प्रयोजकत्वोपपत्तेर्न सन्निकर्षस्यापेक्षेत्याशयः । नन्वयोग्यताव्यतिरिक्तस्थलेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां योग्यतावत्सन्निकर्षस्यापि साक्षात्कारप्रयोजकत्वसिद्ध्या योग्यतासन्निकर्षयोरुभयोरप्यगृह्यमाणविशेषत्वात्कुतो योग्यतामुपादाय प्रासैव परित्याग इत्यतो योग्यतायाः साक्षात्काराव्यभिचरित्वात्सन्निकर्षस्य च न तद्व्यभिचरितत्वादविशेषासिद्धेर्युक्तं योग्यतामुपादाय प्राप्तिनिरासकरणमित्याशयवानाह ॥ **कथमन्यथेति** । अभ्रपटलादी-

स्यादिपदेन स्फटिकादिसङ्ग्रहः । काचादिना विघातिद्रव्येण प्राप्तिप्रतिबन्धान्न तत्र प्राप्तिरस्तीति प्राप्तिः साक्षात्कारव्यभिचारिणीति भावः । ननु काचादीनां प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावात्तत्रापि प्राप्तिरस्त्येवेति न व्यभिचार इत्यतो माऽस्तु तर्हि व्यभिचारेण चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वसिद्धिः । चक्षुरप्राप्यकारि सान्तरग्राहकत्वादित्यनुमानात्तत्सिद्धिः स्यादेवेत्याशयवानाह ॥ **सान्तरेति** । विप्रकृष्टदेशावस्थितार्थग्रहणमित्यर्थः । ननु दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिग्रहानुपपत्त्या व्याप्यत्वासिद्धोऽयं हेतुरित्यतोऽन्वयव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेऽपि यत्प्राप्यकारि न तत्सान्तरार्थग्राहकमिति व्यतिरेकव्याप्तौ त्वगादेरेव दृष्टान्तत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसम्भवान्न तत्प्रसङ्ग इत्याशयवानाह ॥ **प्राप्यकारिष्विति** । आदिपदेन रसनादिपरिग्रहः । नन्वसम्बद्धार्थग्राहकताया एव साध्यत्वात्सन्दिग्धासिद्धोऽयं हेतुरित्यरुचेराह ॥ **किञ्चेति** । चक्षुरप्राप्यकारि संयुक्तमात्राग्राहकत्वादित्यनुमानमित्यभिप्रेत्याप्रयोजकताशङ्कानिरासकतया हेतूच्छित्तिं विपक्षे बाधकतया सूचयन्ननुग्राहकं तर्कमाह ॥ **आनयनं चेदिति** ॥ **स्वसंयुक्तेति** । स्वयं यावत्परिमाणं तावत्परिमाणं युक्तमेव पटादिप्रदेशमित्यर्थः । अनुमानमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावाद्व्याप्त्यसिद्धिस्तर्कमूलव्याप्तावपि दृष्टान्ताभावात्तदसिद्धिश्चेत्यतोऽन्वयव्याप्तौ तदभावेऽपि व्यतिरेकव्याप्तौ कुठारादेरेव दृष्टान्तत्वादनुमानव्यतिरेकव्याप्तेरेव च तर्कमूलभूतव्याप्तित्वेन तत्रापि तस्यापि दृष्टान्तत्वान्नोभयत्रापि व्याप्त्यसिद्धिरित्याशयवानाह ॥ **कुठारादिष्विति** । तर्के इष्टापत्तिं परिहरन्नेवानुमाने स्वरूपासिद्धिं परिहरति ॥ **पृथुतरं चेति** । स्वतोऽधिकपरिमाणमित्यर्थः । पृथुतरग्रहणं स्वतोऽधिकपरिमाणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्तिकमित्यरुचेराह ॥ **दिग्विशेषेति** । चक्षुषः सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वे दिग्विशेषं प्रति गत्वा सन्निकृष्य चक्षुस्तद्ग्राहकत्वं वाच्यम् । तथा च न तत्सन्देहावकाशः । गत्वा सन्निकृष्य तद्ग्राहकस्य तन्निश्चायकत्वानियमादिति भावः । नन्वागन्तुककारणान्तरवशादेव सन्देहो भविष्यति । अप्राप्तौ तु सर्वत्र सन्देहः स्यादित्यरुचेराह ॥ **सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरिति** । यदि चक्षुर्गत्वाऽर्थं गृह्णीयात्तदा निकटमाशु गृह्णीयाद्दवीयस्तु चिरेण तद्धेतुसन्निकर्षस्यायुगपद्भावित्वात् । तथा च तथाविधयोः शाखाचन्द्रमसोरपि पौर्वापर्येणैव ग्रहणं स्यान्न तु युगपदिति युगपद्ग्रहणानुभवविरोध इत्याशयः ॥ **न हीति** । प्राप्यकारिणि त्वगादौ निकटदवीयसोर्युगपद्ग्रहणादर्शनादिति भावः ॥ छ ॥

सु०—अपि च चक्षुरप्राप्यार्थप्रकाशकम् । अत्यासन्नाप्रकाशकत्वात् । व्यतिरेकेण श्रोत्रादिवत् । चक्षुर्गत्वा नार्थेन सम्बध्यते । इन्द्रियत्वात्स्पर्शनादिवत् । न चार्थस्यागमनं प्रत्यक्षविरोधात् । तथा चाप्राप्यप्रकाशकत्वसिद्धिरिति । अत्रोच्यते । विषयकरणयोर्योग्यता-मात्रमुपादाय सन्निकर्षापाकरणं किं सर्वत्रोत नयन एवेति वक्तव्यम् । न प्रथमः । अप्राप्तैरेव कुठारादिभिः काष्ठादौ छिदाद्युदयप्रस-ङ्गात् । घ्राणरसनस्पर्शनैरप्राप्तैरेव गन्धाद्यवबोधोदयापत्तेश्च । तथा च योग्यतावदन्वयव्यतिरेकसिद्धा प्राप्तिरपि क्रियोत्पादोपयोगिनी । न द्वितीयः । विशेषकारणाभावात् । योग्यताया अन्वयव्यतिरेकदर्शनात्प्राप्तेश्चानुपलम्भादिति चेन्न । चक्षुषोऽपि करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां प्राप्त्युपलम्भात् । नन्वत्र किं गोलकं पक्षीक्रियते उत तदतिरिक्तं चक्षुः । आद्ये प्रमाणबाधः । द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिरिति चेन्न । तवापि गोलकपक्षीकारे सिद्धसाधनम् । अन्यत्राश्रयासिद्धिरिति वक्तुं शक्यत्वात् । अथ विशेषं विहाय रूपदर्शनानुमितं करणमात्रं पक्षीक्रियत इति ब्रूषे । समं ममापि । अत एव गोलकातिरिक्तमपि तत्सेत्स्यति सन्निकर्षश्च प्रत्यासत्तिमात्रं विवक्षितम् । न संयोगा-दिरिति न शब्दादिभिर्व्यभिचारः । का चेयं योग्यता यन्मात्रादसन्निकृष्टमपि चक्षुः प्रकाशयेत् । यदि रूपविशेषादिरूपा तदाऽतीता-नागतयोरपि तद्भावाच्चाक्षुषतापत्तिः । सन्निकर्षार्थं खलु वर्तमानताभ्यर्थनम् । सन्निकर्षस्यान्यथासिद्धौ प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्य चक्षुषाऽवभासनात् । स चेदनपेक्षितः किं तदा वर्तमानतया । अथ वर्तमानताऽपि रूपादिवद्योग्यतान्तर्गता । तदा प्रत्यभिज्ञा न सिध्येत् । कुड्यादिव्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गश्च । प्राप्तिप्रतिघातकं हि कुड्यादिव्यवधानमिति प्राप्त्यर्थं तदभावोऽन्वेषणीयः । सा यदि नेष्यते तदा कुड्यादिकं कस्यापकुर्यात् । आवरणाभावोऽपि योग्यतेति चेत् । (न) । कुड्य (ड्या) परभागावस्थितेनाप्यग्रहण-प्रसङ्गात् । अथ नयनविषययोर्मध्ये निबिडावयवद्रव्याभावो विवक्षित इति चेत् । स्फटिकाद्यन्तरितानुपलब्धिप्रसङ्गात् । अस्वच्छ-द्रव्याभावो विवक्षित इति चेत् । तथाऽप्यव्यवहितदूरदर्शनापत्तिरेव । अथ क्षणभङ्गपरिणामावाश्रित्य तथाभूतस्योत्पादानुत्पादौ योग्य-तायोग्यते मन्यसे तदा सोऽर्थः कदाचित्सर्वैरुपलभ्येत कदाचिन्न केनापि । दृष्टनिबन्धनोऽपि तद्भेदोऽस्तीति चेन्न । प्रमितसन्निकर्ष-

यगतये हि शरीरपरिस्पन्दो भवति । अथायमभिप्रायोऽधिष्ठानाद्बहिर्न गच्छतीति । तदेन्द्रियत्वे समानेऽपि घ्राणादीनामतैजसानामनेवम्भावः । चक्षुषस्तु तैजसेत्थम्भूतत्वाङ्गीकारे बाधकाभावादप्रयोजकत्वं चाक्षुषरश्मीनामुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेन्न । अतीन्द्रियत्वोपपत्तेः । महत्तेजोजातीयमैन्द्रियकमुपलब्धमिति चेत् । चाक्षुषमप्युपलब्धमिति वारिस्थं तथा स्यात् । अदृष्टवशादनुद्भूतरूपं तदिति चेत् । इदमप्यनुद्भूतरूपस्पर्शं कुतो न कल्प्यते । कल्पिकायां प्राप्यकारितायां प्रमाणस्योक्तत्वात् । यदि नयनं निर्गत्यार्थं गृह्णीयात्तदोन्मील्यनिमीलनेऽप्यर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि चाक्षुषमधिष्ठानातिरिक्तं स्यादधिष्ठानोपघातचिकित्से व्यर्थे स्यातामिति तु (प्र) दीपेन समानयोगक्षेमम् । अपि च । छायायामुपविष्टस्याप्यातपालोकने नयनस्याशिशिरत्वमातपोपविष्टस्यापि शिशिरद्रव्यालोकने शिशिरत्वं चैतमेवार्थं गमयतः । न ह्यप्राप्तावेतदुपपद्यते । तदेतदखिलमपि प्रमाणप्रसिद्धमिति किमत्र वक्तव्यमिति हिशब्देनाचष्टे ॥ छ ॥

टि०——॥अत्रोच्यत इति । यद्यपि नयन एव सन्निकर्षापाकरणान्न ततः प्रथमपक्षप्रसक्तिस्तथाऽपि यद्याश्रिता योग्यतेत्याद्युपक्रमात्तत्प्रसक्तिरिति ध्येयम् । आद्येऽपि करणमात्रे प्राप्त्यभावोऽभिमतः किंवा ज्ञानकरण एवेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ अप्राप्तेरेवेति । द्वितीयं प्रत्याह ॥ घ्राणेति ॥ तथा चेति । ततश्च सन्निकर्षवादिनाऽतिप्रसङ्गपरिहाराय योग्यताया इव योग्यतावादिनाऽप्युक्तातिप्रसङ्गपरिहाराय प्राप्तेरप्यावश्याभ्युपेयत्वात्कारणत्वग्राहकान्वयव्यतिरेकयोरप्युभयत्र तौल्येन योग्यताप्राप्त्योरगृह्यमाणविशेषत्वाद्योग्यतैव कारणं न प्राप्तिरित्यर्धजरतीयाश्रयणमयुक्तमिति भावः । विशेषकारणमाशङ्कते ॥ योग्यताया इति ॥ प्राप्तेश्चानुपलम्भादिति । प्राप्तेरभावेन तदन्वयव्यतिरेकयोरनुपलब्धेरित्यर्थः । काचाभ्रपटलाद्यन्तरितोपलब्ध्या व्यभिचारादिति भावः । प्राप्तेरभावेनान्वयव्यतिरेकयोरसिद्धिं वदन्प्रष्टव्यः किं प्राप्त्यभावस्तत्साधकप्रमाणाभावात्किंवोक्तबाधकसद्भावादिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ न चक्षुषोऽपीति । तथा च चक्षुः प्राप्यार्थग्राहकं करणत्वादिन्द्रियत्वाच्च त्वगादिवदित्यनुमानद्वयस्य प्राप्तौ प्रमाणस्यान्न प्रमाणाभावेन चक्षुषः प्राप्त्यनुपलम्भो वक्तुं शक्यत इति भावः ॥ बाध इति । गोलकस्य विषयसन्निकर्षाभावस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्निश्चितत्वादित्यर्थः ॥ आश्रयासिद्धिरिति । मानाभावेन गोलकातिरिक्तचक्षुष एवासिद्धेरित्यर्थः ॥

तवापीति । चक्षुरप्राप्यार्थप्रकाशकमिति त्वदीयप्रयोगेऽपीत्यर्थः ॥ **सिद्धेति** । गोलकस्य विषयाप्राप्तेर्मयाऽप्यभ्युपगमादिति भावः ॥ **अन्यत्रेति** । गोलकातिरिक्तचक्षुःपक्षीकार इत्यर्थः । मानाभावेन तदसिद्धेरिति भावः ॥ **विशेषं विहायेति** । गोलकत्वतदतिरिक्तत्वरूपविशेषं विहायेत्यर्थः ॥ **पक्षीक्रियत इति** । तत्पक्षीकारे सिद्धसाधनत्वाद्यप्रसक्तेरिति भावः ॥**सममिति** । तत्पक्षीकारे बाधाद्यप्रसक्तेरिति भावः ॥**अत एवेति** । गोलकस्यान्धसाधारणत्वेन रूपदर्शनानुमितकरणत्वानुपपत्तेरेवेत्यर्थः । तथा च गोलकातिरिक्तचक्षुःपक्षीकारेऽपि नाश्रयासिद्धिरिति भावः । ननु वाक्यज्ञानलिङ्गज्ञानादिषु सत्यपि करणत्वे सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वाभावाद्व्यभिचारः संयोगसमवाययोरेव सन्निकर्षत्वाद्वाक्यज्ञानस्य वाक्यार्थेन लिङ्गादिज्ञानस्य लिङ्गादिना संयोगसमवाययोरसम्भवेन सन्निकर्षाभावादित्यतोऽतिप्रसङ्गभञ्जकं नियामकं प्रत्यासत्तिपदाभिधेयं सान्निकर्ष इत्युच्यते संयोगादेरपि सान्निकर्षत्वेन विवक्षायामेतदेव निमित्तम् । तथा च वाक्यज्ञानस्य वाक्यार्थेन संयोगसमवाययोरभावेऽपि संसर्गधर्मकपदार्थवाचिपदसमुदायात्मकवाक्यविषयत्वस्य लिङ्गादिज्ञानस्य च लिङ्गादिना संयोगादेरभावेऽपि तद्व्याप्यविषयत्वादेश्चातिप्रसङ्गभञ्जकस्य सान्निकर्षत्वसम्भवेन वाक्यज्ञानादेरपि सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वान्न तत्र करणत्वहेतोर्व्यभिचार इत्याह ॥**सन्निकर्षश्चेति** । शब्दादिभिरित्यत्र शब्दशब्दो वाक्यपरस्तज्ज्ञानस्योपलक्षकः शब्दस्याकरणत्वादिति द्रष्टव्यम् । एवं सन्निकर्षकारणतायाः प्रमितत्वान्न तदङ्गीकारे गौरवमित्युपपादितम् । इदानीं योग्यतावादिन एव गौरवमप्रमितानेककल्पनादित्याशयवानाह ॥**का चेयमिति** । रूपविशेषो महत्त्वसमानाधिकरणमुद्भूतरूपम् । आदिपदेन महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्पर्शपरिग्रहः । तेन महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्य स्पर्शरूपायोग्यतेत्युक्तं भवति । तद्भावान्महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्य स्पर्शरूपयोग्यतायाः सत्त्वादित्यर्थः । ननु विषयस्यापि लौकिकसाक्षात्कारकरणत्वादतीतादेरर्थस्य चासत्त्वात्कथं चाक्षुषत्वापादनमित्यतो भवेदेवं यदि विषयस्य कारणत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । सन्निकर्षजनकत्वेन तस्यान्यथासिद्धिकल्पनयेत्यतः प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्यावर्तमानस्याचाक्षुषसाक्षात्कारदर्शनेन व्यभिचारान्न विषयस्य साक्षात्कारकरणत्वमित्याशयवानाह ॥ **सन्निकर्षस्येति** । ननु च विषयस्येव तत्सान्निकर्षस्यापि तत्राभावात्त्वन्मतेऽपि कथं तस्य चाक्षुषत्वमित्यत उक्तं सन्निकर्षस्येति । संयोगादिरूपसन्निकर्षस्य विषयसत्त्वसापेक्षत्वेन विषयाभावे तदसम्भवेऽपि संस्कारस्य विषयसत्त्वं विनाऽपि सम्भवेनान्यथासिद्धत्वात् । प्रत्यभिज्ञायां च तत्तां-

शेन संस्कारस्यैव सन्निकर्षत्वाङ्गीकारान्न मन्मते तत्साक्षात्कारानुपपत्तिरिति भावः । न च लौकिकसाक्षात्कारावच्छेदेन विषयस्य कारणत्वाभ्युपगमान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञाया अपि षोढाप्रत्यासत्त्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यत्वरूपलौकिकत्वात् । ज्ञानस्य निरंशत्वेन तत्तांशे लौकिकत्वं नेत्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । अस्त्वेवं सन्निकर्षजनकत्वेन विषयस्यान्यथासिद्धिस्तथाऽपि तादर्थ्येनैव तस्यापेक्षितत्वात्कथमतीतादेश्चाक्षुषत्वापादनमित्यतः सन्निकर्षकारणत्वपक्षे तज्जनकतया विषयसत्त्वस्यावश्यकत्वेऽपि योग्यतामुपादाय सन्निकर्षकारणत्वं निराकुर्वतस्तवमते तस्यानपेक्षितत्वेन तदर्थं विषयसत्त्वस्याप्यनपेक्षितत्वादुक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमेवेत्याशयेनाह ॥**स चेदिति** ॥ **अथेति** । तथा च वर्तमानविशिष्टतारूपविशेषादिरूपयोग्यता एवाभावान्नातीतादेश्चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इति भावः ॥ **न सिध्येदिति** । वर्तमानताविशिष्टरूपविशेषादिरूपयोग्यतायास्तत्राप्यभावादिति भावः ॥ **कुड्यादीति** । विशिष्टयोग्यतायास्तत्रापि सत्त्वादिति भावः । ननु कुड्यादिना व्यवधायकेन प्रतिबन्धनान्न तद्व्यवहितार्थप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यतो व्यवधायकं न सत्त्यैव कार्यविरोधि । तथात्वे तस्मिन्सति सर्वथा कार्याभावप्रसङ्गात् । किन्तु प्राप्तिविघातकत्वेनैव । तथा च प्राप्तेः कारणत्ववादिपक्षे ज्ञानकारणीभूतप्राप्तिविघातकतया कुड्यादेर्व्यवधायकस्य प्रतिबन्धकत्वोपपत्तावपि तदकरणत्ववादिमते योग्यताविघटकत्वाभावेन प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेर्व्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेत्याह ॥ **प्राप्तिविघातकं हीति** ॥ **आवरणाभावोऽपीति** । तथा चावरणाभावघटितयोग्यताभावसम्पादकत्वात्तस्यापकारकत्वमिति न व्यवहितप्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **कुड्यपरभागेति** । तत्रावरणाभावघटितयोग्यताया असत्त्वादिति भावः । न च कुड्यादेरकुड्यपरभागस्थितं प्रत्यावरणत्वं नाप्यव्यावृत्तमर्थस्येति युक्तस्तं प्रति प्रकाश इति वाच्यम् । एकस्यैव कुड्यादेरावरणत्वानावरणत्वयोरेकस्यैवार्थस्यावृतत्वानावृतत्वयोश्च विरुद्धत्वेनासम्भवात् । ननु यत्र क्वचित्कुड्यादिसत्त्वेन प्रतिबन्धकं येनोक्तातिप्रसङ्गः । किन्तु ग्राह्यग्राहकयोरर्थनयनयोर्मध्यदेशे एव । न चैवं कुड्यादिव्यवहितपर्वताद्यग्रहप्रसङ्गः । ग्राह्याधिकपरिमाणवन्मध्यवर्तिनः कुड्यादेः प्रतिबन्धकत्वादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ **स्फटिकादीति** । तत्रापि ग्राह्यग्राहकयोर्मध्ये निबिडावयवस्य स्फटिकादेर्द्रव्यस्यैव सत्त्वेन तदभावाभावादिति भावः ॥ **अस्वच्छेति** । तथा चास्वच्छत्वरूपविशेषणाभावायत्तस्य निबिडावयवद्रव्यभावस्य सत्त्वात्स्फटिकाद्यन्तरितोप-

लब्धिः सम्भवतीति भावः । ननु यद्युक्तरूपस्योत्पाद एव योग्यता तर्हि तस्यार्थस्य सर्वदोपलब्धिप्रसङ्ग इत्यतः स्यादेवं यदि पदार्थानां स्थिरत्वं स्यान्न चैवम् । क्षणभङ्गपरिणामपक्षाङ्गीकारेण प्रतिक्षणं पदार्थभेदेन कार्यं प्रति कुर्वद्रूपत्वेनोत्पन्नस्य तत्तत्क्षणमात्रवृत्तित्वेन लक्षणान्तरे सत्त्वेन सर्वदोपलब्धिप्रसङ्गानवकाशादित्याशयेनोक्तं लक्षणभङ्गपरिणामावाश्रियेति । तावता सर्वदोपलब्धिप्रसङ्गानवकाशोऽपि यदा कार्यं प्रति कुर्वद्रूपस्योत्पादस्तदा कस्यचिदुपलब्धिदशायां सर्वेषामप्युपलब्धिप्रसङ्गः । कस्यचिदनुपलब्धिदशायां तं प्रति कुर्वद्रूपस्यानुत्पादावश्यम्भावात्सर्वेषामप्यनुपलम्भः स्यादित्याह ॥ तदेति । ननु पुरुषविशेषं प्रत्येव तथाभूतस्योत्पाद एव योग्यता पुरुषविशेषं प्रति तथाभूतस्यानुत्पाद एव योग्यतेति दृष्टपुरुषनिबन्धनोऽपि योग्यताभेदोऽभ्युपगम्यते । ततश्चैकेनोपलभ्यतादशायां न सर्वैरुपलभ्यताप्रसङ्ग एकेनानुपलभ्यतादशायां न सर्वैरनुपलभ्यताप्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ द्रष्टृति ॥ प्रमितेति । करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां सन्निकर्षस्य साधितत्वादिति भावः । ततश्च तत्परित्यागे प्रमाणविरोधः स्यादिति भावः ॥ अप्रमितेति । तथा च तत्कल्पने कल्पनागौरवमिति भावः । आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरित्येव पाठः । सन्निकृष्टपदं मध्ये दीपकान्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । तथा चेन्द्रियसन्निकृष्टयोः समीपवर्तिदूरवर्तिनोरित्यर्थः ॥ न स्यातामिति । आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्योग्यतायां विशेषाभावादिति भावः । तवापि तर्ह्यासन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरिन्द्रियसन्निकर्षविशेषात्प्रतीतेर्वैशद्यावैशद्ये न स्यातामित्यत आह ॥ अस्माकं त्विति । तर्ह्यासन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्योग्यताया विचित्रत्वात्तदुपपत्तिरित्यत आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरिन्द्रियसन्निकर्षस्य सम्यक्त्वासम्यक्त्वरूपविशेषाश्रयणमुचितम् । आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः प्रदीपरश्मिसन्निकर्षस्य सम्यक्त्वासम्यक्त्वरूपविशेषसद्भावदर्शनेन सन्निकर्षवैचित्र्यस्य सम्भावितत्वान्न तु रूपविशेषादिरूपयोग्यतायामासन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्वैचित्र्यम् । तथा क्वाप्यदृष्टत्वेन तत्कल्पनस्यासम्भावनापराहतत्वादित्याशयवतोक्तं प्रदीपरश्मय इवेति । उक्तबाधकसद्भावादिति द्वितीयं दूषयन्काचाभ्रपटलाद्यन्तरितोपलब्ध्यनुपपत्तिं तावत्परिहरति ॥ काचादीति ॥ आद्य इति । उक्तानुमानद्वयरूपप्रमाणविरुद्धः अतितादेश्चाक्षुषत्वापत्तिः कुड्याद्यव्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गोऽव्यवहितदूरदर्शनापत्तिश्चेत्येवंरूपोनेकातिप्रसङ्गपराहत इत्यर्थः ॥ द्वितीय इति । काचादीनां प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभाव इत्यर्थः । ननु काचादेः प्राप्तिप्रतिबन्ध-

कत्वाभावे इन्द्रियरश्मयः काचादिकं भित्त्वाऽर्थेन सन्निकृष्यन्त इति वाच्यम् । न चैतत्सम्भवति । तथा सति काचादेः सच्छिद्रत्वापातादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **तथात्व इति** । अत्र व्यूहशब्दः समूहपरः । समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजा इत्यमरोक्तेः । अन्तरशब्दश्च छिद्रवचनः । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयं विना बहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चेति वचनात् । व्यधिकरणश्च बहुव्रीहिः । व्यूहः समूहोऽन्तराणां छिद्राणां यस्मिन्नसौ व्यूहान्तरस्तस्य भावस्तत्ता तदापत्तिरित्यर्थः । बहुछिद्रत्वापत्तिरिति यावत् । व्यूहविशेषत्वापत्तिरित्यर्थः । अन्तरशब्दस्य विशेषवचनत्वात्सछिद्रत्वापत्तिरिति तु तात्पर्यमित्याहुः । व्यूहशब्दश्छिद्रपरः । ततश्च व्यूहश्छिद्रमन्तरे मध्ये यस्यासौ तथोक्तस्तत्त्वापत्तिरित्यर्थ इत्यन्ये । काचादिकं बहुछिद्रवत्स्वव्यवहितार्थप्राप्त्यप्रतिबन्धकत्वात् । यद्यत्स्वव्यवहितार्थप्राप्त्यप्रतिबन्धकं तद्बहुछिद्रवद्यथा सम्मतमिति सामान्यव्याप्तिमूलकमभिप्रेतमनुमानं व्यभिचारेण दूषयति ॥ **जलानलेति** । व्यतिभेदः संश्लेषः । तदभावात् बहुछिद्रवत्त्वाभावादित्यर्थः । घटाधोभागसंश्लिष्टाग्नेर्घटान्तर्गतजलश्लेषदर्शनेन घटादेः स्वव्यवहितस्वान्तर्गतजलेनाग्नेः प्राप्त्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि बहुछिद्रवत्त्वाभावात्तत्र व्यभिचार इति भावः । यद्वा व्यतिभेदो विरुद्धक्रियासन्निपातः । स च घटान्तर्गतजलस्याधःप्रस्रवणम् । अधःस्थितस्याग्नेरूर्ध्वं गमनमित्येवंरूपो बोध्यः । तथा च घटादेः प्राप्तिबन्धकत्वेऽन्तर्वर्तमानजलस्याधः प्रस्रवणानुपपत्त्याऽधःस्थिताग्नेरूर्ध्वगमनानुपपत्त्या च घटादेर्न प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वमिति यद्व्यवधायकं सत्प्राप्त्यप्रतिबन्धकं तद्बहुछिद्रवदिति व्याप्तेर्घटादौ व्यभिचार इत्यर्थः । ननु घटादेरपि बहुछिद्रवत्त्वान्न तत्र व्यभिचारः । न चानुपलम्भबाधः । तत्र छिद्राणां परमसूक्ष्मत्वेनायोग्यतयाऽनुपलम्भसम्भवादित्याशङ्कते ॥ **तत्रापीति** । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः । सिद्धसाधनत्वादेवानुमानाभासो भविष्यतीत्याशयवानाह ॥ **अत्रापीति** ॥ **संति** । बहुछिद्रवत्त्वलक्षणा व्यूहान्तरतेत्यर्थः । परमसूक्ष्मत्वेनायोग्यतया तदनुपलम्भसम्भवादिति भावः । सान्तरग्रहणमप्राप्यकारित्वे हेतुरुक्तस्तत्र सान्तरस्य वस्तुनो ग्रहणमिति सान्तरत्वं किं वस्तुविशेषणमभिमतं किंवा सान्तरमिति ग्रहणमिति ज्ञानविशेषणमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यमाशङ्क्य दूषयति ॥ **सान्तरेति** । अन्तरं व्यवधानं तेन सहितं सान्तरं व्यवहितमित्यर्थः ॥ **असन्निकृष्टस्येति** ॥ **असिद्धमिति** । तस्यैव साध्यत्वेन साध्यहेत्वोरभेदापत्त्या साध्याविशिष्टत्वादिति भावः । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति ॥ **सान्त-**

रमितीति । इन्द्रियस्यार्थसन्निकृष्टस्य तत्प्रकाशकत्वेऽर्थेन्द्रिययोः परस्परं व्यवधानाभावादर्थादिन्द्रियस्य व्यवहितत्वेन ज्ञानं न स्यात् । अस्ति चार्थादिन्द्रियं व्यवहितमिति सार्वजनीनः प्रत्ययः । ततो नेन्द्रियस्य प्राप्यप्रकाशकत्वम् । ततश्चायं प्रयोगः । चक्षुर्न घटादिप्राप्तिमत्तदपेक्षया व्यवहितमिति गृह्यमाणत्वादिति किल परस्याभिमतम् । न चैतद्युक्तम् । यद्यदपेक्षया सान्तरमिति गृह्यते न तत्तत्प्राप्तिमदित्यनुमानमूलभूतव्याप्तेः प्रदीपेऽनैकान्त्यात् । घटाद्यपेक्षया सान्तर इति गृह्यमाणस्यापि तस्य घटादिप्राप्तिमत्त्वादित्यर्थः । नन्वर्थसन्निकृष्टस्य प्रदीपस्य नार्थापेक्षया सान्तर इति ग्रहणं सम्भवतीति हेतोरेवागमनान्न तत्र व्यभिचार इत्यतः सन्निकृष्टत्वेऽपि सान्तरमिति ग्रहणं तत्रोपपादयन्नप्रयोजकत्वमप्याह ॥ **यथेति** ॥ **अधिष्ठानापेक्षयेति** । गोलकापेक्षयेत्यर्थः । पृथुतरग्रहणस्य स्वाधिकपरिमाणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्त्ये सत्येव सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वेऽपि पृथुतरग्रहणोपपत्तेरप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ **पृथुतरेति** ॥ **अप्राप्तौ त्वल्पस्यापीति** । त्वगादिषु तथा दर्शनादिति भावः ॥ **प्राप्ताविति** । प्राप्यगृहीते सन्देहादर्शनादिति भावः ॥ **अप्राप्ताविति** । अप्राप्यगृहीते निश्चयादर्शनादिति भावः । ननु च यथाऽप्राप्तिपक्षे बाधकं तथा प्राप्तिपक्षेऽपि बाधकमस्त्येवेति पक्षद्वयस्य साम्यात्कथं भवतोऽपि प्राप्तिपक्षनिश्चय इत्यत आह ॥ **सन्देहादपीति** ॥ **महीयानिति** । निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुत्वात्तथा च तदनुपपत्तिः संशयानुपपत्तेर्बलवतीति युक्तः प्राप्यकारित्वनिश्चय इति भावः । तर्हि कथं गत्वा गृहीतेऽर्थे सन्देह इत्यतोऽनभ्यस्तत्वादिरूपदोषान्तरात्स इत्याह ॥ **तत्रेति** । शाखाचन्द्रग्रहणहेतुसन्निकृष्टस्यायुगपद्भावित्वान्निकटदूरवर्तिनोः शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणमसिद्धमेवेति न युगपद्ग्रहणानुपपत्तिर्दोष इत्याशयवान्कथं तर्हि तद्ग्रहणयोर्यौगपद्याभिमान इत्यतो निमित्तोपदर्शनपूर्वकं भ्रमोऽयमित्याह ॥ **युगपदिति** । ननु किं युगपद्ग्रहणाभिमानस्य भ्रमत्वकल्पनया तदनुरोधेन शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणमेव किन्न स्यादित्यत आह ॥ **प्राप्तेरिति** । युगपद्ग्रहणाभ्युपगमे युगपत्प्राप्तेरुक्तरीत्याऽसत्त्वात्प्राप्तेरकारणत्वं वाच्यम् । न च तद्युक्तम् । करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां चक्षुषः प्राप्यार्थकारितायाः प्रमितत्वेन तद्बाधप्रसङ्गादतो युगपद्ग्रहणानुपपत्तेर्युक्तं तदभिमानस्य भ्रमत्वकल्पनमिति भावः । शालिकानाथमतं दूषयितुमुपन्यस्यति ॥ **अपर आहेति** । नयनाद्बहिर्निर्गता इति शेषः । तथा च युगपच्छाखाचन्द्रयोः सत्त्वाद्युगपद्ग्रहणं युक्तमिति भावः ॥ **सर्वेति** । युगपदिति शेषः । नय-

बाह्यहिर्गतानां नायनरश्मीनां शाखाचन्द्रसंयुक्तैः सौररश्मिभिरेकीभूतत्ववत्सर्वार्थसंयुक्तसौररश्मिभिरेकीभूतत्वाच्छाखाचन्द्रमसोरिव सर्वार्थानां युगपद्ग्रहणप्रसङ्ग इति भावः ॥ **अदृष्टादिति** । सर्वार्थसन्निकर्षसद्भावेऽपि शाखाचन्द्रमसोरेव ग्रहणमुपपद्यते । तद्धेतुभूतस्यादृष्टस्य सत्त्वान्न तु सर्वार्थग्रहणं तद्धेत्वदृष्टविरहात् । ततश्चादृष्टभावाभावाभ्यां वैषम्यान्न प्रतिबन्दीग्रह इति भावः । दृष्टसामग्रीविघटकत्वेनैवादृष्टवैकल्यस्य कार्याभावसम्पादकत्वेन बाह्यसाधनसाकल्येऽदृष्टवैकल्यस्य कार्याभावासम्पादकत्वेन प्रकृते दृष्टकारणसाकल्यसद्भावाद्युगपत्सर्वग्रहणप्रसङ्गो दुर्वार इत्याह ॥ **बाह्येति** । न च वन्ध्यापुंसं प्रयोगादौ सत्यपि बाह्यकारणसाकल्येऽदृष्टवैकल्यप्रयुक्तकार्याभावदर्शनात् न बाह्यसामग्रीवैकल्यसम्पादकत्वनियमो युक्त इति वाच्यम् । तत्रापि नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुत्या पुत्रस्य नरकोक्त्या तज्जनकदुरितस्यावश्यकत्वेन तत्प्रतिबन्धादेव कार्याभावोपपत्त्या तस्यादृष्टवैकल्यानिमित्तकत्वात् । नन्वदृष्टवैकल्यस्य किं बाह्यसाधनवैकल्यसम्पादकत्वेनैव कार्यवैकल्यप्रयोजकत्वकल्पनया सत्यपि बाह्यसाधनसाकल्येऽदृष्टवैकल्येनैव कार्यवैकल्याश्रयणे दोषाभावादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** ॥ **अप्रसिद्धेति** । अर्थप्रकाशकस्य त्वगादेः प्राप्यैव तत्प्रकाशकत्वेनाप्राप्यप्रकाशकत्वस्य कुत्राप्यसत्त्वादिति भावः । प्रतिज्ञां दूषयित्वा हेतुमपि दूषयति ॥ **अत्यासन्नेति** । प्राप्यप्रकाशकेष्विति साध्याभावोपपादनम् । घ्राणादेरत्यासन्नाप्रकाशकत्वं कथमित्यतो हेतुमपि तत्रोपपादयति ॥ **त्वगतेति** । किञ्चात्यासन्नाप्रकाशकत्वमस्तु प्राप्यप्रकाशकत्वं चास्तु विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजको हेतुः । न च प्राप्यप्रकाशकत्वेऽत्यासन्नस्याक्षिपक्ष्मादेरपि प्राप्त्यविशेषात्तत्प्रकाशापत्त्याऽत्यासन्नपक्ष्माद्यप्रकाशानुपपत्तेर्हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति नाप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । पक्ष्मादेरप्यस्याक्षिसन्निकृष्टत्वेऽप्यसामीप्यरूपस्य तत्रार्थदोषस्य विद्यमानत्वेन प्रकाशहेतुभूताया निर्दोषेणार्थेन प्राप्तेस्तत्राभावेनात्यासन्नपक्ष्माद्यप्रकाशस्य प्राप्यकारित्वेऽप्युपपत्त्या हेतूच्छित्तेरभावेनाप्रयोजकत्वानिस्तारादित्याशयवान्न केवलं प्राप्यकारित्वनयेऽत्यासन्नाप्रकाशत्वोपपत्तिः किन्तु योग्यतावादिमत एवात्यासन्नाप्रकाशकत्वानुपपत्त्यभ्युच्चयेनाह ॥ **परस्यैवेति** । काचो दोषविशेषः । तथा चात्यासन्नकाचादौ सत्यामपि योग्यतायां तदग्रहणेन योग्यताया अपि व्यभिचारात्पराभिप्रेतं चक्षुषो योग्यार्थग्राहकत्वमपि न स्यादिति भावः ॥ **कालातीतत्वादिति** । मूर्तद्रव्यमात्रस्य गतिमत्त्वनियमेन तथाविधत्वेन चक्षुषोऽपि गतिमत्त्वसिद्ध्या तदभावस्य प्रमाणबाधितत्वादिति

भावः ॥**अनैकान्त्याच्चेति** । स्पर्शनादाविति शेषः । तत्र सत्यपीन्द्रियत्वे शीतलजलसन्निकर्षार्थं त्वगिन्द्रियगतये हीति वक्ष्यमाणरीत्या गतिमत्त्वसिद्धेरिति भावः ॥**अनैकान्तिकत्वादेवेति** । त्वगादेः सत्यपीन्द्रियत्वे सन्निकृष्टार्थग्राहकताया एव सत्त्वात्सन्निकर्षाभावरूपसाध्यस्य तत्राभावादिति भावः । उभयप्रतिषेध इति तृतीयेऽपि किं प्रत्येकं तदुभयप्रतिषेधोऽभिमतः किंवा विशिष्टप्रतिषेध इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥**अत एवेति** । चक्षुषा मूर्तद्रव्यत्वेन गतिमत्त्वसिद्ध्या तदभावस्य बाधितत्वात् । त्वगादावुक्तरीत्या गतिसन्निकर्षयोरेव सत्त्वेन तदुभयप्रतिषेधरूपसाध्यस्य तत्राभावेन तत्रानैकान्त्याच्चेत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते ॥**विशिष्टेति** । उक्तरूपविशिष्टाभावः किं गतिरूपविशेषणाभावायत्त उत सन्निकर्षरूपविशेष्याभावायत्त उत गतिसन्निकर्षरूपोभयाभावायत्तोऽभिमतः । आद्ये मूर्तद्रव्यत्वेन गतिमत्त्वस्यैव तत्र सत्त्वेन गतिरूपविशेषणाभावस्याभावेन विशेषणाभावायत्तस्य विशिष्टाभावरूपसाध्यस्य तत्रासत्त्वादनैकान्त्यम् । द्वितीयेऽपि त्वगादीनां प्राप्यकारितया उभयसम्मतत्वेन सन्निकर्षरूपविशेष्यस्य तत्र सत्त्वेन तदभावायत्तस्य विशिष्टाभावरूपस्य साध्यस्य तत्रासम्भवेन तदभावसत्त्वादनैकान्त्यमेव । उभयायत्तत्वपक्षेऽप्युक्तरीत्योभयस्यापि सत्त्वेन तदभावायत्तस्य विशिष्टाभावरूपसाध्यस्य तत्राभावादनैकान्त्यमेवेति न विशिष्टनिषेधस्यापि साध्यत्वमित्याह ॥ **न सोऽपीति** । ननु गत्वाऽर्थेन सन्निकृष्यत इति न गतिप्रतिषेधोऽभिमतो नापि सन्निकर्षप्रतिषेधो नाप्युभयप्रतिषेधः किन्तु सन्निकर्षानुकूलगतिप्रतिषेध एव । तथा च गतिसन्निकर्षयोस्तत्र सत्त्वेऽपि सन्निकर्षानुकूलगतिमत्त्वस्य तत्राभावेन साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्कते ॥ **सन्निकर्षार्थमिति** ॥ **अनैकान्त्यादिति** । स्पर्शनादेः सन्निकर्षार्थगतिमत्त्वस्यैव सत्त्वादिति भावः । कथं तत्र सन्निकर्षार्थत्वं गतेरित्यतस्तदुपपादयति ॥ **शीतलेति** ॥ **अथेति** । तथा च सन्निकर्षार्थं गतिमत्त्वेऽप्यधिष्ठानगत्यैव तदाश्रयतया गतिमत्त्वेऽप्यधिष्ठानाद्बहिर्गमनाभावान्न त्वगादौ व्यभिचार इति भावः । इन्द्रियत्वमस्तु विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं हेतुः । न च घ्राणादीनामपि बहिर्गमनप्रसङ्ग एव बाधक इन्द्रियत्वाविशेषादिति वाच्यम् । इन्द्रियत्वाविशेषेऽपि तैजसत्वातैजसत्वाभ्यां वैलक्षण्येन साम्याभावेनाविशेषासिद्ध्या तदप्रसङ्गादित्याह ॥ **तदेति** । अतैजसानामिति यद्यपि मनोव्यतिरिक्तेन्द्रियाणां तैजसाहङ्कारकार्यत्वेन तैजसत्वमेवेति सिद्धान्तः । तथाऽपि पररीत्या वा चक्षुषि तैजसाहङ्कारभागानां बहुलत्वादितरेन्द्रियेषु तदभावेन तैजसाहङ्कारभागानामल्पत्वात्तद्विव-

क्षया वाऽतैजसत्वोक्तिरिति ध्येयम् । यद्वा माऽस्तु तद्वैनैकान्त्यं सोपाधिकत्वेनाभासत्वं तु स्यादित्याह ॥ **तदेति** । अधिष्ठानाद्बहिर्गमनशून्यरूपसाध्यवति त्वगादावतैजसत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वादिन्द्रियत्वरूपसाधनवति चक्षुष्यतैजसत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वादतैजसत्वमुपाधिरिति भावः । साधनाव्यापकतामुपदर्शयन्नेव प्रतिपक्षोन्नायकत्वरूपं दूषकताबीजमुपपादयति ॥ **चक्षुषस्त्वित्यादि** । अनुपलम्भबाधितं बहिर्गमनं नयनरश्मीनामित्याशयेन शङ्कते ॥ **चाक्षुषेति** । ततश्च नाप्रयोजकत्वं नाप्युपाध्युन्नीतः प्रतिपक्ष इति भावः । अयोग्यतयाऽनुपलम्भस्यान्यथासिद्धत्वान्न तद्बाधस्य बहिर्गमनाभावसाधकतेत्याह ॥ **अतीन्द्रियत्वेति** । महत्तेजोजातीयत्वेन चाक्षुषरश्मीनामैन्द्रियकत्वसिद्धेर्नायोग्यत्वेनानुपलम्भस्यान्यथासिद्धिरिति भावेन शङ्कते ॥ **महदिति** । महत्तेजोजातीयत्वमात्रं नैन्द्रियकतायां प्रयोजकं किन्तु विशेषणान्तरविशिष्टमेव । तथा च महत्तेजोजातीयत्वेन न चाक्षुषरश्मीनामैन्द्रियकत्वसिद्धिरित्याशयवान्कुतो विशिष्टस्यैव प्रयोजकत्वोपपत्तौ विशिष्टस्य प्रयोजकत्वकल्पनमित्यतो विशिष्टस्य प्रयोजकत्वं परमुखेनैव नेतुं प्रतिबन्दीं तावद्गृह्णाति ॥ **चाक्षुषमपीति** । महत्तेजोजातीयमिति वर्तते । न महत्तेजोजातीयत्वमात्रं चाक्षुषतायां प्रयोजकं येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यात्किन्तूद्भूतरूपवत्त्वविशिष्टमहत्तेजोजातीयत्वमेव । न च वारिस्थस्य तदस्तीति कथं वारिस्थतेजसश्चाक्षुषत्वापादनमिति शङ्कते ॥ **अदृष्टेति** । एवं तर्हि महत्तेजोजातीयत्वमात्रमैन्द्रियकत्वे प्रयोजकं येन चाक्षुषरश्मीनामुपलम्भः प्रसज्येत । किन्तूद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वविशिष्टं महत्तेजोजातीयत्वमेवेति न चाक्षुषरश्मीनामैन्द्रियकत्वप्रसङ्ग इत्याह ॥ **इदमपीति** । अदृष्टवशादित्यनुवर्तते । ननु वारिस्थस्याचाक्षुषतायाः सिद्धत्वात्कल्पकसद्भावेन चाक्षुषतायां विशिष्टस्य प्रयोजकत्वं कल्पयितुं शक्यते प्रकृते त्विन्द्रियरश्मीनां बहिरनिर्गमनेनाप्यनुपलम्भसम्भवेन कुतो विशिष्टस्यैन्द्रियकत्वप्रयोजकत्वकल्पनावकाश इत्यतः प्राप्यकारितायाः सिद्धत्वेन बहिर्गमनसिद्धयोक्तरीत्याऽनुपलम्भस्यान्यथासिद्धेरसम्भवाद्विशिष्टस्यैवैन्द्रियकत्वप्रयोजकत्वकल्पनया तेषामनुपलम्भसमर्थनमेव न्याय्यमित्याशयेनाह ॥**कल्पिकायामिति** ॥ **अर्थप्रतिपत्तिः स्यादिति** । पूर्वं बहिर्गतरश्मीनां सत्त्वादिति भावः ॥ **अधिष्ठानेति** । इन्द्रियनाशार्थतयाऽधिष्ठानोपघात इन्द्रियस्थैर्यार्थमधिष्ठानचिकित्सा च व्यर्थे स्याताभित्यर्थः ॥ **प्रदीपेन समानयोगक्षेममिति** । दीपलापनानन्तरं ततो बहिर्निस्सृतानां रश्मीनामर्थसन्निकृष्टत्वाद्दीपाच्छादनेऽप्यर्थप्रकाशः स्याद्दीपनाशार्थमधिष्ठानस्य वर्ति-

कादेर्नाशस्तस्य स्थैर्यार्थं चाधिष्ठानचिकित्सा व्यर्थे स्यातामिति परचोदना दीपेऽप्यविशिष्टा । अथ दीपरश्मीनां तैजसत्वेन शीघ्रगामितया प्रज्वलनानन्तरमाच्छादिते दीपे पुना रश्मयस्तस्मिन्नेव प्रविष्टा इति बहिर्दीपरश्मीनामभावान्नार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । अधिष्ठानभूतवर्तिकोपघातादेर्दीपोपघातादिप्रयोजकतयाऽन्वयव्यतिरेकासिद्धत्वेन सम्भवान्नाधिष्ठानोपघातचिकित्सयोर्वैयर्थ्यमिति मन्यसे तर्हि चाक्षुषरश्मीनामपि तैजसतया शीघ्रगामित्वेनोन्मीलनानन्तरं बहिर्निस्सृतानां तेषां निमीलनदशायां चक्षुष्येव प्रविष्टत्वेन बहिर्नायनरश्मीनामेवाभावान्नार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । अधिष्ठानीभूतगोलकोपघातादेरिन्द्रियनाशादिप्रयोजकतयाऽन्वयव्यतिरेकासिद्धत्वेन तादर्थ्यसम्भवान्नाधिष्ठानोपघातचिकित्सयोर्वैयर्थ्यमिति प्रदीपेन समानयोगक्षेममित्यर्थः । अशिशिरत्वमुष्णत्वं शिशिरत्वं शीतलत्वम् ॥ एतमेवेति । बहिर्गत्वाऽऽलोकादिना सन्निकृष्टत्वरूपमर्थमित्यर्थः । गमकत्वमेवोपपादयति ॥ न हीति । उष्णादिद्रव्यसम्बन्धं विनोष्णत्वाद्यसम्भवादुष्णत्वादिना तत्सम्बन्धसिद्धिरित्यर्थः ॥ छ ॥

अ०—प्राकृतं शुद्धचैतन्यमक्षं तु द्विविधं मतम् ॥ शुद्धमीशरमामुक्तेष्वन्यत्र प्राकृतैर्युतम् ॥ निर्दोषमेव चैतन्यमन्यत्रोभयमिष्यते ॥ सुखदुःखादिविषयं शुद्धं संसारगेष्वपि ॥ निर्दोषत्वातिनियमात्तद्वलिष्ठतमं मतम् ॥

सु०—यदक्षविशेषणं निर्दोषत्वमुक्तं तद्व्यवच्छेद्यं दर्शयितुमक्षभेदं तावदाह ॥ प्राकृतमिति । प्रकृतिशब्देनाहङ्कारः पञ्चभूतानि चोच्यन्ते । सूक्ष्मरूपेण नित्यमप्यहङ्कारभूतांशैरुपचितत्वात्प्राकृतम् । शुद्धमित्यस्यैव विवरणं चैतन्यमिति । चेतिशब्दावध्याहार्यौ । तुशब्देनाचैतन्यमेवेन्द्रियं तच्चाहङ्कारिकमेवेति वदतां साङ्ख्यादीनां भौतिकमेवेति भाषमाणानां वैशेषिकादीनां द्रव्येन्द्रियभाव्येन्द्रियभेदाद्द्विविधमिति जल्पतां जैनानां च मतं व्यवच्छिनत्ति । मतमिति स्वोक्तार्थस्य प्रमितत्वमाह । तत्र जडचैतन्यभेदमनुपदमेवोपपादयिष्यति । जडस्य च नित्याहङ्कारिकभौतिकत्वम् । सूक्ष्मेन्द्रियाणि सन्त्येव स्युः स्थूलान्यप्यहङ्कृतेः । तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयत इत्यादिस्मृतिसिद्धम् । न च केवलाहङ्कारिकत्वे भौतिकत्वे वा प्रमाणमस्ति । कपिलादीनामाप्तत्वासिद्धेः । घ्राणं पार्थिवं रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवत् । रसनमाप्यं रूपाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् । लालावत् । चक्षुस्तैजसं

स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् । प्रदीपवत् । स्पर्शनं वायवीयं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वात् । व्यजनवातवदिति । अत्र पार्थिवादित्वमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वम् । तन्मात्रत्वसाधने दृष्टान्तानां साध्यवैकल्यम् । सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वाभ्युपगमात् । सर्वत्र चादृष्टेन व्यभिचारः । तत्सर्वव्यञ्जकमिति चेत् । किं व्यक्तिपुरस्कारेणोच्यते उतोपाध्यवच्छेदपुरस्कारेण । नाद्यः । यददृष्टमेकैकव्यञ्जकं तत्र व्यभिचारानिस्तारात् । तन्न निश्चितमिति चेत् । तथाऽपि सन्दिग्धव्यभिचारिता । न द्वितीयः । इन्द्रियत्वावच्छेदे नासिद्धेः । किञ्च पार्थिवादिपदैः पृथिवीत्वाद्यभिधाने तत्तत्सन्निकर्षैरनैकान्त्यम् । इन्द्रियत्वेन हेतुविशेषणे दृष्टान्तानां साधनवैकल्यम् । पृथिव्यादिकार्यतासाधने प्रागुक्तसिद्धसाधनतापरिहाराय मात्रपदप्रयोगे पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेषु व्यभिचारतादवस्थ्यम् । अपि च । चर्मादिगन्धव्यञ्जकत्वं जलादे रसव्यञ्जकत्वं लवणादे रूपव्यञ्जकत्वमञ्जनादेः स्पर्शव्यञ्जकत्वं कर्पूरादेरप्यस्तीति व्यभिचार एवेति । इन्द्रियद्वैविध्यस्य प्रमितत्वमुक्तम् । तत्कथमित्यत आह ॥ **शुद्धमिति** । प्राक् प्रसिद्धितारतम्यमपेक्षोद्देशेऽपि प्राधान्यतारतम्यापेक्षयोपपादनमिति द्रष्टव्यम् । अन्यत्र संसारिषु । प्राकृतैरक्षैर्युतं शुद्धमस्तीत्यर्थः । अयमभिसन्धिः । उपपादयिष्यते हीशरमामुक्तानामक्षवत्ता । न च तदक्षं प्राकृतमिति युक्तम् । निर्गुणत्वादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् । ततस्तच्छुद्धचैतन्यमेव भवितुमर्हति । संसारिषु चाक्षवत्ता सुप्रसिद्धा । न च तन्मुक्तावक्षप्रतिपादकप्रमाणबलायातं शुद्धमेवास्त्विति युक्तम् । संसारेऽपि सम्यग्ज्ञाननियमाद्यापत्तेः । अतस्तत्र प्राकृतं शुद्धं चेति द्विविधमप्यस्तीति स्वीकार्यम् । ततः सिद्धमुक्तरूपाक्षद्वैविध्यमिति । परैरीशलक्ष्म्योर्लीलाविग्रहग्रहणाङ्गीकारिभिस्तदक्षस्य प्राकृतत्वमङ्गीक्रियते । तान्प्रति किं वादान्तरेणेति मुक्तग्रहणम् । स्वमते मुक्तानां लीलाविग्रहस्वीकारात् । किमन्यदाऽपीन्द्रियोपपादनायासेनेतीशरमेति । किमतो यद्येवमक्षद्वैविध्यमित्यत आह ॥ **निर्दोषमेवेति** । तत्रोत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यमक्षं निर्दोषमेवेत्यर्थः । अन्यत्रापि निर्दोषतासद्भावादेवेत्युक्तम् । अन्यत्र मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्ये । सर्वत्र प्राकृते चाक्षे निर्दोषत्वं सदोषत्वं चोभयं कालादिभेदेनेष्यते । अधमसम्बन्धिचैतन्ये तु सदोषत्वमेवेति शेषः । इष्यते प्रामाणिकैरिति ।

अनेनागमं कार्यलिङ्गकमनुमानं चात्रार्थे दर्शयति । यावदत्र सदोषमुक्तं तन्निर्दोषग्रहणव्यवच्छेद्यमिति भावः । ननु च संसारिषु प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमिन्द्रियमवश्यमङ्गीकरणीयम् । न च तच्छुद्धम् । उक्तानुपपत्तेः । अतः प्राकृतेनैव सर्वस्योपपत्तेः संसारिषु शुद्धेन्द्रियाभ्युपगमो निर्बीज एव । न च मुक्तौ शुद्धसद्भावात्प्रागपि तदङ्गीकरणीयम् । मुक्तिवच्छुद्धेन्द्रियस्यापि पश्चात्प्राप्त्युपपत्तेरित्यत आह ॥ सुखेति । न केवलमीशरमामुक्तेषु किन्तु संसारगेष्वपि शुद्धमिन्द्रियमङ्गीकरणीयम् । कुतः सुखदुःखादिविषयम् । अयमर्थः । अस्ति तावत्संसारिणां सुखदुःखेच्छादिविषयोऽपरोक्षावभासः । लिङ्गाद्यननुसन्धानेनैवाहं सुखीत्यादिस्पष्टावभासदर्शनात् । न चेन्द्रियविषयतामन्तरेणापरोक्षावभासित्वं सुखादीनां युक्तम् । धर्मादेरपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मात्सुखदुःखादिविषयमिन्द्रियमङ्गीकर्तव्यम् । तदेव शुद्धमिति । अस्तु सुखदुःखादिविषयमिन्द्रियं संसारिषु । तच्छुद्धमिति कुतः । प्राकृतेनापि तदपरोक्षावभासोपपत्तेरित्यत आह ॥ निर्दोषत्वेति । तत्सुखादिविषयमिन्द्रियं तावद्बलिष्ठतमं सर्वथाऽप्यबाध्यं मतं सर्वेषां सम्मतम् । न हि कदाचिदप्यसति सुखेऽहं सुखीति प्रत्ययोऽस्ति । नापि सति नास्मि सुखीति । तथा हि सतीन्द्रियस्य बाध्यता स्यात् । बलिष्ठतमता चेन्द्रियस्य निर्दोषत्वादेनियमादेवोपपद्यते नान्यथा । सदोषाणां बाधनियमात् । निर्दोषत्वातिनियमश्च शुद्धस्यैव धर्मो न प्राकृतस्येति सुखादिविषयस्येन्द्रियस्य शुद्धतासिद्धिरिति । एतदुक्तं भवति । सुखादिकमिन्द्रियविषयः । अपरोक्षावभासित्वाद्घटवत् । सुखादिविषयमिन्द्रियं शुद्धम् । निर्दोषतानियमवत्त्वादीश्वरादीन्द्रियवत् । विमतं निर्दोषतानिय (तिम) मवत्सर्वथाऽप्यबाध्यत्वात्तद्वदेवेति । यद्यपि मुक्तानां शुद्धेन्द्रियवत्त्वेन संसारिणां तद्वत्ता शक्यसाधना तस्य तत्स्वरूपतावगमात् । स्वरूपस्य चानागन्तुकत्वात् । तथाऽपि साक्षिणो यत्प्रत्यक्षत्वमुक्तं तद्विभावयितुमयं प्रमाणान्तरोपन्यासः । सुखादिविषयं स्वरूपभूतं चैतन्येन्द्रियं हि साक्षीत्युच्यते । तदभिव्यक्तं ज्ञानं चेति ।

टि०—ननु प्राकृतमित्यादिमूलमनर्थकम् । न च लक्षितस्य प्रत्यक्षस्य विभागपरत्वासम्भवात् । अभेदकथनपरं तदिति वाच्यम् ।

प्रत्यक्षलक्षणकथनानन्तरं तद्विभागकथनस्यैव सङ्गतत्वेनाक्षमात्रविभागकथनस्य प्रकृतासङ्गतत्वादित्यत आह ॥ **यदक्षविशेषमिति** । तद्व्यवच्छेदमित्युपलक्षणम् । तत्सङ्ग्राह्यं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **दर्शयितुमिति** । निर्दोषमेव चैतन्यमित्यादिनेति शेषः । निर्दोषत्वसदोषत्वविभागस्याप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात्तावच्छब्दः । नन्वत्र प्रकृतिशब्दस्तदर्थतया प्रसिद्धाव्यक्तपरो वाऽव्यक्ताद्याः पृथिव्यन्ताः सर्वाः प्रकृतयः स्मृता इति प्रमाणसिद्धाव्यक्तादिपरो वा न सम्भवति । इन्द्रियाणां तैजसाहङ्कारपञ्चमहाभूतमात्रकार्यत्वेनाव्यक्तकार्यत्वस्य वाऽव्यक्तादिसर्वकार्यत्वस्य वाऽभावात्तत्कथं प्राकृतत्वमित्यत आह ॥ **प्रकृतिशब्देनेति** ॥ **अहङ्कार इति** । वैकारिकस्तैजसश्चेत्येवं द्विरूप इत्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वश इति प्रमाणेनानादिनित्यत्वाभिधानान्नाहङ्कारादिकार्यत्वमपि तेषां सम्भवति । तथा सत्युदाहृतप्रमाणविरोधापातादित्यतः स्यादेतदेवं यदि सर्वथा नित्यत्वं प्रमाणार्थः स्यात् । न चैतदस्ति । तथा सति सौक्ष्म्येणेति विशेषणवैयर्थ्यापातात् । किन्तु सूक्ष्मरूपेणैव नित्यत्वं तदर्थः । तथा च सूक्ष्मरूपस्यानादिनित्यत्वेनाप्रकृतत्वेऽपि स्थूलरूपस्याहङ्काराद्यंशैरुपचितत्वेन युक्तं तत्कार्यत्वमित्याशयेनाह ॥ **सूक्ष्मरूपेणेति** । शुद्धमित्येतावतैव पूर्तेः किं चैतन्यग्रहणेनेत्यत आह ॥ **शुद्धमित्यस्यैवेति** । यत्प्राकृतं शुद्धचैतन्यमक्षं तद्द्विविधमिति योजनायां रूपान्तरेणैव द्वैविध्यप्रसक्तेः प्राकृतं शुद्धचैतन्यं चेति चशब्दाध्याहारे च प्राकृतमक्षं द्विविधं शुद्धचैतन्यमक्षं च द्विविधमिति प्रत्येकं रूपान्तरेण द्वैविध्यप्रसक्तेः प्राकृतत्वशुद्धत्वयोर्विधात्वालाभात्तयोरेव विधात्वसिद्ध्यर्थमपेक्षितमध्याहरति ॥ **चेतिशब्दाविति** ॥ **अहङ्कारिकमेवेति वदतामिति** । अभिमानोऽङ्कारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः । एकादशश्च गणकस्तन्मात्रपञ्चकश्चैवेति तत्कारिकायामेवशब्देन भूतकारणताया निषेधात्केवलाहङ्कारिकत्वसिद्धेरिति भावः ॥ **भौतिकमेवेति भाषमाणानामिति** । जलाद्यनभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्धं घ्राणं विजातीयावयवानभिभूतैर्जलावयवैरारब्धं रसनम् । अन्यावयवानभिभूतैस्तेजोऽवयवैरारब्धं चक्षुः पृथिव्याद्यवयवानभिभूतैर्वाय्ववयवैरारब्धं त्वगिन्द्रियमिति प्रशस्तपादोक्तेरिति भावः ॥ **द्रव्येन्द्रियेति** । द्रव्यग्राहकमिन्द्रियं द्रव्येन्द्रियम् । भावो गन्धादिस्तद्ग्राहकमिन्द्रियं भावेन्द्रियमित्यर्थः । तत्र चक्षुस्त्वङ्मनसां द्रव्यग्राहकत्वाद्द्रव्येन्द्रियत्वं घ्राणादीनां तु द्रव्यग्राहकत्वाभावात्तेषां भावेन्द्रियत्वमिति विवेकः । घ्राणादीनां पृथिव्यादिद्रव्यविकारत्वाद्द्रव्येन्द्रियत्वं मनसस्त्वतद्विका-

रत्वान्न द्रव्येन्द्रियत्वमिति तदेव भावेन्द्रियमित्यप्याहुः । मूले मतमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य कुतः केवलाहङ्कारिकत्वादिपरित्यागेनोक्तरूपेण द्वैविध्याश्रयणमित्यतः प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वाभ्यां विशेषाद्युक्तमप्रामाणिकपरित्यागेन प्रामाणिकद्वैविध्याश्रयणमित्यर्थप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेनाह ॥ **मतमितीति** ॥ **स्वोक्तार्थस्येति** । प्राकृतत्वादिनाऽक्षद्वैविध्यादिरूपस्येत्यर्थः । कथमुक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वमित्यतो जडचैतन्यभेदस्य तावत्तदुपपादयति ॥**तत्रेति** ॥ **अनुपदमेवेति** । शुद्धमीशरमामुक्तेष्वन्यत्र प्राकृतैर्युतमित्यादिनेति शेषः। अस्त्वेवं जडचैतन्यभेदस्य प्रामाणिकत्वं तथाऽपि जडस्य कुतः प्राकृतपदोक्तनित्यत्वादिकमित्यत आह ॥ **जडस्य चेति** ॥ **नित्यत्वेति** । त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकं सम्बन्धस्तथा च नित्यत्वमाहङ्कारिकत्वं भौतिकत्वं चेत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः । तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयत इत्यादिस्मृतिपरिग्रहः । एवं स्वोक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वं प्रतिपाद्य केवलाहङ्कारिकत्वादेरप्रामाणिकत्वमुपपादयितुं प्रमाणाभावं प्रतिजानीते ॥ **न चेति** । इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वभौतिकत्वयोः स्वेनाप्यभ्युपगमात्कथं तन्निरास इत्यत उक्तं केवलेति । भौतिकत्वेत्यत्रापि केवलत्वं बोध्यम् । कथं प्रमाणाभाव इत्यतस्तत्किं कपिलादिवाक्यमभिमतमुतान्यदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **कपिलादीनामिति** ॥ **आप्तत्वासिद्धेरिति** । न चाप्तिसिद्धिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारत इत्युक्तरीत्येति शेषः । तथा च तद्वाक्यप्रामाण्यासिद्धेर्न तेन विप्रतिपन्नार्थसिद्धिरिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **घ्राणमित्यादिना** । अत्र हेतुचतुष्टये मनस्यव्यभिचाराय सत्यन्तोपादानम् । अत्र यद्यपि परैरसाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सतीत्यादिपदप्रक्षेपेणैव सत्यन्तं निर्दिष्टमिति तथैवानुवादो युक्तस्तथाऽपि रसाव्यञ्जकत्वमात्रेणैव मनस्यव्यभिचारसिद्धयाऽऽदिपदवैयर्थ्यमाशङ्क्य रसाव्यञ्जकत्वेनेव रूपाव्यञ्जकत्वेनापि व्यभिचारवारणादन्यतमपरिग्रहेण हेत्वन्तरसूचनार्थत्वस्य तट्टीकाकृतोक्तत्वेनैकैकमात्राव्यञ्जकत्वस्यैव विशेषणत्वमिति भावेनैवमनुवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ **पार्थिवत्वादिमात्रसाधन इति** । पार्थिवमाप्यमित्येतावन्मात्रसाधन इत्यर्थः॥ **तन्मात्रत्वसाधन इति** । पार्थिवमेवाप्यमेवेत्येतत्साधन इत्यर्थः । प्रतिज्ञातं दोषद्वयमप्युपपादयति ॥ **सर्वत्रेति** । तथा च सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वं वदता घ्राणस्य पार्थिवत्वाभ्युपगमात्तथा रसनादेरप्याप्यादित्वाभ्युपगमात्सिद्धसाधनम् । सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वं वदता घृतादेरपि पाञ्चभौतिकत्वाङ्गीकारेण पार्थिवत्वादिमात्रत्वानङ्-

गीकाराद्दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यर्थः । प्रतिज्ञां दूषयित्वा हेतुमपि दूषयति ॥ **सर्वत्र चेति** । सर्वेष्वप्यनुमानेष्वित्यर्थः । घ्राणव्यक्तिर्गन्धव्यञ्जिकैव रसनव्यक्ती रसव्यञ्जिकैवेत्यादिनियमवत्किञ्चिददृष्टगन्धस्यैव व्यञ्जकं किञ्चिच्च रसस्यैवेति नियमेन गन्धाद्येकैकमात्रव्यञ्जकस्याप्यदृष्टस्य सिद्ध्या तत्र रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धादिमात्रव्यञ्जकत्वेऽपि पार्थिवत्वादिमात्रस्य तन्मात्रत्वस्याभावाद्व्यभिचार इति गूढाभिसन्धेरिदं दूषणाभिधानम् । आशयमविद्वान् शङ्कते ॥ **तादिति** । तथा च सत्यन्तविशेषणाभावेन हेतोरेवागमनान्न व्यभिचार इति भावः । आशयमुद्घाटयितुं विकल्पयति ॥ **किं व्यक्तिपुरस्कारेणेति** । एकैकादृष्टव्यक्तिः सर्वव्यञ्जिकेत घ्राणादिवद्गन्धादिमात्रव्याञ्जिकादृष्टव्यक्तिविशेषाऽदृष्टत्वेनोपाधिना सर्वव्याञ्जिका इति विकल्पार्थः । आशयमुद्घाटयन्नाद्यं प्रत्याह ॥ **यददृष्टमिति** । गन्धमात्रव्यञ्जकं रसमात्रव्यञ्जकं वा यददृष्टं तत्रेत्यर्थः ॥ **तादिति** । अदृष्टव्यक्तौ गन्धाद्येकैकमात्रव्यञ्जकत्वमित्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । निश्चितसाध्याभाववति हेतुसन्देहादिति भावः ॥ **इन्द्रियत्वेति** । यद्यसर्वव्यञ्जकादृष्टानामप्येकधर्मावच्छिन्नत्वेनैक्यमापाद्य सर्वव्यञ्जकतामुपपाद्य हेत्वगमनान्न व्यभिचारस्तर्हि घ्राणादीनामपीन्द्रियत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वेनैक्यमापाद्य रसादिसर्वव्यञ्जकताया वक्तुं शक्यत्वात्सर्वेष्वनुमानेषु हेतुविशेषणानां पक्षेऽसिद्ध्या हेत्वसिद्धिः स्यादित्यर्थः । न चेन्द्रियत्वेनेन्द्रियस्य रसादिव्यञ्जकत्वेऽपि घ्राणादेस्तदभावान्नासिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सत्यदृष्टत्वावच्छेदेनादृष्टस्य सर्वव्यञ्जकत्वेऽपि तत्तददृष्टस्य सर्वव्यञ्जकत्वाभावेन व्यभिचारतादवस्थ्यापातात्तत्परिहाराय चादृष्टत्वेन तत्तददृष्टस्यापि सर्वव्यञ्जकत्वाङ्गीकारे तन्न्यायेन घ्राणादेरपीन्द्रियत्वावच्छेदेन रसादिव्यञ्जकत्वप्राप्त्याऽसिद्धितादवस्थ्यादिति भावः ॥ **किञ्चेति** । पार्थिवमिति पृथिवीकार्यमुच्यते । तच्च पृथिवीत्वजातिमदपि दृष्टमिति तदनुसारेणाद्यः कल्पः पृथिवीत्वजातिराहित्येऽपि तत्कार्यमात्रेण पार्थिवं तत्तद्गुणादिकमपि दृष्टमिति तदनुसारेण द्वितीयकल्पप्रसक्तिरिति ध्येयम् । एवं कल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनुवदति ॥**पार्थिवादिपदैरिति** । दूषयति ॥**तत्तत्सन्निकर्षैरिति** । घ्राणादीनां गन्धादिभिर्ये सन्निकर्षास्तेषां रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धादिव्यञ्जकत्वेऽपि पृथिवीत्वादिजातिमत्त्वाभावादिति भावः । इन्द्रियत्वविशिष्टस्यैव रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धादिव्यञ्जकत्वस्य हेतुत्वाद्विशिष्टहेत्वगमनान्न तत्तत्सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्यतो माऽस्त्वस्मिन्पक्षे व्यभिचारः कुङ्कुमगन्धादिव्यञ्जकघृतादाविन्द्रियत्वविशिष्टहेत्वगमनाद्दृष्टान्ते साधनवैकल्यमवर्जनीयमित्याह ॥ **इन्द्रियत्वेनेति** । द्वितीयं

दूषयति ॥ **पृथिव्यादिकार्यतासाधन इति** ॥ **प्रागुक्तेति** । घ्राणरसनादेः प्रत्येकं पञ्चभूतकार्यत्वादिना पृथिव्यादिकार्यताया अङ्गीकारात्तत्साधने सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ **मात्रपदेति** । तथा च सर्वस्य पाञ्चभौतिकत्ववादिना घ्राणरसनादेः पृथिवीकार्यत्वात्पूर्वकार्यत्वाङ्गीकारेऽपि तत्तन्मात्रकार्यत्वानभ्युपगमान्न सिद्धसाधनमिति भावः ॥ **पृथिव्यादीति** । अत्र पृथिव्यादीत्यादिपदेन जलतेजोवायूनां सङ्ग्रहः । रूपादीत्यादिपदेन च गन्धरसस्पर्शानां सङ्ग्रहः । रूपादीनां व्यञ्जका ये दीपादयस्तैः सह पृथिव्यादीनां ये सन्निकर्षास्तेष्वित्येवार्थः । न तु रूपादिव्यञ्जकीभूता ये सन्निकर्षास्तेष्विति । तथा सति पूर्ववत्तत्सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्येव वक्तव्यतया पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वित्युक्तेरस्वारस्यापातात् । ततश्चायमर्थः । घ्राणं पृथिवीमात्रकार्यं रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वादित्यनुमाने साध्ये मात्रपदप्रक्षेपेण सिद्धसाधनतापरिहारेऽपि कुङ्कुमगन्धव्यञ्जकघृतेन कुङ्कुमस्य यः सन्निकर्षस्तत्र व्यभिचारः स्यादेव । तस्य रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वेऽपि पृथिवीमात्रकार्यत्वाभावात्सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वस्य मयाऽभ्युपगतत्वेन कुङ्कुमगन्धव्यञ्जकघृतादेरपि पाञ्चभौतिकत्वेन पृथिवीमात्रत्वाभावेन तत्सन्निकर्षस्य पृथिवीमात्रकार्यत्वानुपपत्तेः । एवं रसनमाप्यं रूपाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वादित्यनुमानेऽपि रसाश्रयद्रव्यस्य लालया सह सन्निकर्षे उक्तरीत्याऽम्मात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचारः । चक्षुस्तैजसं स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वादित्यत्रापि व्यञ्जकेन प्रदीपेन सह सन्निकर्षे तेजोमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचारः । त्वगिन्द्रियं वायवीयं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वादित्यत्र च व्यजनपवनेन सह विषयस्य सन्निकर्षे उक्तरीत्या वायुमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यनुमानचतुष्टयमप्यनुपपन्नमेवेति । यद्यप्यत्र व्यञ्जकीभूते घृतादौ पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वाभावात्साध्यवैकल्यमपि दृष्टान्ते वक्तुं शक्यं तथाऽपि प्रागुक्तरीत्या तस्य सुज्ञानत्वात्तदनुद्भाव्य व्यञ्जकैः सह सन्निकर्षेषु व्यभिचार एवोक्तः । तत्रापि पृथिव्यादिगन्धादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्विति वक्तव्ये यत्पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्विति वचनं तद्रूपव्यञ्जकप्रदीपेन सह विषयसन्निकर्षस्यावश्यकत्वं सार्वजनीनानुभवसिद्धमिति द्योतयितुमिति ध्येयम् । यद्वा रूपादिव्यञ्जका ये सन्निकर्षास्तेष्वित्येवार्थः । पृथिव्यादीति च रूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षविशेषणम् । तथा च पृथिव्यादयः पृथिव्यादिरूपाः पृथिव्यादिकार्यभूता ये रूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षा इति सिध्यति । तत्रोक्तसन्निकर्षाणां रूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वित्यनेनोक्तहेतुमत्त्वलाभेऽपि पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वरूप-

साध्याभावोपपादनार्थं पृथिव्यादिस्वर्णनम् । अत एव क्वचित्पृथिव्यादिरूपव्यञ्जकसन्निकर्षेष्विति व्यञ्जकसन्निकर्षाणां पृथिव्यादिरूपत्वसमर्पकः क्वाचित्कः पाठः सङ्गच्छते । ततश्च रूपरसगन्धस्पर्शव्यञ्जकसंयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षाणां रूपादिजन्यतया पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचारः । न चात्र मात्रशब्देनेतरभूतानामेव व्यवच्छेद्यत्वमन्यथा प्रागभावादृष्टादेः सर्वत्र जनकत्वेनाप्रसिद्ध्यापातात् । तथा च गन्धादेरव्यवच्छेद्यतयोक्तसन्निकर्षाणां गन्धादिजन्यत्वेऽपि पृथिव्यादीतरभूतजन्यत्वाभावेन पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वमस्त्येवेति कथं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति घ्राणादीनां पृथिव्यादीतरभूतकार्यत्वाभावमात्रेणैव पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वरूपप्रतिज्ञार्थोपपत्त्या केवलभौतिकत्वासिद्धिप्रसङ्गेन न च केवलेत्यादिग्रन्थविरोधापत्त्या तदविरोधार्थं पृथिव्यादीतरभावरूपासाधारणकारणमात्रस्यैव व्यवच्छेद्यतयाऽहङ्कारस्यैव गन्धादेरपि व्यवच्छेद्यतयोक्तरीत्या व्यभिचारस्य वज्रलेपत्वादिति सङ्क्षेपः । अथवा चक्षुस्तैजसमेवेत्यत्र पृथिव्यास्तद्रूपव्यञ्जकप्रदीपस्य च सन्निकर्षोऽवश्यमपेक्षितः । तत्र स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सतीत्यादिहेतुमति पृथिवी तेजः कार्यतया तैजसमात्रत्वाभावात् । घ्राणं पार्थिवमेवेत्यत्र चर्मरूपपृथिव्यां तद्गन्धव्यञ्जकजलस्य च यः सन्निकर्षस्तत्र रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वेऽपि पृथिवीजलकार्यत्वेन पृथिवीमात्रकार्यत्वाभावात् । रसनमम्मात्रकार्यमित्यत्र च शाकादेस्तद्रसव्यञ्जकलवणादिना सन्निकर्षे उक्तहेतुमति पृथिवीमात्रकार्यत्वाल्लवणशाकादिसंयोगस्याम्मात्रकार्यत्वाभावात् । त्वगिन्द्रियं वायुमात्रकार्यमित्यत्र च पृथिवीगतस्पर्शव्यञ्जककर्पूरादेश्च सन्निकर्षे उक्तहेतुमत्यपि वायुमात्रकार्यत्वभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः । न चैवमस्य पक्षस्यापि चेति वक्ष्यमाणपक्षान्तर्भावप्रसङ्गः । तत्र तत्सन्निकर्षनिरूपकलवणादावत्र पुनस्तत्सन्निकर्ष इति भेदादित्यभिप्रायः । ननु गन्धादिव्यञ्जकद्रव्यत्वस्यैव हेतुत्वान्न सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्यतो माऽस्तु तर्हि व्यभिचारो घ्राणादेर्द्रव्यत्वासिद्ध्याऽसिद्धिस्तु स्यादेव । न च गन्धाद्युपलब्धेः करणजन्यत्वानुमित्या तत्सिद्धिः । अदृष्टेनार्थान्तरतया तदनवकाशात् । न च द्रव्यकरणिकेति साध्यम् । तथाऽपि शरीरेण सिद्धसाधनत्वात् । अथासाधारणकरणकत्वं साध्यमतो नादृष्टेनार्थान्तरतेति वाच्यम् । मनोजन्यत्वेनाप्युपपत्त्याऽर्थान्तरात् । न च मनसः साधारण्येनासाधारणत्वाभावान्नार्थान्तरत्वमिति वाच्यम् । मनसः साधारण्येऽपि सुखसाक्षात्कारासाधारणकरणत्ववदिहाप्यसाधारणकारणत्वस्याविरुद्धत्वात् । न च शरीरभिन्नत्वेन साध्यं विशेषणीयम् । तथा सति

मनसा त्वचा वा सिद्धसाधनताप्रसङ्गात् । शरीरमात्रकारणकक्रियायां व्यभिचाराच्च । तथा च न करणजन्यत्वानुमित्या द्रव्यत्वसिद्धिरित्यसिद्धिः स्यादेव । अस्तु वा कथञ्चिद्द्रव्यत्वसिद्धिस्तथाऽपि न परस्येष्टसिद्धिः । न चोक्तव्यभिचारपरिहारात्कथं नेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । एकोदाहरणनिरासेऽपि वक्ष्यमाणरीत्याऽनेकस्य व्यभिचारोदाहरणस्य सत्त्वादित्याशयवानाह ॥ **अपि चेति** । चर्मादीत्यादिपदेन नवशरावादिसङ्ग्रहः ॥ **जलादेरिति** । न च रसव्यञ्जकत्वाज्जलस्य तत्र रसाव्यञ्जकत्वे सतीति विशेषणाभावान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । तथाऽपि गन्धव्यञ्जकरसाद्यव्यञ्जकजलव्यक्त्या व्यभिचारानिस्तारात् । यदत्रोक्तं वर्धमानकृता गन्धसाक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वं हेतुः । जलस्य गन्धव्यञ्जकत्वं तु जलत्वेनैव न तु तद्व्याप्यजात्यन्तरेणेति द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वविरहान्न व्यभिचारः । घ्राणे च द्रव्यत्वव्याप्यपृथिवीत्वव्याप्यघ्राणत्वरूपगन्धं साक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः सत्त्वान्नासिद्धिरपीति । तच्चिन्त्यम् । द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यपदवैयर्थ्यात् । न च जले व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । शीतलशिलानिष्ठयोग्यजलसम्बन्धेऽपि नवशरावगन्धानभिव्यक्त्या योग्यजलत्वोपाधेरेव तदवच्छेदकतया जातिपदादेव तद्वारणात् । न च गन्धत्वमादाय गन्धे व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । अतीन्द्रियगन्धानभिव्यक्तेः । तत्रापि गन्धविशेषत्वोपाधेरेवावच्छेदकतया जातिपदेनैव तद्वारणसिद्धेः । द्वितीयव्याप्यपदस्य तथाऽपि व्यर्थत्वाच्च । न च जातिपदं धर्मपरमतो जल एव व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । योग्यजलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वव्याप्यतया तथाऽपि व्यभिचारानिस्तारादिति दिक् ॥ **रसव्यञ्जकत्वमिति** । शाकादिरसव्यञ्जकत्वमित्यर्थः ॥ **स्पर्शेति** । कर्पूरादेः पृथिव्यादिशैत्यव्यञ्जकत्वमित्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । पूर्ववाक्ये मतमित्यनेनेति शेषः । ननु प्राकृतशुद्धचैतन्ययोरुद्देशक्रमानुसारेणैवोपपादनमुचितं तत्कुतोऽत्रोद्देशोपपादनयोः क्रमव्यत्यास इत्यतः क्रमद्वयं निमित्तोपदर्शनेनोपपादयति ॥ **प्रागिति** । प्राकृतं शुद्धचैतन्यमित्यत्रेत्यर्थः । प्रसिद्धितारतम्यापेक्षया प्राधान्यतारतम्यस्याभ्यर्हितत्वादिति भावेनापीत्युक्तम् । नन्वीशादेरक्षवत्त्वस्यैवासिद्धेः सिद्धौ वा तस्य प्राकृतत्वेनाप्युपपत्तेर्न तदक्षस्य शुद्धत्वं संसारिष्वपि तदसिद्धेः सिद्धौ वा मुक्तानामिव शुद्धेनैवोपपत्तेः कुतोऽक्ष द्वैविध्यमित्यत आह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **उपपादयिष्यते हीति** । **विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तमित्यादिना**ऽत्रैव पादे पाशुपताधिकरणे

च न चैतदखिलं विष्णौ श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् । मनोबुद्ध्यङ्गीतां विष्णोर्लक्षयाम इत्यादिना चेशस्य चतुर्थस्य द्वितीये च न वर्तत इत्यादिना चरमा मुक्तानामक्षवत्तोपपादयिष्यत इत्यर्थः ॥ **सम्यगिति** । संसारिणामुत्तममध्यमाधमभेदभिन्नत्वात्त्रिविधानामपि प्रमातृस्वरूपभूतेन्द्रियमात्रवत्त्वे उत्तमानां स्वरूपेन्द्रियस्य निर्दोषत्वनियमेन तज्जन्यज्ञानस्य सम्यक्त्वनियमस्यादिपदेन च मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्यस्य निर्दोषत्वसदोषत्वो-भयत्वेन तज्ज्ञाने सम्यगसम्यक्त्वस्याधमजीवसम्बन्धचैतन्यस्य सदोषत्वनियमेन तज्ज्ञानेऽसम्यक्त्वनियमस्य चापत्तेरित्यर्थः । नन्वीशलक्ष्म्यो-रक्षवत्तामात्रेण मुक्तानामक्षवत्तामात्रेण वा शुद्धाक्षसिद्धिसम्भवात्किमुभयग्रहणेनेत्यतो मुक्तग्रहणप्रयोजनं तावदाह ॥ **परैरिति** । नन्वशरी-रत्ववादित्वात्परमतेऽक्षवत्त्वमेव नास्ति । तत्कथं तस्य प्राकृतत्वाङ्गीकारोदाहरणमित्यतो लीलेत्यादिहेतुगर्भं विशेषणम् ॥ **किं वादान्तरेणेति** । इदानीमिति शेषः । उत्तरत्र प्राकृतदेहग्रहणनिरासेन तदक्षस्य प्राकृतत्वस्यापि निरस्तत्वात् ॥ **मुक्तग्रहणमिति** । मुक्तानां परैर्लीला-विग्रहग्रहणानङ्गीकारान्न तदक्षस्य प्राकृतत्वशङ्कावकाश इति भावः । तर्हि मुक्तग्रहणमेवास्तु किमीशलक्ष्मीग्रहणेनेत्यतस्तत्कृत्यमाह ॥ **स्वमत इति** ॥ **स्वीकारादिति** । स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित्स्वीकृत्य जागरितवद्भुक्त्वा त्यागः कदाचनेत्यादिप्रमाणबलादिति शेषः ॥ **अन्यदेति** । लीलाविग्रहाभावदशायामित्यर्थः ॥ **इन्द्रियेति** । अत्रापीदानीमिति शेषः । स्वावसरे तस्यापि समर्थनात् । जीवमात्रसम्बन्धि-चैतन्यस्य निर्दोषत्वनियमकथनस्य प्रकृतासङ्गतत्वादक्षमिति पदाध्याहारेण तत्परिहारेऽपि जीवमात्रसम्बन्धिचैतन्यरूपाक्षस्य निर्दोषताया बाधितत्वाद-पेक्षितं पूरयन्वाक्यं योजयति ॥ **तत्रेति** ॥ **सद्भावादिति** । अन्यत्रोभयमिति निर्दोषत्वसदोषत्वप्रतिपादनादिति भावः । अन्यत्रोभयमित्यनेन मध्यमा-धमजीवसम्बन्धिचैतन्ये निर्दोषत्वं सदोषत्वं चोच्यत इति भ्रान्तिनिरासायाह ॥ **अन्यत्रेति** । प्राकृतेऽक्षे निर्दोषत्वसदोषत्वयोः पृथगनभिधानादुत्तम-जीवसम्बन्धिचैतन्यवन्निर्दोषमेवेति सङ्ग्राह्यमेव । अधमजीवसम्बन्धिचैतन्यवत्सदोषमेवेति निर्दोषग्रहणव्यवच्छेद्यमेवेति भ्रान्तिनिरासायान्यत्रेत्येतत्तत्पर-तयाऽपि व्याचष्टे ॥ **सर्वत्रेति** । उत्तममध्यमाधमजीवसम्बन्धिनीत्यर्थः । इदं च सर्वस्य प्राकृताक्षस्य निर्दोषत्वसदोषत्ववचनं प्रायिकमेव । संसारि-चतुर्मुखप्राकृताक्षस्यापि निर्दोषत्वनियमाद्द्वयमपि यथार्थमेवेत्यन्यत्रोक्तत्वादिति ध्येयम् । ननु कथमेकस्यैव मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्यस्य सर्वस्य प्राकृ-

तस्याक्षस्य चोभयरूपत्वं विरुद्धं स्यादित्यत आह ॥ **कालादिभेदेनेति** ॥ **सदोषत्वमेवेति** । इदं च तदीयस्वरूपज्ञानस्य प्रकारांशेऽयथार्थत्वानियमेन तदंशे सदोषत्वमेवेत्यभिप्रायेणैवोक्तम् । न तु तदीयस्वरूपज्ञानस्य विषयस्वरूपेऽप्ययाथार्थ्येन तदंशेऽपि तदीयस्वरूपेन्द्रियस्य सदोषत्वाभिप्रायेण । तथा सत्यधमानां स्वरूपेन्द्रियं विषयस्वरूपमात्रे यथार्थमेव प्रकारे त्वयथार्थमिति निरवकाशपद्धतिग्रन्थविरोधापातात् । न चैवमप्यधमानां स्वरूपज्ञानमयथार्थमेवेति पद्धत्या विरोधः स्यादिति वाच्यम् । तदीयस्वरूपेन्द्रियस्य विषयस्वरूपे याथार्थ्यनियमस्य पद्धतावेवोत्तरत्र वक्ष्यमाणतया तद्याथार्थ्यनियमस्य च तत्स्वरूपज्ञानस्य विषयस्वरूपे याथार्थ्यनियमं विनाऽयोगेन तदीयस्वरूपज्ञानायाथार्थ्यनियमोक्तेरपि प्रकारेऽयथार्थनियम एव पर्यवसन्नतयोक्तार्थाविरोधित्वात् । अत एवाधमानां मुक्त्यनन्तरं स्वरूपदुःखानुभवस्यायथार्थत्वान्मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गो याथार्थ्ये च सर्वार्थान्विपरीतांश्चेत्यादिप्रमाणविरोध इति निरस्तम् । सर्वार्थानित्यादेस्तदीयस्वरूपज्ञानस्य प्रकारे याथार्थ्यनियमपरत्वेन मुक्त्यनन्तरभाविदुःखानुभवस्य तत्र भासमानस्वातन्त्र्यादिरूपप्रकारांशेऽयाथार्थ्येऽपि दुःखस्वरूपांशे यथार्थत्वेन पुरुषार्थत्वाविरोधात् । केचित्तु दुःखस्य दुःखत्वेनैव ज्ञानान्न मुक्तेरपुरुषार्थत्वम् । न चैवं दुःखे सुखमानिनोऽसुरा इत्यादिविरोधः । दुःखस्य दुःखत्वेन ज्ञानानन्तरमिदमनुकूलमेवेति जायमानज्ञानान्तराभिप्रायेण तदुपपत्तेः । न चैवमपि सर्वार्थानित्यादिविरोधो दुःखत्वेन दुःखानुभवस्य यथार्थत्वादिति वाच्यम् । अवश्यं भासमानस्वातन्त्र्यादिप्रकारांशेऽयथार्थत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेरित्याहुः । नन्वत्र वाक्ये इन्द्रियद्वैविध्यस्य प्रमितत्वानुक्तेः कथमनेन तस्याप्रमितत्वशङ्कानिरास इत्यत इष्यत इत्येतदेव तत्सूचकमित्यतो भविष्यत्यनेन तच्छङ्कापरिहार इति भावेनोक्तशङ्कापरिहारोपयोगितया तद्व्यावर्तनपूर्वकं तत्सूचितं प्रमाणं च दर्शयति ॥ **इष्यते प्रामाणिकैरित्यनेनेति** ॥ **आगममिति** । यदात्मको भगवान् अक्षाणि च स्वरूपाणीत्यादि श्रुतिस्मृतिरूपमित्यर्थः ॥ **कार्यलिङ्गकमिति** । संवादिविसंवादिप्रवृत्तिरूपकार्यलिङ्गकमित्यर्थः । नन्वक्षद्वैविध्यतन्निर्दोषत्वसदोषत्वनिरूपणमनर्थकमित्यतः प्रागुक्तं निर्दोषपदव्यवच्छेद्यप्रदर्शनार्थत्वमेतदाभिप्रायतयाऽऽह ॥ **यावदिति** ॥ **अत्रेति** । चैतन्यप्राकृतरूपाक्ष इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । यावन्निर्दोषमुक्तं तत्सर्वं सङ्ग्राह्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । उत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य प्रागुक्तस्य संसारिणामक्षद्वैविध्यस्य समर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तद्व्यावर्त्यशङ्कां दर्शयति ॥ **नन्विति** ॥ **उक्तेति** । सम्यग्ज्ञाननियमाद्यापत्ति-

रूपानुपपत्तेरित्यर्थः । अपिशब्दसमुच्चेयं दर्शयति ॥ नेति । ननु सुखदुःखादिज्ञानस्य लिङ्गशब्दजन्यतया परोक्षत्वेनापरोक्षत्वस्यैवाभावाद्भावे वेन्द्रियाविषयत्वेऽप्यापरोक्ष्योपपत्तेर्न तस्येन्द्रियविषयत्वमिति न सुखादिविषयेन्द्रियतया संसारिषु शुद्धासिद्धिरित्यत आह ॥ अयमर्थ इति । लिङ्गादीत्यादिपदेनागमपरिग्रहः । अननुसंहितव्याप्तीनां जातिबधिराणां चाहं सुखीत्यादिप्रतिभासदर्शनान्न तस्य परोक्षत्वमिति युक्तं सुखादेरपरोक्षावभासत्वमिति भावः । औत्सर्गिकस्य निर्दोषत्वनियमस्य प्राकृतेष्वपि सद्भावात्तद्वारणायातीतेत्युक्तम् । तेन सर्वथा निर्दोषत्वनियम एव विवक्षितो न त्वौत्सर्गिक इत्युक्तं भवति ॥ शुद्धस्यैवेति । एतच्चोत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यविवक्षयेति द्रष्टव्यम् । वाक्यद्वयसूचितान्यनुमानान्याह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति । सत्यत्वं गमनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितमित्यादिनेति शेषः । कथमनेन तस्य विभावनमित्यतः प्रत्यक्षशब्दस्य करणफलसाधारणत्वात्करणफलांशौ दर्शयति ॥ सुखेति । ज्ञानं चेत्यतःपरं साक्षित्युच्यत इत्यनुवर्तते । इतीत्थस्येति विभावयितुमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

अ०--पञ्चेन्द्रियमनोभेदात्प्राकृतं षड्विधं स्मृतम् ॥

सु०--ननु प्राकृतशुद्धभेदादिन्द्रियं द्विविधमित्यसत् । श्रोत्रं चक्षुस्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायमिति पञ्चेन्द्रियमनोभेदेनेन्द्रियषाड्विध्यस्मरणविरोधादित्यत आह ॥ पञ्चेति । यत्पञ्चेन्द्रियमनोभेदादिन्द्रियं षड्विधमिति स्मृतं तत्प्राकृतं न तु सर्वमित्यतो न विरोधः । ज्ञानेन्द्रियाणामेवात्र विवक्षितत्वान्नैकादशत्वो (शो) क्तिविरोधः । बुद्धेरपि मनस्यन्तर्भावान्न सप्तत्वविरोधः । नन्वाकाशात्मकस्य श्रोत्रस्य कथं प्राकृतत्वम् । मैवम् । भूताकाशपरिणामत्वाभ्युपगमात् । अव्याकृताकाशात्मकत्वे सार्वत्रिकशब्दोपलब्धिप्रसङ्गः । कर्णशष्कुल्यवच्छेदाङ्गीकारेऽपि बधिराभावप्रसक्तिः । अदृष्टोपग्रहान्नेति चेन्न । तथा सत्याकाशस्यैव तत्तदवच्छिन्नस्यादृष्टोपगृहीतस्य घ्राणादिभावोपपत्तौ पार्थिवत्वाद्यभ्युपगमवैयर्थ्यात् । गन्धादिमत्त्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न । असिद्धेः । यदिन्द्रियं यं गुणविशेषणं गृह्णाति तत्तद्वदिति व्याप्तेः सुखादिग्राहिणि मनसि सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहग्राहिणि चक्षुषि शीतोष्णस्पर्शग्राहिणि स्पर्शने च भग्नत्वात् । आगमात्पृथिव्यादिप्राकृतिकताऽवगम्यत इति चेत् । तर्ह्यहङ्कारिकाकाशकार्यता श्रोत्रस्यापि तत एवाङ्गीकर-

णीया । ननु मनोऽनादिनित्यं कथं प्राकृतम् । मैवम् । प्रमाणाभावात् । स्पर्शरहितद्रव्यत्वादेः सत्त्वान्नेति चेन्न । तमसाऽस्माकमनैकान्त्यात् । नित्यत्वादिमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वात् । कूटस्थतासाधने त्वागमविरोधादिति ॥ छ ॥

टि०—ज्ञानेन्द्रियाणामेवेति । ज्ञानकरणविशेषप्रत्यक्षनिरूपणप्रस्तावादिति भावः ॥ एकादशत्वाद्युक्तीति । इन्द्रियाणि दशैकं चेत्यादिरूपेत्यर्थः ॥ विरोध इति । प्राकृतेन्द्रियषाड्विध्यस्येति शेषः ॥ मनसीति । मनसो मनोबुद्ध्यादिरूपपञ्चवृत्तित्वादिति भावः ॥ सप्तत्वविरोध इति । सप्तप्राणाः प्रभवन्ति सप्तैव मारुता बाह्ये सप्तप्राणास्तथात्मनि ॥ सप्त गर्तोविशेषितत्वाच्चेति । सप्तत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोध इत्यर्थः । का कथन्तेत्यतोऽनादिनित्यत्वान्न श्रोत्रस्य प्राकृतत्वमित्याभिप्रेत्यानादिनित्यत्वे विप्रतिपन्नं प्रति तत्समर्थयितुमाकाशात्मकस्येत्युक्तम् । आकाशश्चानादिनित्यतया प्रमितोऽतस्तदात्मकं श्रोत्रमत एवानादिनित्यमेवेति भावः ॥ भूतेति । तथा चानादिनित्यत्वस्यान्यतरासिद्धिरिति भावः । नन्वव्याकृताकाशात्मकत्वोपपत्तौ भूताकाशपरिणामत्वाभ्युपगमो निर्निबन्धन इत्यतः किमव्याकृताकाश एव श्रोत्रमित्यभिमतं किंवा कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नोऽव्याकृताकाशः किंवा दृष्टोपगृहीतः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नोऽव्याकृताकाश इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ अव्याकृताकाशात्मकत्व इति । अव्याकृताकाशस्यापरिच्छिन्नत्वेन तदात्मकस्य श्रोत्रस्य सकलशब्दसान्निकृष्टत्वादिति भावः । द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ कर्णेति । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशस्य बधिरेऽपि सत्त्वादिति भावः । तृतीयमाशङ्कते ॥ अदृष्टेति । अदृष्टोपगृहीतस्यैव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशस्य श्रोत्रत्वात्तादृशस्य च बधिरे भावान्न तदभावप्रसङ्ग इति चेदित्यर्थः ॥तत्तदवच्छिन्नस्येति । तत्तद्गोलकावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः । न तत्तद्गोलकावच्छिन्नाव्याकृताकाशस्यैव घ्राणादित्वं कल्पयितुं शक्यम् । घ्राणं पार्थिवं गन्धवत्त्वाद्रसनमाप्यं रसवत्त्वादिति गन्धादिमत्त्वेन घ्राणादीनां पार्थिवत्वादिसिद्धेरिति शङ्कते ॥ गन्धादिमत्त्वादिति । सन्दिग्धासिद्ध्या दूषयति ॥ नेति । घ्राणं गन्धवद्गन्धग्राहकेन्द्रियत्वाद्रसनं रसवद्रसग्राहकेन्द्रियत्वादित्याद्यनुमानैरेव गन्धवत्त्वादिनिश्चयान्न सन्दिग्धासिद्धिरित्यत आह ॥ यदिन्द्रियमिति । ननु विशेषगुणग्राहकबहिरिन्द्रियत्वस्य हेतुत्वान्न मनसि व्यभिचार इत्यत आह ॥ सांसिद्धिकेति । रूपादिषु पञ्चसु मध्ये गन्धग्राहकबहिरिन्द्रियत्वमेव हेतुरतो न चक्षुष्यपि व्यभिचार इत्यरुचेराह ॥

शीतेति ॥ आगमादिति । भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिस्तथाऽऽपस्तेजोवायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषाद्घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियादिभूतेभ्यः पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमित्यादिविशेषकाद्यागमादित्यर्थः । वक्तुराप्त्यानिश्चयेन तदागमानां प्रामाण्यासिद्धेर्न तेन घ्राणादेः पृथिव्यादिकार्यत्वसिद्धिरिति सत्येव दोषे तस्य कपिलादीनामाप्तत्वासिद्धेरिति पूर्वोक्तरीत्यसुज्ञानत्वाद्वा तत्प्रामाण्याभ्युपगतावपि श्रोत्रस्य भूतकार्यसिद्धिरूपप्रमेयाविरोधाद्वाऽङ्गीकृत्यैव तत्प्रामाण्यं समाधत्ते ॥ **तर्हीति** ॥ **तत एवेति** । उदाहृतवैशेषिकागमादेवेत्यर्थः । यद्यप्यत्राकाशकार्यत्वमात्रमुदाहृतागमेन सिध्यति । न त्वाहङ्कारिककार्यत्वमपि । तथाऽप्याहङ्कारिकत्वमाकाशस्य मानान्तरसिद्धं नापह्नोतुं शक्यमित्याशयेन स्वरूपसङ्कीर्तनं तदिति द्रष्टव्यम् । यद्वा पृथ्वीघ्राणस्तु गन्धगोऽम्भो जिह्वारसग्रहस्तेजश्चक्षूरूपोपलम्भनं वायुस्त्वक्स्पर्शसङ्ग्रह इत्यागमादित्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरग्रन्थानुरोधेन गन्धादितन्मात्रेभ्यः पृथिव्यादिद्वारा घ्राणाद्युत्पत्त्यवगत्या घ्राणादीनां पृथिव्यादिकार्यत्वावगमादिति भावः ॥ **आहङ्कारिकेति** । तामसाहङ्कारकार्यभूताकाशेत्यर्थः । तत एव तामसात्तु विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगमित्यागमादेवेत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववदेव श्रोत्रस्य नभोजन्यत्वासिद्धिर्द्रष्टव्या ॥ **प्रमाणाभावादिति** । परेणाप्यनङ्गीकारात्प्रत्यक्षस्य तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावेनानुमानस्यानुपलम्भादागमस्य चासम्भवादिति भावः । स्पर्शरहितद्रव्यत्वादिकमेव तदनादिनित्यत्वसाधकमस्तीति न लिङ्गाभाव इत्यत आह ॥ **स्पर्शेति** । द्रव्यत्वमात्रं घटादौ व्यभिचारीत्यतः स्पर्शरहितेत्युक्तम् । तन्मात्रं च स्पर्शादिसाधारणमित्यतो द्रव्यत्वादित्युक्तम् । ननु किञ्चित्स्पर्शरहिते स्पर्शवति घट एव विशिष्टस्यापि सत्त्वात्तत्र व्यभिचार एव । न च स्पर्शरहितत्वं न यत्किञ्चित्स्पर्शरहितत्वं विवक्षितं किन्तु यावत्स्पर्शसंसर्गाभावत्वमेव । तच्च न स्पर्शवति घटेऽस्तीति कथं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथाऽप्युत्पत्त्यवच्छिन्ने घटे व्यभिचारापरिहारात् । तत्र स्ववृत्तिस्पर्शप्रागभावस्यान्येषां च सर्वेषामत्यन्ताभावस्य सम्भवेन यावत्स्पर्शसंसर्गाभाववत्त्वविशेषितद्रव्यत्वसत्त्वादिति चेन्न । स्पर्शसामान्याभावस्यैव तद्राहित्यशब्दार्थत्वाश्रयणेन तदनवकाशात् । प्रागभावप्रध्वंसयोः सामान्याभावत्वासम्भवेन परिशिष्टस्यात्यन्ताभावस्यैव तत्त्वेन वाच्यतया समवायिन्युत्पत्त्यवच्छिन्नघटादौ च तदसम्भवेन तत्रोक्तहेत्वगमनादित्याशयात् । अत एव चैतद्दोषपरिजिहीर्षया सर्वदेति हेतुविशेषणं शशधरोक्तं निरस्तम् । सामान्याभावविवक्षायां तद-

नवकाशात् । अत्रादिपदेन स्पर्शरहितक्रियावत्त्वस्य ज्ञानासमवायिसमवायित्वादेश्च परिग्रहः ॥ तमसीति । स्पर्शरहितद्रव्यादेस्तत्र सत्त्वेऽप्यनादिनित्यत्वाभावादिति भावः । ननु च तमस आलोकाभावत्वेनाद्रव्यत्वात्तद्घटहेतोस्तत्रागमनान्नाद्यहेतोर्व्यभिचारः । अद्रव्यत्वादेवाक्रियात्वसिद्धेर्न द्वितीयहेतोरपीत्यतस्तमसो द्रव्यत्ववादिनो वैशेषिकादिमतेन तत्र व्यभिचाराभावेऽपि रूपित्वक्रियाश्रयत्वादिना तद्द्रव्यत्ववादिमते तत्र द्रव्यत्वादिघटितहेतुवृत्तेरन्यतरव्यभिचारो भविष्यत्येवेत्याशयेनोक्तमस्माकमिति । यद्यपि तमः सुघोरं गगनछदं महद्विदारयन्भूरि तेन रोचिषा । मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूमिति भागवते ततः कदाचिद्दुःखेन रथमूहुस्तुरङ्गमाः । पङ्कभूतं हि तिमिरमश्वानां जायतेऽनत्र । अथ पर्वतभूतं तात्तिमिरं समजायत । तदासाद्य हया राजन्निष्प्रयत्नास्ततः स्थिताः । ततश्चक्रेण गोविन्दः पाटयामास तत्तम इति । हरिवंशे च तमसश्चक्रविदार्यत्वादिश्रवणान्न तमसो निःस्पर्शत्वमिति न स्वमतेनाप्यनैकान्त्यं सम्भवति । तथाऽपि तादृशमतविशेषस्य स्पर्शवत्त्वेऽपि तदितरस्य स्पर्शवत्त्वे मानाभावयुक्त एव स्वरीत्या व्यभिचार इति ध्येयम् । ननु वस्तुनि विकल्पासम्भवादन्यतरानैकान्त्यं न दोष इति चेन्न । तद्रूपताया उपपादयिष्यमाणत्वात् । यद्वैतदस्वरसादेवाह ॥ नित्यत्वादीति । यथाकथञ्चिन्नित्यत्वादिसाधन इत्यर्थः ॥ सिद्धेति । सूक्ष्मरूपेण नित्यतायाः प्राकृतत्ववादिनाऽपि स्वीकृतत्वादिति भावः ॥ कूटस्थतेति । निर्विकारत्वसाधन इत्यर्थः ॥ आगमेति । वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायतेत्यागम इत्यर्थः ॥ छ ॥

अनु०—अनुमा युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता ॥ प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं व्याप्तिरेव यदोदिता ॥ अवशिष्टं किमत्रास्ति लिङ्गं तत्र विजानतः ॥ यदि लिङ्गमसिद्धं स्यात्कुत एवास्य मानता ॥ यदि स्मारकमात्रं स्यात्स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनम् ॥ न पञ्चावयवोक्तौ च विवादावसितिर्भवेत् ॥

सु०—क्रमप्राप्तं केवलमनुप्रमाणं चानुमानं लक्षयति ॥ अनुमेति । अत्रानुमेति लक्ष्यम् । युक्तिरिति लक्षणम् । यदि च युक्तेरेव बहुशः प्रकृतत्वात्तत्स्वरूपजिज्ञासायामिदं प्रवृत्तम् । तदा विपरीतो लक्ष्यलक्षणभावः । नन्वनुमा युक्तिरिति पर्यायावेतौ । तथा

हि । फलप्रामाण्यपक्षेऽनुमितिरनुमेति भावसाधनोऽनुमाशब्दो लिङ्गदर्शनसमुत्थं लैङ्गिकविषयमनुमितिनामकं यथार्थज्ञानमाह । तदेव योजनं युक्तिरिति युक्तिशब्दोऽपि । साधनपक्षेऽप्यनुमीयतेऽनयेति करणसाधनोऽनुमाशब्दोऽयमर्थमाचष्टे तमेव युज्यतेऽनयेति युक्तिशब्दोऽपि । तत्कथं लक्ष्यलक्षणभाव इत्यत उक्तमुक्तिरेवेति । अत्रापि व्यवहार एव साध्यो न त्वनुमात्वं युक्तित्वं वा । येनोक्तदोषः स्यादिति भावः । ननु युक्त्युपपत्तिशब्दावेकार्थौ तथा चान्यत्र निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादौ यदि निर्दोषग्रहणस्य व्यावर्त्यमस्ति तदाऽत्रापि तत्कर्तव्यं स्यात् । अन्यथाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । नास्ति चेन्न तत्कर्तव्यमिति । उच्यते । अस्ति खलु शब्दानां मुख्यामुख्यभेदेन द्वया वृत्तिः । एवञ्चोपपत्तिशब्दादुपपत्ताविव तदाभासेऽपि प्रतिपत्तावुत्पन्नायां तद्व्यवच्छेदेन मुख्यार्थोपदर्शनार्थं तत्र निर्दोषग्रहणं कृतम् । अत्र पुनरन्तर्गतनिर्दोषत्वं मुख्यमेवार्थमुपादाय युक्तिरित्येवोक्तम् । समीचीनो हेतुरनैकान्तिको हेतुरिति यथेति । तदिदमप्युक्तं युक्तिरेवेति । न तु निर्दोषत्वविशेषिता । युक्तिशब्दमुख्यार्थविवक्षायां तदनपेक्षणादिति शेषः । अथवा नेदं पर्यायलक्षणम् । किन्नाम युज्यते सम्बध्यते इति युक्तिरनुमोक्तेति योज्यम् । नन्वेवं सति विरुद्धानध्यवसितव्यवच्छेदेऽप्यनैकान्तिकस्यानुमानत्वं स्यादित्यतो युक्तिरेवेत्युक्तम् । युज्यत एव न तु वियुज्यतेऽपीत्यर्थः । प्रमेयत्वादिकं ह्यनित्यत्वादिना युज्यते न युज्यते च । न तु युज्यत एव । तदनेन साहित्यानियमवद्व्याप्यं लिङ्गमनुमानमिति चोच्यत इत्युक्तं भवति । सौगतास्तु मन्यन्ते । तादात्म्यतदुत्पत्ती एवानुमानाङ्गभूतौ सम्बन्धाविति । वैशेषिकास्त्वस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्ध्येकार्थसमवायिविरोधि चेति लैङ्गिकनिमित्तसम्बन्धान्परिसञ्चक्षते । एवं मात्रानिमित्तसंयोगिविरोधिसहचारिभिः । स्वस्वामिवध्यघाताद्यैः साङ्ख्यानां सप्तधाऽनुमेति साङ्ख्याः परिसङ्ख्यातवन्तः । तत्सर्वमपाकर्तुं वा युक्तिरेवेत्यवधारणम् । नियतसम्बन्धवदेवानुमानं न सम्बन्धविशेषवदित्यर्थः । एतच्चोपपादयिष्यामः । केचिदाहुः । पक्षधर्मताऽप्यनुमानाङ्गमिति । तदप्यपाकुर्वन्नुक्तमेव विवृणोति ॥ व्याप्तिरेवेति । विशेषेणाप्यत इति व्याप्तिः । यदव्यभिचरितसाहित्योपेतमेव लिङ्गं साऽनुमानपक्षधर्मताऽवश्यम्भा (ववतीत्य) विनीत्यर्थः । यद्वा व्याप्तिरिति भावसाधनः । तथात्वे व्याप्ति-

रेव साऽनुमेति गौणो निर्देशः । व्याप्तिरेवानुमानाङ्गं न पक्षधर्मतेत्यर्थः । उपपादयिष्यते चैतद्व्यधिकरणस्यापि साधकतामुपपादयताऽऽचार्येणैव । एतेन ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् । एकदेशान्तरे ज्ञानमनुमानमबाधितमित्यपि निरस्तम् । एकदेशतानियमस्याप्रयोजकत्वात् । यदुक्तं पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमिति पञ्चरूपोपपन्नमनुमानमिति । यथाऽऽह । अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते । तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकमिति । अत्राबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं च चशब्दसङ्गृहीतमिति । तदसत् । केवलान्वयिनो विपक्षाद्व्यावृत्त्यभावेन केवलव्यतिरेकिणश्च सपक्षे सत्ताभावेनाव्यापकत्वात् । क्वचिच्चतूरूपोपपन्नत्वं क्वचित्पञ्चरूपोपपन्नत्वमिति चेन्न । एकप्रयोजकालाभात् । व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वेनैषां ग्रहणम् । वस्तुतस्तु ते एवानुमानाङ्गमिति चेन्न । पक्षधर्मताया अप्यप्रयोजकत्वात् । तथा च व्याप्तिरेव प्रयोजिकेति वक्तव्यम् । किमनेन जल्पितेनेत्याह ॥ व्याप्तिरेवेति । अविनाभावो व्याप्तिः । सा द्विविधा । अन्वयव्यतिरेकभेदात् । साध्येन साधनस्य व्याप्तिरन्वयः । साधनाभावेन साध्याभावस्य व्याप्तिर्व्यतिरेक इति केचिदाचक्षते । तद्द्वैविध्यं तुशब्देन व्यवच्छिनत्ति । तथा हि । योऽग्निमान्न भवति स धूमवान्न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तिः किं धूमेनाग्निसाधने उपयुज्यते किंवाऽन्यभावेन धूमाभावसाधने । नाद्यः । यो धूमवानसावग्निमानित्यन्वयव्याप्त्यैव तत्सिद्धेः । अन्यथा केवलान्वयवतोऽसाधकत्वप्रसङ्गात् । किञ्चात्राभावयोर्व्याप्यव्यापकभावो भावेन भावसाधनमिति सुभाषितम् । अन्यगतया व्याप्त्याऽन्यस्य साधकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । यदभावयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेव साध्यसाधनभाव इत्यभ्युपगमे नातिप्रसङ्ग इति चेन्न । तथाऽपि व्याप्यं लिङ्गमित्यस्याव्याप्तिप्रसक्तेः । यदभावो यदभावस्य व्यापकः स तस्य व्याप्य इति नियमाद्दोष इति चेन्न । न तर्हि व्यतिरेकव्याप्तिः प्रकृतसाध्यसिद्ध्युपयोगिनी किन्नाम प्रकृतसाधनव्याप्तिसाधनोपयोगिनी । तत्र चान्वयिरूपतैव तस्याः । द्वितीयस्त्विष्यत एव । किन्नाम साऽप्यन्वयरूपैवेति न सर्वथा व्याप्तिद्वैविध्यं सम्भवतीति । एतेनानुमानस्य केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यमपि परास्तम् । व्यतिरेकव्याप्तेरनुमानानङ्गत्वात् । सद्भावमात्रेण व्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गित्वात् । कथं

तर्हि केवलव्यतिरेकिणां गमकत्वमिति चेत् । कोऽयं केवलव्यतिरेकी नाम । केवलो व्यतिरेक एव यस्यासाविति चेत् । तर्हि कथम-
त्यन्तासतः साध्यसाधनता स्यात् । दृश्यते तावदिति चेन्न । यतस्तस्यान्यैव गतिः । प्राणादिमत्त्वस्य सात्मकत्वेन व्याप्तिर्जीवच्छरीर
एव गृहीता । अतस्तत्रैव विप्रतिपत्तौ न सोपदर्शयितुं शक्याभूत् । व्याप्तिमात्रमेवानुमानाङ्गं न पुनः सपक्षे तदुपदर्शनमपीत्यतो व्यति-
रेकयोर्व्याप्त्या तदुपपादनं क्रियते । अयमत्र प्रयोगक्रमः । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् । यत्प्राणादिमत्तत्सात्मकं प्राणा-
दिमच्चेदं तस्मात्सात्मकमिति प्रयुक्ते धूमस्याग्निनेवास्य न व्याप्तिर्दृश्यते । तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयोगान्तरं प्रवर्तते । प्राणादिमत्त्वं
सात्मकत्वेन व्याप्तम् । तदभावव्यापकाभाववत्त्वात् । यो यदभावव्यापकाभावः स तद्व्याप्तो यथा धूमोऽग्निनेति । तदेतावति वक्तव्ये
यदन्यथा प्रयुज्यते तद्विवेकिनां स्फुटप्रतीतिकतया सङ्ग्रहरुचितया वेति । स्यादेतत् । व्याप्यं चेदनुमानं तदा धूमःशब्दानित्यत्वेऽप्य-
नुमानं स्यात् । व्याप्तो हि सोऽप्यग्निनेति । मैवम् । व्याप्यमित्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् । तथा च यो येन व्याप्यः स तस्मिन्ननुमान-
मित्युक्तं स्यात् । न चैवमतिप्रसङ्गोऽस्ति । द्विविधा हि धर्मा भवन्ति । केचित्परस्परपरिहारेणैव वर्तमानाः । यथा कृतकत्वनित्यत्वे
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये चेत्येवमादयः । केचित्समाविष्टाः । तेऽपि त्रिविधाः । केचित्सङ्कीर्णाः परस्परं परिहारेणैव वर्तमानयोरेकत्र समा-
वेशः सङ्करः । यथा भूतत्वमूर्तत्वे पुरुषत्वपाचकत्वे चेत्येवमादयः । केचित्परापरभावावस्थिताः । यथा सत्त्वद्रव्यत्वे । धूमत्वाग्नित्वे
चेत्येवमादयः । केचित्तुल्यवृत्तयः । यथा कृतकत्वानित्यत्वे गुरुत्वरसवत्त्वे चेत्येवमादयः । तत्राद्यानां परस्परसम्बन्ध एव नास्तीति
नानुमानानुमेयभावः । विरुद्धसमाख्यया तेऽभिधीयन्ते । द्वितीयानामपि सत्यपि सम्बन्धे परस्परव्यभिचारेण व्याप्यव्यापकभावाभावा-
न्नानुमानानुमेयता । किन्तु परस्परमनैकान्तिकतयाऽभिधीयन्ते । तृतीयेष्वपरेषां व्याप्यतया परेषां व्यापकतयाऽस्त्यनुमानानुमेयत्वम् ।
परे त्वव्याप्यतया नापरेष्वव्यापकेष्वनुमानतामश्नुवते । किन्नामानैकान्तिका एव । चतुर्थास्तु परस्परं व्याप्यव्यापकभावादन्योन्यमनु-
मानतामर्हन्तः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां विशिष्यन्त इति सङ्क्षेपः ॥ छ ॥ नन्वेवमपि धूमेनाग्निज्ञानं सर्वेषां स्यादित्यत उक्तं स्मृतेति ।

प्रमितत्वस्योपलक्षणमेतत् । स्मृता व्याप्तिरेव प्रमितमेव व्याप्यमनुमा । न त्विन्द्रियवत्सत्तामात्रेण प्रमाकरणमित्यर्थः । ननु तथाऽपि नारिकेलद्वीपवासिनो धूमदर्शनादग्न्यनुमितिप्रसक्तिः । मैवम् । व्याप्यस्वरूपप्रमितिवद्व्याप्तिप्रमितेरप्यपेक्षितत्वात् । तथाऽपि गृही-(तविस्मृ)तास्मृतव्याप्तेस्तदवस्थः प्रसङ्ग इत्यत उक्तं स्मृतेति । स्मृता व्याप्तिरेव साऽनुमोपयोगिनीत्यर्थः । तथा च व्याप्तिस्मरणसव्य-पेक्षं व्याप्यज्ञानमनुमानमित्युक्तं भवति । लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं परामर्शश्चानुसन्धानात्मकं तृतीयं ज्ञानमिति कश्चित् । तथा हि । महा-नसादौ धूमस्याग्निना व्याप्तिग्रहणसमये यज्ज्ञानं प्रथमं तत्प्रथमम् । गृहीतव्याप्तिकस्य पर्वतादौ यद्धूमज्ञानं तद्द्वितीयम् । ततः सम्बन्धि-दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारकारणकस्य यो धूमवानसावग्निमानिति व्याप्तिस्मरणस्यानन्तरमयं चाग्निव्याप्यधूमवानिति प्रतिसन्धानात्मकं यद्धूम-ज्ञानं तत्तृतीयमनुमानमिति । तदेतदन्यो न मन्यते । व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्मताज्ञानमित्येतावदेव ह्यनुमानसामर्थ्यम् । तत्राननुभूताया व्याप्तेः स्मर्तुमशक्यत्वात्प्रथमं ज्ञानमिष्यते । द्वितीय (ज्ञान) मपि पक्षधर्मताविषयत्वादङ्गीक्रियते । ततो व्याप्तिस्मृतौ सत्यां किमपरमव-शिष्यते यदर्थं तृतीयं ज्ञानमेष्टव्यमिति । स स्थूलदृश्वेत्याद्यः । न खलु विप्रकलिते व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञाने भावयताऽनुमि(तिः) तम् । परस्परवार्तानभिज्ञयोः सहकारितानुपपत्तेः । किन्तु सङ्कलिते । न च तत्सङ्कलितत्वं विना तृतीयज्ञानादिति कथं तन्नैष्टव्यम् । आत्मा सङ्कलयतीति चेत् । सत्यम् । दृष्ट्या ह्यसौ सङ्कलयेन्न स्वरूपेणैव । न चैवं तदेवास्त्विति वाच्यम् । पूर्वेण विना तदनुपपत्तेरिति । वयं तु ब्रूमः । यत्र लिङ्गदर्शनादेव व्याप्तिस्मृतिरस्तु तत्रोक्तप्रकारः । यदा तु गृहीतव्याप्तेर्विनाऽपि लिङ्गदर्शनाद्वचनादिनैव व्याप्ति-स्मृतिराविरस्ति तदा द्वितीयमेव लिङ्गदर्शनं प्रतिसन्धानात्मकमुदेष्यतीति नावश्यम्भाविनीयं प्रक्रिया । यथा खलु संस्कारराहित्ये सतीन्द्रियसन्निकर्षादेव सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा जायते तथाऽत्रापीत्यङ्गीकारे न कश्चिद्विरोध इति । ननु व्याप्तिरेव केन प्रमाणेन ग्राह्या । यथायथं प्रत्यक्षानुमानागमैरित्युक्तम् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ॥ छ ॥ द्विविधमनुमानं स्वार्थं परार्थं चेति । तत्र यत्परोपदेशान-पे(क्ष्य)क्षं व्याप्तिस्मृतिमद्व्याप्यदर्शनं तत्स्वार्थम् । परोपदेशापेक्षं तु परार्थम् । ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकं वाक्यं परोपदेशः । तच्च

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चभिरवयवैरुपेतामित्येके । तमिमं नियममरोचयमान आह ॥ उक्तेति । उक्ता व्याप्तिरेव साऽनुक्ता । व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेश इति यावत् । एवशब्दो नियमनिराकरणपरो न पुनः पक्षान्तरानिष्टत्यर्थः । पक्षान्तरस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात् । ननु यो धूमवान्सोऽग्निमानिति व्याप्त्युक्तिः कथं प्रत्यायनाङ्गम् । वादिप्रतिवादिनोरन्योन्यस्मिन्ननाश्वासादित्यत उक्त स्मृतेति । तुशब्दश्चशब्दार्थो जिज्ञासितेति समुच्चिनोति । गृहीतव्याप्तेस्तदुक्तिः स्मरणहेतुरगृहीतव्याप्तेस्तु जिज्ञासाजनिकेत्युच्यते । न त्वागमतयोपयुज्यत इत्याशयः । ननु व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेश इत्ययुक्तम् । प्रथमत एव व्याप्त्युक्तेरसङ्गतत्वादित्याशङ्कां परिहरन्नुक्ता व्याप्तिरेव सेति प्रतिज्ञातमुपपादयति ॥ प्रतिज्ञातेति । प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थमित्यसङ्गतेः परिहारः । तदित्यध्याहार्यम् । किमाक्षेपे । अत्र वक्तव्ये (व्यम्) । तदुक्तं भवति । यो हि पर्वतमग्निमन्तं प्रतिपद्यमानः परेण निरग्निकं मन्यमानेन किं पर्वतस्याग्निमत्त्वे मानमित्यनुयुज्यते । स यदि यो धूमवानसावग्निमानिति व्याप्तिमात्रं परं प्रति स्वप्रतिपन्नार्थसिद्ध्यर्थं ब्रूयात्तदा का नामासङ्गतिः । परपृष्टप्रमाणस्योपन्यस्यमानत्वात् । किञ्चापरं वक्तव्यमवशिष्टं तदर्थं शब्दान्त(रं वक्तव्यं स्या)रमवशिष्टं स्यात् । अतो व्याप्तिवचनमेव परोपदेशेति । स्यादेतत् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया लिङ्गानुसन्धानं खल्वनुमानम् । पक्षधर्मतामनङ्गं मन्यमानैरपि लिङ्गस्य सत्ता तावदवश्यमङ्गीकरणीया । अन्यथा व्याप्त्यङ्गीकारव्याघातात् । सा च नाविवक्षितस्थाना । तथा सति यस्यकस्यचिद्धूमवत्त्वादिना सर्वस्याप्यग्निमत्त्वादिप्रसङ्गात् । अतो व्याप्त्यनुसारेण नियतदेशधर्मताऽप्यङ्गीकरणीयैव । व्यधिकरणोऽपि हि कृत्तिकागत एवोदयो रोहिण्युदयासत्तिं गमयति । न तु यत्र तत्रत्यः । ततस्तावदनेन वक्तव्यं यावता व्याप्तिविवक्षितस्थलधर्मतोपेततया लिङ्गस्यानुसन्धानं स्यात् । तदप्याकाङ्क्षाक्रमेणाभिधातव्यमिति स्थिते निराश्रयस्य प्रमाणस्याभिधातुमशक्यत्वात् । प्रमाणजिज्ञासोत्थापनाय विषयोपक्षेपरूपं पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञावाक्यं वक्तव्यम् । ततः कस्मादिदं प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमित्याकाङ्क्षायां पराङ्गतापन्नलिङ्गस्वरूपमात्रप्रतिपादकं धूमवत्त्वादिति हेतुवचनम् । ततोऽस्य सामर्थ्यजिज्ञासायां व्याप्तिप्रतिपादनाय यो धूमवानसावग्निमानित्युदाहरणवाक्यम् । पक्षादिविवक्षितस्थलधर्मताप्रतिपादनार्थं धूमवांश्चा-

यमित्युपनयः। ततः सर्वस्य बुद्ध्यारोहायैकवाक्यतामापादयितुं तस्मादग्निमानेवेति निगमनम्। अत एव प्रतिज्ञाहेतुव्याप्त्युपनयनिग-
मनयोर्गतार्थतां मन्यमाना निरस्ता भवन्ति। तदेवमेतावति वक्तव्ये कथं व्याप्तिमात्रमुक्त्वा कृती स्यादिति। उच्यते। यत्तावत्प्रति-
ज्ञावश्यम्भावे कारणमुक्तं तदसत्। विवादेनैव विपर्ययोपक्षेपस्य सिद्धतयाऽऽकाङ्क्षोदयस्य समर्थितत्वात्। तथाऽप्यगृहीतव्याप्तिकलिङ्ग-
स्वरूपस्य तत्पक्षधर्मतायाश्च प्रतिपादनाय हेतूपनयौ वक्तव्याविति चेन्न। विकल्पानुपपत्तेः। तथा हि। किं येन कृत्स्नं पूर्वं तद्वृत्ति-
तयाऽवगतं तं प्रति हेतूपनयौ वक्तव्यौ। उत विपरीतं प्रति। आद्यं दूषयति॥ लिङ्गमिति। तत्र विवक्षिते स्थले। अग्निविशिष्टं किमस्तीति
पूर्वेणान्वयः। लिङ्गस्वरूपतदीयपक्षधर्मताविज्ञापनाय हि हेतूपनयोपयोगः। तच्चेल्लिङ्गज्ञानं परस्य स्वतस्सिद्धं तदा किं हेतूपनयाभ्यामिति
भावः। द्वितीयमनूद्य दूषयति॥ यदीति। तत्रेत्यनुवर्तते। असिद्धं परेणाप्रमितम्। तदाऽस्य लिङ्गस्य स्वरूपासिद्धस्य मानैव
कुतः। नास्तीति यावत्। दूरे वक्तव्यतेत्येवशब्दार्थः। नन्वेवं सति व्याप्तिरपि न वक्तव्या। साऽपि यदि विदितव्याप्तिकं प्रत्युच्यते
तदाऽभिधानवैयर्थ्यम्। विपरीतस्य तु व्याप्तत्वासिद्ध्या तत्प्रमाणमेव न भवतीति कुतो व्याप्त्यभिधानमिति तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात्।
तथा च वादिप्रतिवादिनोर्मौनमेवापतितमिति। मैवम्। उभयथाऽप्यदोषात्। व्याप्तिर्हि न स्वरूपेणोपयोगिनी। नापि ज्ञाततामात्रेण।
अपि तर्हि स्मर्यमाणा। तथा च गृहीतव्याप्तिकं प्रति तत्स्मारकतयाऽगृहीतव्याप्तिकं प्रति तदैव जिज्ञासाजनकतया व्याप्तिवचनमुपयुज्यत
इत्युक्तमेव। एवं तर्हि हेतूपनयावपि नानुपयुक्तौ। न हि पक्षधर्मोपेतं लिङ्गं स्वरूपेणोपयुक्तम्। नापि विदितत्वमात्रेण। किन्तु ज्ञातत्वं स्मर्य-
माणतया। ज्ञायमानमपि न वृक्षादिसाधारण्येन। किन्तर्हि लिङ्गतया। तथा च विदितलिङ्गस्वरूपपक्षधर्मतं प्रति तत्स्मारकत्वेन लिङ्गत्वाऽ-
नुसन्धायकत्वेनेतरं प्रति तज्जिज्ञासाजनकत्वेन हेतूपनययोः सार्थक्यमेवेत्याशङ्क्याह॥ यदीति। स्मारकत्वमुक्तस्य सर्वस्योपलक्षणम्।
मात्रग्रहणेन प्रत्यायकत्वं व्यावर्तयति। हेत्वादिकमिति शेषः। पक्षधर्मोपेतस्य लिङ्गस्येति च स्यादित्यतःपरं तत्र यत इत्यध्याहार्यम्। स्मृति-
त्युपलक्षणम्। अत्र व्याप्तिवचने। निमित्तसप्तमीयम्। हेत्वादाविति च। ततश्च व्याप्तिवचनवद्धेत्वादिकमपि पक्षधर्मोपेतस्य लिङ्गस्य स्मरणानु-

सन्धानजिज्ञासाजनकं स्यादिति यच्चुच्यते तन्न। यतो व्याप्तिवचनेनैव तत्स्मरणादिमतस्तस्य हेत्वादिना प्रयोजनं नास्तीति योजना। एतदुक्तं भवति। यदि हि हेत्वादिकं वाक्यतया प्रत्यायकं स्यात्तदा सामर्थ्यचिन्तोपयुज्यते। यदा तु तत्स्मारकत्वादिनैवोपयुक्तं तदा संस्कारोद्बोधोपयुक्तं सादृश्यसम्बन्धादिकं किमप्येष्टव्यम्। तद्व्याप्तिवचनेऽपि समानम्। यो धूमवानसावग्निमानित्यभिहिते खल्वनुमानमुद्राविदङ्ग धूमवत्त्वं व्याप्यमित्यवबुध्यत एव। ततस्तदीयपक्षधर्मतादिस्मृत्यादिमानपि कथं न भवेदिति। यद्वा परोपदेशस्य पञ्चावयवता स्थितिं वदन्प्रष्टव्यः। किमेतत्पञ्चावयवं वाक्यमागमतया व्याप्तिपक्षधर्मोपेतस्य लिङ्गस्य प्रत्यायकम्। उत स्मारकादिमात्रम्। आद्ये तु स्यादेवेदम्। परव्युत्पादितरीत्या वाक्यपरिमाणं कथञ्चित्। न चासौ युज्यते। वादिप्रतिवादिनोरितरेतरस्मिन्ननाश्वासात्। आश्वासे वा प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धौ हेत्वाद्यभिधानवैयर्थ्यात्। द्वितीये त्वाह॥ यदीति। परोपदेशवाक्यं यदि स्मरणादिमात्रकारणमङ्गीक्रियते तदाऽत्र व्याप्तिवचने सत्येव स्मर्तुर्व्याप्तिवचनादेव स्मरणाद्युत्पत्तेरिति यावत्। अत्र व्याप्तिवचनातिरिक्ते शब्दे प्रयोजनं नास्तीति नासाववश्यं वक्तव्यः। दृश्यते खलु लोके पदैकदेशादितोऽपि पदार्थस्मरणादिकम्। शास्त्रेऽपि च वाक्यैकदेशप्रयोगः। तत्र वक्तुराप्तत्वावधारणादनुसरणं प्रतिवादिनि तु तन्नास्तीति चेन्मा भूत्। न ह्येतदागमतया प्रत्यायकमित्युक्तम्। अन्यथा सांव्यावहारिकः केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽपि नानुसरणीयः। वास्तवप्रयोगपरिमाणान्यथात्वस्योपपादितत्वात्। प्रतिवादिन्यप्यनुसरणे निग्रहस्थानोद्भावनं न स्यादिति चेत्। लौकिकशास्त्रीयसंव्यवहारातिक्रमे तदवकाशात्। अन्यथा प्रकरणाद्यापन्नस्यासङ्कीर्तनमपि निग्रहहेतुः स्यात्। किं प्रकरणाद्यापन्नतयाऽयं न वदत्युताप्रतिपन्नत्वादिनेति सन्देहस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वादिति। अपर आह। प्रमेयावधारणार्थं हि प्रमाणोपन्यासः। प्रमेयावधारणं च निर्विवादा तत्प्रतीतिः। न च सा प्रमाणस्वरूपमात्रोपदर्शनेन भवति। किन्नाम तदाभासोद्धारेणापि। अन्यथा तत्प्रामाण्यस्यैवानवस्थानात्। तथा च प्रतिज्ञावाक्येन विषयमुपक्षिप्य तत्र हेतुना प्रमाणस्वरूपमुपदर्श्य तस्योदाहरणवाक्येन विरुद्धानध्यवसितानैकान्तिकत्वनिरासः क्रियते। उपनयेनासिद्धिरपास्यते। निगमनेऽपि हेत्वनुवादेन तस्मादेव नान्यस्मादिति सिद्ध-

साधनतापक्षिप्यते । साध्यानुवादेन त्वग्निमानेव न तु निरग्निक इति बाधप्रतिक्षेपः क्रियते । तदेवं विधूतविवादसाध्यप्रतिपत्तये पञ्चावयववाक्यमावश्यकमिति । तदयुक्तम् । एवं वदताऽपि यावता विवादावसानं तावान्परोपदेश इत्युक्तं स्यात् । तथा च पञ्चावयवं वाक्यं परोपदेश इत्ययुक्तम् । पञ्चावयवोक्तावपि विवादावसितेरभावात् । किन्त्वाकथापरिसमाप्तेः परोपदेश इति वक्तव्यमित्याशयवानाह ॥ **नेति** । विवादावसितिर्विवादावसानोपेता साध्यप्रतीतिः ।

टि०—अनुमाननिरूपणस्य प्रत्यक्षनिरूपणानन्तर्ये हेतुमाह ॥ **क्रमप्राप्तमिति** । प्रत्यक्षानन्तरमनुमानस्योद्देशात्तन्निरूपणानन्तर्यमनुमाननिरूपणस्येति भावः । केवलमनुप्रमाणं चेति । अतो न मूले पृथक् तदुभयानिरूपणान्न्यूनत्वं शङ्कनीयमिति भावः । लोकप्रसिद्धिं प्रमतकोक्तिं च मूलीकृत्यान्यत्रानुप्रमाणविभागत्वेनानुमानस्यैवाचार्यैरुक्तेस्तदनुरोधेनेहापि लक्ष्यलक्षणविभागमाह ॥ **अत्रेति** । लक्ष्यं लक्ष्यनिर्देश इत्यर्थः । एवं लक्षणं लक्षणानिर्देश इत्यर्थः । पूर्वपक्षेऽरुचिं सूचयन्नेव पक्षान्तरमाह ॥ **यदि चेति** । युक्तेरेव स्वरूपजिज्ञासायां नियामकमुक्तं बहुश इति । प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि क्वचित् । व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिरागमगा तथा । अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत इत्यादिना प्रत्यक्षादिसमकक्षतयाऽनुप्रमाणविभागत्वेन युक्तेरेव प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥ **विपरीत इति** । अनुमेति लक्षणं युक्तिरिति लक्ष्यमिति विपरीतो लक्ष्यलक्षणभाव इत्यर्थः । अनुमा युक्तिरित्येतावतैवपूर्तेरुक्तैवेत्यंशवैयर्थ्यमित्यतो लक्ष्यलक्षणभावोपपादनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तदुपपादकतया योजयितुं लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयंस्तद्बीजभूतां तच्छब्दयोः पर्यायतां तावत्समर्थयितुं तां प्रतिजानीते ॥ **नन्विति** ॥ **साधनपक्ष इति** । करणप्रामाण्यपक्ष इत्यर्थः ॥ **तत्कथमिति** । ज्ञातत्वाज्ञातत्वायोगादेकस्यैव लक्ष्यलक्षणभावः सम्भवतीति भावः । प्रत्यक्षलक्षणेऽपि व्यवहारस्यैव साध्यत्वादत्रापीत्यपिशब्दः । अनुमा युक्तिरिति मूलस्याद्ययोजनामनुसृत्यानुमात्वमिति द्वितीययोजनामनुसृत्य युक्तित्वमित्युक्तमित्यवधेयम् । युक्तिरेवोक्तेत्यत्रत्यैवकारस्योक्तैवेति भिन्नक्रमतामाश्रित्य सार्थक्यं वर्णितम् । इदानीं यथास्थितसम्बन्धमङ्गीकृत्य तत्सार्थक्यं सुवचमिति भावेन तद्वक्तुमाशङ्कते ॥ **नन्विति** । अन्यत्रेत्यस्यैव विवरणं निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादाविति । यद्वाऽन्यत्र मानलक्षणादावित्यर्थः । निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादावित्यादिपदेन तर्को दुष्ट इत्यादेः

सङ्ग्रहः ॥ **अत्रापीति** । अनुमा युक्तिरित्यनुव्याख्यायामपीत्यर्थः । तन्निर्दोषपदम् ॥ **अन्यथेति** । निर्दोषत्वेनाविशेषण इत्यर्थः ॥ न कृतमिति । निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादिप्रमाणलक्षणादाविति वर्तते व्यभिचाराभावादिति भावः ॥ **निर्दोषग्रहणं कृतमिति** । उपलक्षणं चैतत् । अनुमानदोषनिरूपणाय पातनिकार्थतया स्वरूपसङ्कीर्तनं तत् । अत एव पद्धतौ निर्दोषोपपत्तिरनुमानमित्युक्तं के तत्रोपपत्तिदोषा इत्युक्तम् । अत एव च तत्र निर्दोषपदकृत्यं नोक्तम् । अन्यथा तस्य व्यावर्तकत्वे प्रत्यक्षागमलक्षणगतनिर्दोषत्वग्रहणस्यैवास्यापि कृत्यमुच्येतेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ मुख्यप्रकारार्थमिति । व्याप्तिसमुचितदेशादिसिद्धिमत्त्वरूपमित्यर्थः । स्यादेवं यदि मुख्यामुख्यभेदेन द्वयी वृत्तिः शब्दानां सिद्धा स्यात् । सैव तु कुतः सिद्धेत्यत उभयत्र प्रयोगप्रत्ययतौल्यादिति भावेनोभयत्र तौ दर्शयति ॥ **समीचीन इत्यादिना** । हेतुशब्दस्य मुख्यामुख्यहेतुविषयत्वं व्यवस्थापयितुं समीचीन इति । अनैकान्तिक इति च तद्विशेषणमिति ध्येयम् । प्रतिज्ञातार्थे मूले हेत्वनुक्तेरपेक्षितं पूरयति ॥ **युक्तीति** ॥ **व्यवच्छेदेऽपीति** । आद्यस्य साध्याभावेनैव सम्बन्धाद्द्वितीयस्य साध्यतदभावसम्बन्धशून्यत्वाद्द्वयोरपि साध्यसम्बन्धाभावादिति भावः ॥ **अनेनेति** । युक्तिरेवेत्यनेनेत्यर्थः ॥ साहित्यनियमवदिति । अव्यभिचरितसम्बन्धवदित्यर्थः । नियतः सम्बन्धो व्याप्तिः नियमश्चाव्यभिचार इति वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वादेतदेव चाभिप्रेत्य सम्बन्धविशेषो व्याप्तिरिति तृतीयस्य द्वितीये वक्ष्यति । न तु सामानाधिकरण्यनियमवदित्यर्थः । व्यधिकरणनदीपूरादावव्याप्त्यापातात् । धूमव्यभिचारिवन्ह्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । अत्र व्याप्यं लिङ्गमित्युक्तिस्तु ग्रन्थान्तराविरोधायेति द्रष्टव्यम् । सम्बन्धविशेषपक्षश्चाश्रुतित्वेनाकारकमिति भावेन तत्परतया तं व्याख्यातुं सम्बन्धविशेषपक्षानुत्थापयति ॥ **सौगतास्त्वित्यादिना** । कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकादविनाभावनियामकदर्शनान्न तददर्शनादिति तदुक्तेरिति भावः । शिंशुपात्वेन वृक्षत्वानुमाने तादात्म्यं नियामकः सम्बन्धो धूमाद्धूमध्वजानुमाने तदुत्पत्तिः ॥ **अस्येदमित्यादि** । यद्यप्यस्येदं कार्यं कारणं संयोगिविरोधिसमवायि चेति लैङ्गिकमिति नवमाध्यायस्थवैशेषिकसूत्रे एकार्थसमवायीति न श्रुतं संयोगिसमवायि चेत्येव श्रवणात्सम्बन्धीत्यपि न श्रुतमिति न यथाश्रुततत्सूत्रानुवादोऽयं तथाऽपि तृतीयाध्यायस्थे संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि चेति तत्सूत्रे एकार्थसमवायिनोऽपि श्रवणेन सूत्रद्वयोक्तार्थस्यैकीकरणेन संयोगिसमवायिनोश्च सम्बन्धित्वेनैक्यविवक्षया चायमनुवादः ।

अत्र कार्यं कारणमित्येक एव सम्बन्धो विवक्षितः । अस्येदं कार्यं कारणमित्येक एव सम्बन्ध इति निबन्धकृद्वचनात् । ततश्च लैङ्गिकनिमित्तसम्बन्धस्य चातुर्विध्यं तत्सिद्धान्त इत्युक्तं भवति । यश्च वैशेषिकैश्चतुष्प्रकारः सम्बन्ध उच्यते । अस्येदं कार्यं कारणं सम्बद्धयेकार्थसमवायिविरोधि चेत्यादि न्यायवाचस्पतिवचनादस्येदं कार्यं कारणं संयोगिविरोधिसमवायि चेति लैङ्गिकामिति सूत्रे चतुर्धा सम्बन्धं नियमयन्तीति किरणावलीकारवचनाच्चेति द्रष्टव्यम् । अत्र कार्याद्धूमादेरग्न्याद्यनुमानम् । कारणाच्च भेरीदण्डसंयोगविशेषाच्छब्दानुमानम् । अन्त्यतन्तुसंयोगात्पटचरमकारणात्पटस्यानुमानम् । यथाविधि कारीर्याद्यनुष्ठानाद्वर्षानुमानम् । संयोगिनः शरीरस्य दर्शनात्त्वगिन्द्रियानुमानम् । वारिसंयुक्तसमवेतादुष्णस्पर्शाद्वारिस्थितेजोऽनुमानम् । एकार्थसमवायिना रसादिना रूपाद्यनुमानम् । स्फोटादेर्विरोधी मन्त्रपाठस्तथा च स्फोटादीनां मन्त्रपाठस्यानुमानमिति विवेकः ॥ मात्रानिमित्तेति । श्लोके मात्राशब्दः स्वभावपरः । न्यायसूत्रवृत्तौ रामभद्रठक्कुरैस्तथाव्याख्यातत्वात् । निमित्तशब्दः कार्यकारणपरः । सहचारिशब्दस्त्वेकार्थसमवायिपरः । स्वस्वामीति सम्बन्धमात्रकीर्तनम् । विरोधीति सामान्यं वध्यघातकैरिति तद्विशेष इत्यपौनरुक्त्यम् । अत्र चन्द्रोदयेन समुद्रवृद्धेः कुमुदविकासस्य च शरदि जलप्रसादेनागस्त्योदयस्य चानुमानम् । मात्रशब्दोक्तं स्वभावनिबन्धनानुमानोदाहरणम् । न चात्रापि तदनन्तरभावित्वमात्रेण कारणत्वमाशङ्कनीयम् । अन्यथासिद्धत्वात् । स्वावयवानामुत्तरदेशप्राप्तिरूपायाः समुद्रवृद्धेः परस्परदलविभागरूपस्य च कुमुदविकासस्य पूर्वरूपनिवृत्तावुत्तररूपाद्युत्पादलक्षणस्य जलप्रसादस्य तत्कालसन्निपातस्वकारणाधीनकर्मनिबन्धनत्वात् । निमित्तानामुक्तान्येवोदाहरणानि । स्वस्वामीत्यस्य त्वविनाभूतेन भृत्येन स्वेन स्वामिनां तादृशेन स्वामिना च भृत्यस्य स्वस्यानुमानमुदाहरणम् । वध्यघातकभावस्य तु विस्फूर्जतोऽहेर्दर्शनात् । ज्ञाटाधन्तरितस्य नकुलस्यानुमानमुदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥ **नियतसम्बन्धवदेवेति** । अव्यभिचरितसम्बन्धवदेवेत्यर्थः ॥ **न त्विति** । तस्याव्यापकत्वादिति भावः । ननु व्याश्रययोः सम्बन्धस्यैवानुपपत्त्याऽव्यभिचरितसम्बन्धस्य सुतरामसिद्धेः सम्बन्धसामान्यस्याप्यव्यापकत्वान्न तस्यापि प्रयोजकत्वमित्यतोऽविनाभावमात्रस्यैवाव्यभिचरितसम्बन्धरूपत्वात्तस्य च कृतकत्वानित्यत्वादावेकाश्रयतामन्तर्भाव्यभवनवद्धूमाग्न्यादौ भिन्नाश्रयत्वेऽपि तत्सम्भवान्नानुपपत्तिरिति न ह्याशैवात्र साधिकेत्येतद्व्याख्यानावसरे प्रपञ्चयिष्याम इत्याह ॥ **एतच्चेति** । यद्वा ननु तादात्म्यतदुत्पत्त्यादिरूपसम्बन्धविशेषवदे-

वानुमानं किन्न स्यादित्यतो भक्तिपादे रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाऽभ्युदिता यत इत्यादिना कृत्तिकोदयादे रोहिण्युदयासत्त्यादावनुमानत्वास्थित्या तत्र चाविनाभावरूपाव्यभिचारसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि तादात्म्यादिरूपपरपरिगणितसम्बन्धविशेषस्य तत्रासत्त्वेनाव्यापकत्वान्न तदित्याह ॥ एतच्चेति। यद्वा व्याप्यं चेदनुमानं तदा धूमः शब्दानित्यत्वेऽप्यनुमानं स्यात्तस्याप्यग्निना व्याप्तत्वादित्यत आह ॥ एतच्चेति। व्याप्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन यो येन व्याप्तः स तस्मिन्ननुमानमित्यर्थसिद्धेर्नातिप्रसङ्ग इत्यनुपदमेवोपपादयिष्याम इत्यर्थः। व्याप्तिशब्दस्य प्रसिद्धार्थे सत्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तस्यास्तदुपयोगित्वेऽपि तत्त्वाभावादित्यतो व्याप्तिशब्दमव्यभिचरितसम्बन्धवल्लिङ्गपरतया व्याचष्टे ॥ विशेषणेति। अत्र पक्षे प्रसिद्धार्थपरित्यागो भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति। क्तिच्क्तावादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति वचनान्न गुरोश्च हल इत्यकारेण स्त्रियां क्तिन्निति क्तिन्निषेध इति भावः। ननु व्याप्तिशब्दस्य कर्मसाधनत्वे व्याप्तिः साऽनुमेति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते। भावसाधनत्वे तु कथं तदित्यत आह ॥ तथात्व इति ॥ व्याप्तिरेवेति। दधित्रपुसम्प्रत्यक्षो ज्वर इत्यादाविव तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः ॥ उपपादयिष्यत इति। व्याप्यत्वे व्याश्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणमित्यादिना भक्तिपाद इति शेषः। पक्षधर्मताया अनुमानाङ्गत्वनिरासस्यापि किं प्रयोजनमित्यतः शाबरोक्तानुमानलक्षणनिरास एव तत्प्रयोजनमिति भावेन तदनुवदति ॥ एतेनेति। यद्यप्यनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरित्यनुमानलक्षणं भाष्ये बाधितमिति न श्रुतं तथाऽप्यसन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिज्ञासितम्। ताद्रूप्येण परिच्छेदस्तद्विपर्ययतोऽपि चेत्येतद्व्याख्यानरूपवार्तिके ताद्रूप्येनापरिच्छेदस्य तद्विपर्ययतोऽप्यपरिच्छेदस्य चासन्निकृष्टशब्दार्थतया व्याख्यानादेव युक्तं तदनुवादोऽयमबाधितमितीति द्रष्टव्यम्। ज्ञातः सम्बन्धनियमोऽविनाभावो येन स तथोक्तस्तस्य पुंस एकदेशस्य दर्शनाद्धूमादिरूपलिङ्गविशिष्टधर्म्येकदर्शनादेकदेशान्तरेऽग्न्यादिरूपलिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशान्तरेऽबाधितं ज्ञानमनुमानमित्यर्थः। एकस्यैव खलु पर्वतस्यैकदेशदर्शनेनैकदेशोऽनुमीयते यथाऽऽहुर्वार्तिककृतः। स एव चोभयात्माऽयं गम्यो गमक एव च। असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधक इति। यद्यपि प्रमाता ज्ञातसम्बन्ध एकदेश्यथवोच्यते। कर्मधारयपक्षे वा सम्बन्धिन्येकदेशता। द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धमुपलब्धं परस्परम्। तस्यैकदेशशब्दाभ्यामुच्येते सुमुदायिनावित्यादिना वार्तिककृद्भि-

बहुविधं भाष्यं योजितम् । तथाऽपि विस्तरभयादेकैव रीतिरत्र दर्शितेत्यवधेयम् । एतेनैत्यतिदिष्टांशमेव विशदयति ॥ **एकदेशेति** । एकधर्मिते-त्यर्थः । वैशेषिकोक्तलक्षणनिरासपरत्वेनापीदमेव मूलं योजयितुं तत्सम्मतं लक्षणमनुवदति ॥ **यदुक्तमिति** । कुतोऽस्य लक्षणस्य तत्सम्मततावग-तिरित्यतस्तद्वाक्यादेवेत्याशयेन तदुदाहरति ॥ **यथेति** । अनुमेयेन सम्बद्धमनुमितिक्रियया व्याप्तुमिष्टतमेन साध्यधर्मविशिष्टेन धर्मिणा सम्बद्धं सर्वस्मिन्पक्षे सम्बद्धं पक्षधर्मतावदिति यावत् । एवं चतुर्विधाः परमाणवो नित्या गन्धवत्त्वादिति भागासिद्धिं परिहरति ॥ **तदन्वितेति** । अनु-मेयधर्मवति सपक्षे सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धं सपक्षे सदिति यावत् । तथा तदभावे तस्यानुमेयस्याभावो यस्मिन्नसौ तदभावः साध्याभाववान्वि-पक्षस्तत्र नास्त्येव सर्वथा व्यावृत्तं विपक्षाद्व्यावृत्तमिति यावत् । एवंविधं यल्लिङ्गं तदप्रसिद्धस्यार्थस्यानुमापकमिति काश्यपः कश्यपात्मजः कणादोऽब्रवीदिति । विपरीतमतो यत्तस्यादेकेन द्वितं येन वा विरुद्धासिद्धसन्दिग्धलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीदित्युत्तरश्लोकस्थेनान्वयोऽवगन्तव्यः । नन्वत्र व्याख्यातप्रकारेण पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षाद्व्यावृत्तिलक्षणरूपत्रयस्यानुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते तदभावे च नास्त्येवेत्यनेन लाभेऽप्यबाधितवि-षयत्वासत्प्रतिपक्षत्वलक्षणरूपद्वयसमर्पकस्यांशस्यात्र श्लोकेऽभावेन तदलाभात्कथं पञ्चरूपात्मकस्यानुमानत्वे श्लोकस्य प्रमाणीकरणमित्यत आह ॥ **अत्रेति** ॥ **विपक्षाद्व्यावृत्त्यभावेनेति** । विपक्षस्यैवाभावान्न तस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति भावः ॥ **सपक्षे सत्त्वाभावेनेति** । केवलव्यतिरेकिणः सपक्ष-स्यैवाभावान्न सपक्षे सत्त्वमिति भावः ॥**अव्यापकत्वादिति**। पञ्चरूपोपपन्नत्वस्य तत्राभावादिति भावः । ननु पञ्चरूपोपपन्नत्वं नानुमानसामान्यलक्षणं ब्रूमः। येन केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोस्तदभावादव्याप्तिः स्यात् किन्त्वन्वयव्यतिरेकिरूपानुमानस्यैवेदं लक्षणं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोस्तु तत्र तत्र सम्भ-वद्यथानुरूपोपपन्नत्वमेव । अत एवोदाहृतश्लोकोऽपि नानुमानसामान्यलक्षणपरः किन्त्वनुमेये सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्वित इत्यन्वयिनो लक्षणम् । इदमेव च तद-भावे च नास्त्येवेति सहितं व्यतिरेकिणः समुदितं त्वन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमित्यंशभेदेन केवलान्वय्यादित्रितयलक्षणसमर्पकत्वेन किरणावलीकृता व्याख्या-तत्वात्कथमव्याप्तिरिति शङ्कते॥ **क्वचिदिति** । तथा सत्यननुगतत्वेन चतूरूपोपपन्नत्वादेरनुमानशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वायोगादनुगतरूपाभावो विलक्षणेषु केवलान्वय्यादिष्वनुमानशब्दस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति परिहरति ॥ **एकेति** । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतत्वमेवानुमानसामान्यलक्षणं तच्च त्रिष्वस्तीति सामा-

न्यलक्षणयोगादेव व्यवहारोपपत्तिः । न चैवमनुमानलक्षणकारिकायामनुमेयेन सम्बद्धमित्यादिना पक्षधर्मत्वादिरूपसमर्पणमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । अनुमानत्वप्रयोजकव्याप्तिपक्षधर्मत्वौपयिकत्वेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यादिति भावेन शङ्कते ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वेनेति । न च सपक्षे सत्त्वं विनाऽपि व्यतिरेकिणो व्याप्त्यादिमत्त्वे भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादेरसाधारणस्यापि तस्यादिति वाच्यम् । सपक्षहीनस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिमात्रेण व्याप्त्यादेरविकलत्वात् ॥ पक्षधर्मताया अपीति । व्यधिकरणस्यापि नदीपूरस्य वृष्ट्यनुमापकत्वदर्शनादिति शेषः । तथा चानुमेयेन सम्बद्धमित्यस्यानुमानाङ्गसमर्पकत्वाभावात्कारिकायां तदंशस्य वैयर्थ्यमेवेति भावः । ननु पक्षधर्मताया अप्रयोजकत्वे क्वचिद्धेतौ पक्षीयसाध्यसामानाधिकरण्याभावेऽपि व्याप्तिर्वाच्या । न च सा सम्भवति । व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वादित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः स्यान्न चैवं किन्त्वन्यैवेत्याह ॥ अविनाभाव इति । ननु नञो भिन्नक्रमत्वेन साध्येन विना साधनस्याभावो वाऽविनाभावोऽभिमतो यथाश्रुतक्रमत्वेन साध्येनाविना साध्यसाहित्येन साधनस्य भावो वा । नाद्यः । केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापातात् । साध्याभावे साधनाभावस्य व्यतिरेकव्याप्तित्वेन त्वन्मतेऽनुमानाङ्गत्वाच्च । नान्त्यः । साध्यसाहित्यस्य व्यभिचारिण्यपि सत्त्वात् । न चास्मिन्पक्षे साध्यसाहित्यनियमोऽभिप्रेतः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायात् । अन्यथा साध्यसाहित्यमित्येतावता पूर्तेस्तत्प्रयोगवैयर्थ्यम् । अतिशयश्च नियम एव । एतदेव चाभिप्रेत्याविनाभाव इत्यस्य साहचर्यनियम इति यावदिति तात्पर्यमुक्तं पद्धतौ । तत्कथं व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथा सति नियमस्य निरुच्यमानव्याप्तिरूपत्वेनात्माश्रयप्रसङ्गात् । न च नियमो नाम न व्याप्तिरभिमता । नियतः सम्बन्धो व्याप्तिर्नियमश्चाव्यभिचार इति वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वात् । अतो नात्माश्रयत्वं नापि व्यभिचारिसाधारण्यमिति वाच्यम् । भिन्नदेशकालयोरधोदेशनदीपूरोर्ध्वदेशवृष्ट्योर्देशतः कालतो वा साहित्येन तत्राव्याप्त्यापातादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । यद्देशकालसम्बद्धस्य यस्य यद्देशकालसम्बद्धेन येन विनाऽनुपपत्तिस्तस्य तेन सा व्याप्तिः । अनुपपत्तिश्चाघटनं प्रमाणविरोध इति यावत् । उक्तं हि प्रमाणलक्षणटीकायामनुपपत्तिश्चासम्भव इति । यत्तु विमतो गौर्गवयसदृशो गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वादिति प्रमाणलक्षणटीकायां हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यसम्पादनं तत्परमतमाश्रित्य । अत

एव तत्रैव प्रयोगसम्भवादित्युक्तम् । पद्धतौ चासौ गौरेतत्सदृशोऽस्य गवयस्य तद्गोसदृशत्वादिति वैय्यधिकरण्येनैव प्रयुक्तम् । अत एवोत्तरत्र रोहिण्युद आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यत इति मौलव्याधिकरणप्रयोगे कालादिपक्षीकारेणैकाधिकरण्यमाशङ्क्यैवं प्रयोगविपरिणामे प्रमाणं नेत्येव वक्ष्यति । इयमेव च व्याप्तिः साध्येन विना साधनस्याभावोऽनुपपत्तिरिति भावेनाविनाभाव इत्युच्यते । इयं च धूमादिसर्वानुमानेष्वनुगतेति नाव्याप्तिः । ननु धूमस्य न तावद्वन्हिसामान्यं विनाऽनुपपत्तिः । तया पर्वतीयवन्ह्यसिद्धिप्रसङ्गात् । नापि पर्वतीयवन्हिं विना । पर्वतीयवन्ह्यसिद्धौ तेन विनाऽनुपपत्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् । सिद्धौ च तस्या एवानुमितिरूपफलत्वेन तत्करणत्वायोगादिति चेन्न । तथा सति परपक्षे धूमस्य वन्हिसामानाधिकरण्यमपि वन्हिसामान्येन तेन पर्वतीयवन्ह्यसिद्धेः । पर्वतीयवन्हिना चेत्तदसिद्धौ तत्सामानाधिकरण्यस्य दुर्ज्ञानत्वात् । सिद्धौ च तस्या एवानुमितिरूपफलत्वेन तत्करणत्वायोगादिति साम्यात् । यदि च धूमसामान्यस्य वन्हिसामानाधिकरण्यज्ञानं कारणं वस्तुगतपर्वतीयस्य वन्हेर्वन्हित्वेन ज्ञानं फलम् । वन्हेः पर्वतीयसिद्धिस्तु पक्षधर्मताबलादिति मन्यसे तर्हि धूमसामान्यस्य वन्हिसामान्येन विनाऽनुपपत्तिज्ञानं कारणं वस्तुगत्या पर्वतीयस्य वन्हेर्वन्हित्वेन ज्ञानं फलम् । वन्हेः पर्वतीयसिद्धिस्तु समुचितदेशसिद्धिबलादिति समः समाधिः । न चेयं व्यतिरेकव्याप्तिः । वृष्टिरूपसाध्याभाववत्यधोदेशे पूररूपसाधनाभावस्याभावेन व्यतिरेकव्याप्त्यभावेऽपि पूरे वृष्टिं विनाऽनुपपत्तिदर्शनात् । किञ्च वन्हिं विनाऽनुपपत्तिर्धूमगता व्यतिरेकव्याप्तिश्च वन्ह्यभावगतेति कथं तयोरभेदः । वन्ह्यभावस्य धूमाभावेन व्याप्तिरपि धूमाभावं विनाऽनुपपत्तिरेव । सा च वन्ह्यभावेन धूमाभावे साध्ये व्याप्यगतत्वादन्वयव्याप्तित्वेनैवाङ्गम् । धूमेन वन्हौ साध्ये तु धूमानिष्ठत्वान्न साक्षादङ्गम् । न च केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । तत्र साध्याभावासत्त्वादेव साध्यभावे सति साधनस्य योपपत्तिस्तदभावरूपानुपपत्तेः सत्त्वात् । मन्मतेऽप्रामाणिकस्यापि निषेधप्रतियोगित्वात् । तथा च रसस्य समानदेशकालेन रूपेण विनैव पाकजरूपादेः समानदेशेन भिन्नकालेन पाकेन विनैव च कृत्तिकोदयस्याभिन्नकालभिन्नदेशया रोहिण्युदयासत्त्या विनाऽधोदेशनदीपूरस्य भिन्नदेशकालोर्ध्वदेशवृष्ट्या विनाऽनुपपत्तिरस्तीति सामानाधिकरण्य इव वैय्यधिकरण्येऽप्युक्तरूपा व्याप्तिर्युक्ता । प्रत्युत नदीपूरादौ सामानाधिकरण्य एवोक्तरूपा व्याप्तिरयुक्ता । न ह्यूर्ध्वदेशगतो नदीपूर ऊर्ध्वदेशगतां वृष्टिं विनाऽनुपपन्न इति सङ्क्षेपः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । ननु व्याप्तिरेव सेत्स्यतावतैव पक्षधर्मताया अनङ्गत्वो-

पपादनपुरःसरमुक्तविवरणान्मूले तुशब्दस्यानर्थक्यमित्यतः परोक्तव्याप्तिद्वैविध्यनिरासार्थत्वात् तदिति भावेन तद्द्वैविध्यपक्षनिरासपरतया तुशब्दं योजयितुं तं पक्षमनुवदति ॥ **सा द्विविधेत्यादिना** ॥ **अन्यथेति** । अन्वयव्याप्तिमात्रस्यागमकत्व इत्यर्थः ॥ **किञ्चेति** । अन्यगतया व्याप्त्याऽन्यस्यागमकत्वादिति भावः । ननु गमकत्वेऽन्वयव्यतिरेकव्याप्त्यनुगतं व्याप्तित्वमेव तन्त्रम् । न तु स्वनिष्ठव्याप्तित्वं गौरवात् । तच्चाभावगताया अपि व्याप्तेरस्त्येवेति युक्तमभावगताया अपि व्याप्त्याऽभावस्य गमकत्वमित्यतो न व्याप्तित्वमात्रं तन्त्रम् । तथात्वे धूमगतया वन्हिव्याप्त्या कृतकत्वस्यानित्यत्वगमकत्वापातात् । ततश्च स्वनिष्ठव्याप्तित्वमेव तन्त्रमिति वक्तव्यत्वेन नाभावनिष्ठव्याप्त्याऽभावस्य गमकत्वनिर्वाह इत्याशयेनाह ॥ **अन्यगतयेति** । नन्वन्वयिनि स्वनिष्ठा व्याप्तिस्तन्त्रं व्यतिरेकिणि स्वभावगतैव । न चोक्तातिप्रसङ्गः । प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वेन तदप्रसङ्गादिति शङ्कते ॥ **यदभावयोरिति** ॥ **अन्यातीति** । व्यतिरेकिणीति शेषः ॥ **यदभाव इति** । तथा च व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तेरनुमानेन व्यतिरेकिणि लिङ्गस्य व्याप्यत्वमस्त्येवेति नाव्याप्तिरिति भावः । अस्तु तर्हि तत्रैवोपयोग इत्यतो यत्रोपयोगो न तत्र सा व्यतिरेकव्याप्तिरित्याह ॥ **तत्र चेति** । वन्ह्यभावेन धूमाभावसाधने व्यतिरेकव्याप्तिरुपयुज्यत इति द्वितीयमभ्युपगमेन गूढाभिसन्धिः परिहरति ॥ **द्वितीय इति** । तर्हि व्याप्तिद्वैविध्यासिद्धेः कथं तन्निरास इत्याशयमजानानः शङ्कते ॥ **किन्नामेति** । अभिसन्धिमुद्धाटयति ॥ **साऽपीति** । व्याप्तिद्वैविध्यनिरासार्थस्तुशब्द इत्युक्तं तत्र किं तन्निरासस्यापि प्रयोजनमित्यतः परोक्तानुमानत्रैविध्यनिरास एव तत्प्रयोजनं व्याप्तिद्वैविध्यप्रयुक्तत्वात्तत्त्रैविध्यस्य तदभावे सम्भवादित्याह ॥ **एतेनेति** । एतेनेत्यतिदिष्टांशमेव दर्शयति ॥ **व्यतिरेकव्याप्तेरिति** । ननु यद्यनुमानत्रैविध्यं न स्यात्कथं तर्हि प्रमाणलक्षणटीकायां त्रिविधमनुमानमिति तत्त्रैविध्योक्तिः । न चासौ परमतानुवादः । तथा सति सर्वत्र निर्दोषत्वानुवृत्तेर्न बाधितादौ प्रसङ्गः । तत्पुनर्द्विविधं दृष्टं सामान्यतो दृष्टं चेत्याद्युत्तरग्रन्थास्वारस्यप्रसङ्गात् । न हि परमतलक्षणेषु स्वमूलोक्तसामान्यलक्षणगतनिर्दोषत्वानुवृत्त्याऽतिव्याप्तिपरिहारो युज्यते । न वा परोक्तविभागेन स्वकृतविभागस्य पुनर्विभागत्ववचनं सङ्गच्छते । यदि चात्र व्याप्तिद्वैविध्यं तुशब्देन व्यवच्छिनत्तीति कण्ठत उक्तेस्तद्द्वैविध्यं नास्तीति मतं कथं तर्ह्यविनाभावो व्याप्तिः सा द्विविधाऽन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्चेति तद्द्वैविध्यं तत्रोक्तं सङ्गच्छते ।

न चैतदपि परमतानुवादः । यदुक्तं निर्दोषं प्रमितं लिङ्गमनुमानमिति तद्युक्तमित्यादिना व्याप्तिरुपपत्तिमूलमिति मूलमवतार्य तद्व्याख्यानावसरे युक्तं लक्षणमित्यन्ते ग्रन्थसन्दर्भे मध्यपतितव्याप्तिद्वैविध्योक्तेः परमतानुवादत्वस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । अत एव केचिदित्यादि क्वाचित्कपाठकल्पनमपास्तम् । तथा सत्यत्रैव तत्रापि तद्दूषणप्रसङ्गात् । एवं वैधर्म्यदृष्टान्ततत्ताद्विरोधवैधर्म्योदाहरणादीनि व्यतिरेक्यनुमानाद्यङ्गीकारज्ञापकानि बहूनि तत्र तत्र सन्तीति कथमत्र तन्निराकरणमिति चेत् । मैवम् । भावानवबोधात् । न ह्यत्र केवलव्यतिरेकिस्वरूपमेव निराक्रियते किन्नाम व्यतिरेकव्याप्त्या प्रकृतसाध्यगमकरूपमेव केवलव्यतिरेकि । अत एव तथैव दूषितम् । व्यतिरेकव्याप्त्यनुमेयान्वयव्याप्त्या गमकं तु केवलव्यतिरेकि प्रमाणलक्षणटीकाभिप्रेतमत्राप्यनुमतमेव । अत एव कथं तर्हि केवलव्यतिरेकिणो गमकत्वमित्यादिना तथैव वक्ष्यति पद्धतावपि । कथं तर्हि केवलव्यतिरेकिणः संव्यवहार इत्यादिना तथैवोक्तम् । व्याप्तिद्वैविध्यं तु तदैतद्द्वैविध्यं तुशब्देन व्यवच्छिनत्तीति साक्षादेवात्र पद्धतौ च निराकृतम् । तथा च साक्षादन्वये गमकरूपैव व्यतिरेकव्याप्तिरत्र पद्धतौ च निराकृता । न त्वन्वयव्याप्त्यनुमापिकेति न कोऽपि विरोध इति सङ्क्षेपः ॥

तदभावेति । तदभावस्य व्यापकीभूतो भावो यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । तथा च तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिति हेतुर्द्रष्टव्यः । अत एव पद्धतौ तथैव निर्दिष्टमिति बोध्यम् । ननु साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वानुमानमपि व्यतिरेकिरूपमेव, अन्वयाप्रतीतेः । प्रतीतौ च तत एव साध्यव्याप्यत्वेन प्रथमोपस्थितात्प्रकृतसाध्यसिद्धौ जातायां सिद्धसाधनेन व्यतिरेकितयोक्तस्यानुमानान्तरस्यानवकाशाद्व्यतिरेकिरूपत्वे च तस्याप्युक्तक्रमेण साध्यव्याप्यत्वानुमित्या तद्वदेव व्यतिरेकव्याप्त्यनुमेयव्याप्तिकत्वरूपं व्यतिरेकित्वं वाच्यं तस्याप्येवमित्यनवस्था स्यादिति चेन्न । अपक्षधर्मे वा पक्षधर्मेऽपि तत्त्वेनाज्ञाते वा साध्यव्याप्यत्वव्याप्तिग्रहसम्भवेनोक्तविधसाध्यव्याप्यत्वेन प्रथमोपस्थितधर्मेण जीवच्छरीरे सात्मकत्वानुमित्या सिद्धसाधनत्वासम्भवेनोक्तरूपव्यतिरेकिप्रवृत्तेरनुकूलत्वात् । किञ्च सामान्यव्याप्तेर्धूमादावेव ग्रहसम्भवेन सिद्धसाधनशङ्का नावकाशं लभते । अत एव वक्ष्यति । यो यदभावव्यापकाभावः स तद्व्याप्तो यथा धूमोऽग्निनेति । पद्धतावपि यदभावव्यापकाभावप्रतियोगि तत्तेन व्याप्तं यथा धूमवत्त्वमग्निमत्त्वेनेत्येवोक्तमित्यवधेयम् ॥ **अन्यथेति** । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्यत्सात्मकं न

भवति तत्प्राणादिमन्न भवतीत्येवमित्यर्थः ॥ **विवेकिनामिति** । विवेकिनां प्रतिपाद्यानां विनाऽपि प्रयोगान्तरमेतावन्मात्रेणैव साध्यसाधनभावस्फुट-प्रतीतिकतया वा प्रतिपादकानां सङ्ग्रहरुचितया वेत्यर्थः । ननु धर्मत्वसाम्येऽपि कुतः । कयोश्चिदेव व्याप्तिर्व्याप्तिरूपसम्बन्धस्योभयसाधारणत्वात् । कुतो धूमस्यैव व्याप्यत्वमग्नेश्च व्यापकत्वमित्यत आह ॥ **द्विविधा हीत्यादिना** ॥ **यथेति** । अयं च पररीत्यैव दृष्टान्तः । यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तेः परैरङ्गीकारात् । स्वमते नैवं व्याप्तिः । कृतकस्यापि पुराणादेर्नित्यत्वेनोक्तव्याप्तेस्तत्र व्यभिचारात् । अत एवात्रारुच्या स्वपरसम्प्रतिपन्नं दृष्टान्ता-न्तरमाह ॥ **स्वातन्त्र्येति** । आदिपदेन गोत्वाश्वत्वादिपरिग्रहः ॥ **तेऽपि त्रिविधा इति** । चतुष्टयी खलु धर्माणां गतिरिति पद्धतौ तच्चतुष्ट्वा-भिधानं तु साक्षात्परम्परा विभाजकोपाधीनेकीकृत्य चतुष्ट्वादेवेति न तद्विरोध इति द्रष्टव्यम् । भूतत्वपरिहारेण मूर्तत्वस्य मनसि मूर्तत्वपरिहारेण च भूतत्वस्याकाशे सत्त्वस्य परैरङ्गीकारेण तद्रीत्यैतद्दृष्टान्तोपपत्तावपि स्वरीत्या भूताकाशस्य मूर्तत्वेन भूतत्वस्य मूर्तत्वपरिहारेणावर्तमानत्वात् । अमूर्तस्याव्याकृताकाशस्य च भूतत्वाभावेन भूतत्वमूर्तत्वयोः परस्परपरिहारेणावर्तमानत्वेनैतद्दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेस्तादृशं दृष्टान्तमाह ॥ **पुरुषत्वेति** । तयोः पुरुषविशेषे समावेशेऽपि पाचकत्वस्य पुरुषत्वपरिहारेण स्त्रीषु वृत्तेः पुरुषत्वस्यापि पाचकत्वपरिहारेणापचति पुरुषे वृत्तेर्दर्शना-दिति भावः । सत्ताजातेः परैरङ्गीकृतत्वेन तस्या द्रव्यत्वव्यापकत्वस्य तद्रीत्या सम्भवेऽपि स्वमते तदनङ्गीकारेण तस्याः स्वपररीत्या दृष्टान्तत्वा-नुपपत्तेस्तादृशदृष्टान्तमाह ॥ **धूमवत्त्वेति** । कृतकत्वानित्यत्वयोः सत्तानुप्रवेशाङ्गीकारात्परमते तयोस्तुल्यवृत्तित्वेऽपि कृतकत्ववत्यपि पुराणा-दावुक्तरीत्याऽनित्यत्वाभावेन ॥ **आद्यानामिति** । परस्परपरिहारेणैव वर्तमानकृतकत्वानित्यत्वादीनामित्यर्थः । कृतकत्वानित्यत्वयो-स्तुल्यवृत्तित्वस्य स्वरीत्याऽसम्भवात्स्वपररीत्या दृष्टान्तमाह ॥ **गुरुत्वेति** । अत्रादिपदेन निषिद्धत्वपापसाधनत्वादेः परिग्रहः ॥ **द्वितीयानामपीति** । सङ्कीर्णानां भूतत्वादीनामित्यर्थः ॥ **तृतीयेष्विति** । परापरभावावस्थितेषु सत्त्वद्रव्यत्वादिष्वित्यर्थः ॥ **अपरे-षामिति** । न्यूनवृत्तीनामित्यर्थः ॥ **परेषामिति** । अधिकवृत्तीनामित्यर्थः ॥ **चतुर्थास्त्विति** । तुल्यवृत्तयः कृतकत्वानित्यत्वादय इत्यर्थः । ननु कथं कृतकत्वानित्यत्वादीनां परस्परपरिहारेणैव वृत्तिः । कथं च भूतत्वमूर्तत्वादीनां साङ्कर्यं कथं च धूमवत्त्वाग्निमत्त्वादीनां परापरभावेनाव-

स्थितिः कथं च कृतकत्वानित्यत्वादीनां तुल्यवृत्तित्वमित्यतः पद्धत्युक्तरीत्या तदुपपादनीयमित्याशयेनाह ॥ **इति सङ्क्षेप इति** । यद्यप्यमुभा युक्ति-रेवोक्ता व्याप्तिरेव सेत्येतावतैवानुमानलक्षणस्य सङ्क्षेपेणोक्तिरुत्तरग्रन्थस्तु न लक्षणपर इत्यनेन ध्वनयति । तर्हि लक्षणकारिकायां तदंशस्य लक्षणांश-समर्पकत्वाभावादानर्थक्यमित्यतस्तादितिकर्तव्यतासमर्पकत्वाच्च तदिति भावेनेतिकर्तव्यतासमर्पकतया तमंशं योजयितुं तन्निवर्त्यामाशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । सर्वेषां बहिर्वर्तिनामिव गृहान्तर्वर्तिनां पुरुषाणामपीत्यर्थः । अज्ञातप्रत्यक्षस्यापि पुरुषस्य स्वरूपसत्प्रत्यक्षे साक्षात्कारजनकत्वनदज्ञात-धूमस्यापि पुरुषस्य स्वरूपसत्पर्वतीयधूमे वन्हिज्ञानजनकत्वावश्यम्भावादिति भावः ॥ छ ॥ **व्याप्यमिति** । इदं च मूले व्याप्तिशब्दस्य कर्मसाधन-त्वमाश्रित्य व्याख्यानमिति बोध्यम् । भाष्यकारीयं व्याप्तिस्मरणसापेक्षस्य व्याप्यज्ञानस्यानुमानत्ववर्णनं मतान्तरनिरासार्थमित्याशयेन न्यायमतमुत्था-पयति ॥ **लिङ्गेति** । अयं चाग्निना व्याप्तधूमवानितीत्युपलक्षणम् । अयं धूमो वन्हिव्याप्य इतीत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यः प्राभाकरः ॥ **अनुमान-सममिति** । अनुमितिजननाय पर्याप्तमित्यर्थः । उक्तरूपज्ञानद्वयस्यानुमितेश्चान्तरावशिष्टज्ञाने मानाभावाज्ज्ञानद्वयस्य हि स्वरूपं पूर्वभावित्वं नियमश्च क्लृप्त एव । विशिष्टज्ञानवादिनाऽपि तद्धेतुत्वेन ज्ञानद्वयस्वीकारात् । अनन्यथासिद्धिमात्रमेव कल्प्यमिति लाघवम् । विशिष्टज्ञाने चतु-ष्टयमपि कल्प्यमिति गौरवमिति भावः । ननु ज्ञानद्वयादप्येकस्य विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं लघ्विति विपरीतमेव गौरवमित्यत्रो युगपदुपस्थिते हि वस्तुद्वये लाघवगौरवचिन्तावसरः । प्रकृते च विशिष्टज्ञानस्यैवासिद्धेर्न तदवसर इति ज्ञानद्वयस्य क्लृप्तत्वप्रदर्शनपूर्वकं तृतीयज्ञानस्याक्लृप्ततामुपपाद-यति ॥ **तत्रेत्यादिना** ॥ **प्रथमं ज्ञानमिति** । यो धूमवानसावग्निमानिति महानसादौ व्याप्त्यनुभवरूपं धूमज्ञानमित्यर्थः । आद्यो नैयायिकः ॥ **विशकलितेति** । व्याप्तिज्ञानं त्वन्मते सामान्यप्रत्यासत्तेरभावात्सन्निकृष्टधूमव्यक्तिमात्रविषयम् । पक्षधर्मताज्ञानं त्वगृहीतव्याप्तिकधूमविषयम् । एवञ्च कश्चिद्धूमोऽग्निव्याप्यः पर्वतश्च धूमवानिति ज्ञाने विशकलिते भिन्नविषये एकधर्मिनिष्ठत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वाविषयके इति यावत् । अनुमितिं न भावयतो नोत्पादयत इत्यर्थः ॥ **परस्परवार्तानभिज्ञयोरिति** । स्वतन्त्रस्वस्वविषयमात्रपर्यवसितयोरित्यर्थः । अन्यथा किञ्चित्प्रमेयं वन्हिव्याप्यं पर्वतश्च प्रमेयवानिति ज्ञानद्वयमप्यनुमितिहेतुः स्यात् । न च प्रमेयत्वं वन्हिव्याप्यत्वावच्छेदकत्वेन न गृहीतं धूमत्वं तु

तदवच्छेदकत्वेन गृहीतमिति वैषम्यान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धूमत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वं हि व्याप्येन सह व्याप्तिः । अन्यस्य प्रकृतानुपयोगात् । न च व्याप्तिग्रहणकाले धूमस्याग्निनेव धूमत्वस्य धूमनिष्ठया वन्हिव्याप्त्या सह व्याप्तिर्गृहीता पक्षधर्मे व्याप्तिग्रहप्रस्तावोक्तरीत्या व्याप्तिग्राहकसामग्रीसत्त्वेन वन्हिना व्याप्तिग्रहसम्भवेऽपि व्याप्तिग्रहसामग्रीविरहेण व्याप्तिधूमत्वयोर्व्याप्तिग्रहस्यासम्भवदुक्तिकत्वादिति भावः॥ **सङ्कलिते इति** । एकधर्मिनिष्ठत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वावगाहिनीत्यर्थः ॥ **सङ्कलयतीति** । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरेकधर्मिनिष्ठत्वं सम्पादयतीत्यर्थः ॥ **वृत्त्येति** । व्यापारेणेत्यर्थ इति निबन्धः । व्यापारश्च तृतीयलिङ्गपरामर्शरूप इति तद्धर्षमानः॥ **न स्वरूपेणैवेति** । नोक्तज्ञानद्वयसमवायितामात्रेणेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **तदेवेति** । तृतीयज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ **पूर्वेणेति** । तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोरसत्त्वे तत्साध्यविशिष्टज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **वचनादिनैवेति** । आप्तवचनादिनैवेत्यर्थः । अदृष्टादिहेत्वन्तरपरिग्रहायादिपदम् ॥ **प्रतिसन्धानात्मकमिति** । विशिष्टविषयकमित्यर्थः । अत्रैवानुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ **यथेति** । ननु सहचारदर्शनस्य व्यभिचारिसाधारणत्वात्प्रत्यक्षस्य व्याप्तिसापेक्षत्वेनानवस्थापत्त्याऽनुमानस्याप्तेरनुमानेन निश्चेतव्यत्वेनानवस्थापत्त्यैवाप्तवाक्यस्य च व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवेन ग्राहकाभावाद्व्याप्तिग्रह एव न सम्भवतीति न तस्यानुमानाङ्गत्वमित्याशयेनाक्षिपति ॥ **नन्विति** । प्रत्यक्षानुमानागमानामेव व्याप्तिग्राहकतया तदाभावासिद्धेर्युज्यते व्याप्तिग्रह इति युक्तं तस्यानुमानाङ्गत्वमित्याशयेन परिहरति ॥ **यथायथमिति** । प्रत्यक्षानुमानागमानामपि प्रत्येकं सार्वत्रिकव्याप्तिग्राहकत्वस्य बाधितत्वेनानुपपत्तावपि धूमादौ प्रत्यक्षस्य व्यतिरेकिप्रयोगानुमानस्य ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादावागमस्यैत्येवं स्वस्वयोग्यविषये तद्ग्राहकत्वं नानुपपन्नमित्याशयेन यथायथमिति विशेषणम् । ननु साहचर्यदर्शनस्य व्यभिचारसाधारणत्वान्न प्रत्यक्षस्य धूमादौ व्याप्तिग्राहकत्वमन्यथाऽन्यादावपि धूमादिव्याप्तिग्राहकत्वापातात् । ननु व्यभिचारानुपलम्भे सति सहचारदर्शनं व्याप्त्यध्यवसायहेतुरित्यभिमतमतो नातिप्रसङ्ग इति चेत् । किं सकलदेशकालनिष्ठो व्यभिचारानुपलम्भः सहकारितया विवक्षितः किंवा तद्विशेषनिष्ठः । नाद्यः । अस्मदाद्यशक्यत्वात् । नान्त्यः । अतिप्रसङ्गात् । तत्कथं प्रत्यक्षेण व्याप्तिसिद्धिरित्यतो मीमांसासहकृतस्य प्रत्यक्षस्य धूमादावग्न्यादिसम्बन्धं गृह्णतो व्यभि-

चाराभावादेकत्वेन व्याप्तिसाधकत्वस्य यदैवाव्यतिरेकेऽस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवापरा न हीत्यनुव्याख्या व्याख्यानावसरे वक्ष्यमाणत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **यथा चैतदिति** ॥ छ ॥ ननु प्रतिज्ञातार्थेत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च व्याप्त्युक्तेरेव परोपदेशत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य पूर्वत्राप्रतिज्ञाततयाऽनुपपादनीयत्वादित्यत उक्ता व्याप्तिरेव सेत्यनेनैव व्याप्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वेनोक्ततया तदुपपादकत्वेनोत्तरग्रन्थस्यार्थवत्त्वमित्याशयेनोक्तेत्यादिना व्याप्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वाभिधानस्यापि किं प्रयोजनमित्यतः पराभिमतस्य पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनियमनिरासस्तत्प्रयोजनमिति भावेन पञ्चावयववाक्यस्य तन्नियामकप्रसक्तिं दर्शयितुं तत्प्रसङ्गकृततयाऽनुमानविभागमाह ॥ **द्विविधमनुमानमिति** । के ते द्वे विधे इत्यतस्ते दर्शयति ॥ **स्वार्थमिति** । परार्थानुमानस्य स्वार्थानुमानपूर्वकत्वेन तस्याभ्यर्हितत्वात्प्रथमनुद्देश इति बोध्यम् ॥ **व्याप्तिस्मृतिमदिति** । अत्र व्याप्तिस्मृतीति व्याप्तिज्ञानस्योपलक्षणम् । मत्वर्थश्च सम्बन्धः । साहित्यं व्याप्तिज्ञानतत्स्मरणसहितं लिङ्गदर्शनमिति पद्धतावुक्तेरिति ध्येयम् ॥ **परोपदेशापेक्षमिति** । व्याप्तिस्मृतिमद्व्याप्यदर्शनमिति वर्तते । नन्वत्रोक्ताया व्याप्तेरनुमानत्वमित्युच्यते न तु व्याप्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वमिति तत्कथमनेन पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनियमनिरासासिद्धिरित्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ **व्याप्त्युक्तिरेवेति** । ननु व्याप्त्युक्तिवल्लिङ्गोक्त्यादेरपि ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकत्वेन परोपदेशत्वस्य स्थितत्वान्निरासैवकारविरोध इत्यतो नात्रैवकारो व्याप्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वसूचकः किन्नाम पञ्चावयववाक्यमेव परोपदेश इति नियमनिराकरणपर एवेति नोक्तदोष इत्याह ॥ **एवशब्द इति** ॥ **पक्षान्तरेति** । लिङ्गोक्त्यादिरूपपक्षान्तरेत्यर्थः । कुतोऽत्र पक्षान्तरनिवृत्त्यस्याभाव इत्यत आह ॥ **पक्षान्तरस्येति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवेत्यादिनेति शेषः । अस्मिन्पक्षे स्मृतावित्यंशवैयर्थ्यमित्यतो व्याप्त्युक्तेरुक्तविधलिङ्गबोधकत्वानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन तथा तद्योजयितुं बोधकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **अनाश्वासादिति** । आश्वासे च प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानानर्थक्यादिति भावः । ननु प्रतिज्ञातेत्युत्तरवाक्यमुक्ता व्याप्तिरेवेति पूर्वोक्तार्थप्रतिपादकत्वादनर्थकम् । न चेदं तत्प्रतिज्ञातार्थोपपादकत्वान्नानर्थकमिति वाच्यम् । तथाऽपि प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थमित्यंशवैयर्थ्यात्तस्य पूर्वोक्तार्थोपपादकत्वाभावादि-

स्यत इदं तत्प्रतिज्ञार्थोपपादकमेव प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थमित्यंशश्च प्रथमत एव व्याप्त्युक्तेरसङ्गतिशङ्कापरिहारार्थत्वान्नानर्थक इति भावेनासङ्गति- शङ्काप्रदर्शनपुरःसरं तत्परिहारकतया प्रतिज्ञातेत्याद्यंशं योजयन्प्रतिज्ञातार्थोपपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति ॥ नन्विति ॥ अभ्याहार्यमिति । यदोदितेति यदाशब्दश्रवणादिति भावः ॥ आक्षेप इति । उत्तराभावेन प्रश्नार्थत्वासम्भवादिति भावः । नन्वेवमपि कथमसङ्गतिपरिहारः कथं च व्याप्तिवचनमात्रस्य परोपदेशत्वमित्यतस्तदुभयमुपपादयति ॥ एतदुक्तं भवतीति । ननु लिङ्गं तत्र विजानत इत्युत्तरमूलमनर्थकम् । न च लिङ्- गस्य सिद्धत्वबोधनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च तदर्थयोर्हेतूपनययोरानर्थक्यासिद्धिस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तयो- रानर्थक्यवर्णनस्यापि प्रयोजनाभावात् । न च पञ्चावयववाक्यमेव परोपदेश इति पराभिमतपञ्चावयवनियमनिरासार्थं तदिति वाच्यम् । तन्निरास- मेऽपि क्षत्यभावेन तन्निरासस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्रागुक्तस्य व्याप्त्युक्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वोपपादनार्थं तदिति भावेन सहेतुकं नियमपक्ष- मुपपादयितुमुपाक्षिपति ॥ स्यादेतदिति ॥ अनुमानमिति । तथा च व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया लिङ्गानुसन्धानं यावता स्यात्तावतोऽप्यवश्यवक्त- व्यत्वात् । पञ्चावयववाक्येन च वक्ष्यमाणरीत्या तत्सिद्धेस्तन्नियमसिद्धिरित्याखण्डलार्थः । ननु व्यधिकरणयोरपि नदीपूरोर्ध्वदेशवृष्ट्योर्गम्यगमक- भावदर्शनेन पक्षधर्मताया अनावश्यकत्वेन तत्समर्पकहेतूपनययोरानर्थक्यमेवेति कथं पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वानियम इत्यतस्तन्मतेऽपि तदु- पयोगं वक्तुमुपोद्घातमाह ॥पक्षधर्मतामिति ॥ अन्यथेति । लिङ्गस्यासत्तायामित्यर्थः । व्याप्ते रूपादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षधर्मत्वेनासल्लिङ्गधर्मत्वानु- पपत्तेरिति भावः । अस्त्वेवं लिङ्गस्य सत्त्वावश्यम्भावः किमेतावतेत्यत उपोद्घातफलमाह ॥सा चेति । किमयं राजाज्ञेत्यतो विपक्षे दण्डमाह ॥ तथा सतीति ॥यस्यकस्यचिदिति । पर्वतादेरित्यर्थः ॥ सर्वस्यापीति । पर्वतादितोऽन्यस्यापीत्यर्थः । कुत्र किं विवक्षितं यद्धर्मता लिङ्गस्यापे- क्षितेत्युच्यत इत्यत उक्तं व्याप्त्यनुसारेणेति । व्याप्तिग्रहणप्रकारानुसारेणेत्यर्थः । अत एव पद्धतौ तथैव निर्देशः । व्याप्तिप्रकारश्च कयोश्चित्समान- कालदेशयोर्व्याप्तिः । कयोश्चित्समानदेशत्वेऽपि भिन्नकालयोः कयोश्चित्समानकालत्वेऽपि भिन्नदेशयोः कयोश्चिद्भिन्नदेशकालयोः कस्यचित्कादाचि- त्कस्य समानदेशत्वेऽपि सार्वकालीनेन कस्यचित्सार्वकालिकस्य समानदेशत्वेऽपि कादाचित्केन कस्यचित्प्रदेशवर्तिनो व्याप्यवर्तिना कस्यचिद्व्याप्यवर्ति-

नः प्रदेशवर्तिना कयोश्चिदेकावयववर्तिनोरप्यवयवभेदेनेति पद्धत्युक्तरीत्या द्रष्टव्याः । तथा च धूमाग्न्योः समानदेशयोर्व्याप्तिग्रहान्न यस्यक-स्यचिद्धूमवत्त्वादिना तदन्यस्यापि वन्हिमत्त्वप्रसङ्ग इति भावः ॥**प्रमाणजिज्ञासेति** । कस्मादिदं प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमिति प्रमाणजिज्ञासोत्थापनाये-त्यर्थः । तदेवाभिनयेन दर्शयति ॥ **पर्वतोऽग्निमानितीति** ॥ **यत्तावदिति** । इदं च हेतूपनयनिरासपरं मूलं प्रतिज्ञानिरासोपलक्षणमित्यभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम् ॥ **विवादेनेति** । पर्वतादग्निमानयेति नियुक्तः कश्चिद्ब्रूते नाग्निमान्पर्वत इति । अन्यस्त्वग्निमानित्येवं विवादेनेत्यर्थः । न च समयब-न्धादिना विप्रतिपत्तिर्व्यवहितेति वाच्यम् । समयबन्धानन्तरभाविना कुतोऽग्निमानिति प्रश्नेति पुनरपि साध्योपस्थितेरित्यत्र तात्पर्यात् ॥ आकाङ्-क्षेति । कस्मात्प्रमाणादग्निमानिति प्रमाणाकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ **समर्थितत्वादिति** । मानलक्षणादाविति शेषः । एवमुपलक्षितं दोषमभिधायेदानीं मूलो-क्तं दोषं सङ्गमयितुं धूमवत्त्वस्य पर्वतवर्तितयाऽवगतत्वेन तदवगमार्थस्य हेत्वादेरानर्थक्यप्रसक्तावपि तद्वृत्तितयाऽनवगतत्वे तदप्रसङ्गान्न हेत्वादे-र्वैयर्थ्यसमर्पकत्वमस्य वाक्यस्येत्यतो यदि लिङ्गमसिद्धं स्यादित्युत्तरग्रन्थानुरोधेन विकल्पद्वयं कृत्वाऽऽद्यपक्षनिरासपरत्वेन मूलं योजयितुं प्रसञ्जयति ॥ **तथाऽपीति** ॥ **विवक्षितस्थल इति** । तच्च पक्षादिरूपं बोध्यम् । साकाङ्क्षतया प्रसक्तां वाक्याभासतां निराकरोति ॥ **अविशिष्टमिति** । ननु यदि स्मारकमात्रं स्यादित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च हेतूपनययोः स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थक्यमाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन हेत्वादेः स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थक्यशङ्काया एवानुदयात् । न च व्याप्तिवाक्यस्य स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थक्यदर्शनमेव तत्प्रापकमिति वा-च्यम् । व्याप्तिवाक्यस्य व्याप्तिप्रत्यायकतयैव सार्थक्यसम्भवेन स्मारकत्वादिमात्रेण तत्सार्थक्यस्यैवासिद्ध्या तस्य तत्प्रापकत्वायोगादित्यतो व्याप्तिवाक्यस्य हेतूपनययोरिवोक्तविकल्पानुपपत्त्या व्याप्तिप्रत्यायकत्वासम्भवेन स्मारकत्वादिमात्रेण तत्सार्थक्यस्य व्याप्त्युक्तिमात्रं परोपदेश इति वदता सिद्धान्तिनाऽ-वश्यं वक्तव्यत्वात्तन्न्यायेन हेतूपनययोरपि तथा सार्थक्यशङ्कोपपत्तेर्न तन्निरासपरोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य विकल्पानुपपत्त्या व्याप्तिवाक्यस्य प्रत्याय-कत्वानुपपत्तिप्रदर्शनेन स्मारकत्वादिमात्रेण तत्सार्थक्यस्य सिद्धान्तिनं प्रत्यवश्याभ्युपगमनीयत्वमुपपादयन्नेव तन्न्यायेन हेत्वादेः स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थ-क्यशङ्कां चोत्थाप्य तत्परिहारतयोत्तरवाक्यं योजयितुं विकल्पानुपपत्त्या व्याप्तिवाक्यस्य प्रत्यायकत्वानुपपत्तिशङ्कां तावदुत्थापयति ॥**नन्वित्यादिना** ॥ उ-

क्तमेवेति । खण्डनोक्तलक्षणाभिधानप्रयोजनाक्षेपनिरासाप्रस्ताव इति शेषः । स्मारकत्वोक्त्या विदितलिङ्गपक्षधर्मत्वं प्रति हेत्वादेर्वैयर्थ्यनिरासेऽप्यविदितलिङ्गपक्षधर्मत्वं प्रति तदसम्भवात्तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्यतः स्मारकत्वोक्तेर्जिज्ञासाजनकत्वोपलक्षणत्वेन स्मारकत्वमात्रपरत्वाभावादविदितलिङ्गपक्षधर्मत्वं प्रति स्मारकत्वासम्भवेऽपि तज्जिज्ञासाजनकत्वसम्भवेन हेतूपनययोरर्थवत्त्वलाभान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **स्मारकत्वमिति** । एवं तर्हि स्मारकमात्रमिति मात्रशब्दानुपपत्तिस्तेन स्मारकत्वातिरिक्तप्रकारमात्रनिषेधादित्यतोऽनभिमतप्रत्यायकत्वमात्रस्यैव तेन निरासेन जिज्ञासाजनकत्वादिरूपप्रकारस्यानिषेधान्न तदुपलक्षणायां मात्रशब्दानुपपत्तिरित्याशयेन तद्व्यवच्छेद्यमाह ॥ **मात्रग्रहणेनेति** । हेत्वादिकमिति पक्षधर्मतोपेतस्य लिङ्गस्येति च मूले श्रवणात्कथमस्माद्वाक्याद्धेत्वादेः पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मारकत्वादिना सार्थक्यसिद्धिरित्यतोऽपेक्षितशेषपूरणेन तत्सिद्धिरिति भावेनापेक्षितं शेषं पूरयति ॥ **हेत्वादिकमिति** । इति चेत्यतःपरं शेष इति वर्तते । स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनमित्यस्योक्ताक्षेपपरिहारकत्वज्ञापकाभावान्न तत्परिहारकत्वं सम्भवतीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थमपेक्षितमध्याहरति ॥ **स्यादित्यतःपरमिति** । स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनमिति स्मर्तुः प्रयोजनाभावोक्त्या हेत्वादेर्लिङ्गपक्षधर्मत्वस्मारकत्वेन सार्थक्यशङ्कानिरासेऽपि तज्जिज्ञासाजनकत्वेन सार्थक्यशङ्काया अनिरासान्नोक्ताक्षेपपरिहारकत्वमस्य सम्भवतीत्यतः स्मर्तुरित्यस्य जिज्ञासितुरुपलक्षणत्वेन स्मर्तुर्जिज्ञासितुश्चात्र न प्रयोजनमित्यर्थलाभाज्जिज्ञासितुरपि प्रयोजनाभावप्रतिपादनाद्धेत्वादेस्तज्जिज्ञासाजनकत्वेनापि सार्थक्यशङ्कानिरासोपपत्तेर्युक्तमाक्षेपपरिहारकत्वमस्य वाक्यस्येत्याशयेनाह ॥ **स्मर्तुरितीति** । नन्वत्र स्मर्तुरित्यन्वयेन व्याप्तिवचनेनैव पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मरणसिद्धिरूपहेत्वंशसमर्पणेऽपि हेत्वादिना न प्रयोजनमिति हेत्वादेर्नैरर्थक्यरूपसाध्यांशासमर्पणप्रसङ्गो दोषः । अत्र न प्रयोजनमित्यन्वये च हेत्वादिना न प्रयोजनमिति हेत्वादेर्नैरर्थक्यरूपसाध्यांशसमर्पणेऽपि व्याप्तिवचनेन पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मरणसिद्धिरूपहेत्वंशासमर्पणप्रसङ्गो दोष इत्यतोऽत्र स्मर्तुरत्र प्रयोजनं नेत्युभयत्रान्वयान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र स्मर्तुरित्यन्वये उक्तहेत्वंशसमर्पणोपयोगितयाऽत्रेत्यस्यार्थमाह ॥ **अत्र व्याप्तिवचन इति** । तर्हि व्याप्तिवचनस्य स्मरणहेतुत्वादनेनेति तृतीयया भवितव्यमत्रेति सप्तमी तु कथमधिकरणत्वादेरभावादित्यत आह ॥ **निमित्तसप्तमीति** । तथा च व्याप्तिवचनेनेति सिध्यतीति भावः । अत्र न प्रयोजनमित्यन्वये उक्तसाध्यांशसमर्पणासिद्ध्यैतदुपयोगितयाऽत्रेत्य-

त्यस्यार्थमाह ॥ **हेत्वादाविति चेति** । इयमपि निमित्तसप्तमीति चार्थः। तथा च हेत्वादिनेति सिध्यतीति हृदयम् । यद्यपि चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ हननक्रियायाश्चर्मार्थत्वेन चर्मण उद्देश्यतया फलरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्य चर्मणो हन्ति कर्मणा द्वीपिना योगस्य च सत्त्वात्तत्र निमित्तात्कर्मयोग इत्यनेन सप्तम्युपपत्तावपीह पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मरणस्य व्याप्तिवचनार्थताया वा हेत्वाद्यर्थताया वा भावेन व्याप्तिवचनस्य हेत्वादेश्चोद्देश्यतया फलरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्य कर्मयोगस्य चासत्त्वेन निमित्तात्कर्मेत्यनेन सप्तम्यप्राप्त्या तत्सप्तम्योर्निमित्तसप्तमीत्वोक्तिरियमयुक्तेत्याभाति । तथाऽप्यन्तर्धौ येनेत्यत्रान्तर्धेरुद्देश्यतायाः फलरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्येच्छाकर्मणा दर्शनेन योगस्य चासत्त्वेऽप्यन्तर्धाविति सप्तम्या निमित्तसप्तमीत्वस्य न्यासकारेणोक्तत्वात्तन्मतमाश्रित्य तत्सप्तम्योर्निमित्तसप्तमीत्वोक्तिरियमित्यवधातव्यम् । किं तदुक्तं सर्वं यदुपलक्षणत्वं स्मारकमित्यस्योच्यत इत्यतस्तत्स्वरूपदर्शनपूर्वकमत्र स्मर्तुरत्र प्रयोजनं नेत्युक्तार्थयोर्हेतुसाध्यांशसमर्पकत्वं च दर्शयन्नेव श्रुताध्याहृतपदं सम्बन्धप्रदर्शनेन वाक्यं योजयति ॥ **ततश्चेति** ॥ **व्याप्तिवचनवदिति** । यथा व्याप्तिवाक्यं गृहीतव्याप्तिकं प्रति तत्स्मारकमगृहीतव्याप्तिकं प्रति तज्जिज्ञासाजनकं तथेत्यर्थः ॥ **अनुसन्धानेति** । लिङ्गतयाऽनुसन्धानेत्यर्थः । ननु हेत्वादेस्तत्र सामर्थ्यसत्त्वात्पक्षधर्मत्वोपेतलिङ्गस्मारकत्वाद्युपपत्तावपि व्याप्तिवचनस्य तत्रासामर्थ्यात्कथं पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मारकत्वादिकमित्यतो हेत्वादेः प्रत्यायकत्वपक्षे प्रत्यायकत्वस्य सामर्थ्यसापेक्षत्वेन सामर्थ्यभावाभावाभ्यां हेत्वादिव्याप्तिवचनयोः प्रत्यायकत्वाप्रत्यायकत्वोपपत्त्या व्याप्तिवचनेन हेत्वादेरन्यथासिद्ध्यसम्भवेऽपि स्मारकत्वपक्षे तस्य सादृश्याद्यपेक्षत्वात्सामर्थ्यानपेक्षत्वेन सादृश्यादेश्च हेत्वादाविव व्याप्तिवचनेऽप्यविशिष्टत्वादुभयोरपि स्मारकत्वोपपत्तेर्व्याप्तिवचनेन तस्यान्यथासिद्धिवर्णनमुपपन्नमेवेत्यभिप्रेत्य वाक्याभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । वाक्यतया आप्तवाक्यतयेत्यर्थः । **तदेति** । आगमतया प्रत्यायकतायाः शक्यापरपर्यायसामर्थ्यापेक्षत्वाद्व्याप्तिवचने च तदभावान्न व्याप्तिवचनस्य पक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रत्यायकत्वप्रसङ्ग इति भवेन्न चैवमिति भावः ॥ **स्मारकत्वादिनैवेति** । परस्परभिन्नाध्यासेन प्रत्यायकत्वायोगादिति भावः ॥ **सादृश्येति** । परोपदेशरूपहेत्वादाविति शेषः । तस्यैव संस्कारोद्बोधोपयोगितया क्लृप्तत्वादिति भावः । तर्हि तद्भावाभावाभ्यामेव हेत्वादिव्याप्तिवचनयोरपि पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मारकत्वास्मारकत्वयोरुपपत्तेर्न व्याप्तिवचनेन हेत्वादेरन्यथासिद्धिसम्भव इत्यतः

स्यादेवं यदि सामर्थ्यस्येव सादृश्यादेरपि तयोर्भावाभावौ स्यातां न चैतदस्तीत्याह ॥ तदिति ॥ तदीयेति । अनेन पक्षधर्मताया व्याप्तिवचनाप्रतिपाद्यत्वेऽपि तदवगतव्याप्यसम्बन्धित्वाद्व्याप्तिवचनेन तत्स्मृतिरुपपन्नेत्युक्तं भवति । न चैवं ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकत्वाभावादुक्तपरोपदेशलक्षणस्यात्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्र जनकशब्दस्य प्रयोजकत्वमात्रपरत्वेन तद्भनवकाशात् । अन्यथा वाद्युक्तपञ्चावयववाक्यस्याप्युक्तविधलिङ्गप्रतीतिजनकत्वाभावेनासङ्गतिप्रसङ्गादिति भावः । इयं च व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरस्मिन्नुक्तेरन्यतरस्य स्मृतिर्भवतीत्युक्तिर्दृश्यते खलु लोके पदैकदेशेन पदार्थस्मृतिरित्युक्तिवत्कथाबाह्यप्रयोगाभिप्राया वा वादकथाभिप्राया वैकोक्तिमात्रेण द्व्यंशस्मृतिमत्पुरुषविशेषाभिप्राया वा कैमुत्याभिप्राया वा न तु द्वयोरन्यतरदेवाभिधेयमित्यभिप्राया । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायां स्मरणं तु पदैकदेशादिनाऽपि दृष्टं किमुत प्रतिज्ञादिनेति कैमुत्यमेवोक्तमिति ध्येयम् । एवं हेतूपनययोर्वैयर्थ्यप्रतिपादकलिङ्गं तत्रेत्यादिपूर्वग्रन्थानुरोधेन तयोरेव स्मारकत्वादिना सार्थक्यशङ्कानिरासपरत्वेन यदीत्यादिवाक्यं व्याख्यातम् । सम्प्रति न पञ्चावयवोक्तौ चेत्याद्युत्तरग्रन्थानुरोधेन पञ्चावयववाक्ये परोक्तस्य व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रत्यायकत्वस्य निरासार्थत्वमस्याभिप्रेत्यागमतया तत्प्रत्यायकत्वपक्षे तदयोगात्कथं तन्निरासकत्वमस्येत्यतोऽस्य स्पष्टदूषणतया तत्र दूषणानभिधानं भाष्यकाराणां नाचातुर्यापादकमित्याशयवान्प्रत्यायकत्वं विकल्प्याद्यं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयितुमाह ॥ यद्वेति । आप्तवाक्यतया बोधकत्वे प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानानर्थक्यमिति वक्ष्यमाणदोषमभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तम् । तर्ह्यागमतया प्रत्यायकत्वमित्याद्य एवास्त्वित्यत आह ॥ न चेति । कुतो नेत्यत आह ॥ वादिप्रतिवादिनोरिति । उक्तमेवार्थं कैमुत्यन्यायेनोपपादयति ॥ दृश्यत इति ॥ पदैकदेशादित इति । अत्रापिपदं कैमुत्यसूचनार्थं समग्रपदस्मरणद्वारेणेति शेषः । समग्रशब्दस्यैवार्थे गृहीतसङ्गतिकतया तत्स्मारकत्वेऽप्येकदेशस्यातथात्वेन पदार्थस्मारकत्वाभावात् । अवाक्यस्थपदाभिप्रायं चेदमतो न सिद्धान्तविरोधः । यद्वा पररीत्येदमभिधानमिति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । आदिपदेनावान्तरवाक्यैकदेशस्य पदस्य परिग्रहः । ननु महावाक्यैकदेशस्यावान्तरवाक्यमात्रस्य प्रयोगादर्शनात्कथं तादृशस्य व्याप्तिवचनमात्रस्य तत्स्यादित्यत आह ॥ शास्त्रे चेति । तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमित्यादाविति शेषः ॥ तत्रेति । लोकशास्त्रयोरित्यर्थः ॥ अनुसरणमिति । पदैकदेशादि-

तोऽपि पदार्थस्मरणादेरनुसरणमित्यर्थः ॥ **तदिति** । आप्तत्वावधारणमित्यर्थः । अन्यथा न्यूनादिनिग्रहोद्भावनानुपपत्तेरिति भावः ॥ **न हीति** । तथा च प्रतिवादिन्याप्त्यनवधारणेन तद्वाक्यस्याप्तवाक्यतया निश्चायकत्वेऽपि स्मारकत्वमुपपन्नमिति भावः । प्रतिवादिन्याप्त्यनवधारणमात्रेण तद्वाक्यस्य स्मारकत्वमपि नास्तीत्यङ्गीकुर्वाणं प्रति विपक्षे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **सांव्यावहारिक इति** । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्यन्न सात्मकं तन्न प्राणादिमद्यथा घटः । न च तथेदं तस्मान्न तथेति सांव्यावहारिकः । केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽपि स्मारको न स्यादित्यर्थः॥ **उपपादितत्वादिति** । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्यत्प्राणादिमत्तत्सात्मकं प्राणादिमच्चेदं तस्मात्सात्मकमित्युक्ते धूमस्याग्निनेवास्य न व्याप्तिर्दृश्यते तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयोगान्तरं प्रवर्तते। प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वात् यो यदभावव्यापकाभावप्रतियोगी स तद्व्याप्तो यथा धूमोऽग्निनेति । तदेतावति वक्तव्ये यदन्यथा प्रयुज्यते तद्विवेकिनां स्फुटप्रतीतिकतया सङ्ग्रहरुचितया वेति पूर्वग्रन्थेन वास्तवप्रयोगपरिमाणान्यथात्वस्योपपादितत्वेनाकाङ्क्षानुसारेण तथैव प्रयोक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ **प्रतिवादिन्यपीति** । प्रतिवाद्युक्तवचनेऽपीत्यर्थः । आप्तवाक्यवदिपि शेषः ॥ **अनुसरण इति** । पदैकदेशादितोऽपि पदार्थस्मरणादेरिति शेषः ॥ **निग्रहेति** । न्यूनादीत्यर्थः । प्रमापकत्वांशपरित्यागेन ज्ञापकत्वांशे लोकशास्त्रप्रहतरीत्यनुसारि वादिवाक्यमन्याप्तवाक्यवदनुसरणीयमेवेति परिहरति ॥ **लौकिकेति** ॥ **अन्यथेति** । लौकिकशास्त्रीयव्यवहारानतिक्रमेऽपि निग्रहस्थानत्व इत्यर्थः । ननु प्रतिवादिनि न्यूनवचनस्य किं प्रकरणाद्यापन्नतया न वदत्युताप्रतिपन्नत्वादिनेति सन्देहाधायकत्वान्निग्रहस्थानत्वेऽपि प्रकरणाद्यापन्नस्यासङ्कीर्तने तदभावात्कथं निग्रहस्थानत्वमित्यत आह ॥ **किं प्रकरणेति** ॥ **प्रकृतेऽपीति** । प्रकरणाद्यापन्नस्यासङ्कीर्तनेऽपीत्यर्थः । यद्वा ननु प्रकरणाद्यापन्नस्यावचनेन न्यूनादेर्निग्रहस्थानं सम्भवति । अप्रतिपत्त्यैवायं वदतीति निश्चयासम्भवेनाप्रतिपत्तिलिङ्गत्वाभावादिति चेत्तर्हि तादृशे प्रतिवादिवचनेऽप्युक्तनिश्चयासम्भवेन न्यूनादेस्तन्न स्यादिति समानम् । यदि च प्रतिवादिवचनेऽप्रतिपत्त्यैवायं वदतीति निश्चयासम्भवेऽपि प्रकरणाद्यापन्नतया वाऽयं न वदतीत्युक्ताप्रतिपन्नत्वादिनेति सन्देहसम्भवेन विप्रतिपत्तिलिङ्गत्वान्न्यूनादेर्निग्रहस्थानमिति मन्यसे तर्हि प्रकरणाद्यापन्नस्यावचनेऽप्युक्तविधनिश्चयासम्भवेऽप्युक्तविधसन्देहसम्भवेन विप्रतिपत्तिलिङ्गत्वात्प्रकरणाद्यापन्नस्यावचनमपि निग्रहः स्यादिति तुल्यमित्याशयवा-

नाह ॥ **किं प्रकरणादीति** । ननु वचनपञ्चावयवोक्तौ चेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च पञ्चावयवप्रयोगेऽपि निर्विवादसाध्यप्रतीत्यभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनिरास एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेत-लिङ्गानुसन्धायकत्वमात्रेण परोपदेशत्वोपपत्त्या निर्विवादसाध्यप्रतीत्यजनकत्वस्य परोपदेशत्वनिरासे सामर्थ्यादित्यतः ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकं वाक्यं परोपदेश इति पक्षे निर्विवादसाध्यप्रतीतिजनकत्वेन पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनिराससम्भवेऽपि निर्विवादसाध्यप्रतीतिजनकं वाक्यं परोपदेश इति पक्षे उक्तविधप्रतीत्यजनकत्वेन पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनिरासोपपत्त्या तदर्थतयोक्तविधप्रत्ययजनकत्वव्युत्पादनस्यार्थवत्त्वेन तत्परस्योत्तरवाक्यस्य सार्थकत्वादित्यभिप्रेत्य तन्मतनिरासपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदुत्थापयति ॥ **अपर आहेति** ॥ **प्रमेयेति** । पक्षे साध्यावधारणार्थमित्यर्थः ॥ **प्रमाणेति** । लिङ्गरूपेत्यर्थः । ननु प्रमेयावधारणस्य लिङ्गरूपप्रमाणोपदर्शकेन हेतुनैव सिद्धिसम्भवात्किं तदर्थं पञ्चावयवनियम इत्यतो न प्रमेयनिश्चयमात्रमिह प्रमेयावधारणमभिमतं किन्नाम निर्विवादतत्प्रतीतिरेव । सा च न लिङ्गरूपप्रमाणोपदर्शनमात्रेण सिध्यतीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थं पञ्चावयवनियम इत्याशयेनाह ॥ **प्रमेयावधारणं चेति** । यदि प्रमाणोपदर्शनेऽपि न निर्विवादा तत्प्रतीतिर्भवति तर्हि तत्प्रतीतावुपायान्तराभावात्सा न स्यादेवेति परार्थानुमानकथैव लुप्येतेत्याशयेन पृच्छति ॥ **किन्नामेति** । निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य लिङ्गस्यैव निर्विवादतत्प्रतीतावुपायत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ **तदाभासोद्धारेणापीति** । अन्यथा आभासानुद्धारे ॥ **उदाहरणवाक्येनेति** । तस्य व्याप्तिप्रतिपादकत्वादिति भावः ॥ **तस्मादेवेति** । सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमार्थत्वादिति भावः ॥ **पञ्चावयवोक्तावपीति**। पञ्चावयवप्रयोगेणैव तद्-वसितौ च तावतैव कथामुद्रणापातादिति भावः ॥ **किन्त्विति** । कृत्स्नकथाया एव सकलशङ्कानिवर्तकत्वादिति भावः ।

अनु०—दृष्टान्तादिषु चैवं स्यात्साधनं पुनरेव तु ॥ लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवा ॥

मु०—नन्वेतदयुक्तम् । उदाहरणाद्यवयवत्रयेणाभासोद्धारस्य कृतत्वात् । **निरस्तसमस्ताभासप्रमाणोपन्यासेऽपि विवादानवसाने सर्व (दाऽ) थाऽपि तत्प्रसङ्गादित्यत आह** ॥ **दृष्टान्तेति** । दृष्टान्तपदेनोदाहरणार्थमुपलक्षयति । आदिपदेनोपनयनिगमनार्थग्रहणम् ।

विषयसप्तमीयम् । एवं यथा प्रतिज्ञातार्थे । साधनं वक्तव्यमिति शेषः । स्यादेवेति सम्बन्धः । तुशब्दो यस्मादित्यर्थे । अयमर्थः । सत्यमुद्धृताभासात्प्रमाणात्प्रमेयावधारणं भवतीति । किन्तु पञ्चभिरप्यवयवैस्तादृशप्रमाणप्रतीतिरेव न भवतीति ब्रूमः । आभासोद्धारपरोदाहरणाद्यर्थविप्रतिपत्तौ तत्साधनस्यापि वक्तव्यत्वात् । न च तत्र विप्रतिपत्तिर्न कर्तव्या । नापि वाङ्मात्रेण तन्निवृत्तिः । प्रतिज्ञार्थसमानयोगक्षेमत्वात् । न चोदाहरणादिष्वेव सर्वशङ्कोद्धारकारणमस्ति । अनुपलम्भात् । पञ्चावयवप्रयोग एव कथामुद्रणापातात् । अतः प्रमेयनिर्णयावधित्वेऽनुमानप्रयोगस्य न पञ्चावयवत्वनियमो युज्यते । अपि तु कथापरिसमाप्त्यवधिकत्वमेवाङ्गीकार्यमिति । सत्यं निःशेषतो विवादनिवृत्तिर्न पञ्चावयवप्रयोगेऽपि भवतीति । तथाऽप्यवान्तराकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन पञ्चावयवमेवावान्तरवाक्यं परिसमाप्यत इत्यत आह ॥ लिङ्गेति । चो हेत्वर्थे । अनुमेति तत्सम्बन्धिवाक्यमुपलक्ष्यते । एवं सति किमत्र प्रमाणमित्यवान्तराकाङ्क्षानिवृत्तिहेतौ धूमवत्त्वमिति लिङ्गोक्तौ कृतायामप्यवान्तरवाक्यपर्यवसानमवश्यं भवतीति तन्मात्रमेव वाक्यमङ्गीकरणीयम् । न तु पञ्चावयवत्वनियतिरिति । यदुक्तं स्मरणादिमात्रहेतुत्वेन वाक्यस्योपयोगस्तच्च व्याप्तिवचनमात्रेण भवतीति व्याप्तिरेव वक्तव्येति तदयुक्तम् । तथा सति लिङ्गमात्रवचनस्यापि प्रयोक्तव्यत्वापातात् । सम्भवति हि तस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मतास्मरणादिहेतुतेत्युक्ताभिप्रायमजानानस्य चोद्यं वा परिहरति ॥ लिङ्गेति । यथा व्याप्त्युक्तावेवं लिङ्गोक्तावप्यनुमावसितिर्ध्रुवा स्यात् । इष्टापादनमेतदित्यर्थः । चशब्दः प्रतिज्ञाहेतुगर्भैवेत्याद्युक्तपक्षान्तरसमुच्चये । न चैवं सति व्याप्तिरेवेत्यवधारणानुपपत्तिः । येन येन प्रकारेण व्याप्त्यादिस्मरणादिकं भवति । यश्च सांव्यावहारिकस्तं तमुपादाय नियमनिराकरणस्य तत्रेष्टत्वादित्यभिसन्धिः । एतेन प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपनयनिगमनयोर्गतार्थताऽपि समर्थिता वेदितव्येति ॥ छ ॥

टि०—निर्विवादसाध्यप्रतीतिजनकत्वस्यैव परेणाङ्गीकारात्तदनुरोधेन न पञ्चावयवोक्तौ च निर्विवादसाध्यप्रतीतिर्भवेदित्येव वक्तव्यतया विवादावसित्यभावमात्रव्युत्पादनमसङ्गतमित्यत आह ॥ विवादेति । ननु चोदाहरणाद्यवयवत्रयेणाभासोद्धारस्य सिद्ध्या निर्विवादसाध्यप्रतीतिरि-

स्युक्तस्य तदवयवत्रयेणैव परेण शङ्कितत्वात्तदनुरोधेनोदाहरणादिषु चैवं स्यादिति वक्तव्यं दृष्टान्तादिष्विति तु कथमुक्तमित्यत आह ॥ दृष्टान्तपदेनेति । अर्थद्वारेणैव वचने विवादो न स्वातन्त्र्येणेति भावेनोदाहरणमित्यनुक्त्वोदाहरणार्थमित्युक्तमिति शेष इति । एवमित्यत्र यथा प्रतिज्ञार्थ इति शेषः । साधनमित्यत्र वक्तव्यमिति शेष इति भावः ॥ स्यादेवमिति सम्बन्ध इति । व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वादेवशब्दस्य स्यादित्यनेन सम्बन्ध इति नानर्थक्यमिति भावः । ननु निरस्तसमस्ताभासप्रमाणोपन्यासेऽपि निर्विवादसाध्यप्रतीत्यनुदये सर्वथाऽपि तदनुदयप्रसङ्गात्तदुदये च पञ्चावयवप्रयोगेऽपि निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्त्या निर्विवादसाध्यप्रतीतेरवश्यम्भावान्न पञ्चावयवेत्यादिना तन्निषेधानुपपत्तिरित्युभयतः पाशारज्जुरियं भवतामापन्ना । यच्चोदाहरणाद्यर्थस्य साधनीयत्वप्रसञ्जनं तदसत् । निर्निबन्धनत्वात् । न च प्रतिज्ञार्थस्य साधनीयतादर्शनमेव तत्प्रसञ्जकमिति वाच्यम् । विप्रतिपत्तिभावाभावाभ्यां वैषम्येण तस्य साधनीयत्वेऽप्युदाहरणाद्यर्थस्यासाधनीयत्वोपपत्त्या तस्य तदप्रसञ्जकत्वात् । उभयत्र विप्रतिपत्तिभावेऽपि चोदाहरणाद्यर्थविषयिण्यास्तस्याः साधनमन्तरेणापि वाङ्मात्रेणैव निवृत्तिसम्भवात्तेन तदनिवृत्तावपि वा विशेषदर्शनादेव तत्र तन्निवृत्तिसम्भवान्न तदर्थस्य साधनापेक्षत्वमित्यत आह ॥ अयमर्थ इति ॥ सत्यमिति । तथा च निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्तेरेव प्रमेयावधारकत्वान्न सर्वथा तदनुदयप्रसङ्गदोष इत्याशयः । तर्हि पञ्चावयववाक्यप्रयोगेऽपि प्रमेयावधारणप्रसङ्गो निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्तेस्तत्राप्यविकलत्वादित्युक्तदोषतादवस्थ्यमित्याशयेन पृच्छति ॥ किन्त्विति । निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्तेः प्रमेयावधारकत्वपक्षे सत्यां तस्यां तदवधारणप्रसक्तावपि न पञ्चावयवप्रयोगे तदवधारणं प्रसज्यते । तत्रोक्तविधप्रमाणप्रतिपत्तेरेवाभावादित्याशयवान्परिहरति ॥ पञ्चभिरिति । ननु चोदाहरणाद्यवयवत्रयेणाभासोद्धारस्य कृतत्वात्कथं पञ्चभिरवयवैस्तादृशप्रतीत्यनुदय इत्यत आह ॥ आभासोद्धारेति । ननूदाहरणाद्यर्थे विप्रतिपत्तिरेव न भवति जाताऽपि वाङ्मात्रेणैव निवर्तत इति न तत्र साधनापेक्षेत्येव किन्न स्यादित्यतस्तथा सत्यविशेषेण प्रतिज्ञातार्थेऽपि विप्रतिपत्तिरेव न भवति जाताऽपि वाङ्मात्रेणैव निवर्तत इति न तत्र साधनापेक्षेति परेणापि वक्तुं शक्यत्वात्तत्साधनानर्थक्यं स्यादित्याशयवानाह ॥ प्रतिज्ञार्थेति । ननु चोदाहरणाद्यर्थविप्रतिपत्तावपि वाङ्मात्रेणैव तदनिवृत्तावपि तत्र विशेषादर्शनादेव तन्निवृत्तिसम्भवान्न तत्साधनसापेक्षत्वमित्य-

तस्तर्हि प्रतिज्ञार्थेऽपि तत एव तन्निवृत्तिसम्भवान्न तत्साधनापेक्षत्वं स्यादिति प्रतिबन्दीं सूचयन्नेव वस्तुस्थितिमाह ॥ न चेत्यादिनाऽनुपलम्भादित्यन्तेन । तदनुपलम्भे विप्रतिपद्यमानं प्रति बाधकमाह ॥ पञ्चेति । इतीत्यस्यायमित्यनेन सम्बन्धः । न पञ्चावयवत्वनियमो युज्यत इति तावन्मात्रस्य सकलशङ्कानिवर्तकत्वाभावेन प्रमेयनिर्णयाभावादिति भावः ॥ अपि त्विति । कृत्स्नकथाया एव सकलशङ्कानिवर्तकत्वेन प्रमेयनिर्णायकत्वादिति भावः । ननु लिङ्गोक्तिमात्रस्याप्यवान्तरशङ्कानिवर्तकत्वेनावान्तरवाक्यत्वप्रतिपादनमनर्थकमित्यतः पञ्चावयववाक्यस्य सकलशङ्कानिवर्तकत्वाभावेऽप्यवान्तरशङ्कानिवर्तकत्वेनावान्तरवाक्यत्वात्परोपदेशत्वं वदन्तं प्रति प्रतिबन्दीत्वेन लिङ्गोक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन पञ्चावयववाक्यस्यावान्तरशङ्कानिवर्तकत्वेन परोपदेशत्वशङ्कानिवर्तकतया तद्योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ सत्यमिति । अपिशब्देनैव समुच्चयस्य सिद्धत्वाच्चशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य हेत्वर्थत्वान्न तदित्याशयेन चशब्दार्थमाह ॥ चो हेताविति । लिङ्गोक्तिमात्रेणावान्तरवाक्यपरिसमाप्तेर्वक्तव्यत्वादनुमावसरोक्तिरयुक्तेत्यत आह ॥ अनुमेतीति । लक्षणामूलभूतशक्यसम्बन्धाभावात्कथमनुशब्देन वाक्यलक्षणेत्यत उक्तं तत्सम्बन्धीति ॥ उक्ताभिप्रायमिति । एवशब्दो नियमनिराकरणपरो न तु पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थः पक्षान्तरस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादित्युक्ताभिप्रायमित्यर्थः ॥ छ ॥

अनु०—विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु दूषणम् ॥ प्रतिज्ञायामसम्बन्धो युक्तेरुक्ता ह्यसङ्गतिः ॥

सु०—निर्दोषतामन्तर्भाव्य युक्तिरनुमेत्युक्तम् । दोषपरिज्ञान एव तद्वियुक्ता युक्तिः सुज्ञानेत्यतो युक्तिदोषो निरूपणीयः । धूमादेरग्न्यादिप्रमितिजनकत्वेऽपि यन्निमित्तं कश्चिदर्थोऽर्थान्तरज्ञानं न जनयति संशयविपर्ययौ वा करोति स युक्तिदोषः । स द्विविधः साक्षाद्वाचनिकश्च । तत्राद्यं विभागेनोद्दिशति ॥ **विरोध इति** । प्रायेणानुमानदोषा विरोध एवान्तर्भवन्तीति प्राधान्यात्प्रथमं तदुद्देशः । एवेति परपरिसङ्ख्यातमाधिक्यं निराकरोति । दोषाणां सतामत्रैवान्तर्भावात् । अनन्तर्भूतानां च दोषत्वनिरासात् । साक्षादिति वचनोपधानेन विनाऽर्थनिष्ठम् । (उक्तयु) उक्तं युक्तेः सामर्थ्यम् । दूषणं त्विति तुशब्दसम्बन्धः साक्षाच्चेति वा । युक्तेर्युक्तित्वा-

भिमतस्यार्थस्य । साधनाभिमतस्यार्थस्य साध्याभिमतेनार्थेन सम्भावितप्रतीतिकस्यापि साध्यसाधनभावस्य बाधलक्षणप्रयोग्यत्वं विरोध इति शिष्यैरेवोह्यतामित्याशयवानसङ्गतिं निरूपयति ॥ **प्रतिज्ञायामिति** । प्रतिज्ञापदेन तदर्थो लक्ष्यते । विषयसप्तमीयम् । असम्बन्धोऽनाकाङ्क्षालक्षणसम्बन्धविरहः । अत्रापि युक्तेरिति गौणो निर्देशः । असम्बन्धोऽसङ्गतिरिति पर्यायावित्यतो व्यवहारसाध्यतासूचनायोक्तेत्युक्तम् । विरोधासङ्गतिस्वरूपस्य स्फुटत्वादन्यैरुपदर्शितत्वाच्च किमत्रोदाहरणोपदर्शनेनेति हिशब्देनाह ।

टि०—ननु विरोधोऽसङ्गतिश्चेत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च युक्तिदूषणनिरूपणार्थं तदिति वाच्यम् । युक्तिसामर्थ्यनिरूपणावसरे तन्निरूपणस्याप्यनर्थकत्वात् । न च दोषापरिज्ञाने तद्वियुक्ततया युक्तिज्ञानासम्भवात्तज्ज्ञापनार्थं तदिति वाच्यम् । तावता यत्र निर्दोषोपपत्तिरनुमानमित्यादौ निर्दोषत्वेनोपपत्तेर्विशेषणं कृतम् । तत्र दोषनिरूपणस्योक्तरीत्याऽऽवश्यकत्वप्राप्तावपीह युक्तिरनुमेयेत्येवोक्त्या निर्दोषत्वेनोपपत्तिविशेषणाभावेन दोषवियुक्ततया युक्तिज्ञानस्यानावश्यकत्वेन तज्ज्ञापनार्थतया दोषनिरूपणस्यावश्यकत्वानापत्तेरित्यतोऽत्रापि पक्षे उक्तविधयुक्तिज्ञानस्यावश्यकत्वे हेतूपदर्शनेन दोषनिरूपणस्यावश्यकतामुपपादयति ॥ **निर्दोषतामन्तर्भाव्येति** । नन्वेवं दोषनिरूपणस्यावश्यकत्वे दोषसामान्यलक्षणं तद्विभागमर्थदोषलक्षणं चाभिधायैवार्थदोषोऽभिधातव्यः सामान्यलक्षणेनैक्यमापन्नस्य वस्तुन एव विभज्योद्देष्टव्यत्वेन दोषलक्षणादिभिर्विनाऽर्थदोषविभागकथनस्यानवसरग्रस्तत्वादित्यतोऽत्र स्पष्टत्वाल्लक्षणाद्यनभिधानेऽप्यर्थदोषविभागकथनं भाष्यकाराणां न दोषायेत्याशयवान्दोषलक्षणमर्थवचनदोषभेदेन तद्विभागमर्थदोषलक्षणं च स्वयमुपदर्श्य तद्विभागकथनपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं दोषलक्षणं तावदाह ॥ **धूमादेरित्यादिना** । अत्र लिङ्गतयाऽभिमतस्य कस्यचिदर्थस्य लिङ्गतयाऽभिमतार्थान्तरप्रमितिजनकत्वस्य क्वचित्सत्त्व एव प्रतिबन्धककल्पनावसरो नान्यथेति भावेन धूमादेरग्न्यादिप्रमितिजनकत्वेऽपीत्युक्तम् ॥ **यन्निमित्तमिति** । यस्मिन्सतीत्यर्थः । कश्चिदर्थो लिङ्गतयाऽभिमतोऽर्थान्तरज्ञानं लिङ्गतयाऽभिमतार्थं ज्ञानं जनयतीति । अनेन ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वं दोषमित्युक्तं भवति ॥ **संशयविपर्ययौ वा जनयतीति** । अनेन संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावयितृत्वं दोषत्वमित्युक्तं भवति । यद्यपि ज्ञानजननशक्तितिरोधायकस्य न संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावयितृत्वं संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावकस्य ज्ञानजननशक्तितिरोधाय-

कत्वमस्तीति ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वरूपं दोषत्वं **परस्परानुगतम्** । तथाऽपि प्रमाप्रतिबन्धकत्वं ज्ञानजननशक्तितिरोधायकस्य संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावकस्य चाविशिष्टमिति न परस्परानुगमः । अयं भावः । लिङ्गाभिमतसाधनजननीयप्रमाप्रतिबन्धकत्वं युक्तिदोषत्वं तच्च कस्यचिज्ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वेन कस्यचित्संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावयितृत्वेन पर्यवसन्नमिति न परस्परानुगमः । याद्दच्छिकसंवादिलिङ्गाभिमतजननीयप्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावाद्धेतुविरोधेऽव्याप्तिनिरासाय साधनग्रहणमिति ध्येयम् ॥ **स युक्तिदोष इति** । अत्र युक्तिदोषत्वमेव लक्ष्यतावच्छेदकं न तु दोषत्वमात्रम् । तथा सति शङ्खत्वादिलिङ्गकश्वैत्यप्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावात्तादेस्तत्राव्याप्तिप्रसक्तेः । अत एवात्र युक्तिपदम् । पद्धतौ च पदं युक्तिदोषपरमेव । के तत्रोपपत्तिदोषा इत्युपक्रमात्करिष्यमाणदोषविभागस्य तत्रैव सम्भवाच्चेत्यवधेयम् । स्वार्थानुमानपरार्थानुमानदोषविवेकार्थं दोषविभागमाह ॥ **स द्विविध इति** । स्वार्थानुमानस्योक्तरीत्या परार्थानुमानादभ्यर्हितत्वेन दोषस्याप्यभ्यर्हितत्वात्साक्षादित्यनेन तस्यैव प्रथमं निर्देशः ॥ **आद्यं विभागेनोद्दिशतीति** । यद्यपि समानलक्षणेनैक्यमापन्नस्यैव वस्तुनो विभज्योद्देष्टव्यत्वात्साक्षादुपपत्तिदोपलक्षणाभिधानपूर्वक एव तद्विभागोद्देश उचितस्तथाऽप्युपपत्तेरेव साधनदूषणाक्षमत्वापादकः साक्षादुपपत्तिदोष इति लक्षणस्य स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव तदूह्यतामित्याशयेन तल्लक्षणानभिधानमिति ध्येयम् । ननु साध्यसम्बन्धरहितरूपस्य व्याप्यत्वासिद्धस्योभयसम्बन्धाभावरूपाव्याप्तित्वेन सोपाधिकस्य च तस्य दशाभेदेनाव्याप्तिप्रतिज्ञासमबलप्रमाणविरोधरूपत्वेन विरुद्धस्य च साध्यसम्बन्धाभावे सति तदभावेनैव सम्बन्धरूपाव्याप्तित्वेनानैकान्तिकस्य च साध्यतदभावसम्बन्धरूपाव्याप्तित्वेनानध्यवसितस्यापि पक्ष एव वर्तमानत्वेन व्याप्तिग्रहणानुपपत्त्याऽव्याप्तित्वेन कालातीतस्य प्रतिज्ञाप्रबलप्रमाणविरोधित्वेन सत्प्रतिपक्षस्य च प्रतिज्ञासमबलप्रमाणविरोधित्वेन व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धानैकान्तिकानध्यवसितकालात्ययापदिष्टसत्प्रतिपक्षाणां विरोधान्तर्भावेऽपि सिद्धसाधकरूपस्याश्रयासिद्धिभेदस्य व्यर्थविशेषण।सिद्ध्यादिरूपस्य पक्षधर्मत्वासिद्धभेदस्य च प्रतिज्ञार्थविरुद्धत्वादिरूपवक्ष्यमाणत्रिरोधप्रकारत्रयानन्तर्भावान्न विरोधान्तर्भावोऽस्ति । न चानुमानदोषाणामत्रान्तर्भावोऽभिमतः सिद्धसाधकादेश्च तददोषत्वाद्विरोधानन्तर्भावो न दोषायेति वाच्यम् । सिद्धसाधकोऽसङ्गतः सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्तर्गतं भवेदित्यादौ सिद्धसाधनताया असङ्गतौ व्यर्थविशेषणत्वादेश्चाधिक्येऽन्तर्भाव-

प्रतिपादनेन तद्दोषत्वस्य स्थितत्वात् । अन्यथाऽन्तर्भावप्रतिपादनानर्थक्यात् । तत्कथमनुमानदोषाणां विरोध एवान्तर्भावो येन प्राधान्यं विरोधस्येत्यत आश्रयासिद्धपक्षधर्मत्वासिद्धप्रभेदानां सिद्धसाधकत्वादीनामसङ्गतत्वाधिक्यान्तर्भूततया विरोधेऽन्तर्भावाभावेऽपि तद्व्यतिरिक्तानां व्याप्यत्वासिद्धादीनामशेषानुमानदोषाणां विरोधेऽन्तर्भावात्तन्निबन्धनं प्राधान्यं विरोधस्याक्षममेवेत्याशयवतोक्तप्रायेणेति । मूले एवकारानर्थक्यमाशङ्क्य परपरिसङ्ख्यातानुमानदोषाधिक्यनिरासार्थत्वान्न तदिति भावेनाह ॥ इहैवेतीति । कथमवधारणमात्रेण परपरिगणितानामसिद्धत्वादीनां बहूनां दोषाणां निरास इत्यतोऽवधारणबललब्धमभिप्रायमाह ॥ दोषाणां सतामिति । विरोधासङ्गतिपदाभ्यामगृहीततया ततोऽन्यत्वशङ्काकलङ्कितानां व्याप्यत्वासिद्धादीनामत्रैव विरोधासङ्गत्योरेवान्तर्भावादित्यर्थः । अन्तर्भावप्रकारश्चोक्तरीत्या बोध्यः ॥ अनन्तर्भूतानां चेति । विरोधासङ्गत्यनन्तर्भूतानामाश्रयसाध्यव्यधिकरणासिद्धीनामाश्रयव्याश्रयासिद्धी साध्यासिद्धश्च दूषणम् । केषाञ्चिन्न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चनेत्यादिना भक्तिपादे दोषत्वनिरासादित्यर्थः । तथाऽपि साक्षात्पदमनर्थकमित्यतो वचनद्वारेण न्यूनाधिक्ययोरप्युपपत्तिदोषत्वान्न विरोधासङ्गत्योरुभयतिदोषत्वावधारणं सम्भवतीति शङ्कानिरासार्थं तदिति भावेनोक्तशङ्कानिरासोपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ साक्षादिति । यथास्थितान्वये आनर्थक्यप्रसङ्गाद्भिन्नक्रमतामाश्रित्य तदन्वयबललब्धमर्थविशेषमाह ॥ उक्तामिति । व्याप्तिरेव तु सा स्मृतेत्यादिनेति शेषः । तथा च पूर्ववाक्यानामिवास्यापि सामर्थ्यप्रतिपादकत्वशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमित्युक्तं भवति । यदि युक्तो दूषणमस्ति यदि च दूषणमास्ति कथं तर्हि युक्तिस्ततो युक्तेर्दूषणमिति विप्रतिषिद्धमेतदित्यतो व्याचष्टे ॥ युक्तेरित्यादिना । विरोधोऽसङ्गतिश्चेत्युद्देशक्रमानुसारेण विरोधासङ्गत्योरुभयोरपि क्रमेणैव निरूपणीयत्वाद्विरोधमनिरूप्य मूलेऽसङ्गतिमात्रनिरूपणमनुचितमित्याशङ्कां विरोधानिरूपणे निमित्तोक्त्या परिहरन्नुत्तरवाक्यानर्थक्यं परिहरति ॥ साधनाभिमतस्येत्यादिना । समयबन्धादिकथारूपसाधारणविरोधव्यावृत्त्यर्थं साध्यसाधनभावस्येत्युक्तम् । साधनाभिमतस्येत्यादि तु तन्निरूपककथनमात्रं न लक्षणान्तर्गतम् । विरोधिनोर्वास्तवसाधनत्वाद्यसम्भवादुभयत्राभिमतपदम् ॥ सम्भावितप्रतीतिकस्यापीति । साकाङ्क्षस्यापीत्यर्थः । एतद्विशेषणप्रयोजनं तु नन्वेवं सति सिद्धसाधनताऽपि विरोध एव स्यादित्यादिनाऽऽशङ्कासमाधानाभ्यामनुपदमाकर एव स्पष्टम् । अत्र साध्यभावः साध्यत्वम् । साधनभावः

साधनत्वम् । तत्र साध्यत्वस्य बाधो नाम साध्यप्रमितिजनकप्रमाणस्य प्रतिस्पर्धिसद्भावः । साधनत्वस्य बाधश्च लिङ्गराहित्याव्याप्तिरूपो द्रष्टव्यः । तत्राप्येकैकमात्रग्रहणे हेतुप्रतिज्ञाविरोधयोरव्याप्तिप्रसङ्गात्साध्यसाधनभावस्येत्युभयग्रहणं कृतम् । दृष्टान्तविरोधस्य चालक्ष्यतायां उदाहरणाकर एव स्पष्टत्वान्न तद्विरोधेऽव्याप्तिः । बाध इत्येव वक्तव्ये बाधलक्षणमयोग्यत्वमिति वचनं च यथाऽसङ्गतेराकाङ्क्षाविरहरूपतया न्यूनादेश्च सन्निध्यभावविशेषतया दोषत्वं तथा विरोधस्यापि योग्यताविरहरूपतया दोषत्वमिति ज्ञापयितुमिति मन्तव्यम् । नन्वाकाङ्क्षायाश्चेतनमात्रवृत्तित्वेनान्यत्रावृत्त्याऽत्र विवक्षिताकाङ्क्षालक्षणसम्बन्धाभावस्य पक्षवचनरूपप्रतिज्ञायां सर्वत्र सत्त्वेऽनुमानमात्रे युक्तेरसङ्गतिप्रसङ्गेन दुष्टत्वापत्त्या युक्तितदाभासव्यवस्था न स्यादित्यतः पक्षवचनरूपप्रतिज्ञावाचकेन प्रतिज्ञापदेनात्र प्रतिज्ञार्थस्य लक्षणया ग्रहणात्प्रतिज्ञायामाकाङ्क्षालक्षणसम्बन्धाभावस्य सार्वत्रिकत्वेऽपि प्रतिज्ञार्थे तस्यासार्वत्रिकत्वाद्यत्र प्रतिज्ञार्थे आकाङ्क्षाविरहस्तत्रासङ्गतिप्रसक्त्या युक्तेर्दुष्टत्वेऽपि यत्र न तद्विरहस्तत्रासङ्गत्यप्रसक्त्या युक्तेरदुष्टत्वोपपत्तेर्युक्तैव युक्तितदाभासव्यवस्थेत्याशयवानाह ॥ **प्रतिज्ञापदेनेति** । लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धाभावात्कथं प्रतिज्ञापदेन तल्लक्ष्येत्यत उक्तं तदर्थ इति। भवेदेतदेवं यदि प्रतिज्ञार्थे क्वचिदाकाङ्क्षाविरहः क्वचित्सद्भावश्च स्यात् । न चासावस्ति । आकाङ्क्षायाश्चेतनमात्रवृत्तित्वेन प्रतिज्ञायामिव तदर्थेऽपि सर्वत्राकाङ्क्षाविरहस्यैव सत्त्वात्कथमुक्तव्यवस्थेत्यतो भवेदेवं प्रतिज्ञार्थे आकाङ्क्षाविरहस्य सार्वत्रिकत्वम् । यद्यत्र प्रतिज्ञाया इत्यधिकरणसप्तमी स्यान्न चैवं विषयसप्तमीयम्। ततश्च प्रतिज्ञायामसम्बन्ध इत्यनेन प्रतिज्ञार्थविषयकाकाङ्क्षाविरहोक्तावपि प्रतिज्ञार्थस्याकाङ्क्षाविषयताविरहस्यैव क्वचित्सत्त्वात्प्रतिज्ञार्थस्य सर्वत्राकाङ्क्षाविरहत्वेऽप्याकाङ्क्षाविषयत्वाविरहत्वाभावात् । यत्र प्रतिज्ञार्थे आकाङ्क्षाविषयत्वाविरहस्तत्रानाकाङ्क्षितसाधनात्र प्रयुक्तत्वेन युक्तेरसङ्गतिप्राप्तावपि यत्र प्रतिज्ञार्थस्याकाङ्क्षाविषयत्वाविरहो न तत्राकाङ्क्षितस्यार्थस्य साधनाप्रयुक्तत्वाद्युक्तेस्तदप्राप्त्योक्तरीत्योक्तव्यवस्थोपपत्तेरेवेत्याशयेनाह॥ **विषयसप्तमीयमिति**। न चैवं प्रतिज्ञापदेन तदर्थलक्षणाश्रयणमनर्थकम्। विषयसप्तम्याश्रयणेन लक्षणया काङ्क्षाविषयत्वराहित्यस्य प्रतिज्ञायां भावाभावाभ्यामप्युक्तव्यवस्थाया उपपादयितुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । प्रतिज्ञार्थस्यैव सर्वत्राकाङ्क्षाविषयत्वेन प्रतिज्ञाया आकाङ्क्षाविषयत्वस्य क्वाप्यभावेन तद्भावाभावाभ्यामुक्तव्यवस्थाया उपपादयितुमशक्यत्वेन तदर्थलक्षणाश्रयणस्यावश्यकत्वादित्याशयात् । ननु भवेदेतदेवं

यथाकाङ्क्षाविरहोऽत्राभिमतः स्यान्न चैतदस्ति । श्रुतस्य सम्बन्धमात्राभावस्य परिगृहे बाधकाभावेन तत्परिग्रहस्य निर्निबन्धनत्वादित्यत आह ॥ असम्बन्धोऽत्रेति । अन्यथा विरोधेऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात्तत्रापि प्रतिज्ञार्थे युक्तेरसम्बन्धस्याविशिष्टत्वादिति भावः ॥ **गौण इति** । युक्तित्वाभिमतपर इत्यर्थः । असङ्गतिदोषदुष्टस्य मुख्ययुक्तित्वासम्भवादिति भावः । मूले युक्तेत्यंशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तादिति भावेन तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ असम्बन्ध इति ॥ **पर्यायावितीति** । ततश्च न लक्ष्यलक्षणभावः । ज्ञातत्वाज्ञातत्वप्रसङ्गेनाभेदे तदनुपपत्तिरिति भावः ॥ अन्यैरिति । तथा च तदुपदर्शितानि बाधाद्युदाहरणान्येव विरोधादीनामुदाहरणानीति भावः ।

अनु०--विरोधोऽपि त्रिधैव स्यात्प्रतिज्ञार्थविरुद्धता ॥ लिङ्गराहित्यमव्याप्तिर्न्यूनाधिक्ये तु वाचिके ॥

सु०--ननु कथं द्वे एवानुमानदूषणे परपरिगणितानामसिद्धत्वादीनां बहूनां सत्त्वादित्यतस्तेषामत्रान्तर्भावं विभावयितुं विरोधविभागमाह ॥ **विरोधोऽपीति** । सामान्यविभागेन सह विशेषविभागस्य समुच्चयेऽपिशब्दः । असङ्गतिरप्यनेकविधेति वा त्रिधैव न त्वेकविध एव । येनासिद्ध्यादीनामन्तर्भावो दुर्घटः स्यात् । यद्वा यावन्तोऽनुमानाभासाः परपरिगणितास्तावद्भेदतां निवर्तयितुमेवशब्दः । सर्वेषामत्रैवान्तर्भावात् । त्रैविध्यं दर्शयति ॥ **प्रतिज्ञार्थेति** । साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी प्रतिज्ञार्थः । तस्य प्रतिस्पर्धिसद्भावो विरुद्धता । यत्रार्थे लिङ्गप्रमितिः साध्यसिद्ध्युपयोगिनी तत्र तदभावो लिङ्गराहित्यम् । व्याप्तेरभावोऽव्याप्तिः । इतिशब्दोऽध्याहार्यः । साध्यसाधनभावसम्बन्धयोग्यताविरहो हि साध्यसाधनाभिमतयोस्तद्भावासम्भवे भवति । न च साधनस्य तद्भावेऽपि विरुद्धस्य साध्यता सम्भवति । निशितत्वेऽपि परशोराकाशस्य छेद्यताभावात् । नापि साध्यस्य तथात्वसम्भवेऽप्यसमर्थस्य साधनतोपपद्यते । छेद्यत्वेऽपि काष्ठस्य कुण्ठकुठारस्य छेदकत्वाभावात् । अतः प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादीनां युक्तं विरोधित्वम् । अस्तु लिङ्गराहित्याव्याप्त्योर्युक्तिदोषत्वम् । प्रतिज्ञार्थविरुद्धता तु कथं तद्दोषः । साध्यसम्बन्धित्वादिति चेन्न । साध्याभिमतस्य तद्भावासम्भवे साधनाभिमतस्याविषयवृत्तित्वात् । नन्वेवं सति सिद्धसाधनताऽपि विरोध एव स्यात् । न हि सिद्धस्य साध्यता सम्भवति । न चास्त्विति वाच्यम् । उक्तप्रकारत्रयानन्तर्भावात् । सिद्धसाधकोऽ-

सङ्गत इति स्ववचनविरोधाच्चेति। मैवम्। सति साकाङ्क्षत्वेऽन्वयायोग्यत्वं विरोधः। न च सिद्धसाधनस्य साकाङ्क्षताऽस्तीति नासौ विरोधेऽन्तर्भवति। ननु चान्यत्र त्रिविधो विरोध इत्यादिना लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरेकतामुपादाय साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टान्तविरोधस्तृतीयतया परिगृहीतः। अत्रापि साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येति वक्ष्यति। तत्कथमेतत्। न चात्रापि तदध्याहारेण तथैव व्याख्यानं युक्तम्। दृष्टान्तदोषस्यानुमानदोषताऽनुपपत्तेः। न हि दृष्टान्तोऽनुमानम्। तथाऽप्यनुमानाङ्गव्याप्तिदूषकतयाऽनुमानदोषत्वमस्तु। दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्ये साधनस्य साध्यपरित्यागात्। साधनवैकल्ये तु व्याप्तेरनुपदर्शनादिति चेन्न। तथा सत्यव्याप्त्यैव सङ्गृहीतत्वेन तृतीयत्वानुपपत्तेरिति। उच्यते। स्वार्थानुमाने हि दृष्टव्याप्तिकस्य लिङ्गस्य विवक्षितस्थले सिद्धिमात्रेण साध्यप्रमितिरुत्पद्यत इति तत्परिपन्थिनां दोषत्वमभिप्रेत्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतालिङ्गराहित्याव्याप्तीनामत्र ग्रहणम्। परार्थानुमाने त्वव्याप्त्यौपयिकस्यापि दृष्टान्तदोषस्य तदाश्रयतया प्रतीतत्वेन तथैवोद्भावनीयताज्ञापनाय तेन सह त्रिविधत्वमन्यत्रोक्तमिति न विरोधः। यद्वा साध्यसाधनोभयाश्रयहीनसाध्यसाधनोभयाव्यावृत्ताश्रयहीनानष्टौ दृष्टान्तदोषानेके भापन्ते। तन्निरासाय दृष्टान्तदोषस्य पृथगुपादानम्। तथा हि। उभयविकलस्तावन्न परिसङ्ख्येयः। अन्यतरवैकल्येनैव दृष्टान्तदुष्टतासिद्धावाधिक्यप्रसङ्गात्। अन्यथैकैकविकलपरिसङ्ख्यानानुपपत्तेः। कथं तर्ह्यन्वयव्यतिरेकीति चेत्। न। कथञ्चिदित्युक्तमेव। साध्याद्यव्यावृत्तिस्तु दृष्टान्तस्य गुण एव न दोषः। सतो हि सता व्याप्तिं दर्शयितुं दृष्टान्तोऽन्वेष्टव्यः। वैधर्म्यदृष्टान्तस्यायं दोष इति चेत्स एव किमर्थः। व्यतिरेकव्याप्तिबोधायेति चेन्न। तस्याः साक्षादनुपयोगात्। पारम्पर्येणोपयोगे तु साधर्म्यदृष्टान्त एवासाविति किं पृथगुपादानेन। उभयाव्यावृत्तश्चाधिक्यनिरस्तः। आश्रयहीनस्त्वाश्रयासिद्धिसमानयोगक्षेम इति द्वावेव दृष्टान्तदोषौ। असार्वत्रिकश्च दृष्टान्तदोषः। न हि सर्वत्र दृष्टान्त एव व्याप्तिरुपदर्शनीयेत्यस्ति नियमः। आनुमानिकागमिकव्याप्तेस्तदनपेक्षणात्। स्यादेतत्। प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया हि कालातीतप्रकरणसमौ सङ्गृहीतौ। लिङ्गराहित्यमित्यसिद्धिः। अव्याप्तिश्च त्रिविधा भवति। साधनस्य साध्येन सम्बन्धाभावः। सत्यपि सम्बन्धे तदभावेनापि

सम्बन्धः साध्याभावव्या (प्त) प्यता चेति । तदेतत्त्रयं क्रमेणानध्यवसितानैकान्तिकविरुद्धसंज्ञां लभते । तथा च परानिरूपितप्रस्तारस्य समसनमेवानेन कृतं स्यात् । न चानेन किमपि प्रयोजनम् । अन्यथा पुरुषमतिवैरूप्येण प्रक्रियान्तरस्यापि सावकाशत्वात् । न च ब्रह्मतर्कादितर्कशास्त्रमनुसृत्येत्थं व्युत्पादनमिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावेऽन्धपरम्परापत्तेरिति । उच्यते । अस्ति प्रक्रियान्तरकरणस्य प्रयोजनम् । तथा हि । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया हि स्ववाक्यविरोधस्यापि सङ्ग्रहं वक्ष्यति । न च कालातीतत्वादिना स लभ्यते । अपि च व्यवहारोऽपि प्रतिज्ञार्थविरुद्धतयोपपद्यते । न कालातीतत्वादिना वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । असाधकमिदं कालातीतत्वात् । सत्प्रतिपक्षत्वादित्यस्य प्रबलसमबलप्रमाणविरुद्धत्वादित्यर्थः । न चात्र विशेषणस्य किमपि प्रयोजनमस्ति । हीनबलस्य प्रमाणपदेनैव निरस्तत्वात् । प्रमाणतदाभासाविवेक एव हि प्रमाणशब्दप्रयोगो न त्वप्रामाण्यनिश्चये । अहीनबलतया वा विशेषणे सम्भवति तदवान्तरभेदोपादानं निरर्थकमेव । तथा चैकमेवेदं दूषणं स्यात् । लिङ्गराहित्यग्रहणेन चादूषणानामपि दूषणतया परपरिगणितानामाश्रयव्यतिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनां निरासो लभ्यते । अन्यथा सिद्धेर्दूषणत्वेऽपि प्रकारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अनध्यवसितत्वादिभेदोऽपि किं व्याप्त्यभावे सम्भवतीत्येतावता परिसङ्ख्येयो व्यवहारोपयोगित्वाद्वा । नाद्यः । व्यर्थव्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गित्वात् । न द्वितीयः । वैयर्थ्यप्रसक्तेः । नेदं साधकमनैकान्तिकत्वादित्यस्य हि सपक्षवृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वादित्यर्थः । न चात्र विशेषणस्य प्रयोजनं किञ्चिदस्ति । एवं विरुद्धत्वादित्यस्य सपक्षावृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वादित्यर्थः । तथा च वैयर्थ्यमेव । साध्यविपर्ययव्याप्यत्वादित्यत्रापि सम्बन्धमात्रेण कृतार्थत्वे व्याप्तिग्रहणं व्यर्थमेव । एवमवान्तरभेदव्युत्पादनमपि निरस्तम् । शिष्यमतिवैशद्याय व्युत्पादनं त्वनुमतमेवेति न स्वीयव्यवहारविरोध इति । विरोधवदसङ्गतेरपि प्रभेदाः स्वयमेवोहनीयाः । एवं साक्षाद्युक्तिदोषमभिधाय वाचनिकदोषमाह ॥ न्यूनेति । न्यूनशब्दो भावप्रधानः । युक्तेर्दूषणमिति प्रकृतमनुवर्तते । अवश्यवक्तव्यापरिपूर्तिर्न्यूनत्वम् । कृतकार्यत्वमाधिक्यम् । वचनदोषात्तत्प्रतिपादिता युक्तिरपि दुष्टा स्यादित्येतयोर्वाचनिकत्वम् । नन्वयुक्तोऽयं विभागः । विरोधासङ्गत्योरपि

वाचनिकत्वात् । न हि कृतकत्वं स्वयमेव दुष्टम् । अनित्यत्वसाधनेऽपि तथात्वापत्तेः । कृशानुशैत्यादौ तथेति चेत् । तत्किं कृतकत्वं कृशानुशैत्यं वा शब्दनित्यत्वं वा साधयितुं स्वयमेव प्रवृत्तम् । येन तत्र दुष्टं स्यात् । किन्नाम तत्साधनतया शब्देन प्रदर्शितम् । एवमसङ्गतावपि सिद्धसाधनतादिलक्षणायां वाच्यमित्याशङ्कानिरासार्थं तुशब्दः । न्यूनाधिक्ये एष वाचनिके न विरोधासङ्गती । स्वार्थानुमानेऽपि दर्शनादिति भावः । सन्तु तर्हि प्रतिपत्तृप्रतिपादकयोरेवैते दोषाः । यथा निशातमसिमाकाशे छिन्ने वा व्यापारयन्पुरुषो दोषवान्भवति नासिः । एवं कृतकत्वादिकं कृशानुशैत्यादौ व्यापारयन्पुरुष एवापराधी स्यात् । न तु कृतकत्वादिकमिति । मैवम् । कृतकत्वादेरदुष्टत्वे तद्व्यापारयतोऽप्यपराधानुपपत्तेः । अन्यथा शब्दानित्यत्वसाधने प्रयुञ्जानोऽप्यपराध्येत । ततः कृशानुशैत्यादेः साध्यतानर्हत्वं नित्यत्वादिसाधने कृतकत्वादेरसमर्थत्वमित्यादिरर्थशब्दगत एव दोषोऽङ्गीकरणीयः । न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्दोषो न दोषो भवति । तथा सति बहुविप्लवापत्तेरिति ।

टि०—ननु विरोधोऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च विरोधविभागकथनपरं तदिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावेन तस्याकर्तव्यत्वात् । न चासिद्ध्यादीनां विरोधान्तर्भावज्ञापनार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । अन्तर्भावज्ञापनस्यापि निष्प्रयोजनत्वादित्यतो विरोधोऽसङ्गतिश्चैवेत्युक्तोपपत्तिदूषणद्वैविध्यनियमसिद्ध्यर्थत्वात्तदन्तर्भावव्युत्पादनस्यार्थवत्त्वादिति भावेन नियमानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । ननु च दोषत्रैविध्यस्य प्रागनुक्तत्वेन तत्समुच्चायकत्वानुपपत्तेस्तत्समुच्चयार्थकापिशब्दानर्थक्यमित्यतो नात्र त्रैविध्यसमुच्चयार्थोऽपि शब्दः किन्तु न केवलमुपपत्तिदोष एवावान्तरविभागवान्किन्तु विरोधोऽपीत्येकस्मिन्नवान्तरविभागवत्तामात्रे दोषविरोधयोः समुच्चयार्थ इत्यतो न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह ॥**सामान्येति** । त्रैविध्यसमुच्चायकस्यापिशब्दस्यावान्तरविभागवत्त्वमात्रसमुच्चायकत्वेऽस्वारस्यमित्यपरितोषादाह॥ **असङ्गतिरपीति**। प्रतिज्ञार्थलिङ्गत्यासिरूपविषयभूतसम्बन्धिभेदेन त्रिविधेत्यर्थः ॥**अन्तर्भावादिति** । अनन्तर्भूतानां च दोषत्वनिरासादिति भावः ॥ **साध्यधर्मेति** । यद्यप्यत्र साध्यशब्दो न सन्दिग्धपरः प्रमाणसम्प्लवन्यायादिना निश्चितेऽप्यर्थेऽनुमानप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । नापि प्रज्ञापनीयपरः । स्वार्थानुमाने प्रयोज्यकर्तुरभावेन प्रज्ञापनाभावात् । नापि प्रमित्सि-

तपरः। अनिष्टानुमानाभावप्रसङ्गात्। तथाऽपि लिङ्गजननीयप्रतीतिविषयपरतायां नानुपपत्तिः। एतच्च सपक्षव्युदासाय विशेषणम्। अग्निमात्रस्य सिद्धत्वेऽपि पर्वतसम्बन्धितया तस्यासिद्धेस्तेन रूपेण साध्यत्ववत्पर्वतमात्रस्य सिद्धत्वेऽप्यग्निसम्बन्धितया तस्यासिद्धेरग्निविशिष्टपर्वतस्यापि साध्यत्वात्तद्विशिष्टस्यान्वस्य पक्षत्वं स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं धर्मग्रहणम्। धर्ममात्रस्य प्रागेव सिद्धत्वेन स्वरूपेण साध्यत्वानुपपत्तावपि धर्मिनिष्ठतया साध्यत्वं भविष्यतीति भावेन विशिष्टग्रहणम्। साध्यधर्मविशिष्टत्वं च साध्यधर्मसम्बन्धित्वं तच्चाश्रयतया धर्मिण इव व्याप्यतया साधनस्याप्यविशिष्टमिति तत्रातिव्याप्तिपरिहारायात्र धर्मिग्रहणं कृतम्। साध्यधर्मविशिष्टः पक्ष इत्यत्र धर्मिपदानुपादानं तु विशिष्टपदस्यैव धर्मधर्मिभावरूपसम्बन्धविशेषपरत्वविवक्षया साधनधर्मादावतिव्याप्तिपरिहारसिद्धेर्न तदर्थं पृथक् तदपेक्षेत्यभिप्रेत्यैवेति तट्टीकायामेव स्पष्टमिति न तद्विरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ प्रतिस्पर्धीति। यद्यप्यत्र प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोध इति प्रमाणलक्षणानुसारेण प्रतिप्रमाणसद्भाव इति वक्तव्यम्। तथाऽपि तथोक्तौ स्ववाक्यविरोधस्याग्रहणप्रसङ्गात्तत्सङ्ग्रहाय प्रतिस्पर्धिसद्भाव इत्येवोक्तम्। प्रमाणलक्षणे तु प्रमाणविरोध एव प्रायेण सर्वहेत्वाभासानामन्तर्भावात्तस्यैव ग्रहणं कृतम्। न तु स्ववाक्यविरोधस्येत्यवधातव्यम् ॥ यत्रार्थ इति। समुचितदेशादावित्यर्थः। स च क्वचित्पक्षः क्वचिदन्य एव। इयं च व्यवस्था व्याप्तिग्रहणप्रकारानुसारेणानुसन्धेया। लिङ्गमित्येव वक्तव्ये लिङ्गप्रमितिरिति वचनं तु तत्प्रमित्यसिद्धिसङ्ग्रहायेति ध्येयम्। प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यादेः प्रतिज्ञातविरोधत्रैविध्योपदर्शकत्वलाभापेक्षिताध्याहारमाह ॥ इतिशब्द इति। ननु प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादेः कथं विरोधविभागत्वमित्यतस्त्रयाणामपि विरोधसामान्यलक्षणयोगित्वादिति भावेन त्रिष्वपि सामान्यलक्षणानुगममाह ॥ साध्यसाधनेति। तथा च प्रतिज्ञार्थविरुद्धस्थले साध्याभिमतस्य साध्यत्वासम्भवाल्लिङ्गराहित्याव्याप्तिस्थले च साधनाभिमतस्य साधनत्वासम्भवात्साध्यसाधनभावस्यायोग्यतायाः सत्त्वाद्युक्तं त्रयाणामपि विरोधत्वमिति भावः। ननु प्रतिज्ञाविरोधोदाहरणे साधनस्य साधनभावासत्त्वे लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरन्यतरत्वमेव स्यात्ततो न प्रतिज्ञाविरोधः पृथग्वाच्यः। तत्सत्त्वे च तन्निरूपितसाध्यत्वस्यापि साध्ये सम्भवान्न प्रतिज्ञाविरोधप्रसक्तिः। एवं हेतुविरोधोदाहरणे साध्यस्य साध्यभावासत्त्वे प्रतिज्ञाविरोधः स्यात्ततश्च न हेतुविरोधरूपलिङ्गराहित्याव्याप्त्योः पार्थक्यं तत्सत्त्वे च तन्निरूपितसाधनत्वस्यापि साधने सम्भवान्न

लिङ्गराहित्याव्याप्त्योः प्रसक्तिरित्यतः सत्यपि साधनस्य साधनत्वे साध्यस्य साध्यभावाभावं तावत्सदृष्टान्तमुपपादयति ॥ **न चेति** । साध्यस्य सत्यपि साध्यत्वे साधनस्य तद्भावायोगमपि सदृष्टान्तमुपपादयति ॥ **नापीति** ॥ **छेदनत्वाभावादिति** । छिदिक्रियाकरणत्वाभावादित्यर्थः ॥ **अस्त्विति** । साधनरूपयुक्तिसम्बन्धित्वादिति भावः ॥ **साध्येति** । साध्यं च न युक्तिरिति भावः ॥ **अविषयवृत्तित्वादिति** । तथा च साधनस्याविषयवृत्तित्वसम्पादकतया हेतुदोषत्वात्प्रतिज्ञाविरोधस्य युक्तं हेतुदोषभूतासिद्ध्यादिसाहित्येन वचनमिति भावः । इदं च प्रतिज्ञाविरोधस्य हेतोरविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वेन हेतुदोषत्वकथनं प्रतिज्ञाविरोधेनैव दूषिते विषये तत्र वर्तमानस्य हेतोरप्यविषयवृत्तित्वं नाम दोषोऽस्तीत्यभिप्रायेणैव न तु प्रतिज्ञाविरोधो न विषयदोष इत्यभिप्रायेणेति न विषयदोषत्वसमर्थनपरोत्तरग्रन्थविरोधो नापि प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोध इति प्रमाणलक्षणविरोध इत्यवधेयम् । यद्यप्यदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटं ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा मानबाधेन तद्भवेदिति भक्तिपादीयानुव्याख्यानव्याख्यानरूपटीकानुरोधेन प्रतिज्ञाविरोधस्य हेतोर्व्यभिचारसम्पादकतया हेतुदोषत्वसिद्धेरविषयवृत्तित्वरूपाक्लृप्तदोषान्तरसम्पादकतया तद्दोषत्वव्युत्पादनमनर्थकमित्याभाति । तथाऽपि तदनुरोधेन व्याप्तिग्रहदशायां प्रतिज्ञादिविभागाभावेन विषयस्य बुद्धावनारूढत्वादविषयवृत्तित्वासम्भवाद्व्याप्तिभङ्गस्यैव पुरःस्फूर्तिकत्वाच्च व्याप्तिभङ्गे हेतुत्वप्राप्तावपि परार्थप्रयोगोत्तरकालं व्याप्तिभङ्गोपपादनायोपजीव्येनाविषयवृत्तित्वेनानुमानस्य दुष्टत्वे जन्यप्रतिपत्तिकव्याप्तिभङ्गानुसरणस्यान्याय्यत्वेन साधनस्याविषयवृत्तित्वनियमस्थित्याऽनुमितिसमये उपस्थितस्य प्रतिज्ञाविरोधस्य व्याप्तिभङ्गहेतुत्वेन दोषत्वस्य समर्थयितुमशक्यत्वादविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वाश्रयणमित्यवधेयम् । ननु सिद्धसाधनेऽतिव्याप्तित्वेन साध्यसाधनभावसम्बन्धयोग्यताविरहस्य विरोधलक्षणत्वाभावान्नोक्तरीत्या तदाक्रान्तत्वेन प्रतिज्ञाविरोधादीनां विरोधत्वव्युत्पादनं घटत इत्याभिप्रेत्योक्तलक्षणस्य सिद्धसाधनेऽतिव्याप्तिमाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **न हीति** । तथा च प्रतिज्ञाविरोधस्थल इवेहापि साध्याभिमतस्य साध्यत्वासम्भवात्साध्यसाधनभावस्यायोग्यता प्राप्तैवेत्यर्थः । तस्यापि विरोधत्वेन लक्ष्यत्वान्न तत्र लक्षणवृत्तिरतिव्याप्त्यापादिकेत्याशङ्कते ॥ **न चेति** । विरोधत्वं वदतोऽस्य तावद्विधान्तरत्वमभिमतम् । तथा च चातुर्विध्यापत्त्या त्रैविध्योक्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्किन्तूक्तप्रकारत्रयान्तर्भूतत्वमेव । तथा च यावद्विशेषबाधे सामान्यस्यापि बाधि-

तत्त्वान्न तस्य विरोधत्वमित्याशयेन परिहरति ॥ **उक्तेति** । उक्तलक्षणाक्रान्तत्वेन विरोधत्वसिद्धेस्त्रैविध्योक्तिरेव यथाकथञ्चिद्व्याख्येयेति वदन्तं प्रत्यनिष्टान्तरमाह ॥ **सिद्धेति** । सम्भावितप्रतीतिकस्येत्यनेनैव सिद्धसाधनव्यावृत्तेरविशिष्टलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्युद्भावनमसङ्गतमित्याशयवांस्तदुपयोगितया सम्भावितप्रतीतिकत्वमर्थतोऽनुवदति ॥ **सतीति** । साकाङ्क्षत्वे सतीत्यनेन तद्व्यावृत्तिरित्यतोऽनाकाङ्क्षितसाधनाय प्रयुक्तत्वान्न साकाङ्क्षत्वं तस्येत्यतो युक्तैव तेन तद्व्यावृत्तिरित्याह ॥ **न चेति** । ननु तथाऽपि दृष्टान्तदोषस्यानुक्तेर्विरोधविभागस्य न्यूनत्वमित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तविरोधस्यैवावक्तव्यत्वाद्वक्तव्यत्वेऽपि वाऽव्याप्तिपदेनैव सङ्गृहीतत्वान्न पृथक् तदनुक्तिर्दोषापादिकेत्यतस्तस्यावक्तव्यत्वसमर्थनपूर्वकमव्याप्तिपदेन तत्सङ्ग्रहे बाधकोपदर्शनेन तेन तदसङ्ग्रहं चोपपादयन्न्यूनताशङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु चेति** । आदिपदेन प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तभेदेन साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टान्तविरोध इति तदुत्तरग्रन्थसङ्ग्रहः ॥ **अन्यत्रेति** । प्रमाणलक्षण इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यतीति** । भवितपादे स्वव्याधिकरण इति शेषः ॥ **तत्कथमिति** । न लक्षणेनोत्तरग्रन्थेन च विरुद्धत्वान्नोक्तरूपेण त्रैविध्याभिधानं युक्तमिति भावः ॥ **तदध्याहारेणेति** । लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरेकतया विवक्षितत्वान्न तदध्याहारेऽपि चातुर्विध्यप्रसक्तिरिति भावः । दृष्टान्तदोषस्यानुमानदोषत्वं किमव्याप्त्यादेरिव साक्षादभिमतं किंवा तद्दोषापादकतयेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **न हीति** । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **तथाऽपीति** ॥ **दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्य इति** । साध्यविकलस्य दृष्टान्तस्य विपक्षत्वेन तत्र वर्तमानस्य हेतोः सत्यां सपक्षान्तरवृत्तौ साधारणत्वमसत्यां च सपक्षान्तरवृत्तौ पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानत्वाद्विरुद्धत्वमिति भावः ॥ **व्याप्तेरनुपदर्शनादिति** । ततश्चानुपदर्शितव्याप्तिकत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिरिति भावः ॥ **तृतीयत्वानुपपत्तेरिति** । तृतीयत्वेन परिगणनानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा च द्वैविध्यप्रसक्त्या त्रैविध्योक्त्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ **स्वार्थानुमाने हीति** । अत्र दृष्टव्याप्तिकस्येत्यनेन व्याप्तिपरिपन्थिनां तत्प्रतिपरिपन्थिनां च विरुद्धादीनां सङ्ग्रहः । विवक्षितस्थलेऽसिद्धिमात्रेणेत्यनेन लिङ्गराहित्यस्य साध्यप्रमितिरित्यनेन प्रतिज्ञार्थविरुद्धतायाः सङ्ग्रहः । तथा च व्याप्तिग्रहणेन तत्प्रयोजकोपाध्यादेरिव साध्यवैकल्यादेरपि प्राप्तत्वान्न पृथक् तद्ग्रहणमत्र कृतमिति भावः ॥ **अन्यत्रोक्तमिति** । उपलक्षणमेतत् । साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येत्युत्तरवचनमपि दृष्टान्ताश्रयतया प्रतिभासात्प्रतिभासानुसारेण चोद्भाव्यत्वादित्यभि-

प्रेत्येति न तद्विरोध इत्यपि द्रष्टव्यम् । एवं दृष्टान्तदोषस्याव्याप्तिग्रहणेन गृहीतत्ववदत्र पृथगनुपादानमङ्गीकृत्यान्यत्र पृथगभिधानस्यैकं प्रयोजनमभिहितमिदानीमुक्तरीत्या पृथगनुपादनमत्रेत्यङ्गीकृत्यैवान्यत्र तदुक्तेः प्रयोजनान्तरमाह ॥**यद्वेति** । तत्र साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यमुभयवैकल्यमाश्रयहीनत्वमिति चत्वारः साधर्म्यदृष्टान्तदोषाः । साध्याव्यावृत्तिः साधनाव्यावृत्तिरुभयाव्यावृत्तिराश्रयाहीनत्वमिति चत्वारो वैधर्म्यदृष्टान्तदोषा इति ज्ञेयम् । कथमनेन तन्मतनिरास इत्यत आह ॥**तथा हीति** ॥**अन्यतरवैकल्येनैवेति**। सम्भवमात्रेणैव पृथग्वचनेन चानैकान्तिककालातीतत्वमसिद्धकालातीतत्वमित्याद्यपि हेत्वाभासान्तरं स्यादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । अन्यतरवैकल्येन दृष्टान्तस्य दुष्टत्वासिद्धावित्यर्थः । तथा चाष्टौ दृष्टान्तदोषा इति मतहानिरिति भावः । या तु साध्यस्य साधनस्य चाननुगमो दृष्टान्तविरोध इति प्रमाणलक्षणव्याख्यावसरे उभयोर्वेति ग्राह्यमित्युक्तिः सा यथा मनो नित्यं मूर्तत्वात्परमाणुवत्कर्मवदित्यत्र क्रमेण साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यं च दोषः । तथा गगनवदित्यादावुभयवैकल्याख्यौ दोषौ स्त इत्यभिप्रेत्यैव न तूभयवैकल्यदूषणस्य पृथग्दूषणत्वमित्यभिप्रेत्य । अन्यथाऽन्यतरवैकल्येनेत्याद्येतद्ग्रन्थेनोभयवैकल्यं न पृथग्गणनीयमिति पद्धत्या च विरोधप्रसङ्गादित्यवधेयम् ॥ **कथं तर्हीति** । आधिक्यप्रसक्त्योभयविकलस्य पृथगपरिसङ्ख्येयत्व इत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरस्यागमकत्वे एकैकव्याप्तिमतः परिसङ्ख्यानानुपपत्त्या तद्गमकत्वावश्यम्भावेनान्यतरव्याप्तिमात्रेणैव गमकत्वसिद्धेरुभयोरपि गमकत्वे आधिक्यप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादिति भावः॥ **उक्तमेवेति** । व्याप्तिरेव तु सा स्मृतेत्यत्रस्यतुशब्दव्यावर्त्यतयैतेनानुमानस्य केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यमपि परास्तमित्यादिनेति शेषः ॥ **तस्येति** । यो धूमवानसावग्निमानित्यन्वयव्याप्तिज्ञानेनैव धूमेन वन्हिसिद्ध्या योऽग्निमान्न भवति स धूमवान्न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य धूमेन वन्हिसिद्धावनुपयोगादित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य साक्षात्प्रकृतसाध्यसिद्ध्यनुपयोगित्वेऽपि प्रकृतसाधनव्याप्तिसाधनोपयोगित्वेन परम्परयोपयोगादर्थवत्त्वमित्यत आह ॥ **पारम्पर्येणेति** ॥ **साधर्म्यदृष्टान्त एवासावितीति** । एतच्च तत्र चान्वयरूपतैव तस्या इत्यादिनाऽऽकर एव पूर्वं प्रपञ्चितमिति द्रष्टव्यम् ॥ **आधिक्यनिरस्त इति** । एकैकाव्यावृत्त्या दृष्टान्तदुष्टतासिद्धेरन्यथैकैकाव्यावृत्तपरिसङ्ख्यानानुपपत्तेरिति भावः । दृष्टान्तदोषत्वज्ञापनार्थं साध्यसाधनाननुगमयोरन्यत्र पृथगुपादानात्तयोरसार्वत्रिकत्वज्ञापनार्थमत्रानुपादानमित्यतोऽपि न परस्परविरोध

इत्याशयेन पक्षान्तरमाह ॥ **असार्वत्रिकश्चेति** । तस्यासार्वत्रिकत्वं कुत इत्यत आह ॥ **न हीति** । ततश्च दृष्टान्तस्यासार्वत्रिकत्वात्तद्दोषस्याप्यसार्वत्रिकत्वमित्युक्तं भवति । केचित्तु हेतुदोषस्यैव न दृष्टान्तदोषस्य सार्वत्रिकत्वं दृष्टान्तस्यासार्वत्रिकत्वेन तद्दोषस्य सार्वत्रिकत्वायोगात् । तथा च हेतुदोषतया तद्ग्रहणे तस्यैव दृष्टान्तदोषस्यापि सार्वत्रिकत्वमिति विज्ञायेत तन्मा विज्ञायीति च पृथगुपादानमित्यसार्वत्रिकश्चेति वाक्यं योजयित्वाऽत्रानुक्तौ यद्वेत्यादिपक्षद्वयेऽप्यव्याप्तिग्रहणेन गृहीतत्वादिति पूर्वोक्तमेव निमित्तमनुसन्धेयमिति पक्षभेदमाहुः ॥ **असिद्धिरिति** । सङ्गृहीतेति योग्यतया विपरिणामेन सम्बध्यते ॥ **समसनमिति** । सङ्कोचनमित्यर्थः ॥ **अन्धपरम्परेति** । यथा शुक्लं क्षीरमित्यन्धेनोक्ते केनेदमवगतमिति स पृष्टो यदाऽन्धान्तरं मूलं निर्दिशति सोऽप्यन्धान्तरं तदा नैतद्वचः शौक्ल्ये प्रमाणं भवति तादृगेतदित्यर्थः । शुक्लं क्षीरमिति मूलभूतान्धवचनस्य प्रत्यक्षामूलकत्ववन्मूलभूतब्रह्मतर्के तथा व्युत्पादनस्यापि प्रयोजनाभावयुक्तिउपराहतत्वादिति भावः ॥ **वक्ष्यतीति** । स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेदित्यादिनाऽनुपदमेवेति शेषः ॥ **न चेति** । तल्लक्षणानाक्रान्तत्वात्स्ववाक्यविरोधस्येति भावः । ननु कालातीतादेरपि स्ववाक्यविरोधानुगतलक्षणकरणाद्युक्तस्तेनापि तत्सङ्ग्रह इत्यत आह ॥ **अपि चेति** ॥ **व्यवहारोऽपीति** । असाधकत्वानुमानमपीत्यर्थः । असाधकमिदं प्रतिज्ञार्थविरुद्धत्वादित्यत्र व्यर्थविशेषणत्वाद्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ **नेति** । अयमाशयः । यद्रूपेण हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तद्रूपेणैव दोषः परं प्रत्युद्भाव्यः । यद्रूपेण चोद्भावनं तद्रूपेणासाधकता साधनीया । यद्रूपेणासाधकतासाधनं तद्रूपेणैवानुमानदोषो विभजनीयः । अन्यथाऽन्यः शङ्की अन्यो योद्धा अन्यो जयी अन्यस्तु श्लाघ्य इतिवद्वैरूप्यापातादिति भावः ॥ **न चेति** । असाधकमिदं प्रमाणं विरुद्धत्वादित्येतावन्मात्रस्यैव निर्दुष्टत्वादित्यर्थः । हीनबलप्रमाणविरुद्धस्य सत्यपि प्रमाणविरुद्धत्वे साधकत्वेन तत्र व्यभिचारपरिहार एवोक्तविशेषणकृत्यमित्यत आह ॥ **हीनबलस्येति** । तथा च प्रमाणविरुद्धत्वरूपहेतोरेवागमनान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । तत्रापि प्रमाणपदप्रयोगात्कथं प्रमाणपदेन तन्निरास इत्यत आह ॥ **प्रमाणेति** । तथाऽप्यप्रामाण्यनिश्चयदशायां हीनबलस्य प्रमाणपदेनानिरसनात्तन्निरासे विशेषणकृत्यमित्यरुचेराह ॥ **अहीनेति** ॥ **अवान्तरेति**। प्रबलसमबलरूपावान्तरेत्यर्थः । अवान्तरभेदानुपादानेऽप्यहीनबलप्रमाणविरुद्धत्वरूपहेत्वगमनादेव तत्र व्यभिचाराप्रसक्त्या व्यावर्त्याभावात् ।

व्यावर्त्याभावेऽपि विद्यमानतामात्रेण तदुपादाने च प्रबलचाक्षुषप्रत्यक्षविरुद्धत्वादित्याद्यपि प्रयुज्यते । न च परस्यात्यतिशक्तिज्ञापनार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अशक्तिज्ञापनस्यैवोद्देश्यत्वाद्बाधाज्ञानमूलाशक्तौ प्रतिरोधाज्ञानमूलाशक्तितोऽतिशयाभावाच्चेति भावः । ननु बाधप्रतिरोधयोरन्योन्यमसङ्करार्थमेव तदुपादानमस्त्वित्यतो दूषकताबीजैक्येन सङ्करस्यैवोचितत्वान्न साङ्कर्यार्थतया तदुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ तथा चेति ॥ **आश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनामिति** । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमसिद्धिपदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ततश्चाश्रयासिद्धिव्यधिकरणासिद्धिसाध्यासिद्ध्यन्यथासिद्धीनामिति पर्यवस्यति । अन्यथेत्यस्य च व्यर्थविशेषणत्वादिरूपप्रकारान्तरेणेत्यर्थः । व्यर्थविशेषणत्वव्यर्थविशेष्यत्वयोरुभयोरपि ग्रहणे गौरवादुभयसङ्ग्रहार्थमन्यथेत्येवोक्तमिति ध्येयम्। ननु न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चनेति वक्ष्यमाणरीत्या आश्रयव्याश्रयसाध्यासिद्धीनामदूषणत्वेऽप्यन्यथासिद्धेः सिद्धान्तेऽपि दूषणत्वास्थितेस्तान्निरासलाभवर्णनमनुचितामित्यतोऽन्यथासिद्धेर्विशेषणे वैयर्थ्यमेकासिद्धौ चेति वक्ष्यमाणरीत्या दूषणत्वेऽप्यसिद्ध्यपेक्षयाऽऽधिक्यरूपप्रकारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वेनासिद्धित्वानभ्युपगमादासिद्धिरूपाणामसिद्धिरूपदूषणतया परिगणिताश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनां लिङ्गराहित्यग्रहणेन निरासलाभवर्णनमुचितामित्याशयवानाह ॥ **अन्यथासिद्धेरिति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । व्याप्त्यभावेऽनन्तप्रकाराणां सम्भवेन तेषामपि परिसङ्ख्येयत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । सपक्षवृत्तित्वे सतीति विशेषणेत्यर्थः । न च विरुद्धव्यावृत्त्यर्थत्वं न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । दूषकताबीजैक्येन तस्यापि सङ्ग्राह्यत्वेनाव्यावर्तनीयत्वादिति भावः । तथा च वैयर्थ्यमेवेति पक्षवृत्तित्वमात्रस्यैव निर्दुष्टतया सपक्षावृत्तित्वे सतीति विशेषणवैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । न चानैकान्तिकव्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । दूषकताबीजैक्येन तस्यापि सङ्ग्राह्यतयाऽव्यावर्तनीयत्वादित्यत्र तात्पर्यात् । ननु सपक्षावृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वं न विरुद्धत्वं किन्तु साध्याविपर्ययव्याप्तत्वं ततश्च न विशेषणवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **साध्येति** ॥ **व्याप्तिग्रहणामिति** । व्याप्तेर्नियतसम्बन्धरूपतया साध्यविपर्ययव्याप्तत्वस्य साध्यविपर्ययेण सह नियतसम्बन्धवत्त्व एव पर्यवसन्नत्वात्तत्र च साध्यविपर्ययसम्बन्धवत्त्वमात्रेण साधकतानुमानोपपत्तेर्नियमांशवैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । एवमनध्यवसितत्वादित्यस्य सपक्षविपक्षावृत्तित्वादित्यर्थः ।

तत्र सपक्षावृत्तित्वमात्रेणैव पूर्णत्वाद्विपक्षावृत्तित्वादित्यस्य वैयर्थ्यमेवेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ एवमिति । अविद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिः । विद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापकः । विद्यमानसपक्षविपक्षो विपक्षैकदेशवृत्तिः । अविद्यमानविपक्षो विद्यमानसपक्षः पक्षव्यापकः । विद्यमानविपक्षोऽविद्यमानसपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिरित्यष्टधाऽनध्यवसितस्य । पक्षत्रयव्यापकः। पक्षसपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः। पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकः पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापकः सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिरित्यष्टधाऽनैकान्तिकस्य । सति सपक्षे पक्षविपक्षव्यापकः। सति सपक्षे पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः। सति सपक्षे विपक्षैकदेशवृत्तिः । सति सपक्षे पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकोऽसति सपक्षे पक्षविपक्षव्यापकः । असति सपक्षे पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः । असति सपक्षे पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिरसति सपक्षे पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापक इत्यष्टधा विरुद्धस्य च यद्वान्तरभेदनिरूपणं तत्किं सम्भवमात्रेणोत व्यवहारोपयोगित्वात् । नाद्यः । व्यर्थव्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गिकत्वात् । नान्त्यः । असाधकतानुमाने विशेषेण वैय्यर्थ्यप्रसक्तेरिति पूर्वोक्तरीत्या निरस्तमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रबलप्रमाणविरोधभेदेन प्रमाणविरोधस्य पद्धत्यादौ तत्रैविध्यद्वैविध्यव्यवहारः । द्वावपि प्रत्यक्षादिभेदेन त्रिविधाविति तत्त्रैविध्यव्यवहारः । कथं च मिथ्यात्वानुमानखण्डनादावसिद्ध्यादिक्रमेण हेत्वाभासव्यवहार इत्यतः शिष्यमतिवैशद्याय वस्तुस्थितिप्रदर्शनार्थमेवास्मदीयो ग्रन्थान्तरे तथा व्यवहारो न स्वसाधकताऽपि तथैव साधनीयेत्यभिप्रायेणेति नासाधकतानुमानानुपयोगप्रतिपादकस्यास्य ग्रन्थस्य तद्विरोध इत्याशयवानाह ॥ शिष्यमतीति । विरोधस्येवासङ्गतिप्रभेदानामपि सत्त्वात्तेषामनुक्तेर्न्यूनत्वमित्यतः स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वाद्विरोधविभागकथनेन तद्विभागस्यापि सूचितत्वाच्च तेषामनुक्तिर्न्यूनत्वापादिकेत्याशयवानाह ॥ विरोधवदिति । प्रतिज्ञार्थासङ्गतिर्लिङ्गासङ्गतिर्व्याप्त्यसङ्गतिश्चेत्यसङ्गतिप्रभेदा इत्यर्थः ॥ अवश्येति । अवश्यवक्तव्यस्यापरिपूर्तिरेकदेशमात्रवचनमित्यर्थः । ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकतयाऽवश्यवक्तव्यस्यैकदेशावचनविशिष्टं तदेकदेशवचनमिति यावत् । अधिकापेक्षयैकदेशवचनत्वात्सम्पूर्णप्रयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकतयाऽवश्यवक्तव्यस्येत्युक्तम् । सम्पूर्णप्रयोगे एकदेशवचनस्यापि भावादतिव्याप्तिरित्यत उक्तमेकदेशावचनविशिष्टमिति । अनुक्तावतिव्याप्तिवारणायैकदेशवचन-

मित्युक्तमित्यवधेयम् ॥ **कृतकार्यत्वमिति** । वचननित्यत्वानित्यत्वविप्रतिपत्तौ वर्णात्मकः शब्दो नित्यो गुणश्चेत्यादावनित्यत्वप्रतिज्ञैव कृतकार्येऽर्थान्तरेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पद्धत्युक्तरीत्याऽऽकाङ्क्षितत्वस्यात्राप्यभिप्रेततयाऽऽकाङ्क्षितत्वविरहादेव तत्राप्रसङ्गात् । समीचीनप्रयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय कृतकार्यत्वमित्युक्तम् । ननु परार्थानुमान एव दर्शनान्न्यूनत्वादेर्वचनदोषत्वेऽपि कथं युक्तिदोषत्वमित्यतो वचनद्वारेणार्थदोषत्वमित्याशयेन तदुपपादयति ॥ **वचनदोषादिति** । मूले तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य विरोधासङ्गत्योर्वचनदोषत्वनिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन विरोधासङ्गत्योरपि वचनदोषत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **एवमिति** । सिद्धार्थसाधकत्वाभिमतं लिङ्गमपि न स्वयमेवासङ्गतमसिद्धार्थसाधनेऽपि तथात्वापत्तेः । सिद्धार्थसाधनाय प्रयोगे तथेति चेत् । किं तल्लिङ्गं स्वयमेव तमर्थं साधयितुं प्रवृत्तं येन तत्रासङ्गतं स्यात्किन्नाम तत्साधनतया शब्देन प्रतिपादितमिति वाच्यमित्यर्थः । कथमनेनोक्तशङ्कानिरास इत्यतोऽवधारणार्थत्वं तुशब्दस्याभिप्रेत्योक्तशङ्कानिरासपरतया योजयति ॥**न्यूनाधिक्ये एवेति**॥ **स्वार्थानुमानेऽपि दर्शनादिति भाव इति** । ननु योग्यताविरहलक्षणप्रमाणविरोधस्य स्वार्थानुमाने दोषत्वसम्भवेऽपि स्वार्थानुमाने दोषत्वादर्शनादसङ्गतेः कथमर्थदोषत्वम्। न च सिद्धसाधकोऽसङ्गत इत्युक्तेः सिद्धसाधनतालक्षणासङ्गतिः स्वार्थानुमानेऽपि दोष इति वाच्यम्। स्वार्थानुमाने सिद्धसाधनतादोषत्वस्यापसिद्धान्तग्रस्तत्वादिति चेन्न । वर्णेषु नित्यत्वं जिज्ञासमानस्य केनचित्प्रमाणेनाकाशविभुत्वोपस्थितावाकाङ्क्षाविरहलक्षणासङ्गतेरेव वर्णनित्यत्वानुमितिविरहेणासङ्गतेः स्वार्थानुमानेऽपि दोषत्वदर्शनेनार्थदोषत्वोपपत्तेः। न च समुचितस्थले लिङ्गाप्रमितिरूपाव्याप्तिलक्षणहेतुविरोधादेव तत्र वर्णनित्यत्वानुमितिविरह इति वाच्यम् । सति साकाङ्क्षत्वेऽन्वयायोग्यताया एव विरोधत्वात् । न च वर्णनित्यत्वं जिज्ञासमानस्याकाशविभुत्वे आकाङ्क्षाऽस्तीति नात्र विरोधादनुमित्यभावः किन्त्वाकाङ्क्षाविरहलक्षणासङ्गतेरेवेत्यकामेनापि स्वीकरणीयत्वादिति भावः ॥ **आकाश इति** । इदं च विरोधस्य पुरुषदोषत्वानिदर्शनम् । छिन्न इति त्वसङ्गतेः पुरुषदोषत्वनिदर्शनमिति ज्ञेयम् ॥ **अर्थशब्दगत एवेति** । कृशानुशैत्यादेः साध्यतानर्हत्वं कृतकत्वादेरसामर्थ्यमर्थगत एव दोषो न पुरुषदोषः । आदिपदोपात्तं न्यूनत्वादिकं शब्दगत एव दोषो न पुरुषदोष इत्यर्थः । ननु विरोधासङ्गत्योरर्थदोषत्वात्तादृशार्थप्रतिपादकत्वेनैव वचने विरोधासङ्गत्योर्वक्तव्यत्वादर्थोपाधिकं विरोधादिकं कथं वचनदोषः स्यात्। तथा न्यूनादेर्वचनदोषत्वात्तादृश-

वचनप्रतिपादितत्वेनैवार्थे तयोर्वक्तव्यत्वाद्वचनोपाधिकं न्यूनाधिकं कथमर्थदोषः स्यात्। कञ्चिदुपाधिमन्तर्भाव्य भवतो दोषत्वाभावादित्यत आह॥ न हीति। अत्र न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्दोषो न दोषो भवतीति प्रायिकः पाठः। क्वचित्तु न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्दोषो भवतीत्यपि पाठः। पूर्वोक्त एवार्थः। न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्दोषो भवतीति पाठस्तु लेखकदोषपतितो मूलकोशेष्वदर्शनादिति द्रष्टव्यम्। एवं सति दुष्टकरणजन्यज्ञानस्य दुष्टत्वं न स्यात्। तत्रापि दुष्टकरणस्वरूपोपाधिनिबन्धनत्वाज्ज्ञानदुष्टत्वस्येत्याशयवानाह॥ **तथा सतीति**। यद्वा नन्वेवं कृशानुशैत्यसाध्यकत्वोपाधिकमेव कृतकत्वं दुष्टमिति प्राप्तं न स्वतस्तथा च कथमयमुपपत्तिदोष इत्यत आह॥ **न हीति**॥ **बहुविप्लवेति**। दोषमात्रोच्छेदापत्तेरित्यर्थः। काचादेः स्वप्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावाद्विषयविशेष एव तत्प्रतिबन्धकत्वेन तद्दोषताया अपि विषयविशेषोपाधिकत्वात्काचादेरपि दोषत्वं न स्यादिति भावः।

अनु०—साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिस्साधनस्य च। दुर्बलेन विरोधेऽपि न प्रमाणमसाधकम्॥

सु०—ननु कथमेत एवानुमानदोषाः। सोपाधिकत्वस्याप्यतिरिक्तस्य सत्त्वादित्यतस्तत्स्वरूपानुवादेनोक्तान्तर्भावमाह॥ **साध्येति**। साधनस्य यत्साध्यव्यापकवैलोम्यं साऽव्याप्तिः। चशब्दात्सत्प्रतिपक्षता च। साध्यस्याधर्मसाधनत्वादेर्व्यापको यो निषिद्धत्वादिधर्मः। यत्राधर्मसाधनत्वं तत्र निषिद्धत्वमिति नियमात्। तेन साधनस्य हिंसात्वादेर्वैलोम्यं साध्यापेक्षया वैपरीत्यमव्याप्तत्वमिति यावत्। यत्र हिंसात्वं तत्र निषिद्धत्वमिति नियमाभावात्। वैधहिंसायां सत्यपि हिंसात्वे निषिद्धत्वाभावात्। तदनेन सोपाधिकस्य स्वरूपमुक्तम्। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापको हि धर्म उपाधिस्तद्वत्त्वं च साधनस्य साध्यव्यापकाव्याप्यत्वमेव। एतत्प्रागनुमानाद्व्याप्तिग्रहणवेलायामव्याप्तिरेव। साध्यव्यापकं परित्यजतः साध्यपरित्यागावश्यम्भावात्। न हि साध्यमपरित्यजंस्तद्व्यापकं परित्यजतीति युज्यते। साध्यपरित्यागश्चाव्याप्तिरेव। अपरे तु निरुपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः। सोपाधिकत्वे तु लक्षणाभावाद्व्याप्त्यभाव इत्याचक्षते। तदसत्। व्याप्तिज्ञानाधीनमुपाधिज्ञानं तदधीनं च निरुपाधिकत्वज्ञानं तदायत्तं व्याप्तिज्ञानमिति चक्रकप्रसङ्गेन

तस्य व्याप्तिलक्षणत्वानुपपत्तेः । तर्त्कि सोपाधिकस्याप्यस्ति व्याप्तिः । मैवम् । व्याप्तत्वानुपाधिकत्वयोः समनियमेऽपि व्याप्तिबोधानङ्गतयोपाध्यभावस्य लक्षणत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् । नन्वेवं चेत्कथं साध्यसाधनव्यवहारः । आगामिसम्भावनापेक्षयेति ब्रूमः । वस्तुतस्तु यो धर्मो यद्व्यापकाव्याप्तस्तस्य तेनाव्याप्तिरित्येव वक्तव्यम् । अनुमानप्रवृत्त्युत्तरकालं तु सत्प्रतिपक्षतैव । साधनस्य साध्यव्यापकपरित्यागो हि पक्षादन्यत्र वा स्यात्पक्षे वा । न तावदाद्यः । तथा सति स्फुटव्यभिचारपरित्यागेनोपाध्युद्भावनस्यानवसरत्वात् । द्वितीये तु साध्यव्यापकस्य पक्षाद्व्यावृत्तिः साध्यमपि व्यावर्तयतीति सत्प्रतिपक्षतैव । एतेनोपाध्यभावस्य प्रतिपक्षत्वेनोपाधेर्दूषणत्वम् । न हि यदभावो यत्र दूषणं सोऽपि तत्र दूषणमिति युक्तं विरोधादिति परास्तम् । पक्षव्यावृत्तिप्राधान्येनैवोपाधित्वात् । एतदर्थं च साध्यव्यापकस्य वैलोम्यं पक्षाद्व्यावृत्तिः साधनस्य सत्प्रतिपक्षतेति योजनीयम् । भावप्रधानस्यादोषत्वं त्विष्टमेव । ननु च प्रागनुमानादपि सत्प्रतिपक्षताऽनुमानोत्तरमव्याप्तिर्वा किन्न स्यात् । मैवम् । पक्षे हि साध्यस्योपसंहारे प्रतिपक्षावसरः । न च व्याप्तिग्रहणसमये पक्षादिप्रविभागोऽस्तीति कथं तदा प्रतिपक्षत्वं स्यात् । अनुमानोत्तरमव्याप्तिः कथमिति वक्तव्यम् । साध्यव्यापक उपाधिः पक्षाद्व्यावृत्तमानः साध्यमपि व्यावर्तयति । तथा च साध्यरहिते तत्र वर्तमानं साधनं साध्यं व्यभिचरतीति चेन्न । तथा सति बाधितसत्प्रतिपक्षयोरपि व्यभिचारितापातात् । ओमिति चेन्न । निरसिष्यमाणत्वात् । बाधप्रतिपक्षाभ्यामेवानुमानदूषणसम्भवे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति चेत् । तर्हि व्यापकव्यावृत्त्या प्रतिपक्षेणैवानुमाने दूषिते किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति तुल्यम् । किञ्च पक्षे व्यभिचारः किं निश्चित उत सन्दिग्धः । नाद्यः । विकल्पानुपपत्तेः । तथा हि । पक्षे साध्याभावो निश्चितो न वा । आद्ये किं प्रमाणान्तरेणोत साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या । प्रथमे तत एवानुमानं दुष्टमिति किमुपाधिना । न द्वितीयः । परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् । उपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चये तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयः सति च तस्मिन्नसाविति । नेति पक्षे साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । उपाधेः कथं तद्व्यावृत्त्या पक्षे साधनस्य निश्चितो व्यभिचारः स्यात् । पक्षे सन्दिग्धो व्यभिचारस्तु स्वत एव सिद्धो

नोपाधिमुखानिरीक्षणापेक्षः । सर्वानुमानोच्छेदहेतुश्च । तस्मादनुमानोत्तरकालं सत्प्रतिपक्षतैवेत्युचितम् । एतदेवाभिप्रेत्य स एवोपाधिदोषोऽपीत्यादिवचनम् । अनुकूलतर्कादिना साध्यव्यापकत्वनिश्चये सति पक्षे निश्चितव्यभिचारितासिद्धिरिति चेन्न । निश्चितसाध्यव्यापकव्यावृत्तेर्बाधत्वेन तत एवानुमाने दूषिते व्यभिचारवैयर्थ्यात् । तथाऽपि सोपाधिकत्वं सत्प्रतिपक्षत्वमिति गतः पक्ष इति चेन्न । प्रतिपक्षस्य यावज्जीवं तद्भावानङ्गीकारात् । सामर्थ्यानिर्धारणायामेव सत्प्रतिपक्षो निर्धारिते तु सामर्थ्ये बाधको वा स्यात् । बाध्यो वेति को नाम नाभ्युपैति । अत्र सोपाधिकत्वमिति वक्तव्य साध्यव्यापकवैलोम्यमिति वचनमुपाधिलक्षणस्यापि प्रदर्शनार्थम् । तदपि साध्यसमव्यापकत्वपक्षनिरासाय । नन्वेष पक्षष्टीकाकृताऽङ्गीकृतः । मैवम् । परमतानुवादत्वात् । अन्यथैकसाध्याविनाभाव इत्युदयनवचनोदाहरणवैयर्थ्यात् । दूषणं तु स्फुटत्वान्नोक्तम् । तथा हि । समपदं किं विषमव्याप्तिकव्यवच्छेदार्थमुत प्रयोजनान्तरार्थम् । नाद्यः । पार्थिवपरमाणुरूपादयो नित्याः परमाणुविशेषगुणत्वात् । आप्यपरमाणुरूपादिवदित्यादौ पृथिवीविशेषगुणत्वाभावादेर्विषमव्याप्तिकस्याप्युपाधित्वेन तद्व्यवच्छेदस्यायुक्तत्वात् । प्रतिपक्षोन्नायकत्वसम्भवेन दूषणत्वाच्च । विषमव्याप्तिकस्योपाधित्वे पक्षेतरत्वस्यापि तत्प्रसङ्ग इति चेत् । तत्किमुक्तविशेषणद्वयोपेतं न वा । नेति पक्षे तत एवानुपाधित्वम् । आद्ये तु तस्याप्युपाधित्वे को दोषः । पर्वतेतरत्वादेः सर्वत्र सम्भवेन नैवमिति चेन्न । अनुमानव्याप्त्यादिग्राहकप्रमाणप्राबल्ये सति साध्यव्यापकत्वभङ्गात् । तदभावे चानुमानभङ्गस्येष्टत्वात् । अन्यथा शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वाद्धटवदित्यादावशब्दत्वादेः समव्याप्तिकपक्षेतरस्यानिरासप्रसङ्गात् । तदिदमिष्टमपि त्यजत्यनिष्टमपि गृह्णातीति न विशेषणम् । यदप्युक्तम् । स्वसम्बन्धेन यः स्वीयं धर्ममन्यत्र योजयेत् । स उपाधिर्यथालोके जपादिः स्फटिकादिषु । इहाप्यव्याप्यहेत्वर्थव्याप्यत्वभ्रमहेतुता । उपाधेः स्यात्तदा तस्य समव्याप्तिर्यदा भवेदिति । अत्र वक्तव्यम् । किमनेनोक्तं भवति । किं विषमव्याप्तिकस्य व्याप्यत्वाभावात्तत्सम्बन्धेन साधनाभिमते व्याप्यताभ्रमानुपपत्तेरदोषत्वेन तद्व्यवच्छेदाय समपदमिति । किंवाऽन्वर्थोपाधिशब्दसम्पादनार्थमिति । नाद्यः । प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषणत्वसम्भवे स्वगतव्याप्यत्व-

भासकताभावस्यादोषत्वात् । साध्यसाहचर्यदर्शनेनैव व्याप्यताभ्रमसम्भवाच्च । न द्वितीयः । उपाधिशब्दसम्बन्धस्य स्वकपोलकाल्पतत्वात् । अत एव भगवानाचार्यः सोपाधिकत्वमित्यनभिधाय साध्यव्यापकवैलोम्यमित्याह । व्यवहारास्तु परकृतसङ्केतेनापि निर्वहणीयाः । यद्वा क्वचित्साध्यव्याप्यतासद्भावेनोपाधित्वेऽन्यत्रापि गौण्या वृत्त्या (उपाधि) व्यवहारोपपत्तिः । अत एव न द्वितीयोऽपि । ननु च विषमव्याप्तिकस्य प्रतिपक्षोन्नायकत्वं न सम्भवति । क्वचित्पक्षेतरविपर्ययस्यासाधारणत्वादिति । मैवम् । असाधारणस्य दूषणत्वासम्मतेः । सम्मतौ वा तत्रोपाधित्वाभावस्य व्युत्पादनात् । यत्रोपाधिः पक्षैकदेशाद्व्यावर्तते तत्र कथं प्रतिपक्षः । भागासिद्धिप्रसङ्गात् । न चासौ नोपाधिः । पक्षैकदेशाद्व्यावृत्त्यापि साधनाव्यापकत्वसंम्भवात् । न चायं समव्याप्तिपक्षेऽस्ति दोषः । उपाधिमत्येकदेशे साध्यसद्भावनियमेन तं विहायैकदेशान्तरस्यैव पक्षीकरणौचित्यादिति । उच्यते । अस्माभिरप्युपाधिव्यावृत्तिमा (नैवैक) नेकदेशः पक्षीक्रियते । एकदेशान्तरेऽपि यदि साध्यसम्मतिस्तदा तस्यापक्षीकरणमेव । असम्मतौ तु तत्र दोपान्तरमेव भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । ननु शङ्कितोपाधौ कथं प्रतिपक्षः सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गेनासमबलत्वादिति चेन्न । पाक्षिकासिद्ध्यादिना सत्प्रतिपक्षताफलस्य संशयस्यानिवारणात् । संशयानङ्गत्वमेवासमबलत्वमभिप्रेतम् । स्यादेतत् । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं किमुपाधिसामान्यलक्षणं किंवा विशेषलक्षणम् । नाद्यः । समवायः समवेतः सम्बन्धत्वात्संयोगवदित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापककृतकत्वोपाध्यव्यापनात् । वायुः स्पार्शनोऽनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सत्युपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वाद्घटवदित्यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकचाक्षुषत्वोपाध्यव्याप्तेश्च । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य यत्किञ्चिदवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य च नोपाधित्वमिति वाच्यम् । तत्र तत्राचार्यैरङ्गीकृतत्वात् । व्यतिरेकोपाध्यव्यापकत्वाच्च । न द्वितीयः । सामान्यलक्षणस्य वक्तव्यतापातात् । न चान्वयव्यतिरेकिधर्मत्वं तदिति वाच्यम् । तस्यात्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वाभावात् । तथात्वे च लक्षणवैयर्थ्यादिति । अत्र ब्रूमः । इदमेव सामान्यलक्षणम् । साध्यपदेनावच्छिन्नानवच्छिन्नसाध्यस्याभिधानात् । न च तत्र प्रतिपक्षासम्भवः । यदवच्छिन्नसाध्ये य उपाधिस्तद्व्यावृत्तेस्तद्विशिष्टाभावे

हेतुत्वोपपत्तेः । यथा समवायः सम्बन्धत्वे सति समवेतत्वेन हीनोऽकार्यत्वादाकाशवत् । वायुर्द्रव्यत्वे सति स्पार्शनत्वेन हीनोऽचाक्षुषत्वादाकाशवदिति । न चात्र साध्यविशेषणवैयर्थ्यम् । शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादित्यादाविव व्यभिचारपरिहारार्थत्वात् । क्वचित्साध्यावच्छेदकावच्छिन्नस्योपाध्यभावस्य हेतुत्वात् । यथा वायुः स्पार्शनो न भवति द्रव्यत्वे सत्यचाक्षुषत्वादिति । व्यतिरेकव्याप्तौ तूक्तमेवोत्तरम् । साध्यसाधनपदाभ्यां च प्रकृतयोरेव विवक्षितत्वान्न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । यो यत्साध्यव्यापको यत्साधनाव्यापक इति वाऽस्यार्थ इति सर्वं सुस्थम् । ननु च सोपाधिकत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि तेनैवानुमानदोषाधिक्यमिति । मैवम् । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनेनैव प्रबलप्रमाणविरुद्धतालक्षणकालातीत (ता) वत्समबलप्रमाणविरुद्धतायाः सत्प्रतिपक्षताया अपि सङ्गृहीतत्वात् । प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रं हि प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्युक्तम् । एवं तर्हि दुर्बलेन विरोधोऽपि प्रतिज्ञार्थविरुद्धता स्यात् । उक्तलक्षणोपेतत्वादित्यत आह ॥ **दुर्बलेनेति** । अयमर्थः । प्रकरणादिवशाद्धि सामान्यशब्दा अपि विशेषे वर्तन्त इति प्रसिद्धम् । यथा विशिष्टसमये पुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषविशेष एवानीयते न तु यः कोऽपि पुरुषः । प्रकृते चानुमानस्यासाधकत्वनिमित्तपरिसङ्ख्यानम् । न च दुर्बलेन विरोधेऽप्यनुमानमसाधकं भवति । प्रबलविरोधादिना तस्यैवाभासत्वात् । यथा विमतश्चक्षुष्मान्रूपापरोक्षज्ञानित्वादित्यत्र विमतोऽन्धः पुरुषत्वादिति । अतः सामान्यशब्दप्रसक्तोऽपि दुर्बलेन विरोधो (नानुमानासाधकतावच्छिन्न) न प्रतिज्ञार्थविरुद्धता । किन्तु प्रबलसमबलप्रमाणविरुद्धतैवेति ।

टि०—ननु साध्यव्यापकेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चोपाधेरन्तर्भावकथनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्यापि प्रयोजनाभावात्सोपाधिकत्वमव्याप्तिरित्येतावतैव तदन्तर्भावसिद्धेरितरानर्थक्यापाताच्चेत्यतोऽनुमानदोषचातुर्विध्यावधारणसमर्थनार्थत्वेनान्तर्भावकथनस्यार्थवत्त्वात्साध्यव्यापकेत्यस्य च सोपाधिकत्वस्वरूपानुवादतयाऽवैयर्थ्यादित्यभिप्रेत्यानुमानदोषचातुर्विध्यनियमानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । साध्यव्यापकवैलोम्यस्य साधनमात्रनिष्ठत्वेन चशब्दस्य साधनस्यासाधनस्य चेत्येवं यथास्थितसम्बन्धानुपपत्तावप्यव्याप्तिश्चेति भिन्नक्रमतया तत्सम्बन्धो नानुपपन्न इत्यभि-

प्रेत्य स एवोपाधिदोषोऽपीति प्रमाणलक्षणानुसारेण चशब्दार्थमाह ॥ **चशब्दात्प्रतिपक्षता चेति** । साध्यव्यापकवैलोम्यमित्यादेः कथमुपाधिस्वरूपानुवादत्वं येन वैयर्थ्यं भवेदित्यतस्तत्स्वरूपोपदर्शकतया तद्व्याचष्टे ॥ **साध्यस्येत्यादिना** । ननूपाधेरव्याप्तौ प्रतिपक्षे चान्तर्भावो न वक्तुं शक्यो विरुद्धत्वादित्यतो दशाभेदेनोभयस्यापि सम्भवान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुभयं दशाभेदेनोपपादयन्मूले कण्ठोक्तामुपाधेरव्याप्तितां तावदुपपादयति ॥ **एतदिति** । अस्तु साध्यव्यापकं परित्यजतो हेतोः साध्यपरित्यागस्तथाऽपि कथमव्याप्तिरित्यत आह ॥ **साध्यपरित्यागश्चेति** ॥ **व्याप्तिज्ञानाधीनमिति** । व्याप्तिनिरूपकत्वरूपव्यापकत्वस्योपाधिशरीरप्रविष्टत्वादिति भावः ॥ **तदधीनं चेति** । प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वादभावज्ञानस्येति भावः ॥ **यदायत्तं चेति** । लक्ष्यावधारणस्य लक्षणज्ञानाधीनत्वादिति भावः । यद्यप्यत्र साधननिष्ठव्याप्तेरुपाधिघटकव्याप्तेश्च भिन्नतया न चक्रकावकाशस्तथाऽपि सर्वत्रैकैव व्याप्तिरित्यभिमानेनेदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । वस्तुतस्तु चक्रकशब्देनानवस्थाया एव विवक्षितत्वात्तद्व्याप्तिभेदे चक्रकाप्रसरेऽप्यनवस्थाया दुर्वारत्वान्नानुपपत्तिरित्यवधेयम् ॥ **व्याप्तिबोधानङ्गतयेति** । उक्तरीत्या चक्रकप्रसङ्गादिति शेषः ॥ **एवं चेदिति** । अनुमानात्प्राग्व्याप्तिग्रहणवेलायामुपस्थितस्योपाधेरव्याप्त्युन्नायकत्वं चेदित्यर्थः ॥ **साध्यसाधनव्यवहार इति** । व्याप्तिग्रहणदशायां पक्षसाध्यसाधनप्रविभागाभावेन व्यापकव्याप्ययोः साध्यसाधनभावाभावेन साध्यव्यापकत्वादेरसम्भवात्कथं साध्यव्यापकत्वादिगर्भोपाधित्वव्यवहार इत्यर्थः ॥ **आगामीति** । अस्य सूत्रस्य शाकटं वयेत्यादिवद्भाव्यपेक्षया तद्व्यवहार इति भावः । अस्मिन्पक्षे साध्यसाधनव्यवहारस्य गौणत्वापत्तेराह ॥ **वस्तुतस्त्विति** । तथा चोपाधिलक्षणस्य साध्यसाधनघटितत्वाभावान्नोक्तदोषावसर इति भावः । एवं कण्ठोक्तामव्याप्तिरूपतामुपपाद्य चशब्दसूचितां प्रतिपक्षतामप्युपाधेरुपपादयति ॥ **अनुमानेति** ॥ **स्फुटव्यभिचारेति** । साध्यव्यापकोपाधिना सह साधनस्य व्यभिचारो यत्र प्रदर्शनीयस्तत्र साध्यव्यभिचारस्यापि सत्त्वेन तस्यैवोपदर्शयितुं शक्यत्वान्न तत्परित्यागेन साधनस्योपाधिव्यभिचारप्रदर्शनं युक्तमित्यर्थः । न च तत्रोपाध्यभावस्य निश्चितत्वेऽपि साध्याभावस्यापि निश्चयान्न साध्यव्यभिचारप्रदर्शनं साधनस्य सम्भवतीति वाच्यम् । तद्व्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तेस्तत्रापि निश्चितत्वात् । अन्यथोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयायोगात्साध्यवत्युपाध्यभावशङ्कया तत्प्रतिबन्धादिति भावः ॥ **प्रतिपक्षत्व इति** । प्रतिपक्षत्वेन दूषणत्व इत्यर्थः ।

उपाधेः पक्षाद्व्यावृत्तिः प्रतिपक्षतया दोष इत्येवोपाधिदोषत्वं वादिनाऽभिमतम् । उपाधेः साधनव्यापकत्वेन साधनवत्पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वनियमेन तस्या आवश्यकत्वान्न तूपाधिस्तद्व्यावृत्तिश्चेत्युभयमपि दूषणमिति येनोक्तरीत्या विरोधः शङ्क्येतेत्याशयेनाह ॥ **पक्षेति** ॥ एतदर्थं चेति । उपाधिव्यावृत्तिरेव प्रतिपक्षतया दोष इत्येतदर्थमित्यर्थः । तद्धेतुपाधिव्यावृत्तेः प्रतिपक्षत्वेन दोषत्वेऽप्युपाधित्वेनोपाधेर्दूषणत्वाभावादुपाधिर्दूषणमित्यनर्थकः शास्त्रकाराणां व्यवहार इत्यतः स्वरूपेण तस्यादोषत्वस्येष्टत्वाच्छास्त्रकारव्यवहारस्य चोपाध्युन्नीतपक्षावृत्तेः प्रतिपक्षतया दोषत्वाभिप्रायकत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **भावेति** ॥ **व्यावर्तयतीति** । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः ॥ **निरसिष्यमाणत्वादिति** । स्ववाक्येन विरोधोऽपि नैव साधकतां व्रजेदित्युत्तरवाक्यव्याख्यानावसरे एतेनैतदपि निरस्तमित्यादिनेति शेषः ॥ **तत एवेति** । साध्याभावनिश्चायकप्रमाणान्तरविरोधादेवेत्यर्थः ॥ **नेति पक्ष इति** । पक्षे साध्याभावो निश्चित इति पक्षे साध्यवत्युपाधेरुपाध्यभाववति च साध्याभावस्य निश्चितत्वेन व्यभिचारज्ञानाभावादुपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयोपपत्तेर्व्यापकीभूतोपाध्यभावेन साध्याभावनिश्चयोपपत्त्या साध्यरहिते पक्षे साधनस्य वर्तमानतया साध्यव्यभिचारनिश्चयसम्भवेऽपि पक्षे साध्याभावो न निश्चित इति पक्षे साध्यवत्युपाधेरुपाध्यभाववति च साध्याभावस्यानिश्चयेन व्यापकीभूतोपाध्यभाववत्तया निश्चिते पक्षे तद्व्याप्यभूतसाध्यसन्देहेन व्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकवशादुपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयासम्भवादव्यापकव्यावृत्त्याऽव्याप्यव्यावृत्तेश्चातिप्रसङ्गेन निश्चेतुमशक्यत्वेनोपाधिव्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्त्यसिद्ध्या पक्षस्य साध्यरहितत्वासिद्धेस्तत्र वर्तमानस्य साधनस्य न साध्यव्यभिचारनिश्चय इति भावः । पक्षे सन्दिग्धो व्यभिचार इति पक्षेऽपि सन्देहः किं स्वारसिक फलतयाऽभिमतः किंवा संशयान्तरमिति विकल्प्य न द्वितीयः । उपाधिव्यावृत्त्याहितपक्षीयसाध्यसंशयमुपजीव्यप्रवृत्तव्यभिचारसंशयरूपसंशयान्तरस्योपाधिव्यावृत्त्याहितसाध्यसंशयरूपप्रतिपक्षोपजीव्यत्वादुपजीव्यभूतप्रतिपक्षेणैव दुष्टत्वे तदाहितव्यभिचारसन्देहस्य निष्प्रयोजनत्वादिति द्वितीयपक्षदूषणं च मनसि निधायाद्यं प्रत्याचष्टे ॥ **पक्षे सन्दिग्धेति** । स्वत एव सिद्ध इत्यस्य विवरणं नोपाधिमुखनिरीक्षणापेक्ष इति । उपाधिं विनाऽपि तत्सिद्धेर्न तस्य तत्फलत्वमिति भावः ॥ **सर्वेति** । निश्चितहेतुमति साध्याभावसन्देहरूपव्यभिचारसंशयस्य सर्वत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ **तस्मादिति** । उक्तरीत्या केनापि

प्रकारेणानुमानोत्तरकालमव्याप्त्युन्नायकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **प्रतिपक्षतैवेति** । न च दूष्यानुमानस्य तर्कानुग्रहे उपाधिर्न साध्यव्यापक उपाधेस्तदनुग्रहे त्वनुमानस्य बाध एवेति न कदाऽपि प्रतिपक्षावसर इति वाच्यम् । यदैकत्रापि नानुकूलतर्कावतारस्तदा प्रतिपक्षावतारस्याविकलत्वात् । अन्यथा प्रतिपक्षमात्रोच्छेदापत्तेरित्याशयात् । **ननु नोपाधेर्व्याप्तिग्रहदशायामव्याप्त्युन्नायकत्वमङ्गीकर्तुं युक्तम्** । स एवोपाधिदोषोऽपीति प्रमाणलक्षणे उपाधिः प्रतिरूपं यत्साधनं तत्र चापरमित्युत्तरानुव्याख्याने चोपाधेरव्याप्त्युन्नायकत्वनिरासेन सत्प्रतिपक्षमात्रोन्नायकत्वप्रतिपादनेन तद्विरुद्धत्वादित्यत उदाहृतप्रमाणलक्षणादेर्विप्रतिपत्त्यनन्तरमव्याप्त्युन्नयनवारकत्वेन ततः पूर्वमपि तदुन्नयनवारकत्वपरत्वाभावान्न तद्विरोध इत्यभिप्रेत्याह ॥ **एतदेवाभिप्रेत्येति** । ननूपाधिव्यावृत्त्यैव पक्षे साध्याभावनिश्चयेन साध्यारहिते पक्षे वर्तमानस्य साधनस्य पक्षे निश्चितव्यभिचारत्वेनानुमानोत्तरमपि व्यभिचारोन्नायकत्वोपपत्तेः कथमनुमानोत्तरकालं प्रतिपक्षतैवेत्यवधारणम् । न चोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चये तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयः सति च तस्मिन्नसाविति परस्पराश्रयत्वान्नोपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चय इत्युक्तमिति वाच्यम् । अनुकूलतर्कादिना साध्यव्यापकत्वनिश्चयाभ्युपगमेन साध्यव्यापकतानिश्चयस्योपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयसाध्यत्वानभ्युपगमेन तदप्रसङ्गादित्याशयेन शङ्कते ॥ **अनुकूलेति** । तत्रापि प्रथमोपस्थितबाधस्यैव दूषणत्वेन तदुपजीविनो व्यभिचारस्यादूषणत्वाद्युक्तमवधारणमित्याशयेन परिहरति ॥ **नेति** । अन्यथा बाधितसत्प्रतिपक्षयोरपि व्यभिचारितापातात् । तत्र बाधसत्प्रतिपक्षाभ्यामेवानुमानदूषणसम्भवे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति यदि मन्यसे तर्ह्यत्रापि बाधेनैवानुमाने दूषिते किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति सममिति भावः ॥ **गतः पक्ष इति** । उपाधिव्यावृत्त्या निश्चितायाः साध्यव्यावृत्तेर्बाधत्वेन व्यापकव्यावृत्तेः प्रतिपक्षत्वाभावादिति भावः । न सोपाधिकत्वं सर्वत्र प्रतिपक्षतया दोषः किन्तु क्वचिद्बाधत्वेनापीति । ततश्च नेदमनिष्टमिति भावेन परिहरति ॥ **नेति** । कथमेकस्यैव प्रतिपक्षत्वं बाधकत्वं च विरुद्धमुपपद्यत इत्यतो दशाभेदेनोभयमुपपादयति ॥ **सामर्थ्येति** । दूष्यानुमानमुपाधिश्चेत्यनयोर्मध्ये यदैकत्राप्यनुकूलतर्कावतारस्तदेत्यर्थः ॥ **निर्धारिते त्विति** । अन्यतरस्येति शेषः । बाधक इत्यादेरयम्भावः । यस्य हि यदाऽनुकूलतर्कावतारः स तदा बाधकोऽन्यस्तु बाध्य इति । यद्वा प्रतिपक्षस्य सामर्थ्यावधारणे बाधत्वं स्वाविरोधस्तदवधारणे तु बाध्यत्वमिति ज्ञेयम् ॥ **एष पक्ष इति** ।

समव्यापकत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ **टीकाकृतेति** । सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः ॥ **अङ्गीकृत इति** । तथा च कथं तद्विरास इति वाक्यशेषः । टीकायां साध्यं व्यापकं यस्येति साध्यव्यापकः साध्यस्य व्यापक इति वेति विग्रहद्वयस्य प्रदर्शितत्वेन समव्यापकत्वस्य तदङ्गीकृतत्वसिद्धिरिति भावः । उदयनमतानुवादरूपत्वादुदाहृतग्रन्थस्य न तेनास्य टीकाकृदभिमतत्वसिद्धिरित्याह ॥ **परमतेति** । टीकाया वस्तुस्थितिप्रदर्शनपरत्वमेवास्तु किं परमतानुवादकल्पनयेत्यत आह ॥ **अन्यथेति** । परमतानुवादत्वाभाव इत्यर्थः । मिथःसम्बन्धशून्ययोः परस्परपरिहारेणान्यत्र कलञ्जभक्षणादौ यागीयहिंसायां च वर्तमानयोः साध्यनिषिद्धत्वयोरुभयोरप्येकेन साध्येनाधर्मसाधनत्वेनाविनाभावे व्यर्थहिंसायां साहचर्ये सति तयोर्मध्ये यस्यात्ययो निवृत्तिः साध्याभावेनाविनाभावी व्याप्तः स एवोपाधिः । एवञ्च कलञ्जभक्षणादौ सत्यामपि हिंसात्वनिवृत्तौ साध्यस्याधर्मसाधनत्वस्य निवृत्तिर्नास्तीति न तस्योपाधित्वम् । निषिद्धत्वाभावस्तु कदलीफलभक्षणादौ सर्वत्र साध्याभावेन व्याप्त इति तस्यैवोपाधित्वमिति सम्मतिग्रन्थार्थः । अत्र प्रथमपादेनोपाधेः साध्यं प्रति व्याप्यत्वमुक्तं द्वितीयपादेन तु साधनाव्यापकत्वमुत्तरार्धेन तु साध्यव्यापकत्वमिति विवेकः । ननु दूषणाभावेनानुवादस्य तादर्थ्यानुपपत्तेः सम्मत्यैवायमनुवाद इति तेनैतत्पक्षस्य टीकाकृताऽङ्गीकृतत्वसिद्धिरवर्जनीयेत्यत आह ॥ **दूषणं त्विति** । टीकाकृतेति शेषः । आद्येऽपि किं साधकाभावाद्विषमव्याप्तस्योपाधित्वं नेत्यभिमतं किंवा बाधकसद्भावात् । आद्येऽपि किं तत्रोपाधित्वेन शास्त्रे व्यवहारो नास्तीत्यभिमतं किंवा दूषकताबीजं नास्तीति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **पार्थिवपरमाणुरूपादय इति** ॥ **पृथिवीविशेषगुणत्वाभावादेरिति** । अत्र पार्थिवपरमाणुगतैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वेषु सत्यपि नित्यत्वे पृथिवीगुणत्वाभावाभावेन तत्र साध्याव्यापकतापरिहारायोपाधौ विशेषपदम् । आदिपदेन गन्धवद्विशेषगुणत्वाभावरूपोपाधिसङ्ग्रहः ॥ **विषमव्याप्तिकस्येति** । नित्यत्ववत्याप्यपरमाणुरूपादौ पृथिवीविशेषगुणत्वाभावस्य सत्त्वेनोक्तोपाधेः साध्यव्यापकत्वेऽपि पृथिवीविशेषगुणत्वाभाववति संयोगादौ नित्यत्वाभावेनोपाधेर्न साध्यव्याप्यत्वमिति नास्य समव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ **उपाधित्वेनेति** । तत्त्वेन शास्त्रे व्यवहृतत्वेनेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **प्रतिपक्षेति** । साध्यव्यापकत्वादिमात्रस्यैव प्रतिपक्षोन्नायकत्वे प्रयोजकत्वेन समव्याप्त्यभावेऽपि विषमव्याप्तस्य प्रतिपक्षोन्नायकत्वोपपत्तेरिति भावः । आद्याद्वितीयं शङ्कते ॥ **विषमेति** । इयं च गूढाभिसन्धेः शङ्केति ज्ञेयम् ।

आशयमजानान इव गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह ॥ **तत्किमिति** । शङ्किता स्वाभिप्रायमुद्घाटयति ॥ **अनुमानेति** ॥ **प्रमाणप्राबल्य** इति । अनुमान-
मूलव्याप्त्यादिग्राहकप्रमाणस्यानुकूलतर्कसनाथत्वेन प्राबल्ये सतीत्यर्थः ॥ **साध्यव्यापकत्वभङ्गादिति** । पक्ष एवेति शेषः । तथा च पर्वतेतरत्वा-
देरुक्तविशेषणवत्त्वस्यैवाभावान्न विषमव्याप्तस्योपाधित्वे तस्योपाधित्वप्रसङ्ग इति भावः । यत्रानुमानेऽस्त्यनुकूलतर्कस्तत्र पर्वतेतरत्वादेः पक्ष एव साध्य-
व्यापकताभङ्गेनोक्तविशेषणवत्त्वाभावादनुपाधित्वेन तदनुमानोच्छेदप्रसक्तावपि यत्रानुमाने नानुकूलतर्कस्तत्रोक्तरीत्या साध्यव्यापकताभङ्गाप्रस-
क्त्योक्तविशेषणद्वयवत्त्वेन पर्वतेतरत्वादेरुपाधित्वं स्यादेवेत्यत आह ॥ **तदभावे चेति** ॥ **अन्यथेति** । विषमव्याप्तस्योपाधित्वे तादृशपक्षेतरस्या-
प्युपाधित्वप्रसङ्गेनानुमानमात्रोच्छेदप्रसक्तेर्न तस्योपाधित्वमित्यङ्गीकार इत्यर्थः । अशब्दत्वादेरित्यादिपदेन घटः पृथिवी घटत्वादित्यत्र घटगत-
गन्धवत्त्वरूपसमव्याप्तोपाधेः सङ्ग्रहः । यद्यप्यशब्दत्वादेः साध्यव्यापकतैव नास्त्यभिधेयत्ववति शब्देऽशब्दत्वाभावेन पक्ष एव व्यभिचारात् ।
तथाऽपि पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वाभिप्रायेणेदमुपाधिलक्षणे साध्यव्यापकपदस्य पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकपरत्वादिति ध्येयम् ॥ **इष्टमपीति** । सत्प्र-
तिपक्षोत्थापकत्वेन दोषकताबीजाक्रान्तत्वेनोपाधितयेष्टं विषमव्याप्तं न सङ्गृह्णाति । तत्र नास्तीति यावत् । तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः ॥
अनिष्टमपीति । दूषकताबीजानाक्रान्ततयोपाधितयाऽनिष्टमशब्दत्वादिरूपसमव्याप्तमुपाधिं सङ्गृह्णाति । तत्रास्तीति यावत् । तथा च तत्राति-
व्याप्तिरिति भावः । समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्र परोपन्यस्तं साधकं दूषयितुमनुवदति ॥ **यदपीति** ॥ उदाहरणमाह ॥ **यथेति** । स्वधर्मस्य रक्तत्वादेः
स्फटिकादिषु सन्दर्शकत्वाज्जपाकुसुमादिः स्फटिकादिषु यथोपाधिरित्यर्थः । स्वसम्बन्धादन्यत्र स्वधर्मारोपकत्वमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।
तावताऽपि कथं समव्याप्तिनियमसिद्धिरित्यत आह ॥ **इहापीति** । वस्तुतोऽव्याप्यो यो हेत्वर्थो हिंसात्वादिस्तत्र व्याप्यत्वभ्रमहेतुत्वान्यथाऽनुपपत्त्या
समव्याप्तिसिद्धिरिति भावः । यद्यपि साध्यव्याप्यत्वमात्रेण व्याप्यत्वभ्रमहेतुत्वोपपत्तेर्न समव्याप्तिं विना तदनुपपत्तिस्तथाऽपि वृत्तिधर्मोपसङ्क्रामकत्वानु-
रोधात्साध्यव्याप्यत्वं सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वार्थं साध्यव्यापकत्वमित्यर्थात्समव्याप्त एवोपाधिरित्यत्र तात्पर्यमित्यवधेयम् । ननु विषमव्याप्तस्यापि
धर्मोऽन्यत्र वन्ह्यादौ दोषवशादारोप्यत एवेति कथं तस्य लक्ष्यता । न च व्याप्तिरूपधर्मोपसङ्क्रामकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तम् । दृष्टान्ते जपाकुसु-

मादौ तदभावेन तस्योक्तदृष्टान्ताननुगुणत्वादिति सत्येव दोषे दूषणान्तरं वक्तुं विकल्प्य पृच्छति ॥ किमनेनोक्तं भवतीति । स्वनिष्ठव्याप्य-त्वभ्रमहेतुत्वं दूषकताप्रयोजकं तदभावान्न विषमव्याप्तस्योपाधित्वमित्यभिमतं किंवा तस्योपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तदभावेनोपाधित्वमिति विक-ल्पार्थः ॥ साध्यसाहचर्येति । साधनस्येति शेषः । तथा च व्याप्यत्वभ्रमरूपफलस्यान्यथासिद्धेर्न तत्रोपाधिरुद्भावनीयः स्यादिति भावः ॥ स्वकपोलकल्पितत्वादिति । साध्यव्यापकत्वादिमति धर्मविशेष इति शेषः । ततश्च निश्चितसाध्यकादौ सपक्षादिशब्दस्येव धर्मविशेषेऽपिनाना-धमावेन रूढ्याद्यभावेऽपि पारिभाषिकत्वेनोपाधिशब्दस्यान्वर्थस्यैवाभावान्न तदन्वर्थत्वसम्पादनार्थता समपदस्य युज्यत इति भावः । उपाधिशब्द-स्य धर्मविशेषे सङ्केतयितृपुरुषेच्छाधीनत्वेन यथा रुचिकर्तव्यतया सोपाधिकत्वमिति परकृतसङ्केतवैलक्षण्येन साध्यव्यापकवैलोम्यमिति स्वेच्छया सङ्केतान्तरकरणसम्भवेन तथोक्तेरुपपत्तावप्यन्वर्थत्वपक्षे तस्य स्वोपाधिकत्वमित्यत्र स्वेनापि निर्देष्टव्यतया साध्यव्यापकवैलोम्यमिति विलक्षणनिर्दे-शानुपपत्तेर्नान्वर्थतोपाधिशब्दस्यास्तीति सिध्यतीति भावः । नन्वेवं स्वेच्छापरिकल्पितसाध्यव्यापकवैलोम्यमिति सङ्केतानुसारेण तथैव तस्य व्यव-हर्तव्यतया कथं भाष्यकारस्य स एवोपाधिदोषोऽपि प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिः । अथाऽपि सशरीरत्वं चात्रोपाधिर्न भवेत् । अदुःखित्वेन चानुक्तिः कथं नोपाधितां व्रजेदिति परः सहस्रावधिकोऽन्यथाव्यवहार इत्यतो गौरवेण स्वसङ्केतनिबन्धनत्वस्याप्रयोजकत्वेन स्वपरसाधारणसङ्केतमात्रनिबन्धन-त्वाद्व्यवहारस्य स्वसङ्केताभावेऽपि परसङ्केतसद्भावाद्युक्तो भाष्यकारस्य तदनुयायिनां च तथा व्यवहार इत्याशयेनाह ॥ व्यवहारास्त्विति । ननु साध्यव्याप्यत्वरूपस्वधर्मस्य साधने प्रतिबिम्बजनकत्वरूपावयवार्थाभावाद्विषमव्याप्तस्य पारिभाषिकोपाधित्वसम्भवेऽप्यवयवार्थवति समव्याप्ते कथं तस्य साङ्केतिकत्वमन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ यद्वेति ॥क्वचिदिति । समव्याप्त इत्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । विषमव्याप्त इत्यर्थः ॥गौण्येति । साध्यव्यापकत्वादिगुणयोगेनेत्यर्थः । समव्याप्तेऽवयवार्थसत्त्वादुपाधिपदं मुख्यं विषमव्याप्ते तु साध्यव्यापकत्वादिगुणयोगाद्गौणमेवोपाधिपदं विषम-व्याप्तस्य दूषणत्व इव तत्रोपाधिपदस्य मुख्यतायामपि स्वस्याभिनिवेशाभावान्न तदङ्गीकारे काचित्क्षतिरिति भावः ॥ अत एवेति । उपा-धिशब्दस्यान्वर्थतासम्पादनरूपप्रयोजनस्य निरस्तत्वादन्यस्य च प्रयोजनस्यानुपलम्भात्प्रयोजनान्तरार्थं समपदमिति प्राग्विकल्पितद्वितीयोऽपि नेत्य-

र्थः । विषमव्याप्तस्य प्रतिपक्षोत्थापकत्वेन दूषकताबीजाक्रान्तत्वेन दूषणत्वात्तद्व्यवच्छेदार्थत्वं समपदस्येत्युक्तमाक्षिपति ॥ नन्विति ॥ क्वाचिदिति । बाधोन्नीतपक्षेतरोपाधिविपर्ययस्येत्यर्थः ॥ **दूषणत्वासम्मतेरिति** । अनित्यदोषत्वादसाधारण स बाधोन्नीतपक्षेतरोपाधिस्थले उपाधिव्यतिरेकरूपहेतोरनुकूलतर्कसनाथत्वेनोपाधिव्यतिरेकस्य साध्यव्यतिरेकेण व्याप्तिनिश्चयदशायां तस्यासाधारणादुत्तीर्णत्वान्न हेत्वाभासत्वमिति भावः । ननु तथाऽप्यसाधारणस्यानुकूलतर्कानवतारदशायां तर्काभावादेव सन्दिग्धव्याप्तिकत्वेनासाधारणः सर्वसाध्यवद्व्यावृत्त्या साध्याभावव्याप्तो वा सर्वसाध्याभाववद्व्यावृत्त्या साध्यव्याप्तो वेति सन्देहेन वाऽव्याप्तावन्तर्भूतत्वादस्त्येव तस्याभासत्वमित्यत आह ॥ **सम्मतौ वेति** ॥ **तत्रेति** । अतेजस्त्वादावित्यर्थः ॥ **उपाधित्वाभावस्येति** । स्थापनानुमानव्याप्तिग्राहकप्रमाणप्राबल्ये सति साध्यव्यापकत्वभङ्गेनोपाधित्वाभावस्यैव व्युत्पादनादित्यर्थः । समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्र नियामकान्तरमाशङ्कते ॥ **यत्रेति** । क्षितिद्व्यणुकादिपक्षकेश्वरानुमाने पक्षैकदेशवर्तिनोऽणुत्वस्योपाधित्वं न स्यात् । तद्व्यतिरेकस्य भागासिद्धत्वेन तत्र प्रतिपक्षासम्भवादित्यर्थः ॥ **पक्षैकदेशादिति** । द्व्यणुकादिरूपादित्यर्थः ॥ **साध्यसद्भावानियमेनेति** । उपाधेः साध्यव्याप्यत्वानियमादिति भावः ॥ **एकदेशान्तरस्येति** । द्व्यणुकादिरूपस्येत्यर्थः । तावताऽपीश्वरानुमानोद्देश्यश्रीविरोधत्वेन प्रतिपक्षत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ **अपक्षीकरणमेवेति** । स्थापनानुमान इति शेषः । अन्यथा सिद्धसाधनतापातादिति भावः ॥ **दोषान्तरमिति** । शरीरजन्यत्वादिरूपमनुपाध्यन्तरमित्यर्थः ॥ **शङ्कितोपाधाविति** । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र साधनाव्यापकतासन्देहेन सन्दिग्धे शाकपाकजत्वाद्युपाधावित्यर्थः । सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गेनासमबरुत्वादिति पाथिकः पाठः । अत एव तर्कताण्डवे एतदनुवादावसरे तद्व्यतिरेकस्य सन्दिग्धत्वेनेत्येवोक्तम् । क्वाचित्सन्दिग्धासिद्ध्यादिप्रसङ्गेनेत्यपि पाठः । तत्रादिपदेन व्याप्तिसन्देहपरिग्रहः । यत्र साध्यव्यापकतासन्देहेनोपाधिसन्देहस्तत्र तद्व्यतिरेकरूपप्रतिपक्षहेतौ साध्यव्यतिरेकेण सह व्याप्तिसन्देहावश्यम्भावादिति भावः । ननु सन्दिग्धासिद्ध्या दुर्बलस्यास्य व्यतिरेकानुमानस्य कथं प्रतिपक्षत्वमित्यत आह ॥ **संशयानङ्गत्वमेवेति** । निश्चितोपाधौ साध्यव्यावृत्तिप्रयोजकोपाधिव्यावृत्तिसत्त्वनिश्चयस्य फलतः संशयाधायकस्यापि स्थापनानुमानीयसाध्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्ववत्तद्व्यावृत्तिप्रयोजकोपाधिव्यावृत्तिसन्देहस्यापि तत्प्रतिबन्धकत्वाद्युक्तं तत्र सन्दिग्धोपाधेर्दूषणत्वम् । न

चैवं पक्षीयसाध्यसन्देहस्योपाधिं विनाऽनुमानाङ्गत्वेन स्वतःसिद्धत्वेनोपाध्युद्भावनानर्थक्यं स्यादिति वाच्यम् । पक्षीयव्यभिचारसन्देहस्याप्यु-पाधिं विना स्वतःसिद्धत्वेन व्यभिचारोन्नायकत्वपक्षेऽपि तद्वैयर्थ्यानिस्तारात् । यदि च तत्रोपाध्यायत्तो व्यभिचारसन्देहो नोपाध्युद्भावनं विनेति तत्सार्थक्यमिति मन्यसे तर्हि प्रतिपक्षोन्नायकत्वपक्षे उपाध्यायत्तसाध्यसन्देहस्योपाधिं विनाऽसिद्धेस्तादर्थ्येनोपाध्युद्भावनमिति समामिति भावः । जातौ साध्यव्यापकतापरिहारायोक्तं साधनावाच्छिन्नेति । साधनेन सम्बन्धत्वेनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापके कृतकत्वोपाधावव्यापनादित्यर्थः । तत्र समवेतत्वस्यैव साध्यत्वेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नस्य समवेतत्वस्यासाध्यत्वेनावाच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य कृतकत्वोपाधेः साध्यव्यापकत्वाभावादिति भावः ॥ **अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सतीति** । तसवारिस्थे तेजसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । तमसि परमाणौ व्यभिचारपरिहाराय विशे-ष्यम् । स्पर्शे साध्यव्यापकतानिरासायाह ॥ **द्रव्यत्वावाच्छिन्नेति** । पक्षधर्मेण द्रव्यत्वेनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापके चाक्षुषत्वोपाधावव्याप्तेरि-त्यर्थः । तत्र स्पार्शनत्वस्यैव साध्यत्वेन द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वस्यासत्त्वेन तद्व्यापकस्य चाक्षुषत्वोपाधेः साध्यव्यापकत्वाभावादिति भावः । न चात्र साध्यपदेन साधनाद्यवच्छिन्नसाध्यस्यैव विवक्षितत्वान्न कृतकत्वाद्युपाधावव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति विमतो धूमवान्वन्हिमत्त्वादि-त्यादौ शुद्धसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धनाद्युपाधौ वैधीहिंसाऽधर्मसाधनं हिंसात्वादित्यादौ शुद्धसाध्यव्यापके निषिद्धत्वाद्युपाधौ च साधनाद्यवच्छिन्नसाध्य-व्यापकत्वाभावेनाव्याप्त्यापातादिति भावः । ननु साध्यपदेन शुद्धसाध्यस्यैव विवक्षणादार्द्रेन्धनाद्युपाधेश्च तद्भावान्न तत्राव्याप्तिः । साधनाद्यव-च्छिन्नसाध्यव्यापककृतकत्वादेश्चोपाधित्वाभावेनालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरित्यभिप्रायेण शङ्कते ॥ **न चेति** ॥ **यत्किञ्चिदवच्छिन्नेति** । पक्षधर्माव-च्छिन्नेत्यर्थः ॥ **तत्र तत्रेति** । अत एव चोपमेत्यधिकरणे जीवब्रह्मणी परस्परमभिन्ने चेतनत्वादिति पूर्वपक्ष्यनुमाने चेतनत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य परस्परसुखदुःखाद्यनुसन्धानस्योपाधेश्चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरामित्यादिनोक्तत्वेन साधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यात्रैवाधिकरणे श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वात् । श्रुतिर्नागमोऽबुद्धिपूर्वकत्वादित्याद्यनुमानेऽनुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्ये वाक्यत्वावच्छिन्ने द्वितीये च प्रमाणबाधितत्वस्योपाधेर्विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितमित्यादिनोक्तत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य चोपाधित्वेन ग्रन्थकृदभिप्रेत-

त्वसिद्धया तयोरनुपाधित्ववर्णनस्य तद्ग्रन्थविरुद्धत्वेनायुक्तत्वादिति भावः । ननु तत्र तत्रोपाधित्वेनोक्त्या न तयोरुपाधित्वस्य ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वं सिध्यति । पररीत्याऽपि तदुद्भावनोपपत्तेरित्यत आह ॥ **व्यतिरेकोपाधीति** । पृथिवी इतरभिन्ना गुरुत्वादित्यत्र यत्रेतरभेदाभावस्तत्र गुरुत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तौ य उपाधिर्नीरसत्वरूपस्तद्व्यापनादित्यर्थः । नीरसत्वस्य गुरुत्वाभावव्यापकत्वेनेतरभेदाभावाद्व्यापकत्वेन व्यापकत्वाभिमत-व्यापकत्वे सति व्याप्यत्वाभिमताव्यापकत्वे सत्यपि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादिति भावः ॥**वक्तव्यत्वापातादिति** । विशेषलक्षणस्य सामान्यलक्षणपूर्वकत्वानियमादिति भावः ॥ **न चेति** । अत्र साध्यव्यापकत्वोपपादनायान्वयित्वोक्तिः साधनाव्यापकत्वोपपादनाय व्यतिरेकित्वो-क्तिरिति ध्येयम् ॥ **तस्येति** । धूमवान्वन्हेरित्यत्रार्द्रेन्धनसंयोगः स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वाभा-वादित्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वमप्यत्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणमेवेति नोक्तदोष इत्यत आह ॥ **तथात्वे चेति** । अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्व-स्यैवात्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वे चेत्यर्थः ॥ **लक्षणेति** । साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिविशेषलक्षणेत्यर्थः । केचित्त्वस्य लक्षणस्य तादृशव्य-वहारकारणत्वाभावेऽपि न दोषः । न चोक्तव्यवहारस्य निर्निबन्धनत्वप्रसङ्ग एव दोष इति वाच्यम् । लक्षणान्तरेणैव तत्सम्भवादित्यत आह ॥ **तथात्वे चेति** । लक्षणान्तरस्यैव तादृशव्यवहारकारणत्वेऽन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वरूपलक्षणवैयर्थ्यापातादित्यर्थ इत्याहुः । अन्ये तु माऽस्त्वस्य लक्षणस्य तादृशव्यवहारकारणत्वं किं तावतेत्यत आह ॥ **तथात्वे चेति** । अत्रायमुपाधिरिति व्यवहारातिरिक्तस्योपाधिरित्येवं सामान्यव्यवहार-स्यैवाभावादन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वस्य तादर्थ्यानुपपत्तेरत्रायमुपाधिरित्येवंरूपतद्व्यवहारार्थत्वमिति वाच्यम् । न च तदुपपद्यते । अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वस्य धूमवत्त्वादौ सत्त्वेऽपि तादृशव्यवहाराभावात् । ततश्चोक्तरूपव्यवहारसाधनत्वेन साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिलक्षणान्तरस्यावश्यकत्वेन तेनैव तद्व्यवहारोपपत्तावन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वरूपलक्षणस्य व्यर्थत्वापातादित्याहुः । नन्वत्र साध्यपदस्य शुद्धसाध्यपरत्वे साधनावच्छिन्नकृत-कत्वाद्युपाधावव्याप्तिः । अवच्छिन्नसाध्यपरत्वे च शुद्धसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धनसंयोगादावव्याप्तिरित्यतोऽत्र न साध्यपदमवच्छिन्नमात्रपरं नाप्यनवच्छिन्नमात्रपरं येनोक्तदोषः स्यात्किन्नामावच्छिन्नानवच्छिन्नसाध्यपरमतो नान्याप्तिरित्याशयेनाह ॥ **साध्यपदेनेति** । अयमाशयः । साध्य-

पदेन हि व्यापकतावच्छेदकधर्माधिकरणत्वमात्रं विवक्षितं न तु तदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमपि । एवञ्च यथा शुद्धसाध्यं धूमादिकं व्यापकतावच्छेदकधूमत्वादिधर्माधिकरणं तथा द्रव्यत्वसमानाधिकरणस्पार्शनत्वरूपमपि साध्यं व्यापकतावच्छेदकस्पार्शनत्वाधिकरणमेवेति न कुत्राप्यव्याप्तिः । न हि धवलात्वसमानाधिकरणं गोत्वमगोत्वं भवतीति । यद्वा साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादेरयमर्थः । यो यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः स तत्रोपाधिरिति । एवञ्चावच्छिन्नसाध्यव्यापके नाव्याप्तिशङ्का । नापि शुद्धसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धनादौ । तस्यापि धूमत्वादिधर्मावच्छिन्नधूमरूपसाध्यव्यापकत्वात् । एवञ्च सर्वोऽप्युपाधिरवच्छिन्नसाध्यव्यापक एव । अत्रानवच्छिन्नपदं तु व्यापकतावच्छेदकधर्मान्यधर्मेणानवच्छिन्नत्वाभिप्रायं न तु शुद्धसाध्याभिप्रायमित्यविरोधः । यद्वा साध्यपदस्थाने यत्पदप्रक्षेपेण यो यद्व्यापकत्वे सति यदव्यापकः स स्वाव्याप्ते तस्मिन्हेतावुपाधिरित्येव विवक्षितम् । एवञ्च द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वस्य दूष्यानुमाने साध्यत्वाभावेऽपि तत्र चाक्षुषत्वस्योपाधितासिद्धिः । अत्र साध्यपदं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अत एव पूर्वं वस्तुतस्तु यो धर्मो यद्व्यापकाव्याप्यस्तस्य तेनान्याप्तिरिति साध्यपदस्थाने यत्पदमेव प्रयुक्तम् । अत्र चाद्ये पक्षेऽवच्छिन्नसाध्यमपि साध्यमेव द्वितीये शुद्धसाध्यमप्यवच्छिन्नसाध्यमेव तृतीयेऽवच्छिन्नसाधनस्यासाध्यत्वेऽपि चाक्षुषत्वस्य तत्रोपाधित्वमिति भेदो द्रष्टव्यः ॥ **न चेति** । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावित्यर्थः । उपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेन तद्व्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनासम्भवाद्विशिष्टसाध्यव्यतिरेकसाधने चार्थान्तरत्वादिति भावः ॥ **तद्विशिष्टाभाव इति** । न चैवमप्यर्थान्तरता । उपाधिः स्वव्यावृत्त्याऽवच्छिन्नं साध्यं व्यावर्तयन्नवच्छेदकव्यावृत्तेरसम्भवादवच्छेद्यशुद्धसाध्यव्यावृत्तौ पर्यवस्यन्हेतुदोषो भवति तथैवेत्याशयात् ॥ **न चात्रेति** । विशिष्टाभावसाधन इत्यर्थः । व्यभिचारवारकत्वं तु साध्यगतविशेषणानां नोपपद्यते । क्वाप्यदर्शनेन साध्ये व्यभिचारवारकविशेषणोपादानस्यासाम्प्रदायिकत्वादिति भावः ॥ **स्पर्शवदिति** । प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वस्य हेतोः कर्मजे स्थाणुश्येनसंयोगे सत्त्वेऽपि स्पर्शवद्गुणत्वेन तदभावाभावात्तत्र व्यभिचारपरिहाराय विशेषपदम् । आदिपदेन प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्यादेः सङ्ग्रहः । तत्र सुखादौ व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियेति विशेषणोपादानादिति ध्येयम् ॥ **क्वचिदिति** । अयम्भावः । वायुः स्पर्शनोऽनुद्भूतरूपान-

धिकरणत्वे सति उपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वादित्यादौ स्पार्शनत्वादिरूपशुद्धसाध्य एव द्रव्यत्वादिविशिष्टस्य चाक्षुषत्वाद्यभावस्याभाव उपाधिः । अयं च विशिष्टाभावरूपोपाधिः स्पार्शनत्वादिरूपसाध्यवति स्पर्शादौ चाक्षुषत्वाद्यभावरूपविशेष्यवति तदभावप्रयुक्तो न सम्भवतीति द्रव्यत्वरूपविशेषणस्याभावेन घटादौ तु द्रव्यत्ववति तदभावप्रयुक्तविशिष्टाभावासम्भवेऽपि तस्य चाक्षुषत्वेन तत्र चाक्षुषत्वाभावरूपविशेष्याभावसद्भावात्तत्प्रयुक्तविशिष्टाभावोऽनुगत इति शुद्धसाध्यव्यापकः । उक्तसाधनवति वायौ द्रव्यत्वस्य चाक्षुषत्वाभावस्य च सत्त्वेन तदभावलक्षणोपाध्यभावेन साधनाव्यापकश्च । अत एव य उपाधिर्लगति साध्ये सम्बन्धविशेषणे तद्विशेषणयुक्तैतदभावा भूस्तु केवल इत्युक्तम् । शास्त्रे तु व्यतिरेकव्याप्त्यादिनाऽन्वयव्याप्त्यादिकमिवावाच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिना शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिराक्षिप्यत इति न कश्चिद्दोषः । अत्र क्वाचिदित्युक्तिस्त्वस्य प्रकारस्योक्तरीत्या वायुः स्पार्शन इत्यादौ सम्भवेऽपि वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यासिद्धिसङ्कीर्णे द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके चाक्षुषत्वोपाधावसम्भवेनासार्वत्रिकत्वाभिप्रायात्तत्र द्रव्यत्वावाच्छिन्नचाक्षुषत्वाभावाभावरूपोपाधावुक्तरीत्या स्पार्शनत्वरूपसाध्यव्यापकत्वेऽपि स्पर्शत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्याभावात्साधनवति स्पर्शे द्रव्यत्वाभावेन द्रव्यत्वविशिष्टचाक्षुषत्वाभावस्याभावेनोपाधेः साधनव्यापकत्वात्। न चास्योपाधित्वाभावादसङ्ग्राह्यतेति शङ्क्यम्। प्रतिपक्षोन्नायकत्वरूपदूषकताबीजाक्रान्तस्योपाधित्वस्यावश्यकत्वेन तदनुगतलक्षणस्य कर्तव्यत्वात् । लक्षणाभावेनोपाधित्वाभाववचनस्यासङ्गतत्वात् । तस्मादस्य प्रकारस्य क्वचित्सत्त्वेऽपि क्वाचिदसत्त्वादवच्छिन्ने साध्ये य उपाधिस्तद्व्यावृत्तेस्तद्विशिष्टाभावे हेतुत्वमिति पूर्वप्रकारस्य वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यत्रापि द्रव्यत्वावाच्छिन्नस्पार्शनत्वरूपसाध्यवति चाक्षुषत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वात्स्पर्शत्वरूपसाधनवति स्पर्शे चाक्षुषत्वस्याभावेन साधनाव्यापकत्वेनाचाक्षुषत्वेन द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वाभावसाधनसम्भवेन सार्वत्रिकत्वादिति ध्येयम् । यद्वा साध्ये यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नस्योपाध्यभावस्य क्वचिद्धेतुत्वादित्यर्थः । साध्यावच्छेदकमुपाध्यभावे न सर्वविशेषणं किन्तु क्वचिदेव । तथा हि । यत्र साध्यावच्छेदकावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य स्थापनानुमानीयसाध्यव्यापकत्वं तत्रस्थसाधनाव्यापकत्वं च तत्रैवोपाध्यभावेन साध्याभावे साधनीये उपाध्यभावे साध्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं विशेषणं देयम् । यत्र तु तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य स्थापनानुमानीयसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वाभावस्तत्रोपाध्यभावेन साध्याभावे साधनीये उपा-

ध्यभावे तद्धर्मावच्छिन्नत्वं विशेषणं न देयम् । तत्र तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य साध्यव्यापकत्ववत्साधनव्यापकत्वस्यापि सत्त्वेन तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावेन साध्याभावस्येव साधनाभावस्यापि सिद्धत्वेन हेतोरविषयवृत्तित्वासम्पादकत्वात् । तत्सम्पादकस्यैव च प्रतिपक्षस्य दूषणत्वात् । तथा च वायुः स्पार्शनोऽनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सत्युपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वादित्यत्र द्रव्यत्वविशिष्टाचाक्षुषत्वाभावस्य स्पार्शनत्वरूपसाध्यव्यापकस्योक्तसाधनाव्यापकत्वस्य च सत्त्वेन वायुः स्पार्शनो न द्रव्यत्वे सत्यचाक्षुषत्वादिति प्रतिपक्षानुमाने पूर्वहेतोरविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वेन साध्याभावसाधनोपपत्तावपि वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यादौ विशिष्टस्योपाधेः साध्यव्यापकत्वस्येव साधनव्यापकत्वस्यापि सत्त्वेन तदभावेन साध्याभावस्येव साधनाभावस्यापि सिध्यापत्त्या तत्र हेतोरविषयवृत्तित्वासम्भवेन तत्रोपाध्यभावे साध्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं न विवक्षणीयमिति नायं प्रकारः सार्वत्रिकः । प्राचीनस्तु सार्वत्रिक इति स एवात्र विवक्षित इति द्रष्टव्यम् ॥ **व्यतिरेकेति** । व्यतिरेकव्याप्तिर्न साधनाङ्गमन्वयव्याप्तिसाधने चान्वयव्याप्तिरेव सेत्युत्तरमुक्तमेवेत्यर्थः । नन्वेवं धूमानुमानस्यापि सोपाधिकत्वं प्रसज्यते । यत्किञ्चित्साध्यव्यापकत्वेन यत्किञ्चित्साधनाव्यापकत्वेनार्द्रेन्धनसंयोगस्य तत्रोपाधित्वसम्भवादित्यतः साध्यसाधनपदाभ्यां तदनुमानीयसाध्यसाधनयोर्वन्हिधूमयोरेवाभिधानेनार्द्रेन्धनसंयोगस्य धूमवन्हिरूपसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वसद्भावेऽपि वन्हिधूमरूपसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वयोरभावेन न तत्र तस्योपाधित्वमित्याह ॥ **साध्यसाधनपदाभ्यामिति** । एवं तर्ह्यननुगमः स्यादित्यत आह ॥ **यो यत्साध्येति** । सर्वत्र नाम्नां बुद्धिस्थवाचकत्वेऽपि सार्वत्रिकव्यवहारौपयिकत्वस्यानुभवसिद्धत्वान्नानुगम इत्यवधेयम् । ननु दुर्बलेन विरोधेऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च दुर्बलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धताऽभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतायाः प्रसञ्जकाभावेनाप्रसक्तत्वेन तदभावप्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च समबलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्गृहीतत्ववर्णनमेव सिद्धान्तिनस्तत्प्रसञ्जकमिति वाच्यम् । निमित्ताभावेन सिद्धान्तिना प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया समबलप्रमाणविरोधस्य सङ्गृहीतत्ववर्णनस्याकर्तव्यतया तस्य तत्र प्रसञ्जकत्वासम्भवादित्यतोऽनुमानाधिक्यशङ्कानिरासार्थतया सिद्धान्तिना समबलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्गृहीतत्ववर्णनस्यावश्यं कर्तव्यत्वाचुक्तं तस्य तत्प्रसञ्जकत्वमित्याशयेन समबलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्गृहीतत्वं सिद्धान्तिना वाचयितुं तद्व्यावर्त्यतयाऽनुमानदोषाधिक्यशङ्का-

मुत्थापयति ॥ **ननु चेति** ॥ **समबलप्रमाणविरुद्धताया इति** । समबलप्रमाणविरुद्धतालक्षणाया इत्यर्थः । ननु विरुद्धयोः कालातीतसत्प्रतिपक्षयोः कथं प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्ग्रह इत्यतः प्रतिज्ञार्थस्य प्रतिस्पर्धिप्रबलप्रमाणसद्भावस्य प्रतिस्पर्धिसमबलप्रमाणसद्भावस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतात्वे तस्योभयाननुगतत्वेन तयोभयसङ्ग्रहाभावेऽपि प्रतिज्ञार्थस्य प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रस्य तत्त्वे तस्योभयानुगतत्वाद्युक्तः प्रतिज्ञार्थविरुद्धतयोभयोः सङ्ग्रह इत्याशयेनाह ॥ **प्रतिस्पर्धीति** । एवं दुर्बलेन प्रमाणेन विरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरोधताप्रसञ्जकमुक्त्वा तदभावोपपादकतयोत्तरं वाक्यं योजयितुं तस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धताशङ्कामुत्थापयति ॥ **एवं तर्हीति** । नन्वत्र दुर्बलप्रमाणविरोधस्य प्रमाणासाधकत्वसम्पादकत्वाभावो वर्ण्यते न तु प्रतिज्ञार्थ-विरुद्धत्वाभावः । तत्कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतस्तस्य तादर्थ्यान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ अयमर्थ इत्यादिना ।

अनु०—स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेत् ॥

सु०—नन्वेवमाधिक्यानिरासेऽपि नानुमानविरोधत्रैविध्यं सम्भवति । प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्यैव गतत्वात् । विरोधेनैव साध्य-विरहिणि पक्षे वर्तमानस्य हेतोरव्याप्तिर्भवति । न हि विरोधस्याव्याप्त्यसङ्कीर्णमुदाहरणमस्ति । यत्र तु विरोधसम्भवस्तत्राव्याप्तेरेवा-न्यत्रावधृतसामर्थ्याया दूषणत्वात् । विरोधस्याव्याप्त्युत्थापनेन चरितार्थत्वादित्याशङ्कां गिक्षु (क) पादम (सारणन्यायेन) सरणेन परिहरति ॥ **स्ववाक्येनेति** । प्रमाणमित्यनुवर्तते । न केवलं प्रमाणविरोधे किन्तु स्ववाक्येन विरोधेऽपि प्रमाणं नैव साधकतां व्रजेत् । एवशब्देन परेषामपि सिद्धोऽयमर्थ इति दर्शयति । यथोक्तम् । अविरोधिग्रहणात्प्रत्यक्षानुमानागमाभ्युपगतस्वशास्त्रस्ववचन-विरोधिनो निरस्ता (इति) भवन्ति । एतदुक्तं भवति । प्रतिज्ञार्थविरोधो द्वेधा भवति । प्रमाणविरोधः स्ववाक्यविरोधश्चेति । तत्राद्यः प्रबलसमबलप्रमाणविरोधात्मा द्विविधो भवति । द्वितीयोऽप्यपसिद्धान्तजातिभेदेन द्वेधा । जातिश्च स्ववचनविरोधस्वन्यायविरोध-स्वक्रियाविरोधभेदेन त्रेधा। तत्रास्तां तावत्प्रमाणविरोधः । स्ववाक्यविरोधग्रहणं तावत्पृथक्करणीयम् । तस्याप्यव्याप्त्युत्थापने व्यापारा-योगात् । स्ववाक्यविरोधे हि किं साधनस्योभयाभिमत्या (पक्षे) व्यभिचारो भवेत् । किंवाऽन्यतराभिमत्या । नाद्यः । स्ववाक्य-

प्रमाणस्योभयासम्मतेः। न द्वितीयः। तस्य स्वतःसिद्धत्वेन स्ववाक्यविरोधानपेक्षत्वात्। अदोषत्वाच्च। तस्मादविषयवृत्तिता हेतुत्वेन प्रतिज्ञार्थविरुद्धता पृथगेव परिसङ्ख्यातव्येति। किञ्चायं न केवलं व्याप्त्यपेक्षप्रवृत्तेरनुमानस्यैव दोषः। किन्नाम तदनपेक्षस्य प्रत्यक्षादेरपि। तथा चान्यत्रोपलब्धसामर्थ्यस्यानुमानेऽपि स्वातन्त्र्यसिद्धिरित्याशयवता प्रस्तावादनुमानमिति वक्तव्ये प्रमाणमित्येवाधिकृतम्। एतेनैतदपि परास्तम्। अस्तु स्ववाक्यविरोधस्य पृथग्दोषत्वमव्याप्त्युत्थापकत्वायोगात्। बाधप्रतिरोधरूपः प्रमाणविरोधस्तु न स्वतन्त्रदोषः। प्रमाणविरोधे हि हेतुरपक्षधर्मो वा स्यात्। अनैकान्तिको वा (स्यात्)। जिज्ञासितधर्मणो धर्मिणः पक्षत्वात्। प्रमाणावगतसाध्यविरुद्धधर्मवतश्चापक्षत्वेन तद्धर्मस्यापक्षधर्मत्वनियमात्। साध्यधर्म (र्मि) ण्येव प्रमाणोपस्थापितसाध्यधर्मविरुद्धधर्मवति दर्शनेन व्यभिचारात्। न च सपक्षविपक्षावेवान्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयौ न पक्ष इति साम्प्रतम्। यदि हि पक्षं विहाय बहिरेवाविनाभावोऽवगम्यते तदा बहिर्व्याप्तिबलेन पक्षधर्मोऽपि हेतुर्न पक्षे साध्यं साधयेत्। असिद्धा हि तत्र तस्य साध्येन व्याप्तिः। तस्मादन्तर्बहिर्वा सर्वोपसंहारेणाविनाभावोऽवगन्तव्यः। एवञ्च सिद्धः पक्षे व्यभिचारः साधनधर्मस्य। ननु प्रतिरोधे कथम्। तत्रापि व्याप्तिग्राहकस्य प्रमाणस्य प्राबल्यात्। उभयत्रापि प्रमाणसद्भावे व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावादिति। प्रमाणविरोधस्य प्रमाणान्तरेऽप्यविषयवृत्तिता हेतुत्वेनावगतस्वतन्त्रदूषणभावस्यानुमानेऽपि तथैवाङ्गीकर्तुमुचितत्वात्। अपि च किं व्याप्तिग्रहणसमयेऽव्याप्तेरुपस्थापकः प्रमाणविरोधः स्यात्। उतानुमानप्रवृत्त्युत्तरमपि। आद्यास्त्विष्यत एव। मानबाधेन तद्भवादिति वक्ष्यमाणत्वात्। न द्वितीयः। उपजीव्यपरित्यागेनोपजीवकस्वीकारस्यायुक्तत्वात्। प्रमाणविरुद्धस्यापक्षधर्मत्वे सिद्धसाधनस्यापि तथात्वं स्यात्। समानन्यायत्वात्। ओमिति चेन्न। स्वार्थानुमानेऽपि सिद्धसाधनस्य दोषत्वापत्तेः। न हि पक्षधर्मतासिद्धिः परार्थ एवानुमाने दोषः। तस्मात्परानाकाङ्क्षितत्वादसङ्गत एव सिद्धसाधन इति ॥ छ ॥

टि०—ननु स्ववाक्येन विरोधेऽपीति स्ववाक्यविरोधस्य प्रमाणसाधकत्वोपपादनमनर्थकम्। न च तस्य पृथग्दोषत्वसमर्थनार्थं तदिति

वाच्यम् । तत्समर्थनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चानुमानविरोधत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याः प्रागेव परिहृततया पुनरपरिहर्तव्यत्वात् । न च दोषान्तरसद्भावनिमित्तकत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्कायाः पूर्वं परिहारेऽपि विरोधत्रैविध्यानिबन्धनतत्त्रैविध्यानुपपत्तिशङ्काया अपरिहारात्तदर्थमेतादिति वाच्यम् । अन्यतरेणान्यतरस्यागततया द्वैविध्यशङ्काया एवानुत्थानेन तत्प्रयुक्तत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्काया दूरापास्तत्वादित्यतः प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्या गतत्वात्तद्द्वैविध्यप्रयुक्ततत्त्रित्वानुपपत्तिशङ्का युक्तैवेत्याशयेन तामुत्थापयति ॥ नन्विति । प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्या गतार्थतामेवोपपादयति ॥ विरोधेनेति । नन्वस्तु यत्र विरोधस्तत्राव्याप्तिरपि तथाऽपि तस्या एव कुतो दोषत्वमित्यत आह ॥ न हीति । विरोधेन साध्याभावे निश्चिते तत्र सतो हेतोरव्याप्त्यापत्त्या तदसङ्कीर्णं विरोधोदाहरणं नास्तीत्यर्थः । नन्वेवं विरोधासङ्कीर्णव्याप्त्युदाहरणाभावात्तस्या एवादोषत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ यत्र त्विति ॥ अन्यत्रेति । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारिणि विरोधाभावादव्याप्तेरेव दोषत्वेन तत्र क्लृप्ततया तस्या एव सर्वत्र दोषत्वनिश्चयोपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि विरोधोद्भावनानर्थक्यमित्यत आह ॥ विरोधस्य चेति । अन्यथासिद्धत्वान्न तस्य दोषत्वमिति भावः । नन्वेवं प्रबलसमबलप्रमाणविरोधस्याव्याप्त्याऽगतत्वव्युत्पादनमेव कर्तव्यम् । तस्यैवोक्तशङ्कानिवर्तकत्वात् । न तु स्ववाक्यविरोधस्यासाधकत्वसम्पादकत्ववर्णनम् । न तेन तस्य दोषत्वप्राप्तावपि प्रमाणविरोधस्य तदप्राप्तेरित्यतस्तत्कालं तेन प्रबलप्रमाणविरोधादेस्तदसिद्धावपि प्रमाणविरोधवत्स्ववाक्यविरोधस्यापि प्रतिज्ञाविरोधप्रभेदत्वात्तद्रूपप्रतिविरोधस्याव्याप्त्या गतत्वसिद्धेर्युक्त एव तेन तत्त्रैविध्यानुपपत्तिशङ्कापरिहार इत्याशयेनोक्तं भिक्षुपादप्रसारणेनेति । तन्न्यायेत्यर्थः । क्वचिद्भिक्षुपादप्रसरणन्यायेनेत्यपि पाठः । तथा हि । भिक्षुणा वामनेन त्रिपदस्थलेन सर्वं जगद्व्याप्तम् । तथा स्ववाक्यविरोधाख्या पृथग्दूषणस्थले न सर्वस्यापि प्रतिज्ञाविरोधस्य पृथग्दूषणत्वं साधयिष्यामीति भावः । ननु स्ववाक्येन विरोधेऽपि प्रमाणं न साधकतां व्रजेदित्येतावतैव पूर्तेरेवशब्दस्यानर्थक्यमित्यतः स्ववाक्यविरोधे प्रमाणं न साधकमित्यस्यार्थस्य परसिद्धत्वाप्रदर्शनार्थत्वात्तस्य न वैयर्थ्यमित्याह ॥ एवशब्देनेति ॥ यथोक्तमिति । प्रशस्तपादभाष्य इति शेषः । तद्वाक्यं पठति ॥ अविरोधीति । अनुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणेऽविरोधिग्रहणादित्यर्थः । अत्र प्रत्यक्षानुमानागमस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिनो निरस्ता इत्येव पाठः । मूलकोशेषु प्रशस्तपादभाष्यादिषु च तद्दर्शनात् ।

प्रत्यक्षानुमानाभ्युपगतस्वशास्त्रेत्येवमाकारस्तु लेखकदोषनिमित्तक एव। स्वमूलकोशेषु परग्रन्थेषु च तददर्शनात्। तत्रानुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधी। घनमम्बरमित्यनुमानविरोधी। ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरोधी। वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमिति वदतः स्वशास्त्रविरोधी। शब्दोऽप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी। त एते सर्वेऽविरोधिग्रहणेन निरस्ता इत्यर्थः। ननु स्ववाक्यविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतात्वमेव तावदसिद्धम्। सिद्धत्वेऽपि वा प्रमाणविरोधस्यैवाव्याप्त्युन्नायकत्वेनैव दूषणत्वसम्भवान्न पृथग्दोषत्वमिति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह॥ एतदुक्तं भवतीति॥ जातिश्च स्ववचनविरोधस्वक्रियाविरोधस्वन्यायविरोधभेदेनेति। ननु कथं स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोः स्ववाक्यविरोधत्वं स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोः स्ववाक्यत्वाभावात्। न हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना कार्योत्पत्तिः स्यादित्यत्र धूमार्थं वन्हेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्यैवोपादानं वा कार्योत्पत्तेः कारणाधीनत्वसाधको युक्ताङ्गहीनत्वादयुक्तिन्यायो वा स्ववाक्यम्। येन तद्विरोधस्य स्ववाक्यविरोधत्वं स्यात्। जनकस्यात्ययो जातिः स्वस्य वा भवेदिति ब्रह्मतर्केऽन्यच्चात्र स्वक्रिया स्वन्यायो वेति टीकायां च स्वक्रियास्वन्याययोः स्वशब्दविवक्षिता स्ववाक्यान्यत्वोक्तिश्चेति चेन्न। स्ववचनलक्षणक्रियाया एव क्रियात्वेन स्ववचनाभिप्रेतन्यायस्यैव चात्र स्वन्यायत्वेनोक्ततया तद्विरोधयोः स्ववाक्यविरोधत्वसम्भवात्। अत एव पद्धतौ स्वक्रियाविरोध उदाहृतोऽहं मूक इतीति। लक्षणटीकायामपि मूकोऽहमितिवत्स्वक्रियाविरोध इत्युक्ततद्वाक्यन्यायेन तद्वाक्यस्य विरोध इति स्वन्यायविरोधस्वरूपं चोक्तम्। तद्वाक्याभिप्रेत्य तन्न्यायेनेत्यर्थः। तथा च मूकोऽहं कार्यं कारणानपेक्षं ज्ञेयं ज्ञानानपेक्षं नाप्रत्यक्षं बोधकमित्यादीन्येव स्ववचनव्याहततया स्वक्रियाविरोधोदाहरणानि। धूमार्थवन्ह्युपादानविरोधस्तु न स्वक्रियाविरोधः किन्त्वनिष्टप्रसङ्गात्मकस्तर्क एव। न च ब्रह्मतर्के तट्टीकायां च स्वक्रियास्वन्याययोः स्वान्यत्वोक्तिविरोधस्तत्र स्वपदेनैकवाक्यगतपदादेरेवाभिधानेन स्वक्रियास्वन्याययोस्तदन्यत्वोक्तिसम्भवात्। अत एव तत्रोत्तरवाक्ये एवञ्च स्वव्याहतिर्जातिः। सा त्रिविधा। स्ववचनविरोधः स्वक्रियाविरोधः स्वन्यायविरोधश्चेति स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोरपि स्वव्याहतित्वमुक्तम्। तत्र स्ववचनविरोध इत्यस्य विभज्यमानस्ववाक्यविरोधावान्तरविभागरूपैकवाक्यगतपदादिविरोधपरत्वेन स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोरपि तद्भेदोक्तिरविरुद्धा। न च पूर्वाचार्यवचनस्य स्वयमङ्गीकृतत्वेनैक्येऽपि विरोधप्रतियोग्यनुयोगिनोर्भिन्नवक्तृकत्वेन

व्यक्तिभेदाद्युज्यतेऽपसिद्धान्तस्य स्ववाक्यविरोधत्वम् । एकवाक्यव्याहतित्वेनाभ्युपगतजातेस्तु न तद्युज्यते । विरोधप्रतियोग्यनुयोगिभेदाभावादिति वाच्यम् । आद्यजातौ महावाक्यस्यैकत्वेऽपि विरोधप्रतियोग्यनुयोगिनोः पदयोरवान्तरवाक्ययोर्वा व्यक्तिभेदात् । द्वितीयजातौ प्रतियोग्यनुयोगि-भावापन्नवाक्यस्यैकत्वेऽपि प्रतियोग्यनुयोगितावच्छेदकयोः क्रियात्ववाक्यत्वयोर्भेदात् । तृतीयजातौ च स्ववाक्याभिप्रेतयोर्न्याययोर्युक्ताङ्गहान्यादि-मत्त्वेनैक्येऽपि प्रतियोग्यनुयोगितन्न्यायव्यक्तिभेदात् । न च ज्ञानत्वतत्साधनत्वहीनायाः स्वक्रियायाः कथं ज्ञापकीभूतस्ववचनविरोधकत्वमिति वाच्यम् । वचनस्यैव स्वक्रियात्वेनोक्ततया तस्य ज्ञापकत्वापायात् । न च मूकोऽहमिति वचनस्य मूकत्वादिमात्रज्ञापकतया कथं स्वविरोधकत्वमिति वाच्यम् । शब्दविधया मूकत्वमात्रज्ञापकत्वेऽपि स्ववचनस्यानुमानविधतया मूकत्वाभावज्ञापकत्वात् । तथा चासा-ध्विति त्वदीयमूकत्ववचनम् । यतः स्वक्रियात्वेन रूपेण मूकत्वाभावानुमापकतया स्वात्मानमपि व्याहन्ति । असाध्विदं त्वदीयं कार्यस्य कारणानपेक्षत्ववचनम् । यतः परप्रत्ययनार्थेयं तव वचनक्रियैव कार्यस्य कारणानपेक्षत्वमनुमापयिष्यतीति स्वात्मानमपि व्याहन्ति । असाध्विदं मेयं मानानपेक्षं ज्ञेयत्वाच्छब्दशृङ्गवदिति त्वदीयं वचनम् । यतो मेयस्य ज्ञानानपेक्षत्वज्ञापनात्त्वदीयमानाभिधानक्रियैव मेयस्य मानापेक्षत्वमनुमापयतीति स्वात्मानमपि व्याहन्तीति । एवं नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यादावपि द्रष्टव्यम् । एवञ्च शास्त्रे यत्र क्वचन स्ववचनातिरिक्तस्वक्रियाविरोध उच्यते । तत्र यद्येवं तर्ह्येषा स्वक्रियाव्याहतेरथानिष्टप्रसङ्गात्मकस्तर्कोविरोध एव परोक्तेरभिप्रेतोऽजातिरूपस्वक्रियाविरोधस्तस्य स्ववचनविरोधावान्तरविशेष-रूपाजातिविशेषत्वादिति सर्वं सुस्थमिति दिक् ॥ **स्ववाक्यप्रामाण्यस्योभयासम्मतेरिति** । माता मे वन्ध्यात्वादिति स्ववाक्यविरोधोदाहरणम् । तत्र मे मातेति स्ववाक्यस्योभयसिद्धप्रमाणाभावत्वे तेन वन्ध्यात्वाभावस्य पक्षे सिद्धत्वात्तत्र वर्तमानस्य हेतोरुभयसम्मत्या व्यभिचारप्राप्तावपि तद्वाक्यस्योभयसिद्धप्रामाण्याभावाद्यस्य तदभ्युपगमस्तद्रीत्या व्यभिचारप्रसक्तावपि यस्य तदनभ्युपगमस्तद्रीत्या व्यभिचाराप्रसक्तेर्नोभयसम्मत्या तत्र व्यभिचारो वक्तुं शक्यत इति भावः ॥ **अदोषत्वाच्चेति** । अन्यतररीत्या पक्षीयव्यभिचारस्यानुमानमात्रसाधारणत्वेनानुमानमात्रोच्छेदक-त्वान्न तस्य दोषत्वमित्यर्थः । नानुमानमसाधकमिति वक्तव्ये किमिति न प्रमाणमिति सामान्येन निर्देश इत्यतः स्ववाक्यविरोधरूपप्रतिज्ञाविरो-

धस्य स्वातन्त्र्येण दूषणत्वे युक्त्यन्तरसूचनार्थत्वात्तस्य न वैयर्थ्यमित्याशयवांस्तत्सूचितं युक्त्यन्तरमुपदर्शयति ॥ **किञ्चेति** ॥ स्वातन्त्र्येति । अनुमितिग्राह्याविरुद्धाविषयत्वेन परमुखनिरीक्षणनिरपेक्षतयां प्रत्यक्षादाविवानुमानेऽपि साक्षादेवानुमितिरूपफलप्रतिबन्धकत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ **प्रस्ता-वादिति** । युक्तेर्दूषणमित्यादिना युक्तिशब्दवाच्यानुमानस्यैवोपक्रमादित्यर्थः । यदुक्तं भिक्षुपादप्रसारणेनेति तदुपपादयति ॥ **एतेनेति** । प्रति-ज्ञातमपक्षधर्मत्वमुपपादयति ॥ **जिज्ञासितेति** । सन्दिग्धकर्मणो धर्मिण इत्यर्थः ॥ **अपक्षत्वेनेति** । प्रमाणेन साध्याभाववत्तया निश्चिते साध्य-सन्देहाभावान्न पक्षत्वमित्यर्थः । अनैकान्त्यमुपपादयति ॥ **साध्यधर्मिण्येवेति** । साध्यं प्रति धर्मित्वेनाभिमत एवेत्यर्थः ॥ **दर्शनेनेति** । साध्येन गृहीताविनाभावस्य लिङ्गस्येति शेषः । यद्यपि साध्यधर्मिण्येव प्रमाणोपस्थापितसाध्यधर्मविरुद्धधर्मवति हेतुदर्शनमात्रेवत्त्याऽपि व्यभिचारः सिध्य-ति । तथाऽपि व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वेन दूषणत्वात् । पक्षीयहेतोः पक्षीयसाध्येन च तदग्रहेण व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाभावात्त-स्य व्यभिचारस्य प्रतिबन्धकत्वमिति शङ्कापरिहारार्थं साध्येन गृहीताविनाभावस्येति विशेषणोपादानम् । तथा च व्याप्तिग्रहप्रमाणस्य पक्षतदि-तरसाधारण्येन साधने साध्याविना ग्राहकत्वात्पक्षीयसाधनस्यापि पक्षीयसाध्येन व्याप्तिसिद्धया पक्षे साध्याभावस्य प्रमाणेनावगतौ निश्चितसाध्या-भाववति पक्षे वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारादित्यर्थः । भवेदेवं यदि सपक्षविपक्षयोरिव पक्षस्याप्यन्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयत्वं स्यात् । न चैतदस्ति किन्तु सपक्षविपक्षयोरेव तत् । तथा च व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन सपक्षादौ साधनस्य साध्यव्याप्तिग्रहेऽपि पक्षीयसाधनस्य पक्षीयसाध्येन व्याप्त्यग्रहात्प्रमाणोपस्थापितसाध्यविरुद्धधर्मवत्यपि पक्षे वर्तमानस्य हेतोर्न व्यभिचार इति कथं प्रमाणविरोधे हेतोरनैकान्तिकसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ ॥ **न चेति** ॥ **एवञ्चेति** । सपक्षविपक्षयोरिव पक्षस्याप्यन्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयत्वासिद्धाविन्यर्थः । प्रमाणोपस्थापितसाध्याभाव-वति पक्षे हेतुवृत्तेरिति भावः । केचित्तु दर्शनेनेत्यत्र हेतोरिति शेषः ॥ **व्यभिचारादिति** । निश्चितसाध्याभाववति पक्षे हेतुनिश्चयादिति भावः । भिन्नविषयत्वान्न पक्षीयव्यभिचारदर्शनं व्याप्तिग्रहपरिपन्थीति भावेन शङ्कते ॥ **न चेति** ॥ **एवञ्चेति** । तथा च पक्षीयव्यभिचारज्ञानमपि समा-नविषयकत्वात्तत्परिपन्थ्येवेति ग्रन्थार्थ इत्याहुः । ननु प्रतिरोधस्यानुकूलतर्कावतारदशायां प्रवृत्तत्वेन पक्षे साध्याभावनिश्चयात् न तत्र वर्तमा-

नस्य हेतोर्निश्चितो व्यभिचारः शक्यते वक्तुं तत्संशयस्तु स्वतःसिद्धत्वान्न प्रतिबन्धक इति न हेतोरनैकान्त्यं नाप्यपक्षधर्मत्वं पक्षे साध्यसन्देहेन सन्देहघटितपक्षतायां अनपायादित्याशयेन शङ्कते ॥ **न प्रतिरोधे कथमितीति** ॥ **तत्रापीति** । न प्रतिपक्षो यावज्जीवं प्रतिपक्ष एव किन्त्वामानुमानमूलभूतव्याप्तिग्राहकप्रमाणयोरन्यतरस्यापि यदा नानुकूलतर्कावतारस्तदैव । यदा तु व्याप्तिग्राहकप्रमाणयोरन्यतरस्य तदवतारस्तदा न स प्रतिपक्षः किन्तु बाध एवेति तदवतारदशायां पक्षे साध्याभावनिश्चयोपपत्तेर्हेतोरनैकान्त्यादिकमप्रत्यूहमेवेति भावः । अस्त्वेवं यत्रान्यतरस्यानुकूलतर्कावतारस्तत्र यत्र तु व्याप्तिग्राहकप्रमाणयोरुभयोरप्यनुकूलतर्कावतारस्तत्र कथमनैकान्त्यादिनिश्चयादीत्यत आह ॥**उभयत्रेति** । परस्परप्रतिबन्धेन व्याप्तिनिश्चयात् व्याप्तिप्रमित्यसिद्धावन्तर्भाव इत्यर्थः । यद्वा पक्षे साध्यस्योभयत्र सान्दिग्धत्वात्सन्दिग्धव्याप्यत्वासिद्धः । यद्यपि पक्षीयसाध्यसन्दोहोऽप्रतिबन्धकस्तथाऽप्युपाध्याहितसन्देहवत्प्रमाणद्वयाहितसन्देहोऽपि फलबलेन प्रतिबन्धक एवेत्यर्थः । ततश्च सत्प्रतिपक्षः सर्वथा न हेत्वाभासान्तरमिति भावः । इतीत्यस्यैतदपीति पूर्वेण सम्बन्धः । एतेनेति परामृष्टं दर्शयति ॥ **प्रमाणाविरोधस्येति** ॥**प्रमाणान्तरेऽपीति** । प्रत्यक्षादावित्यर्थः । प्रत्यक्षादेर्व्याप्त्यनपेक्षप्रवृत्तितया तत्राव्याप्त्याद्युपस्थापकत्वायोगादिति भावः ॥ **तथैवेति** । अनुमितिग्राह्यविरुद्धविषयत्वेनानुमितिरूपफलप्रतिबन्धकतया स्वतन्त्रदूषणाभावस्यैवेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । स्वमाधिकरण इति शेषः । **अयुक्तत्वादिति** । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति युक्तिविरुद्धत्वादिति भावः ॥ **समानन्यायत्वादिति** । प्रमाणावगतसाध्यविरुद्धधर्मवत इव तदवगतसाध्यधर्मवतोऽप्यपक्षत्वेन तत्र वर्तमानत्वसाम्यादित्यर्थः ।। **स्वार्थेति** । पक्षधर्मत्वासिद्धेः स्वार्थानुमानेऽपि दोषत्वादिति भावः ॥ **तस्मादिति** । परार्थानुमान एव तस्य दोषत्वादित्यर्थः । तथा च यथा स्वार्थानुमान एव दोषे सिद्धसाधने अपक्षधर्मत्वसत्त्वेऽपि न तथा दोषत्वं किन्त्वसङ्गत्याऽविषयत्वावृत्तित्वसम्पादकतयैव तथा प्रमाणविरोधे सत्यप्यपक्षधर्मत्वेन तथा दूषणत्वं स्वविषयवृत्तितासम्पादकत्वेनैव दूषणत्वमिति भावः ।। छ ।।

अनु०—संवादानुक्तिसंयुक्ता एत एव तु निग्रहः ॥ वादो जल्पो वितण्डेति कथास्तिस्रो विजानताम् ॥ स्वार्थे परार्थमपि वा तत्त्वनिर्णयसाधिनी ॥ केवलं तु कथावादो जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षया ॥ सतामेव कथा ज्ञेया वितण्डात्वसतां सताम् ॥ अप्रकाश्य स्वसिद्धान्तमसतां पक्षदूषणम् ॥ उक्ते तैः प्रथमं माने वक्तव्यं तस्य दूषणम् ॥

सु०—एवमनुमानदोषान्निरूप्य प्रसङ्गात्परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानामपि विरोधादिष्वेवान्तर्भाव इत्याह ॥ **संवादेति** । निगृह्यते पराजीयते एभिरिति निग्रहा निग्रहस्थानानि । ननु च प्रतिज्ञाहान्यादीनां वक्तृदोषाणां कथमर्थवचनदोषेषु विरोधासङ्गतिन्यूनाधिक्येष्वनुप्रवेश इत्युत उक्तं संवादानुक्तिसंयुक्ता इति । तथाऽप्यनुपपत्तिरेव । विरोधादिचतुष्टयस्यानुमानदोषत्वेनोक्तत्वात् । निग्रहस्थानानां च नियमेनानुमानाश्रयत्वाभावात् । न हि पुनरुक्तिरनुमान एव सम्भाविनी । प्रश्नादावप्युपपत्तेरित्यतोऽस्त्यत्र विशेष इति तुशब्देनाह । द्विविधं हि विरोधादिचतुष्टयम् । समयबन्धादिकथा सर्वरूपसाधारणमसाधारणं च । तत्रानुमानस्यैव यदसाधारणं विरोधादि तत्रानुमानदोषाणां सर्वेषां प्रवेशोऽभिहितः । साधारणे तु सर्वनिग्रहस्थानानामिति न कश्चिद्विरोधः । निग्रहस्थानस्वरूपानुवादपूर्वकमन्तर्भावप्रकारश्च लेशतोऽन्यत्रास्माभिर्दर्शित इति । यद्वा कथावाद्यादीनामेषां निग्रहस्थानताव्यवच्छेदार्थस्तुशब्दः । ननु कथं कथानामेत्यपेक्षायां तत्स्वरूपं निरूपयन्सामान्यलक्षणं विभागमुद्देशं चाह ॥ **वाद इति** । अत्र कथेति लक्ष्यपदमावर्तनीयम् । विचारगोचरेत्युपस्कर्तव्यम् । विजानतामिति जातौ बहुवचनम् । तथा चानेकविद्वत्कर्तृकविचारगोचरा कथा वाक्यसन्दर्भः कथेति सामान्यलक्षणसिद्धिः । ताश्च कथा वादादिभेदेन तिस्रस्त्रिविधा इत्यर्थः । विजानतां मतेन तिस्र इति वा । तेन न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिसाद्विरोधादयुक्तेत्युक्तं भवति । वादलक्षणमाह ॥ **स्वार्थमिति** । तत्त्वनिर्णयसाधनीत्यर्थाद्यर्थजल्पवितण्डाव्यवच्छेदः । तथाऽपि वितण्डाविशेषेऽतिव्याप्तिस्तदर्थं केवलमित्युक्तम् । साक्षादित्यर्थः । तुशब्देन तत्त्वनिर्णयसाधनादपि जल्पाविशेषात् । तदुद्देशेन प्रवृत्तत्ववैलक्षण्यं दर्शयति । यदा तु विदितत्त्वौ वीतरागावविदिततत्त्वैः परैरभ्यर्थितौ कथां कुरुतस्तदा तत्राव्याप्तमेतल्लक्षणम् । न चासौ न वादः । अन्यत्रानन्तर्भावेन तिस्र इत्यस्य व्याघातादित्यत उक्तम् । स्वार्थं परार्थमपि वेति । अपिशब्द उभयार्थतासमुच्चयार्थः । जल्पलक्षणमाह ॥ **जल्प इति** । आदिपदेन ख्यात्यादेर्ग्रहणम् । अर्थादिव्यपक्षयेति वादव्यावृत्त्यर्थम् । आनुषङ्गिकार्थादिसाधनत्वं वादस्यापि सम्भवतीति व्यपेक्षाग्रहणम् । वितण्डाव्यावृत्त्यर्थं सतामवेति । सतामित्येवोक्ते न वितण्डाव्यावृत्तिसिद्धिः । वितण्डायामप्येकस्य सत्त्वात् । बहुवचनस्य जात्यर्थत्वात् । तेनैवेत्युक्तम् ।

वितण्डां लक्षयति ॥ **वितण्डेति** । तुशब्दो वादजल्पव्यवच्छेदार्थः । कथेत्यनुवर्तते । कर्तृभेदेन कथाभेदेऽतिप्रसङ्ग इत्यतो लक्षणान्तरमाह ॥ **अप्रकाश्येति** । सद्भिः स्वसिद्धान्तमप्रकाश्यासाधयित्वाऽसतां पक्षस्य दूषणमेव क्रियते यत्सा वितण्डेत्यर्थः । प्रतिवादिनः । स्वपक्षसाधनेन विना परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेण पर्यवसन्ती कथा वितण्डेत्युक्तं भवति । नन्वेतदेव किन्निमित्तं प्राश्निकाद्यधीनमिति ब्रूमः । तेऽपि कुत एतादृशनियमं कुर्युरिति चेन्न । तत्त्वज्ञानायोग्यानसतः प्रति सद्भिः स्वसिद्धान्तसाधने तेषां तत्त्वज्ञानोत्पादप्रसङ्गात् । तस्य च निषिद्धत्वादित्याशयेनासतामित्युक्तम् । एतेन प्रथमलक्षणस्यापि समर्थनं वेदितव्यम् । नन्वसम्भवीदं लक्षणम् । परपक्षदूषणं हि तत्प्रतिपादकप्रमाणदूषणेनैव भवेत् । न च स्वपक्षसाधनहीनायां वितण्डायां तत्सम्भवतीत्यत आह ॥ **उक्त इति** । तैरसद्भिः प्रथमं स्वपक्षसाधनाय माने उक्ते सति सद्भिस्तस्य मानस्य दूषणं वक्तव्यम् । असतो वादिभूतस्य स्वपक्षसाधनं परपक्षनिराकरणं च करणीयम् । सतस्तु प्रतिवादिनस्तत्प्रमाणदूषणेनैव चरितार्थत्वमित्युक्तं भवति । क्वचित्सतामेवेत्यादिसार्धश्लोको वादजल्पयोरित्यतःपरं पठितः । तत्र एतामेव सङ्गतिमाश्रित्य टीकाकृता तत्रैव व्याख्यातः । किञ्च गुरुशिष्यादयोऽसमानविद्या अपि वादेऽधिक्रियन्ते । तत्त्वनिर्णयार्थित्वात् । जल्पवितण्डयोस्तु सम्भावितसमानविद्ययोरेवाधिकारः । ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् । तयोर्विवाहो वादश्च नोत्तमाधमयोः क्वचिदिति स्मरणात् । वादो जल्पवितण्डालक्षणो विवादः । अन्यथाऽत्यन्तापकृष्टोऽप्युत्कृष्टतमेन वैयात्याद्घटमानो यदि वा दैवात्तमभिभावयेत् । यदा वृथाख्यातिं लभेत । तथा च प्राश्निकादीनामसुज्ञत्वं प्रत्यवायश्च स्यात् । अपूज्यः पूज्यते यत्रेति वचनात् । एवं च वादाज्जल्पवितण्डयोर्भेदः ।

टि०—परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावनिरूपणेऽसङ्गतिरित्यत उक्तं प्रसङ्गादिति । अनुमानदोषाणां विरोधादिष्वन्तर्भावप्रतिपादनेनाशेषनिग्रहस्थानानामपि तत्रान्तर्भावस्मरणादिति भावः । नन्वत्रैते निग्रहस्थानानीत्यवचनान्नानेन निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावसिद्धिः । विरोधादीनां परेण परस्याहङ्कारखण्डनपरत्वाभावेनानिग्रहत्वात्तन्निग्रहत्वोक्त्ययुक्तिश्चेत्यतोऽत्र निग्रहपदस्य निग्रहस्थानपर-

त्वान्न दोषद्वयमपीत्यभिप्रेत्याहङ्कारखण्डनपरस्य निग्रहपदस्य कथं निग्रहस्थानपरत्वमित्यतो भावसाधनस्य निग्रहपदस्य पराजयपरत्वेऽपि करणसाधनस्य पराजयनिमित्तपरत्वाप्रत्यूहमित्याशयवान्करणसाधनतामाश्रित्य निग्रहपदं निग्रहस्थानपरतया व्याचष्टे ॥ **न निगृह्यत इत्यादिना** । एत एव तु निग्रहा इत्येतावतैव निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावनिरूपणसिद्धेः किं विशेषणेनेत्यतोऽन्तर्भावनिरूपणस्य तावता सिद्धावपि तत्र प्राप्तानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वाद्विशेषणस्य न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तन्निवर्तकतया तद्विशेषणं योजयितुं निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥**नन्विति** । आदिपदेन निरर्थकाविज्ञातार्थादीनां परिग्रहः । मूले तुशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य विरोधद्वैविध्यरूपविशेषोपदर्शनार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य किं तदुपदर्शनेनापीत्यतो निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावसिद्धिस्तत्प्रयोजनमित्यभिप्रेत्य तेषां विरोधादिष्वन्तर्भावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **तथाऽपीति** । अनुमानदोषेषु विरोधादिष्वनुमानदोषाणां निग्रहस्थानानामन्तर्भावः किन्न स्यादित्यत आह ॥ **निग्रहस्थानानामिति** । उक्तनियमाभावमेवोपपादयति॥ **न हीति** ॥ **अन्यत्रेति** । पद्धतावित्यर्थः । कथास्वरूपप्रतिपादकोत्तरग्रन्थोपक्षेपात्र तदुपयुक्तार्थप्रतिपादकतया तं व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** । आदिपदेन कथायामपस्मारोन्मादादिदशापन्नादीनां परिग्रहः । न चैवं कथालक्षणटीकाविरोधः । तत्रैतेन कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वस्वीकारात् । अत्र पुनस्तद्व्यवच्छेदादिति वाच्यम् । तत्र जल्पारम्भोत्तरकालीनं निग्रहस्थानमुक्तम् । ततः प्रागपि सम्भवादाहेत्यादिना जल्पादिकथातः पूर्वं विद्यापरिक्षायै क्रियमाणवादकथायां प्राप्तदोषाणां पराजयहेतुत्वमुपपाद्यैतेनेत्युक्तत्वेन वर्तिष्यमाणजल्पादिकथाबाह्यानामेवानिग्रहस्थानत्वनिरासेन तन्निग्रहस्थानत्वसम्मतावपि सर्वथा कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वानिरासेन तादृशानां निग्रहस्थानत्वासम्मत्या सर्वथा कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वपरैतद्ग्रन्थस्य तदविरुद्धत्वात् । केचित्त्वतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणेन कथायामपस्मारोन्मादादिदशापन्नानां निग्रहस्थानत्वव्यवच्छेदस्यैवेहाभिप्रेतत्वेन कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वस्यासम्मतत्वान्न तेषामपि निग्रहस्थानत्वं परोदाहृतकथालक्षणटीकाविरोध इत्याहुः ॥ **केयं कथेत्यपेक्षायामिति** । कथ वाक्यप्रबन्ध इति धातोः स्त्रियां भावे चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्चेति सूत्रेणाङ्प्रत्यये निष्पन्नकथाशब्दयौगिकार्थस्य वाक्यप्रबन्धत्वस्य भारतादिसाधारण्यात्तेषां च वादादिष्वन्तर्भावादतिरेके च तत्त्रैविध्यभङ्गप्रसङ्गादकथात्वेन तत्रातिव्यापनादन्यस्य चाप्रतिभासादिति भावः ॥ **सामान्य-**

लक्षणमित्यादि । यद्यपि वादो जल्पो वितण्डेति त्रिविधा विदुषां कथेति कथालक्षणकारिका विभागविशेषोद्देशमात्रपरतया तट्टीकायामवतारिता तथाऽप्याचार्यग्रन्थानां बह्वर्थत्वप्रकटनाय प्रकारान्तरेण व्याकरिष्यता सामान्यलक्षणविभागविशेषोद्देशपरतयाऽवतारितेति ध्येयम् । नन्वस्यां कारिकायां विशेषोद्देशविभागावेव प्रतीयेते न तु सामान्यलक्षणमपि तत्कथं त्रितयपरतया तदवतार इत्यतोऽक्षादिशब्दार्थविभागोद्देशप्रसङ्गपरिहारायावच्छेदकैक्येनैक्यमापन्नस्यैव वस्तुतो विभज्योद्देष्टव्यत्वनियमात्सामान्यलक्षणं विना विभागविशेषोद्देशयोरनवसरेण तत्परत्वस्याप्यनुपपत्तिप्रसक्तेः कथं तल्लक्षणसमर्पकत्वमप्यास्थेयमित्याशयेन तत्समर्पकत्वमुपपादयति ॥ **अत्रेति** ॥ **आवर्तनीयामिति** । आवर्तितं च कथापदं योगेन वाक्यप्रबन्धपरे लक्ष्यपरं तु कथापदं रूढमिति शेषः । यद्यपि चात्र कथेत्येकवचनान्तं पदं न श्रुतं तथाऽपि योग्यतया वचनविपरिणामेन तल्लाभमभिप्रेत्य तथोक्तमित्यवधेयम् ॥**विचारगोचरेत्युपस्कर्तव्यमिति** । पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्ताविचारस्तद्गोचरत्वं च यद्यपि विचारगोचरो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेन विचारविषयकत्वं न भवति । वाक्यसन्दर्भरूपकथाया वस्तुतत्त्वविषयकत्वेन ज्ञानरूपविचारविषयकत्वाभावात् । नापि विचारस्य विषय इति षष्ठीसमासाश्रयणेन विचारं प्रति विषयत्वम् । वस्तुतत्त्वस्यैव विचारं प्रति विषयत्वेन वाक्यसन्दर्भस्य तं प्रत्यविषयत्वात् । तथाऽपि विचार्यत इति विचारमिति कर्मार्थल्युत्पन्नत्वाद्विचारशब्दस्य विचारविषयमात्रार्थत्वाद्विचारो गोचरो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि विचारविषयगोचरताया एव वाक्यसन्दर्भे लाभान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । केचित्तु विचारस्य गोचर एव गोचरो यस्येति मध्यमपदलोपीसमाश्रयणाद्विचारगोचरगोचरत्वमेव विचारत्वमत्र विवक्षितमित्याहुः ॥ **जाताविति** । तथा च जल्पवितण्डयोर्द्विकर्तृके चादेशेनाव्याप्तिरिति भावः । कथेत्यावृत्त्यादिना सिद्धं लक्षणं दर्शयति ॥ **तथा चेति** । कर्त्रर्थकषष्ठीजात्यर्थकबहुवचनलब्धार्थकथनमनेकद्विकर्तृक इति । बहुकर्तृकवादस्यापि सङ्ग्रहाय द्विकर्तृक इत्यनुक्त्वाऽनेककर्तृक इत्येवोक्तम् । अनेककर्तृकत्वोक्त्यैककर्तृकेभ्यो मीमांसावाक्येभ्यो व्युदासः । कथामहावाक्यनिर्वाहकत्वरूपवैदुष्योक्त्या कलहकारादिभ्यो व्युदासः । विचारगोचरत्ववचनेन विदुषामेवान्योन्यं सुखव्यवहारेभ्योव्युदास इति ज्ञेयम् । कथकभेदेन कथानामानन्त्यात्कथं तत्त्रित्वोक्तिरित्यत आह ॥ **त्रिविधा इति** । प्रकारत्रयोपेता इत्यर्थः । ततश्चानन्त्येऽपि कथानां तत्तल्लक्षणोपाधिकोडीकृतराशित्रयविवक्षयेयं त्रित्वोक्तिरिति भावः । एवमा-

वृत्त्यादिना वचनात्कथासामान्यलक्षणलाभाय विदुषामित्यस्य कथापदेनान्वयमाश्रित्य कारिका व्याख्याताऽधुना विचारगोचरत्वविशेषणवल्लक्षणस्याप्यलक्षितस्य विभागविशेषोद्देशानुपपत्तेराक्षेपेणैव लाभसम्भवाद्विदुषामित्यस्य त्रिविधेत्यनेनान्वये विभागविप्रतिपत्तिनिरासस्यापि सम्पत्तेरावृत्त्यादिक्लेशमनाश्रित्यैकवाक्यतया व्याचष्टे ॥ **विजानतां मतेनेति** ॥ **न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तॄणामिति** । एक एव कथामार्ग इति बाह्यानां वादवितण्डे द्वे एवेति श्रीहर्षस्य वादो जल्पो वादवितण्डा जल्पवितण्डा चेति चतस्रः कथा इति गौणनैयायिकानां च न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिरित्यर्थः ॥ **विशेष इति** । स्वयमध्यवसितार्थेन कारुणिकतया पापण्डिप्रसञ्जितौ लोकस्य संशयविपर्ययौ पराकर्तुं तद्विजिगीषयाऽऽरभ्यमाणायां वितण्डायामित्यर्थः ॥ **केवलमित्युक्तमिति** । तस्याश्च ख्यात्यादिकं तत्त्वनिर्णयं चोद्दिश्य प्रवृत्तत्वात्तदुभयसाधनत्वेन तत्त्वनिर्णयमात्रसाधनत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । भावे वा वितण्डा लोकस्य संशयविपर्ययनिरासं ख्यात्यादिकं चोद्दिश्य प्रवर्तते ततोऽनेन व्यावृत्तिः । या तु केवलं लोकस्य संशयाद्यपाकरणायैव प्रवर्तते कथं ततो व्यावृत्तिरित्यत आह ॥ **साक्षादित्यर्थ इति** । ततश्च वितण्डायाः परपराभवद्वारैव तत्त्वनिर्णयहेतुत्वेन साक्षात्तद्धेतुत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ **केवलं त्विति** । तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य तत्त्वनिर्णयोद्देशेन प्रवृत्ततया वादस्य जल्पविशेषवैलक्षण्योपदर्शनार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन किं तद्वैलक्षण्यप्रदर्शनस्यापि फलमित्यतो जल्पविशेषेति व्याप्तिनिरास एव तथेत्यभिप्रेत्याह ॥ **तुशब्देनेति** ॥ **जल्पविशेषादिति** । यत्र हि ख्यात्याद्यर्थयमानौ विजिगीषू सद्भावमेव साधनदूषणाभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपालम्भौ कुर्वाते तस्मादित्यर्थः । तथा च तस्य साक्षात्तत्त्वनिर्णयसाधनत्वेऽपि तदुद्देशेनाप्रवर्तत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ **तत्रेति** । तत्र द्वयोरपि तत्त्वज्ञानित्वेन तस्योद्देश्यत्वासम्भवादिति भावः ॥ **स्वार्थं परार्थमपि वेत्तीति** । न केवलमियं वादकथाकथकगततत्त्वनिर्णयार्था विवक्षिता किन्नाम यदा गुरुशिष्यौ तदा स्वार्थं कथकार्थं शिष्यार्थं शिष्यस्य तत्त्वनिर्णयार्थेति यावत् । यदा तु विदिततत्त्वौ तदा परार्थं कृतप्रार्थनानां परेषां तत्त्वनिर्णयार्थेति यावत् । यदा सब्रह्मचारिणस्तदोभयार्थं सर्वेषां तत्त्वनिर्णयार्थेति यावत् । अनवधारितस्वपरगतविशेषं तत्त्वनिर्णयमात्रमेव चात्रोद्देश्यतया विवक्षितमिति न तस्य विशेषावलम्बनेनाननुगमशङ्कावकाशः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **आदिपदेनेति** । नन्वत्रार्थाख्यातिपूजापरखिलीकरणानि सम-

स्तानि व्यस्तानि वोद्देश्यानि जल्पे विवक्ष्यन्ते । नाद्यः । एकैकोद्देशेन प्रवृत्तावव्यापनात् । नान्त्यः । परस्पराव्याप्तेरिति चेन्न । तत्त्वनिर्णयातिरिक्तफलोद्देशेन सतामेव कथा जल्प इति लक्षणार्थत्वात् । फलान्तरं चार्थादिकमेवेति तद्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ॥ **वादव्यावृत्त्यर्थमिति** । वादस्य तत्त्वनिर्णयसाधनत्वेऽप्यर्थादिसाधनाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ **वादस्येति** । वादविशेषस्येत्यर्थः । ननु सतामित्येतावताऽपि वितण्डाव्यावृत्तिसिद्धेः किमेवशब्देनेत्यत आह ॥ **सतामित्येवेति** । ननु बहुसत्कर्तृकत्वस्य सतामिति बहुवचनबलेन लब्धत्वाद्वितण्डायाश्चातादृशत्वात्कथं तेन न व्यावृत्तिरित्यतो भवेदेवं यदीदं बहुवचनमिति व्यक्तिबहुत्वविवक्षानिमित्तं बहुवचनं स्यात् । न चैवम् । किन्नाम जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामिति सूत्रविहितं जात्याख्यानिमित्तमेव । तथा च बहुसत्कर्तृकत्वालाभान्न सतामित्यनेन तद्व्यावृत्तिसिद्धिरित्याह ॥ **बहुवचनस्येति** । न चैवं लक्षणटीकायां सतामित्यनेन वितण्डाव्यावृत्तिवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम् । एतदनुसारेण तत्रापि सतामेवेत्यर्थस्याभिप्रेतत्वेन तद्व्यावृत्तिवर्णनसम्भवात् । केचित्तु जात्यार्थत्वेऽपि सतामित्यस्य सतोरित्यर्थकत्वाद्वितण्डायाश्च सदसत्कथार्थत्वेन सतोः कथात्वाभावात्तद्व्यावृत्तिरिति तदभिप्रायमाहुः ॥ **तुशब्द इति** । असतां सतां सह या कथा सा वितण्डैव न वादो नापि जल्प इति वादजल्पव्यवच्छेदप्रतिपादनेन तत्रातिव्याप्तिशङ्कानिरासार्थ इति भावः ॥ **कर्तृभेदेनेति** । स्वरूपभेदकनिमित्तम् । तदभावेऽपि केवलं कोटिभेदमात्रेण कथाभेदे कर्तृपुरुषाणामानन्त्येन कथानन्त्यापत्तिरित्यर्थः ॥ **लक्षणान्तरमिति** । स्वरूपभेदकप्रवृत्तिप्रकारभेदरूपलक्षणमित्यर्थः । अत्रापि सदसतोर्लक्षणेऽपि तत्त्वात्कर्तृभेद एव कथाभेदकतयोच्यते न प्रवृत्तिप्रकारभेद इति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **प्रतिवादिन इति** । ततश्च प्रवृत्तिप्रकारभेदादेव कथाभेदो न कर्तृभेदादित्युक्तं भवति ॥ **स्वपक्षसाधनेन विनेति** । मूलपक्षग्रहापेता वितण्डा कविभिर्मतेति ब्रह्मतर्कोक्तेरिति भावः । मूलपक्षः स्वपक्षस्तस्य ग्रहः साधनं तदपेत्यर्थः । ननु प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनहीनत्वं वितण्डायामसम्भवीदमसाधकं व्यभिचारित्वादित्यादिदूषणस्याप्यनुमानत्वेन साधकत्वात् । यदि वर्णा अनित्यास्तर्हि नाशकत्वाभिमतसमवधानानन्तरं नोपलभ्येरन्निति तर्कस्याप्यनुमानतया साधनत्वात् । अथ कथाहेतुविप्रतिपत्तिविषयकोटिसाधकमेव साधनत्वेन विवक्षितमुदाहृतं चानुमानं न तादृशमिति न साधनम् । द्विविधं ह्यनुमानं स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं चेति

द्वितीयमपि द्विविधम् । दुष्टिप्रमितिसाधनं तर्कश्चेति । अतः कथमसम्भव इति चेन्न । तथाऽपि वर्णानां नित्यविभुत्वादिति सत्प्रतिपक्षस्य बाधकप्रत्यभिज्ञागमयोश्च साधनत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात् । अत एव ब्रह्मतर्केऽग्रहेणैव पक्षस्य तर्कागमबलेन तु दूषयेदेव पाषण्डांस्तत्त्वविप्लावकानसदित्यागमोऽपि वैतण्डिकोपायत्वेन सङ्गृह्णाति इति । मैवम् । भावानवबोधात् । न हि स्वपक्षसाधनेन विनेति साधनप्रयोग एव निषिध्यते किन्तु साधनत्वेन तत्प्रयोग एव । न च वैतण्डिकेन प्रतिपक्षादिकं साधनत्वेन प्रयुज्यते किन्तु साधनस्थापनादूषणतयैव । ततश्च यथा जल्पे विरुद्धत्वाद्युद्भावनेन परसाधने दूषितेऽपि स्वपक्षसाधनोपन्यासं विना न कथापरिसमाप्तिस्तथा वितण्डायामित्यभिप्रायात् । तदिदमुक्तं स्वपक्षसाधनेन विनेति । अन्यथा परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेणेवेत्येतावतैव पूर्तावेतस्य वैयर्थ्यापातात् । ब्रह्मतर्केऽपि दूषयेदेवेत्युक्तमिति ध्येयम् । ननु भवेदेवं प्रवृत्तिप्रकारभेदेन कथाभेदो यदि वितण्डायां प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनेन विना परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेण कथापर्यवसानं सिद्धं स्यात् । न चैतदस्ति । नियामकाभावात् । अन्यथा जल्पेऽपि तत्प्रसङ्गादित्याशयेनाक्षिपति ॥ नन्विति । प्राश्निकादिभिस्तन्मात्रेण कथापर्यवसाननियमात् । तत्कृतसमयस्यैव नियामकत्वात् । तन्मात्रेण कथापर्यवसानोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ **प्राश्निकादीति** ॥ **तेऽपि कुत इति** । जल्पे तथा नियमं कृत्वा वितण्डायामेव तथा समयकरणे नियामकाभावादिति भावः ॥ **प्रसङ्गादिति** । जल्पे चोभयोरपि सत्त्वेन तत्त्वज्ञानयोग्यतायाः स्वपक्षसाधनेऽपि वादिनस्तत्त्वप्रसङ्गो नानिष्ट इति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तस्य च निषिद्धत्वादिति** । मानस्तेनेभ्य इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ **एतेनेति** । वितण्डाया वादजल्पव्यावृत्तप्रवृत्तिप्रकारकथनेनेत्यर्थः । स्वरूपभेदनिमित्तान्तराभावेऽपि केवलं तर्कभेदेनैव कथाभेदोक्तावतिप्रसङ्गप्रसक्तावपि प्रकृते प्रवृत्तिप्रकारभेदस्यैव कथास्वरूपभेदकस्य सत्त्वात् । स्वरूपभेदकनिमित्तान्तराभावाभावेन केवलकर्तृभेदस्य कथाभेदकत्वानभ्युपगमान्नातिप्रसङ्ग इति पूर्वोक्तमपि लक्षणं युक्तमिति भावः ॥ **नन्विति** । प्रतिवादिन इव वादिनोऽपि स्वपक्षसाधनं वितण्डायां नास्तीति भ्रान्त्या शङ्कैव । अत एवोक्तं तैः प्रथमं मान इति । असतो वादिभूतस्य स्वपक्षसाधनमिति मूलतट्टीकयोः स्वपक्षसाधनास्तित्ववर्णनमिति ध्येयम् ॥ **असतो वादिभूतस्येति** । ननु च वितण्डायां वादिनः कथं परपक्षदूषणं तत्त्वमेषु निगूहितमित्यन्यत्रोक्तेरप्रकाश्यस्वसिद्धान्तमसतां पक्षदूषणमित्यत्रापि पूर्वमुक्तेर्मूलपक्षमहापेता । अप्रकाश्य स्वपक्षो हि अग्रहेणैव पक्षस्येति ब्रह्मतर्कोक्तेश्च सता प्रतिवादिना सर्वथाऽ-

प्रकाशितस्य तत्परस्यासता वादिनाऽज्ञानात् । अथैतानि वाक्यानि प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधननिराकरणपराणि न तु स्वपक्षस्वीकारपराणि । अप्रकाश्येत्यस्य स्वपक्षसाधनं विनेत्येव पूर्वं व्याख्यातत्वात्तत्त्वज्ञानायोग्या न स्वतः प्रतिवादिनः स्वसिद्धान्तसाधने तेषां तत्त्वज्ञानोत्पादप्रसङ्गादित्युक्तत्वाच्च । ब्रह्मतर्कवाक्यानामपि प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधननिषेध एव तात्पर्यादिति चेन्न । तथाऽपि वादिनः परपक्षदूषणं युज्यते । न हि ज्ञानमात्रेण परपक्षस्य दूषणं युज्यते । अपि तूपन्यासे सति साधनस्य दूषणम् । अन्यथा वादजल्पयोरप्यादावेव प्रतिवादिन इव वादिनोऽपि परपक्षदूषणप्रसङ्गात् । एवञ्च प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनाभावाद्वादिनः परपक्षसाधनदूषणानवकाश एवेति । मैवम् । अनेन वर्णानित्यत्वेन साधिते त्वया तद्दूषणमेव कार्यम् । अनेन पुनस्तद्दूषणीयमिति प्राश्निकादिनियतस्य त्वया वर्णानित्यत्वं साधनीयं मया त्वद्दूषणमेव कथिते तत्पुनस्त्वया दूषणीयमिति प्रतिवादिपरिगृहीतस्य वादिनः स्थापनादूषणस्यैवात्र परपक्षपदेन विवक्षितत्वात् । अत एव दूषणस्यापि पक्षतया तत्परिग्रहसत्त्वादेव वैतण्डिकस्य पक्षपरिग्रहसामान्यनिषेधायोगाद्ब्रह्मतर्के मूलपक्षग्रहापातादित्युक्तम् । न च प्रतिवादिपक्षत्वेऽप्यस्य दूषणस्योद्धार एव कर्तव्यो वादिना न दूषणमिति वाच्यम् । दूषणदूषणस्यैव दूषणोद्धारत्वादिति सर्वं सुस्थम् ॥ **सतस्तु प्रतिवादिन इति** । ननु तत्त्वज्ञानयोग्यतालक्षणं सत्त्वं यदि कथाभिमानसिद्धं विवक्षितं तदा न वितण्डावकाशः । द्वयोरपि स्वाभिमानतस्तत्त्वात् । अथ वास्तवं तथाऽपि न वितण्डावकाशः । तदनिश्चयात् । निश्चये वा न वितण्डा स्यात् । न हि निश्चितस्वासाधुभावः परसाधुतां निश्चित्य वितण्डायै घटितुमर्हतीति चेन्न । उक्तरूपवादिव्यवस्थायाः प्राश्निकविधेयत्वात् । तेषां च शास्त्रोदितलक्षणैः सत्त्वासत्त्वनिश्चयोपपत्तेः । अत एव प्राश्निकानां वैष्णवत्वनियमो वक्ष्यत इति भावः । ननु सतामेवेत्यादिसार्धश्लोकस्य जल्पोऽर्थादिव्यपक्षयेत्येतच्छेषतया व्याख्यानमयुक्तम् । टीकाकृतोभाभ्यां साधनं चेत्युत्तरानुव्याख्यानशेषतया व्याख्यातत्वेन तस्यैतच्छेषत्वाभावात् । अन्यथा टीकाकृताऽप्यत्रैव व्याख्येयतयोत्तरशेषतया तद्व्याख्यानस्यासङ्गतत्वापातात् । न चोत्तरत्र तत्पाठदर्शनमूलकं तद्व्याख्यानं जल्पोऽर्थादिव्यपक्षयेत्यतः परं तत्पाठदर्शनमूलकं च स्वकीयव्याख्यानमित्यविरोध इति वाच्यम् । तथाऽप्युभयत्र पाठाविशेषे उत्तरशेषतया टीकाकारीयव्याख्यानोल्लङ्घनेन पूर्वशेषतया तद्व्याख्यानस्य निमित्तविशेषाभावेनायुक्तत्वादित्यत उत्तरत्र पाठस्य क्वाचित्कत्वात्पूर्वत्र पाठस्य च प्रायिकत्वाट्टीका-

कारीयमुत्तरशेषतया व्याख्यानमुल्लङ्घ्य पूर्वशेषतया व्याख्यानस्य श्लिष्टत्वादित्याशयेनाह ॥ क्वचिदिति ॥ एतामेवेति । अस्मदुक्तामेव सङ्गतिमित्यर्थः ॥ आश्रित्येति । अभिप्रेत्येत्यर्थः । टीकाकारीयस्यान्यथासङ्गतिनिरूपणस्याप्यस्मदुक्तसङ्गत्यभिप्रायकत्वान्न तद्व्याख्यानांशेऽपि तद्विरोध इति भावः ॥ टीकाकृतेति । सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः । भेदकान्तरोपपादनार्थत्वान्नोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुमुत्तरत्रोपपादनेन सूचितं वादवितण्डाजल्पयोर्भेदकान्तरमाह ॥ स्मरणादिति । याज्ञवल्क्यस्मृतेरित्यर्थः । नन्वत्र वाद एव समानविद्ययोरधिकारवचनात्कथं जल्पवितण्डयोः समानविद्याधिकारिकत्वप्रतिपादकतयोपन्यास इत्यतोऽत्र वादशब्दस्य गौण्या वृत्त्या जल्पवितण्डापरत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ वाद इति । तन्निमित्तगुणयोगाभावात्कथं गौणीत्यतो विवादत्वेन जल्पवितण्डयोर्वादसाम्यात्तदुपपत्तेरित्याशयेनोक्तं विवाद इति । अपूज्यत इति पूज्यपूजाव्यतिक्रमः । त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयमिति वा पूज्याश्चैवावमानिताः । त्रीणि तत्र वर्तन्ते दुर्भिक्षं मरणं भयमिति वाक्यशेषेणान्वयः । इत्यादीति पाठे आदिपदेनैवोक्तविधवाक्यशेषपरिग्रहः ।

अ०—विद्यापरीक्षापूर्वैव वितण्डा जल्प एव च ॥ उच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयौ ॥ विनैव तत्त्वनिर्णीतिं न हि जल्पादिना क्वचित् ॥ उच्चनीचत्वविज्ञानमिति विद्यापरीक्षणम् ॥ वादेन चोच्चनीचत्वविज्ञानं भवति स्फुटम् ॥ इति वादस्य पूर्वत्वं तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोः ॥ बहुविद्यत्वसिद्धौ तु नैव वादोऽपि कारणम् ॥ सभासभापप्राश्निकपूर्वस्तु स्पर्धिनामपि ॥ वाद एवोभयार्थः स्यान्निर्णीतिजयकारकः ॥ तत्त्वप्रकाश एवैको वितण्डाजल्पयोः फलम् ॥

सु०—नन्वेतदयुक्तम् । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वेन विद्यासाम्यवैषम्ययोर्ज्ञातुमशक्यत्वादिति चेन्न । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादेः परीक्षया निश्चयोपपत्तेः । तदेतदाह ॥ विद्येति । विद्यापरीक्षापूर्वा कारणभूता यस्याः सा तथोक्ता । विद्यापरीक्षानिश्चितसाम्ययोरेव वितण्डा दातव्या न विषमविद्ययोः । जल्पश्चैवम् । विद्यापरीक्षापूर्व एवेति व्याख्येयम् । द्वितीयैवशब्दो वादव्यावृत्त्यर्थः । समानविद्ययोरेवेत्ययं नियमो न वादेऽस्तीति । ननु जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चयाय कर्तव्या परीक्षा किं कथयैतान्यथा । नान्यथा । अन्योन्य

सङ्घर्षणेन विना तदसिद्धेः । आद्येऽपि किं वादेन जल्पवितण्डाभ्यां वा । न प्रथमः । ख्यात्यादिकामयोः स्पर्धावतोर्वादानुपपत्तेः । न द्वितीयः । अनवस्थापातादिति चेन्न । वादेन तावद्विद्यापरीक्षणस्येष्टत्वादित्याशयवान्वादस्य विद्यापरीक्षायां (कार) तत्कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयितुमुपोद्घातं तावदाह ॥उच्चेति । यतो विद्ययोच्चत्वेन निर्णीतत्वमेव जयो नीचत्वेन निर्णीतत्वं च पराजय इत्यर्थः । इति विद्यापरीक्षणं वादेनेति वक्ष्यमाणेनान्वयः । एवमुपयुक्तमभिधाय व्यतिरेकमाह ॥ विनेति । निर्णीयतेऽनयेति निर्णीतिस्तत्त्वस्य निर्णीतिस्तत्त्वनिर्णीतिर्वाद इति यावत् । तत्त्वनिर्णीतिं विनोच्चनीचत्वविज्ञानं न हीत्येवोक्ते विना वादेनेति वक्ष्यमाणविरोधः स्यात् । अतो जल्पादिनेत्युक्तम् । इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । विद्यापरीक्षणं वादेनेति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । यद्यपि सत्साधनोपलम्भे जल्पेऽपि भवति वादिनोरुच्चनीचत्वविज्ञानम् । तथाऽपि तदुद्देशेनाप्रवृत्तेस्तादर्थ्यस्य प्रथममनिश्चयान्न तदर्थं जल्पो दातुं शक्यते । व्यतिरेकस्यान्यदीयाकारणत्वमात्रनिश्चयहेतुत्वाद्वादस्य कारणतामवधारयितुमन्वयं चाह ॥ वादेनेति । चशब्दोऽन्वयस्य व्यतिरेकेण समुच्चयार्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थितमर्थमुपसंहरति ॥ इतीति । इति तस्माद्वादस्य पूर्वत्वम् । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चयहेतुपरीक्षार्थं प्रथमानुष्ठेयत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । समानविद्ययोरेव जल्पवितण्डे । समानविद्यता च परीक्षानिश्चेया । परीक्षा च वादकथया विधेया । न जल्पवितण्डाभ्याम् । जयेन हि विद्याधिक्यं निर्णेतव्यम् । पराजयेन च तन्न्यूनता । जयपराजयौ च प्रमाणतर्काभ्यां प्रकृतप्रमेयसाधनसामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणावुच्चनीचत्वनिर्णयविषयताशब्दवाच्यावेव प्रकृतोपयोगिनौ । तौ च वाद एव सम्भवतो न जल्पवितण्डयोः । तत्र यत्किञ्चिन्निग्रहोद्भावनमात्रेण जयपराजयव्यवस्थापनात् । अतो जल्पवितण्डार्थं जल्पवितण्डाभ्यर्थनाभावान्नानवस्थेति । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरीक्षायां वादेन कृतायां किं कार्यम् । समविद्यत्वसम्भावनायां जल्पवितण्डे कर्तव्ये इत्युक्तमेव । विषमविद्यतावधारणायां किं विधेयमित्यपेक्षायामाह ॥ तत्सिद्धाविति । तेन वादेनैव तस्य नीचोच्चभावस्य सिद्धौ सत्यामन्ययोर्जल्पवितण्डयोर्व्यर्थता । ततश्चाकर्तव्यतेत्यर्थः । परीक्षार्थेन वादेनैवोपरम इति । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरी-

क्षार्थं वादकथा प्रथमं दातव्येत्युक्तस्यापवादमाह ॥ बहुविद्यत्वेति । प्राक् परीक्षातो लोकसंवादादिनाऽन्यतरस्य प्रतियोग्यपेक्षया बहुविद्यत्वसिद्धौ तु वादोऽपि नैव दातव्यः । किन्तु जल्पवितण्डे इति । कुत इत्यत आह ॥ कारणमिति । विद्यापरीक्षाया इति शेषः । वाद इत्यनुवर्तते । वादो हि विद्यापरीक्षाकारणमित्येष्टव्यो न तु व्यसनितया । तत्फलं त्वन्यत एव जातमिति किं परीक्षया किं तदङ्गेन वादेनेति । यदुक्तं स्पर्धावतोः ख्यात्यादिकामयोर्वादो न सम्भवति । तत्रासत्साधनोत्तरप्रयोगस्यावश्यमवर्जनीयत्वात् । ततश्च विद्यासाम्यवैषम्यनिर्णयानुपपत्तेरिति तत्राह ॥ सभेति । प्रश्नशब्दात्करोतीत्यर्थे ईकक्प्रत्ययो वक्तव्यः । स्पर्धिनामिति जातौ बहुवचनम् । एवेत्यस्य युज्यत इत्यध्याहृतेनान्वयः । यतः सभादिपूर्वस्ततः स्पर्धिनामपि वादो युज्यत एवेति । तुशब्दो हेत्वर्थः । सभासभापतिप्राश्निकैर्नियतयोरसत्साधनादिप्रयोगवर्जनसम्भवादिति भावः । यदुक्तं तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरिति तदयुक्तम् । वादेन तत्त्वनिर्णयसिद्धावप्यर्थाद्यसिद्धेः । तथा चाभिलषितं न सिद्धं सिद्धं चानभिलषितमिति तत्राह ॥ उभयेति । वाद इत्यनुवर्तते । अस्यैव विवरणं निर्णीतीति । न केवलं निर्णीतिकारकः किन्तु जयकारकश्च । जयशब्देन तत्साध्यमर्थादिकमुपलक्ष्यते । विद्यापरीक्षार्थे वादे जयिनोऽर्थादिकमपि सभापतिना सम्पादनीयमिति भावः । एवं तर्हि न कदाऽपि जल्पवितण्डाप्रवृत्तिर्व्यर्थताऽन्ययोरिति युक्तेः समानत्वात् । यथा हि विद्यावैषम्यनिर्णये जितवतोऽर्थादिलाभः । तथा तत्साम्ये द्वयोरप्यर्थादिलाभः सम्भवत्येव । न च फलान्तरमस्ति । येन पुनर्जल्पवितण्डारम्भः स्यादित्यत आह ॥ तत्त्वाप्रकाश एवेति । तत्त्वाप्रकाश इति परवञ्चनसामर्थ्यमुच्यते । तेन तत्साध्योऽर्थादिलाभो लक्ष्यते । इदमुक्तं भवति । यद्यपि विद्यासाम्यवैषम्ययोर्निर्णीतिजयौ स्यातां तथाऽपि तात्त्विककथाफलरूपावेव । पराच्छादनचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं समानविद्ययोः पुनर्जल्पवितण्डाप्रवृत्तिरिति । न चैवं विषमविद्ययोरपि तत्प्रवृत्तिः । उपप्लवप्रसङ्गस्योक्तत्वादिति । यद्वा तत्त्वनिर्णयफलो वादोऽर्थादिफले जल्पवितण्डे इति फलभेदेन कथाभेद उक्तः । सोऽनुपपन्नः । तथा सत्यर्थादीनां भेदेन कथानन्त्यप्रसङ्गादित्यत आह ॥ तत्त्वेति । यद्यप्यर्थादयोऽवान्तरभेदभिन्नास्तथाऽपि तत्त्वाप्रकाश एक एव

वितण्डाजल्पयोः फलम् । तत्त्वनिर्णयेतरत्वरूपेणार्थादीनामेकत्वान्नोक्तदोषः । तदवान्तरभेदविवक्षा तु व्यर्थैवेति भावः ।

टि०—ननु तथाऽप्युत्तरत्र वितण्डाजल्पयोर्विद्यापरीक्षापूर्वत्वव्युत्पादनमनर्थकम् । न च परीक्षया समानविद्यत्वादिति निश्चयसम्भवोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्योपायान्तरेणापि सम्भवेन तन्निश्चयाय विद्यापरीक्षाऽनपेक्षणादित्यतः शङ्कामुखेनोपायान्तरासम्भवप्रदर्शनपूर्वकं विद्यापरीक्षया तन्निश्चयोपपादकत्वेनोत्तरवाक्यं योजयति ॥ नन्विति । नन्वत्र वितण्डाजल्पयोरेव विद्यापरीक्षाकरणकत्वमुच्यते न तु विद्यासाम्यादिस्तत्कथमस्योक्तार्थसमर्पकतयोपन्यास इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ विद्यापरीक्षेति । जल्प एव चेत्यत्र चशब्दस्य जल्पशब्देन सम्बन्धं साकाङ्क्षतया विद्यापरीक्षापूर्वैवेत्यस्यानुवृत्तिं योग्यतया लिङ्गव्यत्ययं चाश्रित्योक्ततात्पर्यार्थातिदेशं च सूचयन्व्याचष्टे ॥ जल्पश्चैव विद्यापरीक्षापूर्व एवेति व्याख्येयमिति। अत्रैवमिति पूर्वोक्ताभिप्रायातिदेशसूचनम् । विद्यापरीक्षया निश्चितसाम्ययोरेव जल्पो दातव्यो न विषमविद्ययोरित्यभिप्रायः । जल्पश्चैव विद्यापरीक्षापूर्व एवेति पाठे एवचशब्दयोर्भिन्नक्रमतयाऽन्वयं साक्षात्तया विद्यापरीक्षापूर्वैवेत्यस्यानुवृत्तियोग्यतया लिङ्गव्यत्ययं विद्यापरीक्षया निश्चितसमानविद्ययोरेव जल्पो दातव्यो विषमविद्ययोरित्युक्ताभिप्रायं च मनसि निधाय व्याचष्ट इत्यवतारो द्रष्टव्यः । जल्पश्चेत्येतावता पूर्तेर्जल्पश्चैवेत्येवशब्दवैयर्थ्यं वितण्डासमुच्चायकचशब्देन विरुद्धार्थत्वं चेत्याशङ्क्योक्त्या नियमस्य वादाद्भेदकत्वोपपादनार्थत्वान्नानर्थक्यम् । अनभिमतवादव्यावर्तकत्वेन वितण्डाव्यावर्तकत्वाभावात् न विरोधश्चेति भावेनाह॥ द्वितीयैवशब्द इति ॥ न वादेऽस्तीति । तत्त्वनिर्णिनीषूणामसमानविद्यानामपि गुरुशिष्यादीनामधिकारदर्शनादिति भावः । ननु तथाऽप्युच्चनीचत्वनिर्णीतिरित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च जयपराजयस्वरूपनिरूपणार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तन्निरूपणस्यासङ्गतत्वात् । न च वादस्य विद्यापरीक्षायां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयितुमुपयुक्तार्थाभिधायकत्वान्नासङ्गतिरिति वाच्यम् । तत्साधनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च विद्यापरीक्षासम्भवसमर्थनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तत्समर्थनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च तदसम्भवाक्षेपसमाधानार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । निर्बीजत्वेन तदाक्षेपस्यैवानुत्थानेन तस्यासमाधेयत्वात् । न चोपायासम्भवस्यैव तत्र बीजत्वान्न निर्बीजत्वं तस्येति वाच्यम् । कथाभिन्नस्य वा कथारूपस्य वाऽनेकस्य तत्रोपायत्वसम्भवेनोपायाभावस्यासम्भवदुक्तिकत्वेनाक्षेपाबीजत्वसम्भ-

वादित्यत उपायासम्भवसमर्थनेन तदाक्षेपशङ्कामुपपादयति ॥ **नन्विति** ॥ **तदसिद्धेरिति** । परीक्षारूपलिङ्गस्याप्रत्यक्षत्वेन कथामन्तरेणान्योन्यसङ्घर्षणेन विना निश्चेतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ **वादानुपपत्तेरिति** । तत्रासत्साधनप्रयोगस्यावर्जनीयत्वादिति भावः ॥ **अनवस्थेति** । जल्पादिना परीक्षानिश्चयाभ्युपगमे विद्यापरीक्षानिश्चयोपायस्यापि जल्पादेः सम्भावितसमानविद्याधिकारिकत्वात्तत्समानविद्यानिश्चयस्य च जल्पादिसाध्यविद्यापरीक्षापूर्वकत्वादनवस्थेति भावः । ननूक्तरीत्योपायाभावात्कथं परीक्षासमानमित्यतो विकल्पितेषु पक्षेषु वादेनेति पक्षं परिगृह्य समाधत्ते ॥**वादेनेति** । तत्पक्षोक्तदोषस्तूत्तरत्र परिहरिष्यत इति भावः । विना वादेनेत्यादिनाऽन्यथेति पक्षस्याप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात्तावदित्युक्तम् । एवं तर्हि वादेन विद्यापरीक्षणस्यैव वक्तव्यतया विनैवेत्याद्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमित्यतो वादस्य कारणत्वोपपादकान्वयव्यतिरेकयोरुपदर्शनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावेनोक्तं वादस्येति । तथाऽप्युच्चनीचत्वनिर्णीतिरित्युत्तरवाक्यस्य वादस्य विद्यापरीक्षायां कारणत्वानभिधायकत्वाद्विनैवेत्यादेरिव कारणत्वोपपादकत्वाभावाद्वैयर्थ्यमेवेत्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वसाधनोपयुक्तार्थप्रतिपादकत्वेन तदुपोद्घातरूपत्वान्न तस्यापि वैयर्थ्यमित्याशयेन तथैव तद्योजयति ॥**उपोद्घातमिति** । साकाङ्क्षतया प्रसक्तवाक्याभासतां परिहरति ॥ **इतीति** । कथमस्योपोद्घातत्वमित्यत उपयुक्ताभिप्रायकत्वादिति भावेनोक्तमुपयुक्तमिति । तर्हि वादेन विनोच्चनीचत्वनिर्णीत्यभावस्यैवाभिधेयत्वात्तत्त्वनिर्णीतिं विना तदसम्भववर्णनानुपपत्तिः । यस्य कस्यचिद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकस्यापि विवक्षितकारणत्वानापादकत्वादन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यतोऽत्र तत्त्वनिर्णीतिपदस्य वादपरत्वेन वादव्यतिरेकेणैव तदसम्भवप्रतिपादनान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रायेण भवेदेवं यदि वादपरत्वं तत्त्वनिर्णीतिपदस्योपपद्येत तदेव कथमित्यतो योगेन तत्परतामुपपादयति ॥ **निर्णीयतेऽनयेत्यादिविरोध इति** । तत्र वादातिरिक्तस्याविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिरूपस्यापि विद्यापरीक्षणोपायस्योक्तेरिति भावः ॥ **तस्मादित्यर्थ इति** । यस्मादित्यर्थकहिशब्दश्रवणादिति भावः । व्यतिरेकमात्रेण कारणत्वसिद्धेरन्वयोपदर्शनमनर्थकमित्यत उक्तं व्यतिरेकस्येति । उच्चनीचत्वेत्यादिवाक्यैर्विशकलिततया प्रतिपादितं प्रमेयं बुद्ध्यारोहाय सङ्गृह्य दर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । तत्रोच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयावित्युक्तस्योक्तामुपोद्घाततामुपपादयति ॥ **जयेन हीति** ॥ **प्रकृतेति** । न शारीरबलादितदभाववत्तया निर्णीतितत्त्वशब्दवाच्याविर्त्यथः । न हि जल्पादिनेत्युक्तमुपपादयति ॥ **नेति** । तत्सिद्धौ व्यर्थते-

त्यनेन समानविद्यत्वावधारणायां विषमविद्यत्वावधारणायां च वादेन सिद्धायां जल्पादेर्वैयर्थ्यमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तद्व्यावर्त्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं विकल्पं मनसि निधाय वाक्यभेदमाश्रित्य व्याचष्टे ॥**जल्पवितण्डार्थिनोरित्यादिना**। समानविद्यत्वसम्भावनायामित्यनेन तत्सिद्धावित्येतावन्मात्रं विभिद्यापेक्षिताध्याहारेण योजितं भवति ॥ **उक्तमेवेति**। विद्यापरीक्षापूर्वैव वितण्डा जल्प एव चेत्यनेनेति शेषः॥**तत्सिद्धावितीति**। अनेन व्यर्थताऽन्ययोरिति वाक्ये तत्सिद्धावित्यनुवर्तत इत्युक्तं भवति॥ **तेनेति**। अनेन तत्सिद्धावित्यत्र तत्पदमावर्तते। तत्रैकं तृतीयान्तं परं षष्ठ्यन्तमित्युक्तं भवति। यद्वा ननु तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरित्युत्तरवाक्यमनर्थकम्। न च जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरीक्षायां वादेन सिद्धायां किं कार्यमित्याकाङ्क्षापूरकत्वान्न तदिति वाच्यम्। किं कार्यमित्याकाङ्क्षायाः समविद्यत्वसिद्धौ किं कार्यमित्यभिप्रायकत्वस्यापि सम्भवेन तत्राप्यनुत्तरत्वेन तत्पूरकत्वायोगादित्यतोऽत्र सम्भावितं विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयति ॥ **जल्पवितण्डार्थिनोरित्यादिना**। अभिप्रायमाह ॥ **परीक्षार्थेनेति**। ननु वादेन विना बहुविद्यत्वसिद्धावुपायान्तरस्यैवाभावेनासति तस्मिन्बहुविद्यत्वासिद्धेरेवासम्भवात्। तत्सिद्धिमभिलषता तदर्थतया वादस्य तत्र दातव्यायाः स्वीकार्यत्वात्कथं तत्र तस्यादातव्यत्वाभिधानमित्यतोऽविगीतविद्वत्प्रसिद्धेरपि तदुपायत्वेन वादमात्रस्य तत्रोपायत्वाभावान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावेनापेक्षिताध्याहारेण तद्योजयति ॥ **प्रागिति**। वादोऽपीत्यपिशब्दार्थमाह ॥ **किन्त्विति**। तर्हि वादोऽपि नैवेत्येतावतैवोक्तापवादसिद्धेः कारणमित्यनर्थकमित्यतो हेतुसमर्पणार्थत्वान्न तदिति भावेन हेतुपरतया तद्योजयति ॥ **कुत इतीति**। कारणमित्येतावता नोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽपेक्षितपूरणेन वाक्यं योजयति ॥ **विद्येति**। अस्तु तर्हि तत्रापि विद्यापरीक्षार्थमेव वादस्य दातव्यतेत्यत आह ॥**तत्फलं त्विति**। विद्यापरीक्षाफलमित्यर्थः ॥ **अन्यत इति**। अविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादित इत्यर्थः। यत्र परीक्षापेक्षा तत्र वादस्यावश्यकत्वेऽपि यत्र न परीक्षापेक्षा तत्र न वादस्यापेक्षेति कुत इत्यत उक्तं तदङ्गेनेति। वादस्य सभासभापतिप्राश्निकपूर्वकत्वोपपादनपरोत्तरवाक्यमनर्थकमित्यतो वादेन विद्यापरीक्षणमिति पक्षोक्तदोषपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परिहारकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तत्पक्षोक्तदोषमुत्थापयति ॥ **यदुक्तमिति**। ननु मृदङ्गवादनं शिल्पं कौशलमस्येति मार्दङ्गिक इत्यादौ मृदङ्गवादनादावुपचरितवृत्तेर्मृदङ्गादिशब्दात्तदस्य शिल्पमित्यस्मिन्नर्थे शिल्पमिति सूत्रेण

ठकि तस्येकादेशे आदिवृद्धौ च मार्दङ्गिक इत्यादिरूपसिद्धिवत्प्रश्नकरणं शिल्पमस्येति प्राश्नीक इत्यत्रापि प्रश्नकरणे उपचरितवृत्तेः प्रश्नशब्दाच्छ-न्दसमित्यनेन ठकि तस्येकादेशे आदिवृद्धौ यस्येति चेत्यकारलोपे प्राश्निकेति भवितव्यम् । तत्कथं भाष्ये प्राश्नीकेति दीर्घ इत्यतोऽभियुक्तप्रयोगसं-रक्षणाय तत्र तत्र तद्धिता इति बहुवचनज्ञापितविचित्रतद्धितगत्याश्रयणेनापेक्षितप्रत्ययव्युत्पादनस्य कृतत्वादस्याप्यभियुक्तप्रयोगत्वेन विचित्रतद्धि-तेत्येव प्रश्नकरणे उपचरितवृत्तेः प्रश्नशब्दात्तदस्य शिल्पमित्यर्थे ईकक्प्रत्यये सति प्राश्नीकेति रूपनिष्पत्तिरविकलैवेति सत्येव समाधाने उभयोः प्रश्न-कर्तृत्वात्प्राश्निका इति कीर्तिता इति अक्षतर्कमनुसृत्य करोतीत्यर्थे विचित्रतद्धितगत्या ईकक्प्रत्ययमाश्रित्य समाधत्ते ॥ **प्रश्नशब्दादिति** । एवमेव दिक् सर्वत्रेति ध्येयम् । वाद एवेत्येवशब्दस्य यथास्थितान्वये वैयर्थ्यं वाद इत्येतावन्मात्रस्य साकाङ्क्षत्वेन वाक्याभासप्रसङ्गश्चेत्यतो युज्यत इत्य-ध्याहारान्न साकाङ्क्षत्वमध्याहृतान्वितस्यैवशब्दपरपक्षप्रतिक्षेपसूचकत्वान्न वैयर्थ्यमपीत्याशयेनाध्याहृतान्वयमाह ॥ **एवेत्यस्येति** । सभासभापप्राश्नि-कपूर्वत्वमुक्तप्रतिज्ञायां हेतुरिति भावेन तथा व्याचष्टे ॥ **यत इति** । मूले यत इत्यादेरश्रवणात्कथं हेतुहेतुमद्भावेनान्वय इत्यतस्तुशब्दस्यैव तस्य तत्र हेतुत्व-समर्पकत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **तुशब्द इति** । सभादिपूर्वकस्य हेतुत्वप्रतिपादक इत्यर्थः । तावताऽपि कथं वादपक्षोक्तदोषपरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **स-भेति** । मूले वादस्योभयार्थत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्य तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरित्युक्तस्य वैयर्थ्येन जल्पाद्यकर्तव्यत्वस्य वैयर्थ्योपपादनेन समर्थनार्थत्वान्न तादिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं वैयर्थ्यानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **यदुक्तमिति** ॥ **विवरणमिति** । ततश्च न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । **निर्णीति-**कारकतया वादे सिद्धत्वान्न विधेयत्वमिति तद्विधानानुपपत्तिरित्यतोऽनुवाद्यतया तमंशं योजयति ॥ **न केवलमिति** । तथाऽप्यभिलषितमर्थादिकं न सिद्ध-मिति शङ्काया न परिहार इत्यतो जयशब्दस्य लक्षणयाऽर्थादिपरत्वेन जयमात्रपरत्वाभावाद्युक्तोऽनेन तत्परिहार इत्याह ॥ **जयशब्देनेति** । लक्षणाबीज-भूतशक्यसम्बन्धमाह ॥ **तत्साध्येति** । ननु वादस्य तत्त्वनिर्णयसाधनत्वोपपत्तावपि कथमर्थादिपरत्वमित्यतस्तदुक्तेरभिप्रायमाह ॥ **विद्यापरीक्षार्थं इति** । विद्यापरीक्षापूर्वैवेत्यादिनोक्तस्य विद्यासाम्यनिर्णयजल्पादिकर्तव्यत्वस्य समर्थनार्थत्वान्नोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य प्रापकाभावेन तदाक्षेपस्यैवानुत्था-नात्किं समर्थनेनेत्यत आक्षेपहेतुभूतयुक्त्युपन्यासेन तदुपपादयन्नेव तत्समर्थनपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **एवं तर्हीति** ॥ **कदाऽपीति** । समानविद्यत्व-

निश्चयदशायामपीत्यर्थः । वैषम्यसिद्धावकर्तव्यता तु तवापि सम्मतेति भावः । विद्यासाम्यनिश्चयदशायां कुतो न तत्प्रवृत्तिरित्यतो विद्यावैषम्यनिश्चये जल्पादेरकर्तव्यत्वसाधकयुक्तिबलादेवेत्याह ॥ व्यर्थेतेति । युक्तेः समतामेवोपपादयति ॥ यथा हीति ॥ न चेति । भावे च तदर्थमेव विषमविद्ययोरपि प्रवृत्तिप्रसक्तेर्व्यर्थताऽन्ययोरिति तदकर्तव्यत्वोक्तिरनुपपन्नेति भावः ॥ न चेति । यथा हि विद्यासाम्यनिर्णये तात्त्विककथाफलरूपनिर्णीतिजयसिद्धावपि पराच्छादनाचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं समानविद्ययोः पुनर्जल्पवितण्डारम्भ इष्यते । तथा वैषम्यनिर्णये जयिनस्तात्त्विककथाफलरूपनिर्णीतिजयसिद्धावपि पराच्छादनचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं विषमविद्ययोरपि पुनर्जल्पवितण्डाप्रवृत्त्युपपत्तेस्तदकर्तव्यत्वोक्तिरयुक्तेति न च वाच्यमित्यर्थः ॥ उपप्लवेति । असुज्ञत्वप्रत्यवायरूपोपप्लवेत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । अत्यन्तापकृष्टोऽप्युत्कृष्टतमेन वैयात्याद्घटमानो यदि दैवात्तमभिभावयेद्यदि वा वृथा ख्यातिं लभेत तदा प्राश्निकानामसुज्ञत्वं प्रत्यवायश्च स्यात् । अपूज्यः पूज्यते यत्रेति वचनादित्यादिनेति शेषः । इतीत्यस्येदमुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । उक्तयोजनायां तत्त्वाप्रकाशपदस्य लक्षणाप्रसङ्गादेक इत्यस्य चानर्थक्यात्तदुभयस्वारस्याय पक्षान्तरमाह ॥यद्वेति ।

अ०—विना वादेन विद्याया यदि शक्यं परीक्षणम् ॥ स्याज्जल्पादिरपि क्वापि वाद एवान्यथा भवेत् ॥ जल्प इत्यपि नाम स्याद्वादस्यैतादृशस्य तु ॥ प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमपि स्याद्याज्ञवल्क्यवत् ॥ संवादे वादिनोः क्वापि विवादे हेतुरिष्यते ॥ सभासभापतिश्चैव प्राश्निकाश्चैव वैष्णवाः ॥ रागद्वेषविहीनाश्च स्युः सभ्याः सर्ववेदिनः ॥ प्राश्निकाश्चैतदज्ञाने सभ्याश्चैषां च दूरगाः ॥ प्रमाणं निर्णयाय स्युः पक्षपातविवर्जिताः ॥

सु०—एवं कथया विद्यापरीक्षणमिति पक्षः समर्थितः । इदानीमन्यथेति पक्षमपि समर्थयमान आह ॥ **विनेति** । अविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिनेति शेषः । क्वापीत्यस्य पूर्वार्धेनान्वयः। तदा समविद्ययोः प्रथममपि जल्पादिः कथाविशेषः । कार्यः स्यादित्यर्थः । तर्हि विद्यापरीक्षणं वादेनैवेत्युक्तिविरोध इत्यत आह ॥ **वाद एवेति** । वाद एव प्रथमं कर्तव्यो भवेदिति यदुक्तं तदन्यथावादेन विना विद्यापरीक्षणस्य कर्तुमशक्यत्व एवातो न विरोध इति । अस्त्वेवमुपायान्तरविरहे कथयैव विद्यापरीक्षणम् । सा तु वाद इति

२३**

कुतः । तत्त्वनिर्णयार्थिनोरधिकारित्वात्तत्फलत्वाच्चेति चेन्न । एवं तर्हि विजिगीषावतोरधिकारित्वादर्थादिफलत्वात्सभाद्यङ्गोपेतत्वाज्जल्पोऽपि स्यादिति किमत्र जल्पशब्दवाच्यतामात्रमापाद्यते किंवा वादशब्दवाच्यताभावः । अथवा समाहाररूपं कथान्तरं यद्वा निमित्तद्वयसमावेशे वादशब्दस्यैव व्यवहारानुपपत्तिः । सर्वत्राप्युत्तरमाह ॥ जल्प इति । एतादृशस्य निमित्तद्वयोपेतस्यात्र जल्प इति नाम स्यादित्यभ्युपगमेनाद्यो निरस्तः । अपिशब्देन वादशब्दवाच्यतां प्रतिज्ञायैतादृशस्येत्यनेन हेतुरुक्तः । तेन द्वितीयो निराकृतः । न हि निमित्तसद्भावे वाचकाप्रवृत्तिरिति युक्तम् । जल्पशब्देऽपि साम्यात् । अतस्तुलायां प्रमाणप्रमेयशब्दवदुभयशब्दवाच्यत्वमिति । तृतीयोऽप्यनेनैव निराकृतः । अन्यथा तुलाऽपि प्रमाणादितो विधान्तरवती स्यात् । वादस्य जल्प इत्यपि नाम स्यादिति वादसंज्ञा तु मुख्या जल्पसंज्ञा त्वमुख्येति सूचितम् । तेन चतुर्थोऽपि निरस्तः । तत्र हेतुविशेषसद्भावं तुशब्देन द्योतयति । तथा हि । यद्यपि कथकावादितो विजिगीषू तथाऽपि सभ्यादिभिर्विजिगीषां परिभाव्योत्पादिता तत्त्वनिर्णयार्थितैव कथोपयोगिनी । अर्थादिलाभश्चान्तराप्राप्तो न त्वादित एवोद्दिष्ट इत्यमुख्य एव । अत एव पूर्व उभयार्थः स्यादित्युक्ते साम्यप्रतीतिप्रसक्तौ निर्णीतिजयकारक इति तत्त्वनिर्णीतेः प्राधान्यप्रदर्शनार्थं विवरणं कृतम् । अन्यथा कथाफलद्वयस्यैवोभयशब्देन प्रतीतेर्विवरणं व्यर्थं स्यात् । अल्पाच्तरमिति लक्षणस्य व्यभिचारं कुर्वाणेनाप्येतदेव सूचितम् । अन्यथा जयनिर्णीतिकारक इत्यवक्ष्यत् । सभ्यादिसंवरणं च विजिगीषुतापरिभवार्थमिति वदता प्राधान्यमेवोपोद्बलयतीति । अपि चाधिकारिभेदादिकं बहिरङ्गतयैव कथाभेदकम् । अन्तरङ्गं तु प्रवृत्तिप्रकार एव । स च वादसम्बन्ध्येवास्यां कथायामस्तीत्यतो वादत्वमेव मुख्यमित्याशयवानाह ॥ प्रतिज्ञेति । विद्यापरीक्षार्थायां कथायां क्वापि प्रमेये प्रतिज्ञामात्रेण प्रमाणोपन्यासरहितेन वचनेन साध्यत्वं (प्र) ज्ञापनीयत्वं स्यात् । कुत एतत् । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्येन त्रयस्त्रिंशदिति वचनमात्रेण प्रतिज्ञापनस्य कृतत्वात् । सा च विद्यापरीक्षार्था कथेत्युपक्रमपर्यालोचनया सिद्धम् । याज्ञवल्क्यशब्देन तत्कथोपलक्ष्यते । सप्तम्यर्थे वातिः । ततः किमित्यत आह ॥ संवाद इति । एवम्भावो हि वादिप्रतिवादिनोः संवादेऽ-

न्योन्याप्तताऽऽश्वासे सत्येव स्यात् । तदाऽऽश्वासो हि वाद एव सम्भवति न जल्पे । विजिगीषुणाऽपसिद्धान्तादिपरिहारेण सर्वथा प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वात् । तेनायं वाद एवेति (भाति) ज्ञायत इति । नन्वेवं तर्हि न विद्यापरीक्षा सम्भवति । प्रमाणोपन्यासे हि तत्समर्थनोपालम्भाभ्यां सा स्यात् । न तु प्रश्नप्रतिज्ञाभ्युपगममात्रेणेत्यत आह ॥ **विवाद इति** । हेतुरिति प्रमाणमात्रोपलक्षणम् । प्रमाहेतुरिति वा । न ह्येकत्राप्तः सर्वत्राप्त एवेति नियमोऽस्तीति भावः । याज्ञवल्क्येनापि तत्र तत्र प्रमाणोपन्यासः कृत एवेति सकलमनाकुलम् । प्रकृतानां सभ्यसभापतिप्राश्निकानां स्वरूपजिज्ञासायामाह ॥ **सभ्येति** । द्वौ चशब्दौ सभ्यादीनामन्योन्यसमुच्चये । तृतीयो विशेषणसमुच्चये । एवशब्दौ तु वैष्णवा एव रागद्वेषविहीना एवेति सम्बध्येते । अन्यथा कथाऽनुपपत्तिसूचनं तत्प्रयोजनम् । स्युरिति वक्ष्यमाण (मिहापि) मत्रापि सम्बध्यते । सभ्यानां प्राश्निकानां च विशेषणान्तरमाह ॥ **स्युरिति** । सर्वशब्देन वादिप्रतिवादिदर्शनस्य कथोपयुक्तस्य व्याकरणादेश्च सङ्ग्रहः । पुनः सभ्यप्राश्निकग्रहणं सभापतिव्यवच्छेदार्थम् । तत्सार्वज्ञस्य कथोपयोगाभावात् । सभ्याः प्राश्निकाश्च सर्ववेदिनः स्युरित्यन्वयः । ननु प्राश्निकानां क्वोपयोगः । विवदमानयोर्गुणदोषावधारणादाविति ब्रूमः । एवं तर्हि तैरेवालं किं सभ्यैरित्यत आह । **एतादिति** । अनन्तरोक्तान्प्राश्निकान् एतच्छब्देन परामृशति । क्वचित्सूक्ष्मे प्रमेये एतेषां प्राश्निकानां कारणान्तराद्वा ज्ञाने सति वादिनोर्गुणदोषनिर्णयाय सभ्याश्च प्रमाणं स्युरिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । प्रमाणाश्रयेषु प्रमाणत्वोपचारः । यद्येवं प्राश्निकेष्वज्ञानशङ्कया सभ्यानां वरणम् । तदा तेष्वप्यज्ञानशङ्कयाऽन्येऽपि वरणीयाः । अन्यथा निर्णयाभावेन कथावैयर्थ्यापत्तेः । तेष्वप्येवमित्यत आह ॥ **एषां चेति** । एषां सभ्यानां चाज्ञाने सति दूरगा देशान्तरस्थाः । न चैवं सभ्यसंवरणमप्यनर्थकम् । ततःपरं प्रायेणाज्ञानशङ्कानुदयात् । लौकिकश्चायमर्थ इति । दूरगान्निर्णायकत्वसम्भवाय विशिनष्टि ॥ **पक्षेति** । एकदेशोत्कीर्तनेन यथोक्तं सभ्यादिलक्षणमतिदिशति ।

टि०—विना वादेनेत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य कथातोऽन्यथा विद्यापरीक्षणमिति द्वितीयपक्षमभ्युपगम्य तत्रोक्तदोषपरिहारार्थत्वान्न वैय-

र्थ्यमिति भावेन वृत्तानुवादपूर्वकं तथोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **एवमिति** । क्वापीत्यनेन विगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना विद्यासाम्यसिद्धावपि जल्पादिरूपः कथाविशेषः क्वाचित्कार्यः क्वचिन्नेत्युच्यते । तच्चानुपपन्नम् । उक्तरीत्या विद्यापरीक्षणसिद्धावपि जल्पादेरकर्तव्यतायां नियामकाभावात् । अन्यथा वादेन विद्यापरीक्षासिद्धावपि जल्पादिकथाविशेषस्य क्वाचित्कत्वापातादित्यतो न क्वापीत्यस्योत्तरार्धेऽन्वयेन जल्पादिकथाविशेषस्य क्वाचित्कत्वाभिधायकत्वमभिमतं किन्नाम पूर्वार्धेऽन्वयेनाविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना विद्यापरीक्षणं न सार्वत्रिकं किन्तु क्वाचित्कमेवेति तत्क्वाचित्कत्वाभिधायकत्वमेवेति नानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ **क्वापीत्यस्येति** । ननु वादेन विद्यापरीक्षणेऽपि जल्पादेः कार्यत्वाविशेषादविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना तत्परीक्षणे जल्पादिः कार्यः स्यादिति विशिष्याभिधानमनुपपन्नमित्यतो नात्र जल्पादिकथाविशेषस्य कार्यत्वमात्रं प्रतिपाद्यते येनासाधारण्येनोक्तिवैयर्थ्यं स्यात्किन्नाम प्रथमपदाध्याहारेण प्रथमं कार्यत्वं तच्च वादेन विद्यापरीक्षणपक्षे जल्पादेर्नास्तीति विशिष्योक्तिर्युक्तेत्याशयेनाध्याहारेण योजयति ॥ **प्रथममपीत्यादिना** । अनेन न केवलं वादेन समानविद्यत्वसिद्धौ सत्यां वादोत्तरं जल्पादेः कार्यत्वं किन्त्वविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना समविद्यत्वसिद्धौ सत्यां प्रथममपि जल्पादिः कार्य इत्यर्थसूचनात्समुच्चेतव्यानुपपत्तिप्रयुक्ततद्वैयर्थ्यशङ्का निरस्ता भवति ॥ **तर्हीति** । यद्यपि वादेनैव विद्यापरीक्षणमित्युक्तिरेव नास्तीति न तद्विरोधिशङ्कावकाशस्तथाऽप्यन्वयव्यतिरेकवर्णनेन सिद्धस्यार्थस्यायमनुवाद इति ध्येयम् । ननु जल्प इत्यपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च विद्यापरीक्षार्थकथाया वादत्वसमर्थनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्रानुपपत्तेरभावेन तत्समर्थनस्यैवाकर्तव्यत्वात् । न च जल्पत्वप्रसङ्ग एव तत्र बाधक इति वाच्यम् । प्रसञ्जकाभावेन तदप्रसक्त्या तस्य बाधकत्वायोगादित्यतस्तत्प्रसङ्गनिवर्तकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं प्रसञ्जकप्रदर्शनेन तत्प्रसङ्गशङ्कामुत्थापयति ॥ **अस्त्वेवमिति** । ननु जल्प इति नाम स्यादित्येतावतैव जल्पत्वप्रसङ्गस्येष्टापादनत्वोक्त्या तत्प्रसङ्गनिरासासिद्धेरितरांशस्य वैयर्थ्यम् । न च वादत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । जल्पत्वप्रसङ्गनिरासावसरे तस्याकर्तव्यत्वादित्यतो जल्पत्वं स्यादित्यस्य जल्पत्वापादन इव वादत्वं न स्यादित्यत्रापि तात्पर्यसम्भवान्न वादत्वोपपादनानर्थक्यमिति भावेन जल्पत्वं स्यादिति शङ्कावाक्यात्सम्भावितततया प्रसक्तसकलपक्षनिरासकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तन्निवर्त्यान्सम्भावितततया शङ्कावाक्यात्प्रसक्तान्विकल्पान्दर्शयति ॥ **किमत्रेति** ॥ **समाहारेति** ।

वादजल्पसमाहारेत्यर्थः ॥ **निमित्तद्वयेति** ॥ वादजल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तद्वयेत्यर्थः। अत्रैतादृशस्येत्यस्य जल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपेतस्वार्थकत्वेऽपि शब्द-समुच्चितवादशब्दस्य वाच्यतायां हेत्वनुक्तिप्रसङ्गाद्वादशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपेतस्वार्थत्वे च जल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वानुपादानेन तद्वाप्रादनत्वासि-द्धिप्रसङ्गान्नान्यतरमात्रार्थत्वं तस्य युक्तमित्याशयेनोभयपरतया तद्व्याचष्टे । **एतादृशस्येति** । ननु कथमस्य पक्षचतुष्टयनिरासकत्वमित्यतोऽभेदेने-त्यभिप्रेत्य तद्भेदेन तन्निरासप्रकारं दर्शयति ॥ **अत्रेति** ॥ **हेतुरिति** । वादशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावरूप इत्यर्थः ॥ **तेनेति** । वादशब्दवाच्यत्वं प्रतिज्ञाय तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावरूपहेतुकथनेनेत्यर्थः॥**निरस्त इति** । वादशब्दवाच्यत्वं न स्यादित्येवंरूपस्येति भावः। ननु वादशब्दप्रवृत्तिनिमि-त्तसद्भावेऽपि तच्छब्दवाच्यत्वं माऽस्तु विपक्षे बाधकाभावादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तदुक्तन्यायेन जल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावस्यापि तच्छब्दवा-च्यत्वेऽप्युपपत्त्याऽप्रयोजकत्वप्रसङ्गाज्जल्पशब्दवाच्यत्वसिद्धिरपि न स्यात् । तत्र निरुपाधिकसहचारादेरेव विपक्षे बाधकत्वाभिप्राये च प्रकृतेऽपि तस्यैव बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥**न हीति**॥ **अत इति** । प्रवृत्तिनिमित्तद्वयसद्भावादित्यर्थः। निमित्तद्वयसद्भावसमावेशेन संज्ञाद्वयसमावेशे न्यायसूत्रोक्तं दृष्टान्तमाह ॥ **तुलायां प्रमाणप्रमेयशब्दवदिति** । यदा हि तुलान्तरेण तत्प्रामाण्यं निश्चीयते तदा प्रमेयम् । यदा पुनः सुवर्णगुरुत्वं प्रमापयति तदा प्रमाणमिति निमित्तद्वयसमावेशाद्यथा तुलायाः प्रमाणप्रमेयशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः । एतच्च प्रमेया च तुला प्रामाण्यवदिति न्यायसूत्रभा-ष्यादौ स्पष्टम् ॥ **तृतीयोऽपीति** । समाहाररूपकथान्तरमिति तृतीयोऽपीत्यर्थः ॥ **अनेनैवेति** । निमित्तद्वयसमावेशस्य तदुभयशब्दवाच्यत्वमात्रप्रापकतया चरितार्थत्ववर्णनेनेत्यर्थः ॥ **निरस्त इति**। अन्यथासिद्धनिमित्तद्वयसमावेशस्य कथान्तरानापादकत्वादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । निमित्तद्वयसमावेशस्य तदुभयशब्दवाच्यत्वमात्रप्रापकतया चरितार्थत्वमनभ्युपगम्य वादजल्पसमाहाररूपकथान्तरापादकत्व इत्यर्थः ॥ **तुलाऽपीति** । तत्रापि निमित्तद्वय-समावेशस्य प्रमाणप्रमेयशब्दवाच्यत्वमात्रप्रापकतया चरितार्थतया वक्तुं शक्यत्वान्निमित्तद्वयसमावेशेन तुलाप्रमाणप्रमेयरूपविधान्तरं स्यादिति भावः । न चैवं योगरूढिसमाहारोऽपि विधान्तरं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र परस्परसापेक्षतया विशिष्टार्थबोधनरूपप्रयोजनवत्त्वेन विधान्तरत्वेऽपि तुलायाः प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोः परस्परनिरपेक्षत्वेन विलक्षणप्रयोजनद्वयसम्पादकतया विधान्तरत्वकल्पकाभावात् । अन्यथाऽसिद्धसाधकसमाहारस्यापि

दोषान्तरत्वं स्यादित्यवधेयम् । तथाऽप्यत्र चतुर्थपदनिरासकं न विमप्यस्तीति वक्ष्यमनेन तन्निरास इत्यतो वादस्येत्येतदेव तन्निरासकमिति भावेन तद्योजनाप्रदर्शनपूर्वकं तत्सूचितमर्थमाह ॥ **वादस्येति** ॥ **सूचितमिति** । अन्यथा जल्प इत्यपि नाम स्यादेतादृशस्येतावता पूर्वोक्तमेवार्थं स्या- दिति भावः । मूले तुशब्दानन्वयमाशङ्क्य निमित्तद्वयसमावेशे कुतो वादसंज्ञाया मुख्यत्वमिति शङ्कानिरासाय तन्मुख्यत्वेऽपेक्षितहेतुविशेषसद्भा- वद्योतनार्थत्वान्न तदिति भावेन तथा योजयति ॥ **तत्रेति** । अनेन मूले तुशब्दो विशेषार्थ इत्युक्तं भवति । तुशब्दद्योतितं विशेषमेवाह- दर्शयति ॥ **तथा हीति** । अर्थादिलाभस्यामुख्यतायां हेतुमाह ॥ **अत एवेति** । तस्यामुख्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । न च न निर्णयमा- त्रेण निर्णीतिः प्राधान्यज्ञापनमुपपद्यते । नियामकाभावात् । अन्यथा तत एव जयस्यापि तत्प्रसङ्गादिति वाच्यम् । प्राथम्येन तन्निरूपणस्यानभि- मतत्वेनानतिप्रसङ्गात् । ननु न प्रथमनिर्देशमात्रं प्राधान्यद्योतकमतिप्रसङ्गात् । किन्नाम द्वितीयतया निर्दिष्टस्यैव प्रथमं निर्देशः । न चात्र तथाऽस्तीति न प्रथमनिर्देशेन तत्त्वनिर्णयस्य प्राधान्यसिद्धिरित्यतो निमित्तान्तरमाह ॥ **अल्पाच्तरमिति लक्षणस्येति** ॥ **अन्यथेति** । पटुमृदु- वित्यत्र द्वन्द्वे घीत्यस्य ईशकृष्णावित्यत्र चाजाद्यदन्तमित्यस्य सावकाशत्वादिन्द्राग्नी इत्यत्र तदुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधे परमिति न्यायेनाजाद्यदन्तेन्द्र- शब्दस्य पूर्वनिपाते विप्रतिषेधे परमिति न्यायेनाल्पाच्तरस्य वाक्शब्दस्य पूर्वनिपातदर्शनेनाल्पाच्तरशास्त्रस्य तदुभयबाधकत्वस्थित्या निर्णीतिजल्पा- इत्यत्राजाद्यदन्तमित्यस्याप्रसङ्गात् द्वन्द्वे घीत्यस्य प्रसङ्गेऽपि परत्वेनाल्पाच्तरमित्यस्य तद्बाधकत्वात् जयनिर्णीतिकारक इत्येवावक्ष्यदित्यर्थः । इदं चाल्पाच्तरमित्यस्य नित्यत्वमभिप्रेत्योक्तम् । **वस्तुतो** लक्षणहेत्वोः क्रियायाः समुद्राभ्राद्ध इत्यादिषु यथायथं व्यभिचारं कुर्वता सूत्रकृतैवैतत्प्रक- रणस्यानित्यत्वज्ञापनादल्पाच्तरमित्यस्यानित्यताया एवाकरे स्थितत्वात् । अल्पाच्तरमित्यस्यानित्यत्वात् शकुनिरूत्रयोरिति साध्विति वदता टीका- कृताऽपि तदनित्यत्वस्यैवाङ्गीकृतत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । अत एवापरितोषान्निमित्तान्तरमाह ॥ **सभ्यादिसंवरणं चेति** । वादत्वे सभ्यादिसंवरणा- नर्थक्यमाशङ्क्य विजिगीषुतापरिभवार्थं तदिति प्रतिपादकतया समासभापप्राश्निकपूर्वस्तु स्पर्धिनामपीत्यादिना ग्रन्थेनाचार्यास्तत्त्वनिर्णीतेः प्राधा- न्यमेवोपोद्बलयन्तीत्यर्थः । क्वचिद्वादताप्राधान्यमेवोपोद्बलयन्तीति पाठस्तत्र सभ्यादिसंवरणं वादतायाः प्राधान्यमेवोपोद्बलयतीति सम्बन्धः । कथं

सभ्यादिसंवरणस्य तदुपोद्बलकत्वमित्यत उक्तं विजिगीषुतापरिभवार्थमितीति । इतिशब्दो हेतौ विजिगीषुतापरिभवार्थत्वात्तस्येत्यर्थः । जल्पताया अपि प्राधान्ये विजिगीषुतापरिभवार्थसभ्यादिसंवरणानर्थक्यं स्यादिति भावः । ननु प्रतिज्ञामात्रेत्याद्युत्तरग्रन्थानर्थक्यम् । न च वादसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारवत्तां विप्रतिपन्नकथाया उपदर्शयितुं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च वादत्वस्य मुख्यतासिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तत्त्ववर्णिनीष्वाधिकारिकत्वेन तत्त्वनिर्णयफलकत्वेन च तस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्ध्यर्थत्वायोगात् । न च वादस्यैव मुख्यतासिद्ध्यर्थमेतदिति वाच्यम् । तस्यापि पूर्वोक्तहेतुनैव सिद्धत्वात् । न च प्रकारान्तरेण तदुपपादनार्थत्वादस्यार्थवत्त्वमिति वाच्यम् । भेदकत्वाविशेषस्यैव मुख्यभेदकत्वायोगादित्यतोऽसत्यस्मिन्नधिकारिभेदादेरतिप्रसङ्गित्वादिना भेदकत्वाभावेन तस्य बहिरङ्गत्वात्प्रवृत्तिप्रकारभेदस्य च स्वरूपभेदकत्वेनान्तरङ्गत्वादविशेषासिद्ध्या युक्तमस्य तत्साधकत्वाभावात्तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **अपि चेति** । अनेन मूलेऽपिशब्दः प्रकारान्तरसमुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति ॥ **क्वापि प्रमेय इति** । इदं च योग्यतयोत्तरवाक्यस्थस्यापि क्वापीत्यस्य पूर्ववाक्य एवान्वय इत्यभिप्रेत्यानूद्य व्याख्यानमिति ध्येयम्॥ उपक्रमेति। जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेन यजे। तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इत्युपक्रमपर्यालोचनयेत्यर्थः । तर्हि याज्ञवल्क्यकथावदित्येव भाष्ये वक्तव्यम् । याज्ञवल्क्यवदिति तु कथमुक्तमित्यतोऽत्र याज्ञवल्क्यशब्देन कथाग्रहणान्नानुपपत्तिरिति भावेन रूढ्यादरभावात्कथं तच्छब्देन तद्ग्रहणमित्यतो मुख्यवृत्त्या तस्य तत्परत्वाभावेऽपि लक्षणया तत्परत्वमुपपन्नमित्याह ॥**याज्ञवल्क्यशब्देनेति** । लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धमुपदर्शयति ॥**तत्कथेति**। तथाऽपि विद्यापरीक्षार्थायां कथायामिति कथं सप्तमीलाभ इत्यतो दृष्टान्तबलादेवेति भावेन दृष्टान्ते सप्तम्यर्थविवक्षायां ज्ञापकमाह ॥ **सप्तम्यर्थ इति** । तत्र तस्येवेति स्मरणादिति भावः ॥ततः सिध्यत इति । प्रमाणरहितवचनमात्रेण प्रमेयविशेषस्य प्रज्ञापनीयताया वादादन्यत्रापि सम्भवान्नानेन वादत्वस्यैव सिद्धिरिति भावः ॥ एकस्माद् इति । प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमित्यर्थः । ननु कथायामेकस्य वादित्वादपरस्य च प्रतिवादित्वान्न तत्र वादिद्वयमस्तीति कथं वादिनोरिति द्विवचनमित्यतोऽत्र वदेते तौ वादिनाविति वादिशब्दस्य योगेन वादिप्रतिवादिपरत्वेन प्रसिद्धवादिपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ वादिप्रतिवादिनो-

रिति ॥ **अपसिद्धान्तादिपरिहारेणेति** । क्लृप्तप्रश्नदोषभूतापसिद्धान्तादिदोषचतुष्टयपरिहारेण प्रश्नदोषप्रसक्त्या यथा प्रश्नस्याभासत्वं न स्यात्तथा प्रमाणप्रश्नोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ **विजिगीषुणेति** । अन्यथा प्रश्नदोषैः स्वस्यैव पराजयप्राप्त्याऽपेक्षितार्थालाभ-प्रसङ्गादिति भावः । केचित्तु ननूच्यमानदशाग्राह्यापसिद्धान्ताद्युद्भावनेन परोक्तखण्डनसम्भवात्कथं विजिगीषोः प्रमाणप्रश्नकर्तव्यत्वावधारणमि-त्यत उच्यमानग्राह्यमपसिद्धान्तादिकं लभ्यते । तत्र तस्यैवोद्भाव्यत्वमभिमतम् । न तु प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यता । यत्र त्वपसिद्धान्तादेः परिहारो यथा भवति तथा वादिनोच्यते तत्र तत एवोच्यमानग्राह्यापसिद्धान्ताद्यप्रसक्त्या तदुद्भावनेन परखण्डनस्य कर्तुमशक्यत्वात्तत्र परोक्तखण्डनार्थं प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वमभिप्रेयत इत्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेनोक्तमपसिद्धान्तादिपरिहारेणेतीत्याहुः ॥ **एवं तर्हीति** । प्रमाणरहितवचनमात्र-स्यापि प्रज्ञापकत्व इत्यर्थः । प्रमाणप्रश्ने सर्वत्र प्रमाणविशेषहेतुवचननियमः प्रतीयते । स चानुपपन्नः । यत्किञ्चित्प्रमाणोपन्यासेनापि प्रमाणप्रश्न-परिहारोपपत्त्या तन्नियमस्य निर्निबन्धनत्वादित्यतोऽत्र प्रमाणविशेषवाचकहेतुशब्दस्य लक्षणया प्रमाणसामान्यपरत्वात्तद्वक्तव्यतानियमपरत्वेन हेतुरूप-प्रमाणविशेषवक्तव्यतानियमपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **हेतुरिति** । सामान्यविशेषभाव एव लक्षणाबीजभूतः शक्यसम्बन्ध इति भावः । अस्मिन्पक्षे हेतुशब्दस्य लाक्षणिकत्वं परिकल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **प्रमाहेतुरिति वेति** । तथा च मूले हेतुशब्दो न प्रमाण-विशेषपरः किन्तु कारणपरो योग्यतया च प्रमायाः सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । ननु विद्यापरीक्षार्थकथायां वादिप्रतिवादिनोरन्योन्यं क्वचिदाप्ततासमाश्वासेन तत एव सर्वत्राप्ततासमाश्वासान्न तत्र प्रमाणोपन्यासस्यावसर इत्यत आह ॥ **न हीति** । कथं तर्हि याज्ञवल्क्यकथायां प्रमाणरहितवचनमात्रेणैव विप्रतिपन्नप्र-मेयसिद्धिरित्यतो यत्र विषये याज्ञवल्क्यस्याप्ततावधारणं तत्र तद्वचनमात्रेणार्थसिद्धावपि यत्र न तदवधारणं तत्र तद्वचनमात्रेण प्रमेयासिद्ध्या हेतूक्तेरङ्गी-काराद्धोक्तनियमानुपपत्तिरित्याह ॥ **याज्ञवल्क्येनापीति** ॥ **तत्र तत्रेति** । अपानेन हि गन्धान्विजानाति तं हीदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्य इतीत्या-दिनेति शेषः ॥ **सकलमिति** । क्वचिदाप्ततासमाश्वासात्तद्वचनमात्रेणार्थसिद्धावपि यत्र न तत्समाश्वासस्तत्र तत्प्रमाणोपन्यासतत्समर्थनोपालम्भस्वीकारेण प्रश्नप्रतिज्ञाभ्युपगममात्रानङ्गीकाराद्वादकथाया विद्यापरीक्षणमित्येतत्सकलमित्यर्थः । सभ्यादिस्वरूपनिरूपणार्थत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्स्व-

रूपानिरूपणेऽसङ्गातिं परिहरति ॥ **प्रकृतानामिति** । सभासभापप्राश्निकपूर्वस्त्वित्यादिनेति शेषः ॥ **विशेषणेति** । वैष्णवत्वरागद्वेषहीनत्वरूपविशेषणद्वयेत्यर्थः । एवशब्दद्वयस्य यथास्थितस्य वैय्यर्थ्याद्विरुद्धार्थत्वाच्च भिन्नक्रमतया सम्बन्धं दर्शयति ॥**एवशब्दौ त्विति** ।तत्र किं तत्प्रयोजनमित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । विष्णुभक्त्याद्यभाव इत्यर्थः ॥ **कथानुपपत्तीति** । कथाविशेषव्यवस्थापनानुपपत्तिसूचनमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । पूर्वोत्तरवादावस्थापनानुपपत्तिसूचनमित्यपि द्रष्टव्यम् । अयमाशयः । प्राश्निकैर्हि कथकयोः सदसद्भावं विविच्य सतोर्जल्पः सदसतोर्वितण्डा दातव्या । तत्राप्यसतः स्वपरपक्षसाधनदूषणलक्षणं वादित्वं सतस्तु परपक्षप्रतिक्षेपलक्षणं प्रतिवादित्वं व्यवस्थापनीयम् । असतो जये सत्युदासितव्यम् । सतो जये च सम्पूर्णसन्मानाय घटनीयम् । न चैते कथाविशेषव्यवस्थापनादयो गुणास्तेषां विष्णुभक्तिं विना सम्भवन्तीत्यतो वैष्णवत्वमावश्यकं रागित्वेऽसन्तमपि पक्षं सन्तं वदेयुः द्वेषित्वे सन्तमप्यसन्तं वदेयुरिति प्राश्निकादीनां तद्राहित्यस्य कथोपयोगित्वमिति । ननु वैष्णवा रागद्वेषविहीना इति न तावदनुवादः । विष्णुभक्तिरागादिराहित्ययोः प्रकारान्तरेणाप्राप्ततया तदयोगात् । नापि विधिः । विष्णुभक्त्यादेर्विधेयताज्ञापकशब्दाभावेन तस्याप्ययोगात् । न च स्युरिति शब्द एव तत्र ज्ञापक इति वाच्यम् । तस्याकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिबलात्सर्ववेदिन इत्युत्तरेणान्विततया तन्मात्रविधेयतासमर्पकत्वात् । उक्तरीत्या रागद्वेषविहीना इत्यनेनान्वयाभ्युपगमे च तन्मात्रस्य विधेयत्वसमर्पकत्वान्मध्ये दीपिकान्यायेनोभयत्रापि सम्बन्धे तदुभयविधेयत्वसमर्पकत्वेऽपि वैष्णवा इत्यनेन व्यवहितत्वात्तदन्वयानुपपत्त्या तद्विधेयत्वासमर्पकत्वादित्यतः सन्निधेरन्वयाप्रयोजकत्वादाकाङ्क्षायोग्यतयोरेव च तत्प्रयोजकत्वाद्व्यवहितेनापि वैष्णवा इत्यनेनाकाङ्क्षायोग्यताभ्यामन्वयसम्भवात्तद्विधेयत्वसमर्पकताऽप्यप्रत्यूहैवेत्याशयेनाह ॥ **स्युरितीति** । सर्ववेदिन इत्यत्र सर्वशब्दो नाकुञ्चितवृत्तिरसम्भवप्रसङ्गात् । नापि सङ्कुचितवृत्तिरवच्छेदकाभावेनातिप्रसङ्गापातादित्यतो द्वितीयपक्षमेवाभ्युपगम्य तत्रोक्तदोषपरिहारायावच्छेदकमाह ॥ **सर्वशब्देनेति** ॥ **वादिप्रतिवादीति**। तदज्ञत्वेऽपसिद्धान्तोद्भावने निर्णयो न स्यादिति भावः। व्याकरणादीत्यादिपदेनाभिधानादिसङ्ग्रहः । अपशब्दप्रयोगे वादिनोश्च साधुत्वादिविप्रतिपत्तौ प्राश्निकादीनां तदनभिज्ञत्वेऽनिर्णयप्रसक्तेरिति भावः । नन्वत्र सभ्यानां सर्ववेदित्वं प्राश्निकानां च विशेषणान्तरमाहेति मूलावतारश्चेति वाद इव जल्पवितण्डयोरपि वादिप्रतिवादिभ्यामेव कथाविशेषव्यवस्थापना-

दे: कर्तुं शक्यत्वान्न प्राश्निकानां तत्रोपयोग इत्यभिप्रायेणाक्षिपति ॥ **नन्विति** । वादे वादिप्रतिवादिनोर्वीतरागयोरुक्तकर्मकारित्वसम्भवेऽपि जल्पादौ वादिप्रतिवादिनोराग्रहगृहीतत्वेन स्वयमेवोक्तकर्मकरणाशक्तेरुक्तकर्मकरणाय तेषामावश्यकतेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते ॥ **विवदमानयोरिति** । आदिपदेन भ्रमप्रतिबोधनादिसङ्ग्रहः ॥ **तैरेवालमिति** । कथकगुणदोषाद्यवधारणस्य प्राश्निकैरेव सिद्धेरतदतिरिक्तस्य च तत्कर्तव्यस्याभावादिति भावः । उभयोरपि प्रकृतत्वादेतच्छब्देनोभयपरामर्शभ्रान्तिं प्राश्निकपरामर्शे हेतुं वदन्नेव परिहरति ॥ **अनन्तरेति** ॥ **कारणान्तराद्धेति** । प्रमेयसूक्ष्मत्वरूपोक्तकारणापेक्षया कारणान्तरादित्यर्थः । पूर्वोक्तकारणापेक्षया वादशब्दः ॥ **निर्णयायेति** । कथकगुणदोषनिर्धारणाभावे कथावैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ **प्रमाणत्वोपचार इति** । प्रमितितत्साधनयोरिव मुख्यप्रमाणत्वात्प्राश्निकानां च तदभावादिति भावः ॥ **तेष्वप्येवमिति** । तथा चानवस्थेति भावः । तर्हि दूरगानां वरणानर्थक्यमित्यतो यत्र सभ्येषु नाज्ञानशङ्का तत्र तद्वरणानभ्युपगमाद्यत्र च तेषु ज्ञानशङ्का तत्रैव गुणदोषावधारणाय तद्वरणोपपत्तेरिति भावेन प्रायेणेत्युक्तम् । तर्हि तेष्वप्येवमित्यनवस्थेत्यत आह ॥ **लौकिकश्चेति** ॥ **एकदेशोत्कीर्तनेनेति** । पक्षपातविवर्जितत्वस्य वैष्णवत्वरागद्वेषविवर्जितत्वादिरूपोक्ततल्लक्षणैकदेशभूतरागद्वेषराहित्यरूपत्वादिति भावः ॥ **लक्षणमिति** । वैष्णवत्वरागद्वेषविवर्जितत्वादिरूपमित्यर्थः ।

अ०—**उभाभ्यां साधनं चैव दूषणं वादजल्पयोः ॥ सद्भिरागम पूर्वकः प्रयोज्योऽभीष्टसाधकः ॥ स्वसिद्धान्तानुसारेण ह्यसद्भिरनुमोच्यते ॥ प्रत्यक्षागमवैरूप्यमाश्रित्यान्यार्थतैव तु ॥ आगमे दर्शनीयाऽत्र दोषो लिङ्गविलोमता ॥ लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य श्रुत्यादीनामनुग्रहः ॥**

सु०—अप्रकाश्य स्वसिद्धान्तमिति वितण्डालक्षणमुक्तम् । तत्कथं वादजल्पाभ्यां व्यावर्तकमित्यत आह ॥ **उभाभ्यामिति** । वादजल्पयोरुभाभ्यामेव स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं कर्तव्यं न तु प्रतिवादिनः परपक्षदूषणमात्रेण कृतार्थतेति । **सतामेवेति** सार्धश्लोकस्यात्र सन्निवेश तु लक्षितौ वादजल्पाविदानीं तु वितण्डाया लक्षणद्वयं विवक्षुस्तावदुपयुक्तमाह ॥ **उभाभ्यामिति** । कथा वादजल्पलक्षणा । एतेन जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षयेत्युक्तस्य वितण्डायामतिव्याप्तिरपि परिहृता । उभयसाधनवत्त्वेन सदैकाधिकारिकत्वेन वाऽर्था-

दिव्यपेक्षकथाया विशेषितत्वात् । यदर्थं सतामेवेत्युक्तं तद्वितण्डालक्षणमाह ॥ **वितण्डा त्विति** । कथेत्यनुवर्तते । उभाभ्यामिति यदर्थमुक्तं तल्लक्षणान्तरमाह ॥ **अप्रकाश्येति** । उक्ते तैरिति पूर्ववदिति । उभाभ्यां साधनमित्याद्युक्तम् । तत्र साधनाय किं प्रमाणं प्रयोक्तव्यम् । यत्र यदस्ति तत्र तदेव (किं) वक्तव्यम् । सत्यम् । प्रमाणसम्प्लवे तु कथम् । किं सर्वमेवोतैकमेव तत्रापि किमित्यपेक्षायामाह ॥ **सद्भिरिति** । एक एव । न तु सम्भवत्सर्वमाधिक्यप्रसङ्गात् । स चागम एवेति योज्यम् । यद्वैकशब्दो मुख्यार्थः । ईश्वरादिप्रमेये मुख्यो वेदादिरागम एव वक्तव्यः (तस्य स्वातन्त्र्येण साध्यसिद्ध्यङ्गत्वात्) नानुमानमिति । नन्ववैदिकस्य वेदाद्यागमोपादानेऽपसिद्धान्तः स्यादित्यत उक्तं सद्भिरिति । कुतो वेदादिप्रयोगनियम इत्यत आह ॥ **अभीष्टेति**। यत इति शेषः । अनुमानं खलु न स्वातन्त्र्येणेश्वरादिसाधनस्येष्टं । सर्वत्रोपाधिप्रतिपक्षयोः सम्भवात् । तदर्थमन्ततोऽप्यागमोऽनुसरणीयः । ततो वरं प्रथममेवागमो वक्तव्यः। तस्य स्वातन्त्र्येण साध्यसिद्ध्यङ्गत्वात् । नन्ववैदिकं प्रति कथम् । आगमं प्रयुज्य तत्प्रामाण्यं साधनीयमिति । नन्वसाद्भिः किं वक्तव्यम् । न तावत्प्रत्यक्षम् । अतीन्द्रिये तदयोगात् । न चागमः । स्वपरागमयोरन्योन्यं प्रामाण्यासम्मतेः । नाप्यनुमानम् । प्रयोगपरिमाणासम्मतेः । तथा हि । सौगतो यदि त्र्यवयवप्रयोगं कुर्यात्तदा नैयायिकेन न्यूनेन निगृह्येत । अनिग्रहे वा प्रतिवादी पर्यनुयोज्यमुपेक्षेत पञ्चावयवप्रयोगे त्वधिकेन निगृह्येत । तथा स्वीकारे चापसिद्धान्तेन । तथा च नियतावयवादिव्यतिरेकेण वितण्डैव न स्यादित्यत आह ॥ **स्वसिद्धान्तेति** । यथा सिद्धान्तं वक्तव्यमिति प्राङ्नियमात्स्वसिद्धान्तनिर्णीतप्रयोगावयवपरिमाणापेक्षयैव न्यूनाद्यवतारादन्यथा कथानुपपत्तेरिति हिशब्दार्थः । सद्भिरागमो वक्तव्य इत्ययुक्तम् । वैदिकस्य प्रतिवादिनस्तद्दूषणेऽपसिद्धान्तात् । अदूषणे तु परपक्षादूषणेन कथाभावप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **प्रत्यक्षेति** । आगमे तु वादिना प्रयुक्ते प्रतिवादिना वैदिकेन तस्यान्यार्थतैव दर्शनीया । नानुमानस्यैवाप्रामाण्यम् । येनापसिद्धान्तः स्यात् । तत एव कृतपरपक्षदूषणोऽपि भवेत् । अन्यार्थतां दर्शितवताऽऽगमस्य पराभिमतार्थात्प्रच्यावितत्वात् । न ह्यपेक्षितार्थासाधकत्वादन्यत्प्रमाणदूषणमस्तीति । नन्वेवं सति कथं कथापर्यवसानम् । स्वस्वाभिम-

तार्थाग्रहपरित्याजनोपायाभावादित्यत उक्तं प्रत्यक्षेत्यादि । अत्र पराभिमतेऽर्थे प्रत्यक्षागमविरोधमाश्रित्य न केवलमेतावत् । अत्रोपक्रमादिलिङ्गविलोमतादोषोऽपि दर्शनीयः । अत्रान्यतममात्रे तात्पर्यम् । अन्यथाऽऽधिक्यप्रसङ्गात् । नन्वेतावताऽपि न कथासमाप्तिः । पराभिमतार्थानुपपत्तिमात्रेण स्वाभिमतार्थासिद्धेरित्यतः सत्यमित्याह ॥ लिङ्गेति । दर्शनीयपदमनुवर्तते । श्रुत्यादीनां वेदादीनां श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या चेत्युक्तानां लिङ्गग्रहणेनैव गृहीतत्वात् । उपलक्षणं चैतत् । परार्थे प्रमाणानुकूल्यस्य स्वार्थे तत्प्रातिकूल्यस्य च निरासो दर्शनीय इत्यपि द्रष्टव्यम् । स्वसिद्धान्तासिद्धप्रयोगपरिमाणानतिक्रमेण परार्थानुमानवाक्यप्रयोगः कर्तव्यः । तथात्वे च न न्यूनाद्यवतारः । तदतिक्रम एव तदवकाश इत्युक्तम् । अपर आह । यथावस्तुप्रयोक्तव्यम् । न च वस्तुतत्त्व एव वादिनां विप्रतिपत्तेरवश्यं न्यूनाद्यवतारसम्भवेनाप्रयोगप्राप्तिरिति वाच्यम् । (त) यस्य यत्र तात्त्विकत्वाभिमानस्तेन तत्प्रयोगानन्तरं परेण न्यूनाद्युद्भाविते तथारूपतायाः साध (नीयत्वात्) नात् । न चैवमर्थान्तरापातः । हेतोरन्यतरासिद्ध्युद्भावने तत्सिद्धिव्युत्पादनवत्प्रकृतोपयोगसद्भावादिति । तदयुक्तम् । द्वित्रिपञ्चावयवादिपक्षाणां सर्वेषामपि तात्त्विकतायाः समर्थितत्वात् । स्वस्वनियमस्यैव तात्त्विकत्वमुपेत्य तदनतिक्रमेणैव प्रयोगाङ्गीकारे तु सर्वथा कथोच्छेदापत्तेः । तत्तात्त्विकतायां प्रतिवादिना विप्रतिपद्यमानेनावश्यं न्यूनादेरुद्भावनात् ।

टि०—॥ न त्विति । वितण्डायामिवेति शेषः । सतामेव कथेत्यस्यापि वितण्डालक्षणोपयुक्तार्थाभिधायकत्वसिद्ध्यर्थं कथाशब्दं व्याचष्टे ॥ कथेति ॥ अतिव्याप्तिरपीति । अनेन वितण्डाया लक्षणद्वयं विवक्षुस्तदुपयुक्तं वदञ्जल्पलक्षणस्यातिव्याप्तिं प्रकारद्वयेन परिहरतीति वाक्यमवतरणीयमित्युक्तं भवति । परिहारप्रकारमेव विशदयति ॥ उभयेति ॥ यदर्थमिति । यद्वितण्डालक्षणार्थमित्यर्थः ॥ पूर्ववदिति । सतामेवेत्यादिसार्धश्लोकस्य पूर्वत्र सन्निवेशे यथोक्ते तैरित्येतदवतारिकातात्पर्यनिरूपणाभ्यां व्याख्यातं तथैवात्रापि सन्निवेशेऽवतारिकातात्पर्यनिरूपणाभ्यां व्याख्यातमित्यर्थः ॥ किं प्रमाणमिति । किं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा । नाद्यः । केवलानुमानविषये केवलशब्दविषये वा तदनवकाशात् । न द्वितीयः । चक्षुराद्येकप्रमाणके केवलसाक्षिविषये केवलशब्दविषये वा तदनवकाशात् । केवलप्रत्यक्षविषये केवलानुमानविषये वा तदनवकाशादिति भावः । के-

वलानुमानशब्दविषये प्रत्यक्षस्य चक्षुराद्येकप्रमाणकेऽनुमानस्य केवलप्रत्यक्षानुमानविषये च शब्दस्यानवकाशेऽपि चक्षुराद्येकप्रमाणके चक्षुरादेरेव केवलानुमानविषये चानुमानस्यैव केवलशब्दविषये च शब्दस्यैव प्रमाणतयोपन्यासे नानुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ **यत्र यदस्ति तत्र तदेव वक्तव्यमिति** । क्वचित्तत्र तदेवेत्यतःपरं किं वक्तव्यामिति पाठः । तत्र यच्च यदस्ति तत्र तदेवेत्यस्मिन्नर्थे वक्तव्यं किमस्ति न किमपीति योजना द्रष्टव्या । **शङ्कते** ॥ **सत्यमिति** । तत्र सर्वस्यापि सत्त्वादिति भावः ॥ **तत्रापीति** । किमनुमानं वक्तव्यं किंवाऽऽगम इत्यर्थः ॥ **न तावत्सर्वमेवेति**। पक्ष आधिक्यप्रङ्गात् । न द्वितीयः । तस्य स्वातन्त्र्येणार्थसाधकत्वाभावात् । नान्त्यः । अवैदिकं प्रति तदुपन्यासायोगादिति गूढाभिसन्धिरिमे विकल्पा ज्ञेयाः । किं सर्वमिति प्राग्विकल्पितपक्षनिरस्यमूलारूढतासिद्ध्यर्थमेवशब्दस्यैकशब्देनान्वयमभिप्रेत्य तत्प्रदर्शनपूर्वकं सयुक्तिकं तद्व्यावृत्त्यादि दर्शयति ॥ **एक एवेत्यादिना** ॥ **तत्रापि किमिति** । किमनुमानमागमो वेत्यभिप्रायकपक्षयोरागमस्वीकारस्य मूलारूढतायै एवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धमभ्युपेत्यापि योजयति॥ **स चेति** । एवमुभयत्रैवशब्दसम्बन्धकल्पनाक्लेशं मनसि निधाय तत्रापि किमिति विकल्पितपक्षद्वयान्यतरमात्रपक्षपरिग्रहपरतया कारिकां व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** । तर्ह्यागम एवेत्येतावतैव तत्परिहारेणागमपक्षपरिग्रहसिद्धेरेकशब्दस्य वैय्यर्थ्यमित्यतो दुरागमपरिहारेणागमस्य वक्तव्यत्वे मुख्यस्वरूपहेतुसूचकत्वान्न तस्य वैय्यर्थ्यमित्याशयेनैकशब्दं मुख्यार्थतया व्याचष्टे ॥ **एकशब्द इति** । एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरोक्तेरिति भावः । मुख्यत्वं चात्र स्वातन्त्र्येणार्थसाधकत्वमित्याकर एवोत्तरत्र स्पष्टम् ॥ **कुतो वेदादिप्रयोगनियम इति** । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानस्यापीश्वरादिप्रमेयसाधनत्वसम्भवान्नोक्तनियमो युक्त इति भावः । अभीष्टसाधक इत्यस्योक्तप्रतिज्ञायां हेतुसमर्पकत्वलाभायापेक्षितं पूरयति ॥ **यत इति शेष इति** ॥ **साधनस्येष्ट इति** । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठीति भावः ॥ **सर्वत्रेति** । उपाधिप्रतिरोधौ तु क्व नामातीवदुर्वचावित्युक्तेरिति भावः॥ **उपाधिप्रतिपक्षयोरिति** । शरीरिजन्यत्वोपाधेरसमत्सम्मतकर्तृरहितस्वरूपविकर्तृकत्वसाधकहेतोश्चेत्यर्थः॥ **तदर्थमिति** । अत्रार्थशब्द आवर्तनीयः । तत्राद्यो निवृत्तिवचनस्तथा चोपाधिप्रतिपक्षनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ **ततो वरमिति** । लाघवादावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः । अन्ततोऽनुसरणस्य गौरवापादकत्वेनायुक्तत्वादिति भावः । नन्वागमार्थनिर्णयस्योपपत्तिसाध्यत्वेनानुमानस्यापि तत्रान्ततोऽनुसरणात्कथमागमस्यैव वक्तव्यत्व-

मित्यतोऽनुमानादेरेव प्रमाणान्तरसंवादमपेक्ष्य नार्थगमकत्वमागमस्येत्येवात्राभिप्रेतं न त्वङ्गतया नान्तरीयकप्रयोगनिषेधोऽनुमानस्य नियतफलत्वेनाभिप्रेतोऽत एवान्यत्र प्रथममिति ग्रन्थकारोक्तिः सङ्गच्छत इत्याशयवानाह ॥ **तस्येति** । आगमपक्षेऽयं दोषमभिसन्धाय तत्रापि किमिति प्राग्विकल्पितं दोषमुद्धर्तुमुद्घाटयति ॥ **नन्विति** । यद्यपि वादजल्पयोः सन्मात्राधिकारिकत्वेन प्रतिवादिनोऽवैदिकत्वोक्तिरनुपपन्ना तथाऽप्यत्र नावैदिकत्वपदेन तत्त्वज्ञानायोग्यत्वं विवक्षितं येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु तत्त्वज्ञानयोग्यत्वेऽप्यवैदिकपक्षपरिग्रहेण व्यवहारकर्तृत्वमेवेति नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । मूले आगम एव वक्तव्य इत्यंशेन सूचितं तत्पक्षोक्तदोषपरिहारमाह ॥ **आगममिति** ॥ **नन्विति** । वितण्डायां स्वपक्षसाधनाय प्रमाणमिति शेषः । तथा च वादिनः स्वपक्षसाधनोपायाभावान्न वितण्डावकाश इति भावः । ननु प्रत्यक्षागमानुमानानामेव तत्रोपायत्वान्न तदनवकाश इत्यतस्तदसम्भवं क्रमेण दर्शयति ॥ **न तावदित्यादिना** ॥ **स्वेति** । असत्त्वाद्यागमस्य चासद्वादिनं प्रति प्रामाण्यासम्मतेरित्यर्थः ॥ **नैयायिकेनेति** । तन्मते पञ्चावयवप्रयोगस्यावश्यकर्तव्यतायाः स्थित्याऽवश्यवक्तव्यैकदेशावचनात् द्व्यवयवप्रयोगस्य न्यूनत्वादिति भावः॥ **अनिग्रह इति** । तेन न्यूनत्वानुद्भावन इत्यर्थः ॥ **पर्यनुयोज्यमुपेक्षेतेति** । प्राश्निकैर्वादिनैव वेति शेषः । न्यायरीत्याऽवश्यमुद्भाव्यतया प्राप्तनिग्रहानुद्भावनादिति भावः। ननु सौगतेन द्व्यवयवप्रयोगे न्यूनादिप्रसङ्गेऽपि पञ्चावयवप्रयोगे तदनवकाशादनुमानमेव साधकमस्त्वित्यत आह ॥ **पञ्चेति** । नैयायिकेनेति शेषः। सौगतमते द्व्यवयवप्रयोगस्यैवानुमितिरूपफलजननाय पर्याप्तत्वेन तद्रीत्याऽवयवान्तरप्रयोगस्य कृतकार्यप्रयोगत्वादिति भावः। ननु पञ्चावयवप्रयोगस्यैव तत्र पर्याप्तत्वाभ्युपगमान्नाधिक्यमित्यत आह ॥ **तथेति**॥ **अपसिद्धान्तेति**। द्व्यवयवप्रयोगस्यैव पर्याप्ततायास्तत्पूर्वाचार्यैरभ्युपगतत्वेन तदीयपञ्चावयवप्रयोगपर्याप्तत्वाभ्युपगमस्य तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **तथा चेति** । उक्तरीत्या प्रत्यक्षागमानुमानानां साधकतयोपन्यसितुमशक्यत्वादुपायान्तरस्य चाभावाद्वादिनः स्वपक्षसाधनासम्भवेन न वितण्डावकाश इति सम्बन्धः। ननु चावयवनियमो नास्तीति समयं बद्ध्वा प्रवृत्तकथायां न्यूनाद्यनवकाशाद्वितण्डाप्रवृत्तिरप्रत्यूहैव। एवमवयवनियमपक्षेऽपि तस्योभयसम्मतत्वे नियमातिक्रमे न्यूनाद्यवतारेऽपि तदनातिक्रमे तदनवकाशान्न वितण्डाप्रवृत्तौ बाधकमिति न तदनुपपत्तिशङ्कावकाश इत्यतोऽवयवनियमो नास्तीति समयबन्धपूर्वककथाप्रवृत्तिपक्षेऽवयवनियमोऽपि तस्योभयसम्मतत्वपक्षे तदनातिक्रमेण प्र-

वृत्तकथायां न्यूनाद्यवकाशोऽपि तथासमयं बद्ध्वा प्रवृत्तकथायामवयवनियमपक्षे तस्योभयासम्मत्यैव प्रवृत्तकथायां च न्यूनादेरवर्जनीयत्वान्न तत्र वितण्डा स्यादित्याशयेनोक्तमनियतावयववादिव्यतिरेकेणेति । क्वचिदनियतावयववादिव्यतिरेकेणेति पाठः । तत्रानियतावयववादिमते न्यूनाद्यनवताराद्वितण्डाप्रवृत्तिसम्भवेऽपि नियतावयववादिमते तदवतारध्रौव्यान्न तदवकाश इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ स्वसिद्धान्तेति । स्वस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा सिद्धान्ते निर्णीतं तत्प्रयोगावयवपरिमाणं तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ अवयवपरिमाणापेक्षयेति । अवयवपरिमाणातिक्रमापेक्षयेत्यर्थः । तथा च स्वस्वसिद्धान्तसिद्धप्रयोगपरिमाणातिक्रमेण परार्थानुमानप्रयोगे न्यूनाद्यवतारेऽपि तदनतिक्रमेण तत्प्रयोगे तदनवतारेणानुमानेनैव वादिनः स्वपक्षसाधनोपपत्तेर्न वितण्डानवकाशप्रसङ्ग इति भावः ॥ दूषणेऽपसिद्धान्तादिति । प्रतिवादिना स्वयं तत्प्रामाण्याङ्गीकारेण सर्वनिर्विषयत्वरूपाप्रामाण्योपपादनरूपदूषणस्य तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ अदूषणे चेति । सर्वथा निर्विषयत्वरूपाप्रामाण्यानुपपादने चेत्यर्थः ॥ परपक्षेति । परपक्षसाधकप्रमाणदूषणस्यैव परपक्षनिराकरणत्वादिति भावः । नन्वेवं परपक्षानिराकरणत्वात्कथाभावप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ तत एवेति । अन्यार्थतोपदर्शनमात्रादेवेत्यर्थः । ननु परोपन्यस्तप्रमाणादूषणे कथं परपक्षनिरास इत्यत आह ॥ अन्यार्थतामिति । अस्त्वागमस्य पराभिमतार्थात्प्रच्यावनं तथाऽपि तस्य सर्वथा निर्विषयत्वरूपाप्रामाण्यानुपपादनात्कथं तद्दूषणम् । तदुपपादने च कथं नापसिद्धान्त इत्यतो न प्रमाणदूषणं नाम सर्वथा निर्विषयत्वापादनमेवेति नियमः । आगमशब्दसङ्गृहीतानां श्रुत्यादीनामपौरुषेयत्वादिनाऽप्रामाण्यकारणदोषशून्यत्वेन तदयोगात् । किन्तु पराभिमतार्थात्प्रच्यावनमिति न परपक्षानिरासो नाप्यपसिद्धान्त इत्यत आह ॥ न हीति ॥ स्वस्वाभिमतेति । वाद्यागमस्य वादिप्रतिवाद्यभिमतार्थाग्रहेत्यर्थः । त्वदागमस्य मदभिमत एवार्थो न त्वदभिमत इत्येवंवादिनि प्रतिवादिनि न मदागमस्य त्वदभिमतोऽर्थः किन्तु मदभिमत एवेति वादिना वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । अत्रेत्यस्य न केवलं दोषो लिङ्गविलोमतेत्यनेन सम्बन्धः । किन्तु प्रत्यक्षागमवैरूप्यमाश्रित्येत्यनेनापीत्यभिप्रेत्य तत्परामर्शविषयप्रदर्शनपूर्वकं तदेकवाक्यतया योजयति ॥अत्रेति ॥ अन्यतरमात्र इति । प्रत्यक्षागमविरोधोपक्रमादिलिङ्गविलोमतारूपदोषद्वयान्यतरमात्र इत्यर्थः॥ प्रत्यक्षागमविरोधयोरन्यतरस्मिन्निति । उपक्रमोपसंहारादिविलोमतानामन्यतरस्मिन्निति वाऽर्थः । अन्यथेति । एतच्च जल्पाभिप्रायेण बो-

ध्यम् । श्रुत्यादीनामित्यादिपदेन प्रत्यक्षादिपरिग्रहः । ननु श्रुत्यादीनामिति मौलपदस्य श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या चेत्युक्तश्रुत्यादिपरत्वमेव किन्न स्यात्किं वेदादिपरत्वकल्पनयेत्यतस्तेषां लिङ्गानुकूल्यमिति पूर्ववाक्ये लिङ्गशब्देन गृहीतत्वेन श्रुत्यादीनामित्यनेनापि तद्ग्रहे पदद्वयेनाप्येकार्थप्रतिपादनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गान्न तस्य तत्परत्वमित्याह ॥ **श्रुतिरिति** । नन्वेतावताऽपि न कथापरिसमाप्तिः पराभिमतार्थं लिङ्गाविलोमतोपपादनेऽपि प्रमाणानुकूल्यानिरासेन तत्त्याजनासिद्धेस्तथा स्वार्थं लिङ्गानुकूल्योपपादनेऽपि प्रमाणप्रातिकूल्यानिरासेन तदसिद्धेश्चेत्यत आह ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । परार्थे विलोमतोपपादकं पूर्ववाक्यं तदानुकूल्याभावस्य स्वार्थे लिङ्गानुकूल्योपपादकमुत्तरवाक्यं तत्प्रातिकूल्याभावस्योपलक्षणं चेत्यर्थः । न केवलं विलोमतादिप्रतिपादकमिति चार्थः । उदयनोक्तवितण्डाप्रवृत्तिसमर्थनप्रकारनिरासार्थत्वाद्योत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तदनुवादपूर्वकं तन्निरासकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं पक्षद्वयसाङ्कर्यशङ्कानिरासाय ग्रन्थकृदभिहिततत्समर्थनप्रकारं निष्कृष्य तावद्दर्शयति ॥ **स्वस्वसिद्धान्तेत्यादिना** । इदानीं परपक्षमुपन्यस्यति ॥ **अपर आहेति** ॥ **एवमिति** । अवयवसङ्ख्यातात्त्विकत्वसाधन इत्यर्थः ॥ **अर्थान्तरत्वेति** । तत्साधनस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वादिति भावः । शब्दानित्यत्वसाधनस्य कृतकत्वस्य मीमांसकेनासिद्धावुद्भावितायां तन्निरासार्थतया कृतकत्वसाधनवदवयवसङ्ख्यातात्त्विकत्वसधानस्य परोद्भावितन्यूनाख्यदोषपरिहारार्थत्वेन प्रकृतोपयोगान्नार्थान्तरत्वमित्याह ॥ **हेतोरिति** । अन्यथा हेतुसाधनेऽप्यर्थान्तरं स्यादिति भावेन दृष्टान्तोपादानमिति ध्येयम् । उत्तरमूलस्य प्रकृतेन साक्षात्सङ्गत्यभावान्मध्येऽपेक्षितपूरणेन सङ्गतिं दर्शयति ॥ **तदयुक्तमित्यादिना** ॥ **समर्थितत्वादिति** । सा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तरूपा हेतुगर्भा प्रतिज्ञा केवलाऽपीत्यादिना मानलक्षणे यामाहुरनुमां केचिदित्यादिना तत्त्वनिर्णये च विस्तरत उक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादित्यादिनेह च सङ्क्षेपतः समर्थितत्वादित्यर्थः ॥ **कथोच्छेदेति** । वितण्डोच्छेदेत्यर्थः । तमेवोपपादयति ॥ **तत्त्वात्त्विकतायामिति** ।

अ०—त्रिपञ्चावयवामेव युग्मावयविनीमपि ॥ नियमाद्योऽनुमां ब्रूयात्तं ब्रूयाद्यदि तादृशी ॥ नानुमेति तदा केन साध्यावयवकल्पना ॥ नियतावयवासिद्धौ व्याप्तिमात्रेण साधनम् ॥ कर्तव्यमेव तेन स्यात्तस्मात्सैवानुमा मता ॥ अनुभूतिः प्रमाणं चेत्केन

स्मृतिरपोद्यते ॥ पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ॥

सु०—ननूक्तमत्र स्वस्वावयवकल्पना परं प्रति समर्थनीयेति । दुरुक्तं तत् । तत्समर्थनस्याशक्यत्वादित्याह ॥ त्रिपञ्चेति । त्रयः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणान्युदाहरणोपनयनिगमनानि वा । पञ्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि वाऽवयवा यस्याः सा त्रिपञ्चावयवा । एवशब्देन पक्षद्वयनियममाह । युग्मौ द्वावुदाहरणोपनयावयवौ यस्याः सा युग्मावयविनी । नियमादिति सन्निहितेनैव सम्बध्यते । अनुमेति तादर्थ्यात्प्रयोग उच्यते । वैशेषिकादीनां तत्रैव व्यवहारात् । तं ब्रूयाद्यदि परो नियतवादीति शेषः । यद्वा यो मीमांसकस्तार्किकादिश्च त्रिपञ्चावयवामेवानुमां ब्रूयात् । तं प्रति यः सौगतो नियमाद्युग्मावयविनीं ब्रूयात् । स यदि तादृशी त्र्यवयवा पञ्चावयवा च नानुमेति ब्रूयादिति योज्यम् । एवं विपरिवर्तेनापि तादृशी नानुमेत्यस्य प्रमाणाभावादिति शेषः । एतदुक्तं भवति । नैयायिकेन सौगतं प्रति पञ्चावयवप्रयोगे विहिते सौगतोऽधिकमिति निगृह्णीयात् । ततो नैयायिकेन पञ्चावयवप्रयोगस्यैव तात्त्विकत्वान्नैवमिति वक्तव्यम् । ततः सौगतो नेदं तत्त्वमप्रामाणिकत्वादिति वदेदेव । अथ नैयायिकेनाप्रामाणिकत्वमसिद्धमिति वदता कथमिति सौगते पृष्टवति (सति) केन प्रमाणेन स्वीया पञ्चावयवकल्पना साध्या । न तावत्प्रत्यक्षेण । पञ्चावयववाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतिजनकत्वमित्यस्यार्थस्य तदगोचरत्वात् । न हि कार्यकारणभावः क्वापि प्रत्यक्षस्य विषयः । न चागमेन । तदभावात् । पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषविदिति भारतादिवाक्यमस्तीति चेन्न । सौक्ष्म्यं सङ्ख्याक्रमश्चैव निर्णयश्च प्रयोजनमित्यादिना तत्रैवान्यथा व्याख्याततत्वात् । नाप्युपमानाभावाभ्याम् । नियतविषयत्वात् । न चार्थापत्त्या । तदभावात् । अनुमानान्तर्भावाच्चेति । मा भूत्प्रत्यक्षादिनाऽवयवकल्पनासिद्धिः । अनुमानेन तु भविष्यति । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतिः पञ्चावयववाक्यश्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति चेत् । न तावदिदमनुमानं त्वच्चेतसि परिवर्तमानं परं प्रत्यायनाङ्गम् । किन्नाम प्रयुज्यमानम् । तत्र किं पञ्चावयवप्रयोगोऽस्य विधास्यते । अथ त्र्यवयवः । नोभावपीत्याह ॥ नियत्तेति । नियतावयवस्य पञ्चावयवस्य त्र्यवयवस्य च यथासङ्ख्यं सौगत-

नैयायिकयोर्बोधौपायिकत्वासिद्धौ नानुमानेनाप्यवयवकल्पनासिद्धिरिति शेषः। यद्वोत्तरवाक्ये नियतावयवासिद्धावित्यनुवादोऽयम्। ततो नियतावयवासिद्धेरिति सिध्यति। पञ्चावयवप्रयोगे परेणाधिक्योद्भावनात्। त्र्यवयवप्रयोगेऽन्यतरन्यूनत्वापसिद्धान्तयोरुद्भावनादित्यर्थः। ततः किमित्यत आह॥ व्याप्तीति। यत एवं नोपायान्तरं तेन कारणेन। तेन नैयायिकेन व्याप्तिमात्रेण यद्यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तत्कार्यमित्यादिव्याप्तिवचनमात्रेणैव। उपलक्षणमेतत्। लिङ्गोक्तावित्यादिप्राग्व्युत्पादितप्रकारेष्वन्यतमेनेत्यपि द्रष्टव्यम्। साधनं पञ्चावयवनियमस्य कर्तव्यं स्यात्। सौगतेनापि तदनुसरणीयम्। इतरथा तस्यापि प्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गादिति। ततोऽपि किमित्यत आह॥ तस्मादिति। यस्मात्प्रयोगेयत्तासाधनं वादिप्रतिवादिभ्यामन्यतरेण वा स्वमतपरित्यागेनान्यगताभ्युपगमे कृत एवोपपद्यते नान्यथा। तस्मात्सैवानुमा मता। व्याप्तिवचनादिकमेव परार्थप्रयोगत्वेन सर्वत्र मन्तव्यम्। इदमुक्तं भवति। यदा नैयायिको त्र्यवयवेन पञ्चावयवनियमं साधयति। तदा त्र्यवयवस्य तात्त्विकत्वं स्वयं मन्यते न वा। नेति पक्षे प्रतारकः स्यात्। आद्येऽन्यत्रापि कथं तत्त्वं न स्यात्। एवं कथाभावप्रसङ्गभीरुः सौगतोऽपि पञ्चावयवेन त्र्यवयवस्यावश्यकतां प्रतिपद्यमानस्तत्त्वं मन्यते न वा। द्वितीये कथं ततः प्रतिपद्येत। आद्येऽन्यत्रापि कुतस्तन्न तत्त्वम्। अतोऽत्र सर्वसिद्धान्तप्रकाराणां तात्त्विकत्वाद्युक्तं स्वसिद्धान्तानुसारेणेति। अस्मादेव सङ्कटाद्बिभ्यदुदयनो यथावस्तु वक्तव्यमित्युक्त्वा यथासिद्धान्तं वा वक्तव्यमिति समयं बद्ध्वा प्रवृत्तायां कथायां (न) न्यूनाद्यवतार इति पक्षान्तरमवादीदिति॥ छ॥ अवसितमनुमानम्॥ छ॥ निर्दोषं वाक्यमागमः। स द्विविधः। पौरुषेयोऽपौरुषेयश्च। तत्रापौरुषेयो वेदः। अन्यस्तु पौरुषेय इति सुप्रसिद्धत्वान्नोक्तम्। केचिद्वाक्यं वाक्यार्थेऽनुमानमिति ब्रुवते। तदनुपपन्नम्। वाक्यवाक्यार्थयोर्देशतः कालतो वाऽन्वयव्यतिरेकाभावात्। अथेदं वाक्यं वाक्यार्थवत्। वाक्यत्वादिति साध्यते। तत्र किं वाक्यार्थमात्रं साध्यते तद्विशेषो वा। नाद्यः। विशेषप्रमितेर्निर्निबन्धनत्वापत्तेः। द्वितीये स विशेषः प्रतीतो न वा। आद्ये वाक्यवैयर्थ्यम्। द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणता। विशेषस्यान्यत्राभावादनैकान्त्यं च। मतुबर्थश्च किं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धान्तरं वा। आद्ये साक्षाल्लिङ्गतया वा। न प्रथमः। अनुमानवैयर्थ्यात्।

अपसिद्धान्ताच्च। द्वितीये तु नेदं वाक्यार्थानुमानं किन्तु सिद्धेऽर्थे वाक्यस्य लिङ्गतानुमानमेव। तत्र च दृष्टान्तोऽन्यतरसाध्यविकलः। न द्वितीयः। तदभावेन बाधात्। अथैवं प्रयुज्यते विवादाध्यासितानि पदानि स्वस्मारितार्थान्वयप्रमितिपूर्वकाणि। आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वादिति। तदयुक्तम्। विनाऽप्यन्वयप्रमितिं दैवात्प्रयुक्तेष्वाकाङ्क्षादिमत्सु पदेष्वनैकान्त्यात्। आप्तप्रयुक्तत्वेन हेतुविशेषणे साध्यार्थस्य हेत्वर्थे प्रवेशापत्तेः। पुरुषविशेषप्रयुक्तत्वस्याध्यापकप्रयुक्तेषु व्यभिचारात्। मूलप्रमानुमानेऽपि वेदेऽनुपपत्तेः। तदपौरुषेयत्वस्य साधितत्वात्। अपरे त्वपौरुषेयस्यागमत्वमुपगम्य पौरुषेयस्यानुमानत्वमभ्युपगच्छन्ति। तेषां तु स्फुटो वेदे व्यभिचारः। किञ्च पदानामन्विताभिधाने शक्तिः। पदान्येव च वाक्यम्। न च वैदिकपदेभ्योऽन्यान्येव लौकिकानि पदानि। वक्ता तु पदज्ञान एवोपयुज्यते। तत्कथं लोकवेदयोः प्रकारभेदः स्यात्। अपि च वेदानुकारेण पठ्यमानेषु लौकिकवाक्येषु कथम्। अन्वयप्रतीतिरुत्पद्यत एव। किन्नाम पुनः पौरुषेयत्वज्ञानादपनीयत इति। एवं तर्हि वाक्यादेव वाक्यार्थज्ञानम्। तत्प्रामाण्यनिश्चयाय तु वक्त्राद्यनुसरणमित्यायातमित्यास्ताम्। तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च प्रमाणानि लक्षितानि। तत्र स्वीयसामान्यलक्षणसमर्थनेनार्थाद्वाद्यन्तरोक्तसामान्यलक्षणानि निरस्तान्येव। तथाऽपि स्मृतिविषये वक्तव्यविशेषस्य विद्यमानत्वात्प्रभाकरलक्षणं विशेषतो निराकरोति॥ **अनुभूतिरिति**। तदा वक्तव्यं स्मृतिः प्रमा न वा। आद्येऽपसिद्धान्त इति शेषः। द्वितीये त्वाह॥ **केनेति**। यदि स्मृतिर्न प्रमा तदा लक्षणेन व्यावर्तनीया। अन्यथाऽतिव्याप्तेः। तत्केन (त्कुतः) स्मृतिरपोह्यते व्यावर्त्यते। स्मृतिव्यावर्तकं न किमपि लक्षणेऽस्तीति यावत्। नन्वनुभूतिरित्युक्त एव स्मृतावप्रसङ्गः। स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभूतिरित्यभिधानात्। न हि स्मृतिः स्मृतिव्यतिरिक्ता भवतीति। मैवम्। स्मृतेरपि स्मृत्यन्तरव्यतिरिक्तत्वसम्भवेनाव्यवच्छेदकत्वात्। स्मृतित्वानधिकरणं ज्ञानमनुभूतिरिति चेत्। किमिदं स्मृतित्वम्। न तावज्जातिः। गुणेषु जातेरनङ्गीकृतत्वात्। संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वं तु न सम्भवति। अदृष्टादिजन्यत्वात्। असाधारणकारणविवक्षायामपि तथा। स्मृतेर्मानसत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। एतेन नियमेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वमनुभूति-

त्वमित्यप्यव्यवच्छेदकं द्रष्टव्यम् । स्मृतेरपि मानसप्रत्यक्षजन्यायास्तथात्वात् । संस्कारस्य कारणत्वेऽपि नासौ सत्तामात्रेण स्मृतिं जनयति किन्तूद्बुद्ध एव । तथा च कथं न प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणजन्यत्वम् । अन्यथेन्द्रि (यादिमा) यमात्रमुपादायानुभूतेरपि तन्निराकुर्यात् । किञ्च स्मृतिरपि काचित्प्रत्युत्पन्नसंस्कारजन्या सम्भवत्येव । न चावच्छेदकेन विना नियमो ज्ञातुं शक्यत इति । यद्वाऽनुभूतिः प्रमाणं चे (त्तदा) त्स्मृतावव्याप्तिरिति शेषः । ननु स्मृतिः प्रमाणमेव न भवति । तत्कथं तत्राव्याप्तिदोष इत्यत आह ॥ केनेति । स्मृतिः केन निमित्तेनापोद्यते प्रमाणाद्बहिः क्रियते न केनापीत्यर्थः । तथा हि । किमयथार्थत्वात् । याथार्थ्येऽप्यननुभूतित्वाद्वाऽप्रामाण्ये बाधकाभावाद्वा प्रामाण्ये साधकाभावाद्बाधकसद्भावाद्वा । आद्यं दूषयति ॥ केनेति । स्मृतिः केन प्रबलेन प्रमाणेनापोद्यते बाध्यते । येन यथार्था न स्यात् । बाधकाभावान्नायथार्थत्वं वाच्यमिति द्वितीयं निराकरोति ॥ केनेति । किमनुभूतित्वं प्रमाणलक्षणमिति कृत्वाऽननुभूतित्वात्स्मृतिरप्रमाणमित्युच्यते । किंवा घटादिदृष्टान्तावष्टम्भेन । आद्येऽन्योन्याश्रयत्वम् । तथा च केन स्मृतिरपोद्यते । द्वितीयेऽपि स्मृतिरेव केनापोद्यते । अस्मृतित्वेनानुभूतिः कुतो नापोद्यते विशेषाभावादिति । तृतीयमपाकरोति ॥ पूर्वेति । यदि स्मृतिरप्रमाणं स्यात्तदा पूर्वानुभूते किं मानमिति प्रश्नो निरुत्तरः स्यात् । स्मृतिव्यतिरिक्तस्य तत्प्रमाणस्याभावात् । तथा च साक्ष्यादिलोकव्यवहारो लुप्येत । स्मृतिरेव प्रमाणं किन्तु लिङ्गतयेति चेन्न । तथाऽनुभवाभावात् । अन्यथा साक्षात्कारेण कार्येण कर्मकारकतया घटाद्यनुमानमित्यपि स्यात् । चतुर्थं प्रत्याह ॥ पूर्वेति । स्मृतिरित्येव वक्तव्यं वचनाच्चानुभवोऽनुमीयत इति लोकव्यवहार एवात्र प्रमाणमित्यर्थः ॥

टि०—एवं मध्येऽपेक्षितमभिधायाधुनोत्तरग्रन्थमुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु त्रिपञ्चावयवत्वस्य प्रयोगगतत्वेनानुमानगतत्वाभावात्कथं त्रिपञ्चावयवामनुमामित्युक्तिरित्यतोऽत्रानुमापदेन लक्षणया प्रयोगस्यैव ग्रहणान्नानुपपत्तिरिति भावेन लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धप्रदर्शनपूर्वकं तच्छब्दार्थमाह ॥ अनुमेतीति । तादर्थ्यादनुमार्थत्वात्तर्हि स्वायत्तन्यायविरोध इत्यतो रूढलक्षणात्वान्न प्रयोजनापेक्षेति भावेनाह ॥ वैशेषिकादीनामिति ॥ तत्रैवेति । अनुमार्थं परोपदेश एवानुमेति व्यवहारादित्यर्थः । शेषपूरणेऽपरितोषादाह ॥ यद्वेति ॥ विपरिवर्तेनापीति । यः सौगतो नियमाद्युग्माव-

थविनीमनुमां ब्रूयात्तं प्रति यो मीमांसकस्तार्किकादिश्च त्रिपञ्चावयवामेवानुमां ब्रूयात्स यदि तादृशी युग्मावयविनी नानुमेति ब्रूयादित्यपि योज्यमित्यर्थः। तादृशी नानुमेत्यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थः सम्बन्धोऽधिकरणत्वम्। तथा च तादृशी नानुमेत्यत्रेत्यर्थः॥ **न हीति**। कारणतायाः शक्तिरूपत्वात्तस्याश्च नित्यातीन्द्रियत्वान्न तद्घटितकार्यकारणभावस्य प्रत्यक्षविषयतेति भावः। अन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वस्यानन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वरूपकार्यत्वस्य च नियतपदोक्तप्रत्यक्षायोग्यव्याप्तिघटितमूर्तिकमूर्तिकत्वेनाप्रत्यक्षत्वमित्यर्थ इत्यप्याहुः। आगमोऽपि किं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपपञ्चावयवं वाक्यं परोपदेश इति निरवकाशोऽभिमतसाधकतयाऽभिमतः किंवा सावकाश इति विकल्पद्वयं मनसि निधायानुपलब्धेर्नाद्य इत्याह ॥ **तदभावादिति** । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **पञ्चावयवेति** ॥ **तत्रेति** । भारतादावेवेत्यर्थः ॥ **नियतेति** । उपमानस्य मीमांसकरीत्या सादृश्यमात्रगोचरत्वेन न्यायरीत्या वा वाच्यवाचकतामात्रगोचरत्वेनाभावस्य चाभावमात्रप्रमेयकत्वेन ताभ्यां स्वविषयस्य सादृश्यादेः सिद्धिसम्भवेऽपि कार्यकारणभावस्य तदविषयत्वेन न ताभ्यां तत्सिद्धिरिति भावः ॥ **तदभावादिति** । अनुपपत्त्यभावादित्यर्थः । अनुपपत्तिसद्भावमुपेत्याह ॥ **अनुमानेति** । तस्य चोत्तरत्र दूषयिष्यमाणत्वादिति भावः । इतीत्यस्यैतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतिः पञ्चावयववाक्यजन्या तच्छ्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति सामान्यव्याप्तिमूलकानुमानमेव तत्र मानं भवतीत्याशङ्कते॥ **मा भूदिति**। विकल्पितपक्षद्वयानिरासवत्त्वलाभायापेक्षितपूरणेन योजयति ॥ **नियतावयवस्येत्यादिना** ॥ **यथासङ्ख्यमिति** । पञ्चावयवस्य सौगतं प्रति द्व्यवयवस्य नैयायिकं प्रतीत्येवं यथासङ्ख्यमित्यर्थः । तेन पञ्चावयवस्य द्व्यवयवस्य च नैयायिकसौगतयोर्बोधौपयिकत्वसिद्धेः कथं तदसिद्ध्युक्तिरिति शङ्का निरस्ता भवति । असिद्धिपदं तद्विशेषपरमित्यभिप्रायेण बोधौपयिकत्वासिद्धावित्युक्तम् । अत्र पक्षे नानुमानेनावयवकल्पनासिद्धिरिति शेषपूरणं भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** ॥ **सिध्यतीति** । तेन विनोक्तरूपानुवादानुपपत्तेरिति भावः। उक्तरूपां नियतावयवासिद्धिमेवोपपादयति ॥**पञ्चेत्यादिना**॥**परेणेति**। सौगतेनेत्यर्थः। स्वरीत्येति शेषः ॥**अन्यतरेति** । सौगतेन द्व्यवयवप्रयोगस्यैव तात्त्विकत्वाभ्युपगमेन नैयायिकेन द्व्यवयवप्रयोगे कृते सौगतरीत्या न्यूनत्वाप्रसक्तावप्यनुमानकर्त्रा नैयायिकेन पञ्चावयवप्रयोगस्यैव तात्त्विकत्वाङ्गीकारेण तदीयद्व्यवयवप्रयोगे तद्रीत्या न्यूनत्वमेवेति भावेनान्यतरेत्युक्तम् । ननु नैयायि-

केन द्व्यवयवस्य तात्त्विकत्वाभ्युपगमे कथं तद्रीत्या न्यूनत्वमित्यतो माऽस्त्वस्मिन्पक्षे न्यूनत्वमपसिद्धान्तस्त्ववर्जनीय एवास्मिन्पक्ष इत्यभिप्रायेणाप-सिद्धान्तग्रहणमिति बोध्यम् ॥ **ततः किमितीति**। अनुमानेनावयवकल्पनाया असिद्धिसिद्धावपि किमित्यर्थः। मूले तेनेत्यनेन लब्धार्थप्रदर्शनं यत इति। न्यूनतापरिहाराय मूले तेनेत्यस्यावृत्तिमभिप्रेत्य तदनुवादपूर्वकं तदर्थमाह ॥ **नेति**। यत्पञ्चावयववाक्यश्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्पञ्चावयववाक्यश्रवणकार्यमिति प्रकृतानुमानाङ्गविशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावाद्व्याप्तिपदं सामान्यव्याप्तिपरं तस्यापि परं प्रत्यप्रयुक्तस्य तत्प्र-त्यायनानङ्गत्वाद्व्याप्तिपदं तद्वचनपरमिति भावेनानूद्य व्याख्याति ॥ **व्याप्तिमात्रेणेत्यादिना**। ननु लिङ्गोक्त्यादिनाऽपि तत्साधनसम्भवाद्व्याप्तिमात्रे-णेति मात्रशब्दानुपपत्तिरित्यतो नरं च नारायणमेव चादावित्यादाविवानभिमतनियममात्रव्यावर्तकत्वेनानुभाविकलिङ्गोक्त्यादिपक्षान्तरानिरासकत्वान्ना-नुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सङ्ग्राह्यपक्षोपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ **उपलक्षणं चैतदिति**॥ **प्रागिति**। लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावासितिर्ध्रुवेत्यादावित्यर्थः। सौगतेन तस्यानुसरणीयत्वे नियामकमाह ॥ **इतरथेति**। न्यूनापसिद्धान्तप्रसक्तेरिति भावः ॥ **ततोऽपीति**। व्याप्तिमात्रेण पञ्चावयवनियमादिसा-धनकर्तव्यतासिद्धावपि किमित्यर्थः ॥ **अन्यतमाभ्युपगमे कृत एवेति**। व्याप्तिवचनलिङ्गोक्त्यादिप्राग्व्युत्पादितप्रकारेष्वन्यतमप्रकाराभ्युपगमे कृत एवेत्यर्थः ॥ **व्याप्तिवचनादिकमेवेति**। यावता व्याप्तिमल्लिङ्गबोधस्तावदेवेत्यर्थः। ननु द्व्यवयवादिप्रयोगस्यातात्त्विकत्वेऽपि तेनावयवनियमसम्भवा-दवयवनियमसाधने तस्य तात्त्विकत्वेऽप्यन्यत्र तात्त्विकत्वसम्भवादेतावन्मात्रेण द्व्यवयवादिसर्वपक्षाणां तात्त्विकत्वासिद्धिरित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भव-तीति**। यद्वाऽस्त्वेवं यावता व्याप्तिमल्लिङ्गबोधस्तावत एव परोपदेशत्वं तावताऽपि कथं सर्वसिद्धान्तप्रकाराणां तात्त्विकत्वं येन स्वनियमस्यैव तात्त्वि-कत्वमुपेत्य तदनतिक्रमेणैव प्रयोगाङ्गीकारे सर्वथा कथोच्छेदप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **इदमुक्तमिति**। सम्मतश्चायमर्थ उदयनस्यापीत्याह ॥ **अस्मा-देवेति** ॥ वस्तुतत्त्वानुसारेण प्रयोक्तव्यमित्यस्मिन्पक्षेऽस्माभिरुपन्यस्तात्कथोच्छेदापत्तिरूपात्सङ्कटादित्यर्थः ॥ **न्यूनाद्यवतार इति**। स्वसिद्धान्त-सिद्धप्रयोगपरिमाणातिक्रमेण प्रयोगे न्यूनाद्यवतार इत्यर्थः ॥ **पक्षान्तरमवादीदितीति**। अन्यथा पूर्वेणैव कथारम्भस्य समर्थितत्वात्तन्नावादीदिति भावः। अनुमितिरित्यादेरनुमाननिरूपणपरपूर्वग्रन्थशेषत्वभ्रान्तिमनुमा युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता। तस्मात्सैवानुमा मतेत्युपक्रमोपसंहार-

सूचिततन्निरूपणपर्यवसितत्वोक्त्या परिहरति ॥ **अवसितमिति** ॥ छ ॥ सामान्यतो विशेषतश्च लक्षणविभागाभ्यां प्रमाणनिरूपणार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन्प्रकरणे प्रत्यक्षानुमानयोरिवागमस्यापि लक्षणविभागाभ्यां निरूपणस्य कर्तव्यत्वात्तदनुक्त्या प्रसक्तां भाष्यकाराणामचातुरीं तद्विमित्तोक्त्या परिहरति ॥ **निर्दोषमिति** । यद्यप्यत्र वाक्यग्रहणमनपेक्षितं निष्प्रयोजनत्वादिदोषनिरासार्थमावश्यकेन निर्दोषत्वविशेषणेनैव निरभिधेयेनान्विते चातिव्याप्तिनिरासेन व्यावर्त्याभावात् । अत एव निर्दोषः शब्द आगम इति प्रमाणलक्षणे वाक्यग्रहणं न कृतम् । अत एव च पद्धतौ वाक्यानन्तर्भावेन निर्दोषः शब्द आगम इत्युक्तम् । तथाऽप्यागमो दुष्टवाक्यं चेति शिष्याणां पदवाक्यादिस्वरूपज्ञानार्थं वाक्यान्तर्भावेनोक्ततल्लक्षणानुसारेण वाक्यग्रहणमात्रं कृतम् । न तु व्यावर्तकतयेति नानुपपत्तिः । अत एव पद्धतौ निर्दोषं वाक्यमागम इति वाक्यान्तर्भावेनागमलक्षणमुक्त्वा विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमन्ति पदानि वाक्यमित्यादिना पदादीनां लक्षणमुक्तम् । अत एव च प्रमाणलक्षणटीकायां मूलस्थं शब्दपदं वाक्यपरमित्युक्तमिति ध्येयम् । आगमो द्विविधो ज्ञेयो नित्योऽनित्यस्तथैव चेति ब्रह्मतर्कानुसारेण तद्विभागमाह ॥ **स द्विविध इत्यादिना** । यद्यप्युदाहृतागमानुसारेण नित्योऽनित्य इत्येव वक्तव्यम् । तथाऽपीश्वरबुद्धिमपेक्ष्य वेदस्येव पुराणादेरपि नित्यत्वादस्मदादिबुद्ध्यपेक्षया पुराणादेरिव च वेदस्याप्यानित्यत्वेनोक्तरीत्या द्वैविध्यस्य बाधितत्वात् । ब्रह्मतर्कोक्तं नित्यत्वमनित्यत्वं च न यथाश्रुतं किन्त्वपौरुषेयत्वं चेत्येवंरूपमित्यभिप्रायेणापौरुषेयत्वादिना विभागप्रदर्शनम् । यद्यप्यपौरुषेयः पौरुषेयश्चेति विभागमुक्त्वाऽपौरुषेयो वेदोऽन्यस्तु पौरुषेय इत्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽप्यभावस्य भावनिरूपत्वात्पौरुषेयत्वादिना विभागमुक्त्वाऽर्थप्राधान्यानुसारेण प्रवृत्तनित्योऽनित्य इति ब्रह्मतर्कानुसारेण तत्रापौरुषेयो वेदोऽन्यस्तु पौरुषेय इत्यपौरुषेयादिक्रमेण शृङ्गिग्राहिकतया प्रदर्शनमित्यवधेयम् ॥ **नोक्तमिति** । ततश्च मूले न तदनुक्त्या न्यूनत्वमिति भावः। ननु तथाऽप्यागमस्य पृथक् प्रामाण्ये कणादादीनां विप्रतिपत्तेस्तत्समर्थनस्यावश्यकर्तव्यत्वाद्भाष्ये न्यूनत्वमेवेत्यतस्तस्याप्यतिप्रसिद्धत्वात्तदनुक्तिर्दोषायेत्याशयवांस्तन्मतं दूषयितुमुत्थापयति ॥ **केचिदिति** । काणादाद्या इत्यर्थः । वाक्यं वाक्यार्थेऽनुमानमिति वदतः किं विशेष्यभूतं वाक्यमेवानुमानतयाऽभिमतं किंवा विशेषणभूतं वाक्यत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूष-

यति ॥**वाक्यवाक्यार्थयोरिति** । यत्र वाक्यं तत्र वाक्यार्थो यत्र वाक्यार्थाभावस्तत्र वाक्याभाव इति दैशिकान्वयव्यतिरेकयोराकाशे । यदा वाक्यं तदा वाक्यार्थो यदा वाक्यार्थाभावस्तदा वाक्याभाव इति कालिकान्वयव्यतिरेकयोश्चातीताद्यर्थप्रतिपादकवाक्यकाले व्यभिचारेणाभावादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते ॥ **वाक्यार्थमात्रमिति** । अविवक्षितविशेषं संसर्गमात्रमित्यर्थः ॥ **निर्निबन्धनत्वापत्तेरिति** । ततश्च कादाचित्कत्वानुपपत्तिरिति भावः । व्यतिरेकिवत्सामान्यप्रसिद्ध्या नाप्रसिद्धविशेषणतेत्यपरितोषादाह ॥ **विशेषस्येति** । यद्वाऽप्रसिद्धविशेषणत्वस्य स्वमते दोषत्वाभावादाह ॥ **विशेषस्येति** ॥**अन्यत्रेति** । घटमानयेत्यादिवाक्ये सत्यपि वाक्यत्वे कालविशेषीयपुरुषविशेषकर्तृकगोविशेषकर्मकानयनरूपवाक्यार्थस्याभावादिति भावः । वाक्यविशेषत्वस्यैव हेतुत्वान्न तत्र व्यभिचार इत्यपरितोषादाह ॥ **मतुवर्थश्चेति** ॥ **अनुमानेति** । वाक्यादेव साक्षाद्वाक्यार्थसिद्धेर्वाक्येन वाक्यार्थानुमानवैयर्थ्यादित्यर्थः । वाक्यं वाक्यार्थवदित्युद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वान्नानुमानवैयर्थ्यमित्यपरितोषादाह ॥ **अपसिद्धान्तादिति** । वाक्यस्य लिङ्गतया वाक्यार्थप्रतिपादकत्वस्यैव स्वपूर्वाचार्यैरङ्गीकृतत्वेन साक्षात्प्रतिपादकत्ववर्णनस्य तद्विरुद्धत्वादिति भावः । अस्तु सिद्धे वाक्यार्थे वाक्यस्य लिङ्गत्वानुमानमेवैतदित्यत आह ॥ **तत्र चेति** । वाक्यान्तरे लिङ्गतया प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपसम्बन्धवदर्थकत्वस्य परं प्रत्यसम्मतेरिति भावः॥ **तदभावेनेति** । सम्बन्धान्तरं भवत्किं तादात्म्यं स्यात्किंवा संयोगोऽथ समवायः । नाद्यः । वन्ह्यादिशब्दोच्चारणे मुखदाहादिप्रसङ्गात् । वर्तमानस्य शब्दस्यातीतादिनाऽर्थेन तादात्म्येऽर्थस्य वर्तमानतायाः शब्दस्य वाऽतीतादित्वस्य च प्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । गुणत्वात् । न तृतीयः । आकाशगुणस्य शब्दस्यान्यत्र समवायायोगात् । ततश्च वाक्यस्य वाक्यार्थेन तादात्म्यादिरूपसम्बन्धस्याभावेन तद्वत्त्वसाधने बाध इति भावः । उदयनोक्तमनुमानप्रकारमाशङ्कते ॥ **अथेति** । अत्र प्रतियोगिविशेषोपरक्तसंसर्गसिद्ध्यर्थमेतानीति पदविशेषणं द्रष्टव्यम् । तस्य च विशिष्यश्रूयमाणानीत्यर्थः ॥ **स्वस्मारितेति** । धूमोऽस्तीति वाक्ये वन्हिसंसर्गज्ञानेनार्थान्तरतादिनिवृत्त्यै स्वस्मारितार्थेति । वृत्त्या पदस्मारितत्वं च तदर्थः । अन्यथा वन्हेरपि स्वहेतुकधूमोपस्थापकधूमपदस्मारितत्वसम्भवेनार्थान्तरतातादवस्थ्यात् । अन्वयज्ञानपूर्वकत्वमात्रसाधनेऽन्वयस्य वस्तुतत्त्वासिद्धेस्तात्सिद्ध्यर्थं प्रतिग्रहणम् । हेतौ नदीकृच्छ्रसंसर्गपरतयोच्चारितेऽहो विमलं जलं नद्या इत्येकदेशे व्यभिचारवारणाय तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षोपादानम् । न चेश्वरतात्प-

र्थमादाय तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षोपपत्तिरिति वाच्यम् । अजनितान्वयबोधस्यैव व्यभिचारोदाहरणस्य वारणीयत्वात् । तत्र चेश्वरतात्पर्यकल्पनात् । आदिपदेन च योग्यतासत्तिपरिग्रहः । नदीतीरे पञ्चफलानि सन्त्यग्निना सिञ्चेदित्याद्ययोग्यवाक्ये व्यभिचारवारणाय योग्यतोपादानम् । योग्ये साकाङ्क्षेऽसन्निधानादजनितपदार्थस्मरणे व्यभिचारवारणायासत्तीत्युपादानम् । आसत्तेरव्यवधानेन पदार्थस्मृतिरूपत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । न च दृष्टान्ताभावः । परप्रयुक्तस्य गामानयेति पदकदम्बस्य पदतुल्यत्वादिति वाच्यम् । स्वप्रयुक्तस्य तस्य दृष्टान्तत्वाभ्युपगमात् । न चैवमर्थासिद्धिः । ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः । तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वान्न विशेषाप्रतिलम्भप्रसङ्गोऽपीति भावः ॥ **दैवात्प्रयुक्तेष्विति** । शुकाद्युच्चारितेषु धूमोऽस्तीत्यादिपदेष्वित्यर्थः । तत्र विवक्षितसाध्याभावमुपपादयितुं विनाऽप्यन्वयप्रमितिमित्युक्तं । विवक्षितहेतुमत्तामुपदर्शयति ॥ **आकाङ्क्षादिमत्स्विति** । न च तत्र शुकाद्यन्वयप्रमित्यभावेऽपीश्वरीयान्वयप्रमितिसम्भवान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । ईश्वरीयान्वयप्रमितेर्व्यधिकरणतया तत्राकारणत्वात् । अन्यथा विसंवादिशुकादिवाक्यरचनाहेतुत्वेन तस्य भ्रमोऽपि कल्पनीयः स्यादिति नित्यप्रमावन्नित्यभ्रमस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । आप्तप्रयुक्तत्वे सत्याकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वस्यैव हेतुत्वान्न शुकादिवाक्ये व्यभिचार इत्यत आह ॥ **आप्तेति** । अत्राप्तप्रयुक्तत्वमात्रस्य तत्प्रयुक्तपदेऽपि सत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय विशेष्यग्रहणमिति ध्येयम् ॥ **हेत्वर्थ इति** । तथा च साध्यवद्धेतोरपि सन्दिग्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धिः स्यादिति भावः । ननु शुकबालादीनामन्वयप्रमित्यभावेऽपि यद्विरचितपदावलीज्ञानेन पदप्रयोगस्तस्य मूलपुरुषस्य तदन्वयप्रमितिसत्त्वेन मूलपुरुषीयस्वस्मारितार्थसंसर्गप्रमितिपूर्वकत्वात्तस्यैव च साध्यत्वेन विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह ॥ **मूलेति** । एवं तर्हि माऽस्तु शुकादिवाक्ये व्यभिचारस्तथाऽपि यस्य पुराणादेः स्वतन्त्रो वक्ताऽस्ति । तत्र स्वतन्त्रवक्तुरुक्तरूपप्रमितिसत्त्वेनोक्तसाध्यस्य तत्र साधनसम्भवेऽपि वेदस्यापौरुषेयत्वेन स्वतन्त्रवक्तृशून्यत्वेन तदीयोक्तरूपप्रमितिपूर्वकत्वस्य तत्रानुपपत्त्यांऽशे बाधः स्यादेवेत्याशयेनाह ॥ **वेद इति** । ननु भवेदेवं यदि वेदस्यापौरुषेयत्वं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ **तदिति** ॥ **साधितत्वादिति** । अपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यतेत्यादिना जिज्ञासाधिकरणे नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैरित्यादिना चैतदधिकरणे चेति शेषः । अस्तु तर्हि वेदस्यापौरुषेयत्वेन तत्र स्वतन्त्रवक्तृज्ञानानुमानस्य बाधितत्वेनागमतया प्रामाण्यं पौरुषेयस्य तु तत्सम्भवेना-

नुमानान्तर्भावसम्भवान्नागमत्वमिति प्राभाकरमतमुत्थाप्य दूषयति ॥ अपरे त्विति ॥ स्फुट इति । शुकादिवाक्य इव वेदे व्यभिचारस्याकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वरूपहेतुमत्तया स्वस्मारितार्थसंसर्गविषयस्वतन्त्रवक्तृप्रमितिपूर्वकत्वरूपसाध्याभाववत्तया च परस्य सम्मतत्वेन तद्वत्तया व्युत्पादनानपेक्षत्वं दर्शयितुं स्फुट इत्युक्तम् । किञ्च पौरुषेयापौरुषेयस्य चानुमानत्वमभ्युपगच्छतोऽर्धजरतीयप्रसङ्ग इत्याशयवान्कथमनयोरनतिभिन्नत्वमित्यतः पौरुषेयवाक्यस्थानि पदानि किमन्विताभिधानशक्तिमन्ति न वा । तथा किं पदान्येव वाक्यमुत ततोऽन्यदिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यपक्षद्वयं दूषयति ॥ किञ्च पदानामिति । पौरुषेयवाक्यस्थपदानामन्विताभिधानशक्तिमत्त्वे तथापदानामेव च वाक्यत्वेऽपौरुषेयवाक्यस्येव पौरुषेयवाक्यस्यापि संसर्गवादकत्वेनागमत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । नान्त्यौ । तथा सति पदानामभेदेन वेदस्यापि संसर्गवादकत्वानुपपत्तेरनागमत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य भवेदेतदेवं यदि पदानामभेदो भवेत् । न चैतदस्ति । लोकवेदयोः सत्यपि वर्णभेदे केनचित्स्वरछान्दसवर्णागमलोपविकारविपर्ययाऽध्ययनाध्यापनादिधर्मभेदेन जराराजपदयोरिव क्रमभेदेनाथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेत्यभियुक्तानां व्यपदेशभेदात्स्पष्टभेदस्वरूपयूपादिशब्दसाहचर्याच्च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वस्य स्थितत्वात् । ततश्च वैदिकपदानामन्विताभिधानशक्तिमत्त्वेन संसर्गवादकत्वे लौकिकानां च तद्राहितानां तदवादकत्वं च भविष्यतीत्यतो यत्रार्थप्रतीत्यौपयिकधर्मभेदो यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीह्यर्थत्वमन्तोदात्तत्वे स्वार्थवृत्तित्वं स्मृतितः । ब्रह्मवर्णादिषु न्यूनातिरिक्तवशाज्जरराजादिषु क्रमान्यत्वादर्थान्यत्वावसायस्तत्र पदभेदोऽभ्युपगम्यत एव । नैवं लोकवेदयोरर्थौपयिकधर्मभेदोऽस्ति । अनियतस्वराणां नियतस्वराणां चार्थान्यत्वस्य स्मृतिलोकतो लोकतो वाऽनवगमात् । देवासः त्मनेत्यादिषु च लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे सत्यपि तद्रूपस्यार्थान्तरानवगमात् । किञ्चिद्रूपभेदेऽपि लौकिकप्रत्यभिज्ञानात् । न च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वमित्युक्तप्रसङ्गतादवस्थ्यमेवेत्याशयवानाह ॥ न च वैदिकेभ्य इति । ननु तथाऽपि स्वतन्त्रवक्तृभावाभावाभ्यां लोकवेदयोः पदान्यत्वं भविष्यतीत्यतः पुरुषस्य वाक्योत्पाद्यज्ञानेऽप्युपयोगाङ्गीकारेऽपौरुषेयवाक्ये वेदपुरुषाभावेन तस्य बोधकत्वाभावापत्त्या वाक्योत्पाद्यज्ञाने तस्यानुपयोगेनोच्चारणद्वारा पदज्ञानमात्रोपयोगिनः पुरुषस्य भावाभावयोः संसर्गावादकत्वतद्वादकत्वे प्रति न प्रयोजकतेति तद्भावाभावौ प्रयोजकावित्याशयवानाह ॥ वक्ता त्विति ॥ प्रकार-

भद इति । संसर्गवादकत्वतदनुमापकत्वरूप इत्यर्थः । अङ्गीकृत्य लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे पदभेदो यत्र न न्यूनातिरेकस्तत्र तद्भेदस्य निर्निबन्धनत्वेनायोगात्तादृशलौकिकवैदिकपदानामन्यत्वाद्वैदिकपदवल्लौकिकानामपि तेषां संसर्गवादकत्वान्न तदनुमापकत्वे इत्याह ॥ आपि चेति । तत्र संसर्गवादकत्वे तस्य वास्तवत्वसिद्ध्यर्थं स्वतन्त्रवक्तृप्रमितिपूर्वकत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वादनुमानत्वोक्तिरिति भावेन शङ्कते ॥ अन्वयेति । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन तत्प्रामाण्यनिश्चयस्य वक्तृयथार्थज्ञानाप्रयोज्यत्वस्य प्रागुपपादितत्वान्न प्रामाण्यनिश्चयार्थताऽपि वक्त्राद्यनुसरणस्य सम्भवतीत्याशयेनास्तामित्युक्तम् । यद्यप्ययं विचारो यत्रागमस्योक्तरूपेण द्वैविध्यं कण्ठरवेणोक्तं तत्रैव सङ्गतस्तथाऽपि सुप्रसिद्धत्वादनुक्तेरपि उक्तिप्रतिरूपकत्वेन तत्कार्यकारित्वादत्र तद्विचारो नासङ्गत इत्यवधेयम् । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यमित्यादिना प्रमेयोपसंहारपूर्वकमुत्तरग्रन्थानर्थक्यं परिहरति ॥ **तदेवामिति** । यद्यप्यागमलक्षणमिह नोक्तं यदाह सुप्रसिद्धत्वान्नोक्तामिति ततश्च विशेषतः प्रमाणानि लक्षितानीत्युपसंहारो न युक्तस्तथाऽपि सुप्रसिद्धत्वादिति वदताऽनभिमतिनिमित्तानुक्ताया व्यावर्तितत्वेनाभिमतत्वासिद्धेस्तदभिप्रायेण वा लक्षितालक्षितसमुदाये छत्रिन्यायेन वा लक्षितानीत्युपसंहारोपपत्तिरिति ध्येयम् । अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं स्मृत्यादेः का विरुद्धतेत्यादिना स्मृतिविषये वक्तव्यस्योक्तत्वात्किमनेनेत्यत उक्तं विशेषयेति । स्मृतावव्याप्त्या प्राभाकरलक्षणमपि दूषितमेवेत्यत उक्तं विशेषत इति । ननु केन स्मृतिरपोद्यत इत्यनेन लक्षणे स्मृतिव्यावर्तकविशेषणाभावोपपादनेन तत्रातिव्याप्तिरित्युच्यते । तदनुपपन्नम् । स्मृतेः प्रमाणतया लक्ष्यत्वेन तद्व्यावर्तकपदाभावस्यादोषत्वादित्यतोऽत्र विकल्पद्वयं बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य द्वितीयपक्षनिरासमात्रपरत्वात्केनेत्यादिग्रन्थस्यानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य विकल्पद्वयमाद्यपक्षदूषणं च बहिरेव दर्शयन्द्वितीयपक्षनिरासपरतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ **तदा वक्तव्यमित्यादिना** ॥ **अन्यथेति** । लक्षणस्य तदनुगतत्व इत्यर्थः । स्मृतिव्यतिरिक्तेत्यत्र स्मृतिशब्देन काचित्स्मृतिव्यक्तिरुच्यते स्मृतित्वावच्छिन्नं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **मैवं स्मृतेरपीति** । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **स्मृतित्वेति** । स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तमित्यर्थः । तथा च स्मृतिज्ञानव्यक्तेः स्मृत्यन्तरव्यतिरिक्तत्वेऽपि तत्स्मृतित्वावच्छिन्नाव्यतिरिक्तत्वेन स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तत्वाभावाद्युक्तमस्य स्मृतिव्यवच्छेदकत्वमिति

भावः । यद्यप्यत्र स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तज्ञानत्वमित्येव वक्तुं शक्यं तथाऽपि स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तत्वमपि स्मृतित्वानाधिकरणस्यैवेति न स्मृतित्वाधिकरणस्मृतेः स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तत्वमिति स्पष्टयितुमेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि स्मृतिभेदवादिना स्मृतेः सजातीयव्यक्त्यन्तरापेक्षया व्यतिरिक्तस्यैव प्रतिव्यक्ति स्मृतित्वानि भिद्यन्त इति वादिना मया स्मृतेः स्मृतित्वान्तरानाधिकरणत्वस्याप्यभ्युपगमस्तेन स्मृतित्वानधिकरणत्वमपि न तद्यवच्छेदकमित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽप्यङ्गीकृत्य स्मृतित्वस्यैकत्वं पराभिमानं खण्डयितुं तथोक्तमित्यवधेयम् । स्मृतित्वं किं जातिः किंवोपाधिरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं निषेधति ॥ **न तावदिति** । कुतो नेत्यतो नियतसंस्थाविशेषव्यङ्ग्यस्यैव गोत्वादेर्जातित्वदर्शनेन नियतसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वस्य जातित्वव्यापकत्वाद्गुणत्वरूपत्वादौ च नियतसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वरूपजातित्वव्यापकव्यावृत्त्या तद्व्याप्यजातित्वस्यापि व्यावृत्तिसिद्धेर्न गुणेषु गुणत्वरूपस्मृतित्वादिलक्षणजातिस्तैरङ्गीक्रियत इत्याशयेनाह ॥ **गुणेष्विति** । विस्तरस्त्वख्यातिवादीयवाक्यार्थचन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । निर्वक्तुमशक्यत्वान्नोपाधिरिति द्वितीयोऽपीत्यभिप्रेत्यासम्भवेन तत्पक्षं दूषयति ॥ **संस्कारमात्रेति** । प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणायोक्तं वेगादिमात्रप्रभवपतनादावतिप्रसङ्गायोक्तं ज्ञानत्वमिति । असम्भवमेवोपपादयति ॥ **अदृष्टादीति** । संस्कारमात्रासाधारणकारणकज्ञानत्वं विवक्षितम् । तथा चादृष्टादिजन्यत्वेऽपि तस्य साधारणत्वान्न संस्कारमात्रजन्यत्वस्यासम्भव इत्याशङ्क्याह ॥ **असाधारणेति** ॥ **तथेति** । असम्भव एवेत्यर्थः । तमेवोपपादयति ॥ **स्मृतेरिति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकमित्यादिनेति शेषः । स्मृतिव्यावृत्तानुभूतित्वनिर्वचनानन्तरमप्यतिदेशेन निराचष्टे ॥ **एतेनेति** । प्रत्युत्पन्नमव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तिकं यदसाधारणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादि तज्जन्यप्रत्ययत्वमनुभूतित्वमित्यर्थः । माससंवत्सरादिव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नसंस्कारजन्यस्मृतिव्युदासाय प्रत्युत्पन्नेति । प्रत्युत्पन्नात्ममनःसंयोगादिरूपसाधारणकारणकस्मृतिव्युदासायासाधारणेति । तादृशकारणकपटादिव्युदासाय प्रत्ययेति । कदाचिदनुभवानन्तरं भाविना संस्कारेण स्वाव्यवहितोत्तरक्षण एव जनितायां स्मृतावतिव्याप्तिपरिहाराय नियमेनेत्युक्तम् । संस्कारस्य स्मृत्युपादानेऽदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियमाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । अव्यवच्छेदकमव्यावर्तकम् । स्मृतिसाधारणमिति यावत् । एतेनेत्युक्तमेवोपपादयति ॥ **स्मृतेरपीति** । तथात्वात् प्रत्युत्पन्ना-

साधारणकारणकप्रत्ययत्वात्। स्मृतेः संस्कारसाधारणकारणकप्रत्ययत्वात्पक्षे तज्जनकसंस्कारस्य प्रत्युत्पन्नत्वेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वस्य तद्व्यवच्छेदकत्वलाभेऽपि मानसप्रत्यक्षजन्यत्वपक्षे प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वमनुभूत्यन्तरस्येव स्मृतेरप्यविशिष्टमिति न तेन तन्निरास इति भावः । वस्तुस्थितिमनुरुद्ध्यैव च मानसप्रत्यक्षजन्यतया स्मृतेरपि प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वं व्युत्पादितम् । इदानीं संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वपक्षेऽपि प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वं तस्या अविकलमित्याह ॥ **संस्कारेति** ॥ **सत्तामात्रेणेति** । अतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **उद्बुद्ध एवेति** । संस्कारस्योद्बोधो नाम सदृशदर्शनादिसहकारिलाभस्तस्य चाव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तित्वमस्तीति प्रत्युत्पन्नत्वमवर्जनीयमिति भावः । नन्वेतावतोद्बोधस्य प्रत्युत्पन्नत्वप्राप्तावप्यसाधारणकारणस्य संस्कारस्य तदप्राप्तेर्न संस्कारासाधारणकारणकप्रत्ययरूपस्मृतेस्तत्प्राप्तिरित्यतस्तर्ह्यनुभूतिजनकस्येन्द्रियादेरप्यप्रत्युत्पन्नत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य चोद्बोधतुल्यतया तत्प्रत्युत्पन्नत्वस्याप्रयोजकत्वादनुभूतेरपि तन्न स्यात् । यदि च करणस्येन्द्रियादेस्तदभावेऽपि सेतिकर्तव्यस्येन्द्रियस्य तद्भावान्नानुभूतेस्तत्प्रसङ्ग इति मन्यसे तर्हि सेतिकर्तव्यस्य संस्कारस्याप्युक्तरीत्या प्रत्युत्पन्नत्वात्तज्जन्यस्मृतेरपि उक्तरूपानुभूतित्वप्राप्तेरव्यवच्छेदकत्वमेवास्येत्याशयेनाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **काचिदिति** । अनुभवानन्तरभाविना संस्कारेण स्वाव्यवहितोत्तरक्षण एव या स्मृतिरुत्पद्यते सेत्यर्थः । ननु तथाऽपि संस्कारस्य स्मृत्युत्पादनेऽविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियमाभावान्नियमपदेन तद्व्यावृत्तिः स्यादित्यत आह ॥ **न चेति** । ततश्च यो योऽनुभवः स सर्वोऽप्युक्तरूपकारणजन्य इति नियमो वाच्यः । न चासावनुभूतत्वरूपावच्छेदकाग्रहे शक्यो ग्रहीतुमनुभवत्वं चेदानीमेव निरुच्यत इत्यन्योन्याश्रय इति भावः । एवं प्राभाकरोक्तलक्षणस्य स्मृतावतिव्याप्त्युत्पादकतया केनेत्यादिग्रन्थयोजनायां स्मृतेः प्रामाण्यत्वप्रतिपादकपूर्वानुभूते किं मानमित्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गातिरित्यपरितोषादव्याप्त्युपपादकतया तं ग्रन्थं व्याख्यातुमव्याप्त्यभिधायकतया पूर्वग्रन्थमपेक्षितपूरणेन व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** । तर्ह्यव्याप्त्यभिधानेन लक्षणस्य दुष्टत्वसिद्धेः किं केनेत्युत्तरवाक्येनेत्यतो न लक्षणाभावमात्रेणाव्याप्तिप्रतिपादनात्तत्प्रतिपादनसिद्धिरतिप्रसङ्गात् । किन्तु लक्ष्यत्वोपपादनेनापि ततः पूर्ववाक्येन लक्षणाभावप्रतिपादनेऽपि लक्ष्यत्वाप्रतिपादनात्तत्प्रतिपादनार्थं तस्यावश्यकत्वमित्यभिप्रेत्य लक्ष्यत्वोपपादकतया तद्योजयितुं तद्व्यावर्त्यतया तस्या अलक्ष्यत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । मूले किंशब्द आक्षेपार्थ इति भावेनाह ॥ **न केनापी**-

ति । स्मृतिरिति स्मृतेः प्रमाणाद्बहिष्कारे निमित्तमात्राभावं प्रतिज्ञाय पूर्वानुभूते किं मानमित्यादिनिमित्तविशेषाभावोपपादनमयुक्तमित्यतोऽत्र केने- त्यनेनावृत्तेनावशिष्टपक्षनिराकरणान्न न्यूनत्वमित्यभिप्रेत्य केनेत्येतन्निमित्तविशेषाभावोपपादकतया योजयितुं सम्भावितनिमित्तविशेषांस्तावद्विकल्पयति ॥ तथा हीति । आद्यपक्षनिरासस्य मूलारूढतासिद्ध्यै तदुपयुक्तार्थपरतया तेनेत्यादि व्याचष्टे ॥ स्मृतिरिति ॥ किंवा घटादिदृष्टान्तेति । अन- नुभूतिरूपस्य घटादेरप्रमाणत्वदर्शनादननुभवरूपायाः स्मृतेरप्यप्रमाणत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ अन्योन्याश्रयत्वमिति । अनुभूतित्वस्य लक्षणत्वे सिद्धे तद्राहित्येन स्मृतेरप्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ चात्राव्याप्त्यभावादनुभूतित्वस्य तल्लक्षणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥ तथा चेति । अनुभूतित्वस्य लक्षणत्वासिद्धेस्तद्राहित्येन तदप्रामाण्यसाधनेऽप्रयोजकत्वप्रसङ्गान्न तेन तत्साधनं युज्यत इति भावः ॥ अविशेषादिति । अननुभूतिरूपस्य घटा- देरप्रमाणत्ववदस्मृतिरूपस्य घटादेरप्यप्रमाणत्वदर्शनेन घटादिदृष्टान्तावष्टम्भस्याननुभूतित्वेन स्मृतेरप्रमाणत्वसाधनेऽस्मृतित्वेनानुभूतेरप्रमाणत्वसाधने वा विशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ साक्ष्यादीति । अत्रार्थे देवदत्तः साक्षीत्यादिव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । देवदत्तस्यात्रार्थे स्मृतिरस्तीति हि तदर्थः । स्मृतेश्चाप्रामाण्ये तादृशव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः । सत्यं स्मृतिरेवानुभूते प्रमाणमिति किन्नाम लिङ्गत्वेनैव । पटुतरो ह्यनुभवः संस्कारं जन- यति । स च सदृशदर्शनादिना समुद्बुद्धः स्मृतिमिति संस्कारजन्या स्मृतिः संस्कारे लिङ्गं स च पूर्वानुभवे भविष्यतीत्यतो नानुभूतस्याप्रामाणि- कत्वप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते ॥ स्मृतिरेवेति । अनुभववत्स्मृतेरप्यर्थनिश्चयत्वेन साक्षादर्थ एव प्रामाण्यसम्भवान्नानुभूतार्थे लिङ्गत्वेन प्रामाण्य- माश्रयितुं शक्यम् । तथाप्रामाण्यकल्पने स्मृतेः संस्कारे संस्कारस्यानुभवे लिङ्गत्वमित्यनेकस्याप्रामाणिकस्य कल्पनीयत्वेन कल्पनागौरवप्रसङ्गादि- त्याशयेनाह ॥ तथानुभवेति । साक्षादर्थ एव प्रामाण्यसम्भवेऽपि लिङ्गत्वेन स्मृतेः प्रामाण्यकल्पने पृथक् प्रमाणतयाऽभ्युपगतस्य साक्षात्कारस्या- प्यर्थे साक्षात्प्रामाण्यं न स्यात् । संस्कारादिजन्यस्मृत्यादेः संस्कारादाविव कर्मकारकजन्यसाक्षात्कारस्य कर्मकारके घटादौ लिङ्गत्वसम्भवात् । तत- श्च दृष्टहानिरित्याशयेनाह ॥ अन्यथेति । अकारणककार्योत्पत्तिरूपविपक्षबाधकसूचनाय कार्येणेत्युक्तम् । अप्रामाण्ये बाधकाभावनिरासकतया यो- जितमेव वाक्यं प्रामाण्ये साधकाभावनिरासतयाऽपि योजयति ॥ चतुर्थं प्रत्याहेति । ननु स्मृतिः प्रमाणमिति व्यवहारस्यानुभूतित्वात्कथं प्रामा-

ण्यमित्यत आह ॥ **वचनाच्चेति** । तथा च स्मृतिप्रामाण्यानुभवाभावे तत्साध्यस्मृतिप्रामाण्यव्यवहारस्यानुपपत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्प्रामाण्यानुभवसिद्धेस्तादृशानुभूतिरेव तत्र मानमिति भावः । केचित्पूर्वानुभूते किं मानमिति पृष्टो यदा स्मृतिमेव मानत्वेन वदति । तद्वाक्यश्रोतुः कथमनुभूतार्थज्ञानमित्यतोऽस्त्यत्र विशेषः । यः स्मृतिं प्रमाणत्वेन वदति तस्य सा स्मृतिः साक्षादनुभववदेव पूर्वानुभूतार्थनिश्चयरूपा तद्वाक्यश्रोतुश्च लिङ्गत्वेनार्थनिश्चायिकानुभवावच्छेदकत्वेन तदर्थस्याप्यनुभवानुमितिविषयत्वादित्याशय इत्याहुः ।

अ०—मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकम् ॥ अतीतानागतं यद्वद्योगिभिर्दृश्यतेऽञ्जसा ॥ एवं पूर्वानुभूतं च मनसैवावगम्यते ॥ विज्ञातं मनसा पूर्वं मयैतत्कृतमित्यपि ॥ साक्षादनुभवात्सिद्धं कथमेव ह्यपोह्यते ॥ एवं लक्षणके मानत्रये ब्रह्मादि वस्तुषु ॥ प्रमाणं वेद एवैकस्तत्प्रामाण्यं च साधितम् ॥ २-१-२ ॥

सु०—ननु यदि स्मृतिः प्रमा स्यात्तदा तत्करणस्य संस्कारस्यानुप्रमाणत्वं प्रसज्येत । तथा चानुप्रमाणत्रित्वं भज्येत । न हि संस्कारः प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भवति । अनिन्द्रियसन्निकर्षत्वादज्ञातकरणत्वाच्चेति पञ्चममपाकरोति ॥ **मानसमिति** । हि यस्मात्तत्स्मरणं मानसं मनःप्रत्यक्षजं न संस्कारकरणकं ततो नोक्तदोष इति शेषः। असाक्षात्काररूपत्वान्न प्रत्यक्षफलत्वमित्यत उक्तं विज्ञानमिति। साक्षात्कार इत्यर्थः । स्मरणस्य मानसत्वं साक्षात्कारत्वं च कुत इत्यत आह ॥ **तच्चेति** । तदिति मानसत्वम् । चशब्दात्साक्षात्कारत्वं च । यद्वा द्वयमपि तच्छब्देन परामृश्यते । प्रकृतानुसन्धानार्थश्च शब्दः। नन्विन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमादतीतेन च मनसः प्राप्तेरयोगात्कथं स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजत्वमित्यत आह ॥ **अतीतेति** । सन्ति तावद्योगिनोऽणिमादिसिद्धिसम्पन्ना अतीतानागतदर्शिनः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धाः । श्रुत्यादेः सिद्धार्थे प्रामाण्यस्य साधितत्वात् । कर्मविधिसमानयोगक्षेमत्वाच्च योगविधीनाम् । न च तज्ज्ञानमसाक्षात्कारः । श्रुत्यादिना साक्षात्कारत्वप्रतीतेः । तथा हि श्रुतिः । अपश्यमध्ययं मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुरिति । पुराणं च। नारायणप्रसादेनेत्यादि । इतिहासोऽपि। दिव्यं ददामि ते चक्षुरित्यादि । तदिदमुक्तमञ्जसेति। साक्षादित्यर्थः।

वएञ्च यथा योगिनामिन्द्रियेणैवातीतानागतार्थसाक्षात्कारस्तथाऽतीतमपि मनसा स्मर्यत इति को दोषः । नन्विन्द्रियस्यार्थप्राप्तिर्नाम न सयोगः समवायो वेति नियमः । किन्तु प्रत्यासत्तिमात्रम् । अस्ति च तद्योगीन्द्रियाणाम् । तत्तदुपदर्शकयोगजधर्मसहकृतत्वलक्षण-मिति चेत् । एवं तर्हि मनसोऽपि पूर्वानुभवजनितसंस्कारसाचिव्यलक्षणाऽस्त्यतीतार्थेन प्रत्यासत्तिरित्याशयवतोक्तं पूर्वानुभूतं चेति । एतदुक्तं भवति । यदि प्राप्तिः संयोगादिलक्षणा विवक्षिता तदा तदभावोऽनैकान्तिकः । प्रत्यासत्तिमात्रविवक्षायां त्वसिद्धिरिति । दृष्टान्तकथनं तु प्रत्यासत्तिमात्रस्य साक्षात्कारहेतुतां सम्भावयितुम् । कार्यदर्शनवशाच्चेयं कल्पनाऽतो नातिप्रसङ्ग इति दर्शयितुं च । एतेन मानसं चेत्स्मरणं स्यान्न संस्कारजं तदाऽननुभूते (ऽप्यु) व्युत्पद्येतेति परास्तम् । संस्कारस्य सन्निकर्षस्थानीयतयाऽङ्गीकृतत्वात् । यत्स्मृतेर्मानसत्वं साक्षिसिद्धमित्युक्तं तदभिनयेन दर्शयति ॥ विज्ञातमिति । एतन्मया पूर्वं कृतमित्येतन्मया मनसा विज्ञातं स्मृत-मपीति स्मरणस्य मानसत्वं साक्षादनुभवात्साक्ष्यनुभवेन सिद्धमिति । यदुक्तं परैः पूर्वानुभवावच्छिन्नार्थगोचरा स्मृतिस्तद्याथार्थ्यादि-कमनुविदधाना न स्वयं यथार्थेति । तदसत् । अनुभववच्छुद्धार्थविषयत्वस्यापि साक्षिसिद्धत्वादिति दर्शयितुं मयैतत्कृतमित्यपीत्युक्तम् । ननु मनसोऽप्रत्यक्षत्वात्कथं स्मरणस्य मानसता साक्षिप्रत्यक्षगम्येति चेन्न । तस्य साक्षिवेद्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । तथाऽपि कार्य-कारणभावो न प्रत्यप्यक्ष इति चेदन्वयव्यतिरेकसाचिवस्य साक्षिणस्तत्र प्रामाण्याभ्युपगमात् । ज्ञानं नित्यानुमेयमिति चेन्न । ज्ञातताया निराकरिष्यमाणत्वात् । स्वप्रकाशमिति चेन्न । अनात्मत्वात् । घटवत् । मानसवेद्यता तु निरासिष्यत इत्याशयवानाह ॥ कथमेवेति । याथार्थ्यमेवेत्यादिनोक्तस्य प्रकृतोपयोगमाह ॥ एवमिति । यस्मान्मानत्रयमेवं लक्षणकं तस्माद्ब्रह्मादिवस्तुषु वेद एव प्रमाणं न युक्त्या-देस्तत्रावकाशः । इन्द्रियं हि रूपादिमत्येव द्रव्ये प्रवर्तते । न च ब्रह्मादिकं तथा । अनुमानं च व्याप्तिसापेक्षम् । न च वेदानिरपेक्षस्य तस्य ब्रह्मादौ सञ्चारोऽस्ति । उपाधिप्रतिपक्षयोस्तु सर्वत्र सम्भवेन व्याप्त्यनिश्चयात् । वेदानुसरणे तु साध्याव्यापकत्वबाधितविषय-त्वयोरावश्यकत्वात् । पौरुषेयागमस्तु परतन्त्र एवेति । ततः किमित्यत आह ॥ तत्प्रामाण्यं चेति । य (त) स्माद्वेदाविषये न

युक्तेरवकाशस्ततो विरोधोऽपि स एवोक्त इत्युपपन्नम् । तथा च वेदस्य प्रमाणविरोधाभावात्तत्प्रामाण्यं च साधितम् । यदुक्तं प्राक् तस्माद्वेदप्रामाण्यमिष्यत इति तत्सिद्धमित्यर्थः ॥ २-१-२ ॥ छ ॥

टि०—ननु स्मृतिकरणस्यानुप्रमाणत्वमिष्टमेवेति मनसोऽतीतेन संस्काररूपसन्निकर्षव्युत्पादनार्थं तादिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चासन्निकृष्टत्वहेतोरसिद्धिप्रतिपादनार्थं तादिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च मनो नातीतार्थग्राहि तदसन्निकृष्टत्वादिति पूर्वपक्ष्यभिमतानुमानस्याभासत्वासिद्धिस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । योगीन्द्रिये व्यभिचारेणैव तत्सिद्ध्या तदर्थसिद्धिप्रतिपादनानपेक्षणात् । न चाप्राप्तिप्रतिपादनेन योगीन्द्रिये परेण व्यभिचारस्य परिहृतत्वान्न तेन तदाभासत्वसिद्धिरित्यर्थवदसिद्धिप्रतिपादनमिति वाच्यम् । योगीन्द्रियाणामतीतादिना संयोगादेरेवासम्भवेनार्थप्राप्तिप्रतिपादनस्य परेण कर्तुमशक्यत्वादित्यतोऽतिप्रसङ्गभञ्जकं नियामकं प्रत्यासत्तिपदाभिधेयं सन्निकर्ष इत्युच्यते । संयोगसमवाययोरपि सन्निकर्षत्वेन विवक्षायामेतदेव निमित्तमिति तादृशनियामकसद्भावेन योगीन्द्रियाणामप्यर्थे न च मनसस्सन्निकर्षसम्भवात् युक्तैव व्यभिचारपरिहारशङ्केत्याशयेन तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारेण परानुमानस्याभासत्वसिद्धिरसिद्ध्या तु भविष्यतीत्याशयेनासिद्ध्यभिप्रायकतया पूर्वानुभूतपदं योजयति ॥ **एवं तर्हीति** । संयोगादिविवक्षायामसिद्धेः प्रत्यासत्तिमात्रविवक्षायां व्यभिचारस्य चाप्रसङ्गात् । मूले सूचितं दूषणद्वयं नाव्यवस्थितं किन्तु व्यवस्थितमेवेत्यभिप्रेत्य व्यवस्थिततया दूषणद्वयं योजयितुमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । तर्हि प्रत्यासत्तिमात्रविवक्षयाऽसिद्धिव्युत्पादनमात्रेणापि परानुमानस्याभासत्वसिद्धेरतीतानागतं यद्योगिभिर्दृश्यत इति किमर्थं दृष्टान्ताभिधानमित्यत आह ॥ **दृष्टान्तकथनं त्विति** । दर्शयितुं चेति दृष्टान्तकथनमिति सम्बन्धः । एतेनेति परामृष्टमेव दर्शयति ॥ **संस्कारस्येति** । अभिनयेनाकारप्रदर्शनेन विज्ञातमित्यनूद्य स्मृतामिति व्याख्यानम् । न केवलं मया पूर्वं कृतं किन्नाम पूर्वं कृतमिति स्मृतमपीत्यपेरर्थः । साक्ष्याकारप्रदर्शनावसरे इदं मया पूर्वं कृतमिति स्मृत्याकारप्रदर्शनमनर्थकमित्यतस्तत्सार्थक्यं वक्तुमाह ॥ **यदुक्तमिति** ॥ **अनुभववदिति** । यथा हि घटात्पटानुभवस्यानुभवानवच्छिन्नार्थगोचरतायाः साक्षिसिद्धत्वान्नानुभवावच्छिन्नार्थगोचरतेति तत एव याथार्थ्यमेवं स्मृतेरप्यनवच्छिन्नार्थगोचर-

तायाः साक्षिसिद्धत्वान्नानुभवावच्छिन्नार्थगोचरतेति स्वत एव याथार्थ्यमन्यथाऽनुभवस्यापि तन्न स्यादिति प्रतिबन्दीसूचनायानुभववदिति दृष्टान्तोपादानमिति ध्येयम् ॥ **मनसोऽप्रत्यक्षत्वादिति** । अरूपिद्रव्यत्वेन चक्षुरादिना तदवगमासम्भवाच्चक्षुराद्यव्यापारेऽप्युपलब्धेश्च न तस्य प्रत्यक्षत्वमिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । साङ्ख्यपरीक्षायां मनो म इति भेदतो मनसोऽपि गृहीत्वाऽनुव्याख्याव्याख्यावसर इति शेषः ॥ तत्पक्ष इति । अन्यथासिद्धानियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वस्यानन्यथासिद्धानियतपश्चाद्भाविरूपकार्यत्वस्य तद्घटितकार्यकारणभावस्याप्यतीन्द्रियत्वान्न प्रत्यक्षत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ **सचिवस्येति** । सहकारिसामर्थ्येन करणानां शक्त्यन्तराविर्भावात्कार्यकारणभावग्राहकत्वं साक्षिणो युक्तमिति भावः ॥ **भट्टमतमाश्रित्य शङ्कतेति** । न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदित्यादिना स्वमाधिकरण इति शेषः । तथा च ज्ञाततायाः अप्रामाणिकत्वेन तया तदसिद्धेर्लिङ्गान्तरस्य चाभावात्तदसिद्धिरेव स्यादिति न तस्य नित्यानुमेयत्वमिति भावः। प्राभाकरमतमाशङ्कते ॥ **स्वेति**॥ अनात्मत्वादिति । जडत्वादित्यर्थः । नन्वप्रयोजकत्वमात्मवदनात्मनोऽपि तत्सम्भवात् । अन्यथाऽऽत्मत्वादेव न तस्य स्वप्रकाशत्वमित्यपि स्यादिति चेन्न । स्वप्रकाशत्वं हि स्वकर्मकप्रकाशरूपत्वं वाच्यं प्रकारान्तरासम्भवात् । न चैतदनात्मनोऽनित्यज्ञानस्य सम्भवति । स्वप्रकाशत्ववादिना प्राभाकरेण ज्ञानांशे लौकिकसाक्षात्कारत्वाङ्गीकारेण जन्यलौकिकसाक्षात्कारस्य विषयजन्यत्वनियमेन स्वस्यैव स्वविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वे स्वस्यैव स्वात्मानं प्रत्यन्तर्भावितपूर्वापरभावरूपजन्यजनकभावापत्त्या व्याघातापत्तेरेव विपक्षे बाधकत्वात् । अत एव सर्वगतत्वाधिकरणे स्वकर्मकप्रकाशत्वं स्वप्रकाशत्वमिति लक्षणस्य प्राभाकरपक्षे क्रिया हि कर्मकारजन्येष्यत इत्यादिनैवमेव दूषणमभिहितं पुरस्तात् । न्यायामृते चात्मरूपज्ञानस्येश्वरज्ञानवन्नित्यत्वेन जन्यसाक्षात्कारत्वाभावेन स्वपक्ष एतद्दूषणपरिहारोऽभिहित इति द्रष्टव्यम् । ननु च यत्प्रमेयं तदभिधेयमिति व्याप्तिज्ञानस्याभिधेयत्वरूपेण स्वविषयत्वादनात्मत्वहेतुस्तत्र व्यभिचरितः । यदि च ज्ञानत्वेन रूपेण स्वस्य विषयत्वं विवक्षितं तदा वृत्तिज्ञानमनित्यमिति व्याप्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव स्वविषयतया तत्र व्यभिचारः । यदि चैतज्ज्ञानत्वेन स्वविषयत्वं विवक्ष्यते तदाऽप्येतत्कालीनशाब्दज्ञानवांस्त्वमिति शाब्दज्ञानस्यैतज्ज्ञानत्वेनापि तद्विषयत्वात्तद्व्यभिचार एव । किञ्च वृत्तिर्न ज्ञानमनात्मत्वाद्घटवदित्याभाससाम्यं ज्ञानं स्वप्रकाशं ज्ञानत्वात्सम्मतवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । तत्क-

थमनात्मत्वेनास्वप्रकाशत्वानुमानमिति चेत् । अत्र ब्रूमः । येनाकारेण स्वस्य प्रकाशत्वं तेनाकारेण विषयत्वस्य विवक्षितत्वे तदभावस्यैव साध्यतया व्यभिचाराप्रसक्तेः । तथा हि । यत्प्रमेयं तदभिधेयमिति व्याप्तिज्ञानस्वेन प्रकाशत्वात् । न च तेनाकारेण विषयत्वं किन्त्वभिधेयत्वेनेति तादृशस्वप्रकाशत्वाभावस्तत्राप्यविकलः। प्रवृत्तिज्ञानमनित्यमिति व्याप्तिज्ञानस्यापि ज्ञानत्वेन विषयतायामपि व्याप्तिज्ञानत्वेनाविषयत्वात् । एतत्कालीनेत्यादिशाब्दज्ञानस्यापि शाब्दज्ञानविषयत्वेन तस्यापि ज्ञानत्वेन विषयतायामपि व्याप्तिज्ञानत्वेनाविषयत्वात् । एतत्कालीनेत्यादिशाब्दज्ञानस्यापि शाब्दज्ञानाविषयकत्वेन प्रकाशत्वात्तेन रूपेण च न विषयत्वं किन्तु शाब्दज्ञानत्वेनैवेति न क्वापि व्यभिचारः । यच्च वृत्तिर्न ज्ञानमित्युक्तं तत्र यदि ज्ञानत्वं नाम प्रकाशरूपत्वं तर्हि तदभावसाधने बाधो यद्यतिरिक्तं किञ्चित्तदा तदभावसाधने सिद्धसाधनमात्मत्वस्योपाधित्वात् । नान्यदोषोऽपीति दिक् । तद्यस्तु तार्किकरीत्या ज्ञानस्य मानसत्वमित्यत आह ॥ **मानसेति** ॥ **निरसिष्यत इति** । मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरं ज्ञानमिति भक्तिपादीयानुव्याख्यानेन तावत्पूर्वभाविनो ज्ञानस्य ज्ञानं विषयस्तथा सति ज्ञास्यामीत्येव स्यान्न तु जानामीति । नाप्यागामिनस्तथात्वे ह्यज्ञासिषमित्येव स्यात् । न च सहाविनाभावि ज्ञानान्तरमस्ति । अतो न ज्ञानं प्रत्यक्षवेद्यमिति मीमांसामुखेन मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनमित्यादिना ज्ञानपादे ज्ञानस्य मनोवृत्तिरूपमानसप्रत्यक्षविषयत्वे घटादाविव कस्यचित्कदाचित्तत्र संशयः स्यात्। न हीदं ज्ञानं न वेति संशयोऽस्ति । अतो ज्ञानं न मानसवेद्यमिति मानसवेद्यता निरासिष्यत इत्यर्थः ॥**रूपादिमत्त्वेनेति** । प्राकृतभौतिकरूपादिमत्वेनेत्यर्थः। ब्रह्मादिकं च न प्राकृतभौतिकरूपादिमदिति न तत्रेन्द्रियप्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः ॥**व्याप्तिसापेक्षमिति** । उपलक्षणं चैतत् । धर्म्यादिसापेक्षमित्यपि द्रष्टव्यम् । धर्म्यादिसापेक्षत्वं च तत्प्रमितिसापेक्षत्वमेव । तथा च धर्म्यादिभूतस्य ब्रह्मादेर्वेदादृतेऽसिद्ध्या वेदानपेक्षायामाश्रयासिद्ध्यादिप्रसङ्गात् । तदपेक्षायां च विरोधिनो धर्म्यादिग्राहकविरोधान्न वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यावकाश इति भावः । नन्वनुमानस्य ब्रह्मादावसञ्चारे मीमांसारम्भानुपपत्तिर्मीमांसाया युक्त्यनुसन्धानात्मकत्वादित्यतो न वयं सर्वथाऽनुमानस्य ब्रह्मादौ सञ्चाराभावं ब्रूमः । किन्नाम तदपेक्षस्यैव तत्सापेक्षस्य तु सञ्चारोऽभिमत एवेति न मीमांसारम्भानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ **न च वेदानिरपेक्षस्येति** । तदनपेक्षस्य ब्रह्मादावसञ्चारे निमित्तमाह ॥ **उपाधीति** । तर्हि वेदसापेक्षस्या-

पि कथं तत्र सञ्चारः । उपाधिप्रतिरोधयोः सर्वत्रसम्भवेन व्याप्त्यनिश्चयादिति युक्तेः साम्यादित्यत आह ॥ **वेदानुसरणे त्विति** । आगमबलेन साधनस्य साध्यव्याप्यत्वे गृहीते साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वेन पक्ष एव साध्याव्यापकस्य वेदानुगृहीतत्वेनानुमानस्य प्राबल्यात्तद्विरुद्धानुमानस्य च वेदानुगृहीतानुमानेन बाधितविषयत्वप्राप्त्याऽसमानबलत्वस्य प्राप्त्योपाधिप्रतिपक्षनिराकरणं सुलभमिति भावः ॥ **परतन्त्र इति** । अप्रामाण्यशङ्कानिरासाय मूलभूतप्रमाणसापेक्ष एवेत्यर्थः ॥ **ततः किमितीति** । वैदिकेऽर्थे युक्तेरनवकाशत्वसिद्धौ किं सिद्धमित्यर्थः । वैदिकेऽर्थे युक्त्यनवकाशसिद्धेर्वेदप्रामाण्यसिद्धिर्न प्रयोजनं तत्कथमयमुपसंहार इत्यतोऽयं परमसाध्योपसंहारोऽवान्तरसाध्यसाधनभावस्तूक्तरीत्याऽनुसन्धेय इति भावेन तद्दर्शनपूर्वकमुपसंहारवाक्यं व्याचष्टे ॥ **यस्मादित्यादिना** ॥ २–१–२ ॥ छ ॥

अ०—॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ ॥ **तथाऽपि मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिवाचकः ॥ दृष्टव्याप्तिविरुद्धत्वात्तत्र मानं कथं भवेत् ॥**

सु०—॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ ॥ युक्त्यन्तरविरोधं वेदस्य परिहर्तुमिदमारभ्यते । स्यादेतत् । युक्तिविरोधाः किं प्रत्येकं परिहरणीयाः । उतोपलक्षणया । नाद्यः । निरसनीययुक्त्याभासानन्त्येन शास्त्रापर्यवसानप्रसङ्गात् । सूत्रत्वव्याघाताच्च । द्वितीये त्वनारम्भ एवास्याधिकरणस्य । निरन्तरातीताधिकरणेनैवोपलक्षणया सकलयुक्तिविरोधानां परिहृतत्वादिति । मैवम् । अभ्यधिकाशङ्कासद्भावेन तदुपपत्तेरित्याशयवान्पूर्वपक्षं तावदाह ॥ **तथाऽपीति** । यद्यपि फलव्यभिचारादिविरोधो वेदस्य परिहृतस्तथाऽपीत्यर्थः । मृज्जलादीनामित्यादिपदेन तेजःप्रभृतीनां ग्रहणम् । बुद्धिर्ज्ञानं वाग्वक्तृत्वम् । आदिग्रहणेन श्रोतृत्वादिकम् । वेद इत्यनुवर्तते । दृष्टा प्रमिता व्याप्तिर्यस्या युक्तेः सा तथोक्ता । व्याप्तिग्रहणं पक्षधर्मताया अप्युपलक्षणम् । क्वचित्तन्नियमानभ्युपगमात्स्वशब्देनासङ्कीर्तनम् । तया विरुद्धत्वात्तत्र मृज्जलादीनां बुद्धिवागादौ । कथमित्याक्षेपे । प्रतिपाद्यान्तरं तु नास्त्यप्रतीतेरिति शेषः । एतदुक्तं भवति । मृदब्रवीदापोऽब्रुवन् तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त शृणोत ग्रावाणो विदुषोऽनुमाणा

अहं श्रेयसि व्यूदिरे आपो वा अकामयन्तेत्यादिर्वेदस्तावन्न प्रमाणम् । युक्तिविरुद्धार्थाभिधायित्वात् । नीलं नभ इतिवत् । मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिमत्त्वं खल्वस्यार्थः । स च विमता मृन्न वक्त्री मृत्त्वात्सम्प्रतिपन्नमृद्वदित्यादियुक्तिविरुद्धः । तथा च वेदवाक्यान्तरेऽप्यप्रामाण्यमनुमास्यते । ननु न विलक्षणत्वादित्यनेनैव न्यायेनायमपि विरोधः परिहरणीयः । मैवम् । तन्न्यायसञ्चाराविषयत्वात् । तत्र हि यथोक्तानुष्ठानेऽपि फलव्यभिचारश्चेद्धेतुस्तदापाततस्तावत्सन्दिग्धविशेषणासिद्धः । कर्त्रादिवैगुण्यस्यापि सम्भवात् । नित्यत्वेन वेदप्रामाण्यस्थितौ तु विशेषणासिद्धिनिश्चय एव । फलव्यभिचारमात्रस्य हेतुत्वे त्वनैकान्तिकत्वमित्येवं व्याप्तिपक्षधर्मताविरहव्युत्पादनेन युक्तिविरोधः परिहृतः । न चास्या युक्तेर्व्याप्त्याद्यङ्गवैकल्यं शक्यव्युत्पादनम् । व्याप्त्यादेः प्रमाणदृष्टत्वात् । न खलु मृत्त्वादिकमवक्तृत्वादिना न सम्बद्धम् । प्रसिद्धमृदादौ तथोपलम्भात् । न च तत्रापि बुद्ध्यादिसद्भावः कदाऽपि तत्कार्यस्यादर्शनात् । नापि सम्बद्धमपि व्यभिचीर्णम् । व्यभिचारानुपलम्भात् । न चानुपलभ्यमानव्यभिचारमपि सोपाधिकमुपाधेरनिरूपणात् । बुद्ध्यादिमत्त्वे च मृदादीनां शरीरेन्द्रियवत्ताऽपि स्यात् । अकरणकक्रियादर्शनात् । न च तद्युक्तमिन्द्रियादीनामपि वक्तृत्वादिदर्शनात् । ततोऽनुकूलतर्कसनाथेनोपाधिव्यभिचारानुपलम्भसहकृतेन सहभावग्राहकेण प्रमाणेन सिद्धा मृत्त्वादीनामवक्तृत्वादिना व्याप्तिः । न च मृदादिषु मृत्त्वादिकं नास्तीति युक्तम् । व्याघातात् । मृदब्रवीदित्यादिप्रयोगायोगाच्च ततः पक्षधर्मताऽपि सिद्धैवेति । ननु च नित्यतया वेदस्य प्रामाण्ये व्यवस्थिते तद्विरुद्धाया युक्तेरेवाप्रामाण्यमुचितमिति । मैवम् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेताया युक्तेरपि निरवकाशत्वात् । ततश्च सत्प्रतिपक्षतया निश्चायकत्वाभावेनाप्रामाण्यं वेदस्य । ननु प्रसिद्धमृदादिपक्षीकारे सिद्धसाधनता । पक्षसपक्षभेदाभावश्च । सपक्षान्तरस्वीकारे तत्र मृत्त्वाद्यभावः । जडत्वस्य हेतूकरणे त्वसिद्धिः स्यात् । तस्मादादिकालीनं मृदादिकं पक्षयितव्यम् । न च तत्प्रत्यक्षादिसिद्धमिति वेद एवोपजीव्यः । तथा च धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधादप्रामाण्यं युक्तेरिति चेन्न । व्याप्त्यादिमत्यास्तदसम्भवात् । आदिकालीनमृदादिस्वरूपपरवाक्यान्तरेण परिदृश्यमानकार्यलिङ्गेन वा धर्मिग्रहोपपत्तेः । एतेन वैदिकेऽर्थे युक्तेरवकाशाभावान्न तद्विरो-

धकत्वमित्यपास्तम् । तदेवं मृदब्रवीदित्यादिवेदवाक्यानां युक्तिविरुद्धत्वेनाप्रामाण्ये वेदत्वाद्यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यानामप्यप्रामाण्यान्न वेदसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसिद्धिरिति ।

टि०—॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ ॥ ननु तथाऽपीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतदभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनपरमिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाधिकरणारम्भसमर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । प्रागपरिहृतयुक्तिविरोधपरिहारकतयाऽगतार्थत्वेनाधिकरणारम्भस्य सुस्थिततया तदारम्भसमर्थनस्याभ्यधिकाशङ्कानिरपेक्षत्वादित्यतो गतार्थशङ्कामुत्थाप्याधिकाशङ्काप्रदर्शनतया भाष्यं योजयितुं तस्या विषयोपस्थितिसापेक्षत्वात्तदर्थं विषयं तावदाह ॥ **युक्त्यन्तरेति** । विषयमुक्त्वा गतार्थताशङ्कामाह ॥ **स्यादेतदिति** । प्रत्येकं युक्तिविरोधानां परिहरणीयत्वात्कथं गतार्थतेत्यतोऽस्मिन्पक्षे गतार्थताशङ्काऽनुदयेऽप्यस्य पक्षस्य सिद्धान्त्यनभिमतत्वात्तदभिमते चोपलक्षणया युक्तिविरोधानां परिहरणीयत्वे तच्छङ्कोदयान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कुतोऽस्य पक्षस्य सिद्धान्त्यनभिमतत्वमित्यतः सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तस्यानभिमतत्वमुपपाद्य द्वितीयपक्षे गतार्थताशङ्कामुत्थापयति ॥ **युक्तिविरोधा इति** ॥ **सूत्रत्वव्याघाताच्चेति** । सूत्राणां विश्वतोमुखत्वानुरोधेन विषयविशेषमुपलक्षणतयोपादाय समानविषये न्यायसञ्चारकत्वनियमात्प्रत्येकं युक्तिविरोधपरिहारकत्वे च समानविषये न्यायसञ्चारकत्वाभावप्राप्त्या सूत्रत्वव्याघातादित्यर्थः ॥ **अभ्यधिकाशङ्केति** । पूर्वोक्तन्यायविषयत्वाच्छादिका शङ्काऽभ्यधिकाशङ्केत्यर्थः ॥ **तदुपपत्तेरिति** । अधिकाशङ्कया तन्न्यायविषयत्वाभावे परेण शङ्कितेऽधिकाशङ्कानिराकरणेन पुनस्तन्न्यायविषयत्वप्रदर्शनार्थत्वादधिकरणान्तरारम्भस्य न तदनुदयप्रसङ्ग इति भावः । मूले तथाऽपीत्युक्तस्य लब्धमर्थं दर्शयति ॥ **यद्यपीति** ॥ **तेजःप्रभृतीनामिति** । प्रभृतिग्रहणं ग्रावादिपरिग्रहार्थम् । श्रोतृत्वादिकमित्यादिपदेन कामकलहादिपरिग्रहः ॥ **अनुवर्तत इति** । प्रमाणं वेद एवैक इति पूर्ववाक्यादिति शेषः । ननु दृष्टव्याप्तिविरोधपरिहारकत्वेन युक्तिविरोधपरिहारकत्वाभावादस्याधिकरणस्य न पादेऽन्तर्भावः स्यादित्यतो बहुव्रीह्याश्रयणेन दृष्टव्याप्तिपदस्य युक्तिपरत्वान्नानुपपत्तिरितिभावेन बहुव्रीहिसमासमाह ॥ **दृष्टेत्यादिना** । दर्शनस्य भ्रमत्वे दृष्टव्याप्तित्वेन विरोधकयुक्तेः प्रामाण्यसमर्पणायोगाद्दर्शनपदं प्रमाणपरत्वमभिप्रेत्य तद्व्याख्याति ॥ **प्रमितेति** । ननु च प्रमितव्याप्ति-

कत्वमात्रस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गाद्विरोधयुक्तेस्तत्समर्पणाय प्रमितव्याप्तिकस्यैव प्रमितपक्षधर्मताकत्वस्यापि भाष्यकृताऽवश्यं वक्तव्यत्वात्तदनुक्तिर्दोष इत्यतोऽत्र व्याप्तिग्रहणस्य पक्षधर्मत्वोपलक्षणत्वेन दृष्टव्याप्तिपदेनैव प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताकत्वस्य सिद्धत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **व्याप्तिग्रहणमिति** । तथाऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुभयोरपि तत्प्रामाण्यौपयिकत्वाविशेषाद्व्याप्तेः स्ववाचकशब्देन पक्षधर्मतायाश्च लक्षकशब्देन सङ्कीर्तनमयुक्तमेवेत्यतोऽत्रोभयोरपि स्वशब्देन सङ्कीर्तनेऽनुमितिमात्रे उभयनियमप्रतीतिप्रसङ्गात्तन्निरासार्थत्वेन तस्य युक्तत्वादिति भावेनाह ॥ **क्वचिदिति** । क्वचिदित्यतःपरं व्यभिचारेणेति शेषः ॥ **तयेति** । प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताकयुक्त्येत्यर्थः ॥ **तत्र मृज्जलादीनां बुद्धिवागादाविति** । तत्रेत्यनेन मृदादिपरामर्शे तस्य युक्त्यविरुद्धत्वेन युक्तिविरुद्धार्थाभिधायकत्वहेतोरपक्षधर्मत्वप्रसङ्गात्तत्रेत्यनेन बुद्ध्या विवेकेन बुद्धिवागादेरेव परामर्श इति भावः ॥ **आक्षेप इति** । प्रतिवचनाभावेन प्रश्नार्थत्वानुपपत्तेरिति भावः । तर्ह्यविरुद्धमर्थान्तरमादाय वाक्यप्रामाण्योपपत्तेः कथं तदप्रामाण्येन पूर्वपक्ष इत्यतो यत्र विरुद्धार्थादर्थान्तरसद्भावस्तत्र विरुद्धार्थपरित्यागेनाविरुद्धार्थप्रामाण्यसम्भवेऽपीह तत्साधकाभावादर्थान्तरस्यैवासत्त्वेन तत्र प्रामाण्ययोगाद्युक्तः सर्वथाऽप्रामाण्येन पूर्वपक्ष इत्यभिप्रेत्यापेक्षितं पूरयति ॥ **प्रतिपाद्यान्तरं त्विति** । अत्र मूले मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिवाचकवेदस्वरूपस्य विशिष्याप्रदर्शनम् । वेदार्थस्य युक्तिविरुद्धत्वेन वेदाप्रामाण्यसाधने वैयधिकरण्यप्रसङ्गश्च विरोधिन्या युक्तेर्विशिष्यानुपन्यासः । तावता जगत्कारणत्वाभिधायकस्य यतो वेत्यादेर्युक्तिविरुद्धार्थानभिधायकत्वेनाप्रामाण्याप्राप्त्या जगत्कारणत्वाक्षेपानुपपत्तिश्च । युक्तिविरुद्धत्वेनैव वेदाप्रामाण्यसाधनसम्भवान्मूले प्रमितव्याप्तिकत्वाभिधानवैयर्थ्यं चेति न मूलोक्तं द्वेधाऽप्रामाण्यसाधनं सम्भवतीत्यतस्तादृशवेदस्वरूपोपदर्शनेन साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्योपदर्शनेन विरोधियुक्तिस्वरूपोपदर्शनेन च मूलोक्तं वेदाप्रामाण्यसाधनं तावदुपपादयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । अग्रे यतो वेत्यादिवाक्यस्याप्यप्रामाण्यप्रतिपादनात्तावच्छब्दः । कोऽसौ वेदार्थो यस्य युक्तिविरुद्धत्वमुच्यत इत्यत आह ॥ **मृज्जलादीनामिति** । जगत्कारणत्वाक्षेपानुपपत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** । मृदब्रवीदित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यसिद्धावित्यर्थः । वेदवाक्यान्तरेऽपि जगत्कारणत्वाभिधायकयतो वेत्यादिवेदवाक्यान्तरेऽपि । अनुमास्यते वेदत्वेनेति

शेषः । पूर्वन्यायाविषयत्वोपदर्शकत्वाद्गतार्थताशङ्कानिरासार्थत्वेन प्रमितव्यासिकत्वाद्युपन्यासस्यार्थवत्त्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्याशयवांस्तथा योजयितुं गतार्थताशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । सूत्राणां विश्वतोमुखत्वात्समानविषये न्यायसञ्चारकत्वेन विशेषमात्रनिष्ठत्वाभावादिति भावः । कथं प्रमितव्यासिकत्वाद्यभिधानेन गतार्थशङ्कानिरास इत्यतस्तेन तन्न्यायसञ्चाराविषयत्वसिद्धेरित्याह ॥**मैवमिति** । कस्तदधिकरणन्यायः कथं चास्य तत्सञ्चाराविषयत्वमित्यतस्तन्न्यायं तावदुपदर्शयति ॥ **तत्र हीति** ॥ **आपातत इति** । वेदप्रामाण्यानिश्चयदशायामित्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । यथोक्तानुष्ठानेऽपीत्येतद्विशेषणेत्यर्थः । तामेवोपपादयति ॥ **कर्त्रादीति** । ननु फलव्यभिचरितत्वादित्येव हेतुर्न तु यथोक्तानुष्ठानेऽपीति विशेषणविशिष्टस्तत्कथं सन्दिग्धविशेषणासिद्ध्यादीत्यतस्तस्य विशेषणतायामुक्तो दोषोऽविशेषणत्वे तु दोषान्तरं भविष्यतीत्याह ॥ **फलव्यभिचारमात्रस्येति** ॥ **अनैकान्तिकत्वमिति** । भोजनं तृप्तिसाधनमित्याप्तवाक्य इति शेषः । इदानीं तन्न्यायविषयत्वमस्योपपादयति ॥ **न चेति** ॥ **व्याप्त्यादीति** । आदिपदेन पक्षधर्मतापरिग्रहः । कथमेतदनुमानाङ्गभूतव्याप्त्यादेः प्रमाणदृष्टत्वमित्यतो व्याप्तेस्तावदुपपादयितुं मृत्त्वादेरवक्तृत्वादिव्याप्तेरेवासत्त्वात्कथं तस्याप्राप्यदृष्टत्वमिति वदन्तं प्रति किमत्र साधनस्य साध्येन सहभावस्यैवाभावाद्व्याप्त्यभावोऽभिमतः किंवा व्यभिचारादिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **नेति** ॥ **तथेति** । सहभाववत्त्वेत्यर्थः । सहभावोपलब्धावप्यसहभावे च धूमादावपि तत्प्रसक्तेरिति भावः ॥ **तत्रापीति** । प्रसिद्धमृदादावपीत्यर्थः । द्वितीयं प्रतिषेधति ॥**नापीति** । किमत्रपक्षादन्यत्र स्पष्टदृष्टो व्यभिचारो व्याप्त्यभावोपपादकतयाऽभिमतः किंवोन्नीतः पक्षीयव्यभिचार इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनुपलब्ध्या दूषयति ॥**व्यभिचारेति**। उन्नीतः पक्षीयो व्यभिचार इति पक्षेऽपि किमुपाधिनोन्नीतत्वमभिमतं प्रयोजकत्वशङ्कयेति विकल्पद्वयं मनसि निधायोपाध्यभावान्नाद्य इत्याह ॥**न चेति** । कुतोऽत्रोपाध्यभाव इत्यत ऐन्द्रियकस्यानुपलम्भबाधितत्वादतीन्द्रियत्वे च प्रमाणान्तरवेद्यत्वप्रसङ्गात्सर्वथाऽप्रामाणिकस्य च शङ्कितुमप्यशक्यत्वान्नात्रोपाधिरस्तीत्युपाध्यभावनिश्चयो युज्यत इत्याशयेनाह॥**उपाधेरिति** । अस्तु तर्ह्यप्रयोजकत्वशङ्कया पक्षे व्यभिचारोन्नयनमिति द्वितीय इत्यतोऽत्रानुकूलतर्कसद्भावेनाप्रयोजकत्वशङ्कानुदयान्न तस्य व्यभिचारोन्नायकत्वं सम्भवतीत्याशयेनानुकूलतर्कमाह ॥**बुद्ध्यादिमत्त्वे चेति** । पक्षीकृतमृदादेरिति शेषः । शरीरेन्द्रियादिरहितत्वेऽपि बुद्ध्यादिमत्त्वोपपत्तेरप्रयोजकमेतदित्यतोऽकरणक-

क्रियोत्पत्तिप्रसङ्गस्यैव विपक्षे बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ **अकरणकेति** । इष्टापादनत्वं परिहरति ॥ **न चेति** ॥ **इन्द्रियादीनामिति** । कदाऽपि तत्कार्यस्यादर्शनादिन्द्रियादेर्वक्तृत्वादिवदप्रामाणिकत्वान्न तदापादनस्येष्टापादनत्वमिति भावः । नन्वस्तु मृत्त्वादेरवक्तृत्वादिना व्याप्तिः । तस्यास्तु केन प्रमाणेन सिद्धिरित्यतः सहभावग्राहकप्रत्यक्षादेवेति वदंस्तर्हि सहभावग्राहकप्रत्यक्षस्य वन्ध्यादावपि भावात्तेन वन्ध्यादेरपि धूमादिना व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्ग इत्यतः सहकार्यन्तरविशिष्टसहभावग्राहकप्रत्यक्षस्यैव व्याप्तिसाधकत्वाङ्गीकारेण केवलस्य तस्य तदसाधकत्वात्तद्भावाभावाभ्यां विशेषान्नातिप्रसङ्ग इत्याशयवान्व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षस्य सहकार्यन्तराणि दर्शयन्व्याप्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्ववर्णनमुपसंहरति ॥ **ततोनुकूलतर्कसनाथेनेत्यादिना** । अत्रानुकूलतर्कोपाध्यभावनिश्चययोर्व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षसहकारित्वमित्यभिप्रायेण तदुभयोपादानमिति नाभिप्रायः । तर्कं विनाऽपि भूयोदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतप्रत्यक्षमात्रेण व्याप्तिग्रहेण तयोर्व्यभिचरितत्वात् । तर्कस्य व्याप्तिग्राहकज्ञानसापेक्षत्वेनोपाध्यभावनिश्चयस्य च व्याप्तिज्ञानसापेक्षतर्कसापेक्षत्वेनानुकूलतर्कोपाध्यभावनिश्चययोस्तत्सहकारितायामनवस्थापत्तेश्च । किं तर्हि यत्राप्रयोजकत्वशङ्का सोपाधिकत्वशङ्का वा तत्रानुकूलतर्क उपाध्यभावनिश्चयश्चापेक्षित इत्यभिप्रेत्यैव तदुभयोपादानम् । एवमेव व्याप्तिग्राहिणः प्रत्यक्षस्य भूयोदर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यभावनिश्चयाः सहकारिण इति पद्धतावुपाध्यभावनिश्चयोक्तेरप्युक्त एवाभिप्रायो बोध्यः । अत एव पद्धतावेव तर्कस्य क्वाचित्कत्वोक्तिरित्यवधेयम् । व्याप्त्यादेरित्यादिशब्दोक्तपक्षधर्मताया अपि प्रमितत्वमुपपादयति ॥ **न चेति व्याघातादिति** । मृदादिष्वित्युक्त्या तत्र मृदादित्वसत्त्वलाभेन तन्निषेधस्य तद्व्याहतत्वादिति भावः ॥ **प्रयोगेति** । मृत्त्वादिविशिष्टस्यैव मृदादिपदार्थतया मृदादिपदात्तस्यैव प्राप्तेरिति भावः । इतीत्यस्येत्येतदुक्तं भवतीति व्यवहितेन सम्बन्धः।पूर्वं न्यायसञ्चारविषयत्वप्रदर्शनेन गतार्थताशङ्कानिरासार्थं दृष्टव्याप्तीति व्याप्त्यादेः प्रमितत्ववर्णनमित्युक्तम् । इदानीं तु युक्तेर्निरवकाशत्वोपपादनद्वारा वेदसमानबलत्वोपदर्शनार्थं तादित्यभिप्रेत्य किं तत्प्रदर्शनेनापीत्यतो युक्तेर्वेदाबाध्यत्वासिद्धिस्तत्प्रयोजनमित्याशयवांस्तद्बाध्यत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । युक्तिविरोधेन वेदस्यैवाप्रामाण्यं किन्न स्यादित्यत उक्तं नित्यतयेति । पूर्वाधिकरणन्यायेनेति शेषः । उभयोरपि प्रामाण्यं किन्न स्यादित्यतस्तथा सति वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तिरिति भावेन तद्विरुद्धाया इत्युक्तम् । समबलत्वान्न

युक्तेरागमबाध्यतेत्याशयेन परिहरति ॥**नैवमिति**। कथं तर्हि युक्तिविरोधेन वेदाप्रामाण्यपूर्वपक्षस्तवापीत्यत आह ॥ **ततश्चेति**। तच्च तवानिष्टं मम तु निश्चायकत्वाभावेन युक्त्यप्रामाण्यमिष्टमेवेति भावः। ननूपजीव्यवेदविरुद्धत्वेन युक्तेरेवाप्रामाण्यनिश्चयात्कथं युक्तिविरोधेन तदप्रामाण्यमिति पूर्वपक्ष इत्याशङ्कानिरासार्थं वा मूले युक्तिमूलभूतव्याप्त्यादेर्द्रष्टव्याहीति प्रमितत्ववर्णनमित्यावश्यकवान्प्रत्यक्षेणैव मृदादिस्वरूपसिद्धेर्न वेदस्य धर्मिग्राहकतया तत्रोपजीव्यत्वमिति न तद्विरोधशङ्कावकाश इत्यतोऽत्र प्रसिद्धमृदादिपदपक्षीकारे वेदस्य धर्मिग्राहकतयोपजीव्यत्वप्रासावप्यादिकालीनमृदादेः पक्षत्वे तस्योपजीव्यत्वमवर्जनीयमेवेत्यभिप्रेत्य कुतोऽत्र प्रसिद्धमृदादेर्न पक्षत्वं येन वेदस्योपजीव्यतेत्यतस्तत्र बाधकोपदर्शनपूर्वकमादिकालीनमृदादेस्तत्प्रदर्शनेन वेदस्योपजीव्यतामुपपादयन्नेव तद्विरोधशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **सिद्धसाधनतेति**। प्रसिद्धस्य मृदादेः सिद्धान्तेऽपि वक्तृत्वाद्यभावादिति भावः। ननु प्रसिद्धमृदादेर्वक्तृत्वे विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधनान्न सिद्धसाधनतेत्यतः किमत्र पक्षे प्रसिद्धमृदादिकमेव सपक्षतयाऽभिमतं किंवा सपक्षान्तरमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **पक्षेति**। तथा च व्याप्यत्वासिद्धिरिति भावः। द्वितीयेऽपि किं मृत्त्वादिकमेव हेतुतयाऽभिमतं किंवा जडत्वमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **सपक्षान्तरेति**। ततश्चासाधारण्यमिति भावः। द्वितीयं दूषयति ॥ **जडत्वस्येति**। प्रसिद्धमृदादेर्वक्तृत्वमङ्गीकुर्वता तत्र जडत्वानङ्गीकारादसिद्धिरित्यर्थः। न च मतत्वेन तत्साधनसम्भवान्नासिद्धिरिति वाच्यम्। प्रसिद्धमृन्मात्रस्य पक्षत्वेन मृत्त्वजडत्वयोर्व्याप्तिग्रहणस्थलाभावेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गात्। न च व्यतिरेकव्याप्तिसम्भवः। जडत्ववत्पक्षादौ मृत्त्वाप्रवेशेनासाधारण्यापातात्। न चात्र यदीदं जडं न स्यात्तर्हि मृन्न स्यादित्यनुकूलतर्कसद्भावान्नासाधारण्यं दोष इति वाच्यम्। अनुकूलतर्केऽप्यप्रयोजकत्वशङ्कनात्। न चैवं टीकायामपि कथं तस्य हेतुत्वेनाभिधानं सङ्गच्छते। अन्यतरासिद्धेरविशेषादिति वाच्यम्। तत्रादिकालीनमृन्मात्रस्य पक्षत्वेन प्रसिद्धमृदि मृत्त्वजडत्वयोर्व्याप्तिग्रहणसम्भवेन मृत्त्वेन जडत्वसाधनस्योपपन्नतया जडत्वस्य हेतूकरणे उक्तदोषाप्रसरात्। न चात्रैव तत्रापि मृत्त्वादिना वक्तृत्वादेरेवानुमानसम्भवे तेन जडत्वं प्रसाध्य जडत्वेनावक्तृत्वाद्यनुमाने वृथा परम्पराश्रयणं दोष इति वाच्यम्। वक्तृत्वादिना जडत्वस्यैव मृदादेर्विरोधाप्रतीतेरवक्तृत्वादिना जडत्वस्यैव मृदादेर्विरोधाप्रतीतेरवक्तृत्वादिना मृदादेर्व्याप्तेरस्फुटतया तदाश्रयणस्यार्थवत्त्वात्। अत एव

चात्र व्याप्त्युपादनं कृतम् । एवञ्च तत्र टीकायां स्फुटव्याप्तिकस्यास्फुटपक्षधर्मताकस्य जडत्वस्यात्र च स्फुटपक्षधर्मताकस्यास्फुटव्याप्तिकस्य मृत्त्वादेरेव हेतूकरणं व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरस्योपपादनीयतायाः उभयत्राविशिष्टत्वात् । इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । केचित्तु सन्दिग्धसाध्यवत एव पक्षत्वेन प्रसिद्धमृदादौ च वक्तृत्वाभावरूपसाध्यस्य सिद्धतया सन्दिग्धत्वाभावात्प्रसिद्धमृदादेः सान्दिग्धसाध्यत्वाभावेनापक्षत्वात् । तद्धर्मभूतजडत्वस्य पक्षधर्मत्वाभावात्पक्षधर्मत्वासिद्धिः स्यादित्यर्थ इत्याहुः ॥ आदिकालीनामिति । प्रसिद्धमृदादेरेव पक्षत्वे तेषां वचनक्रियाद्यभावस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षविरोधस्यैवात्र प्रथमं स्फुरणेन युक्तिविरोधस्यास्फुरणादस्य पादासङ्गतिप्रसक्तावप्यादिकालीनमृदादौ वक्तृत्वाद्यभावस्याप्रत्यक्षत्वेन तत्र प्रत्यक्षविरोधाप्रसक्त्या युक्तिविरोधस्यैवानुसरणीयत्वान्न पादासङ्गतिरित्यप्यनेन सूचितम् । अस्तु तर्ह्यादिकालीनमृदादिकं पक्षीकृत्य तस्य मृत्त्वादिना वक्तृत्वाद्यभावानुमाने निस्यतस्तस्यासिद्धत्व आश्रयासिद्धिप्रसङ्गादादिकालीनस्य तस्यास्मदाद्ययोग्यत्वेन प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावादनुमानेन च तदसिद्धेर्मृदब्रवीदित्यादिवेदादेव तत्सिद्धिर्वाच्येति सिद्धं वेदस्य धर्मिग्राहकतयोक्तयुक्तिं प्रत्युपजीव्यत्वमिति तद्विरोधात्तैरप्रामाण्यमित्याह ॥ न चेति ॥ **प्रत्यक्षादीति** । अस्मदादिप्रत्यक्षादीत्यर्थः ॥ **धर्मिग्राहकप्रमाणेति** । अत्र प्रमाणपदं श्रुतिपरम् । ननु धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात्पक्षस्यैव विपक्षत्वेन तत्र वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारित्वात्पक्षधर्मत्वध्रौव्यात्कथं व्याप्त्यादिमत्त्वमित्याशङ्क्योक्तयुक्तिं प्रति यस्य स्वरूपमात्रपरस्योपजीव्यत्वं न तद्विरोधोऽस्ति । युक्तेर्यद्विरोधोऽस्ति युक्तेस्तस्य मृदब्रवीदित्यादेर्नोपजीव्यत्वमिति न धर्मिग्राहकश्रुतिविरोध इति न व्याप्त्यादिभङ्ग इत्याशयेनाह ॥ **आदिकालीनेति** ॥ **स्वरूपपरेति** । स्वरूपमात्रपरेत्यर्थः । नन्वनुपलम्भात्स्वरूपमात्रपरं वाक्यमेव नास्ति । तथा चोपजीव्यविरोधो दुर्वार इत्यतो भवेदेतदेवं यदि वेदो धर्मिग्राहकः स्यात् । न चैवं किं तर्हीदानीन्तनमृदादिकारणत्वेनादिकालीनमृदाद्यनुमानसम्भवेन तस्यानुमानसिद्धत्वात्तदेव धर्मिग्राहकमित्याशयेनाह ॥**परिदृश्यमानेति** । एतच्च लिङ्गासिद्धिपरिहारायोक्तम् ॥ **एनेनेति** । आदिकालीनमृदादिस्वरूपमात्रपरवाक्यान्तरेण वा परिदृश्यमानकार्यलिङ्गेन वा धर्मिग्रहोपपादनेन प्रकृतयुक्तेर्धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधाभावनिरूपणेनेत्यर्थः ॥ **अवकाशाभावादिति** । धर्मिग्राहिप्रमाणविरोधादिति भावः । यत्र हि वैदिकेऽर्थे युक्तेर्धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधस्तत्र तदवकाशाभावेऽपि प्रकृतयुक्तेरादिकालीन-

मृदादिस्वरूपमात्रपरवाक्यान्तरोपजीवनेन प्रवृत्ततया तद्विरोधाभावेन वैदिकेऽर्थे युक्तेः प्रवेशोपपत्तेस्तस्या मृदब्रवीदित्यादिवेदविरोधित्वमवर्जनीयमिति । वैदिकेऽर्थे युक्तेरनवकाशोऽप्यादिकालीनमृदादेरानुमानिकत्वाद्वैदिकत्वस्यैवाभावेन तत्रोक्तयुक्तेरवकाशसम्भवात्तस्यास्ताद्विरोधकत्वमिति च निरासप्रकारो द्रष्टव्यः । अस्त्वेवं दृष्टव्याप्त्यादिमद्युक्तिविरुद्धत्वेन मृदब्रवीदित्यादेरप्रामाण्यप्राप्तिः । तथाऽपि न तद्विरोधपरिहारकत्वमस्य सम्भवति । तथा सति सर्ववैशिष्ट्ये विरोधकयुक्तिनिरासकत्वाभावेनास्याधिकरणस्यैतत्पादान्तर्भावाभावप्रसङ्गादित्यतस्तमुपपादयन्नेव पूर्वपक्षमुपसंहरति ॥ तदेवमिति ।

अ०—ततस्तन्नामकः कश्चित्पुमानन्यो भवेदिति ॥ युक्त्यागमाविरोधेन प्राप्तमत्राभिधीयते ॥ बालकादि विनैवापि विद्वद्रूढिसमाश्रयात् ॥ तत्तन्नामान एवैते तत्तद्रूस्त्वभिमानिनः ॥ सन्ति तेषां विशेषेण शक्तिरन्येभ्य उच्यते ॥

सु०—सिद्धान्तमाह ॥ तत इति । वेदस्य युक्तेश्च निरवकाशत्वं तत इति परामृशति । तन्नामको मृदादिनामकः कश्चिदित्यस्मदाद्यतीन्द्रियत्वमभिप्रैति । पुमांश्चेतनोऽन्योऽस्मदादिलक्षणोऽन्तर्धानादिशक्तिमान्भवेत् । अस्यां श्रुतौ वक्तृत्वादिना प्रतिपाद्यत इति शेषः । इतिशब्दस्य प्राप्तमित्यनेनान्वयः । प्राप्तं प्रमितम् । युक्त्यागमाविरोधेनेत्यर्थापत्तिं सूचयति । ततश्चायमर्थः । न मृदब्रवीदित्यादिवाक्यानां युक्तिविरोधेनाप्रामाण्यं वक्तव्यम् । अत्र मृदादिशब्दस्य चेतनविषयत्वात् । तथा च तत्पक्षीकारे हेतोरसिद्धेः । शब्दमात्रेण हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अचेतनमृदादिपक्षीकारे च प्रकृताविरोधात् । ननु कथं चेतनेषु मृदादिशब्दप्रवृत्तिः । अभिधानशक्त्येति ब्रूमः । मृदाद्यभिमानित्वात् । पृथिव्यादिषु तदभिमतत्वेन मृदादिशब्दप्रवृत्तिः । नन्वेतेऽभिमानिनः किमभिमतार्थव्यापिनस्तदेकदेशवृत्तयो वा । आद्येऽपि सदेहा विदेहा वा । आद्ये तदुपलम्भप्रसङ्गः । द्वितीये तेषामिन्द्रियाभावेन वक्तृत्वाद्यनुपपत्तौ पुनर्युक्तिविरोधतादवस्थ्यम् । तृतीये तद्वैयर्थ्यम् । तदनधिष्ठितप्रदेशवत् प्रदेशान्तरप्रवृत्तिसम्भवादिति । मैवम् । व्यापकानां सदेहानामपि पिशाचादिवदन्तर्धानशक्तियोगाददृश्यत्वोपपत्तेः । नन्वेवं सति कल्पनागौरवमापद्येत । केषाञ्चिच्चेतनानां मृदाद्यभिमानित्वं ततस्तच्छब्दानां तेषु वृत्ति-

व्यापकत्वं सदेहत्वमन्तर्धानशक्तिस्तत्परता च श्रुतेरित्यनेकस्य कल्प्यमानत्वात् । मैवम् । अर्थापत्तितः सर्वस्यास्य सिद्धत्वात् । श्रुतिर्हि मृदादीनां वक्तृत्वादिकं प्रतिपादयति युक्तिश्च तदभावम् । न च वास्तवो विरोधः सम्भवति । वस्तुविकल्पापत्तेः । न चायं विरोधो विनैतत्कल्पनया शाम्यति । जडस्वीकारे युक्तिविरोधात् । अनभिमानिस्वीकारे च पृथक् शब्दशक्तौ प्रमाणाभावात् । अव्यापकत्वाद्यङ्गीकारे चोक्तानुपपत्तेः । न च श्रुतियुक्त्योरन्यतराप्रामाण्येनाप्येतदुपपद्यत इति वाच्यम् । उक्तरीत्या द्वयोरपि निरवकाशत्वात् । न हि परेणापि विद्वेषेणैवागमाप्रामाण्यमभिधातुं युक्तम् । किन्नामोपपत्तिमाश्रित्यैव । तथा च कथं वेदप्रामाण्येऽपि न दीयते दृष्टिः । तदेवं युक्त्यागमविरोधेनास्यार्थस्य प्राप्तत्वान्न किञ्चित्कल्पनागौरवमिति । नन्वेतदुत्सूत्रितं कथमुच्यत इत्यत आह ॥ अत्रेति । इत्युक्तमेतत्सर्वमत्रा**भिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामिति** सूत्रेऽभिधीयत इत्यर्थः । यद्वाऽत्राभिधीयत इति सिद्धान्तोपक्रमवाक्यम् । तस्यैवं प्राप्ते सूत्रकृता समाधानमभिधीयत इत्यर्थः । एवं सूत्रमवतार्य तत इत्यादिना व्याख्यातमिति । यदुक्तं तन्नामक इति मृदादिशब्दवाच्यत्वं देवतायास्तदनुपपन्नम् । अयोगादनुपयोगाच्च । मृदादिशब्दाः खल्वचेतनेष्वेव रूढाः । न देवतायाम् । लक्षणाश्रयणेनापि श्रुतियुक्तिविरोधशान्तिर्भविष्यति । नापि वचनवृत्तिं सूत्रकृदाहेत्यत आह ॥ वालरूढिमिति । एते पृथिवीवरुणादयस्तत्तन्नामान एव सन्ति । तानि तानि मृदादीनि नामानि वाचकानि येषां ते तथोक्ताः । न तु तानि लक्षकाणीत्येवार्थः । सन्ति भवन्ति । अयोगपरिहारायोक्तं बालेति । अविद्वद्रूढ्यभावेऽपि विद्वद्रूढिसद्भावात् । मृदादिशब्दास्तावद्देवताविषया इत्यर्थापत्तिसिद्धम् । मुख्यासम्भव एव च जघन्यवृत्तिराश्रयणीया । न चात्र बाधकमस्तीति वैदिकप्रयोगादेव बाधकाभावसहिताद्विद्वद्रूढिरवगम्यते । यच्चोक्तं वचनवृत्त्यङ्गीकारः प्रकृतानुपयोगीति तत्परिहारायोक्तं तत्तन्मृदादिवस्त्वभिमानिन इति । अयमर्थः । मृदादिशब्दानां चेतनविषयतामात्रेण प्रकृतविरोधशान्तावपि वस्तुस्थितिं विजिज्ञापयिषता सूत्रकारेण व्यपदेशस्त्विति तुशब्देन मुख्यवृत्तिः सूचिता । तत्रोपपत्तिज्ञापनयाभिमानीति चोक्तम् । अन्यथा चेतनव्यपदेश इत्यवक्ष्यत् । अभिमानी खल्वभिमतस्य सत्तादेः प्रयोजकः । ततश्च तदधीनत्वादिति

न्यायेन स एव तन्मुख्यार्थ इति। तदेतदस्माभिः सूत्रं व्याकुर्वद्भिरभिहितमिति । नन्वत्र तन्नामक इत्येकवचनं प्रक्रम्य तत्तन्नामान इति बहुवचनप्रयोगे किन्निमित्तम् । तथा भाष्येऽपि । अभिमानिदेवता तत्र व्यपदिश्यते । तासां चेत्यादि । उच्यते । अत्राभिमानिव्यपदेश इत्यभिमानशब्दो ह्येकवचनान्तः समस्तः । व्यपदेशशब्दस्यैकवचनान्तत्वात् । न हि बहूनामेको व्यपदेश इति सम्भवति । उत्तरसूत्रे चैकवचनमेव । अतो यथा सूत्रं प्रथमं व्याख्यातम् । अथेदानीं प्राणसंवादादिघटनाय जातावेदमेकवचनमित्याशयवता बहुवचनं प्रयुक्तमिति । अभिमानिनां प्रादेशिकत्वविदेहत्वयोर्वैयर्थ्यवक्तृत्वाद्यनुपपत्ती। व्याप्तानां सदेहत्वेऽनुपलम्भबाध इत्येतत्परिहाराय विशेषानुगतिभ्यामिति सूत्रखण्डं कश्चिदन्य इति तात्पर्यतो व्याख्यातम् । तत्प्रपञ्चयति ॥ तेषामिति । विशेषेणातिशयेन । अन्येभ्योऽस्मदादिभ्यः । व्याप्तिश्चोच्यत इति सम्बन्धः। देहवत्त्वस्याप्युपलक्षणमेतत् । यद्यप्येतत्सर्वमर्थापत्त्यैव लब्धम् । अन्यथा विरोधशान्तेरेवापर्यवसानात् । तथाऽप्युच्यत इति पृथिव्याद्यभिमानिन्य इत्यागममप्यत्र संवा (दय) दिनं दर्शयति । यद्यप्यत्राकाङ्क्षानुसारेण व्याप्तिमादावुक्त्वा शक्तिविशेषोऽनन्तरमभिधातव्यः। तथाऽप्यल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातमनुसृत्य प्रवृत्तं सूत्रमनुगच्छता क्रमो भग्नः ।

टि०—तत इत्यादेः सिद्धान्तग्रन्थत्वज्ञापकाभावादाह ॥ सिद्धान्तमाहेति । मूले तत इत्याद्यनेकशब्दग्रहणानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वोक्ताक्षेपपरिहारार्थं न तदिति भावेन प्रकृतोपयोगितया तत इत्यादि व्याचष्टे ॥ वेदस्येत्यादिना । कथमेतेषां विशेषणानां प्रकृताक्षेपपरिहारकतेत्यत आकाङ्क्षाक्रमेण तं दर्शयितुं प्रतिजानीते ॥ ततश्चेति । मूले चेतनस्य मृदादिनामकत्वस्य प्रकृतोपयोगं तावद्दर्शयति॥ न मृदब्रवीदित्यादीति। चेतनाविषयत्वेऽपि कुतो न युक्तिविरोध इत्यतः किमत्र विरोधत्वेनोक्तयुक्तिश्चेतनपाक्षिकेत्यभिमतं किंवाऽचेतनपाक्षिकेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ तथा चेति । चेतनेषु जडत्वावान्तरजातिरूपमृत्त्वादेरभावाच्चेतनमात्रनिष्ठस्य दृष्टान्तेऽभावादिति भावः । ननु न मृत्त्वादिकं जातिविशेषरूपं दृष्टान्तमात्रानुगतं न वा चेतनमात्रानुगतं यत्किञ्चिद्धेतुतया विवक्षितं येनोक्तदोषो भवेत् । किन्नाम मृदादिशब्दवाच्यत्वरूपमेव । तच्च पक्षे दृष्टान्ते चाविशिष्टमिति नासिद्धिसाधनवैकल्ये इत्यत आह ॥ शब्दमात्रेणेति । शब्दसाम्यमात्रेणैकसाध्यसाधकत्वे इत्यर्थः ॥ अति-

प्रसङ्गादिति । वागादीनामपि गोत्वेन शृङ्गित्वसाधनप्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यचेतनपाक्षिकेति द्वितीयः । तत्रासिद्ध्याद्यभावादित्यतस्तदुदाहृतयुक्तेरचेतनमृदादीनामवक्तृत्वादिप्रतिपादकत्वाच्छ्रुतेश्च चेतनस्य मृदादेर्वक्तृत्वादिप्रतिपादकत्वाच्छ्रुतियुक्त्योर्भिन्नविषयकत्वेन परस्परवार्तानभिज्ञतया नोदाहृतयुक्तेः प्रकृतवेदप्रामाण्यविरोधकत्वमित्याशयेन तं दूषयति ॥ **अचेतनेति** । अचेतनपक्षत्वे प्रसिद्धमृदादेः सिद्धान्ते वक्तृत्वाद्यनङ्गीकारात्सिद्धसाधनमित्याहाचेतनेतीत्यप्याहुः । मूले तन्नामकत्वोपपादकानुक्तिदोष इत्यतोऽभिमानीति सौत्राभिमानिपदसूचितयुक्त्यैव तदुपपादनेनोपपादकयुक्त्यन्तरानपेक्षत्वान्न तदनुक्तिदोष इत्यभिप्रेत्य तत्सूचितयुक्त्या तदुपपादयितुं तन्नामकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । मृदादिशब्दानां रूढशब्दत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वेन रूढ्या मृदादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तवदचेतनप्रतिपादकतया तन्नामकत्वसम्भवेऽपि चेतनेषु मृदादिरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावेन तदपेक्षप्रवृत्तीनां मृदादिशब्दानां रूढ्या तत्प्रतिपादकत्वानुपपत्तेर्न तन्नामत्वमुपपद्यत इत्याशयः । तद्गतत्वस्यैव तदधीनतयाऽपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य स्वातन्त्र्यं तद्गतं चेत्यादिना पूर्वत्र व्यवस्थापितत्वात् । मृदादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य मृदादेश्चेतनगतत्वाभावेऽप्यचेतनगतमृत्त्वादेश्चेतनाधीनत्वेन स्वातन्त्र्यरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य चेतनेष्वपि सत्त्वेन न तदपेक्षप्रवृत्तिकानामपि मृदादिशब्दानां रूढ्या चेतनप्रतिपादकत्वोपपत्तेस्तन्नामत्वं युक्तमित्याशयेनोत्तरमाह ॥ **अभिधानेति** । भवेदेवं यदि प्रसिद्धमृदादिगतमृत्त्वादेश्चेतनादेरधीनत्वं स्यात् । तदेव कुत इत्यतस्तेषां मृदाद्यभिमानित्वेन मृदादिगतमृत्त्वादेस्तान्यथेष्टविनियोगार्हत्वेन स्वतया चेतनानां तत्र स्वातन्त्र्योपपत्तेरित्याशयवानाह ॥ **मृदादीति** । तर्हि प्रसिद्धमृदादिप्रतिपादकत्वाभावात्तत्र प्रयोगानुपपत्तिरित्यतो मृदादिशब्दवाच्यदेवतासम्बन्धनिमित्तव्रूढ्यादिनाऽमुख्यतया जडप्रतिपादकत्वस्याङ्गीकारात् । जडेष्वपि युक्तैव मृदादिशब्दप्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ **पृथिव्यादिष्विति** । ननु तथाऽपि भाष्ये कश्चिदन्य इत्यंशवैय्यर्थ्यम् । न चाभिमानिदेवतानामस्मदाद्यतीन्द्रियत्वान्तर्धानशक्तिमत्त्वप्रतिपादकत्वात्तस्य न तादिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाभिमानिदेवतोपलम्भप्रसङ्गपरिहारार्थत्वात्तस्य न तादिति वाच्यम् । अभिमानिदेवतानां विग्रहरहितत्वैकदेशवृत्तित्वयोरपि सम्भवेन तदुपलम्भप्रसङ्गस्यानवकाशादित्यतस्तत्पक्षे तदुपलम्भप्रसङ्गस्यानवकाशेऽपि तस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वात्तदभिमतव्याप्तित्वसन्देहत्वपक्षे तत्प्रसङ्गो दुर्वार एवेत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरे

दूषणोपदर्शनपूर्वकं विग्रहवत्त्वव्यापित्वपक्षे तदुपलम्भप्रसङ्गमुत्थाप्य तत्परिहारकतया तमंशं योजयितुमत्र सम्भावितविकल्पानुपदर्शयति ॥ **नन्विति** ॥ **किमभिमतेति** । अभिमन्यमानेत्यर्थः । तेषां विदेहानामभिमानिनाम् ॥ **इन्द्रियाभावेनेति** । इन्द्रियाणां देहाश्रितत्वेन देहाभावे तदयोगादिति भावः ॥ **वक्तृत्वाद्यनुपपत्तावितेति** । अन्यथाऽकरणकक्रियोत्पादप्रसङ्गादिति भावः ॥ **तृतीय इति** । द्वितीयत्वेऽस्यप्य पक्षस्योक्तरीत्या द्वेधा विकल्पितप्रथमापेक्षया तृतीयत्वमित्यभिप्रेत्य तृतीयत्वमिति ज्ञेयम् ॥ **प्रदेशान्तरेति** । तदधिष्ठितप्रदेशान्तरेत्यर्थः । आद्येऽप्याद्यमङ्गीकृत्य कश्चिदन्य इति भाष्यखण्डाभिप्रेतयुक्त्या तत्पक्षदोषं परिहरति ॥ **नैवमिति** । युक्त्यागमविरोधेन प्राप्तमित्यर्थापत्त्योक्तस्य प्रमेयस्य प्रमितत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्य कल्पनागौरवदोषपरिहारार्थत्वान्न तादिति भावेन तद्व्यावर्त्यतया तद्दोषशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेवमिति** । कल्पनागौरवमेवोपपादयति ॥ **केषाञ्चिदित्यादिना** ॥ **वस्तुविकल्पापत्तेरिति** । वस्तुनो मृदादेर्वक्तृत्वतदभावरूपविरुद्धाकारद्वयापत्तेरित्यर्थः ॥ **एतत्कल्पनयेति** । सर्वस्यास्य कल्पनयेत्यर्थः । अव्यापकत्वादीत्यादिपदेन विदेहत्वपरिग्रहः ॥ **उक्तानुपपत्तेरिति** । अव्यापकत्वपक्षे तदनधिष्ठितप्रदेशवत्प्रदेशान्तरस्यापि प्रवृत्तिसम्भवात्तद्वैयर्थ्यम् । विग्रहरहितत्वे चेन्द्रियरहितत्वेन वक्तृत्वाद्युपपत्तौ पुनर्युक्तिविरोधतादवस्थ्यमित्युक्तदोषापत्तेरित्यर्थः । तथाऽपि भाष्ये तत इत्यंशवैयर्थ्यमित्यतो युक्त्यागमरूपप्रमाणद्वयस्यानवकाशत्वद्योतनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्यतो युक्त्येति भावेन तन्निरवकाशत्वद्योतनस्यापि प्रयोजनमित्यतोऽर्थापत्तेरन्यथोपपन्नत्वेनाभासत्वशङ्कापरिहारस्तत्प्रयोजनमित्यभिप्रेत्यान्यथोपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **न चेति** । उपपद्यते विरोधस्यावारितत्वमिति शेषः ॥ **उक्तरीत्येति** । प्रमितिव्याप्तिपक्षधर्मताकत्वेन युक्तेर्निरवकाशत्वं विलक्षणत्वाधिकरणसिद्धान्तोक्तरीत्या वेदस्य तदित्यर्थः ॥ **न दीयते दृष्टिरिति** । वेदप्रामाण्येऽप्यतीताधिकरणे दृढतरोपपत्तेर्दर्शितत्वादित्यर्थः । तथाऽप्यत्राभिधीयत इति भाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यत उक्तस्यार्थस्य सूत्रारूढत्वप्रदर्शनार्थं तादिति भावेन किं सूत्रारूढत्ववर्णनेनापीत्यतो भाष्यस्योत्सूत्रत्वशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमित्याशयवानुत्सूत्रत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेतदिति** । इतिशब्दस्य न केवलं प्राप्तमित्यनेन सम्बन्धः किन्त्वात्राभिधीयत इत्यनेनापीत्यभिप्रेत्योक्तसर्वपरतया तं व्याचष्टे ॥ **इतीति** । इतिशब्दस्यात्रेत्यनेनाप्यन्वयकल्पनायामपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । सिद्धान्ताभिधानप्रति-

ज्ञारूपतया स्पष्टप्रतिभासस्यात्रेत्यादिग्रन्थस्योक्तार्थस्य सूत्रारूढत्वकथनपरत्वाश्रयणं क्लिष्टमित्याशयेन वाऽऽह ॥ **यद्वेति** ॥ **तस्येति** । सिद्धान्तोपक्रमवाक्यस्येत्यर्थः । अस्य चेत्यर्थ इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अत्रेत्यस्य व्याख्यानमेवं प्राप्त इति । क्वचिदत्रैवं प्राप्त इत्यपि पाठः । तत्रात्रेत्यनुवादेनैवं प्राप्त इति व्याख्यानमित्यवधेयम् । ननु तन्नामक इति मृदादिनामकताया उक्तत्वात्तत्प्रतिपादकोत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वोक्ततन्नामकत्वाक्षेपसमाधानार्थत्वान्न तदिति भावेन तदाक्षेपसमाधानपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदाक्षेपशङ्कामुत्थापयति ॥ **यदुक्तमिति** । अयोग्यमुपपादयति ॥ **मृदादीति** । तत्रैव प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्यादिति भावः ॥ **न देवतायामिति** । रूढा इत्यनुवर्तते । देवतासु मृदादिशब्दानां प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्याभावादिति भावः । अनुपयोगमप्युपपादयति ॥ **लक्षणेति** । श्रुतियुक्तिविरोधशान्तिहेतुभूतस्य श्रुतेश्चेतनविषयत्वस्य मृदादिशब्दानां देवतासु वचनवृत्त्यैव तत्र लक्षणयाऽप्युपपत्तेरिति भावः। ननु सूत्रकृतवचनप्रवृत्तेरुक्तत्वात्तद्याकुर्वतो भाष्यकारस्य वृत्त्युक्त्यनुपपत्तिरित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि सूत्रकृता वचनवृत्तिरुक्ता स्यात् । न चैतदस्ति । अभिमानिव्यपदेश इत्येवोक्तत्वेन तज्ज्ञापकपदाश्रवणादित्याह ॥**नापीति** । तथा च सूत्रार्थकथनरूपत्वाभावादभाष्यत्वमस्येति भावः॥ **एवार्थ इति** । एवशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ **अयोगेति** । पूर्वपक्षिशङ्कितायोगेत्यर्थः । विद्वद्रूढिसमाश्रयादित्युत्तरत्र श्रवणाद्वालपदमविद्वत्परमित्याभिप्रेत्याह ॥ **अविद्वद्रूढ्यभावेऽपीति** । नन्वत्र भाष्ये आचक्षत इत्यादिविद्वद्रूढिसाधकप्रमाणानुक्त्या चेतनेषु मृदादिशब्दानां विद्वद्रूढ्यसिद्धेस्तद्भावनिरूपणं भाष्यकारीयमयुक्तमित्यतो नाचक्षत इत्याद्युक्तिरेव तत्साधिका किन्तु बाधकाभावसहकृतो वैदिकप्रयोगस्तस्य च प्रकृते सद्भावात्तेन विद्वद्रूढिसिद्धिः स्यादेवेत्याह ॥ **मृदादिशब्दास्त्वित्यादिना** । **सिद्धमिति** । अन्यथा प्रकृतविरोधशान्त्यसम्भवात्ततश्च वैदिकप्रयोगसिद्धिरिति हृदयम् । **मुख्यासम्भव एवेति** । मुख्यवृत्त्यसम्भव एवेत्यर्थः । गङ्गायां घोष इत्यादौ तथा दर्शनादन्यथा गङ्गायां मत्स्य इत्यादावप्यमुख्यवृत्त्याश्रयणप्रसङ्गादिति भावः । अस्तु तर्ह्यत्र गङ्गायां घोष इत्यादाविव बाधकवशादेव जघन्यवृत्त्याश्रयणमित्यतो वैधर्म्येण परिहरति ॥ **न चात्रेति** । श्रुतियुक्तिविरोधिशान्तिरूपेत्यर्थः । सूत्रकृत एवमत्राभिप्रायकत्वमेव विपक्षे बाधकोपदर्शनेन स्पष्टयति ॥ **अन्यथेति** । अवक्ष्यदिति । आवश्यकत्वाल्लाघवाच्चेति भावः । देवतासु मृदादिशब्दानां मुख्यवृत्तिज्ञापकोपपत्तिज्ञापकत्वमभिमानिपदस्योक्तम् । तत्राभिमानिपद-

२७**

ज्ञापिता का सावुपपत्तिरित्यतः स्वातन्त्र्यरूपेत्याह ॥ **अभिमानी खल्विति** ॥ **अभिमतेति** । अभिमन्यमानेत्यर्थः । अस्तु स्वातन्त्र्यं तथाऽपि कथं तच्छब्दानां तत्र मुख्यत्वमित्यत आह ॥ **ततश्चेति** ॥ **अत्रेति** । अनुव्याख्यान इत्यर्थः । उपक्रमानुसारेणोत्तरत्राप्येकवचनस्यैवोत्तरानुसारेण पूर्वत्र वा बहुवचनस्यैव प्रयोक्तुं शक्यत्वेन प्रथमैकवचनप्रयोगस्योत्तरत्र बहुवचनप्रयोगस्य प्रयोजनविशेषसापेक्षत्वेन तदभावेऽसम्भवादिति भावः । नन्वेत-द्वैचित्र्यस्य यादृच्छिकत्वेन प्रयोजनानपेक्षत्वाच्च तदभावो दोषायेत्यतो भाष्येऽप्येवमेव वैचित्र्याश्रयणेन यादृच्छिकत्वकल्पनान्वकाशादित्याशयेनाह ॥ **तथा भाष्येति** । व्यपदिश्यत इत्येकवचनं प्रक्रम्यत इति शेषः । तासां चेत्यादिपदेन बहुवचनप्रयोगे किंनिमित्तमित्यस्य परिग्रहः । **एकवच-नान्त इति** । अभिमानिनो व्यपदेश इत्येकवचनान्त इत्यर्थः। नन्वभिमानिनां व्यपदेश इति बहुवचनान्तः। समस्त एवाभिमानिशब्दः किं न स्या-दित्यत एकवचनान्तविग्रहस्य आम्नातायां नियामकमाह ॥ **व्यपदेशशब्दस्येति** । तथा च तेन व्यपदेशस्यैकत्वसिद्धेरेकवचनान्तविग्रह एवाङ्गीकार्य इत्यर्थः । व्यपदेशैकत्वेऽपि बहुवचनान्त एव विग्रहोऽस्त्वित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **एकवचनमेवेति** । दृश्यत इत्येकवचनमेवेत्यर्थः ॥ **व्याख्या-तामिति** ॥ **तन्नामको मृदाद्यभिमानिदेवतेति** । अत्र भाष्ये च व्याख्यानमित्यर्थः । **प्रमाणसंवादादिघटनायेति** । पृथिव्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजस इत्यादिप्रमाणसंवादस्यादिपदादाप औषधयो ग्रावाणः प्राणा इत्यादौ श्रुतबहुत्वस्य च घटनायेत्यर्थः। प्राणसंवादादीति क्वचित्पाठः। तत्र प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिर इत्युक्तप्राणसंवादस्यादिपदात् प्राणा इत्युक्तबहुत्वस्य घटनायेत्यर्थो बोध्यः ॥ **जाताविति** । जातिरूपैकार्थविवक्षायां द्व्येकयोरिति सूत्रविहितमेकवचनमित्यर्थः । समुदायापेक्षमिदमेकवचनमिति टीकायाः प्रकारान्तरत्वाच्च तद्विरोध इति ज्ञेयम् । केचित्तूदाहृतटीकानु-रोधेनात्र जातिपदं समुदायपरमित्याहुः ॥ **इदमिति** । अभिमानिनो दृश्यत इति च पूर्वोक्तसूत्रगतमित्यर्थः ॥ **बहुवचनमिति** । तत्तन्नामानस्तासां चेति बहुवचनमित्यर्थः ॥ **प्रयुक्तमिति** । अनुव्याख्यानभाष्ययोरिति शेषः । पूर्वं गतार्थतामुत्तरग्रन्थस्य परिहरति ॥ **अभिमानिनामिति** ॥ **व्या-ख्यातमिति** । एकदेश इति शेषः ॥ **तत्प्रपञ्चयतीति** । प्रपञ्चकत्वं चास्य व्याख्यातानुगतिपदार्थभूता व्याप्त्युक्त्या द्रष्टव्यम् । ननु शक्तिरिति-ष्ठति व्याप्तिश्च प्रतितिष्ठतीतीत्येतावतैव तस्य प्रपञ्चनासिद्धेरुच्यत इत्यस्य वैयर्थ्यम् । न चोक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वप्रतिपादनार्थमेतदिति वाच्यम् ।

अर्थापत्त्यैव तस्य सिद्धत्वादित्याक्षिपति ॥ **यद्यपीति** ॥ **आगममप्यत्रेति** । तथा च प्रमाणसिद्धस्याप्यर्थस्य दार्ढ्यार्थं प्रमाणसंवादोपदर्शकमिदमिति भावः । ननु भाष्यकारीयं विशेषोक्त्यनन्तरं व्याप्त्यभिधानमसङ्गतम् । अभिमतार्थव्याप्त्युक्त्यनन्तरमेव सन्देहानां तेषामनुपलम्भानुपपत्तिशङ्कोदयेनाकाङ्क्षानुसारेण व्याप्त्युक्त्यनन्तरमेव विशेषाभिधानस्य श्लिष्टत्वात् । न च विशेषानुगतिभ्यामिति सूत्रानुसारेण भाष्यकारीयमाकाङ्क्षाक्रमभङ्गेनोक्तविधमभिधानमुपपन्नमिति वाच्यम् । सूत्रेऽप्युक्ताकाङ्क्षाक्रमानुरोधेनानुगतिविशेषाभ्यामित्येव वक्तव्यतया तत्राप्युक्तक्रमभङ्गेनोक्तौ निमित्ताभावेन तदनुरोधेनापि भाष्यकारीयाभिधानस्य समञ्जसीकरणायोगादित्याशयेन शङ्कते ॥ **यद्यपीति** । आकाङ्क्षाक्रमभङ्गेन विशेषस्यादौ निर्देशे निमित्तविशेषसद्भावेन सूत्रकारीयविशेषानुगतिभ्यामिति निर्देशस्योपपन्नत्वात्तदनुरोधेनाकाङ्क्षाक्रमभङ्गेन विशेषस्य प्रथममभिधानं भाष्यकारीयमुपपन्नतरमित्याशयेन परिहरति ॥ **तथाऽपीति**। यद्यपि समुद्राभ्राद्घ इत्यादौ व्यभिचारदर्शनेनाल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातविधायकं शास्त्रमनित्यमित्याकरे स्थितं तथाऽपि तन्नित्यत्वमभ्युपगम्येदं समाधानमिति द्रष्टव्यम् ।

अ०—व्याप्तिश्चोक्तानुसारेण दृश्यन्ते चाधिकारिभिः ॥ शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गतः ॥ व्युत्पत्तिः सा बलवती मूर्खव्युत्पत्तितो हि यत ॥ दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः ॥ २-१-३ ॥

सु०—ननु च पृथिव्याद्यभिमानिन्य इति वाक्यं कथमुपादेयम् । आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्याद्यागामिसूत्रेणाचिन्त्यशक्तेः सर्वगतत्वस्य च विरुद्धत्वादित्यत आह ॥ उक्तानुसारेणेति । आत्मनि चैवमित्याद्युक्तानुसारेण शक्तिर्व्याप्तिश्चोच्यत इत्यन्वयः । स्यादयं विरोधो यदि शक्तिर्व्याप्तिश्च निरवधिकाऽत्रोच्यते । न चैवम् । प्रमाणान्तरानुसारेणान्तर्धानादिशक्तेरभिमतार्थव्याप्तेश्च प्रतिपाद्यताङ्गीकारादिति । एवमस्मदाद्यपेक्षयाऽभिमानिनामुपलम्भमङ्गीकृत्य तद्बाधः परिहृतः । इदानीमसिद्धश्चासावित्याह ॥ **दृश्यन्ते चेति** । अधिकारिभिरन्तर्हितार्थदर्शनसमर्थैर्योगिभिः । एतच्च भाष्योदाहृतस्मृतिसिद्धम् । एतेन दृश्यते चेति सूत्रं व्याख्यातं भवति । ये तु मीमांसकंमन्या विग्रहवतीं देवतां न सहन्ते तेऽप्यनेनैव निरस्ता भवन्ति ।

अर्थापत्त्या प्रत्यक्षेण च तत्सिद्धेः । समर्थितं चागमानां सिद्धार्थे प्रामाण्यम् । अनुपलम्भोऽनेकत्र युगपत्सान्निधानं च शक्तिविशेषादुपपद्यते पिशाचादिवत् । न च पिशाचादयोऽपि न सन्ति । मन्त्रौषधादिनाऽस्मदादिभिरप्युपलभ्यमानत्वात् । अर्थक्रियया संवादेन च प्रामाण्योपपत्तेः । वक्ष्यति च सूत्रकारो देवादिवदित्युक्त्वा तत्र विमतिपन्नं प्रत्यापि लोक इति । किञ्चेन्द्राग्निवरुणादिपदं कस्यचिद्वाचकं पदत्वात् । गोपदवत् । न चाचेतनमात्रे तत्प्रयोगोऽस्ति । न च चेतनो मुक्तः प्रलीनो वा तद्वाच्यः । जगद्व्यापारसम्बन्धिन्यपि प्रयोगात् । न चासौ विग्रहविधुरः सम्भवतीत्यलम् । ननु तथाऽपि मृदब्रवीदित्यादिवेदस्याबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं दुर्निवारणम् । तथा हि । यद्यपि वाक्यतापन्नानि पदानि वाक्यार्थं पदार्थानामन्योन्यसंसर्गविशेषरूपमपूर्वमेवावगमयन्ति । तथाऽपि पदार्थैर्वाच्यवाचकभावरूपसम्बन्धप्रतिलक्षणां व्युत्पत्तिमपेक्षन्ते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवधारणात् । न च मृदादिशब्दानां पृथिव्यादिषु देवतासु व्युत्पत्तिस्सम्भवति । सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानसापेक्षत्वात् । प्रतिसम्बन्धिरूपायाश्च देवतायाः प्रत्यक्षेण दुरधिगमत्वात् । लिङ्गाभावेनानुमानायोगात् । न च शब्दतस्तदवगमः । सत्यां व्युत्पत्तौ शब्दतो देवतावगमः सति च तस्मिन्व्युत्पत्तिरिति परस्पराश्रयत्वात् । न च शब्दविशेषस्यागृहीतसङ्गतिकस्यैव बोधकत्वम् । अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । यद्यपि दृश्यते चेत्युक्तम् । तथाऽप्यस्मदादीनां व्युत्पत्त्यनुपपत्तिरेव । देवतादर्शनं च योगिनां वेदार्थज्ञानोत्तरभावनाजन्यमङ्गीक्रियत इति न व्युत्पत्तिहेतुः। लक्षणाऽपि वाच्यार्थदर्शनं विनाऽनुपपन्नैवेत्यत आह ॥ **शास्त्रोक्तेति** । चशब्दोऽप्यर्थः । एवशब्दः सामर्थ्याच्छास्त्रशब्देन सम्बन्धनीयः । शास्त्रैकसमाधिगम्यवस्तुन इति । प्रत्यक्षाद्यगम्याया अपि देवताया इति यावत् । वस्तुनो व्युत्पत्तिरिति मृदादिशब्दस्य तत्सम्बन्धिवाचकत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः । युज्यत इति शेषः । अनेन चैवशब्दस्य सम्बन्धः । शास्त्रलिङ्गतस्तज्ज्ञानसम्भवादिति शेषः। यद्वा शास्त्रोक्तवस्तुनोऽपि शास्त्रलिङ्गतोऽधिगतिसम्भवात्तत्रशब्दस्य व्युत्पत्तिर्युज्यत इति योजना। देवताया इति वक्तव्ये शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेति वचनं शङ्कानुवादरूपम्। शास्त्रमेव लिङ्गं शास्त्रलिङ्गम्। मृदब्रवीदित्यादिशास्त्राद्देवोपपत्तिविरोधसहितान्मृदादिशब्दवाच्यतयैव देवतास्वरूपमवगम्यत इति । यद्वा

शास्त्रं तैस्तैः प्रणीतं तत्सद्भावे लिङ्गम् । न हि वेदादन्यद्वाक्यं वक्तारमन्तरेणोपपद्यते । ततश्च वचनलिङ्गानुमिते वक्तरि वृद्धैरन्यान्प्रति मृदादिशब्दाः शक्यव्युत्पादनाः । यद्वा शास्त्रं शासनम् । वर्धनाद्युपलक्षणमेतत् । न हि वर्धनादिक्रिया विकर्तृका सम्भवति । तथा च तयाऽनुमिते कर्तरि शक्यत एव वृद्धैः शब्दो व्युत्पादयितुम् । अथवा शास्त्रोक्तं लिङ्गमव्यभिचारितो धर्मः शास्त्रलिङ्गम् । पाशहस्तत्वसहस्राक्षत्वादिशास्त्रोक्ततत्तद्देवतालक्षणान्युपादाय व्युत्पादनं शक्यमेव । यथा खलु लोके यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी यथा माषस्तथा माषपर्णी दीर्घग्रीवादिमान्पशुरुष्ट्र इति लक्षणान्युपादाय मुद्गपर्ण्यादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते तथा यः पाशहस्तत्वादिमान्सोऽब्वादिशब्दार्थ इति व्युत्पादनं सुकरमेव । पाशादिशब्दास्तु लोकत एव गृहीतसङ्गतयः । समासस्य वाक्यत्वेन व्युत्पत्त्यनपेक्षत्वमिति न कश्चिद्विरोधः । न केवलं मृदादिशब्दानामयं व्युत्पत्तिप्रकारः । किन्नामातीन्द्रिये धर्मादावपि । ततश्चैवं वेदप्रामाण्यमाक्षिपतोऽतीन्द्रियार्थव्यवहारमात्रविलयप्रसङ्ग इति सूचयितुं शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेति सामान्येनोक्तम् । एवं तर्हि कुटिलेयं व्युत्पत्तिर्दुर्बला । साक्षात्कृते तु मृदादावेव प्रबला । ततश्च देवतानां मुख्यप्रतिपाद्यत्वमित्ययुक्तम् । किन्तु मृदादीनामेव । व्युत्पत्त्यनुसारित्वात्प्रतिपादनस्येत्यत आह ॥ व्युत्पत्तिरिति सेति । या विदितशब्दशक्तिभिर्वृद्धैः शास्त्रलिङ्गतः सम्पादिता । मूर्खैरविदितशक्तिभिर्व्युत्पादिता व्युत्पत्तिर्मूर्खव्युत्पत्तिः । हिशब्दो हेतुसूचकः । न हि व्युत्पत्तिविषयस्य परोक्षत्वमपरोक्षत्वं च व्युत्पत्तेर्दौर्बल्ये प्राबल्ये च कारणम् । अपि तर्हि व्युत्पादकस्य शब्दशक्तितत्त्वज्ञत्वम् । तदनुसारेण व्युत्पादनं प्राबल्ये । अन्यत्तु दौर्बल्ये अन्यथैरण्डे साक्षात्कृते चन्दनशब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रबला । लिङ्गतो ज्ञापितचन्दने दुर्बलेति स्यात् । अस्ति चेदं कारणं प्रकृत इतीयमेव प्रबला नेतरेति । यस्मादेवं तस्मात्तन्नामान एवैत इति पूर्वेण सम्बन्धः । नन्वेतदयुक्तम् । यद्युक्तिविरोधेन वेदस्य स्वार्थात्प्रच्यावनम् । तस्य सकलप्रमाणापेक्षया प्राबल्यात् । यत्क्वचित्स्वार्थात्प्रच्यावनं तदुपजीव्याविरोध एव । न चात्र तथेत्यत आह ॥ इहेति । विरोधे वेदस्येति शेषः । अयं भावः । श्रुतेरर्थप्रच्यावनस्यायुक्ततां वदतः कोऽभिसन्धिः । किं विरुद्धयोरेव प्रामाण्यमुतागमाविरुद्धाया युक्तेरप्रामाण्यं । नाद्यः ।

वस्तुविकल्पप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतायास्तदयोगात् । कथं तर्ह्युपजीव्यविरोधे त्वित्याद्युक्तमिति चेत् । उपलक्षणत्वेनेति ब्रूमः । उपजीव्यं खलु नोपजीव्यमित्येव बाधकम् । किन्तु प्रबलत्वेन तद्यदि युक्त्यन्तरस्यापि स्यात्तदा कुतो न बाधकतेति । यद्वाऽधिकरणोपाधिमनेनाह । न केवलमत्रोदाहरणे । किन्तु सर्वत्रापि वेदवाक्ये प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मतावद्युक्तिविरोधे सतीदृश एवान्यार्थस्वीकारेण विरोधपरिहारो न्यायः प्रकारो द्रष्टव्य इति ॥ २-१-३ ॥

टि०—उक्तानुसारेणेति भाष्यखण्डस्यानर्थक्यमाशङ्क्योच्यत इत्युपदर्शितागमसंवादानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ विरुद्धत्वादिति । अभिमानिदेवतास्विति शेषः । आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीत्यत्राचिन्त्यशक्तेर्भगवन्मात्रनिष्ठत्वस्योत्क्रान्तिगत्यागतीनामिति जीवाणुत्वस्य च समर्थनेनात्रोच्यमानस्य देवतानामचिन्त्यशक्त्यादिमत्त्वस्य तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः । काश्चिदन्य इत्यदृश्यत्वाभिधानाद्दृश्यन्त इति तद्विरुद्धा कथं दृश्यत्वोक्तिर्भाष्यकाराणामित्यत आह ॥ एवमिति । तथा चास्मदाद्यपेक्षयोपलम्भोक्तौ पूर्वोत्तरविरोधप्रसक्तावपि योगिनः प्रत्युपलम्भोक्तौ नैतत्प्रसक्तिरिति भावः । अनुपलम्भमङ्गीकृत्येति देवताद्यपेक्षयोपलम्भोक्तावपि न विरोधः पूर्वस्याङ्गीकारवादस्य च वस्तुतत्त्वकथनरूपत्वादिति सूचितम् ॥ उदाहृतेति । पृथिव्याद्यभिमानिन्य इत्युदाहृतेत्यर्थः । तत्र दृश्यन्ते मुनिभिश्च ता इत्युक्तेरिति भावः । दृश्यन्त इत्यादिभाष्यस्योत्सूत्रत्वं परिहरति ॥ एतेनेति ॥ ये त्विति । चतुर्थ्यन्तशब्दस्यैव देवतात्वात्तस्य च जडत्वान्न विग्रहवत्त्वं देवताया इत्याशयः ॥ अर्थापत्त्येति । युक्त्यागमविरोधसूचितार्थापत्त्येत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेणेति । दृश्यते चेत्युत्तरसूत्रोक्तप्रत्यक्षेणेत्यर्थः ॥ तत्सिद्धेरिति । विग्रहविशिष्टचेतनरूपदेवतासिद्धेरित्यर्थः । ऐन्द्रादेयागशेषार्थवादतन्मन्त्रेषु विग्रहविशिष्टस्यैवेन्द्रादेस्तत्तद्यागादिना प्रतीतेरुक्तत्वेन विग्रहविशिष्टचेतनस्यैव देवतात्वसिद्धेश्च न चतुर्थ्यन्तशब्दस्य देवतात्वं युक्तमित्यभिप्रेत्य कार्यपरत्वादागमस्य न सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमिति न मन्त्रार्थवादादिना तत्सिद्धिरिति शङ्कामुक्तस्मारणेन परिहरति ॥ समर्थितं चेति । कार्यता च न काचित्स्यादित्यादिनेति शेषः । न च मन्त्रार्थवादादेरनुष्ठेयप्रकाशनस्तुत्यादिपरत्वात्कथं तत्र प्रामाण्यमिति वाच्यम् । विरोधाभावेऽपि स्वार्थपरत्वाभावेऽतिप्रसङ्गेन विशिष्टदेवतापरत्वस्य

न्याय्यत्वात् । न च देवादयो न शरीरिणो मातापितृरहितत्वाद्धटवदित्यनुमानं तत्र बाधकमिति बाधकाभावोऽसिद्ध इति वाच्यम् । तस्य यूका-दावनैकान्तिकत्वेनाभासतयाऽबाधकत्वादिति भावः । ननु विग्रहवत्त्वे कथमनुपलम्भः। किञ्चैवं सति ऋत्विगादिवत्सन्निधानेन कर्माङ्गत्वं स्यात् । न च तद्युज्यते । बहुषु श्राद्धेष्वेकस्य ब्राह्मणस्याङ्गभावदर्शनेन बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रादेः सन्निधानायोगादित्यतोऽन्तर्धानशक्तियोगेनानुपलम्भस्य शक्तिविशेषेण युगपदनेकत्र ऋत्विगादिवत्सन्निधानेनाङ्गभावस्य चोपपत्तेर्न दोषद्वयमपीत्याशयवानाह ॥ **अनुपलम्भ इति** । दुर्घटा शक्तिरपि हि पिशाचानां हि दृश्यते । देवानां किमु किम्वेवं परमस्य हरेः प्रभोरिति ब्रह्मतर्कोक्तेरिति भावः ॥ **शक्तिविशेषादिति** । यद्यप्यत्र यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कारः क्रियते बहुभिस्तथा स्थानस्थिताया एव युगपद्विप्रकृष्टानेकार्थोपलम्भसामर्थ्येनानेकयजमानदत्तहविरादिस्वीकार-सम्भवान्नानेकयागेषु ऋत्विगादिवत्सन्निधानापेक्षेत्येव वक्तुं युक्तमिति नानेकत्र युगपत्सन्निधानोपपादनाय शक्तिविशेषाश्रयणमुचितम् । तथापीन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छेत्यादिनाऽऽह्वानेन सन्निधानसिद्ध्या स्वस्थाने स्थिताया एव देवताया अनेकयजमानदत्तहविरादिस्वीकर्तृत्वकल्पनायोगात् । युगपत्सन्निधानमङ्गीकृत्य तदुपपादकतया शक्तिविशेषाश्रयणमित्यवधेयम् ॥ **पिशाचादिवदिति** । दैत्यरक्षः पिशाचका इत्युक्तपिशाचानामत्र ग्रहणात्तेषां चांशतो व्याप्तेः सत्त्वादनेकत्र युगपत्सन्निधानोपपत्तिरिति ध्येयम् । ननु मन्त्रौषधादिना तदुपलम्भस्य भ्रमत्वात्कथं तेन तत्सिद्धिरित्यत आह ॥ **अर्थक्रियेति** ॥ **वक्ष्यति चेति** । देवादिवदपि लोक इत्यत्रेति शेषः ॥ **जगद्व्यापारसम्बन्धिन्यपीति** । जगद्व्यापारकर्तर्यपीत्यर्थः ॥ **असाविति** । जगद्व्यापारकर्तेत्यर्थः । कर्तृत्वस्य शरीरत्वव्याप्यत्वेन तन्निवृत्तौ निवृत्त्यवश्यम्भावादिति भावः । नन्वशरीरस्यापि जगद्व्यापारकर्तृत्वे बाधकाभावाद्व्याप्तिविधुरोऽयं प्रसङ्गः कारकप्रयोक्तृत्वं न तु शरीरत्वमित्यत आह ॥ **अलमिति** । कारकप्रयोक्तृत्वरूपत्वेऽपि कर्तृत्वस्य प्रयत्नाविनाभूतत्वात्प्रयत्नस्य चेच्छाविनाभूतत्वादिच्छायाश्च ज्ञानाविनाभूतत्वाद्देहिनामेव जाग्रतां ज्ञानदर्शनेनादेहिनां च सुप्तप्रलीनानामदर्शनेन ज्ञानस्य च देहाविनाभूतत्वेनोत्तरोत्तरव्यापकनिवृत्तौ तत्तद्व्याप्यनिवृत्त्यवश्यम्भावेनाशरीरस्य कर्तृत्वानुपपत्तेरिति तदर्थः । ननु शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेत्युक्तत्वाद्वाक्यमनर्थकम् । न च व्युत्पत्त्युपपादनपरत्वान्नानर्थक्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाप्रामाण्यपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । विग्रहादिमच्चे-

तनत्वोपपादनमात्रेणैव युक्त्यविरोधसिद्ध्या तद्विरोधनिबन्धनाप्रामाण्यपरिहारस्य सिद्धत्वेन तदर्थतया व्युत्पत्त्युपपादनस्यानपेक्षितत्वादित्यतोऽबोधकत्वविपरीतबोधकत्वरूपेणाप्रामाण्यस्य द्वैविध्याद्विशिष्टचेतनविषयत्वोपपादनेन विपरीतबोधकत्वरूपाप्रामाण्यपरिहारसिद्धावप्यबोधकत्वरूपाप्रामाण्यपरिहारासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थं तदुपयोगिव्युत्पादनस्यावश्यकत्वान्न तत्परोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तथा तद्योजयितुमबोधकत्वेनाप्रामाण्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वित्यादिना** । मृदङ्गवीदित्यादेर्वेदस्य कुतो न स्वार्थबोधकतेत्यतस्तदुपायाभावादित्यभिप्रेत्यातोऽन्विताभिधायित्वमित्याद्युक्तरीत्या वाक्यतापन्नपदानामेव वाक्यबोधत्वस्थिते तेषां च प्रकृतेऽपि सत्त्वात्कथं तदुपायाभाव इत्यतो व्युत्पत्तिसापेक्षतादृशपदानामेव स्वार्थबोधकत्वेन वाक्यतापन्नपदमात्रस्यैव तद्बोधकत्वाभावान्न तन्मात्रेण तदित्याह ॥ **यद्यपीत्यादिना** । वाक्यतापन्नपदमात्रस्यैव तद्बोधकत्वोपपत्तेर्न व्युत्पत्तिविशिष्टानां तेषां तत्कल्पना युक्ता । तथा च कथं तदुपायाभाव इत्यतो व्युत्पत्तौ सत्यामेवोक्तरूपपदैर्वाक्यार्थबोधादसत्यां च तस्यां तदबोधादन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्युत्पत्तिविशिष्टपदानामेव तद्बोधकत्वस्थित्या पदमात्रस्य तद्बोधकत्वाभावाद्युक्त एव तदुपायाभाव इत्याशयेनाह ॥ **अन्वयेति** । अस्तु तर्हि व्युत्पत्तिविशिष्टैरेव तैः प्रकृतेऽप्यर्थबोध इत्यतोऽत्र व्युत्पत्त्यसम्भवेन तद्विशिष्टपदानामेवात्राभावान्न तैरप्यत्र तद्बोध इत्याशयेनाह ॥ **न चेति** । कुतोऽत्रैव व्युत्पत्त्यसम्भव इत्यतः ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वेन तत्सत्त्वे तदधीनव्युत्पत्तेर्वाक्यान्तरे सम्भवेऽपि प्रकृते सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिज्ञानविरहान्न सम्बन्धिज्ञानरूपव्युत्पत्तिः सम्भवतीत्याह ॥ **सम्बन्धज्ञानस्येति** । क्वचित्सम्बन्धस्येति पाठः । तत्र सम्बन्धिपरं ज्ञानरूपपरम् । ननु सम्बन्धिरूपशब्दस्य श्रोत्रिणा ज्ञातत्वे कथं तद्विरह इत्यतो न यत्किञ्चित्सम्बन्धज्ञानमात्रं ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने कारणम् । तथा सति वनस्पतिप्रत्यक्षमात्रेण वायुवनस्पतिसंयोगस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । किन्तु यावत्सम्बन्धिज्ञानमेव । तथा च शब्दज्ञानेऽपि प्रतिसम्बन्धिदेवताया अज्ञानेन सम्बन्धिद्वयज्ञानविरहान्न तत्सम्बन्धज्ञानरूपव्युत्पत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य कुतः प्रतिसम्बन्धिदेवताया अत्रानवगतिरित्यतस्तत्कारणाभावादिति भावेन तदवगतिकारणं किमत्र प्रत्यक्षमभिमतं किंवाऽनुमानमथ मृदङ्गवीदित्यादिरागम इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **प्रतिसम्बन्धिरूपायाश्चेति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **लिङ्गेति** । तृतीयमनूद्य

निषेधति ॥ **न चेति** । मृदब्रवीदित्यादिशब्दः किं वचनवृत्त्या देवतोपस्थापक इत्यभिमतं किंवा लक्षणयेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **सत्यामिति** । न च व्युत्पत्तिहेतुभूतदेवतावगतिर्न तच्छब्दजन्याभ्युपगम्यते किन्नाम शब्दान्तरसाध्येति कथमन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । शब्दान्तरस्य लक्षणया तदवगमकत्वे वक्ष्यमाणतत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्गात् । वचनवृत्त्या तदवगमकत्वे तच्छब्दसङ्गतिग्रहोपयोगितया देवतागतेरवश्यं वाच्यत्वात्तस्या वाचकशब्दान्तरायत्तत्वेऽनवस्थाप्रसक्त्या तच्छब्दायत्तत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसक्त्या मृदादिशब्दतुल्ययोगक्षेमतया तदवगतायां मृदादिशब्दसङ्गतिग्रहस्य दूरनिरस्तत्वादिति भावः ॥ **दृश्यते चेति** । द्वितीयसूत्रे प्रत्यक्षकथानान्नानुपपत्तिरित्यतस्तत्र योगिनः प्रति देवतानां प्रत्यक्षत्वाभिधानेन देवताविषयकयोगिप्रत्यक्षस्य योगिनः प्रति तच्छशब्दसङ्गतिग्रहमात्रोपयोगित्वेऽप्यन्यनिष्ठसम्बन्धज्ञानोपयोगितायामतिप्रसङ्गेन योगिनिष्ठदेवताप्रत्यक्षस्य नास्मदादीन्प्रति सङ्गतिग्रहोपयोगित्वमित्यस्मदादीन्प्रति तदसिद्धेरप्रामाण्यं दुर्वारमित्याशयेनाह ॥ **यद्यपीति** । एवं सत्यस्मदादीन्प्रत्यबोधकत्वप्राप्तावपि योगिनः प्रति तदप्राप्तेर्न बोधकत्वेनाप्रामाण्यशङ्कायाः सदलत्वमित्यतो योगिनिष्ठदेवताप्रत्यक्षस्य योगिनः प्रति सङ्गतिग्रहोपयोगित्वमङ्गीकृत्यैवास्मदादीन्प्रति तदनुपयोगो वर्णितो वस्तुतस्तु न तान्प्रत्यपि तस्य सङ्गतिग्रहोपयोगित्वं सम्भवति । वेदार्थज्ञानात्पूर्वभावित्वे तस्य तदुपयोगित्वोपपत्तावपि वेदार्थज्ञानोत्तरभाविनस्तस्य तद्धेतुभूतव्युत्पत्त्युपयोगस्यान्योन्याश्रयेणानुपपत्तेर्वेदार्थज्ञानात्प्रागस्मदादितुल्यत्वाच्च तान्प्रत्यपि बोधकत्वमित्यप्रामाण्येन पूर्वपक्षो युक्त इत्याशयेनाह ॥ **देवतादर्शनं चेति** ॥ **लक्षणयेति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **लक्षणाऽपि हीति** ॥ **वाच्यार्थदर्शनं विनेति** । वाच्यार्थसम्बन्धितया लक्ष्यार्थदर्शनं विनेत्यर्थः। उपलक्षणं चैतत् । स्वरूपतो लक्ष्यार्थदर्शनं विनेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनवगतस्य कूर्मरोमादेरन्यसम्बन्धितयाऽवगतस्य तीरादेर्गङ्गापदलक्ष्यत्वादर्शनेन स्वरूपतो गङ्गादिसम्बन्धितया चावगतस्य तीरादेरेव च तद्दर्शनेन च लक्ष्यभूतार्थान्तरस्य स्वरूपेण वाच्यार्थसम्बन्धितया चावगतेर्लक्षणाहेतुत्वावधारणेन मृदादिशब्दानां लक्षणया देवताबोधकत्वं वदता प्रकारद्वयेनापि देवतावगतेर्वक्तव्यत्वात्तस्याश्च देवतानामसदाद्यतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावेनानुमानतः सत्यां व्युत्पत्ताविप्युक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयेण च वाचकमृदादिशब्देन तादृशशब्दान्तरेण वाऽसम्भवाल्लक्षकशब्दान्तरायत्तत्वे च तच्छब्दलक्षणाया अप्युक्तरूपलक्ष्यावगतिसाध्यत्वेन तदर्थकशब्दान्तराश्रयणे चानवस्थाप्रसङ्गेनावगतौ लक्षणा लक्षणायां

चावगतिरित्यन्योन्याश्रयेण मृदादिशब्देनाप्यसम्भवेनोक्तरूपलक्ष्यावगतिलक्षणाहेतुत्वाभावान्न लक्षणाऽपि सम्भवतीति भावः । समुच्चयाभावात्तदर्थकचशब्दस्य मूले आनर्थक्यमित्याशङ्क्य व्युत्पत्त्यसम्भवहेतुभूतदेवतावगत्यसम्भवोपपादकतयोक्तस्य प्रत्यक्षाद्यगमस्याप्रयोजकत्वसूचनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदुपयोगितया चशब्दार्थमाह ॥ **चशब्दोऽप्यर्थ इति** । शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेत्येतावता पूर्तेर्मूले एवशब्दवैयर्थ्यं शास्त्रोक्तवस्तुनोऽपि प्रत्यक्षादिनाऽवगतिसम्भवेन तस्य व्युत्पत्त्यसम्भवहेतुदेवतावगत्यसम्भवोपपादकत्वाभावात्तदुक्तिवैयर्थ्यं चेत्यतोऽत्र शास्त्रशब्देनैव शब्दसम्बन्धेनास्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वसमर्पकत्वलाभात् । व्युत्पत्त्यसम्भवहेतूपपादकत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ **एवशब्द इति** । उक्तशब्देन समस्तेन शास्त्रशब्देन कथमेवशब्दस्य सम्बन्ध इत्यतो योग्यत्वाद्बुद्ध्या विवेकेन शास्त्रशब्देन सम्बन्धो युज्यत इति भावेनोक्तं सामर्थ्यादिति । सम्बन्धमेव दर्शयंस्तत्तात्पर्यमाह ॥ **शास्त्रैकेति** । नन्वगृहीतसङ्गतितया मृदश्वादित्यादेरबोधत्वशङ्कानिरासाय शब्दानां सङ्गतिग्रहरूपव्युत्पत्तिसम्भवो वर्णनीयो न तु वस्तुनो व्युत्पत्तिरिति वस्तुनस्तत्सम्भववर्णनमित्यतः प्रकृतोपयोगितयाऽनूद्य व्याचष्टे ॥ **वस्तुन इति** । व्युत्पत्तिरित्यस्य साकाङ्क्षत्वेन प्रसक्तवाक्याभासत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ **युज्यत इतीति** ॥ **अनेन चेति** । युज्यत इत्यनेन चेत्यर्थः । अतोऽपि न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । मूले शास्त्रलिङ्गत इत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य सङ्गतिग्रहे उपायाभावात्कथं तत्सम्भव इत्यत उक्तरूपव्युत्पत्तावर्थापत्तिरूपोपायप्रदर्शनार्थत्वाच्च तदिति भावेनापेक्षितं सम्पूर्य यथावद्व्याचष्टे ॥ **शास्त्रेति** ॥ **वस्तुनो व्युत्पत्तिरिति** । अव्यवहितान्वये व्युत्पत्तिशब्दस्योक्तरीत्याऽर्थकल्पनायामस्वारस्यमित्यपरितोषात्तत्स्वारस्याय व्यवहितान्वयमाश्रित्यापेक्षिताध्याहारेण योजयति ॥ **यद्वेति** । ननु देवतार्थवस्तुपदेनैव पूर्तेः शास्त्रोक्तेति विशेषणवैयर्थ्यमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ **देवताया इतीति** । आद्ययोजनायां शास्त्रलिङ्गतः शब्दसङ्गतिसङ्ग्रहः सम्भवतीत्युक्तम् । तत्र किं शास्त्रं कथं च तेन सङ्गतिग्रहोऽयमस्य वाचक इति तत्रानुक्तेरित्यत आगमतया तस्य वाचकत्वागमकत्वेऽप्युपपत्तिविरोधसहितस्य तद्गमकत्वानुपपत्तिरित्याशयेन तमुपपादयति ॥ **शास्त्रमेवेति** । इदं च युक्त्यागमाविरोधेनेत्यनेन सूचितार्थापत्तिव्युत्पादनावसरे प्रपञ्चितमनुसन्धेयम् । द्वितीययोजनायां शास्त्रलिङ्गतो देवतावगमसुपपादयति ॥ **यद्वेति** । वृद्धैः प्रयोजकवृद्धैः । शास्त्रशब्दस्य रूढमर्थमाश्रित्य तद्रूपलिङ्गेन देवतावगतिर्दर्शिता । इदानीं यौगिक-

मर्थमाश्रित्यापि तेन लिङ्गेन देवतावगतिमुपपादयति ॥ **यद्वेति** । एवं शास्त्रं च तल्लिङ्गं चेति शास्त्रलिङ्गशब्दे कर्मधारयमाश्रित्य शास्त्रलिङ्गतो देवतावगतिः समर्थिता । इदानीं शास्त्रोक्तमिति मध्यमपदलोपीसमासमाश्रित्य शास्त्रोक्तलिङ्गैस्तदवगतिं दर्शयति ॥ **अथवेति** ॥ **लक्षणान्युपादायेति** । अनेन शास्त्रलिङ्गत इति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्युक्तं भवति । कृषीवलप्रयत्नमनपेक्ष्यारण्योत्पन्नप्रसिद्धमुद्गमाषसदृशौ सूक्ष्ममुद्गपर्णीमाषपर्णीशब्दवाच्याविति भावः ॥ **व्युत्पत्त्यनपेक्षत्वमिति** । अन्यथाऽधिगतार्थत्वप्रसक्तेरनन्तपुरुषप्रयुक्तस्वस्वाभिप्रेतार्थप्रतिपादकतत्तत्पदावापोद्वापप्रयुक्तानन्तवाक्यानां तत्तदर्थानां च पदादिवदनुगतत्वाभावेनोपस्थित्यसम्भवेन वाक्यस्य स्वार्थे शक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्चेति भावः ॥ **क्वचिदिति** । विपरीतबोधकत्वाबोधकत्वरूपः कोऽपीत्यर्थः । शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेत्यत्र शास्त्रोक्तेति विशेषणस्य प्रयोजनमनुक्त्वा वस्तुन इति सामान्येन देवतासमर्पकविशेष्यस्य प्रयोजनमाह ॥ **न केवलमिति** ॥ **सामान्येनोक्तमिति** । अन्यथा शास्त्रोक्तदेवताया इत्येवावक्ष्यादिति भावः । व्युत्पत्तिरित्युत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य शास्त्रोक्तलिङ्गान्युपादाय देवतासु जाताया मृदादिशब्दव्युत्पत्तेर्दुर्बलत्वशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन दुर्बलत्वेऽप्यविरोधात्किं तन्निरासेनेत्यतस्तत्प्रयोजनं दर्शयंस्तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ **एवं तर्हीति** । शास्त्रलिङ्गान्युपादाय मृदादिशब्दानां यदि देवतासु व्युत्पत्तिस्तर्हीत्यर्थः ॥ **कुटिलिकेति** । देवतासाक्षात्कारमूलकत्वाभावादित्यर्थः ॥ **मृदादीनामेवेति** । प्रसिद्धमृदादीनामेव मुख्यप्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः । ततश्च युक्तिविरोधादप्रामाण्यमपरिहार्यमिति भावः । मूले सेत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य मृदादिशब्दानां देवतासु व्युत्पत्तेः प्राबल्येऽपेक्षितहेतुसमर्पणार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ **सेतीत्यादिना** । मूले मूर्खत्वविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य व्युत्पत्तेर्दौर्बल्यहेतुसमर्पणार्थं तदिति भावेन विषयान्तरे मूर्खत्वस्य तद्व्युत्पादितव्युत्पत्तेर्दुर्बलत्वोपपादकत्वाभावात्तदुपयोगितया मूर्खपदं व्याख्याति । **मूर्खैरिति** । सेत्युक्तार्थस्य व्युत्पत्तेः प्राबल्ये हेतुसूचकत्वाद्धिशब्दस्य वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ **हिशब्द इति** । हेतुसूचको हेतुत्वसूचक इत्यर्थः । पूर्वपक्षिशङ्कितप्राबल्यदौर्बल्यहेतुनिषेधपूर्वकं सेत्याद्युक्तस्य विहितशक्तिभिर्व्युत्पादितत्वादेस्तत्प्राबल्यादौ हेतुत्वमाह ॥ **न हीति** । ननु न प्रतिज्ञामात्रं साधकमन्यथा विपरीतप्रतिज्ञया विपर्ययस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादित्यतो विनिगमकमाह ॥ **अन्यथेति** । यदिति यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वात्साकाङ्क्षतया वाक्याभासतां

परिहरति ॥ यद्यस्मादित्यादि । दृढयुक्तीत्युत्तरवाक्ये युक्तेर्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टस्वरूपदृढत्वप्रतिपादनानर्थक्यमाशङ्क्य प्रकृतयुक्तिविरोधस्यागमार्थप्रच्यावनहेतुत्वोपपादनार्थत्वान्न तादिति भावेन युक्तिविरोधमात्रस्यैव तत्प्रच्यावकत्वहेतुत्वसम्भवात्किं तदुपदर्शनेनेत्यतो युक्तिविरोधमात्रस्य तत्प्रच्यावकत्वासामर्थ्यं दर्शयितुं शङ्कते ॥ नन्विति । युक्तेः श्रुतितो दुर्बलत्वात्तद्बाधेन प्रसिद्धस्यैव मृदादेर्वक्तृत्वादिकमेव श्रुत्यर्थोऽस्तु किमर्थान्तरकल्पनयेति भावेनाह ॥ तस्येति ॥ प्राबल्यादिति । प्राबल्यमागमस्यैवेत्याद्युक्तेरिति भावः । कथं तर्हि तत्त्वमसि प्राणा वा अणवो जनितोऽत्र विष्णोरित्यादिवेदस्य प्रत्यक्षानुमानविरोधेन स्वार्थप्रच्यावनं तत्रापि वेदविरोधेन ततो दुर्बलप्रत्यक्षानुमानयोरेवाप्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यतस्तत्र प्रत्यक्षानुमानयोरागमं प्रत्युपजीव्यत्वेनागमापेक्षया प्रबलत्वेन तद्विरोधात्तदुपपत्तिरित्याह ॥ यत्क्वचिदिति ॥ उपजीव्यविरोध एवेति । उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पनेति पूर्वमुक्तेरिति भावः । तर्ह्यत्राप्युपजीव्ययुक्तिविरोधादेव वेदस्यान्यार्थकल्पनेति किन्न स्यादित्यतो भवेदेवं यदि युक्तेरत्रोपजीव्यत्वं स्यान्न चैवम् । आदिकालीनमृदादेः श्रुत्येकगम्यत्वेन युक्तेर्धर्मिग्राहकत्वाभावात् । नचेदानीन्तनमृदादिकारणत्वेनादिकालीनमृदाद्यनुमानसम्भवेन युक्तेरपि धर्मिग्राहितयोपजीव्यत्वान्न श्रुत्येकसमधिगम्यत्वमिति वाच्यम् । गोमयतण्डूलकणादिविजातीयजन्यानामपि वृश्चिकत्वतण्डूलीयकत्वादिजातिमत्त्वदर्शनेन तत्र व्यभिचारेणोक्तानुमानानवकाशात् । तथा च प्रकृतयुक्तेरनुपजीव्यत्वान्न स्वार्थप्रच्यावकत्वमित्याशयेनाह ॥ न चात्रेति । ननु चैवं युक्तेर्दृढतयाऽऽगमबाध्यत्वेऽप्युभयोरपि प्रामाण्योपपत्तेर्नागमार्थप्रच्यावकत्वमनुपजीव्यत्वादन्यथोपजीव्याविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पनेति प्रागुक्तिविरोधादित्यत आह ॥ अयमिति ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतोपेताया इति । व्याप्तिपक्षधर्मतया निरवकाशाया इत्यर्थः ॥ तर्हीति । निरवकाशयुक्तिविरोधस्याप्यागमार्थप्रवर्तकत्व इत्यर्थः । ननु च सूत्राणां विश्वतोमुखत्वेन विशेषमात्रनिष्ठत्वानुपपत्त्या समाने विषये न्यायसञ्चारकत्वादवच्छेदकोपाध्यनुक्तौ चेदमस्योदाहरणमिदं नेति सूत्रोक्तन्यायसञ्चारविषयत्वतदविषयत्वविवेकासम्भवात्तदुपपत्तये निर्णतव्यावच्छेदकोपाधेरवश्यवक्तव्यत्वात्तदनुक्त्या भाष्ये प्रसक्तन्यूनतापरिहारायावच्छेदकोपाध्यभिधायकतयाऽप्येतदेव योजयति ॥ यद्वेति । युक्तेर्दृढत्वं न श्रुत्यप्रामाण्यं विनानुपपन्नत्वम् । सिद्धान्तदशायामिहाप्यभावात्पूर्वपक्षदशायां तु पूर्वत्राविनाभावात्किन्तु व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वमेवेत्यभिप्रेत्याह ॥ प्रमितेति । अत्र च व्याप्ति-

क्षयर्मतादत्त्वं सिद्धान्तदशायामपि श्रुतिप्रतीतार्थाभावेनैव सह हेतोर्विवक्षितम् । न त्वभिप्रेतार्थाभावेनापि तत् । विवक्षितं च दृढत्वं प्रकृतेरेव जडस्य कर्मज्ञानेन्द्रियादिहीनस्य वक्तृत्वकामयितृत्वादेरनुपपन्नत्वेन जडस्य मृदादेर्वक्तृत्वादिरूपप्रतीतार्थात्यागे जडत्वादेरनुपपद्यमानत्वात् । न तु पूर्वत्रापि । कारीर्यादेर्वृष्ट्यादिहेतुत्वरूपप्रतीतार्थात्यागेऽपि संवादादेर्वैगुण्यादिनोपपन्नत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ २-१-३ ॥

अ०—॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥ अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैव विरोधिनी ॥ यत्र तत्र कथं वस्तुनिर्णयः स्यादितीरिते ॥ विरोधियुक्तिबाहुल्यादिति न्यायो विनिश्चितः ॥ युक्तेस्तु युक्तिबाहुल्यमागमादागमस्य च ॥ कथं न निर्णयं कुर्यादित्यसत्कारणं न हि ॥ श्रुत्यर्थो भवति क्वापि श्रुतिप्रायोपपत्तिभिः ॥ अविरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक् समर्थ्यते ॥

सु०—॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥ ननु चानारम्भणीयमेवेदमधिकरणम् । न विलक्षणत्वादित्यनेनैव वेदस्य सकलयुक्तिविरोधानां परिहृतत्वात् । दृढयुक्तिविरोधपरिहारस्य चाभिमान्यधिकरणन्यायसिद्धत्वादित्यतो गतार्थतां परिहरन्नधिकरणस्योपाधिमप्याह ॥ अल्पवाक्येति । यत्र यदा वेदस्य वाक्ययुता युक्तिर्विरोधिनी स्यात् । तत्र तदा वस्तुनिर्णयः कथं स्यात् । इति पूर्वपक्षिणेरिते सति तद्विरोधियुक्तीनां बाहुल्यात्प्राबल्याद्वस्तुनिर्णयो भवेदिति सिद्धान्तः । इत्येषोऽत्राधिकरणे न्यायो विनिश्चितः । एतदुक्तं भवति । पूर्वाधिकरणे प्रत्यक्षादिगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेन दृढया युक्त्या विरुद्धत्वाद्वेदैकदेशस्याप्रामाण्ये सति तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधायकस्यापि वेदस्य वेदत्वादप्रामाण्ये तदसिद्धिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु युक्तिवद्वेदस्याप्यपौरुषेयत्वेन दृढत्वाद्बाधकविरोधस्यानुपपत्तेरविरुद्धार्थकल्पनोपपत्तेर्नाप्रामाण्यमिति । इह पुनर्वेदवाक्यान्तरसंवादेन सुदृढया युक्त्या विरुद्धत्वाद्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधात्रीणां श्रुतीनामेव तत्र प्रामाण्यानुपपत्तौ प्रथमाध्यायोक्तवस्तुनिर्णयो न भवेदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु । पूर्वपक्षिणोत्प्रेक्षिताभ्यः श्रुतिसहितयुक्तिभ्योऽपि प्रबलानां तद्विरोधियुक्तीनां सद्भावात्तद्विरुद्धानां पूर्वपक्षश्रुतियुक्तीनामप्रामाण्यादुपपन्नतरः प्रागुक्तोऽर्थ इति । अतः पूर्वोत्तरपक्षन्याययोरगतत्वेन युक्तोऽधिकरणारम्भ इति । एतच्चानुपदमेवोदाहरणेन

प्रपञ्चयिष्यामः । नन्वेवं सति श्रुतीनां श्रुतियुक्तिविरोधपरिहारोऽस्याधिकरणस्यार्थ इत्युक्तं भवति । सोऽयं चतुर्थपादार्थ एवेति तत्रै-वास्याधिकरणस्योपसम्बन्धनमुचितम् । नात्रेत्यतोऽस्य ततोऽपि वैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तमल्पेति बहुलेति च । अत्राल्पत्वमुपसर्जनत्वम् । बहुलत्वं च प्रधानत्वमिति ज्ञातव्यम् । एवशब्दस्तु न गुणप्रधानभावव्यत्यासश्चतुर्थपाद इवेत्यर्थे । ननु श्रुतियुक्तिभ्यां पूर्वपक्षिणे कथं प्रबलयुक्तिमात्राश्रयणेन सिद्धान्तः । कथञ्चित्प्रतिपक्षतामात्रसम्भवादित्यत उक्तं विष्ण्वन्नाह ॥ युक्तेस्त्विति । पूर्वपक्षयुक्त्यपेक्षया विरोधियुक्तेर्बाहुल्यम् । तथा पूर्वपक्षागमापेक्षया विरोध्यागमस्य च बाहुल्यं कथं निर्णयं न कुर्यात् । पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्यागमाभ्यां प्रबलौ विरोधियुक्त्यागमौ तद्बाधया वस्तुव्यवस्थां कुरुत इत्यर्थः । कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्धः । न केवलं सिद्धान्ते प्रबलयुक्तिमात्रं किन्नाम प्रबलागमोऽप्यस्तीति भावः । इत्यतोऽधिकरणारम्भः सम्भवतीति शेषः । अधिकरणोपाधिव्युत्पादनसमाप्तिद्योतको वेतिशब्दः । तदिदमुदाहरणनिष्ठं व्युत्पादयितुं पूर्वपक्षमनुवदति सूत्रकारः । असदिति चेदिति । अयमस्यार्थः । न ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं युक्तम् । प्रमाणाभावात् । सदेव सोम्येदमग्र आसीत्तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतिरस्तीति चेन्न । तस्या युक्तिविरुद्धत्वेन भवदभिमतार्थे प्रामाण्या-भावात् । तथा हि । महाप्रलये तावदुत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावोऽवश्यमङ्गीकरणीयः । अन्यथा सर्गादौ कार्योत्पादायोगात् । न चास्या-न्यत्र चरितार्थतोपलभ्यते । ततश्च स एव सकलकार्यकारणं भविष्यति । अयमत्र प्रयोगः । महाप्रलयवर्ती कार्यप्रागभावो महदादि-कार्यकारणं भवितुमर्हति । अन्यत्रानुपक्षीणत्वे सति नियमेन तत्पूर्वभावित्वात् । योऽन्यत्रानुपक्षीणत्वे सति नियमेन यतः पूर्वभावी स तस्य कारणम् । यथा कुविन्दः पटस्येति । महदादिकं वा प्रागभावकार्यम् । अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वात् । यद्यदनन्यथा-सिद्धनियतपश्चाद्भावि तत्तत्कार्यम् । यथा पटः कुविन्दस्येति । नन्वत्र जगत्प्रागभावस्य जगत्कारणत्वमात्रं वा साध्यमन्ययोगव्यव-च्छेदेन वा । आद्येऽर्थान्तरता । प्रागभावस्य कारणत्वेऽपि ब्रह्मकारणतासम्भवात् । द्वितीये व्याप्त्यभावः । न हि यो यदपेक्षया पूर्व-भावी स एव तत्कारणं नान्य इति नियमोऽस्ति । ततः प्रागभावस्य जगत्कारणत्वेऽपि तत्समानन्यायानामीश्वरादीनामपि तत्कारण-

त्वमङ्गीकार्यमिति । मैवम् । स्यादेतदेवम् । यदीश्वरादीनां प्रलये सत्त्वमेव स्यात् । न चैतदस्ति । सिद्धान्तिना कारणत्वेनाशास्यमानमीश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति । भावत्वान्महदादिकार्यवदिति युक्तिविरुद्धत्वात् । एवञ्चेदीश्वरादीनां प्रलयेऽसत्त्वसिद्धौ प्रागभावस्य कारणत्वमात्रसाधनेऽपि तस्यैव कारणत्वमिति सिध्यति । ननु च यत्कार्यं तत्सकर्तृकमिति नियमान्महदादिकर्तृत्वेनेश्वरोऽवश्यमङ्गीकरणीयः । न । प्रलये तत्स (त्ताभा) त्त्वाभावस्य प्रमितत्वेन प्रागभावस्यैव जगत्कर्तृत्वोपपत्तेः । न चैतदनुमानजातमुदाहृतश्रुतिविरुद्धत्वेनाप्रमाणमिति साम्प्रतम् । असदेवेदमग्र आसीत् । तदसदेव सन्मनोऽकुरुत । असतः सदजायतेत्यादिश्रुतिसंवादित्वेन श्रुतिमात्रतः प्राबल्यात् । प्रबलयुक्तिविरुद्धायाश्च श्रुतेः स्वार्थपरित्यागस्यातीताधिकरणे स्थितत्वात् । प्रागभावस्यापि स्वरूपसत्त्वादिना सदेवेत्यादिप्रयोगविषयत्वोपपत्तेः। नन्वेतेन सर्व इत्यसदादिशब्दानां ब्रह्मार्थत्वमुक्तम् । तत्किं शब्दानामन्यत्र शक्तिरेव नास्ति । किंवा श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावः । नाद्यः । समाकर्षाङ्गीकारात् । न द्वितीयः । युक्त्युपेतायास्तत्र तात्पर्योपपत्तेः । तथाऽपि प्रागभावस्यैव कारणत्वं कर्तृत्वं च न क्वाप्युपलब्धमिति चेन्न । अलौकिकार्थस्य यथागमं ग्राह्यत्वात् । सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गस्तु ब्रह्मवादिनोऽपि समानः । इच्छादि (कारणानां) कादाचित्कत्वेन तत्समाधानं ममापि समानम् । अत एव श्रुतिराह । मनोऽकुरुतेति । तस्मात्तत्प्रागभावस्यैव तत्तत्कर्तृत्वादुक्तमयुक्तमिति । तदिदमुक्तमसदभावः श्रुत्या जगत्कर्तृत्वेनोच्यते । अनुमीयते च तथा । तस्मात्स एव जगत्कर्तेति । अत्रासच्छब्दो भावसाधनः श्रुत्यनुगमार्थमभावे प्रयुक्तः । अपराऽपि व्याप्तिः । भावत्वहेतुना कार्यवदीश्वरादिकस्यापि प्रलयेऽसदनुमीयत इति । अत्रासच्छब्दः कर्तृसाधनः । इह प्रथमां व्याप्तिमभिप्रेत्य नेति सिद्धान्तांशं व्याख्याति ॥ असदिति । अभाव इत्यर्थः । कारणमिति तद्विशेषः कर्तोच्यते । हीत्यनेनेदमाह । उपपत्तिविरुद्धस्तावन्न वेदार्थः सम्भवति तदविरुद्धेऽर्थे सम्भवतीत्युक्तम् । प्रकृतश्चोपपत्तिविरुद्धः । तथा च वक्ष्याम इति । श्रुत्यर्थो न भवतीत्युपलक्षणम् । अनुमानप्रमेयमपीदं न भवत्युपपत्तिविरुद्धत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । किञ्च सम्भावित एव श्रुत्यर्थो वक्तव्योऽनुमातव्यश्च न चैवं प्रकृतः । क्वाप्यभावस्य कर्तृत्वानुपलम्भा-

दित्याह ॥ क्वापीति । असत्कारणं न ह्युपलब्धमित्यनुवर्तते । चतुर्थपादादस्याधिकरणस्य वैलक्षण्यं दर्शयितुमल्पेत्याद्युक्तम् । तदविशदम् । वैलक्षण्यज्ञानस्योभयस्वरूपज्ञानाधीनत्वात् । अतश्चतुर्थपादार्थं दर्शयति ॥ श्रुतीति । श्रुतीनां प्रायो बाहुल्यम् । तत्सहिताभिरुपपत्तिभिः । श्रुतिप्रधानकोपपत्तिभिरिति यावत् । अविरोधो विरोधाभावः । श्रुतीनामिति शेषः । यद्वा श्रुतिप्रायशब्देन श्रुतिकल्पत्वमुच्यते । श्रुतिगृहीताभिरुपपत्तिभिरित्यर्थः । अत्र तु स्वतन्त्राभिरिति स्फुटमेव । अथवाऽत्रोक्तार्थस्यैव तत्र प्रपञ्चनान्न दोषः । यथा प्रथमपादार्थप्रपञ्चना द्वितीयपादस्येत्याशयेनोक्तं सम्यगिति । यद्वा क्वापीत्यत्र सम्बध्यते । तेन क्वाप्यध्यात्मलक्षणे विषयेऽत्र त्वन्यत्रेति भेदः सूचितो भवति । यद्यप्येतत्प्रागेव वक्तव्यम् । तथाऽप्यसत्कार्यमित्यादेर्वक्ष्यमाणस्य सूत्रव्याख्यानान्तरत्वद्योतनाय व्यवधानेनोक्तम् । अन्यथा पूर्वमेव व्याख्यानमिदं तु तदुपपादनायोपयोगीति विज्ञायेत ।

टि०—॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ॐ ॥ नन्वल्पवाक्ययुतेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च पूर्वाधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायापेक्षयैतदधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्याययोर्भेदोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च गतार्थताशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । निरसिष्यमाणविरोधस्य प्रागपरिहृतत्वेन गतार्थताशङ्काया एवानुदयेन तन्निरासार्थत्वानुपपत्तेरित्यतो गतार्थताशङ्कोत्थापनपूर्वकं तन्निरासार्थं न्यायवैषम्योपदर्शनपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं तच्छङ्कां तावदुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ उपाधिमप्याहेति । अन्यथाऽस्येदमेवोदाहरणमिदं नेति विवेकानुपपत्तेरिति भावः । साकाङ्क्षतया वाक्याभासत्वशङ्कापरिहारार्थमपेक्षिताध्याहारप्रदर्शनपूर्वकं न्यायवैषम्योपदर्शकतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ यत्रेत्यादिना । बाहुल्यादित्यस्यैव व्याख्यानं प्राबल्यादिति । नन्वेतदधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायोपदर्शनमात्रेण न न्यायभेदसिद्धिर्भेदस्य सम्बन्धिकपदार्थत्वेनाधिकरणद्वयसम्बन्धिपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायरूपसम्बन्धिद्वयनिरूपणाधीननिरूपणादित्यतस्तदुभयोपदर्शनेन न्यायभेदमुपपादयति ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ एतच्चेतीति । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधायकश्रुतीनां वेदे वाक्यसंवादात्सुदृढतया युक्ताविरुद्धत्वादिकमित्यर्थः ॥ प्रपञ्चयिष्याम इति । अयमस्यार्थ इत्यादिनेति शेषः । ननु वाक्ययुतयुक्तिविरुद्धत्वोक्त्यैव न्यायभेदोपदर्शनेन गतार्थशङ्कानिरासासि-

द्वैभाष्ये श्रुतियुक्त्योरल्पत्वबहुत्वरूपविशेषणोक्तिर्व्यर्थेत्येतन्मात्रेण न्यायभेदोपदर्शनेन विशेषणोपादानस्य गतार्थताशङ्कानिरासार्थत्वासम्भवेऽपि वाक्ययुतयुक्तिविरोधनिरासकतया प्राप्तचतुर्थपादान्तर्भावशङ्कानिरासकत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तच्छङ्कानिरासकतया तद्योजयितुं चतुर्थपादान्तर्भावशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेवं सतीति** । नन्वल्पत्वबहुत्वयोश्चतुर्थपादीयविधिश्रुतियुक्तिसाधारणत्वात्कथं चतुर्थपादान्तर्भावशङ्कानिरासकत्वमपीति वैयर्थ्यमेवेत्यतोऽत्राल्पत्वबहुत्वयोः स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयोर्बहुयुक्तय इत्युत्तरानुव्याख्यानानुरोधेन गुणत्वप्रधानत्वरूपत्वेन यथाश्रुतार्थत्वाभावादुक्तरूपयोश्च तयोश्चतुर्थपादीयश्रुतियुक्तिसाधारणत्वाभावादुपपन्नं तत्रान्तर्भावशङ्कानिरासकत्वमिति न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य प्रकृतोपयोगितयोत्तरानुव्याख्यानानुरोधेनाल्पत्वबहुत्वे व्याख्याति ॥ **अत्राल्पत्वमित्यादिना** । मूले एवशब्दस्य वैयर्थ्यपरिहाराय प्रकृतोपयोगितया तदर्थमाह ॥ **एवशब्दस्त्विति** । चतुर्थपादे युक्तेरुपसर्जनत्वं श्रुतेश्च प्रधानत्वमिति यथा श्रुतियुक्त्योर्गुणप्रधानभावो न तथेह श्रुतियुक्त्योरर्थेन तत्रान्तर्भावः स्यादित्यर्थप्रदर्शनाय मूले एवकार इति भावः । न्यायभेदोपपादनेनाधिकरणारम्भस्य पूर्वेणैव सिद्धेरुत्तरवाक्यस्यानर्थक्यमित्यत उक्तार्थविवरणार्थत्वान्नदिति भावेन किं तेनापीत्यतस्तत्र प्रसक्तानुपपत्तिपरिहारार्थं तदित्याशयवांस्तत्रानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥**नन्विति** ॥ **प्रबलयुक्तीति** । प्रबलयुक्तेः पूर्वपक्षेऽपि सत्त्वादिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु पूर्वपक्षयुक्तेः सिद्धान्तयुक्तिवच्छ्रुतिसंवादेन च प्राबल्यादुभयथा प्रबलयुक्तिविरुद्धासिद्धान्तयुक्तेरप्रामाण्यस्यैव प्राप्तत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमपीति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । अभ्यस्तयुक्त्यागमशब्दानामेकार्थत्वभ्रान्तिनिरासाय प्रकृताक्षेपपरिहारोपयोगितयाऽर्थभेदं वदन्वाक्यं योजयति ॥ **पूर्वपक्षेति** । बाहुल्यमित्यस्यानुकर्षणार्थश्चकार इत्यभिप्रेत्य तमनूद्य व्याचष्टे ॥ **च बाहुल्यमिति** । ननु युक्त्यागमयोरेव निर्णयकारित्वात्तद्बाहुल्यस्य चानिर्णयकारित्वाभावात्कथं मूले निर्णयकारित्वोक्तिरित्यतो निर्णयकारित्वाभावेऽपि तत्प्रयोजकत्वात्प्रयोजकप्राधान्यविवक्षया तदुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य वाक्यर्थमाह ॥ **पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितेति** । युक्त्यागमयोरुभयोरपि निर्णयकारित्वात्कथमेकवचनान्तं कुर्यादिति क्रियासम्बन्ध इत्यतः पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्यपेक्षया प्रबला युक्तिः कथं निर्णयं कुर्यात्तदुत्प्रेक्षितागमापेक्षया प्रबल आगमः कथं निर्णयं कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्धाश्रयणान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्ध इति** । नन्वस्तु पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्याग-

माभ्यां प्रबलयुक्त्यागमयोस्तद्बाधया वस्तुव्यवस्थापकत्वमिति वस्तुस्थितिः । तावताऽपि यत्र पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्यागमाभ्यां प्रबलौ युक्त्यागमौ सिद्धान्तसाधकौ ततस्तत्र ताभ्यां तद्बाधया वस्तुव्यवस्थापनसम्भवप्राप्तावपि प्रकृते प्रबलयुक्तिमात्रस्य सिद्धान्तसाधकत्वेन युक्त्यागमयोस्तदभावान्न प्रबलयुक्तिमात्रेण युक्त्यागमबाधया वस्तुव्यवस्थापनं कर्तुं शक्यम् । पूर्वोक्तरीत्या कथञ्चित्प्रतिपक्षमात्रस्यैव प्राप्तेरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **न केवलमिति** । मूले इतिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्यापेक्षितशेषपूरणेन सङ्गतिमाह ॥ **इतीति** । अत इत्यादिशेषपूरणेऽपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **अधिकरणेति** । नन्वसत्कारणं न हीत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चेत्तत्रेति सिद्धान्तांशव्याख्यानरूपत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । असत्कार्यमित्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेणासदिति सौत्रखण्डस्य भावत्वेनेश्वराद्यसत्त्वस्थित्या प्रागभावकर्तृतायाः श्रुत्यानुमानप्रमेये त्वप्रतिषेधार्थकस्य नेति सिद्धान्तांशव्याख्यानत्वायोगादित्यतो न केवलमसदिति चेदिति सौत्रखण्डस्येश्वराद्यसत्त्वसाधकत्वं किन्नाम प्रागभावकर्तृत्वसाधकत्वमपीति नास्य तद्व्याख्यानत्वानुपपत्तिरिति भावेन सूत्रखण्डं द्वेधा योजयितुं तत्प्रसञ्जयति ॥ **तदिदमित्यादिना** । सर्ववैशिष्ट्ये विष्णोर्युक्तिविरोधनिरासकत्वादस्याधिकरणस्यैतदध्यायान्तर्भावमुपपादयितुं तथा पूर्वपक्षमारचयति ॥ **अयमर्थ इत्यादिना** । काऽसौ विरोधिनी युक्तिरित्यतस्तामुपदर्शयितुं करिष्यमाणानुमाने आश्रयासिद्धिहेतुविशेषण्यासिद्धी तावत्परिहरति ॥ **महाप्रलय इत्यादिना** ॥ **कार्योत्पादायोगादिति** । प्रागसतः सत्तासम्बन्धस्यैवोत्पादशब्दार्थत्वादिति भावः । करिष्यमाणानुमाने हेतुविशेषणासिद्धिं परिहरति ॥ **न चास्येति** । अस्त्युत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावस्य महाप्रलयेऽवस्थानमन्यत्र चरितार्थत्वं च किमेतावतेत्यतः पटं प्रति कुविन्दस्यैवानन्यथासिद्धनियतपूर्वक्षणवृत्तित्वादुत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावस्योत्पत्स्यमानसकलकारणत्वप्राप्तिरित्याह ॥ **ततश्चेति** । महदादिप्रागभावस्य पक्षत्वात्तदन्यस्य चोक्तसाधनोपपन्नस्य महदादिकारणस्य सिद्ध्या दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्त्यसम्भवात्सामान्यव्याप्तिमाह ॥ **य इति** ॥ **नियमोऽस्तीति** । कुविन्दादौ व्यभिचारादिति भावः ॥ **तत्समानन्यायानामिति** । प्रागभाववदनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिनामित्यर्थः ॥ **प्रागभावस्यैव जगत्कर्तृत्वोपपत्तेरिति** । ईश्वरतत्कर्तृत्वकल्पनापेक्षया क्लृप्तस्य प्रागभावस्य कर्तृत्वमात्रकल्पनस्यैव लघुत्वादिति भावः ॥ **उदाहृतेति** । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिरूपेत्यर्थः। श्रुतियुक्त्योः श्रुतेः स्वभावप्राबल्यादिति भावः। साम्प्रतं युक्तमित्यर्थः।

ततश्च न तद्विरोधेन सदेव सोम्येत्यादिश्रुतेरस्य तदभिमतार्थेऽप्रामाण्याभाव इति भावः ॥ **संवादित्वेनेति** । उक्तानुमानजातस्येति शेषः । ततश्च युक्तिविरोधमात्रस्य श्रुतेः स्वार्थात्प्रच्यावनासमर्थत्वेऽपि प्रबलयुक्तिविरोधस्य तत्समर्थत्वान्न सदेवेत्यादेर्भवदभिमतार्थे प्रामाण्यमिति भावः । युक्तिविरोध इव प्रबलयुक्तिविरोधोऽपि न तत्र समर्थ इति वदन्तं प्रति तथा सति व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया प्रबलयुक्तिविरोधेन मृदब्रवीदित्यादिवचनानां प्रतीतार्थे प्रामाण्याभावो न स्यादित्यभिप्रेत्य तत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ **प्रबलेति** । अतीताधिकरणेऽभिमानिव्यपदेशास्त्वित्याधिकरण इत्यर्थः । ननु मृदब्रवीदित्यादिवचनानां प्रबलयुक्तिविरोधेन प्रतीतार्थत्यागो युक्तः । मृदाद्यभिमानिदेवतारूपाबाधितार्थान्तरमादायार्थवत्त्वोपपत्त्या प्रामाण्याव्याहतेः। इह तु सदेवेत्यादेः प्रतीतार्थत्यागे न प्रामाण्यसम्भवः।अबाधितस्यार्थान्तरस्याभावादित्यतोऽत्रापि प्रागभावरूपार्थान्तरमादायार्थवत्त्वान्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य सदेवेत्यादेः प्रागभावे सावकाशतामुपपादयति ॥**प्रागभावस्यापीति** ॥**ब्रह्मार्थत्वमुक्तमिति** । ततश्च सदेवेत्येतत्समानार्थस्यासदेवेत्यादेर्न युक्तिसंवादकत्वेन तत्प्राबल्यापादिकेत्यर्थः ॥**तथाऽपीति**। घटप्रागभावस्य घटं प्रति कारणतायाः कर्तृत्वस्य च लोकेऽदर्शनात् । महदादिकार्यप्रागभावस्य महदादिकारणत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः । लोकेऽशरीरस्य कर्तृत्वादर्शनेऽपि यथाऽऽगमबलादीश्वरस्याशरीरस्यैव कर्तृत्वं यथा वा लोके नोपादानस्य कर्तृत्वादर्शनेऽपि परमते आगमबलादुपादानस्यैव कर्तृत्वं तथेहापि प्रागभावान्तरे कर्तृत्वादर्शनेऽप्यागमबलान्महदादिप्रागभावस्य महदादिकर्तृत्वं नानुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ **अलौकिकार्थस्येति** । ननु चैवं यदोत्पत्तिरिष्यते ततः पूर्वमपि महदादेरुत्पत्तिःस्यात्तदाऽपि प्रागभावस्य सत्त्वादन्यस्य चापेक्षणीयस्याभावादित्यतस्तर्हि त्वत्पक्षेऽपि प्रलये उत्पादकस्य ब्रह्मणः सद्भावादन्यस्य चापेक्षणीयस्याभावादुत्पत्तिप्रसङ्गस्तुल्य इत्याह ॥ **सन्ततेति** । ननु न ब्रह्ममात्रं कर्तृ किन्तु ज्ञानेच्छादिरूपकादाचित्ककारणान्तरसचिवमेव । तथा चापेक्षणीयस्य कारणान्तरसद्भावासद्भावाभ्यामुत्पत्त्यनुत्पत्तेः कालविशेषभावाभावावित्याह ॥ **इच्छादीति** ॥ **तदिति** । सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गेत्यर्थः । ननु ब्रह्मणश्चेतनत्वेन तस्य ज्ञानेच्छाद्युपपत्त्या तद्विशिष्टस्य तस्य कर्तृत्वोपपत्त्या तत्कादाचित्कत्वेन मत्पक्षे उक्तप्रसङ्गपरिहारोपपत्तावप्यचेतनत्वाद्विश्वप्रागभावस्य ज्ञानेच्छाद्यनुपपत्त्या न तद्विशिष्टस्य तत्कर्तृत्वमिति नेच्छादिकादाचित्कत्वेनोक्तप्रसङ्गपरिहारस्त्वत्पक्ष इत्यतः शब्दगम्यस्यार्थस्य यथाशब्दमङ्गीकृतत्वेन चेतनत्वादेस्तद्भावाभावात्प्रयोजकत्वात्प्रकृते च

तदसदेव सन्मनोऽकुरुतेति श्रुतावसच्छब्दार्थस्य विश्वप्रागभावस्य मनःशब्देन वा कर्त्रर्थकलकारेण चाज्ञानेच्छाद्युक्तेर्युक्त एव तत्कादाचित्कत्वेन सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गपरिहारो मत्पक्ष इत्याशयवानाह ॥ **अत एवेति** । उपन्यस्तपूर्वपक्षस्योत्सूत्रत्वशङ्कानिरासाय सूत्रारूढतामुपपादयति ॥ **तदिदमिति** ॥ **अभाव इति** । प्रागभाव इत्यर्थः । नन्वसच्छब्दस्य शून्ये रूढस्य कथं प्रागभावपरत्वमित्यतो योगेन तद्दर्शयति ॥ **अत्रेति** ॥ **भावसाधन इति** । भवनं सत् न सदिति भावसाधनान्त इत्यर्थः । यद्यपि शतृप्रत्ययः कर्तर्येव विहितो न तु भाव इति भावसाधनत्वं नाश्रयितुं युक्तम् । तथाऽपि कर्तरि विहितोऽपि छन्दसि भावेऽपि भवतीत्यभिप्रेत्य भावसाधनत्ववचनमिति ध्येयम् । ननु लाघवादावश्यकत्वाच्चाभाव इत्येव हि वक्तव्यं किमसच्छब्देनेत्यतः सूत्रस्य श्रुत्यनुसारित्वादसदेवेत्यादिश्रुत्यनुगतिसूचनार्थमसच्छब्दप्रयोग इत्याह ॥ **श्रुतीति** ॥ **अपराऽपि वृत्तिरिति** । अपरव्याख्यानमित्यर्थः ॥ **कर्तृसाधन इति** । अस्तीति सत् न सदसदिति कर्तृसाधनान्त इत्यर्थः ॥ **प्रथमां वृत्तिमिति** । प्रथमं व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **अभाव इत्यर्थ इति** ॥ **अत्राभाव इति** । तद्विशेषः प्रागभावो विवक्षितः । अत्र सर्वत्रासच्छब्देन प्रागभावः कारणशब्देन च कर्तोच्यत इति टीकाग्रन्थानुसारेण भाष्यस्थासच्छब्दकारणशब्दयोः प्रागभावकर्तृत्वार्थकत्वसिद्ध्या भाष्यस्याप्यत्रैव प्रागभावकर्तृत्वानिरासकत्वेन शून्यकारणत्वनिरासकत्वाभावेन भाष्यानुव्याख्यानयोरैकार्थ्यान्निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृतेत्यनुव्याख्यानस्य नासतः कारणत्वमिति भाष्येण न विरोधः । श्रुतिप्राप्तमेवासन्मतमत्र निराक्रियत इति भाष्यकारवचनाच्चैतदेवावसीयते । यदत्रासच्छब्दः प्रागभावपरो न शून्यपर इति प्रागभावस्य नियतप्राक्सत्त्वस्यासीदिति सत्त्वोक्तेश्चोपपत्त्या कर्तृताया असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिप्राप्तत्वेन प्रागभावकर्तृत्वनिषेधकत्वे श्रुतिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वोपपत्तावप्यसतो नियतप्राक्सत्त्वरूपकारणत्वस्यासीदिति सत्त्वोक्तेश्चायोगेन तत्कारणतयोदाहृतश्रुतिप्राप्तत्वाभावेन शून्यकारणतानिषेधकत्वे श्रुतिप्राप्तासन्मतनिषेधकतोक्त्ययोगात् । किञ्चास्य भाष्यस्य श्रुतिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वमात्राभिप्रायेऽस्याधिकरणस्य तृतीये प्रवेशप्रसङ्गाच्छ्रुतियुक्त्युभयप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वाभिप्रायेऽपि तृतीयेऽप्यन्तर्भावप्रसङ्गाद्युक्त्युपसर्जनश्रुतिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वाभिप्राये चतुर्थे प्रवेशप्रसङ्गात् । श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वाभिप्रायकत्वस्याकामेनाप्यङ्गीकार्यत्वात्प्रागभावकर्तृतयोक्तरीत्या श्रुतिप्राप्तेः पूर्वपक्ष्युक्तरीत्या

युक्तिप्राप्तेश्च श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तत्वेन तन्निरासकत्वे एतदधिकरणीयोपाध्याकलितत्वप्राप्तावपि शून्यस्य कारणतायाः श्रुत्योक्तरीत्याऽप्राप्तेस्तत्सा-यकयुक्तेष्टीकादावनुक्त्या तदप्राप्तेश्च तन्निषेधकत्वेऽस्याधिकरणस्य तस्याः श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तत्वरूपोपाध्यानाकलितत्वप्रसङ्गेनाधिकरणोपाधिकथ-नरूपैतद्ग्रन्थविरोधापत्त्या तदविरोधायापि भाष्यस्थासच्छब्दस्य प्रागभावपरतयाऽऽवश्यकत्वात् । न चैवम् । समयस्योपरि निषेधादिति भाष्यवि-रोधः । तदनुरोधेन तस्य शून्यकारणतानिषेधायात्र परत्वप्रतीतेरिति वाच्यम् । किं श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तप्रागभावकर्तृत्वनिषेधकत्वाश्रयणेन समय-प्राप्तासन्मतस्यैवायं निषेधः किन्न स्यादित्याशङ्कायां तथा सति प्रागभावकर्तृताप्रापकसमयस्याभावेन समयप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वेऽस्य समय-प्राप्तप्रागभावकर्तृत्वनिषेधकत्वायोगेन शून्यसमयप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वस्यैव वाच्यतया तत्परसमयपादीयाधिकरणेन पौनरुक्त्यापत्त्या तत्प्राप्तसमय-निषेधकत्वायोगेन श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तप्रागभावकर्तृतानिषेधपरत्वमेवेत्यभिप्रायकत्वादुदाहृतभाष्यस्य तदप्रसङ्गात् । न चैवम् । न हि शशविषा-णादीनां किञ्चित्प्रति कारणत्वं सम्भवतीत्यादिटीकाविरोध इति वाच्यम् । सकलदेशस्थचिरन्तनमूलकोशेषु न हि घटप्रागभावस्य घटं प्रति कर्तृत्वं सम्भवतीत्यादेरेव पाठस्य दर्शनेन तस्य क्वचिदाधुनिकपुस्तकेषु लेखकदोषपतितस्यैवाश्रयणीयत्वात् । ततश्च श्रुतिसूत्रस्थासच्छब्दस्य प्राग-भावमात्रपरत्वान्न भाष्यानुव्याख्यानयोरविरोधाय तन्नानार्थत्ववर्णनमनुपपन्नम् । किञ्चेह नानार्थत्वाश्रयणेन भाष्यानुव्याख्यानयोरविरोधवर्णनं किं तयोरेकार्थत्वानुपपत्त्या कल्प्यते किंवा मानान्तरवशात् । नाद्यः । भाष्यानुव्याख्यानयोश्चोक्तरीत्यैकार्थत्वोपपादितत्वेन तदभावात् । नान्त्यः । तस्यादर्शनात् । अपि च भाष्यस्य शून्यकारणतानिषेधकत्वे तन्मनोऽकुरुतेत्यादेरतो मनसो जनिर्निवारिता तु पूर्वत्र ह्यकस्मादिति तद्भिन्नेत्यनुव्या-ख्याने पूर्वमभावस्य जगत्कर्तृत्वं निराकृतम् । इदानीं तु शून्यस्येति तट्टीकायां चाकस्मादिति श्रुतेः शून्यकारणत्वपरत्वेन प्रतीतेरेतेनेति सूत्रस्या-कस्मादिति श्रुतिप्राप्तासन्मतनिराकरणपरत्वनिश्चयात्पूर्वत्रापि श्रुतिप्राप्तशून्यकारणतानिषेधपरत्वाश्रयणे कथं न पौनरुक्त्यम् । न चाकस्मादिति श्रुति-र्नानार्थेति न भाष्यानुव्याख्यानयोर्विरोध इति वाच्यम् । एकार्थत्वसम्भवे तन्नानार्थत्वाश्रयणस्याश्लिष्टत्वात् । अन्यथा सर्वत्र तन्नानार्थत्वाश्रयणे ना-नाविधस्य व्युत्पादयितुं शक्यत्वान्न कुत्रापि तद्विरोधशङ्कावकाशः स्यादित्यलम् । कारणशब्देन कारणविशेषकर्तृलक्षणायां बीजभूतं सम्बन्धमाह

॥ तद्विशेष इति ॥ इत्युक्तमिति । जिज्ञासाधिकरणे तथा सति मीमांसावैयर्थ्यादित्यादिनेति शेषः । यद्वाऽभिमान्यधिकरणे दृढयुक्तिविरोधे त्वित्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः ॥ वक्ष्यमाण इति । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हीत्यादिनेति शेषः । ननु श्रुत्यनुमानावष्टम्भेन प्रागभावकर्तृतायाः पूर्वपक्षितत्वात्तदनुसारेण प्रागभावकर्तृत्वस्य श्रुत्यर्थत्वाभाववदनुमेयत्वाभावस्यापि नेति सिद्धान्तांशार्थतयावश्यं व्याख्येयत्वाच्छ्रुत्यर्थत्वाभावमात्रवर्णनमाचार्यीयमयुक्तमित्यतस्तदुपलक्षणत्वेन व्याचष्टे ॥ श्रुत्यर्थ इति । असत्कारणं न हि श्रुत्यर्थो भवतीत्येतावतैव प्रागभावकर्तृताया उपपत्तिविरुद्धत्वेन हेतुना श्रुत्यनुमानप्रमेयत्वाभावप्रतिपादनाद्भाष्ये क्वापीत्यंशवैयर्थ्यमित्यत उक्तप्रतिज्ञायां हिशब्दसमर्पितोपपत्तिविरुद्धत्वहेत्वपेक्षयाऽसम्भावितत्वरूपहेत्वन्तरसूचकत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावेन हेत्वन्तरपरतया तमंशं योजयति ॥ किञ्चेति ॥ अनुमातव्यश्चेति । सम्भावितः प्रतिज्ञाया अर्थः साध्येत हेतुनेत्युक्तेरिति भावः । क्वापीत्येतावन्मात्रेण कथं प्रागभावकर्तृतयाऽसम्भावितत्वलाभ इत्यत उक्तानुवृत्त्या तं दर्शयति ॥ असदिति । प्रकृतोपयोगितया हीत्यनूद्योपलब्धिमिति व्याख्यानम् । श्रुतिप्रायोपपत्तिरिति भाष्यमनर्थकम् । न च श्रुतियुक्तिविरोधपरिहारकत्वस्यास्य तादृशे चतुर्थपाद एव कर्तव्यताशङ्कापरिहाराय ततो वैलक्षण्योपदर्शनमेतदिति वाच्यम् । अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैव विरोधिनीत्येतदधिकरणोपाधिकथनपरे वाक्ये वाक्ययुक्तिविशेषणाभ्यामल्पत्वबहुत्वाभ्यामेव तद्वैलक्षण्योपदर्शनादित्येतद्विशदीकरणार्थत्वान्न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य विशदीकरणे निमित्तोपदर्शनपूर्वकं तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ चतुर्थपादादिति ॥ वैलक्षण्यज्ञानस्येति । तत्र चैतदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायोपदर्शनेऽपि चतुर्थपादीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायानुपदर्शनात्तदुभयस्वरूपज्ञानाभावान्न तदधीनवैलक्षण्यज्ञानं सम्भवतीति भावः । नन्वस्मिन्नप्यधिकरणे बहुलश्रुतिसहितोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासात्कथमयं चतुर्थपादार्थ इत्यतोऽत्र श्रुतिप्रायोपपत्तिभिरित्यस्य श्रुतिप्रधानकोपपत्तिभिरित्यर्थकत्वेन बहुलश्रुतिसहितोपपत्तिभिरित्येतावत्तात्पर्यकत्वाभावाद्बहुलश्रुतिसहितोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासकस्याप्यस्य श्रुत्युपसर्जनयुक्तिविरोधनिरासकत्वेन श्रुतिप्रधानोपपत्तिभिस्तदनिरासकत्वान्न तन्निरासार्थकचतुर्थपादे प्रवेशोऽस्येति भावेनाह ॥ श्रुतिप्रधानकेति । अविरोधो विरोधाभाव इत्येतत्पादोपक्रम एव प्रपञ्चितम् । युक्तिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामिति भाष्यं श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यामिति चतुर्थपादीयानुव्याख्यानं च मनसि निधायापेक्षितं शेषं

पूरयति ॥ **श्रुतीनामिति शेष इति** । नन्वेवमधिकरणस्य चतुर्थपादप्रवेशपरिहारेऽपि तृतीयचतुर्थपादयोः साङ्कर्यादेव चतुर्थपादीयाधिकरणेष्विव तृतीयपादीयेष्वपि तेषु प्रायेण श्रुतिप्रधानोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासादित्यत आह॥ **यद्वेति**॥ **श्रुतिगृहीताभिरिति** । श्रुतिगृहीतत्वं च श्रुतिसद्ध्रव्याप्त्यादिमत्त्वं द्रष्टव्यम् । एतच्च श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यामित्युत्तरानुव्याख्यानव्याख्यानावसरे आकर एव स्पष्टम् ॥ अत्र तु **स्वतन्त्राभिरिति** । श्रुत्यपरिगृहीताभिरित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तृतीयपादेऽप्यपि द्रष्टव्यम् । श्रुतिप्रायोपपत्तिभिरविरोधश्चतुर्थपादे समर्थ्यत इत्येतावता चतुर्थपादार्थप्रदर्शनेनास्य ततो वैलक्षण्यसूचनेन तत्साङ्कर्यशङ्कानिराससिद्धेर्भाष्ये सम्यगित्यस्य वैयर्थ्यमित्यतश्चतुर्थमित्यस्यैतदधिकरणार्थप्रपञ्चकत्वसूचनेनागतार्थत्वोपपादनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ **अथवेति** । एतदधिकरणार्थप्रपञ्चकत्वेन चतुर्थस्योक्तमवैयर्थ्यं दृष्टान्तेनोपपादयति ॥ **यथा प्रथमपादार्थप्रपञ्चनादिति ॥ इतरेषां चानुपलब्धेरिति** । प्रथमपादोक्तहेतुत्रयप्रपञ्चननिरूपणत्वादित्यर्थः । प्रथमपादस्थाधिकरणोक्तोऽप्यर्थः प्रथमपादार्थ एव । अन्यथा पादार्थाप्रतिपादकत्वादितरेषां चानुपलब्धेरित्यस्य पादान्तर्भावाभावप्रसङ्गादयमेव च पूर्वपादेनास्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चभावलक्षणासङ्गतिरिति समयपादीयोक्तेः प्राधान्याद्युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्ये तत्प्रपञ्चात्मकत्वेन समयविरोधपरिहारस्य तदानन्तर्यं इति तृतीयपादीयटीकोक्तेश्चाभिप्रायोऽनुसन्धेयः । प्रथमपादार्थप्रपञ्चनादित्यनेन प्रथमपादीयोक्ताधिकरणप्रपञ्चकताया एव विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिरित्यप्याहुः । अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वत इत्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेणाध्यात्मविषये युक्तिसहितश्रुतिभिः श्रुतीनां विरोधपरिहारस्य चतुर्थपादार्थत्वाश्रित्या युक्तिसहितश्रुतिभिः श्रुतीनां विरोधपरिहारमात्रस्य तदर्थत्वाभावाच्च नास्याधिकरणस्य तेन साङ्कर्यमित्यभिप्रेत्य तत्सम्बन्धप्रदर्शनपूर्वकमुक्तार्थोपदर्शकत्वोपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** ॥ **अन्यत्रेति** । अध्यात्मेतरविषये विष्णौ जगत्कारणत्वविषय इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तृतीयेऽध्यात्मेतरविषय इति तस्यापि चतुर्थाद्भेद इत्यपि द्रष्टव्यम् । चतुर्थपादाधिकरणस्य वैलक्षण्यमुपदर्शयितुं चतुर्थपादार्थोपदर्शकत्वेऽस्य ग्रन्थस्य चतुर्थपादवैलक्षण्योपदर्शकादल्पवाक्ययुतेत्यादिग्रन्थादानन्तर्यमेव स्यान्न तु तेन व्यवधानमित्यत एकार्थोपदर्शकत्वेऽपि ग्रन्थद्वयस्य व्यवधानं प्रयोजनसद्भावाद्युक्तमित्यभिप्रेत्य तदाह ॥ **यद्यपीत्यादिना** ।

अ०—असत्कार्यं यथा दृष्टं वस्तुत्वात्कारणं तथा ॥ इति चेन्न निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृता ॥ बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितम् ॥ प्रतिषेधात्मकत्वं तु भावस्याभावधर्मतः ॥ धर्मधर्मैक्यतश्चैव न तु तन्मात्रता भवेत् ॥ अभावस्य च भावोऽपि धर्मोऽथापि हि धर्मिणः ॥ तादृक्त्वं मात्रतेहोक्ता बुद्धिराहित्यमेव तत् ॥ विशेष्यतैव धर्मित्वं प्रथमप्रतिपत्तिषु ॥ निषेधाविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हि ॥

सु०—अथ द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्यासादिति चेन्नेत्येतावत्सूत्रं व्याचष्टे ॥ असदिति । कार्यं महदादिकम् । यथा प्रलयेऽसत्प्रमितं तथा वस्तुत्वाद्भावत्वात्कारणं कारणत्वेन सिद्धान्तिनाऽङ्गीकृतमीश्वरादिकमपि प्रलयेऽसद्भवितुमर्हतीत्यर्थः । कुतो नेति चेत् । न तावदस्मादेवानुमानादभावस्य विश्वकर्तृत्वसिद्धिः । किन्त्वनेन प्रलयावस्थायामीश्वराद्यभावसिद्धौ कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमे स्थिते प्रागभावस्य नियतपूर्वभावित्वेन विश्वकारणत्वं सिध्यत्कर्तृतयैव सेत्स्यतीति वक्तव्यम् । तदिदं प्रत्यनुमानपराहतमित्याशयवान्प्रतिषेधमात्रत्वादिति सौत्रं हेतुं व्याकुर्वन्साध्यमध्याहरति ॥ निषेधेति । निषेधैकस्वरूपस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । अयमत्र प्रयोगः । विप्रतिपन्नोऽभावो न कर्ता प्रतिषेधमात्रत्वात् । निषेधैकस्वरूपत्वात् । सम्प्रतिपन्नघटाभाववदिति । कर्तृत्वमात्रस्याभावे विश्वकर्तृत्वं दूरोत्सारितम् । न च दृष्टान्तः साध्यविकलः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कुलालादेः कर्तृत्वनिश्चयेऽभावस्य तत्कल्पकाभावात् । नन्वस्तु निषेधैकस्वरूपत्वं कर्तृत्वं च । को विरोधः । तथा च घटाद्यभावस्याकर्तृत्वेऽपि प्रलयकालीनोऽभावः कर्ता भविष्यतीत्यतः कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधं स्फोरयितुं कर्तृत्वस्वरूपमाह ॥ बुद्धीति । प्रवृत्तिरिच्छाप्रयत्नादिका । निश्चितं सर्वैरपि परीक्षकैः । वृक्षेण स्थीयत इत्यादौ कर्तृत्वं पारिभाषिकम् । न तु स्वाभाविकमिति हि सर्वेऽपि प्रतिपन्नाः । अत्र बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरित्येतद्बुद्ध्या विविच्य व्याख्येयम् । तथा हि । स्यात्कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोरविरोधः । यदि तृतीयादिविषयत्वमेव कर्तृत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । अपि तर्हीच्छाप्रयत्नादिरूपा प्रवृत्तिरेव । सर्वैरपि परीक्षकैस्तस्या एव कर्तृत्वेन निश्चितत्वात् । प्रकरणार्थस्तदेव निश्चितम् । अत्रैव हि विप्रतिपत्तिर्नान्यत्र । सा चेयं प्रवृत्तिर्बुद्धिपूर्वा बुद्धिव्याप्ता । कार्यायाः प्रवृत्तेर्बुद्धिकारणकत्वात् । अकार्यायाश्च बुद्धिव्यभिचाराद्यदर्शनात् । न च

कर्तृत्वापरपर्याया: प्रवृत्तेर्व्यापिका बुद्धिरभावं सम्भवाति । ततो व्याप्यं कर्तृत्वमपि न सम्भवत्येवेति कथं कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्न विरोध इति । अत्र कर्तृत्वानुवादेन बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति व्याख्यानान्निश्चितमिति नपुंसकोपपत्तिः । भावे वा क्तप्रत्यय इति । ननु मा भूदप्रयोजकत्वं हेतोः । तथाऽपि वैय्यर्थ्यमपरिहार्यम् । अभावपर्यायो हि प्रतिषेधशब्दः कर्तृत्वं च कार्योत्पत्त्यनुकूलेच्छादियोग इत्युक्तम् । न च प्रतिषेधत्वं कर्तरि वर्तते । येनाकर्तृत्वं व्यभिचरेत् । तन्निरासार्थं च विशेषणं सार्थकं स्यात् । अतः प्रतिषेधत्वादित्येतावताऽकर्तृत्वव्यभिचाराभावात्सूत्रे मात्रग्रहणं व्याख्यानेऽप्येकग्रहणं व्यर्थमित्यत आह ॥ प्रतिषेधेति । भावस्यापि कुलालादेः कर्तुः प्रतिषेधात्मकत्वं विद्यते । अतः प्रतिषेधत्वादित्येवोक्ते कुलालादावकर्तृत्वेन हेतोर्व्यभिचारः स्यात् । तत्परिहारार्थं मात्रग्रहणम् । तद्व्याख्याने चैकग्रहणं च सार्थकमिति । ननु कुलालादेर्भावस्य कथं प्रतिषेधात्मकमित्यत आह ॥ अभावेति । अभावोऽत्रान्योन्याभावो विवक्षितः । स धर्मोऽस्येत्यभावधर्मा । तस्य भावस्तत्त्वम् । तत इति भावप्रधानो निर्देशः । अस्ति खलु कुलालादेर्भावस्य भेदापरपर्यायः प्रतिषेधात्मकोऽन्योन्याभावो धर्म इति । नन्विदमसङ्गतम् । यः कर्ता धर्मी कुलालादिर्न तस्य प्रतिषेधात्मत्वम् । यश्च प्रतिषेधात्मकोऽन्योन्याभावो न तस्य कर्तृत्वमित्यत आह ॥ धर्मेति । धर्मधर्मिणोः कुलालान्योन्याभावयोरेकत्वतः । चशब्दो हेतुसमुच्चये । अभावधर्मतो धर्मधर्म्यैक्यतश्च प्रतिषेधात्मकत्वं भावस्यास्तीत्यन्वयः । एवशब्दो भेदव्युदासार्थः । अन्योन्याभावो हि धर्मिणाऽत्यन्ताभिन्नोऽभ्युपेयते । न त्वयावद्द्रव्यभावी धर्म इव भिन्नाभिन्नः । अस्त्वेवं प्रतिषेधत्वस्य कुलालादौ व्यभिचारस्तथाऽपि कथं मात्रग्रहणस्य सार्थक्यम् । न ह्यविशिष्टव्यभिचार एव विशेषणं प्रयोजयति । तथात्वे विशेषणनियमानुपपत्तेः । किन्नाम विशेषणस्य व्यभिचारनिरासौपयिकत्वे सति । तदत्र कथमित्यत आह ॥ न त्विति । कुलालादेः कर्तुर्भावस्य प्रतिषेधात्मकत्वेऽपि तन्मात्रता प्रतिषेधमात्रता न भवेत् । अतोऽस्ति मात्रग्रहणस्य व्यभिचारपरिहारौपयिकत्वम् । तुशब्दोऽवधारणे । सन्दिग्धव्यभिचारपरिहारार्थः । नन्वेवमेकं स (न्धि) न्दित्सतोऽन्यत्प्रच्यवते । यतो व्यर्थविशेषणतापरिहारे स्वरूपासिद्धिरापन्ना । तथा हि । पक्षीकृते भावे प्रमेयत्वादिधर्माः

सन्ति न वा । नेति पक्षेऽप्रमिताश्रयत्वादिकं हेतोः । आद्ये न तावत्तेऽप्यभावाः । विधिप्रत्ययविषयत्वात् प्रतियोग्यनिरूप्यत्वाच्च । पट्-पदार्थातिरिक्तत्वमभावत्वमिति चेन्न । स्वेच्छापरिकल्पनाया अनुपादेयत्वात् । अन्यथा पञ्चैव भावास्तदतिरिक्तोऽभाव इति कल्पनायां समवायादेरपि भावत्वं न स्यात् । ते च नाभावाद्धर्मिणो भिन्नाः । अन्योन्याभावसमानन्यायत्वात् । तथा च यथा कुलालादेर्विप-क्षस्य विधिनिषेधात्मकत्वेन प्रतिषेधमात्रत्वाभावस्तथा पक्षीकृताभावस्यापि (धर्मद्वारा विधिरूपस्य) प्रतिषेधमात्रत्वाभावात्स्वरूपासिद्धो हेतुः स्यात् । दृष्टान्तश्च साधनविकलः । घटाभावस्यापि धर्मद्वारा विधिरूपस्य प्रतिषेधमात्रत्वाभावादित्यत आह ॥ अभावस्य चेति । प्रथमापिशब्दात्पूर्वं यदीत्यध्याहार्यम् । यद्यप्यभावस्य पक्षीकृतस्य दृष्टान्तीकृतस्य च भावः प्रमेयत्वादिधर्मोऽस्ति । चशब्दाद्धर्मिणो भिन्नश्च । भावस्याभावधर्म इवेति वा । अथाऽपि न स्वरूपासिद्ध्यादिदोष इति शेषः । कथमित्यत आह ॥ हि धर्मिण इति । हिशब्दो हेतौ । तादृक्त्वं प्रतिषेधात्मकत्वम् । मात्रता प्रतिषेधमात्रता । इह सूत्रे । एतदुक्तं भवति । स्यादयं स्वरूपासिद्ध्यादिदोषो यद्यत्र प्रतिषेधमात्रशब्देन केवलप्रतिषेधत्वं विवक्षितं स्यात् । न चैवम् । किन्तु धर्मद्वारमन्तरेण धर्मिण एव प्रतिषेधत्वम् । तच्च पक्ष-दृष्टान्तयोरस्त्येव । तयोर्धर्मद्वारेण विधित्वेऽपि धर्मिणोः प्रतिषेधत्वस्योभयसिद्धत्वात् । व्यावृत्तं च विपक्षात्कुलालादेः । तस्य धर्मतो निषेधत्वेऽपि धर्मि (णो विधित्वा) णोऽनिषेधत्वादिति । ननु कथमेतल्लभ्यते । उच्यते । मात्रशब्दो हि साकल्ये वर्तते । न च तत्क्वापि सम्भवति । प्रतिषेधेऽपि विधिसद्भावस्य परेणैवोक्तत्वात् । ततः प्रतिषेधमात्रशब्दो विधेरप्राधान्यं लक्षयति । अन्नमात्रं भुक्तमिति यथा । धर्मधर्मिणोश्चाप्राधान्यं धर्मस्य प्राधान्यं धर्मिणः । तेन धर्मिणः प्रतिषेधत्वं प्रतिषेधमात्रत्वमिति सिध्यति । इच्छा-प्रयत्नादिरूपायाः प्रवृत्तेः कर्तृतापरनामिकाया व्यापिका बुद्धिरभावाद्व्यावृत्ता तामपि व्यावर्तयतीत्युक्तम् । तत्राभावाद्बुद्धिव्यावृत्तिरेव कुत इत्यत आह ॥ बुद्धीति । तत्तस्मात्प्रतिषेधमात्रत्वादेव बुद्धिराहित्यमभावस्य घटाभाववत्सिद्ध्यतीत्यर्थः । द्विविधं हि प्रमेयम् । स्वतन्त्रं परतन्त्रं च । परतन्त्रमपि द्विविधम् । भावोऽभावश्च । भावोऽपि द्वेधा । चेतनोऽचेतनश्च । एवञ्च यदा भावस्यापि कस्यचिन्न चैतन्यं

का वार्ता तदाऽभावे चैतन्यस्य । कश्चिदभावो बुद्धिमान् किन्न स्यादिति चेन्न । निरुपाधिकसम्बन्धमनादृत्य निर्निमित्ताया: शङ्काया अतिप्रसङ्गित्वात् । तन्मनोऽकुरुतेति श्रुतेरिति चेन्न । अन्यथासिद्धत्वात् । अथ प्रतिषेधमात्रत्वमपि पक्षे नाभ्युपेयात् । तदाऽसादिति ब्रह्मेति च संज्ञाभेदमात्रम् । अनेकत्वादे: परेणापि त्याज्यत्वात् । अनेकस्वातन्त्र्ये कार्योदयायोगात् । नन्विदं तत्रैव वक्तव्यम् । सत्यम् । प्रतिषेधमात्रत्वे विदिते ततो बुद्धिराहित्यप्रतीते: सौलभ्यादिहोक्तम् । टीकाकारास्तु प्रमेयत्वादिभावधर्माङ्गीकारे बुद्धिरपि तथा किन्न स्यादिति शङ्कावकाशादिहोक्तमित्याहु: । भावस्याभावधर्मतोऽभावस्य च भावोऽपि धर्म इत्यनुपपन्नम् । भावाभावयोरभाव-भावधर्मित्वे प्रमाणाभावात् । सम्बन्धाभावाच्च । सम्बद्धयोरेव हि शौक्ल्यपटयोर्धर्मधर्मिभावो दृष्टो नासम्बद्धयोर्मेरुमन्दरयो: । न च भावाभावयो: सम्बन्धोऽस्ति । संयोगसमवाययोर्भावनियतत्वात् । विरुद्धस्वभावत्वाच्च । यावविरुद्धस्वभावौ गुणगुणिनौ तावेव हि धर्मधर्मिणावुपलब्धौ । न विरुद्धस्वभावावश्वमहिषौ विरुद्धस्वभावौ च भावाभावौ । विधिनिषेधरूपत्वात् । अभेदाच्च । न हि घट: स्वयं स्वस्यैव धर्मो भवति । उक्तं च धर्मधर्म्यैक्यमित्यत आह ॥ **विशेष्यतैवेति** । विशेषणतैव च धर्मत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । यो हि येन विशिष्यते व्यवच्छिद्यते स तस्य धर्म: । धर्मश्चापर: । प्रकारान्तरस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । प्रतीयते च विशेष्यविशेषणभावो भावाभावयो: । अन्यथा घट: पटो न भवतीत्यभाव: प्रमेय इति च व्यवहारानुपपत्ते: । तत्कथं भावाभावयोर्न धर्मधर्मिभाव: । पट-शौक्ल्ययोश्च न सम्बन्धप्रयुक्तो धर्मिधर्मभाव: । नापि मेरुमन्दरयोस्तदभाव: सम्बन्धाभावप्रयुक्त: । किन्तु स्वभावादेव विशेष्यविशेषण-त्वतदभावरूप: । सम्बद्धयोरपि घटपटयोस्तदभावाद्भूतलघटाभावयोस्तद्भावाच्च । एवमेव विरोधिस्वभावाभेदावपि निरस्तौ । सगुण-निर्गुणत्वेन नित्यानित्यत्वेन वा विरुद्धस्वभावयोरपि गुणगुणिनोर्धर्म्यादित्वस्य दर्शनात् । अदर्शनाच्च पटत्वशौक्ल्ययो: । दृश्यते चाभेदेऽपि तद्भाव: । अस्तित्वाभिधेयत्वादीनां धर्माणां परैर्धर्म्यभेदस्याङ्गीकृतत्वात् । भिन्नानामपि तद्भावो नोपलभ्यते । तदेवमसम्ब-द्धयोरपि विलक्षणस्वभावयोरपि भावाभावयोरभेदेऽपि विशेषशक्त्या विशेष्यविशेषणतालक्षणो धर्मिधर्मभावो युक्त एवेति । यद्येवं

भावाभावयोरभावभावधर्मित्वं धर्मधर्मिणोश्चाभेदः स्यात् । तदा भावस्याप्यभावत्वेनाभावस्य च भावत्वेन घटादीनां भावत्वमेव प्रागध्वंसात्यन्ताभावानामभावत्वमेवेति नियमो निर्निबन्धनः स्यात् । न चैवमस्त्विति वाच्यम् । सकललोकसिद्धस्य तथाभावानर्हत्वादित्यत आह ॥ **प्रथमेति** । रूपशब्दो धर्मिवचनः । भावाभावत्वमिति यथायोगं सम्बन्धः । अत्रैवं सत्यपि हिशब्दः प्रसिद्धौ । अयमर्थः । किं भावाभावनिबन्धनं प्रमेयरूपमन्विष्यते प्रमाणं वा । आद्यस्योत्तरार्धमुत्तरम् । यद्यपि भावाभावात्मका घटादयः प्रागभावादयश्च । तथाऽप्यत्र पदार्थसार्थे यः पिण्डो विधिधर्मिको घटादिः स भावो यस्तु निषेधधर्मिकः प्रागभावादिः सोऽभाव इति व्यवस्थोपपद्यते । अभेदेऽपि धर्मधर्मिभावो विशेषशक्त्या सङ्गच्छत इत्युक्तमेव । द्वितीयस्योत्तरं प्रथमप्रतिपत्तिष्विति । यः प्रथमं विधितया परप्रतिक्षेपरूपतां विना प्रतीयते स घटादिर्भावः । यस्तु निषेधतया परप्रतिक्षेपेण प्रतीयते प्रागभावादिः सोऽभाव इत्युत्तरार्धेनैकवाक्यतया योज्यम् । घटो हि प्रथमं विधित्वेन धर्मिरूपेण प्रतीतोऽनन्तरं पटो न भवतीति पटनिषेधात्मया प्रतीयते । प्रागभावादिरपि प्रथमं निषेधत्वेन धर्मिस्वरूपेणावगतोऽनन्तरं प्रमेय इति विधितया प्रतीयत इति सकलप्रतिपत्तृप्रसिद्धमिति बहुवचनहिशब्दाभ्यां द्योतयति । विषयिविषययोराधाराधेयभावमभिप्रेत्य सप्तमीप्रयोगः । कारकेषु गौणमुख्यत्वविवक्षाभावस्य स्थितत्वादिति । एवं पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितप्रमाणसमुदायलब्धस्यार्थस्य प्रमाणविरोधो दर्शितः ।

टि०—नन्वसदित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च वस्तुतत्त्वस्य प्रागभावे व्यभिचारित्वाभावसाधनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पूर्वपक्ष्युक्तप्रागभावकर्तृत्वसाधकानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वेनाभासत्वव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । तदनुमानविरुद्धार्थासाधकत्वेनास्य तत्र प्रतिपक्षत्वायोगादित्यतोऽसत्कार्यमितीश्वरादेरसत्त्वासाधकतयोपन्यस्तानुमानेऽस्य प्रतिपक्षत्वासम्भवेऽपि तदुपजीवनेन प्रवृत्तैतच्छङ्काग्रन्थाभिप्रेतप्रागभावकर्तृत्वसाधकानुमानविरुद्धार्थसाधकत्वेन तत्र प्रतिपक्षत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य शङ्काग्रन्थस्यापि यथाश्रुतैतदनुमानमात्राभिप्रायकत्वसम्भवेनानुमानान्तराभिप्रायकत्वाभावान्न तत्रापि प्रतिपक्षसमर्पकत्वमित्यतो यथाश्रुतार्थाभिप्रायकत्वे बाधकप्रदर्शनपूर्वकमनुमानान्तराभिप्रायकत्वमुपपाद्य तत्र प्रतिपक्षसम-

र्पकतया प्रतिषेधमात्रत्वादित्येतद्योजयितुमाह ॥ **कुतो नेति चेदित्यादिना** ॥ **हेतुगर्भमिति** । हेत्वर्थगर्भमित्यर्थः । ततश्च निषेधैकस्वरूपत्वा-
दिति सिध्यतीति भावः । भाष्ये पक्षदृष्टान्तयोरनभिधानान्न्यूनत्वमित्यतः स्पष्टत्वात्तदनुक्तिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्य पक्षदृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकं प्रतिपक्षप्रयोगं
दर्शयति ॥ **अयमिति** । ननु भाष्ये बुद्धिपूर्वेति कर्तृत्वनिरूपणमनर्थकम् । न च निषेधैकस्वरूपत्वकर्तृत्वयोर्विरोधप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् ।
तस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽप्रयोजकत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमप्रयोजकत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **न-
न्वित्यादिना** । प्रवृत्तिशब्दस्य प्रयत्नमात्रार्थत्वप्रतीतिनिरासायाह ॥ **प्रयत्नादिकेति** । प्रयत्नान्तरभाव्यात्मपरिस्पन्दसङ्ग्रहायादिपदम् । अत एव
चिकीर्षाव्यतिरेकेण कृतिमात्रजन्ये यतो भूतमिदं न मया कृतमिति व्यवहारोऽकामकृते मुख्यकर्तृत्वाभावात्प्रायश्चित्तभेदश्चोपपद्यते । अन्यथा कर्तृ-
त्वविशेषात्कामकृते सम्पूर्णप्रायश्चित्तमन्यत्र तदर्धमिति नियमो न स्यादित्यवधेयम् । नन्विच्छादियोगित्वरूपकर्तृत्वस्य चेतनमात्रनिष्ठत्वेनाचेतनसा-
धारणत्वाभावादननुगम इत्यतोऽचेतनस्य कर्तृताया एवाभावान्न तदननुगमो दोषायेत्यभिप्रेत्य तथा सत्यचेतने कर्तरि विहितस्य तृतीयादेर्वृक्षस्तिष्ठति
वृक्षेण स्थीयत इत्यादिव्यवहारो न स्यादित्यतोऽचेतनस्येच्छादियोगित्वरूपमुख्यकर्तृत्वाभावेऽपि तृतीयादिप्रयोजकपारिभाषिकवैय्याकरणाभिमतकारका-
न्तरानपेक्षत्वरूपामुख्यकर्तृतायाः सत्त्वादुक्तविधकर्तृत्वव्यवहारो गौण एवेत्यभिप्रेत्य तद्गौणतायां न्यायवाचस्पत्युदयनादिसम्मतिमाह ॥ **वृक्षेणेति** ।
आदिपदेन वृक्षस्तिष्ठतीत्यादेः सङ्ग्रहः । यद्यपि वृक्षस्याचेतनपक्षेऽपि तत्र मुख्यकर्तृत्वाभावात्तद्व्यवहारस्य गौणत्वप्राप्तावपि चैतन्यपक्षे मुख्यमेव
कर्तृत्वं सम्भवतीति तद्व्यवहारस्यामुख्यत्ववर्णनमनुचितम् । तथाऽप्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा घटस्तिष्ठति घटेन स्थीयत इत्यादेरेवौपचारिक-
व्यवहारत्वेनाभिमतत्वान्नानुपपत्तिरत एव न्यायवाचस्पतिना घटस्तिष्ठतीत्यौपचारिकः प्रयोग इत्येवोक्तमित्यवधेयम् । वस्तुतो वृक्षस्य स्वास्थित्यनुकू-
लेच्छाप्रयत्नसद्भावे मानाभावान्न मुख्यकर्तृत्वमिति यथाश्रुत एवायं ग्रन्थः साधुः । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरित्युक्त्या प्रसक्तां विशिष्टस्य कर्तृत्वरूपतां परि-
हरति ॥ **अत्रेति** । ननु कथमस्मिन्पक्षे वाक्यभेदेन योजनेत्यत उक्तं बुद्ध्या विविच्येति । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति च बुद्ध्या वाक्यभेदं सम्पाद्येत्यर्थः ॥
तृतीयादिविषयत्वमिति । वैय्याकरणाभिमतं पारिभाषिकं तृतीयादिप्रयोजकं कारकान्तरानपेक्षत्वमेवेत्यर्थः । मूले निश्चितमिति पदप्रवृत्तिरेव कर्तृत्व-

मिति प्रतिज्ञार्थे हेतुसमर्पकमित्यभिप्रेत्य तथा योजयति ॥ **प्रकरणाच्चेति।** व्युत्पादनीयत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **एतदेवेति** । प्रवृत्तिरेव कर्तृत्वमित्येतदेवेत्यर्थः । कुतोऽस्यैव व्युत्पाद्यत्वेन प्रकृतत्वं तृतीयादिविषयत्वस्यापि तत्सम्भवादित्यत आह ॥ **अत्रैव हीति** । चिकीर्षाकृतिमत्त्वरूप एव कर्तृत्वे विप्रतिपत्तिर्न तु तृतीयादिविषयत्वरूपे तस्मिन्नित्यर्थः । ब्रह्मशब्दोक्तगुणपूर्तिसम्भावकत्वेनास्यैव जन्मादिसूत्रोक्तत्वादिति भावः । तदेतावतैव कर्तृत्वनिर्वचनेन कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधस्फोरणाद् बुद्धिपूर्वेत्यस्य वैयर्थ्यमित्यत उक्तरूपकर्तृत्वस्यापि तन्मनोऽकुरुतेति श्रुतिबलेन प्रागभावे परेणाऽङ्गीकारान्न कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधसिद्धिरित्यप्रयोजकत्वमेवेत्यर्थ तत्कर्तृतायास्तद्व्यापकव्यावृत्त्या पक्षे व्यावृत्तिप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदन्वयप्रदर्शनपूर्वकं प्रकृतोपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ **सा चेयमिति** । कुतः प्रवृत्तेर्बुद्धिर्व्याप्तिर्येन तद्व्यावृत्त्या तद्व्यावृत्तिर्भवेदित्यत आह ॥ **कार्याया इति** । तथा चाकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गरूपविपक्षबाधकतर्कसहकृतसाहचर्यग्राहिप्रत्यक्षादेव तत्सिद्धिरिति भावः । व्यभिचाराद्यदर्शनादित्यादिपदेनोपाधिपरिग्रहः॥ **अभावे सम्भवतीति** । तस्याचेतनप्रभेदत्वादिति भावः । ननु या बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति बुद्धिपूर्वप्रत्यनुवादेन तस्याः कर्तृत्वरूपताविधानादुद्देश्यप्रवृत्तिलिङ्गानुरोधेन बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितेति वक्तव्यम् । तत्कथं निश्चितमिति नपुंसकप्रयोग इत्यतो भवेदेवं यद्यत्रोक्तरीत्या प्रवृत्त्यनुवादेन कर्तृत्वविधिः स्यात्। न चैवम्।किं तर्हि यत्कर्तृत्वं तद् बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति कर्तृत्वानुवादेन तद्व्याख्यानादुद्देश्यकत्वलिङ्गानुरोधेन निश्चितमिति नपुंसकत्वमुपपन्नमित्याह ॥ **अत्रेति** । यथाश्रुतोद्देश्यविधेयभावव्यत्यासेन योजनायामितिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाश्रयणादपरितुष्यन्नाह ॥**भावे वेति** । नपुंसके भावे क्त इति स्मरणादिति भावः । तथा चेति ।निश्चितमित्यन्येति निश्चय इत्यर्थकत्वान्न विशेष्यनिघ्नत्वप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् । ननु प्रतिषेधात्मकत्वं चेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च कुलालादेः प्रतिषेधत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रातिपक्षानुमानस्याभासत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधस्फोरणेन तत्प्रापकाप्रयोजकताशङ्कायाः परिहृतत्वेन तदाभासत्वस्य प्रागेव परिहृतत्वात् । प्रतिषेधत्वोपपादनस्य तत्रानुपयोगाच्च । न च प्रकारान्तरेण प्राप्ताभासत्वशङ्कानिरासार्थं तदिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन तदनुदयादित्यतो विशेषणवैयर्थ्यस्यैव तत्प्रापकत्वेन तत्प्रयुक्ततदाभासकत्वशङ्कायां व्यभिचारवारकत्वेन विशेषणस्यार्थवत्तया विशेषण-

वैय्यर्थ्यस्यैवाभावान्न तत्प्रयुक्ताया अपि तदाभासत्वशङ्काया अवकाश इत्यभिप्रेत्य तद्वारकतया तत्सार्थक्यं वक्तुमविशेषितस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वे व्यभिचारस्यैवाप्रसक्त्या विशेषणस्य तद्वारकत्वायोगात् । व्यभिचारप्रसक्त्युपपादनाय विपक्षेऽविशेषितस्य हेतोर्वृत्तिप्रतिपादनार्थं तदिति भावेन रीत्यन्तरेण तदाभासत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु मा भूदिति** । नन्वविशेषितस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वोपपादकत्वे कुलालादेः कर्तुरेव प्रतिषेधात्मकताया एव व्यभिचारोपपादकत्वेन तदुपदर्शनाय कुलालादेरित्येव वक्तव्यतया भावस्येति वचनासङ्गतिरित्यतोऽत्र सामान्यशब्दत्वाद्भावशब्दस्य तद्विशेषकुलालादिकर्त्रुपलक्षणत्वान्नासङ्गतिरिति भावेनानूद्य भावशब्दं व्याचष्टे ॥ **भावस्येति** । साकाङ्क्षतया वाक्याभासकत्वशङ्कापरिहारायापेक्षितक्रियामध्याहरति ॥**विद्यत इति** ॥ **मात्रग्रहणमिति** । सूत्र इति शेषः । क्वचित्सूत्रे मात्रग्रहणमित्यपि पाठः । तद्व्याख्याने एकग्रहणं चेत्येव पाठः । व्याख्याने चैकग्रहणमिति पूर्वग्रन्थानुसारात् । तद्व्याख्यानमेकग्रहणं चेति पाठे सौत्रमात्रपदव्याख्यानमेकग्रहणं व्याख्याने सार्थकमिति व्याख्यानपदाध्याहारेण योज्यम् । कुलालस्य प्रतिषेधात्मकत्वोपपादनेन व्यभिचारोपपादनसिद्धेरभावधर्मत्वप्रतिपादनमनर्थकमित्यतः प्रतिषेधात्मकत्वोपपादनार्थं तदिति भावेन किं तदुपपादनेनेत्यतस्तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । अभावशब्दस्य चतुर्विधाभावपरत्वभ्रान्तिं निवारयति ॥ **अभावोऽत्रेति** । संसर्गाभाववत्त्वस्य धर्मत्वेऽपि संसर्गाभावस्यादृश्यत्वाधिकरणन्यायेन धर्मत्वाभावेन चतुर्विधस्याभावस्य धर्मपदोक्तधर्मत्वान्वयासम्भवादिति भावः ॥ **भावप्रधान इति** । अभावधर्मत्व इति भावप्रधान इत्यर्थः । हेतोरसिद्धिं परिहरति ॥ **अस्तीति** । ननु धर्मधर्म्यैक्यतश्चेति भाष्यमनर्थकम् । न च कुलालान्योन्याभावयोरैक्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽभावधर्मकत्वोक्तेरभावरूपे धर्मे हेतुवृत्त्युपपादकत्वेऽपि विपक्षभूते कर्तरि कुलालादौ तदनापादकत्वेन तदुपपादकतया भावधर्मत्वोक्तेरसङ्गतिशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **हेतुसमुच्चय इति** । अत्र समुच्चयशब्द इतरेतरयोगपरः । वक्ष्यमाणप्रकारेणाभावधर्मकत्वधर्मधर्म्यैक्ययोः परस्परसापेक्षयोरेव हेतुवृत्त्युपपादकत्वेन निरपेक्षयोस्तदभावात् । परस्परनिरपेक्षयोरेकक्रियासम्बन्धस्थल एव च समुच्चयनियमस्याकरे स्थितत्वादित्यवधेयम् । धर्मधर्म्यैक्यत इत्येतावता धर्मधर्मिणोः कुलालान्योन्याभावयोरैक्योक्त्या कुलालादेः प्रतिषेधात्मताया उपपादितत्वादेवशब्दवैय्यर्थ्यमित्यतः कुलालान्योन्याभावयोर्भिन्नाभिन्नत्वेऽन्योन्याभावभेदेन

कुलालस्य प्रतिषेधात्मकत्वप्राप्त्या व्यभिचारप्रातिवित्तद्भेदेन तदनात्मकत्वप्राप्त्या तत्परिहारस्यापि प्रसङ्गेन भेदाभेदस्य व्यभिचारानुपपादकत्वेन भेद निरासद्वारा तदुपपादकात्यन्ताभेदलाभायैवशब्द इत्याह ॥ एवशब्द इति । नन्वन्योन्याभावस्य धर्मिणाऽत्यन्ताभेदाभेदयोरपि सम्भवे किमिति सिद्धान्तेऽत्यन्ताभेदाभ्युपगमोऽपीत्यतः सत्यपि तस्मिन्नसत्त्वाभेदाभावे कथमेवशब्देन तत्र भेदव्युदाससमर्पणमित्यतस्तत्र तत्र सम्भवमाह ॥ अन्योन्याभावो हीति । ननु संयोगादिवदिति वक्ष्यमाणभेदसाधकाक्रान्ततया संयोगादौ भेदाभेदयोः सद्भावेऽप्यन्योन्याभावे भेदसाधकस्य खण्डितत्वस्याभावाद्भेदाभावेन भेदाभेदयोस्तत्रासम्भवादित्याह ॥ न त्विति । ननु तथाऽपि न तु तन्मात्रताभवेदित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च कुलालादेः प्रतिषेधमात्रताभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यानर्थक्यात् । न च मात्रशब्दस्य व्यभिचारवारकत्वप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च सार्थक्यवर्णनेन तस्य विशेषणत्वसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । अविशेषितस्य व्यभिचारोपपादनेनैव विशेषणसार्थक्यसिद्धया विशेषणतायास्तदनपेक्षितत्वात् । न चाविशेषितस्य व्यभिचारवद्विशेषणस्य व्यभिचारपरिहारकत्वौपयिकस्यापि तदुपयोगित्वान्न तदिति वाच्यम् । अविशेषिते व्यभिचारमात्रस्यैव तत्सार्थक्यनिमित्तत्वे बाधकाभावेन विशेषणे व्यभिचारपरिहारकत्वस्यापि तन्निमित्तत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यतोऽविशेषितव्यभिचारमात्रस्य तत्सार्थक्योपपादकत्वे बाधकदर्शनेनोभयोरपि विशेषणसार्थक्योपपादकत्वं व्युत्पाद्य पूर्वग्रन्थेनाविशेषितस्य व्यभिचारसमर्थनेऽपि विशेषणस्य व्यभिचारपरिहारकत्वासिद्धया सार्थक्यासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थमवश्यवक्तव्यव्यभिचारपरिहारकतोपदर्शकत्वेनोत्तरवाक्यं योजयति ॥ अस्त्वेवमिति । विशेषणसार्थक्यवर्णनेन तद्वैयर्थ्यप्रयुक्ततदाभासताशङ्कायाः परिहारात्किमुत्तरेणेत्यतः स्वरूपासिद्ध्यादिपरिहारार्थत्वाच्चोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमिति भावेन प्रतिपक्षानुमाने स्वरूपासिद्ध्यादिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु विश्वप्रागभावे कथं प्रतिषेधमात्रत्वस्य सिद्धिरित्यतस्तां प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते ॥ तथा हीति । प्रमेयत्वादिलक्षणभावरूपधर्मात्मकत्वेन भावत्वान्न प्रतिषेधमात्रत्वं प्रागभावेऽपि वक्तुं तस्य प्रमेयत्वादिधर्माणामेवाभावाभावेऽपि तेषामप्यभावत्वे भावत्वेऽपि वा प्रागभावाच्छिन्नत्वे उक्तरूपतद्धर्मात्मकत्वानापत्त्या तदनवकाशात्तत्तदुपपादनपूर्वकं तद्व्युत्पादयन् प्रथमतः प्रमेयत्वादिधर्मवत्त्वं तदभावे दोषोक्त्या दर्शयितुं विकल्पयति ॥ पक्षीकृत इति । सर्न्तात्याद्यपक्षेऽपि किं तेन

वोताभाव इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्ये द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ **आद्य इति** । कुतस्तेषां नाभावत्वमित्यतो विधिप्रत्ययविषयत्वेन भावलक्षणाक्रान्ततया भावत्वस्यैव निश्चितत्वात् । अन्यथाऽभावस्यापि तद्विषयतायां तत्रातिव्याप्तत्वेन तस्य भावलक्षणायोगादिति भावेनाह ॥ **विधीति** । न केवलं भावलक्षणाक्रान्ततयैव तेषां भावत्वसिद्धिः किन्नाम भावलक्षणानाक्रान्तत्वादन्यथा प्रमेयत्वादावभावलक्षणावृत्त्याऽव्याप्तिप्राप्त्या तस्याभावलक्षणत्वं न स्यादित्याशयेनाह ॥ **प्रतियोगिनिरूप्यत्वाच्चेति** । ननु न प्रतियोगिनिरूप्यत्वमभावलक्षणम् । प्रतियोगित्वस्याभावनिरूपकत्वरूपतया परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् । किन्त्वन्यदेव । तथा च प्रतियोग्यनिरूप्यत्वेऽपि तेषां विवक्षिताभावलक्षणवत्तयाऽभावत्वं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **षट्पदार्थातिरिक्तत्वमिति** । उपलक्षणं चैतत् । द्रव्यादिषल्लक्षणान्यतमराहित्यमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **स्वेच्छेति** । लोकप्रतीतिमवधूयेति शेषः ॥ **अन्यथेति** । उपलक्षणं चैतत् । द्रव्यादिपञ्चलक्षणोपपन्ना एव भावास्तद्रहितोऽभाव इत्यपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । भावा इत्याद्यपक्षेऽपि किं प्रमेयत्वादयो धर्मिणः प्रागभावाद्भिन्ना उताभिन्ना इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **ते चेति** । कुतो नेत्यतोऽन्योन्याभावस्यैव यावद्द्रव्यभावितया धर्मिणाऽत्यन्ताभिन्नत्वस्यैव सिद्धत्वादित्याह ॥ अन्योन्येति । अस्तु तर्हि धर्मिणोऽभिन्ना इति द्वितीय इत्यत आह ॥ **तथा चेति** । न केवलमस्मिन्पक्षे हेतोः स्वरूपासिद्धिरित्येव किन्तु दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्याह ॥ **दृष्टान्तश्चेति** । तदुपपादयति ॥ **घटाभावस्यापीति** । धर्मद्वाराऽप्रमेयत्वादिभावरूपधर्माभेदेनेत्यर्थः । उक्तस्य सर्वस्याप्यर्थस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षिताव्याहारेण योजयति ॥ **प्रथमेति** ॥ **अभिन्नश्चेति** । अत्यन्ताभिन्नश्चेत्यर्थः ॥ **इवेति वेति** । तथा च चशब्द इवार्थ इति भावः । अथाऽपीत्यस्य साकाङ्क्षत्वपरिहारायापेक्षितं शेषं पूरयति ॥ **नेति** । उक्ताशङ्कापरिहारोपयोगितया मान्यस्थपदानि व्याचष्टे ॥ **हिशब्द इत्यादिना** । नन्वेवं धर्मिणः कुलालादेवान्योन्याभावरूपप्रतिषेधधर्माभिन्नत्वेन प्रतिषेधतया धर्मिणः प्रतिषेधात्मकरूपप्रतिषेधमात्रत्वस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति व्यभिचारतादवस्थ्यमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **कथमिति** । उक्तस्यार्थस्य मुख्यवृत्त्याऽलाभाल्लक्षणायाश्च निर्निबन्धनत्वादिति भावः । लक्षणयैव तल्लाभ इति दर्शयितुं तस्या मुख्यार्थाद्यनुपपत्त्यादिसापेक्षितत्वे तदभावेऽसम्भवात् । तत्स-

द्भावं वक्तुं मुख्यार्थं तावदाह ॥ मात्रशब्दो हीति ॥ न च तत्क्वापीति । सकलस्य प्रतिषेधत्वं क्वापि पक्षे दृष्टान्ते च न सम्भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ प्रतिषेधेऽपीति । ततो मुख्यार्थो न सम्भवतीति भावः ॥ विधेरिति । प्रतिषेधापेक्षयेति शेषः । रूढलक्षणात्वान्न प्रयोजनापेक्षेत्याशयेनाह ॥ अन्नमात्रं भुक्तमिति ॥यथेति । अत्र मात्रशब्दः साकल्यार्थः । न च भुक्तिसकलत्वान्नत्वमिति सम्भवति । व्यञ्जनादेरवर्जनीयत्वात् । अतस्तत्राप्यन्नमात्रशब्दो लक्षणयाऽन्नस्य प्राधान्यं व्यञ्जनादेश्चाप्राधान्यं लक्षयतीत्येवाश्रयणीयमित्यर्थः । तथाऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ धर्मधर्मिणश्चेति । निर्धारणे षष्ठी चेयम् । ननु बुद्धिराहित्यमेव तदित्युत्तरवाक्यमसमर्थकम् । न च प्रागभावस्य प्रतिषेधमात्रत्वेन बुद्धिराहित्यसाधनस्वभेदप्रतिपादनमिति नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तत्साधनस्यापि प्रकृतासङ्गतत्वेनानर्थक्यापरिहारादित्यतोऽस्याव्यवहितेन सङ्गत्यभावेऽपि बुद्धिपूर्वेति तत्पूर्ववाक्यसूचितस्य बुद्धिराहित्येन प्रागभावे कर्तृत्वाभावसाधनस्य बुद्धिराहित्यासिद्ध्या तदनुपपन्नत्वशङ्कापरिहारकत्वेन तत्सङ्गतत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्सङ्गततयोत्तरवाक्यं योजयितुमुक्तानुवादपूर्वकं प्रागभावस्य कर्तृत्वाभावसाधने हेतुभूतबुद्धिराहित्यासिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ इच्छेत्यादिना । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतो मूले तदित्यस्य तस्मादित्यर्थत्वमेवशब्दस्य तत्सम्बन्धं चाश्रित्य तत्परामृष्टहेतुप्रदर्शनपूर्वकं प्रकृतोपयोगितयाऽपेक्षिताध्याहारेण व्याचष्टे ॥ तत्तस्मादित्यादिना ॥ चैतन्यमिति । बुद्धिरित्यर्थः । अप्रयोजकत्वमाशङ्कते ॥ कश्चिदिति । द्रव्यत्वसंयोगित्वादाविव निरुपाधिकसम्बन्धभङ्गस्यैव विपक्षे बाधकस्य सत्त्वान्नाप्रयोजकतेत्यभिप्रेत्य तस्य बाधकत्वानङ्गीकारे बाधकमाह ॥ निरुपाधिकेति । योग्यस्योपाधेरनुपलम्भबाधितत्वादयोग्यस्य च शङ्कितुमशक्यत्वादनयोरनौपाधिकसम्बन्धसिद्धिरिति शेषम् ॥ निर्निमित्ताया इति । व्यभिचारचिन्हदर्शनरूपनिमित्तशून्याया इत्यर्थः ॥ अतिप्रसङ्गित्वादिति । किञ्चिद्द्रव्यसंयोगि किन्न स्यादिति निर्निमित्तव्यभिचारशङ्काया द्रव्यत्वेन संयोगसाधनेऽपि तुल्यत्वात् । तेनापि तदसिद्धिः स्यादित्यतिप्रसङ्गित्वादित्यर्थः ॥ तन्नेत इति । तथा चाभावस्यापिबुद्धिमत्तायाः श्रुतिसिद्धत्वान्नेयं विभिचारशङ्का निर्निमित्तेति नातिप्रसङ्ग इति भावः । श्रुतेर्भगवत्परत्वान्न प्रागभावस्य बुद्धिमत्त्वसिद्धिः । श्रुत्युक्तदोषतादवस्थ्यमेवेति परिहरति ॥ अन्यथेति ॥ संज्ञाभेदमात्रमिति । नार्थे कश्चिद्विशेष इति शेषः । ततो नास्मन्मतप्रतिपक्ष-

पताऽस्य पक्षस्येति भावः । ननु संज्ञामात्रं ब्रह्मवादिना तदेकत्वाभ्युपगमान्मया च तत्तत्कार्यप्रागभावानामनेकत्वाभ्युपगमेन प्रभेदेऽपि वैलक्षण्यादित्यत आह ॥ अनेकत्वादेरिति । अत्रादिपदेनाचेतनप्रभेदत्वपरिग्रहः । त्याज्यत्वे हेतुमाह ॥ अनेकेति । स्वतन्त्राणामनेकेषामेक-प्रकारज्ञानचिकीर्षाकृतिसद्भावस्य प्रमाणभावपराहतत्वेन कस्यचिदुत्पत्त्यनुकूलकृत्यादावप्यन्यस्य तत्प्रतिकूलकृत्यादिमत्त्वेन कार्योत्पत्त्यनुकूलकृत्या तदुत्पत्तेरिव तत्प्रतिकूलकृत्या तदनुत्पत्तेरपि प्राप्त्याऽनेकस्वातन्त्र्ये कार्योदयायोगादित्यर्थः । ननु कर्तृत्वाभावसाधकबुद्धिराहित्यस्य सिद्धि-प्रतिपादकतया बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हीत्येतद्वाक्ये सङ्गतस्यास्य वाक्यस्य तद्वाक्यानन्तर्यस्यैव युक्तत्वान्न व्यवधानं सम्भवतीति शङ्कते ॥ नन्विति । ननु विशेष्यतैवेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च धर्मधर्मिभावस्य विशेषणविशेष्यभावरूपताप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च भावाभावयोर्धर्मधर्मिभावोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्यानुक्तत्वेऽनुक्तत्वेऽपि वा तत्रानुपपत्त्यभावेनानुपपादनीयत्वादित्यतस्तस्योक्तत्वाप्रद-र्शनपूर्वकं तत्रानुपपत्तिं प्रदर्श्य तन्निरासकतयोत्तरमूलं योजयितुं भावाभावयोर्धर्मधर्मिभावोपदर्शकं मूलानुवादपूर्वकं तत्रानुपपत्तिमुद्भावयति ॥ भावा-भावधर्म इत्यादिना । कुतो न भावाभावयोरभावाभावधर्मत्वमित्यतः प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयसिद्धेः प्रकृते च तदभावादन्यथा यस्य कस्यचिद्यत्कि-ञ्चिद्धर्मकत्वप्रसक्तेरिति भावेनाह ॥ भावाभावयोरिति । न केवलं साधकप्रमाणाभावमात्रं किन्त्वनुमानबाधश्चेत्यभिप्रेत्य धर्मधर्मिभावाभावसाधक-हेतूनाह ॥ सम्बन्धाभावाच्चेत्यादिना । भावाभावौ न धर्मधर्मिणौ सम्बन्धशून्यत्वादित्यनुमानमनेनोक्तं भवति । नन्वसम्बन्धेऽपि धर्मधर्मिभावः किन्न स्यादित्यप्रयोजकत्वमित्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वावधारणेन सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावव्यापकत्वासिद्ध्या व्याप-कनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वाद्धर्मधर्मिभावव्यापकसम्बन्धनिवृत्त्या तद्व्याप्यधर्मधर्मिभावाभावसाधनमुपपन्नमित्यभिप्रेत्य सम्बन्धस्य तत्प्रयोजकत्वा-वधारकान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति ॥ सम्बन्धयोरित्यादि । अस्तु सम्बन्धस्य तद्व्यापकत्वं तथाऽपि भावाभावयोः सम्बन्धवत्त्वाभावव्यापकव्यावृत्तिरिति कथमसिद्धेनासम्बन्धेन तदभावानुमानमित्यत आह ॥ न चेति । कुतो न सम्बन्ध इत्यतः संयोगसमवायौ हि सम्बन्धौ न च तौ तयोः स्त इति भावेन तदसम्भवे युक्तिमाह ॥ संयोगेति । संयोगस्य युतसिद्धद्रव्यमात्रनिष्ठत्वात्समवायस्यापि गुणगुण्यादिरूपायुतसिद्धमात्रनिष्ठत्वेन भावमात्र-

निष्ठत्वादित्यर्थः । विरुद्धस्वभावत्वेऽपि धर्मधर्मिभावः किन्न स्यादित्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामविरुद्धस्वभावत्वस्य धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वावधारणेन तद्व्यापकत्वसिद्ध्या व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्त्यवश्यम्भावान्न तदवकाश इति भावेनाविरुद्धस्वभावत्वस्य तत्प्रयोजकत्वावधारकावन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति ॥ यावदित्यादिना । भावाभावयोरप्यविरुद्धस्वभावत्वान्न व्यापकव्यावृत्तिरस्तीति कथं तया तद्व्याप्याभावसाधनमित्यतो विरुद्धत्वोपपादनेन व्यापकव्यावृत्त्यसिद्धिं परिहरति ॥ विरुद्धस्वभावौ चेति । अभेदेऽपि धर्मधर्मिभावः किन्न स्यादित्यतो भेदस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्प्रयोजकत्वावधारणेन तद्व्यापकत्वनिर्णयाद्व्यापकनिवृत्त्या व्याप्याभावसाधनमुपपन्नमिति भावेन भेदस्य प्रयोजकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति ॥ न हीति । अनेन व्यतिरेको दर्शितः । भिन्नयोरेव धर्मधर्मिभावदृष्टेरित्यन्वयोपलक्षणं चैतत् । असिद्धिं परिहरति ॥ उक्तं चेति । नन्वत्र विशेष्यतैव धर्मित्वमित्युच्यते । तत्कथमस्य धर्मधर्मिभावस्य विशेषणविशेष्यभावरूपताप्रतिपादकत्वमित्यतोऽस्य विशेषणतैव धर्मत्वमित्येतदुपलक्षणत्वात्तदुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योपलक्ष्यं दर्शयति ॥ विशेषणतैवेति । अस्त्वेवं धर्मधर्मिभावस्य विशेषणविशेष्यभावरूपत्वं तथाऽपि न प्रकृतसिद्धिस्तत्तद्रूपधर्मधर्मिभावस्य प्रमाणाभावेन भावाभावयोरसम्भवादित्यत आह ॥ प्रतीयते चेति । भावाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावप्रतीत्यभावे बाधकमाह ॥ अन्यथेति । व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यतया कारणीभूतप्रतीत्यभावे तत्कार्यव्यवहारायोगादन्यथाऽकारणकार्योत्पत्तिप्रसक्तेरिति भावः ॥ तत्कथमिति । साधकप्रमाणसत्त्वादित्यर्थः । पटशौक्ल्ययोः सत्यपि सम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेन सम्बन्धप्रयुक्तत्वाभावान्नैरमन्दर्योश्च सत्यप्यसम्बन्धे धर्मधर्मिभावाभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेनासम्बन्धप्रयुक्तत्वाभावेन सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावेनान्वयव्यतिरेकसद्भावेऽपि तत्प्रयोजकत्वानवधारणात्सम्बन्धस्य तद्व्यापकत्वासिद्ध्या भावाभावयोः सम्बन्धाभावेन धर्मधर्मिभावाभावानुमानमव्यापकव्यावृत्त्याऽव्याप्यव्यावृत्तिसाधनत्वादनुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ पटशौक्ल्ययोश्चेति । अङ्गीकृत्य च सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावेनान्वयव्यतिरेकावस्वभावप्रयुक्तत्वाद्धर्मधर्मिभावतदभावयोः सम्बन्धस्तदभावप्रयुक्तत्वान्न सम्बन्धस्य तद्व्यापकत्वमिति न तद्व्यावृत्त्या तद्व्यावृत्तिसाधनावश्यक इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावेनान्वयव्यतिरेकावेव न स्त इति तस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेर्न तदभावेन तदभावस्य साधनमुपपद्यत इत्यभिप्रेत्य सति सम्बन्धे धर्मधर्मिभावस्तदभावे तद-

भाव इत्यन्वयव्यतिरेकौ व्यभिचारेण दूषयति ॥ **सम्बन्धयोरपीत्यादिना** । गुणगुणिनोः सत्यप्यविरुद्धस्वभावत्वे धर्मधर्मिभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वे-नाविरुद्धस्वभावप्रयुक्तत्वाभावात् । अश्वमहिषयोश्च सत्यपि विरुद्धस्वभावत्वे धर्मधर्मिभावाभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेन विरुद्धस्वभावप्रयुक्तत्वादविरुद्ध-स्वभावस्य धर्मधर्मिभावेनान्वयव्यतिरेकसद्भावेऽपि तत्प्रयोजकाभावेनाविरुद्धस्वभावत्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेर्न तद्व्यावृत्त्या धर्मधर्मिभावाभावसाधनमुपप-द्यते । तथा भिन्नयोर्धर्मधर्मिस्थले सत्यभिन्नत्वे धर्मधर्मिभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेन भेदप्रयुक्तत्वाभावात् । घटस्य स्वेन भेदाभावेऽपि धर्मधर्मिभावा-भावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेनाभेदप्रयुक्तत्वाभावाद्भेदस्य धर्मधर्मिभावाभावेनान्वयव्यतिरेकसद्भावेऽपि तस्य धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वाभावेन तद्व्यापकत्वानव-धारणान्न तद्व्यावृत्त्याऽपि धर्मधर्मिभावाभावसाधनमवकाशं लभत इत्युक्तन्यायेनोत्तरमपि हेतुद्वयं दूषणीयमित्याह ॥ **एवमेवेति** । अङ्गीकृत्य चैत-दुक्तम् । वस्तुतस्तु यावविरुद्धस्वभावौ तौ धर्मधर्मिभाववन्तौ यौ विरुद्धस्वभावौ तौ न धर्मधर्मिभाववन्तावेिति यौ भिन्नौ धर्मधर्मिभाववन्तौ, यावभिन्नौ न तौ धर्मधर्मिभाववन्तावेिति चाविरुद्धस्वभावत्वभेदयोर्धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वावधारकान्वयव्यतिरेकयोर्व्यभिचारेणाभावान्न ताभ्यां तयो-स्तत्प्रयोजकत्वमिति न तद्व्यावृत्त्या तदभावसाधनमुपपन्नमित्यभिप्रेत्य ययोर्विरुद्धस्वभाववत्त्वं न तयोर्धर्मधर्मिभाव इति व्यतिरेकव्यभिचारेण दूष-यति ॥ **सगुणेति** । यावविरुद्धस्वभावौ तयोर्धर्मधर्मिभाव इत्यन्वयेऽपि व्यभिचारमाह ॥ **अदर्शनाच्चेति** । अविरुद्धस्वभावत्वेऽपि शौक्ल्ययोर्धर्मधर्मिभावस्यादर्शनादित्यर्थः । यावभिन्नौ न तयोर्धर्मधर्मिभाव इति व्यतिरेकव्यभिचारमाह ॥ **दृश्यते चेति** । अन्यथा घटोऽ-स्त्यभिधेयः प्रमेयश्चेत्यादिव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । ननु चास्तित्वादीनां धर्मिणो घटादेर्भिन्नत्वात्कथमभेदेऽपि धर्मधर्मिभावे निदर्शनमिदमित्यतः पदार्थानियमवादिनो नैयायिकस्य मतेऽस्तित्वादेर्धर्मिणो भिन्नत्वेऽपि षट्पदार्थनियमवादिनो वैशेषिकस्य मते तस्य तदभिन्नत्वात्तदुदाहरणत्वमक्षतामि-त्यभिप्रेत्याह ॥ **अस्तित्वेति** ॥ **अङ्गीकृतत्वादिति** । भावस्य रूपमेव ह्यवस्थाभेदेनास्तित्वं ज्ञेयत्वं चोच्यत इति तदुक्तेरिति भावः । ययोर्भेद-स्तयोर्धर्मधर्मिभाव इत्यन्वये व्यभिचारमाह ॥ **भिन्नानामपीति**। घटपटादीनां सत्यपि भेदे धर्मधर्मिभावो नोपलभ्यत इत्यर्थः। नन्वभेदे कथं विशेष-णविशेष्यभाव इत्यतः किमयं प्रमाणप्रश्नः किंवा स्वभावप्रश्न इति विकल्पं विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणमित्याद्यपक्षदूषणं च मनसि

निधाय भावाभावस्वरूपास्तु विशेषा एव वस्तुन इत्यद्दश्यस्वाधिकरणीयानुव्याख्यानानुसारेण सम्भावकं वदन्प्रकृताक्षेपपरिहारमुपसंहरति॥ तदेवमिति। ननु भावाभावयोर्विधिनिषेधरूपत्वस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादुत्तरवाक्ये तदभिधानमनर्थकम् । न च भावाभावयोर्विधिनिषेधधर्मिकत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च घटादिभिर्भाव एव प्रागभावादिरभाव एवेति व्यवस्थोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । अव्यवस्थाप्रापकस्याभावेन तदप्रसक्त्या तदुपपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्रापकप्रदर्शनेनाव्यवस्थाप्रसङ्गशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतया भावाभावयोर्विधिनिषेधधर्मिकत्वोपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ यद्येवमिति ॥ भावस्याप्यभावत्वेनेति । घटादेर्भावस्यान्योन्याभावरूपधर्मात्मकत्वेनाभावत्वं स्यादित्यर्थः ॥ अभावस्य भावत्वेनेति । प्रागभावादेरभावस्य प्रमेयत्वादिरूपधर्मात्मकत्वेन भावत्वं स्यादित्यर्थः । उभयत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ घटादीनामिति । तत्रापीष्टापत्तिमाशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥ तथा भावेति । निर्निबन्धनत्वेत्यर्थः । यथाक्रमं सम्बन्धभ्रमं वारयति ॥ यथायोग्यमिति । मूलेऽत्रेत्यप्रयोजकत्वसूचनार्थमिति भावेन तथा व्याचष्टे ॥ अत्रेति । तर्हि भावाभावयोर्विधिनिषेधधर्मिकत्वकथनमात्रेणोक्तव्यवस्थाया उपपादितत्वात्प्रथमप्रतिपत्तिष्विति भाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यतस्तत्सङ्गमयितुं सम्भावितं विकल्पद्वयं प्रदर्श्य तत्परिहारकतया ग्रन्थं योजयति ॥ अयमर्थ इति ॥ पदार्थसार्थ इति । भावाभावात्मकपदार्थसमूह इत्यर्थः । ननु भावाभावात्मकत्वे धर्मधर्मिभावस्यैवायोगेन विधिनिषेधधर्मिकत्वस्यैवायोगाच्च घटतत्प्रागभावादेर्भावाभावत्वव्यवस्थैवेत्यतो भावाभावयोर्घटतदन्योन्याभावयोः प्रागभावप्रमेयत्वयोर्वा सविशेषाभेदेन निर्विशेषाभेदानङ्गीकाराद्विशेषस्य च भेदप्रतिनिधित्वेन तच्छक्त्या धर्मधर्मिभावसम्भवान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ अभेदेऽपीति ॥ उक्तमेवेति । तदेवमित्यव्यवहितपूर्वग्रन्थेनेति शेषः । ननु प्रथमप्रतिपत्तिमात्रस्य भावाभावनिबन्धनप्रमाणत्वाभावात्प्रथमं विधिनिषेधरूपत्वेन प्रतीतेरेव तत्प्रमाणत्वात् । न प्रथमप्रतिपत्तिष्वित्यस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरत्वमित्यतस्तदुपपत्तये उत्तरार्धैकवाक्यतामाश्रित्य तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः। प्रथमं पर इत्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेण योजयति ॥ य इत्यादिना । ननु च के इमे विधिनिषेधतया प्रतीती किमस्ति नास्तीति व्यवहारौपयिके अस्तिनास्तिपदार्थविषयके वाऽस्तित्वनास्तित्वप्रकारके वा । नाद्यः । अव्याप्तेः । ज्ञानस्य व्यवहारजनकत्वानियमाभावेन विवक्षितत्यास्तीत्यादिप्रतीति-

विषयत्वस्याभावात् । उत्पन्नस्यापि ज्ञानस्य व्यवजिहीर्षाभावेन व्यवहाराजनकत्वात् । न द्वितीयः । भावाभावलक्षणयोरतिव्याप्त्यसम्भवप्रसङ्गात् । अभावस्यास्तिपदार्थत्वात् । अन्यथा कथं पश्चादपि घटाभावोऽस्तीति प्रतीतिः । तृतीयेऽपि के इमे अस्तित्वनास्तित्वे भावाभावत्वे सत्त्वनिषेधत्वे वा । आद्येऽन्योन्याश्रयः । द्वितीयेऽनुगतसत्तानङ्गीकारेण सत्त्वनिषेधरूपत्वे उभे अपि प्रत्येकं भावे अभावे च विद्येते इति सिद्धान्तः । एवञ्च ते किं स्वरूपप्रतीतावेव प्रतीयेते उत न । आद्ये स्वरूपसत्त्वस्य भाव इवाभावेऽपि प्रत्येतव्यत्वात् । निषेधत्वस्य चाभाव इवाभावेऽपि प्रत्येतव्यत्वादव्याप्तिः । द्वितीये त्वव्याप्तिस्तत्कथमेतदित्यतो विधित्वनिषेधत्वे निरूपयति परप्रतिक्षेपतां विनेति परप्रतिक्षेपेण चेति । ननु तथाऽपि प्रतीतौ किं प्रथमं यो विधितया निषेधतयेत्येवं प्रथमग्रहणं कालविशेषणमभिप्रेतं किंवा प्रथमायाः प्रतीतिरिति प्रतीतिविशेषणम् । नाद्यः । बुद्धेर्विरम्यव्यापारायोगात् । द्वितीयेऽपि किमेतज्जन्मनि या स्वविषयिका प्रतीतिः सा विवक्षिता किं वैकसामग्रीजन्यासु स्वविषयिकासु प्रतीतिषु या स्वविषयिका प्रथमप्रतीतिः सा । नाद्यः । गिरिदरिवर्तिनो गजाभावस्य ज्ञानात्पूर्वमेव जातायां यत्प्रमेयं तदस्तीत्यस्यां सामान्याकारेण प्रमेयमात्रविषयिकायां वन्यगजाभावस्य प्रथमं परप्रतिक्षेपकतां विनैव प्रतीतेर्भावाभावलक्षणयोरतिव्याप्त्यव्याप्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । एकसामग्र्याऽनेकज्ञानजनकत्वायोगात् । सामग्रीभेदाभावे कार्यभेदस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गादिति चेन्न । यदा यदा स्वयं ज्ञायते तदा तदा स्वयं ज्ञायते तदा स्वविषयं ज्ञानद्वयमस्ति । आपातजं विमर्शजं चेति । तत्रापातजा या संवित्तस्या एवेह प्रथमप्रतीतित्वेनाभिप्रेतत्वात् । अत एव तत्त्वसङ्ख्यानटीकायामापतजा या संविदीत्येवोक्तम् । ननूक्तरूपे अपि विधिनिषेधत्वे प्रत्येकं भावे भावेऽपि च विद्येते इति सिद्धान्तः । ततश्च ते अपि स्वरूपप्रतीतावेव यदि प्रतीयेते तदोक्तरूपविधित्वस्य भाव इवाभावेऽपि प्रत्येतव्यत्वादुक्तरूपनिषेधत्वस्याप्यभाव इव भावेऽपि प्रत्येतव्यत्वादतिव्याप्तिः । यदि च स्वरूपप्रतीतौ न प्रतीयेते तदा त्वव्याप्तिर्भाव एवोक्तरूपं विधित्वमेव प्रथमं प्रतीयते। अभाव एव चोक्तरूपनिषेधत्वमेव प्रथमं प्रतीयत इत्यत्र नियामकाभावादित्यतो भावाभावयोरभावाभावधर्मवत्तया प्रतिक्षेपात्मकत्वेऽपि धर्मिरूपेणाप्रतिक्षेपात्मकत्वादापातजायां संविदि भावघटादावप्रतिक्षेपरूपधर्मिभानसामग्र्या अभावे च प्रागभावादौ प्रतिक्षेपरूपधर्मिभानसामग्र्याश्च सद्भावेऽपि तदा प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपरूपधर्मभानसामग्रीविरहेणोक्तरूपाविधिनिषेधयोरेव भाननियमोपपत्तेर्नाव्याप्तिरि-

स्याशयवानापतजायां संविदि रूपान्तरप्रतीतिसामग्रीविरह एव द्वितीयादिप्रतीतौ तत्समावेशश्च कुत इत्यतः कार्यमेव तत्र प्रमाणमित्यभिप्रेत्य भावविषयमभावविषयं च प्रतीतिद्वयं क्रमेणोदाहरन्कार्यमेव दर्शयति ॥ **घटो हीत्यादिना** । न च भावलक्षणे घटाभावोऽस्तीति वाक्यात्प्रथमम- स्तीत्युपलभ्यमानेऽभावेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्रापि घटाभाव इत्यवान्तरवाक्यार्थभूतप्रतिषेधाकारप्रतीत्युत्तरकालमेव तदास्तित्वप्रतीतिः । अत एव घटाभावो नास्तीति वाक्यात्प्रथममेव घटस्य नास्तित्वाकारेण प्रतीतेरभावलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति परास्तम् । नन्वेवमप्यभावलक्षणस्य भावेऽतिव्याप्तिरेव । तथा हि । भेदो हि धर्मिस्वरूपमेव । स च धर्मिग्रहणे गृह्यत एव । यद्वक्ष्यति । स्वरूपं वस्तुनो भेदो यत्र तस्य ग्रहे ग्रह इति । न च प्रथमप्रतीतौ सप्रतियोगिकप्रतिषेधाकारेण प्रतीयमानत्वं विवक्षितम् । तथा च घटप्रतीतौ स्वरूपाकारेण भेदस्य प्रतीतावप्युक्तरू- पेणाप्रतीतेर्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रथममेव सर्वविलक्षणत्वेन वस्तुप्रतीतेरङ्गीकृतत्वात् । प्रायः सर्वतो विलक्षणं हि पदार्थस्वरूपं दृश्यत इत्य- न्यत्रोक्तेः । तथा च कथं नातिव्याप्तिरिति चेदुच्यते । विशेषतः प्रतिषेधाकारत्वेन प्रतीयमानताया एवाभावलक्षणत्वेन विवक्षितत्वात् । तथा च स्वरूपेण प्रथमं भेदप्रतीतावपि विशेषरूपेण प्रतीत्यभावान्नातिव्याप्तिः । अत एवानन्तरप्रतीतिरिह टीकायां पटो न भवतीति अन्यत्र च न शुक्ल इति विशेषाकारेणैवोदाहृता । वक्ष्यते चैतत् । को विरोधः स्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु । अस्यामुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यत इती- त्यलम् । ननु प्रथमप्रतिपत्तिष्विति नाधिकरणसप्तमी । विधिनिषेधरूपत्वविषयिण्याः प्रतिपत्तेस्तदनाधारत्वेनानाधिकरणत्वात् । नाप्यन्या प्रकृतानु- पयोगात्तदसम्भवाच्चेत्यतोऽधिकरणसप्तम्येवेयमित्यभिप्रेत्य कथं प्रतिपत्तेर्विधिनिषेधरूपत्वानाधारभूतायास्तदधिकरणत्वमित्यतो मुख्यस्याधारत्वस्याभा- वेऽपि बुद्धिपरिकल्पितगौणाधारतायाः सत्त्वेनाधिकरणत्वोपपत्तेर्न सप्तम्यनुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **विषयिविषययोरिति** । ननु प्रतिपत्तेर्विषयं प्रति गौणाधारतायामपि नाधिकरणत्वं तन्निबन्धनाया मुख्याधारताया अभावादित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि मुख्याधारताया एव तन्निमित्तत्वमिति स्यात् । न चैतदस्ति । कारकेषु गौणमुख्यविवक्षासद्भावस्य वैय्याकरणसम्मत्या गौणमुख्यसाधारणस्यैवापादानादेरपादानाधिकारकत्वेन गौणमुख्य- साधारणस्यैव तस्यापादानादिसंज्ञानिबन्धनत्ववदिहापि गौणमुख्यसाधारणाधारमात्रस्यैवाधिकरणतया गौणमुख्यसाधारणाधारमात्रस्यैवाधिकरणसंज्ञा-

निबन्धनत्वेन मुख्याधारतावादस्तदभावात्ततश्च तदभावेऽपि बुद्धिप्रकल्पितगौणाधारतामात्रेणाप्यधिकरणसंज्ञानिर्वाहोपपत्तेर्न सप्तम्यनुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **कारकेष्विति** । न चात्र ज्ञापकाभावः । साधकतमं करणमित्यत्र तमप्श्रुतेरेव तज्ज्ञापकत्वात् । ननु साधकं करणमित्येवोच्यमाने कारकग्रामसाध्यायामेकस्यां क्रियायां सर्वस्यापि कारकस्य यथायथं स्वस्वव्यापारनिवर्तनद्वारा साधकत्वात्सर्वस्यापि कारककलापस्य करणसंज्ञा स्यात् । न च संज्ञान्तरारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गान्न सर्वस्यापि तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम्। तत्तत्संज्ञारम्भसामर्थ्यादिकसंज्ञाधिकाराच्च कारकसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पाप्रसङ्गेन तदनवकाशात् । न चासत्यपि तमप्ग्रहणे करणकारकसंज्ञयोराविशेषात्संज्ञाद्वयप्रणयनप्रामाण्यादेव न सर्वत्र करणसंज्ञाप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा कञ्चिदेव विषयं परिहरती तावल्लभ्यते । न त्वनिष्टविषयपरिहारेणेष्टविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्यत इति संज्ञाद्वयस्य विकल्पप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं तमप्ग्रहणमिति न तद्विवक्षितार्थज्ञापकमिति चेन्मैवम् । असत्यपि तमप्ग्रहणे विकल्पाप्रसक्त्या तन्निवृत्तेस्तमप्प्रयोजनत्वायोगात् । तथा हि । पूर्वास्तावदपादानादिसंज्ञा येन नाप्राप्तन्यायेन करणसंज्ञायां प्राप्तायामारभ्यमाणाः करणसंज्ञाबाधिकाः । यास्तु परास्ता अपि परत्वेन निरवकाशत्वेन च तस्याबाधिका एवेति किं तमुपादानेनेति । केचित्तु धनुषा विध्यतीत्यत्र करणसंज्ञैव यथा स्यादित्येतदर्थमत्र तमप्ग्रहणम् । तथा हि । शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकत्वमित्युक्तोभयप्रसङ्गे निरवकाशत्वात् । अपादानसंज्ञैव स्यात्करणसंज्ञाया अपायादन्यत्र दात्रेण छिनत्तीत्यादौ सावकाशत्वात् । तमप्ग्रहणे तूभयोरपि भिन्नविषयलाभात् । धनुषा विद्धयतीत्यत्रोभयत्र प्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यति । तस्मात्प्रकर्षलाभार्थं तमप्ग्रहणम् । ततः करणसंज्ञासिद्धिरिति । तदिदमप्यप्रयोजनम् । कन्यादानस्य दृष्टादृष्टफलत्वेनानभिरूपाय कन्यादानकारके संज्ञाप्रसङ्गाभावात्साधकं करणमित्युक्तेऽप्यन्तरेण तमप्प्रत्ययं साधकतममित्यत्रागतिसम्भवात् । तस्माज्ज्ञानार्थैव तमप्श्रुतिः । एतच्च ज्ञापयति । इह कारकप्रकरणे प्रकर्षप्रत्ययमन्तरेण सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते । तेन साङ्काश्येभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्रापादानसंज्ञा सिद्धा भवति । यत्र हि सम्प्राप्य निवृत्तिः स एवापायो मुख्यः । ततश्च ग्रामादागच्छतीत्यत्रैव मुख्यापायसम्भवादपादानसंज्ञा स्यात् । बुद्धिकल्पितायां येन स्यात् । तथाऽधिकरणसंज्ञा यत्र सर्वैरवयवैः महावयवीव्याप्तस्तत्रैव मुख्याधारत्व-

सम्भवात्स्यात्तिलेषु तैलं दधिनि सर्पिरिति । इ तु न स्यात् । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमिति । अत्र गोभिर्गङ्गाया व्याप्त्यभावादस्मात्तु ज्ञापकाद् बुद्धिकल्पितापायाश्रया सामीप्याद्याश्रयेण न प्रकल्पिताधारभावानिबन्धना च संज्ञा भवतीति। तथा च प्रकृतेऽपि बुद्धिप्रकल्पिताधारभावनिबन्धनाधिकरणसंज्ञोपपत्तेर्युक्ततः प्रथमप्रतिपत्तिष्विति सप्तमीप्रयोग इति सकलमनाकुलम् । सर्वनाशेष्वित्युत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य न तु दृष्टान्तभावादिति सूत्रोक्तेश्वरादिसद्भावसाधकानुमानप्रकारदर्शनार्थत्वात्तदित्यभिप्रेत्य तत्प्रदर्शकतया तद्योजयितुं पूर्वसूत्रेणैवानुमानाविरोधेन पूर्वपक्षस्य निरस्तत्वादनुमानविरोधेन तन्निरासकसूत्रेण न प्रयोजनमित्यतस्ततः प्रमेयभेदव्युत्पादनेन सूत्रस्यार्थवत्तां दर्शयितुं प्रथमसूत्रप्रमेयं तावद्दर्शयति ॥ **एवमिति** ॥ **प्रमाणसमुदायेति** । भावत्वेनेश्वरादीनां प्रलयेऽभावसिद्धौ कार्यत्वस्य सकर्तृकत्वेन नियमे स्थिते प्रागभावस्य नियतपूर्ववृत्तित्वेन कारणत्वं सिध्यत्कर्तृत्वमादायैव सिध्यतीत्येवं प्रागभावकर्तृत्वस्य प्रमाणसमुदायलब्धत्वादित्यर्थः ।

अ०—॥ ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॐ ॥ **सर्वनाशेष्वपि सदा शिष्टत्वाद्यस्य कस्य तु ॥ नाशोऽयं विमतोऽपि स्यान्नाशत्वात्कर्तृशेषवान् ॥ न चाशेषनृनाशस्तु दृष्टो दृश्योऽस्ति वा क्वचित् ॥ धर्माधर्माश्रयत्वेन स्वीकार्योऽपि नरो लये ॥ अनादित्वं विना दृष्टं कथं स्यात्कारणं क्वचित् ॥ पूर्वादृष्टात्परादृष्टं यदि नैवोत्तरं कुतः ॥**

सु०—इदानीमसत्कार्यं यथा दृष्टमित्यनुमानं विशेषतो निराचिकीर्षुस्तत्प्रस्तावनायासूत्रयत्सूत्रकारः ॥ ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसमिति ॐ ॥ असमञ्जसमेतद्विश्वस्याभावकर्तृकत्वमतम् । कुतः। अभावस्यैव जगत्कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपीतौ प्रलये तद्वत्प्रसङ्गादभाववत्त्वप्रसङ्गात्। ईश्वरादेः सर्वस्याप्यभावाभ्युपगमप्रसङ्गादिति यावत्। न हीश्वरादौ सति तत्परित्यागेनाभावस्य जगत्कर्तृत्वमवधारयितुं शक्यमिति । ननु नेदमनिष्टमीश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति । भावत्वाद्घटत्वादित्यनुमानेनेश्वरादेः सर्वस्य प्रलयेऽभावाभ्युपगमादित्यत्रोक्तं सूत्रकृता न तु दृष्टान्तभावादिति । नैव प्रलये सर्वस्यासत्त्वमङ्गीकर्तुमुचितम् । कस्माद्दृष्टान्तभावात् । दृष्टान्त इति तत्रावधारितव्याप्तिमूलमनुमानमुच्यते । दृष्टान्तमात्रस्य साधनबाधनानङ्गत्वात् । तथा च प्रलये परमेश्वरादिसद्भावस्य साधकानुमान-

सम्भवादित्यर्थः । किन्तदनुमानमित्यत आह भाष्यकारः ॥ **सर्वनाशेष्वपीति** । अचिराभिव्याप्तौ । सर्वशब्दो वर्तमानमात्रविवक्षयाऽपि स्यादित्यतः सदेत्युक्तम् । तदिदं व्यभिचारपरिहारायाभिहितम्। नुः पुरुषस्य। अयमित्यस्यैव विवरणं विमत इति। अत्र पूर्वार्धेन व्याप्तिरुक्ता । उत्तरार्धेन प्रतिज्ञाहेतू । एतदुक्तं भवति। महाप्रलयलक्षणो नाशः पुरुषशेषवान्भवितुमर्हति। नाशत्वात्सम्मतनाशवदिति । अत्र पुरुषावशेषमात्रं साध्यम् । न तु नाशकर्तुः पुरुषस्यावशिष्टता। अत एवोक्तं यस्य कस्यचिति । नाशस्य कर्तुरकर्तुर्वेत्यर्थः । तथाऽपि कर्तृशेषवानिति वदतेदमभिप्रेतम् । प्रलये पुरुषसद्भावमात्रसाधने सति भग्नं तावत्परस्यानुमानम् । यदपि परस्याभावकर्तृत्वं जगतोऽभिमतम् । तदप्यत एवापास्तम् । अवशिष्टस्य पुरुषविशेषस्यैव विश्वकर्तृत्वसम्भवेऽभावस्य तत्कल्पनाऽनवकाशात् । दृष्टानुसारिणी हि कल्पना । न हि लोके प्रागुत्पत्तेः कुलालाभावयोः सतोरभावो घटस्य कर्ता दृष्टः । किन्नाम कुलाल एवेति । अभिप्रायमजानानः कर्तृशेषवानित्युक्त्या विभ्रान्तश्चोदयति । यत्र सुन्दोपसुन्दन्यायेनाशेषा अपि पुरुषा नष्टास्तत्र नाशत्वहेतोरनैकान्तिकतेति तत्राह ॥ **न चेति** । चशब्दोऽवधारणे । अशेषनृनाशस्तु नैव क्वचिद्दृष्ट इत्यतीतनिषेधो दृश्यो वा नैवेत्यनागतस्य नैवास्ति वा दृश्यमान इति वर्तमानस्य । इदमुक्तं भवति। अनैकान्तिकत्वं हि प्रमिते विपक्षे हेतुवृत्त्या वक्तव्यम् । नाप्रमिते। तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । न चाशेषपुरुषनाशः कालत्रयेऽपि प्रमितो येन नाशत्वस्य तत्र व्यभिचारः स्यात् । प्रमितत्वाङ्गीकारे च प्रमातुरवशेषितत्वेन व्याघातश्च स्यात् । न च नाशकर्तुः पुरुषस्यावशिष्टतासाध्यत्वेनेष्टा । येन सुन्दोपसुन्दादिनाशः प्रत्युदाह्रियेत । किन्तु पुरुषावशेषवत्त्वमात्रमिति । अनेन प्रलयकालः पुरुषवान्कालत्वादिदानीन्तनकालवदित्यप्यनुमानं सूचितम् । न च तदा कालाभावादाश्रयासिद्धिः । तथा सति तदेत्येव वक्तुमशक्यत्वात् । परकीयानुमाने च प्रलयविशेषणानुपपत्तेः । यद्यप्यत्र कालोऽङ्गीक्रियते न वा । आद्ये तत्रैव भावत्वहेतोर्व्यभिचारः । द्वितीये प्रलयविशेषणानुपपत्तिः । सकलकार्यविनाशविशिष्टकालस्य प्रलयत्वात् । अथ कार्यविनाश एव प्रलयस्तथापीश्वराभावस्य तेन सम्बन्धाभावादीश्वरादिकं प्रलयेऽसदिति प्रतिज्ञार्थानुपपत्तिः । देशादिद्वारा सम्बन्धाभ्युपगमे तत्रैव भावत्वस्य

व्यभिचारः । प्रलयविशेषणपरित्यागे चेश्वरादेः सर्वदाऽप्यभावः प्रतिज्ञातः स्यात् । तथा च स्फुटो दोष इति वक्तुं शक्यते । तथाऽपि तच्छिष्यैरेवोह्यतामिति न सूत्रभाष्यकाराभ्यामभिहितम् । सूचितं चापीतावीति सूत्रकृता । लये मानं च किं भवेदिति भाष्यकृताऽपि । तदिदं जीवेश्वरसाधारणमनुमानमुक्तम् । इदानीं प्रलये जीवसद्भावसाधकमनुमानमाह ॥ **धर्मेति** । न केवलमुक्तानुमानेन । किन्नाम धर्माधर्माश्रयत्वेनापीति सम्बन्धः । नरो जीवात्मा । अयमत्र प्रयोगः । प्रलयकालवर्ती धर्मः साश्रयः । धर्मत्वादिदानीन्तनधर्मवत् । एवमधर्ममपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । न च धर्माधर्माश्रयो जीवात्मनोऽन्यः सम्भवति । एवञ्च प्रलये जीवात्मसद्भावाद्भावमात्रासत्त्व-साधनमनुपपन्नमिति । यद्वेश्वरसद्भावसाधनमिदम् । आश्रयशब्दस्याधिष्ठातृपरत्वात् । तत्रैवं प्रयोगः । प्रलयकालवर्तिनौ धर्माधर्मौ केन-चिदधिष्ठितौ । कारणत्वे सत्यचेतनत्वात् । वास्यादिवदिति । न चातीन्द्रिययोर्धर्माधर्मयोरधिष्ठातृत्वमीश्वरादन्यस्योपपद्यते । अतो धर्माधर्माधिष्ठातृत्वेनापि नरः परमपुरुषो लये स्वीकार्य इति । ननु प्रलये भावमात्रस्यासत्त्वमभ्युपगच्छतो मम तदा धर्माधर्मावपि न स्त एवेत्याश्रयासिद्धिरिति । इदमिह वक्तव्यम् । किं धर्माधर्मसंज्ञितमदृष्टमसदेव कार्यमात्रस्य कारणं च भवतीत्यभ्युपगम्य प्रलये तद-भावोऽभिधीयते । उत सदपि तदकारणमित्यभ्युपेत्य । अथ तदेव नास्तीत्यङ्गीकृत्य । आद्यं दूषयति ॥ **अनादित्वामिति** । अना-दित्वमिवानादित्वं प्रलये सत्त्वमित्यर्थः । क्वचिदिति सृष्टिकाले । यद्यदृष्टं प्रलये न स्यात्तदाऽऽदिकालीनस्य कार्यस्य कारणं न स्यात् । असतः कारणत्वायोगात् । तथा च सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तमित्यभ्युपगमो भग्न इत्यर्थः । स्यादेतत् । अधुनातनकार्यमदृष्टकारणकं न त्वादिकालीनमिति ममाभ्युपगमः । तत्किमदृष्टस्य प्रलये सद्भावेनेत्यत आह ॥ **अनादित्वमिति** । अनादित्वं विना तत एवादि-कालीनकार्यकारणत्वं च विना दृष्टं क्वचिदधुनातनेऽपि कार्ये कारणं कथं स्यात् । न कथञ्चित् । अधुनातनं कार्यमदृष्टकारणकं न कार्य-त्वादादिकालीनकार्यवदित्यनुमानसम्भवात् । न चेदिदमिव तदप्यदृष्टकार्यमेवाङ्गीकार्यमिति । यद्वा मा भूदादिकालीनस्य कार्यस्यादृष्टं कारणम् । तथाऽपि प्रलये तद्भावोऽङ्गीकरणीयः । कुतः । अनादित्वं प्रलये सत्त्वं विना दृष्टं क्वचिदिदानीन्तनेऽपि कार्ये कारणं कथं

स्यात् । अन्तराल एवादृष्टोत्पत्त्ययोगादिति योज्यम् । नन्वदृष्टस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वेऽपि न प्रलये सद्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । आदिकाल एवोत्पन्नस्यापि महदादिकारणत्वोपपत्तेरिति । इदमत्र वक्तव्यम् । तदादिकाले जनिमददृष्टं ततः पूर्वादृष्टादुत्पद्यते न वेति । आद्यमुपादत्ते ॥ पूर्वेति । जायत इति शेषः । परिहरति ॥ नैवेति । एवं तर्हि तदुत्तरमादिकाले जनिमददृष्टं नैवास्माभिः पक्षीक्रियते । किन्तु तत्कारणं प्रलयकालीनं पूर्वादृष्टमेवेति कुत आश्रयासिद्धिरिति । द्वितीयमुपादत्ते ॥ पूर्वेति । नैवोत्पद्यत इति शेषः । दूषयति ॥ उत्तरमिति । तर्हि तदुत्तरमादिकालीनमदृष्टं कुतो जायते । न कुतश्चित् । सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृष्टस्याभावादादिकालीनादृष्टोत्पत्तिरेव न स्यादित्यर्थः । न ब्रूमो वयं सर्वं कार्यमदृष्टजन्यमिति । किं तर्ह्यादिकाले जनिमतो महदादिकारणादृष्टादन्यदेवातो नोक्तदोष इत्याशङ्कामुत्थाप्य दूषयति ॥ पूर्वेति । यदि परादृष्टं सृष्ट्युपक्रमे जनिमत्पूर्वादृष्टान्नैवोत्पद्यते । अपि त्वदृष्टनिरपेक्षमेव । तर्ह्युत्तरमहदादिकार्यमपि कुतोऽदृष्टाद्युत्पद्यत इत्यङ्गीकरणीयम् । अदृष्टवत्तस्याप्यदृष्टनिरपेक्षत्वसम्भवात् । अन्यथा कार्यत्वाददृष्टस्याप्यदृष्टापेक्षाऽङ्गीकार्येति ।

टि०—॥ ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसमिति ॐ ॥ एवं पूर्वसूत्रतात्पर्यमुक्त्वा न तु दृष्टान्तेति सूत्रतात्पर्यमाह ॥ इदानीमिति ॥ अनुमानमिति । असत्कार्यं यथा दृष्टं वस्तुत्वात्कारणं तथेत्येवंरूपमित्यर्थः ॥ निराचिकीर्षुरिति । अनुमानविरोधेनेति शेषः । तथा च प्रमाणसमुदायलब्धार्थस्यानुमानविरोधाभिधायकपूर्वसूत्रेणानुमानविरोधेनासत्कार्यमित्येतदनुमाननिरासके तत्सूत्रस्य न गतार्थतेति भावः । ननु प्रमाणसमुदायलब्धार्थस्यानुमानविरोधे समुदायान्तरगतैतदनुमाननिरासोऽपि सिद्ध एवेति पुनर्निरासवैयर्थ्यमित्यत उक्तं विशेषत इति । नन्वेवं न तु दृष्टान्तभावादित्यनेनैव विशेषतोऽनुमाननिरासासिद्धेरपीताविति सूत्रवैयर्थ्यमेवेत्यतोऽप्रसक्तस्यानुमानस्य निषेधायोगात्तत्प्रसञ्जकतया तत्पीठिकारचनरूपत्वान्न तस्यापि वैयर्थ्यमित्याह ॥ तत्प्रस्तावनायेति । तत्प्रसञ्जकतया तत्पीठिकारचनरूपतामुपदर्शयितुमपेक्षितपूरणेन प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे ॥ असमञ्जसमित्यादिना । तदित्यसच्छब्दोक्तभावपरामर्शः । वदिति मतुप्प्रत्ययो न तु परमत इव वतिरित्यभिप्रेत्य तत्प्रसङ्गादिति सूत्रा-

क्षराणि योजयति ॥ **अभावत्वप्रसङ्गादिति** । तदपि सावधारणमित्यभिप्रेत्याह ॥ **ईश्वरादेरिति** । अप्रयोजकतां परिहरति ॥ **न हीति** । नन्वत्र दृष्टान्तसद्भावमात्रस्यैवोक्तत्वेनेश्वरादिसद्भावसाधकानुमानानुक्तेः कथमीश्वरादेरसत्त्वसाधकानुमाननिरासकत्वमित्यस्येत्यतो दृष्टान्तपदेनानुमानस्यैव ग्रहणान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कथमन्यवाचकेनान्यग्रहणमित्यतो लक्षणयेत्याशयवान् लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धं दर्शयति ॥ **तत्रावधारितेति** । मुख्यार्थानुपपत्तिं दर्शयति ॥ **दृष्टान्तमात्रस्येति** । एवं सूत्रद्वयस्य सार्थक्यमुपपाद्य सूत्रोक्तानुमानप्रकारदर्शनार्थत्वाद्योत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तथा भाष्यं योजयति ॥ **किं तदित्यादिना** । सर्वनाशेऽप्यपीत्यपिशब्दस्य समुच्चायकत्वायोगात्सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाण इति गीतातात्पर्यनिर्णये एवमपि कर्म न तदनादरेण कार्यमित्यादिनाऽऽचार्यैरभिव्याप्त्यर्थतया तस्य व्याख्यानात्सर्वेऽप्यानेया इत्यादिलोकव्यवहारसिद्धत्वाच्च सर्वपदसङ्कोचप्रतीतिं निवारयितुमभिव्याप्त्यर्थतया तं व्याख्याति ॥ **अपिराभिव्याप्ताविति** ॥ **वर्तमानमात्रविवक्षयाऽपीति** । यद्यपि दैशिककालिकतत्सङ्कोचनिरासोऽभिव्याप्त्यर्थकापिपदेनैव सिध्यति । तथाऽपि कालिकतत्सङ्कोचनिरासकसदापदसमभिव्याहारात् । दैशिककालिकसङ्कोचनिरासकाभिव्याप्त्यर्थकस्याप्यपिशब्दस्य दैशिकव्याप्त्यर्थत्वमेवात्रार्थोऽभिमत इति न सदापदस्य वैयर्थ्यमित्यवधेयम् । किं दैशिककालिकाभिव्याप्तिप्रदर्शकापिशब्दसदाशब्दाभ्यामित्यत आह ॥ **तदिदमिति** ॥ **व्यभिचारेति** । देशान्तरीयकालान्तरीयविनाशयोरिति शेषः । नाशत्वहेतोर्देशान्तरीयनाशे व्यभिचारवारणायापीति । अतीतानागतरूपकालान्तरीयनाशे व्यभिचारवारणाय च सदेत्युक्तमित्यर्थः ॥ **नुः पुरुषस्येति** । अत्र सर्वत्र पुरुषपदं चेतनमात्रपरमिति ज्ञेयम् ॥ **विवरणमिति** । तथा च नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः । एकार्थतया पूर्वोत्तराद्धयोः पौनरुक्त्यं परिहरति ॥ **अत्रेति** । ननु सुन्दोपसुन्दन्यायेन यत्राशेषकर्तृनाशस्तत्र सत्यपि नाशत्वे कर्तृशेषत्वाभावेन व्यभिचारान्नायं प्रतिपक्षो युक्त इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । भवेदेवं व्यभिचारत्वेन प्रतिपक्षानुपपत्तिर्यदि प्रतिपक्षानुमाने कर्तृशेषः साध्यतयाऽभिमतः स्यान्न चैतदस्ति । महाप्रलयलक्षणो नाशः पुरुषशेषवान्नाशत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति प्रतिपन्नपक्षप्रयोगस्याभिमतत्वेन नाशकर्त्रकर्तृसाधारणपुरुषावशेषस्यैव साध्यतयाऽभिमतत्वेन कर्तृशेदस्य तदभावादित्येकवाक्यतयेदं योज्यम् । नाशकर्त्रकर्तृसाधारणपुरुषावशेषस्य साध्यतया प्रतिपक्षप्रयोगविवक्षायां भाष्यकारीयं ज्ञापकमाह ॥ **अत एवोक्तमिति** । कथ-

मस्य प्रकृते उपयोग इत्यत उक्तार्थज्ञापकतासिद्ध्यर्थं प्रकृतोपयोगितयोदाहृतभाष्यपदद्वयस्यार्थमाह ॥ नाशस्येति । तर्हि पुरुषावशेषवानित्येव भाष्यकारेणापि वक्तव्यतया कथं कर्तृशेषवानिति तदीया साध्योक्तिरित्यतस्तस्याः प्रयोजनान्तरार्थत्वेन प्रतिपक्षार्थत्वाभावानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य प्रतिपक्षार्थत्वाभावोपपादनपूर्वकं तस्याः प्रयोजनान्तरमाह ॥ तथाऽपीति ॥ अभावस्य तत्कल्पनानवकाशादिति । अभावस्य कर्तृत्वकल्पनायाः प्रलये वस्त्वन्तरानवशेषमात्रनिबन्धनत्वेन वस्त्वन्तरावशेषे निर्निबन्धनत्वेनानवकाशत्वादित्यर्थः । तत्कल्पनायां दृष्टाननुसारित्वं च दोष इत्याह ॥ ॥ दृष्टानुसारिणी चेति । दृष्टानुसारितामेव दर्शयति ॥ न हीति । इतीत्यस्यैतदुक्तं भवतीत्यनेन सम्बन्धः । ननु न चाशेषनृनाश इत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चाशेषनृनाशस्याप्रमितत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च व्यभिचाराभावोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन व्यभिचारशङ्काया एवानुदये तदभावोपपादनस्य व्यर्थत्वात् । न च सुन्दोपसुन्दन्याय एव तत्प्रापक इति वाच्यम् । तस्य कर्त्रनवशेषनाशप्रापकतया कर्त्रवशेषसाध्यताया व्यभिचारप्रापकत्वेऽपि पुरुषानवशेषनाशाप्रापकत्वेन कर्त्रकर्तृसाधारणपुरुषावशेषसाध्यतापक्षे तदप्रापकत्वेन प्रकृते च तन्मात्रावशेषस्यैव साध्यत्वेन कर्त्रवशेषस्यासाध्यतया सुन्दोपसुन्दन्यायेनापि व्यभिचारशङ्कानुदयादित्यतस्तच्छङ्कोत्थापनपूर्वकं तन्निरासाय विपक्षस्याप्रमितत्वोपपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तच्छङ्कामुपपादयति ॥ अभिप्रायमिति । अत्र पुरुषावशेषमात्रं साध्यं न तु नाशकर्तुः पुरुषस्यावशिष्टत्वमित्युक्ताभिप्रायमित्यर्थः ॥ भ्रान्त इति । नाशकर्तुः पुरुषस्यावशेषः साध्य इति भ्रान्त इत्यर्थः ॥ सुन्दोपसुन्दन्यायेनेति । सुन्दोपसुन्दावादिदैत्यौ नर्मदातीरे मोक्षार्थं तपश्चक्रतुः । तयोस्तपोविघातार्थं विधात्रा काचित्तिलोत्तमाख्या वराङ्गना प्रेषिता । तां दृष्ट्वा मोहितौ ममेयं ममेयमिति परस्परं निजघ्नतुरिति सुन्दोपसुन्दन्यायेनेत्यर्थः ॥ अवधारण इति । समुच्चेयाभावेन समुच्चायकत्वासम्भवाद्विपक्षस्य सर्वथाऽप्रमितत्वप्रकारान्तरेणालाभाच्चेति भावः । एकेनैव पूर्तौ किं त्रिविधोक्त्येत्यत आह ॥ अशेषेत्यादिना । नन्वशेषनृनाशस्यादृष्टत्वाद्युक्तिमात्रेण कथमनैकान्तिकत्वपरिहारः । न चानेन विपक्षस्याप्रमितत्वसमर्थनद्वारा प्रमिते विपक्षे हेतुवृत्त्यभावसूचनादिति वाच्यम् । प्रमिताप्रमितसाधारण्येन विपक्षे हेतुवृत्तेरेव व्यभिचारत्वेन प्रमितत्वेऽपि विपक्षस्य तदपरिहारादित्यत आह ॥ इदमुक्तं भवतीति ॥ प्रमित इति । प्रामाणिक

इत्यर्थः। नन्वशेषपुरुषनाशः कालत्रयेऽपि न प्रमितः प्रमित इत्यनुभवकलहो निरवधिक इत्यतो विशेषनियामकमाह ॥ अप्रमितत्वाङ्गीकारे चेति। ननु माऽस्त्वशेषपुरुषनाशस्य प्रमितत्वं व्याघातात्। तथा व्याघाताभावेन सुन्दोपसुन्दन्यायेनाशेषकर्तृनाशस्य प्रमितत्वोपपत्तेस्तत्रहेतोर्वृत्त्या व्यभिचारो दुर्वार एवेत्यतोऽत्र पुरुषावशेषमात्रस्यैव साध्यत्वेन कर्त्रवशेषस्य तदभावान्नाशेषकर्तृनाशस्य विपक्षत्वमिति न तद्वृत्तावपि हेतोर्व्यभिचार इत्यत आह ॥ न चेति ॥ प्रत्युदाह्रियेतेति। विपक्षतयोदाह्रियेतेत्यर्थः। इतीत्यस्येदमुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः। नाशोऽयं दिमतोऽपि स्यान्नाशत्वात्कर्तृशेषवानिति प्रतिपक्षानुमाने विपक्षस्याप्रमितत्वसमर्थनद्वारा व्यभिचारपरिहारकत्वेन तदेकवाक्यतया न चाशेषनृनाश इति व्याख्यातमिदानीमसत्कार्यमितीश्वरादीनां प्रलयकालेऽभावसाधकानुमानस्य प्रतिपक्षान्तरप्रतिपादकतयाऽपीदमेव वाक्यं योजयति ॥ अनेनेति ॥ इत्यप्यनुमानमिति। इत्यनुमानमपीत्यर्थः। केचित्तु महाप्रलयलक्षणो नाशः पुरुषशेषवान्नाशत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानसमुच्चयार्थमपिपदमिति मन्वाना यथास्थित एवापिशब्द इत्याहुः। आश्रयासिद्धितयाऽऽभासत्वेनासमानबलत्वान्नास्यासत्कार्यमिति प्रलये ईश्वराभावसाधकानुमाने प्रतिपक्षत्वमित्याशङ्कते ॥ न च तदेति ॥ तदेत्येव वक्तुमशक्यत्वादिति। सर्वकार्याङ्कि यत्तदः कालेदेति स्मरणेन तस्य कालाभिधायकत्वादित्यर्थः। तथा च तदेत्यनेन कालसत्ताया लब्धत्वात्तदा कालो नास्तीति तदभाववचनं स्वव्याहतमिति भावः। एवं स्वव्याघातेनासिद्धिशङ्कानुदयेनानाभासत्वाद्युक्तः प्रतिपक्ष इत्युक्तमिदानीं त्वस्तु तदा कालाभावः। न चोक्तदोषः। आश्रयासिद्धयाऽऽभासत्ववदीश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हतीति परकीयानुमानस्याप्रसिद्धविशेषणत्वेनाभासतया तुल्यबलत्वानपायेन सत्प्रतिपक्षत्वाविघातत्वादित्याशयेनाह ॥ परकीयानुमाने चेति ॥ प्रलयविशेषणस्यानुपपत्तेरिति। सकलकार्यविनाशविशिष्टकालस्यैव प्रलयत्वात्तथा च कालाभावे प्रलयस्याप्यसिद्ध्याऽप्रसिद्धविशेषणत्वं परकीयानुमानस्येति भावः। सम्भावितपुरस्कृतिकव्यभिचाराप्रसिद्धविशेषणत्वरूपदूषणाभिधानेन प्रसक्तां सूत्रभाष्यकारयोरचातुरीं तद्दोषद्वयोपपादनपूर्वकं तदनुक्तौ निमित्तोक्त्या परिहरति ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ तत्रैवेति। काल एवेत्यर्थः ॥ अनुपपत्तिरिति। तथा चाप्रसिद्धविशेषणतेति भावः। तामेवोपपादयति ॥ सर्वेति ॥ अथेति। तथा च कालानङ्गीकारेऽपि कार्यविनाशरूपप्रलयस्य प्रसिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणतेति भावः ॥ सम्बन्धाभावादिति। संयोगसमवाययोरसम्भवादिति

भावः । न कालाभावेऽपीश्वराद्यभावस्य कार्यनाशेन सम्बन्धाभावः । समानदेशत्वस्य समानकालत्वस्य वा सम्बन्धस्य सम्भवादित्यत आह ॥ **देशादिद्वारेति** ॥ **तत्रैवेति** । देशादावेवेत्यर्थः। प्रलय इति विशेषणपरित्यागान्न प्रतिज्ञातार्थानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **प्रलयेति॥ स्फुटो दीप इति** । महदादेः कार्यस्य प्रलयकालेऽसत्त्वस्य प्रवृत्तेर्वादिसम्मतत्वेऽपि सर्वथाऽसत्त्वस्यासम्मतेर्दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं स्यादित्यर्थः ॥ **सूचितं चेति** । प्रलये सर्वासत्त्वं स्यादिति वदताऽपीतौ तद्वत्त्वप्रसङ्गादित्यनेन कालस्यापि तदाऽसत्त्वमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा तत्रैव भावत्वस्य व्यभिचारप्रसङ्गात् । तथा चाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति सूचितमित्यर्थः ॥**भाष्यकृतेति** । लयस्याप्रामाणिकत्वाभिधानमुखेन तत्कालाभावापादनस्यापि लाभेनाप्रसिद्धविशेषणतेति सूचितमिति पूर्वेण सम्बन्धः । प्रलये जीवसद्भावसाधकानुमानप्रदर्शनार्थत्वान्नोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य प्रलये तत्सद्भावसाधकानुमानस्य पूर्वग्रन्थेनाप्युक्तेः किमनेनेत्यतो गतार्थतासिद्ध्यर्थं पूर्वोत्तरग्रन्थयोरर्थभेदमाह ॥ **तदिदमिति** । महाप्रलयलक्षणो नाशः पुरुषशेषवान्नाशत्वात्सम्मतवत् प्रलयकालः पुरुषवान्कालत्वादित्येतदित्यर्थः । अपीति सम्बन्ध इति व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वादित्यर्थः । अतो न तस्य वैयर्थ्यमिति भावः । नन्वत्र पुरुषमात्रसद्भावसाधनं प्रतीयते न तु जीवसद्भावसाधनमिति नोक्तरूपेणापि पूर्वोत्तरग्रन्थयोः प्रमेयभेदासिद्धिरित्यतः पुण्यपापाश्रयत्वसमर्पकधर्माधर्माश्रयत्वेनेति पदसमभिव्याहारेण जीवेश्वरसाधारणस्यापि नरशब्दस्य जीवमात्रपरत्वस्थितेर्नानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य तदनूद्य व्याचष्टे ॥ **नरो जीवात्मेति** । धर्माधर्मान्यतराश्रयत्वेऽपि जीवसद्भावसिद्धेः किमुभयोपादानेनेत्यतः प्रयोगद्वयसूचनार्थं तदित्यभिप्रेत्य प्रयोगद्वयं दर्शयति॥**अयमत्र प्रयोग इत्यादिना** । नन्वनेन प्रलयकालवर्तिनोर्धर्माधर्मयोराश्रयः प्रलयेऽस्तीत्येव सिद्धं न तु जीव इति तत्कथमनेन जीवसिद्धिरित्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **अनुपपन्नमिति** । अंशबाधादिति भावः । जीवे भावत्वहेतोर्व्यभिचारित्वादिति भाव इत्यप्याहुः। नरशब्दस्येश्वरपरत्वमाश्रित्याप्याहुः॥ **यद्वेति** । नन्वीश्वरस्य पुण्यपापाश्रयत्वाभावेन तत्समर्पकधर्माधर्माश्रयत्वेनेति पदविरोध इत्यत आह ॥ **आश्रयशब्दस्येति** । साक्षात्कर्तृपरत्वादित्यर्थः । यद्वा कार्यविशेषजननाय धर्माधर्मप्रेरकपरत्वादित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे धर्मत्वाधर्मत्वयोरेव हेतुत्वायोगाद्योग्यतया हेतुविशेषं वक्तुं प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ **तत्रेति** ॥ **धर्माधर्माविति** । अत्रापि धर्मः केनचिदधिष्ठितः कारणत्वे सत्यचेतनत्वादिति । अधर्मः केनचिदधिष्ठित उक्तहेतोरे-

वेति प्रयोगद्वयमभिप्रेतमिति न पक्षकोटावन्यतरवैयर्थ्यमिति ध्येयम् ॥ **केनचिदधिष्ठिताविति** । केनचित्साक्षात्कृताविन्यर्थः ॥ **करणत्वे सतीति** । परमते प्रागभावत्वे न्यायमते पारिमाण्डिल्ये स्वमते चापरिणतप्रकृतिभागे व्यभिचारनिरासाय कार्यविशेषजननाय केनचित्प्रेरिताविति चोक्तं कारणत्वे सतीति । स्वरीत्येश्वरे पररीत्या जीवे व्यभिचारवारणायाचेतनत्वादित्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । वाश्यादिवदित्येवपाठः । दारुविदारकवदित्यर्थः । वाश्याकादि दारुविदारण इत्यभिधानात् । यद्वा वाशीशब्दः कुठारपरस्ततश्च कुठारवदित्यर्थः । वाशीमेको बिभर्ति हस्त आयसीमिति श्रुतेः । वास्यादिवदिति तु लेखकदोषपतितो मूलकोशेष्वदर्शनात् । नन्वनेन धर्माधर्मयोरधिष्ठातृपुरुषमात्रसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरन्यस्यापि तदधिष्ठातृत्वसम्भवादित्यत आह । **न चेति** । उक्तमर्थं मूलारूढं करोति ॥ **अत इति** । अनादित्वं विनेत्युत्तरमूलानर्थक्यमाशङ्क्य प्रलये धर्माधर्मरूपादृष्टसद्भावप्रतिपादनार्थत्वाच्च तदित्यभिप्रेत्य किं तद्भावप्रतिपादनस्य प्रयोजनमित्यत आश्रयासिद्धिशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमित्याशयेनाश्रयासिद्धिशङ्काबीजं दर्शयंस्तामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । ननु प्रलये धर्माधर्मौ न स्त इति वदतोऽदृष्टमेव नास्तीति सम्प्रतिपन्नं सदपि वा न सर्वकारणमिति न त्वदृष्टस्य सत्त्वं सर्वकार्यकारणत्वं च । तथा च तं प्रत्यदृष्टस्य प्रलये सत्त्वाभावादादिकालीनकार्यकारणत्वाभावप्रतिपादकोत्तरग्रन्थानुपपत्तिः । न च प्रलये धर्माधर्मौ न स्त इति वदतो यद्यप्यदृष्टमस्ति सर्वकारणं च भवति । तथाऽपि प्रलये नास्तीत्येवाभिमतं न तु तदेव नास्ति सदपि वा कारणं नेतीति नोत्तरग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् । तथा सति लये मानं च किं भवेदित्युत्तरग्रन्थासामञ्जस्यप्रसङ्गादित्यतोऽत्र विकल्पमुखेन प्रवृत्तेर्न कस्याप्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षनिरासकतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ **इदमिहेति** । नन्वनादित्वाभावेन नादृष्टस्यादिकालीनकार्यकारणत्वाभाव आपादयितुं शक्यः । तथा सति स्वमतेऽप्यदृष्टस्यानादित्वाभावेनादिकालीनकार्यकारणत्वाभावप्रसङ्गात्प्रलये तत्सत्त्वमात्रस्यैव तत्कारणताप्रयोजकत्वेन तदनादित्वस्य तत्राप्रयोजकत्वाच्चेत्यतोऽत्रानादित्वशब्देन प्रलयकाले सत्त्वस्य विवक्षितत्वात्स्वमतेऽदृष्टस्य प्रलये सत्त्वेनादिकालीनकार्यकारणत्वोपपत्तावपि परपक्षे प्रलये तस्य तदाऽसत्त्वान्न तस्य तत्कारणत्वमित्याशयेन कथमनादित्वशब्दस्य प्रलयकाले सत्त्वसमर्पकत्वमित्यतो गौण्यात्तत्समर्पकतां दर्शयति ॥ **अनादित्वमेवेति** । इदानीन्तनकार्यसृष्टेस्तत्पूर्वमदृष्टसत्तामात्रापेक्षत्वेन प्रलयकाले सत्त्वानपेक्षत्वान्न तदभावेन तद-

भावापादनं सम्भवतीत्यतः क्वचित्पदं सृष्टिकालपरतया व्याचष्टे ॥ क्वचिदितीति । सिद्धं प्रसङ्गमाह ॥ यदीति । अप्रयोजकतां परिहरति ॥ असत इति । पूर्वमसत इत्यर्थः । नियतपूर्ववृत्तित्वरूपत्वात्तद्व्यासत्वाद्वा कारणत्वस्येति भावः । अदृष्टस्यादिकालीनकार्यकारणत्वाभावादिष्टापादन-मेतदित्यतः किमसङ्कुचितसर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वमदृष्टस्याभ्युपगम्येदमाशङ्क्यते किंवा सङ्कुचितकार्यकारणत्वमभ्युपगम्येति विकल्पद्वयं मनसि निधा-याद्यपक्षमाश्रित्येष्टापत्तिं परिहरति ॥ तथा चेति । द्वितीयपक्षमाश्रित्येष्टापत्तिमाशङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ तत्किमदृष्टस्येति । अधुनातनकार्यस्य तत्पूर्व-क्षणेऽदृष्टसद्भावमात्रेणोपपन्नतया प्रलये तस्य सत्त्वानपेक्षत्वादिति भावः । एतत्पक्षनिरासोपयोगितया वाक्यं व्याचष्टे ॥ अनादित्वं विनेत्यादिना । दृष्टान्तमात्रस्यासाधकत्वाद्धेतोश्चानुक्तत्वाच्च कथञ्चिदित्ययुक्तमित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ अधुनातनेति । तथा चाधुनातनकार्यकारणमदृष्टमित्यभ्युपग-मभङ्ग इति भावः । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ न चेदिति । अधुनातनकार्यं नादृष्टकारणं न चेददृष्टकारणकं चेदित्यर्थः । अनेनानादिकालीनं कार्यमदृष्टकारणकं कार्यत्वादधुनातनकार्यवदित्यनुमानं सूचितं भवति । तथा च तन्निर्वाहाय प्रलयकाले सत्त्वस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्सिद्धेर्नाश्र-यासिद्धिरिति भावः । एवमधुनातनकार्यस्य प्रलयेऽदृष्टसत्त्वानपेक्षत्वेऽप्यादिकालीनकार्यकारणत्वाभावे तद्दृष्टान्तेनादृष्टस्याधुनातनकार्यकारणत्वाभाव-प्रसङ्गेनाधुनातनकार्यकारणमित्यभ्युपगमभङ्गापत्त्या तदुपपत्त्यर्थमेवादिकालीनकार्यकारणत्वस्याभ्युपगमनीयत्वात्तस्य च प्रलयेऽदृष्टस्य सत्तां विनाऽ-नुपपत्तेः प्रलये तत्सत्त्वसिद्धिरित्यादिकालीनकार्यकारणसमर्थनद्वाराऽधुनातनकार्यकारणत्वस्याप्यदृष्टस्य प्रलयेऽदृष्टसत्त्वासाधकत्वोपपादकत्वाभिप्रायेण वाक्यं योजितम् । इदानीं त्वधुनातनकार्यकारणत्वस्याप्यदृष्टस्य प्रलये सत्त्वं विनाऽनुपपत्तेः साक्षादेव तेन तत्सिद्धिरित्यभिप्रायेणापेक्षिताध्याहारेण वाक्यं योजयति ॥ यद्वेति । ननु तथाऽपि पूर्वादृष्टात्परादृष्टमित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च महदादिकारणादृष्टस्य पूर्वादृष्टादुत्पत्तिनिरासार्थं तदिति वाच्यम् । तन्निरासस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्राग्व्युत्पादितमहदादिकार्यकारणत्वेन प्रलयेऽदृष्टसत्त्वस्य समर्थनेनाश्रयासिद्धिपरिहारार्थत्वादित्यभिप्रेत्य तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ सर्वेति । महदादीत्यर्थः । नन्वेवं परिहारग्रन्थासङ्गतिः । अदृष्टमनपेक्ष्यैवोत्पन्नस्यादृष्टस्य महदादि-कारणताया अपि परेणाभिप्रेतुं शक्यत्वेन पूर्वादृष्टमपेक्ष्यैव महदादिजनकादृष्टोत्पत्तिनियमाभावेन महदादिजनकादृष्टजनकप्रलयकालीनादृष्टपक्षिकारेणा-

प्याभासत्वान्न तैस्तत्सिद्धिरिति तुल्यमुत्तरम् । तथा हि । विमतः कालोऽवयवियुक्तः कालत्वादिदानीन्तनकालवत् । विमतो ब्राह्मणो ब्राह्मणपूर्वको ब्राह्मणत्वात्सम्मतवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षं तावदुक्तानुमानजातम् । ननु प्रलयकालपक्षीकृताश्रयासिद्धिः । अन्यथा सिद्धसाधनम् । एवमाद्यब्राह्मणपक्षीकारेऽन्यथा च दोष इति चेन्न । पर्वतोऽग्निमानित्यादावप्यग्निमदनग्निमत्पक्षदूषणसम्भवेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । नन्वग्निमत्त्वादिव्यतिरेकेणाप्यस्ति पर्वतादेः स्वरूपं शक्यं च विशेषान्तरेणावधारयितुम् । तत्कथं दोषावकाश इति चेत् । तत्किमवयविसम्बन्धासम्बन्धौ विहाय कालविशेषस्य स्वरूपमेव नास्ति । ब्राह्मणव्यक्तेर्वाऽऽद्यत्वानाद्यत्वे विहायावधारणं च कालादेर्हिरण्यगर्भोपव (गौचर) र्गानन्तरभावित्वादिना भविष्यति । किञ्च प्रथमप्रयोगे विश्वशब्देन किं ब्रह्माण्डमभिप्रेयते सकलकार्याणि वा । नाद्यः । आश्रयासिद्धेः । प्रलयमनभ्युपगच्छता ब्रह्माण्डस्यानङ्गीकृतत्वात् । ब्रह्माण्डाभावेऽपि कार्यान्तरावस्थितिसम्भवेन प्रलयासिद्धेश्च । कपिकपोलान्तर्गतौदुम्बरोदरवर्तिमशकशरीरादिवत्कार्यान्तरावस्थानमसम्भावितमिति चेन्न । कुण्डबदरवदुपपत्तेः । कालाग्निरुद्रादिप्रक्रियाया असिद्धत्वात् । द्वितीयेऽपि न प्रलयासिद्धिः । यथा हीदानीन्तनानां दहनपवनसन्तानानां क्रमेणास्तमयेऽपि न प्रलयस्तथा तरुगिरिशरीरादिसन्तानानामपि क्रमारम्भासिद्धावप्यत्यन्तविशून्यसमयासिद्धेः । अथैकदेति विशेषणमुपादीयेत तदा क्रमारब्धदहनपवनादिसन्तानैर्व्यभिचारः स्यात् । एकदारम्भकहेतुसाकल्ये सतीति हेतुविशेषणे विशेषणासिद्धिः । द्व्यणुकादिक्रमेणारम्भस्वीकारेण बाधादिप्रसङ्गश्च । एतेन द्वितीयानुमानमपि निरस्तम् । ब्रह्माण्डानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽप्यवयवानामावापोद्वाराभ्यामेवोत्पादविनाशयोरुपपत्तेः । कार्यान्तरावस्थानोपपत्तेश्च । तृतीयेऽप्यपसिद्धान्तः । क्रमेणोच्छेदस्याभ्युपगतत्वात् । चतुर्थेऽपि पटादिभ्यः पूर्वविनष्टैस्तन्त्वादिभिर्व्यभिचारः । परमाणुत्वेन हेतुविशेषणेऽपि द्व्यणुकाद्यवस्थानसम्भवेन दृष्टान्तस्य सन्दिग्धसाध्यता । पञ्चमेऽपि किं भूगोलका एव सन्तानशब्देनोच्यन्ते तदतिरिक्तो वा कश्चित् । आद्ये सिद्धसाधनम् । अवयवानामावापोद्वाराभ्यां सन्ततोत्पत्तिविनाशसिद्धेः । द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिः । षष्ठं त्वाभाससमानयोगक्षेमत्वादुपेक्षणीयमिति । अथ मा भूदनुमानैः

प्रलयसिद्धिस्तथाऽप्यागमैर्भविष्यति । तेषां सिद्धार्थेऽपि प्रामाण्यस्य साधितत्वात् । ततो नाप्रसिद्धविशेषणतेति ब्रूमः तर्हि प्राक्तनमपि धर्मादिसिद्धिरागमाद्भविष्यतीति कथमाश्रयासिद्धिरिति । एवं प्रलये जीवेश्वरसद्भावं साधयता धर्मादिसत्त्वमपि साधितमिति न प्रलये भावमात्रासत्त्वसाधनं युक्तम् । एवमादिकार्यं पक्षीकृत्य सोपादानत्वसाधने प्रकृत्यादिसिद्धिरपि द्रष्टव्येति । प्रथमसूत्रेऽभावस्य कर्तृत्वनिरासायानुमानमुक्तम् । इदानीमितोऽपि नाभावकर्तृकं जगच्चेतनकर्तृकत्वे दृष्टान्तभावादिति सूत्रस्य वृत्त्यन्तरमभिप्रेत्य चेतनकर्तृत्वेऽनुमानमाह ॥ उत्पत्तीति । बुद्धिमानुत्पत्तिनाशकारीति बुद्धिपूर्वं तत्कर्तेत्यर्थः । क्वचित्पटादौ । सर्वत्र विप्रतिपन्ने कार्ये । महदादिकार्य इत्येवोक्तेऽङ्कुरादौ व्यभिचारः शङ्क्येत । तदर्थं तस्यापि पक्षनिक्षेपार्थं सर्वत्रेत्युक्तम् । कर्ता बुद्धिमानिति शेषः । अन्यथाऽभावकर्तृत्ववादिनं प्रति सिद्धसाधनताप्रसङ्गात् । किमाक्षेपे । अननुमाने न किमपि कारणम् । दृष्टान्ताभावेन प्रतिपक्षासम्भवादित्यर्थः । एतेन स्वपक्षदोषाच्चेति सूत्रमपि व्याख्यातं भवति । अयमत्र प्रयोगक्रमः । विमतं कार्यं चेतनोत्पाद्यं कार्यत्वाद्घटवत् । चेतनविनाश्यं च तत एव तद्वदेव । विमतोत्पत्तिश्चेतनकर्तृकोत्पत्तित्वात्पटोत्पत्तिवत् । विमतो विनाशश्चेतनकर्तृको विनाशत्वात्सम्मतघटादिति । अत्र विनाशस्य चेतनकर्तृकत्वसाधनं प्रासङ्गिकम् । यद्वा कस्यचित्कारणस्य बीजादेः प्रध्वंसेनाङ्कुरादेर्जननदर्शनात्तन्त्वादिनाशेन पटादिनाशदर्शनाच्च प्रध्वंसाभावस्यैव जगज्जन्मविनाशकर्तृत्वमास्थिताः । यथोक्तम् । नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति । तन्मतं वाऽत्रासदित्यादिसूत्रैर्निराकृतमिति ज्ञापनार्थम् । दृष्टान्ताभावस्तु स्वयमूहनीयः । नन्विदमनुमानेनेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वसाधनं सूत्रकारस्योक्तविरुद्धम् । शास्त्रयोनित्वादितीश्वरेऽनुमानप्रामाण्यस्य स्वयमेव निराकृतत्वादित्यत आह ॥ आगमेति । अनुमेति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । न सर्वथाऽपीश्वरेऽनुमानस्य प्रामाण्यं सूत्रकृता निराकृतम् । किन्त्वागमाननुगृहीतस्य । आगमानुगृहीता त्वनुमेश्वरे मानमेवाभिमता । अन्यथा वेदवाक्यार्थे युक्त्यनुसन्धानरूपजिज्ञासां नारभेतेति । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ एषेति । आगमानुगृहीतेत्यनुवर्तते । मानमिति च । एषा सम्प्रत्युपन्यस्ताऽप्यनुमा यतो वा इमानि भूतानीत्यागमानुगृहीता । ततो

भवतीश्वरे मानमिति न कश्चिद्विरोध इति ।

टि०—अदृष्टं कारणं नो चेदित्युत्तरवाक्यस्य द्वितीयपक्षमात्रनिरासपरत्वे तृतीयपक्षस्य मूलादनिरासप्रसक्त्या पक्षद्वयनिरासपरत्वेन योजयितुं द्वितीयतृतीयपक्षावाशङ्कते ॥ **अस्तु तर्हीति** ॥ **उभयस्यापीति** । अदृष्टस्य तत्कारणत्वस्य चेत्युभयस्येत्यर्थः ॥ **अनुपलम्भादिति** । प्रत्यक्षेणेति शेषः । पक्षद्वयनिरासपरतया भाष्यं योजयति ॥ **यदित्यादिना** । मानं चेत्यत्र चशब्दस्य वैयर्थ्येन सम्बन्धायोगाद्विद्धक्रमतया तामाह ॥ **लये चेति** । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** ॥ **अप्रसिद्धविशेषण इति** । अप्रसिद्धविशेषणविशेषण इत्यर्थः । तथा चानुमानद्वयस्याप्याभासतया समत्वात्सत्प्रतिपक्षत्वमप्रत्यूहामिति भावः । ननु माऽस्तु प्रत्यक्षं लये मानं कुसुमाञ्जलिलीलावतीकारादिभिराशङ्कितमनुमानजातं तत्र मानं भविष्यतीत्याशङ्कते ॥ **अथेति** । नन्वनुलम्भबाधितानुमानजातं तत्साधनायालमित्यतो नानुपलम्भमात्रमसत्त्वसाधकमतिप्रसङ्गात् । किन्तु योग्यानुपलम्भ एव । ततश्च प्रलयस्य कालान्तरभावितयेदानीमसत्त्वेनायोग्यत्वान्न तदनुपलम्भेन तदभावसिद्धिरिति नोक्तदोष इत्याशयेनाह ॥ **कालेति** ॥ **अङ्गीकरणीय इति** । तथा च नाप्रसिद्धविशेषणतेति भावः ॥ **विश्वसन्तानोऽयमिति** । कार्यकारणोभयवर्ति धर्मवत्त्वं सन्तानत्वं तच्च द्व्यणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्तमविशिष्टमिति लीलावतीवर्धमानः । सन्तनोतीति सन्तान इति कार्यमात्रमुच्यत इति तर्कचन्द्रिकाकारः । दृश्यशून्यत्वं परमाणोः सदैवेति न प्रलयसिद्धिरित्यतः सन्तानेति विशेषणम् । दृश्यसन्तानशून्याश्च समवायिनः प्रलयकालीना एवेति तत्सिद्धिरिति भावः ॥ **आरण्येति** । अरण्युत्पन्नवन्हिसन्तानवदित्यर्थः । तत्र दृश्यसन्तानशून्यः समवाय्यरण्यन्तर्गतो वन्हिरेवेति ज्ञेयम् ॥ **वर्तमानेति** । ब्रह्माण्डस्यागमासिद्धत्वादाश्रयासिद्धिरिति ध्येयम् ॥ **पूर्वमिति** । अत्रैकत्र युगपन्मूर्तद्वयावस्थानासम्भवेन पूर्वोत्पन्नकार्ये सत्यन्यस्य ब्रह्माण्डस्यारम्भासम्भवात्तल्लयो लभ्यत इति प्रलयसिद्धिरिति भावः । अत्र तदारम्भकत्वमात्रं पूर्वमनुत्पादितपटैस्तन्तुभिरनैकान्तिकं स्यादित्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वमात्रं च व्योमादिभिरनैकान्तिकमिति तदारम्भकत्वादित्युक्तम् । प्रदीपपरमाणूनां तैजसद्रव्यत्वेन संसर्गिद्रव्यतयाऽऽरब्धतेजोजातीयत्वसिद्धौ दृष्टान्तत्वम् । न चाप्रयोजकत्वम् । निरुपाधिकत्वभङ्गप्रसङ्गस्य विपक्षबाधकत्वात् । नत्वागमो विपक्षबाधकः । तस्य कार्यद्रव्यानाधारकालबोधकत्वादिति भावः ॥ **सर्व**

एव परमाणव इति। अत्र स्पर्शवन्त इत्यपि पक्षे विशेषणं देयम्। अन्यथा मनस्यस्पर्शवत्यंशतो बाधापत्तेः। उपादेयपदस्य स्वोपादेयद्रव्यपरत्वात्। अन्यथा बाधापत्तेः। गुणादिसत्त्वादन्योपादेयशून्यत्वाभावाच्च। शून्यपदस्य कादाचित्काभावपरत्वात्। अत एवारम्भकत्वादित्येव हेतुः। अन्यथा मेयत्वादित्येव क्रियेत। आरम्भकत्वं च द्रव्यसमवायिकारणत्वमेव विवक्षितम्। अन्यथोक्तसाध्याभाववति मनःप्रभृतौ व्यभिचारप्रसङ्गादिति ध्येयम्। नन्वेककालीनसामग्र्योपादेयप्रबन्धशून्यत्वं वा साध्यत्वेनाभिमतं सामग्र्योपादेयप्रबन्धशून्यत्वमेव वा। नाद्यः। अप्रसिद्धविशेषणत्वात्। नान्त्यः। क्रमेण साध्यसिद्धौ सिद्धसाधनात्। पवनपरमाणूनामपि पक्षत्वेनांशे सिद्धसाधनं च। अपक्षत्वे च तेषामेव कार्यद्रव्यत्वेन प्रलयासिद्धेः। तत्कथमेतादिति चेदुच्यते। अत्रैककालीना इत्यपि विशेषणमेककालावच्छेदेन परमाणुमात्रे सामग्र्योपादेयप्रबन्धशून्यत्वलाभाय विवक्षितम्। ततश्चैककालीना इति विशेषणतयैककालीनत्वसाध्ययोः पक्षेऽन्वयबोध एवास्त्विति वाच्यम्। प्रमाणमहिम्ना बाधकं विनैकविशेषणावच्छेदेनापरविशेषणान्वयबोधानियमेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यस्य सिद्धेरनुमानेनाकलङ्कत्वात्। न चांशतः सिद्धसाधनम्। पक्षधर्मताबललभ्योद्देश्यप्रतीत्यसिद्ध्या तदप्रसङ्गात्। न च पक्षैकदेशत्वे दृष्टान्ताभावः। साध्यवत्तया निश्चितस्यैव तथात्वात्पक्षान्यत्वस्य वैय्यर्थ्यात्। तथाऽपि तस्य पक्षत्वं साध्यसन्देहसाधनविषययोरभावादिति चेन्न। येन रूपेण साध्यं निश्चितं तेन रूपेण तयोरभावेऽपि सामान्येन रूपेण तयोः सम्भवेन तत्त्वोपपत्तेरिति दिक्॥

नष्टपवनेति। नष्टा ये पवनास्तदारम्भकपरमाणुवदित्यर्थः। न च तेजोवद्वायोरपि संसर्गिद्रव्यतया तेनापि द्रव्यान्तरजनने दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमिति वाच्यम्। पूर्वद्रव्यानाशकालीनस्य परमाणोः साध्यवत्तानिश्चयात्॥ **इयं क्रियेति**। अत्र वर्तमानक्रियायाः पक्षत्वमतीतानागतक्रिययोश्च दृष्टान्तत्वम्। साध्ये च स्वपदं वर्तमानक्रियामात्रपरम्। स्वान्ययदवयविकालीनं तस्य भावः स्वान्यावयविकालीनत्वम्। तदनाधिकरणभूता यत्किञ्चित्कालीनक्रिया तदन्यत्वमिति साध्यार्थः। अत्र पक्षीभूतवर्तमानक्रियाऽपि किञ्चित्कालीयक्रियात्वात्तदन्यत्वसाधने बाधवारणायावयविकालीनत्वानधिकरणेति किञ्चित्कालीनक्रियाविशेषणम्। परमते क्रियामात्रस्यावयविकालीनत्वेनावयविकालीनत्वानधिकरणक्रियाया अप्रसिद्धेरप्रसिद्धिवारणाय स्वान्यत्वेनावयविकालीनक्रियां विशिनष्टि। एवञ्च नाप्रसिद्धिः। स्वान्यत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तस्वा-

न्यावयविकालीनस्वरूपविशिष्टाभाववत्पक्षीभूतवर्तमानक्रियान्यत्वस्यातीतादिक्रियायां सत्त्वेन दृष्टान्ते साध्येऽस्य सत्त्वात् । स्वान्यस्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तस्वान्यावयविकालीनरूपविशिष्टाभावस्य वर्तमानक्रियामात्रनिष्ठत्वेन तदन्यत्वरूपसाध्यस्य च तत्र बाधत्वेन हेतोः पक्षधर्मताबलादवयविकालीनस्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्किञ्चित्कालीनक्रियामादायैव तदन्यत्वस्य पक्षे सिद्धिरिति प्रलयसिद्धिरिति ध्येयम् ॥ **देवदत्तशरीरादिकमिति** । अत्र देवदत्तपदमन्यदीयशरीरेऽज्ञातो बाधवारणाय । आद्यत्वेन चात्र शरीरं विशेषणीयम् । अन्यथा देवदत्ततरुणशरीरादौ देवदत्तप्रयत्नजन्यत्वे सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गात् । ईश्वरज्ञानमादायार्थान्तरं परिहर्तुं साध्ये देवदत्तपदम् । देवदत्तपरिमाणादिनाऽर्थान्तरवारणाय विशेषपदम् । न च बाधादेव नार्थान्तरमिति वाच्यम् । बाधस्फोरणायैव तदुपादानात् । वस्तुतस्तूद्देश्यसिध्यर्थमेवात्र तदुपादानम् । न चैवमपि जन्मान्तरीयज्ञानजन्यसंस्कारेणार्थान्तरमित्यपि केचित् । हेतौ च मनआदौ व्यभिचारं वारयितुं सत्यन्तम् । यज्ञदत्तशरीरादौ व्यभिचारवारणाय देवदत्तेत्याद्युत्तरभागः । देवदत्तभोगसाधनद्रव्यत्वं च तदर्थोऽन्योऽभिमतोऽन्यथाऽऽत्ममनःसंयोगादौ व्यभिचारप्रसङ्गात् । न चैवमपि यज्ञदत्तनिर्मितस्रगादेर्देवदत्तभोगहेतुर्द्रव्यतया तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तस्य पक्षत्वेन तदप्रसङ्गात् । देवदत्तनिर्मितेत्युपलक्षणम् । तद्भोगहेतुश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तदेवमुक्तानुमानेन शरीरादिजनकतयाऽऽत्मविशेषगुणसिद्धौ प्रयत्नादिरूपस्य तस्यैव तज्जनमस्थस्याभावात् । जन्मान्तरस्य च नष्टस्य द्वारं विना हेतुत्वानिर्वाहात् । अदृष्टस्यैव तद्द्वारतया कल्पनीयत्वेनावश्यकत्वात् । अदृष्टमेव धर्माधर्मसंज्ञितम् । तज्जनकमेष्टव्यमित्यपूर्वसिद्धिरित्यवधेयम् ॥ **विचित्रकार्येति** । अस्ति चेह खलु जीवानामन्योन्यं सुरासुरनरतिर्यगादिरूपवैचित्र्यम् । न चेदं निर्निमित्तं सम्भवति । न चादृष्टवैचित्र्यव्यतिरेकेण निमित्तान्तरमत्र सम्भवतीत्यदृष्टवैचित्र्यमेव तदुपपादकतयेति द्रष्टव्यम् । न चादृष्टवैचित्र्यमपि निर्निमित्तमिति शङ्क्यम् । तत्पूर्वादृष्टवैचित्र्यादेव तदुपपत्तेः । तदपि तत्पूर्वादृष्टवैचित्र्यादेवेत्यनादिरियं परम्परेत्यदोषः । ज्योतिष्टोमेनेत्यादित्रिक्षणावस्थायिनि यागादौ श्रुतं कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं धर्मं विनाऽनुपपन्नम् । एवं त्रिक्षणावस्थायिनि ब्रह्मावगुरणे कालान्तराभावियातनाकारणत्वं श्रुतम् । अधर्मं विनाऽनुपपन्नमिति धर्माधर्मौ ताभ्यां कल्प्येते इत्यर्थः । अयं भावः । यजेतेत्युक्ते शब्दभावनाभाव्यत्वेन पुंप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनाप्रतीतेः । तस्याश्च भाव्यकरणेतिकर्त-

व्यतारूपांशत्रयसापेक्षत्वात्समानपदोपात्तस्यापि यागस्य स्वयं क्लेशरूपत्वेन सम्बन्धस्य वक्तव्यत्वात्क्षणभङ्गुरस्य यागस्य च कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्तेः श्रुतस्य साध्यसाधनभावोपपत्त्यर्थं परमतेऽपूर्वकल्पनं ग्रन्थकृन्मते त्विष्टसाधनत्वमात्रस्यैव विध्यर्थत्वात् लिङा स्वप्रकृतियज्यर्थयागस्य स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वमुच्यते । तच्च शक्त्याख्यमतीन्द्रियं धर्मान्तरमेव तच्च क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमीयते क्वचिच्छब्देन । तदाश्रयस्य च शक्तस्य कार्ये कादाचित्कत्वं नियामकत्वं न व्यवहितस्य । कार्यसातत्यप्रसक्तेरित्यव्यवधानमावश्यकम् । तच्चाव्यवधानं ध्वस्तस्य यागस्य न साक्षात्सम्भवतीति व्यापारद्वारेणाव्यवधानं वक्तव्यमिति द्वारान्तरानिरूपणात् । द्वारीभूतापूर्वसिद्धिरिति मन्तव्यम् ॥ **अङ्गीकारादिति** । तथा च बाध इति भावः ॥ **प्रयत्नेति** । यागादिप्रयत्नेत्यर्थः ॥ **देवताद्वारेणेति** । देवताप्रीतिद्वारेणेत्यर्थः । न चैवमेतत्कल्पे कृतयागात्कल्पान्तरे न स्यात् । एतत्कल्पीययागादिजन्याया एतत्कल्पीयेन्द्रादिप्रीतेः कल्पान्तरेऽनुपयोगात् । उपयुक्तायाश्च कल्पान्तरीयेन्द्रादिप्रीतेरेतत्कल्पकृतयागाद्यजन्यत्वादिति वाच्यम् । एतत्कल्पीयकर्मभिराराधितस्येन्द्राद्यन्तर्यामिणः परमेश्वरस्यैव कल्पान्तरे फलप्रदत्वाभ्युपगमादित्याहुः॥ **आकाशादेरेवेति** । देशादेरेवेत्यर्थः । देशकालादेः सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वेन भोगहेतुत्वस्यापि सत्त्वाद्देवदत्तविशेषणमनुजन्यतया देवदत्तभोगहेतुतायामाकाशादेर्देवदत्तविशेषगुणजन्यत्वविरहेण देवदत्तभोगहेतुत्वानापत्तेस्तन्निर्वाहाय देवदत्तभोगहेतुताया निमित्तान्तरप्रयुक्तत्वस्यानुसरणीयत्वात् । आकाशादेरिव विशेषणाजन्यस्यापि देवदत्तशरीरादेस्तद्भोगहेतुत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ **दृष्टेति** । स्वर्गस्थाः सुरा भूमिष्ठा नरा इत्यादिस्थानवैचित्र्यरूपदृष्टकारणवैचित्र्यादेव सुरासुरादिवैचित्र्योपपत्तेरन्यथाऽनुपपत्त्यभावान्नापूर्वकल्पना युक्तेति भावः ॥ **साध्यसाधनभावेति** । यागादेः स्वर्गादिसाधनत्वं शब्दो न बोधयतीत्यर्थः । ननु चान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षादिरूपवत्तया प्रतिबन्धीयमानस्य ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य नान्वयबोधकत्वं युक्तमन्यथा तादृशस्य गामानयेत्यादिवाक्यस्यापि तन्न स्यादित्यतो नाकाङ्क्षासत्ती एव तत्र हेतू । अतिप्रसङ्गात्किन्त्वामार्थाबाधरूपा योग्यताऽपि तत्र हेतुः । तथा चान्वयबोधाङ्गभूतसकलरूपसम्पत्त्या गामानयेत्यादेरन्वयबोधकत्वेऽपि क्षणिकक्रियायाः कालान्तरभाविफलसाधनत्वस्य बाधितस्यापि तत्प्रसङ्गादित्याशयेनाह ॥ **योग्यताविरहादिति** । तथा साध्यसाधनभावस्यैवाश्रवणान्न तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽर्थान्तरकल्पनाक्षेपकप्रमित्यभावेनार्थापत्तिसामग्रीविरहादिति बोध्यम् ।

ननु केयं योग्यता यद्विरहादन्वयाबोधकत्वमुच्यते । न तावत्सजातीयेऽन्वयदर्शनम् । कथञ्चित्साजात्यस्यायोग्यसाधारणत्वात् । व्यवहितपुष्टिजनकेन घृतपानेन सह क्रियात्वेन साजात्यस्य योगेऽपि सत्त्वाच्च। पदार्थतावच्छेदकधर्मेण वा तात्पर्यविषयीभूतान्वयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण वा साजात्यविवक्षायां पयसा सिञ्चतीत्यनाप्तवाक्येऽतिव्याप्तिः । अद्य जातः पयः पिबतीत्याप्तवाक्येऽतिव्याप्तिश्च । नाप्यन्वयविरोधिरूपविरहो योग्यता। अनाप्तवाक्येऽपि तत्प्रसङ्गात् । साधनत्वसामान्यान्वयं प्रति प्रयोजकत्वस्य क्रियात्वस्य फलविशेषसाधनत्वान्वयं प्रति प्रयोजकस्य यागत्वस्य यागे सत्त्वाच्च । तस्माद्बाधकप्रमाणाभाव एव योग्यतेति वाच्यम् । सा च प्रकृतेऽप्यस्ति । तथा हि । न लिङा साक्षात्फलसाधकत्वं यागस्योच्यते येन तस्य बाधिततयोक्तरूपयोग्यता न स्यात् । नापि परम्परया साधनत्वं बोध्यते येन परम्पराघटकद्वारस्य पूर्वमनुपस्थित्या परम्परया साधनं याग इति ज्ञानानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु यदकरणे काम्यासिद्धिस्तत्त्वरूपं साक्षात्परम्परासाधनतासाधारणं साधनत्वं सामान्यमेव बोध्यते स्वर्गसाधनं याग इति । तच्च ज्ञानं साक्षात्परम्परोदासीनम् । वस्तुगत्या परम्परासाधनविषयमुत्पद्यमानं नायोग्यतया परिभावयितुं शक्यम् । न च साक्षात्परम्पराविशेषद्वयव्यतिरिक्तसामान्यमेव नास्तीति कथं तन्निरूपणं लिङा क्रियतामिति वाच्यम् । काम्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वरूपस्य तस्यावश्यकत्वात् । अन्यथाऽननुगमात् । कस्य च साक्षात्परम्परया वा विशेषणं क्रियेत । न च लिङ्बोध्यस्य तादृशसाधनत्वस्य साक्षात्साधनत्वरूपैकविशेषबाधेन बाधो वक्तुं युक्तः । अतिप्रसङ्गात्किन्तु यावद्विशेषबाधेनैव । न चात्र सम्भवति । परम्परासाधनत्वेऽबाधात् । तथा च लिङ्बोध्यसाधनत्वस्य बाधितांशं विहाय परम्परासाधनत्वरूपाबाधितांशमादाय विश्रान्तिसम्भवात् । न बाध्यत्वमिति न योग्यताविरहः । तथा च योग्यताविरहप्रयुक्तमन्वयाबोधकत्वं ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्याङ्गीकर्तुं शक्यमिति कथं साध्यसाधनभावाश्रयणम् । अस्तु वा याकाचिद्योग्यता । प्रकृते तद्विरहेति किं तावता । न हि योग्यतास्वरूपसत्यन्वयबोधहेतुः । तथा सत्ययोग्ये योग्यताभ्रमेण शाब्दभ्रमाभावप्रसङ्गात् । किन्तु संशयादिसाधारणं ज्ञानमात्रमेवास्याः प्रयोजकत्वम् । ततश्च योग्यताविरहेण तत्प्रमाणसम्भवेऽपि तद्भ्रमसम्भवाद्भ्रमरूपं योग्यताज्ञानमादायान्वयबोधसम्भवात् । कथं साध्यसाधनभावाश्रयणमित्याशङ्क्योक्तरीत्या योग्यताभ्रमाश्रयणेनान्यथाख्यातिरूपसाध्यसाधनभावाश्रयणेऽपि न तन्मात्रेणापूर्वसिद्धिः परस्याभिमता किन्तु

श्रुतसाध्यसाधनभावान्यथाऽनुपपत्त्यैव । न च सा प्रकृतेऽस्ति । श्रुतसाध्यसाधनभावस्यान्यथासिद्धत्वादित्याह ॥ **अन्यथाख्यातिमाश्रित्येति** ।
अभ्युपगमेऽन्यथाख्यातिरूपान्वयबोधाभ्युपगम इत्यर्थः । अन्यथासिद्धमेव दर्शयति ॥ **यागादीति** । आदिपदेनावगुरणादिपरिग्रहः । स्वर्गादीत्या-
दिपदेन यातनापरिग्रहः । ननु देवताप्रीत्यादेर्न यागादिव्यापारत्वकल्पनमुचितम् । तथा सत्येतत्कल्पेऽनुष्ठितस्य यागादेः कल्पान्तरे फलजनकत्वा-
भावापातात् । एतत्कल्पीययागादिजन्यस्यैतत्कल्पीयेन्द्रादिप्रीत्यादेः कल्पान्तरेऽनुपयोगात् । उपयुक्तस्य कल्पान्तरीयेन्द्रादिप्रीत्यादेश्चैतत्कल्पीय-
यागाद्यजन्यत्वात्कथमन्यथासिद्धिरिति चेन्न । एतत्कल्पीयकर्मादिभिराराधितस्यावज्ञातस्य चेन्द्राद्यन्तर्यामिणः परमेश्वरस्यैव कल्पान्तरे तत्र फलद-
त्वाभ्युपगमाद्युक्तमन्यथासिद्धत्वमित्यवधेयम् । इत्यादिनेत्यादिपदेन विमतः क्षत्रियः क्षत्रियपूर्वकः क्षत्रियत्वात्सम्मतवदित्यादेः परिग्रहः । किञ्च
प्रथमप्रयोग इत्यादिना विशिष्याप्यनुमानदूषणादुत्तरत्र तावदित्युक्तम् ॥**ननु प्रलयकालेति** । अवयव्यसम्बन्धिकालपक्षीकृतावाश्रयासिद्धिस्तत्सम्ब-
न्धिकालपक्षीकृतौ च सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ **एवमाद्येति** । विमतो ब्राह्मण इत्यत्रापि सर्गाद्यकालीनब्राह्मणपक्षीकारे प्रलयाभाववादिमते सर्गादिका-
लीनब्राह्मणासिद्धयाऽऽश्रयासिद्धिः । अन्यथा सिद्धसाधनत्वमित्यर्थः ॥ **दूषणसम्भवेनेति** । अग्निमत्पर्वतपक्षीकारे सिद्धसाधनत्वमनग्निमत्पर्वतपक्षी-
कारे च बाध आश्रयासिद्धिश्चेति दूषणसम्भवेनेत्यर्थः । वैधर्म्यात्प्रतिबन्दीग्रह इत्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **विशेषणान्तरेणेति** । पर्वतत्वादिधर्मा-
न्तरेणेत्यर्थः । आद्यत्वानाद्यत्वे विहायेत्यत्र स्वरूपमेव नास्तीत्यनुवर्तते । नन्वस्त्वग्निमत्त्वानग्निमत्त्वादिव्यतिरेकेण पर्वतादिस्वरूपवदवयवसम्बन्धासम्बन्धौ
विहाय कालस्वरूपमाद्यत्वानाद्यत्वे विहायापि ब्राह्मणस्वरूपं च । न चैवं तत्पक्षीकारेणावयवियुक्तत्वादिसाधनसम्भवात्प्रतिपक्षासिद्धिरिति वाच्यम् ।
तत्र पर्वतत्वादेरिवात्र पक्षतावधारकधर्मान्तराभावेन तदयोगादित्यत आह ॥**अवधारणं चेति** । पक्षताया इति शेषः ॥ **उत्तरभावित्वादिनेति** ।
उत्तरभाविकालत्वादिनेत्यर्थः । आदिपदेन हिरण्यगर्भसृष्टिकालीनब्राह्मणत्वेन द्वितीयानुमानेऽपि पक्षतावधारणमित्यस्य सङ्ग्रहः । ननु च यथा
ज्वलनं विनाऽप्यरण्ये ज्वलनोत्पत्तिर्यथा वा वृश्चिकतन्दूलकणादिविजातीयजन्यमानानामपि वृश्चिकं तान्दूलीयकत्वादिजातिस्तथाऽब्राह्मणजातस्या-
पि सर्गादिकालीनब्राह्मणस्य विशिष्टादृष्टोपगृहीतपरमाणुजन्यत्वेन ब्राह्मणत्वोपपत्तेर्ब्राह्मणत्वादेर्ब्राह्मणपूर्वकत्वादिव्याप्यत्वविरहान्न तेन तत्साधनमुपप-

चमित्युरुचैराह ॥ **किञ्चेति** । यद्वाऽस्तु वोदाहृतानुमानानामाश्रयासिद्ध्यादिप्रसङ्गः । किमेतावताऽभ्यर्थ्यते । न चासमानबलत्वात्र प्रत्यक्षसाधका-
नुमानसत्प्रतिपक्षतेति वाच्यम् । प्रलयसाधकानुमानानामपि तदाक्रान्ततया तुल्यबलत्वानपायादित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** । आश्रयासिद्धेरिति । न
चागमसिद्धत्वाद्ब्रह्माण्डस्य नाश्रयासिद्धिरिति वाच्यम् । तस्य सिद्धार्थकतया मुख्यार्थपरत्वाभावात् । अन्यथा प्रलयस्यापि तत एव निर्हेतुकानादित्व-
र्थ्यापाताददिति भावः ॥ **कार्यान्तरेति** । गिरिसागरादिरूपकार्यान्तरेत्यर्थः । ब्रह्माण्डनाशे कार्यान्तरस्यापि नाशो भवतीत्यत्र नियामकाभावादिति
भावः । ननु च कार्यान्तरादवस्थानं न तावदहेतुकं वक्तुं शक्यम् । नित्यस्थितिप्रसङ्गात् । नापि नित्यहेतुकम् । तथा सति कादाचित्कत्वा-
भावप्रसङ्गात् । तदेवं प्रसक्तप्रकारद्वयं निषेधेन परिशिष्यमाणस्यानित्यहेतुनिबन्धनत्वस्यैव वाच्यत्वात्कथं कार्यान्तराविच्छेदः । अन्यथा प्रति-
न्धनस्थितिकं तदपगमे तस्य निवृत्तिध्रौव्यात् । तदयं प्रयोगः । ब्रह्माण्डान्तरवर्ति गिरिसागरादिकं विनाशवद्भवितुमर्हति महद्द्रव्यान्तरेण विध्वंसमाना-
धारत्वात् । महादहनदह्यमानाश्रयवत्त्वात् । महादहनक्षुभितसमुद्रविलीयमानाधारत्वादित्यनुमानं मनसि निधाय दृष्टान्तमाह ॥ कपित्थेति ।
कंपित्यतःपूर्वं कुपितेति शेषः । उपलक्षणं चैतत् । दावदहनदह्यमानदारूदरविघूर्णितघुणसङ्घातवत्प्रलयपवनोल्लासलीलावडवानलकुक्षिकोणगत-
सांयात्रिकसार्थवच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । क्वचिच्छरीरादिवदिति पाठस्तत्रादिपदेनोक्तदृष्टान्तद्वयपरिग्रहः ॥ **कुण्डेति** । कुण्डनाशेऽपि तदन्तर्गतबदरा-
णामवस्थानवद्ब्रह्माण्डनाशेऽपि तदन्तर्गतकार्यावस्थानोपपत्तेरित्यर्थः । तथा तत्रैव व्यभिचारान्नानुमानेन कार्यान्तरविच्छेदसिद्धिरिति भावः । ननु
कालाग्निरुद्रादित्यादिभिर्ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिकार्यजातस्य विनाशे सति पश्चादण्डमप्यग्न्यादिना नश्यतीति पौराणिकी प्रलयक्रिया तत्कथं ब्रह्माण्डनाशे
कार्यान्तरावस्थानशङ्कावकाश इत्यत आह ॥ **कालाग्नीति** ॥ **असिद्धत्वादिति** । त्वन्मत इति शेषः । सत्यमेवं पौराणिकी प्रलयक्रिया । न त्वेवं
परस्य सम्मता । तेन प्रकारान्तरेणैव तदभ्युपगमात् । तथा च तद्रीत्या ब्रह्माण्डनाशे कार्यान्तरावस्थानशङ्कोपपन्नैवेति भावः । यद्वा कालाग्निरु-
द्रादित्यादिसकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य सञ्जिहीर्षासमकालं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतादृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छात्माणुसं-
योगजकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागास्तेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ तेषामापरमाण्वन्तो विनाशस्तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामने-

नैव क्रमेणोत्तरस्मिन्विनष्टे सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशस्ततः प्रविभक्ताः परमाणवोऽवतिष्ठन्त इति हि प्रशस्तपादोक्ता प्रलयप्रक्रिया । अत्र च पृथिव्यात्मकस्य ब्रह्माण्डस्य नाशस्तदितरसर्वनाशानन्तरमेव प्रतीयते । एवञ्च कथं ब्रह्माण्डनाशे कार्यान्तरावस्थानशङ्कोदय इत्यत आह ॥ कालाग्नीति । प्रमाणाभावादिति भावः । अथवा ननु यथा वातपित्तश्लेष्माणां च प्रकोपप्रशमक्रमानियमेऽप्येकदा त्रिदोषसन्निपाते देहसंहारः । यथा वा ग्रहाणां गमनानियमेऽपि कदाचित्सर्वमण्डलोपरागस्तथा प्रकृते कालानलपवनमहार्णवानां सन्निपाते युगपत्सर्वकार्यनाशः स्यादित्यत आह ॥ कालाग्नीति ॥ असिद्धत्वादिति । प्रमाणाभावादिति भावः । न चात्र पुराणादिरूपः शब्द एव प्रमाणमिति वाच्यम् । तथा सति तत एव प्रलयसिद्धेरनुमानवैयर्थ्यापातादित्यत्र तात्पर्यात् । कार्यमात्रपक्षीकरणेऽपि दहनादिसन्तानवत्क्रमेणारम्भः साध्यते युगपद्वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमर्थान्तरत्वेन दूषयति ॥ यथा हीति । क्रमारम्भसिद्धावपीत्यतःपरमेकदा तदसिद्धयेति शेषः । अवयविशून्यसमयसिद्धेरित्यस्य न प्रलयसिद्धिरिति पूर्वेणान्वयः । उपलक्षणं चैतत् । कार्योत्पत्तेः प्राक्कार्यशून्यैरारम्भे साध्ये सिद्धसाधनं कार्यानधिकरणैरारम्भसाधने तु बाध इत्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति ॥ अथैकदैवेति ॥ विशेषणमुपादीयतेति । साध्यस्येत्यर्थः ॥ क्रमारब्धेति । एककार्योत्पादककालस्य तदितरसर्वकार्योत्पादककालेन व्याप्यत्वसिद्धेरिति भावः ॥ विशेषणासिद्धेरिति । हेतुविशेषणासिद्ध्या विशिष्टस्य स्वरूपासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ स्वीकारेणेति । सकलकार्याणां युगपदनुत्पत्तेरिति भावः ॥ किञ्चैकदेति । किं यदैककार्यस्य हेतुसाकल्यं तदैव तदन्येषामपि किंवा क्रमेण । आद्ये प्रागुक्त एव दोषः । अन्त्ये क्रमिकहेतुसाकल्यस्य क्रमिककार्योत्पादकव्याप्तत्वाद्युगपद्यदुत्पादे साध्ये व्याघात इत्याशयेन वीप्सादीत्यादिपदप्रयोगः । एतेनेत्यनेन परामृष्टं दूषणजातमेव दर्शयति ॥ ब्रह्माण्डेति । तथा चाश्रयासिद्धिरिति भावः । ननु आगमादेव तत्सिद्धेर्नाश्रयासिद्धिरित्यतस्तर्हि तत एव प्रलयसिद्धेरनुमानवैयर्थ्यमिति सत्येव दोषे आगमेन तत्सिद्धिमभ्युपेत्य दूषणान्तरमाह ॥ अभ्युपगमेऽपीति । तत्तदवयवोपगमापगमाभ्यां क्रमेण नाशोत्पादेऽपि प्रकृतसाध्योपपत्त्या ब्रह्माण्डनाशासिद्ध्या प्रलयासिद्धेरर्थान्तरत्वमित्यर्थः । ब्रह्माण्डनाशमङ्गीकृत्याप्यर्थान्तरमाह ॥ कार्यान्तरेति । ब्रह्माण्डनाशे तदन्तर्गतस्य नाश एवेत्यत्र नियामकविशेषानुपलम्भाच्छङ्कितस्य प्रमाणानु-

मानदूषणावसरे आशङ्क्य दूषितत्वादिति भावः ॥ **अभ्युपगमादिति** । महाभूतानामप्यनेनैव न्यायेनोत्तरस्मिन्नुत्तरास्मिन्सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाश इति तदुक्तेरिति भावः ॥ **पटादिभ्य इति** । पटारम्भकत्वेऽपि नष्टानां तन्तूनां पटध्वंसाधनधिकरणत्वेन तत्र साध्यादिति भावः ॥ **द्व्यणुकाव-स्थानेति** । प्रत्यक्षानुपलम्भबाधिततया त्र्यणुकावस्थानानुपपत्तावपि द्व्यणुकावस्थानेऽपि तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षत्वापत्तेर्नानुपलम्भबाध इत्यर्थः ॥ **सन्दिग्धेति** । तथा च पक्षसमत्वान्न तेषां दृष्टान्तत्वमिति भावः ॥**आभासेति** । अयं घटः स्वान्यावयविकालीनत्वानाधिकरणकिञ्चित्कालीनघटान्यो घटत्वाद्धटान्तरवदित्याभाससमानयोगक्षेममित्यर्थः । स्वान्यत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तस्वान्यावयविकालीनत्वरूपविशिष्टाभाववत्पक्षीभूतघटान्यत्वस्य घटान्तरे सत्त्वाद्दृष्टान्तोक्तरीत्या विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य पक्षीभूतपटमात्रनिष्ठत्वेन तत्स्वरूपसाध्यस्य च तत्र बाधित-त्वेन हेतोः पक्षधर्मताबलादवयविकालीनत्वरूपविशेष्याभावस्वरूपप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्किञ्चित्कालीनघटमादायैव तदन्यत्वरूपसाध्यस्य पक्षे सिद्धिरि-त्यनवयविकालीनक्रियासिद्धिवत्तत्कालीनघटसिद्धिरपि स्यादिति भावः । नन्वागमानां सिद्धार्थत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावात्कथं तैः प्रलयसिद्धिरित्यत आह ॥ **तेषामिति** ॥ **साधितत्वादिति** । कार्यतावाद इति शेषः ॥ **नामासिद्धविशेषणतेति** । ईश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति भावत्वादितीश्वराद्यसत्त्वासाधकानुमानस्येति शेषः । **आगमादिति** । पुण्येन पुण्यलोकान्नयति पापेन पापमित्यादेरित्यर्थः ॥ **कथमाश्रयेति** । धर्माधर्माश्रयत्वत-दधिष्ठातृत्वादिना जीवेश्वरसाधकस्य धर्माधर्माश्रयत्वेनेत्यादिमूलोक्तप्रतिपक्षानुमानस्येति शेषः । ननूत्पत्तीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतन्न तु दृष्टा-न्तभावादित्येतत्सूत्रोक्तानुमानप्रदर्शनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । एतत्सूत्रोक्तानुमानस्य सर्वनाशेऽप्यपीत्यादिपूर्वभाष्येणैव प्रदर्शितत्वेन तादर्थ्या-योगादित्यतः पूर्वं प्रलये परमेश्वरादिसद्भावसाधकानुमानभावान्नैव प्रलये सर्वासत्त्वमङ्गीकर्तुं शक्यमिति योजनामभिप्रेत्य तदनुमानं सर्वनाशेऽप्यपीत्या-दिना भाष्ये प्रदर्शितमिदानीं तु योजनान्तरमभिप्रेत्य सूत्रसूचितानुमानप्रदर्शनं क्रियत इति नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य योजनान्तरप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रसूचि-तानुमानप्रदर्शकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमसदिति **चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वादिति** प्रथमसूत्र एवाभावो न कर्ता निषेधैकस्वरूपत्वादित्यभावकर्तृत्व-निरासायानुमानस्योक्तत्वात्किमनेनेत्यतस्तन्निरासाय युक्त्यन्तरोपदर्शनार्थत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **प्रथमसूत्र इति व्याख्यानं भवतीति** । स्वपक्षे

प्रागभावकर्तृत्वरूपस्य पक्षे प्रामाणिकत्वाख्यदोषाच्चेति व्याख्यातं भवतीत्यर्थः । प्रागभावकर्तृत्वे प्रमाणान्तरस्य सर्वथाऽप्यभावेनानुमानमेव तथेति वाच्यम् । तदपि विश्वप्रागभाव इत्येवंरूपं प्रागुक्तप्रकारेण दूषितमिति नोपपद्यते । अतो विश्वं प्रागभावकर्तृकं कार्यत्वादित्येव वाच्यम् । तच्च दृष्टान्ताभावान्न सम्भवतीत्यप्रामाणिकत्वं प्रागभावकर्तृत्वपक्षस्येति भावः । यद्वा प्रागभावकर्तृत्वपक्षे दृष्टान्ताभावाख्यदोषाच्चेति व्याख्यातं भवतीत्यर्थः । चेतनस्योत्पत्तिकर्तृत्वसाधनमात्रेणैव प्रागभावकर्तृत्वपक्षनिरासासिद्धेर्विनाशस्य चेतनकर्तृत्वसाधनं भाष्येऽसङ्गतमित्यत आह ॥ अत्रेति । प्रासङ्गिकत्वमसहमानः पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति । प्रध्वंसाभावस्यैव जगज्जन्मविनाशकर्तृत्वमपि केषाञ्चित्सम्प्रतिपन्नमित्यत्रैव न्यायसूत्रसम्मतिमाह ॥ यथेति । चतुर्थाऽध्याय इति शेषः । तत्सूत्रं पठति ॥ नेति । अत्र नानुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यस्याभावाद्भावोत्पत्तिरिति पूर्वेण सम्बन्धः । अभावाद्भावस्य कार्यस्योत्पत्तिः कुतः । न बीजमनुपमृद्याङ्कुरस्य प्रादुर्भावो यत इत्यर्थः । अयमाशयः । न किलाविनष्टे कारणे कार्यमुत्पद्यते । बीजनाशोत्तरकालमङ्कुरस्य प्रादुर्भावदर्शनात् । यदि च विनाशोऽङ्कुरकारणं नाभविष्यत् । अविनष्टेऽपि बीजेऽङ्कुरो भविष्यत् । न चैवमस्ति । तस्माद्बीजविनाशाभावेऽङ्कुरानुत्पत्तेः सति च तस्मिंस्तदुत्पत्तेरन्वयव्यतिरेकसध्रीचीनप्रत्यक्षेण बीजविनाश एवाङ्कुरकारणमिति निश्चीयते । ततश्च तद्दृष्टान्तेन सर्वत्रापि तदनुमानमिति । यद्यप्यत्रान्वयव्यतिरेकबलात्कारणविनाशस्य कार्योत्पत्तिकर्तृत्वमेव प्राप्तं न तु कार्यनाशकर्तृत्वमपीति न परेषां प्रध्वंसस्यैव जगदुत्पत्तिविनाशकर्तृत्वाङ्गीकारे सम्मततयाऽस्योदाहरणं युक्तम् । तथाऽपि ध्वंसस्य कार्योत्पत्तिकर्तृत्वमात्रस्वीकारे परेषां सम्मततयाऽस्योपन्यासो न तु विनाशकर्तृत्वेऽपीति नानुपपत्तिरित्याहुः । वस्तुतस्त्वन्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षमवलम्ब्य कारणनाशस्य कार्योत्पत्तिकर्तृत्वं वदतोऽभावस्योत्पत्तिकर्तृतायामिव नाशकर्तृतायामपि तत्कल्पकान्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षस्य विरहेण कार्योत्पत्तिमात्रकर्तृत्वसूत्राणां स्वारस्यात्तत्स्वारस्याय नानुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यत्र प्रादुर्भावपदस्य विनाशोपलक्षणत्वस्याश्रयणीयत्वेन फलतः सूत्रस्य जगदुत्पत्तिविनाशकर्तृत्वाङ्गीकारसमर्पकत्वमस्तीत्यभिप्रेत्यैवैतत्सूत्रोदाहरणम् । अत एव भाष्यवार्तिकादौ तन्त्वादिनाशेन पटादिनाशस्यानुदाहरणेऽपि स्वयं तदुदाहरणं तत्राप्येतदुदाहर्तव्यमित्यभिप्रेत्य पूर्वं कृतमित्यवधेयम् । अत्र टीकायां मूलकोशेषु भाष्यवार्तिकादिषु च प्रादुर्भावादितीत्येव सर्वत्र पाठ-

दर्शनात् । क्वचित्किन्नानुपमृद्य प्रादुर्भावादीति पाठो व्याख्यातृमतिदोषपरिकल्पित एवेति ध्येयम् । ज्ञापनार्थमित्यत्र विनाशस्य चेतनकर्तृकत्वसाधनमित्यनुषङ्गः । नन्वयव्यतिरेकसहचारनिश्चयसध्रीचीनप्रत्यक्षेण ध्वंसस्योत्पत्तिविनाशकर्तृतायाः सिद्धत्वात्कथमनेन तन्निरास इत्यत आह ॥ **दृष्टान्ताभावस्त्विति** । अविनष्टस्यैव बीजादेरङ्कुरात्मना परिणतत्वान्न बीजध्वंसाङ्कुरोत्पादयोरन्वयव्यतिरेकौ स्तः । न चाङ्कुरस्याविनष्टबीजोपादानत्वे कुण्डले सुवर्णत्वस्येवाङ्कुरेऽपि बीजत्वानुगतिः स्यादिति वाच्यम् । परिणामस्यानेकप्रकारत्वस्य प्रागुपपादितत्वेन यत्र धर्मिणस्तादवस्थ्येऽपि धर्मस्यैवान्यथाभावः । तत्रैवोपादानगतधर्मस्योपादेयेऽनुगतता । ततश्च कटकाद्याकारस्य सुवर्णस्य कुण्डलत्वाद्यापत्तौ कुण्डलत्वाद्यापन्नेऽपि सुवर्णव्यवहारदर्शनाद्धर्मिणस्तादवस्थ्यसिद्धयोपादेयोपादानधर्मस्यानुगतिर्युक्ता । इह च क्षीरस्य दधिभाववद्बीजस्याङ्कुराभावो धर्मिभावस्यैव परिणामरूपो विशेषविपरिवर्त एव । तथा च क्षीरस्य दधिभावापत्तौ क्षीरव्यवहारानुपलम्भाद्धर्मिभूतक्षीरस्यैवातञ्चनादिवशाद्दधिभावेन धर्मिणोऽतादवस्थ्यादुपादेये यथा क्षीरत्वाननुगतिस्तथा धर्मीभूतस्य बीजस्यैवाङ्कुरभावाद्धर्मिणोऽतादवस्थ्यान्नाङ्कुरे बीजत्वानुगतिः प्रसज्यत इति । एवं तन्त्वादिनाशातिरिक्तपटादिनाशासम्प्रतिपत्त्या कारणनाशस्य कार्यनाशान्वयव्यतिरेकयोस्तत्राप्यसम्प्रतिपत्तेर्नान्वयव्यतिरेकसहचारनिश्चयसहकृतप्रत्यक्षेण ध्वंसस्य कार्योत्पत्तिविनाशकर्तृत्वसिद्धिरित्येवं दृष्टान्ताभावः स्वयमूहनीय इत्यर्थः । नन्वागमानुगृहीतेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चागमानुगृहीतस्यानुमानस्यातीन्द्रियार्थे प्रामाण्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽनुमानेनेश्वरस्य जगत्कर्तृतासाधनस्योक्तविरुद्धशङ्कापरिहारार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेनोक्तविरुद्धशङ्कानिवर्तकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं कथमस्योक्तविरुद्धत्वमित्यतस्तदुपपादनपूर्वकं तां शङ्कामुत्थापयति ॥**नन्विति** । नन्वत्र शास्त्रयोनिसूत्रे न सर्वथाऽनुमानस्येश्वरेऽप्रामाण्यमुक्तं किन्त्वागमाननुगृहीतस्यैव । आगमानुगृहीतस्य तु प्रामाण्यमेवेत्युक्ताभिप्रायमात्रकथनपरतयैतद्वाक्ययोजनायामेपाऽपि त्वित्यंशवैयर्थ्यम् । ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वसाधकानुमाया आगमानुगृहीतत्वात्प्रामाण्यमिति प्रकृतपरतया योजनायां चापि त्वित्यंशवैयर्थ्यम् । पक्षद्वयेऽप्यनुमानेनेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वसाधनस्योक्तविरुद्धत्वशङ्कापरिहारानुपपत्तिश्च । शास्त्रयोनिसूत्रे आगमाननुगृहीताया अनुमाया एवेश्वरेऽप्रामाण्यप्रतिपादनेनागमाननुगृहीतायास्तत्र प्रामाण्यस्येष्टत्वेन सर्वथाऽनुमाया अप्रामाण्यानुक्तेः प्रकृतानुमायाश्चागमानुगृहीतत्वेनेश्वरे प्रामाण्यसम्भवान्नोक्तविरोधोऽनुमानेन जगत्कर्तृत्वसाधनस्येत्ये-

तावदर्थप्रतिपादकत्वे ह्यस्य वाक्यस्य तदनुपपत्तिपरिहारकत्वं स्यात् । न चैतद्योजनद्वयेऽपि लभ्यते। आद्ययोजनायामागमानुगृहीताया अनुमाया ईश्वरे प्रामाण्यस्य शास्त्रयोनिसूत्राभिप्रेतत्वस्य वाक्येन समर्पणेऽपि जगत्कर्तृत्वसाधकानुमानस्यागमानुगृहीततया मानताया वाक्येनासमर्पणाद्द्वितीययोजनायां च जगत्कर्तृत्वसाधकानुमानस्यागमानुगृहीततया प्रामाण्यमित्यंशस्य वाक्याल्लाभेऽपि तादृशानुमाया ईश्वरे प्रामाण्यमित्यंशस्य शास्त्रयोनिसूत्राभिप्रेतताया अनेन वाक्येनासमर्पणादित्यतो नेदमुक्ताभिप्रायकथनमात्रपरं नापि प्रकृतानुमानस्यागमानुगृहीततायाः प्रामाण्यसमर्थनमात्रपरं किन्तूभयपरमिति युक्तमुक्तविरोधशङ्कापरिहारकत्वमित्याशयवान्कथमेकस्य वाक्यस्योभयपरत्वमित्यतोऽत्रागमानुगृहीतता तु मानमित्येकं वाक्यमेवानुमाऽपि त्वित्यपरं वाक्यम् । तत्राद्यमुक्ताभिप्रायकथनपरं द्वितीयं च जगत्कर्तृत्वसाधकानुमानस्यागमानुगृहीततया प्रामाण्यप्रतिपादनपरमिति वाक्यभेदेनोभयपरत्वेनोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याद्यवाक्यमुक्तार्थाभिप्रायकथनपरतयाऽपेक्षितपूरणेन योजयति ॥ **अनुमेत्यादिना** । ननु किमभिप्रायान्तरकल्पनया शास्त्रयोनिसूत्रेऽनुमाया ईश्वरे सर्वथाऽप्रामाण्यमेवोक्तमित्येव किन्न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । न हि सूत्रकारो व्याहतभाषीति भावः । द्वितीयमपि वाक्यमपेक्षितपूरणेन विवक्षितार्थोपपादकतया योजयितुमनाकाङ्क्षिताभिधानेनावाक्यताशङ्कां तावत्परिहर्तुमाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ **किमत इत्यादिना** ।

अ०—॥ ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ ॥ **आगमानुग्रहाभावे न तर्कः स्यात्प्रतिष्ठितः ॥ अक्षजागममूलस्य स्यादेवास्य प्रतिष्ठितिः ॥ अन्यथाऽस्याप्रतिष्ठा च स्ववाचा व्याहतैव हि ॥**

सु०—एवमनुमानेनाभावकर्तृत्वं विश्वस्याशङ्क्यानुमानैर्नैवेश्वरकर्तृकत्वं समर्थितम् । तदेतन्मतान्तरेणाक्षिप्य समादधत्सूत्रम् । ॥ ॐ **तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः** ॐ ॥ तत्राक्षेपस्यायमर्थः । नायमनुमानावष्टम्भेन पूर्वपक्षः सिद्धान्तो वा युज्यते । यतः प्रमाणाभासेन पूर्वपक्षः प्रमाणेन च सिद्धान्तो भवति । न चानुमानं नाम प्रमाणमस्ति । कुतः । अन्यथाऽप्यनुमेयम् । असत्प्रतिपक्षत्वं ह्यनुमानप्रामाण्यवादिभिरनुमानाङ्गमङ्गीकरणीयम् । प्रतिरुद्धस्य करणस्य क्वापि क्रिया-

निष्पादकत्वादर्शनात् । अनुमानप्रतिपन्नं चान्यथाऽप्यनुमेयमनुमातुं शक्यम् । कस्मात् । तर्काप्रतिष्ठानात् । एवमेवानुमातव्यम् । न पुनरन्यथेति तर्कस्य व्यवस्थाभावात् । तथा चोक्तम् । उपाधिप्रतिपक्षौ तु क्व नामार्तविदुर्वचाविति । नन्विदं व्यधिकरणं तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वादन्यथाऽनुमेयमिति । मैवम् । एतदनेन ज्ञापयति सूत्रकारः। न तर्कोऽनुमानाद्भिद्यत इति । अथवा तर्कस्यानुमानस्याप्रतिष्ठानादप्रमाणत्वात्तानुमानेन पूर्वोत्तरपक्षौ युक्तौ । कथमप्रमाणत्वम् । यतोऽन्यथाऽनुमेयमिति योजना । तत्र समाधानसूत्रं सङ्गमयितुमुत्सूत्रमेव भाष्यकारस्तावदुत्तरमाह ॥ **आगमेति** । आगमग्रहणं प्रमाणमात्रोपलक्षणम् । अत एवोत्तरार्धेऽक्षजमपि सङ्गृहीतम् । प्रमाणानुग्रहप्रमाणमूलशब्दाभ्यां प्रतिष्ठितप्रामाण्यप्रमाणान्तरावधृतपक्षलिङ्गव्याप्तिमत्त्वं तत्संवादित्वं चोच्यते । तत्राद्ययोजनायामस्यायमर्थः । यदुक्तमनुमानस्याव्यवस्थितत्वेन सर्वत्र प्रत्यनुमानसम्भव इति तदनुपपन्नम् । यतः प्रमाणानुग्रहाभावे तर्को न प्रतिष्ठितः स्यात् । किन्तु प्रमाणमूलस्यैवास्य प्रतिष्ठितिः स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्रत्यनुमानं भवत्किं प्रमाणानुग्रहरहितं स्यात् । उत तन्मूलम् । आद्यं तु कथं स्वयमदृढभूमिकं परं प्रतिरुन्ध्यात् । न हि भवति तरक्षोः प्रतिपक्षो हरिणशावः । किन्त्वाद्यनैव प्रमाणमूलेन बाध्यते । द्वितीयं तु स्यादेव प्रमाणम् । आद्यं चापबाधेत । उभयथाऽपि न सर्वानुमानाप्रामाण्यम् । यदा तूभयोरपि प्रमाणमूलत्वसन्देहस्तदाऽस्तु प्रतिरोधः। किन्तु नैवं सर्वत्र । अवधारणायां तु पूर्वैव गतिरिति । द्वितीययोजनायां तु प्रष्टव्यम् । किं प्रमाणानुग्रहरहितमनुमानं प्रत्यनुमानपराहतत्वादप्रमाणम् । उत तन्मूलम् । आद्ये सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह ॥ **आगमेति** । तथाऽपि नैवं सर्वत्रेति भावः । प्रतिष्ठितः प्रमाणभूतः । द्वितीये त्वाह ॥ **अक्षजेति** । प्रतिष्ठितिः प्रामाण्यं तेनैव प्रतियोगस्य बाधितत्वात् । उभयोर्वास्तवप्रमाणमूलत्वासम्भवादिति भावः । यस्त्वेतां व्यवस्थामनभ्युपगम्य सर्वत्रापि प्रतिपक्षस्यास्त्यवकाश इति सर्वमनुमानमप्रमाणमिति च मन्येत । तस्य सूत्रारूढमुत्तरमाह ॥ **अन्यथेति** । एतेनैवमुपपादितेऽपि यो नैवं मन्येत तस्य स्ववचनव्याघातादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति सूत्रयोजना सूचिता । तथा हि । सर्वमनुमानमप्रमाणं प्रतिपक्षप्रतिहतत्वादिति त्वदीयमनुमानं प्रतिपक्षपराहतं चाप्रमाणं च भवति न वा। आद्ये नानेन सर्वस्याप्रामाण्यासिद्धिः।

द्वितीये त्वत्रैव बाधादीति । अन्यथोक्तव्यवस्थां विहायास्य सर्वस्याप्यनुमानस्याप्रतिष्ठाऽप्रमाणता स्ववाचैव व्याहता हीति । अपरे तु न विलक्षणत्वादित्यादीनि सूत्राणि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतया व्याचक्षते। तत्प्रकृत्यधिकरण एव निराकृतम्। यच्चात्र सूत्रे तर्काप्रतिष्ठानादिति वाक्यं भित्त्वा सिद्धान्ततयैव वर्णयन्ति । तद्वाऽनेन सार्धश्लोकेन निराचष्टे । तथा हि । तर्कस्याप्रतिष्ठां वदन्वक्तव्यः । किं प्रमाणानुग्रहरहितस्योत तन्मूलस्य । आद्ये गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह ॥ आगमेति । अयमाशयः । सत्यमेतत् । तथाऽपि न साङ्ख्यः स्वतर्कस्यागमाद्यनुग्रहाभावं मन्यते । स्वमतेनेदमुच्यते चेत्पौनरुक्त्यम् । शास्त्रयोनित्वात् । ईक्षतेर्नाशब्दम् । आनुमानिकमित्यादिनाऽस्यार्थस्योक्तत्वादिति । द्वितीयं दूषयति ॥ अक्षजेति । न हि ज्ञानकरणस्य प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेनाप्रामाण्यकारणव्यभिचारादिशङ्काकलङ्कविकलस्य प्रामाण्यं नास्तीति युक्तमिति भावः । विपक्षे बाधकं चाह ॥ अन्यथेति । अन्यथोक्तानभ्युपगमेनास्य प्रमाणमूलस्याप्यनुमानस्याप्रतिष्ठा स्ववाचा व्याहतैव सूत्रकृतः स्यात् । स्वयमेव हि युक्त्यनुसन्धानरूपां ब्रह्ममीमांसामारभ्य प्रमाणमूलस्यापि तर्कस्याप्रामाण्यमभिदधानः सूत्रकारो न व्याहतभाषी कथं स्यात् । यदपि वृत्तिकारैरुक्तम् । एकेन तार्किकेणोत्प्रेक्षितं तर्कमपरो दूषयति । तेनोत्प्रेक्षितमप्यपर इत्यतः पुरुषमतिवै(श्व)रूप्यजन्मा तर्कः स्यादप्रतिष्ठित इति । तच्चायुक्तम् । यतोऽस्यापि तर्कस्य प्रामाण्येऽप्रामाण्ये चास्याप्रतिष्ठा च स्ववाचा व्याहतैवेति नायं वाक्यभेदो युक्त इत्युक्त एव सूत्रार्थः ।

टि०—॥ ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ ॥ नन्वागमानुग्रहाभाव इत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चेदं तर्काप्रतिष्ठानादिति सौत्रसमाधानांशविवरणरूपत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । सौत्रपूर्वपक्षांशस्य परित्यागेन तत्स्थसिद्धान्तांशमात्रविवरणं भाष्यकाराणां नानुपपन्नमित्याशयेन स्वयं सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपन्यस्य पूर्वपक्षांशं विवृणोति ॥ एवमित्यादिना ॥ कस्मादिति । सर्वत्र सत्प्रतिपक्षितत्वमात्रं साध्यं तर्कस्याव्यवस्थितत्वं च हेतुरिति द्रष्टव्यम् ॥ नन्विति । तर्काप्रतिष्ठानत्वानुमानप्रतिपन्नान्यथाऽनुमेयत्वयोर्व्यधिकरणत्वादित्यर्थः । अनुमानाव्यवस्थितताया एवानुमानप्रतिपन्नान्यथाऽनुमेयत्वोपपादकत्वादिति भावः ॥ कथमिति । अत्र च पक्षेऽनुमानस्याप्रामाण्यं साध्यं सत्प्रति-

पक्षत्वं च हेतुरिति । नन्वेवमपि सौत्रसमाधानांशस्यान्यथा प्रतिष्ठा चेति भाष्यशेषेणैव विघ्नत्वादागमानुग्रहाभाव इत्यादिभाष्यानर्थक्यमेवेत्यतः समाधानांशं सौत्रं सङ्गमयितुं तदुपयुक्तार्थाभिधायितया तच्छेषस्यानर्थक्यमित्याशयेनोक्तरीत्या तद्योजयति ॥ तत्रेति । अन्यथेत्यादिना सूत्रारूढस्याप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात्तावदित्युक्तम् । नन्वागमानुगृहीतस्यैव प्रत्यक्षानुगृहीतस्यापि तस्याक्षजागममूलत्वेत्युत्तरत्र प्रतिष्ठत्वाभिधानात् । अत्र वाक्येनागमस्यैव विशिष्यग्रहणं युक्तमित्यतोऽत्रागमग्रहणस्य प्रमाणमात्रोपलक्षणत्वेन प्रत्यक्षसङ्ग्राहकत्वेन तद्व्यवच्छेदकत्वाभावेन प्रत्यक्षागमानुगृहीतस्यैवाप्रतिष्ठत्वस्यात्राभिधानाद्यानुपपत्तिरित्याह ॥ **आगमेति** । मूले आगमग्रहणस्य प्रमाणमात्रोपलक्षणत्वे मूलकारीयं ज्ञापकमाह ॥ अत एवेति । आगमग्रहणस्य प्रमाणमात्रोपलक्षणत्वेनाभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा तन्न स्यादिति भावः ॥ **प्रतिष्ठेन इति** । निश्चितप्रामाण्येत्यर्थः ॥ न **प्रतिष्ठित इति** । न प्रमाणं स्यादित्यर्थः । अत्र मूलगततर्कशब्देन प्रतिपक्षानुमानमाद्ये द्वितीये स्थापनानुमानं च विवक्षितमिति ध्येयम्। अस्तु प्रमाणमूलस्यैवास्य प्रतिष्ठितत्वं तथाऽपि कुतो न प्रतिपक्षानुमानसम्भव इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **किन्त्वाद्येनेत्यादि** । अनेन द्वितीयार्धगतेनाद्येत्यनेनाद्ये स्थापनानुमानं द्वितीये प्रतिपक्षानुमानं परामृश्यत इत्युक्तं भवति । ननु प्रमाणमूलेनाद्येन द्वितीयस्य वा प्रमाणमूलेन द्वितीयेनाद्यस्य वा बाधाभ्युपगमे तदनुमानाप्रामाण्यप्राप्तेः परस्येष्टसिद्धिरित्यतः सर्वानुमानाप्रामाण्यप्राप्तावेव परस्येष्टसिद्धिर्न तु यत्किञ्चिदनुमानाप्रामाण्यप्राप्तौ । ततश्चाद्यपक्षे आद्यस्यैव द्वितीयपक्षे च द्वितीयस्यानुमानस्यैवाप्रामाण्यप्राप्त्या पक्षद्वयेऽपि सर्वानुमानाप्रामाण्यप्राप्तेर्नेष्टसिद्धिरित्याह ॥ उभयथाऽपीति । यत्किञ्चिदनुमानप्रामाण्यवर्णनं च प्रकृतानुपयुक्तं सिद्धान्तिन इष्टं चेति दूषणमिति भावः । ननु यत्रानुमानद्वये एकं प्रमाणमूलतया निश्चितम्। तत्राद्यस्य द्वितीयस्य वा प्रमाणत्वादुभयोरप्रामाण्यप्राप्तावपि यत्र नैकप्रमाणमूलतया निश्चितं तत्रैकेनापरस्य बाधायोगात्परस्परप्रतिरोधकत्वं भविष्यतीत्यत इष्टापत्त्या समाधत्ते॥ **यदा त्विति** । तर्हि तत्रानुमानद्वयमप्यप्रमाणं स्यादिति मदिष्टसिद्धिरिति शङ्कते ॥ **किन्त्विति** । यत्रानुमानद्वयस्य प्रमाणमूलत्वसन्देहस्तत्र प्रतिरुद्धत्वेनानुमानद्वयाप्रामाण्यप्राप्तावपि यत्रान्यतरस्य प्रमाणमूलत्वनिश्चयस्तत्र परस्परप्रतिरोधकत्वानुपपत्त्या तत्प्राप्तेः सर्वानुमानाप्रामाण्यनिश्चयान्न परस्येष्टसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **नैवं सर्वत्रेति** । अङ्गीकृत्य च स्थलविशेषे उभयाप्रामाण्यमिदं समाधानम् । वस्तुतस्तु

वस्तुनो निःस्वभावत्वानुपपत्त्याऽन्यतरस्य प्रमाणमूलत्वस्यावश्यम्भावात्तात्कालिकसन्देहेऽप्यन्यतरस्य परीक्षया प्रमाणमूलत्वावधारणसम्भवात्प्रमाणमूलेनेतरबाधसम्भवान्नोभयोरप्रामाण्यं तत्रापीत्याह ॥ **अवधारणायामिति** ॥ **पूर्वैवेति** । प्रमाणमूलेनातथाभूतस्य बाध इत्युक्तावित्यर्थः ॥ द्वितीययोजनायामिति । प्रत्यनुमानपराहतत्वान्नानुमानं प्रमाणमिति नानुमानेन पूर्वोत्तरपक्षौ युक्तावित्यादिना प्रदर्शितयोजनायामित्यर्थः । ननु प्रमाणानुग्रहरहितस्यानुमानस्य प्रत्यनुमानपराहतत्वेनाप्रामाण्ये परस्येष्टसिद्धेः कथं तत्सम्प्रतिपत्तिरित्यतस्तादृशस्याप्रामाण्यप्राप्तावपि प्रमाणानुग्रहवतोऽनुमानस्य प्रबलतया तद्बाधितत्वेन द्वितीयस्य तत्प्रतिरोधकत्वायोगेन तदप्रामाण्याप्राप्त्या न सर्वानुमानाप्रामाण्यसिद्धिरिति न परस्येष्टसिद्धिस्तथा च युक्ता सम्प्रतिपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **तथाऽपीति** । ननु च यत्रोभयोरप्यक्षजागममूलत्वं तत्र प्रतियोग्यस्य पूर्वेण बाधानुपपत्तेरुभयाप्रामाण्यमावश्यकत्वमित्यतोऽस्त्वत्रोभयाप्रामाण्यं तथाऽपि नैवं सर्वत्रेति न परस्येष्टसिद्धिरिति सत्येव समाधाने वास्तवं समाधानमाह ॥ **उभयोरिति** । ततो यद्वस्तुतः प्रमाणमूलं तेनेतरबाधोपपत्तेर्नोभयाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः। अवकाश इति मन्येत इत्युत्तरेण सम्बन्धः । स्वव्याख्यानाक्षेपदर्शनपूर्वकं भाष्यं योजयति ॥ **तथा हीत्यादिना** । बाधादीत्यादिपदेन स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । आगमानुग्रहाभाव इति सार्धश्लोकस्य सौत्रसमाधानांशविवरणपरतया योजनायां तर्काप्रतिष्ठानादित्येतत्सूत्रीयन्याख्याननिरासपरतया स्पष्टप्रतिभासस्य तत्परत्वस्यागः क्लेशेन कथञ्चित्सौत्रसमाधानांशविवरणपरत्वं चागमानुग्रहाभाव इत्याद्यकारिकाया उत्सूत्रार्थविवरणपरत्वेनाभाष्यत्वापत्तेश्चेत्याद्यपरितोषात्तत्सूत्रीयापव्याख्याननिरासपरतया स्पष्टप्रतिभासस्य तत्परत्वपरित्यागक्लेशेन कथञ्चित्सौत्रसमाधानांशविवरणपरत्वं चागमानुग्रहाभाव इत्याद्यकारिकाया उत्सूत्रार्थवर्णनपरत्वेनाभाष्यत्वापत्तिश्चेत्याद्यपरितोषात्तत्सूत्रीयापव्याख्यानिरासत्वमेवाश्रित्य तदधिकरणार्थस्याप्यसम्प्रतिपन्नस्य निरस्यत्वात्तमनिरस्यैवाधिकरणैकदेशार्थनिराकरणं भाष्यकाराणामनुचितमित्यतोऽधिकरणार्थस्य प्रागेव निरस्तत्वात्किं पुनरिह तन्निरासेनेत्याशयेन तमनिरस्यैवाधिकरणैकदेशार्थस्यापि तर्काप्रतिष्ठितत्वस्यैव निरासो युक्त इत्यभिप्रेत्य कोऽसावधिकरणार्थः कुत्र च तन्निरास इत्याशङ्कापरिहाराय तदुभयं दर्शयन्नेव प्रागनिराकृतैतदधिकरणैकदेशार्थभूततया परोत्प्रेक्षिततर्काप्रतिष्ठितत्वनिरासपरतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **अपरे त्वित्यादिना सार्धश्लोकेनेत्यन्तेन** । इत्यादीनीत्यतःपरमनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यन्तान्यध्याहृतानीति शेषः ।

दृश्यते चेत्यस्य सूत्रस्य परमतेऽसत्त्वेन न विलक्षणत्वादित्यादिसूत्राष्टकस्यैवैकाधिकरणत्वस्य परैरुररीकृतत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ **जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतयेति** । प्रथमद्वितीयपञ्चमसूत्राणि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपार्थानि तृतीयचतुर्थषष्ठसप्तमाष्टमानि तत्समाधानानीत्येवं जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतयेत्यर्थः। तथा हि । प्रकृतिश्चेत्यादिना ब्रह्म जगदुपादानमित्युक्तम् । तदाक्षेपार्थं न विलक्षणादिति सूत्रम् । न ब्रह्म जगदुपादानम् । कुतः । अस्य जगतः स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वादिना ब्रह्मविलक्षणत्वात् । न चाप्रयोजकत्वम् । रुचकादीनां मृद्विकारत्वस्य शरावादीनां च सुवर्णविकारत्वस्यादर्शनेन समानरूपयोरेव प्रकृतिविकृतिभावस्थित्या विलक्षणयोर्ब्रह्मजगतोस्तदयोगात् । न च ब्रह्मजगतोरपि वैलक्षण्यासिद्धेर्युक्तः प्रकृतिविकृतिभाव इति वाच्यम् । विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यादिशब्दादेव तत्सिद्धेरिति प्रथमसूत्रार्थः । ननु मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिश्रुत्या जगतोऽपि चेतनरूपत्वसिद्धेर्वैलक्षण्यमसिद्धमिति युक्तः प्रकृतिविकृतिभाव इत्यत्रोत्तरं पठति ॥ **अभिमानीति** । अत्र सूत्रे तुशब्दः शङ्कामपनुदति । न मृदब्रवीदित्येवंजातीयकतया श्रुत्या मृदादीनां चेतनत्वमाशङ्कनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्यश्चेतनादेवतावदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न मृदादिमात्रम् । तस्माद्विशेषात् । एता ह वै देवता अहं श्रेयसे विवदमाना इति कौषीतके ब्राह्मणे संवादे करणमात्राशङ्कानिवृत्तयेऽधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशेषणात् । अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतनादेवता मन्त्रार्थवादे इतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते । अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्येवमादिकया श्रुत्या करणेष्वनुग्राहकदेवतानुगतिदर्शनाच्च । तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्म प्रकृतिकमित्याक्षिप्ते सिद्धान्तयति ॥ **दृश्यते त्विति** । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं विलक्षणत्वाज्जगन्न ब्रह्म प्रकृतिकमिति न तद्युक्तम् । वैलक्षण्येऽपि गोमयवृश्चिकादेः प्रकृतिविकृतिभावदर्शनेन समानरूपयोरेव तद्भावनियमास्थितत्वाद्विलक्षणयोरपि ब्रह्मजगतोः प्रकृतिविकृतिभावो युक्त इत्यर्थः । उक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ **असदिति चेदिति** । ननु तर्ह्यचेतनरूपं जगत्प्रागुत्पत्तेरसत्प्रसज्येत तदा चेतनमात्रावस्थानात् । अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति चेन्न । कार्यस्य कारणाभिन्नतया कारणरूपेण सत्त्वसम्भवात् । सत्कार्यवादप्रतिषेधस्य प्रतिषेधमात्रत्वात् । सत्कार्यवादप्रतिषेधासमर्थत्वादित्यर्थः । पुनरुक्तिमाक्षिपति ॥ **अपीताविति** । एवं तर्हि स्थौल्यसावय-

वत्त्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मिकं कार्यं प्रलये कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिप्रसङ्गात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्जसमित्यर्थः । समाधत्ते ॥ **दृष्टान्तभावादिति** । नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति । यत्तावदभिहितं कारणाभावं गच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति । तददूषणम् । कस्माद्दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ता यथा कारणमपि गच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकाराः प्रलीनाः सन्तो न प्रकृतिमात्मीयेन संसृजन्ति । रुचिकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति । यथा च मायास्वप्नादयः प्रलीना न मायादिस्त्रमद्रष्ट्रादीन्स्वधर्मेण संसृजन्ति । ततश्च कारणस्य कार्यदोषासंसर्गे मृदाद्यनेकदृष्टान्तभावान्न कार्यधर्मेण ब्रह्मणोऽप्यशुद्ध्यादिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दूषणान्तरमाह ॥ **स्वपक्षदोषाच्चेति** । न विलक्षणत्वादुपादानतेत्यादयो ये दोषा ब्रह्मणो जगदुपादानतायामभिहितास्ते साङ्ख्यमतेऽपि समाना एव शब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात् । अत एव विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यप्रसङ्गः । तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्त्वप्रसङ्गोऽपि समानः । ततश्च स्वपरसाधारणत्वान्नैतेऽस्मत्पक्षे चोदयितव्या इत्यदोषा एवैत इति नैतैर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वनिरास इति भावः । दूषणान्तरमाह ॥ **तर्केति** । न तर्केण ब्रह्मणः श्रौतकारणत्वापन्हवो युक्तः । तर्काणामप्रतिष्ठत्वादित्यर्थः । शङ्कते ॥ **अन्यथेति** । अन्यथा तर्कस्याप्रतिष्ठा यथा न भवति तथा सूक्ष्मबुद्धिभिरनुमेयमिति चेदित्यर्थः । परिहरति ॥ **एवमपीति** । एवमपि विषयान्तरे तर्कस्य प्रतिष्ठत्वेऽप्यतिगम्भीरशब्दैकसमधिगम्ये जगत्कारणे तर्कस्याप्रतिष्ठत्वदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थ इति जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतया व्याख्यानप्रकारोऽनुसन्धेयः । न केवलं जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतयेत्येतद्वस्तुस्थितिकथनमात्रपरं किन्तु न विलक्षणत्वादित्यादिसूत्राणां पूर्वपक्षसूत्रत्वसूचनव्याजेन परकीयव्याख्याने पूर्वपक्षसूत्रत्वानुपपत्तिरूपदोषसूचनार्थं च । तथा हि । अस्मदीयत्वाऽभिमानिव्यपदेशास्त्वित्यादिरवश्यवक्तव्यश्रुतिसंवादियुक्त्यविरोधोक्त्या सिद्धान्तसूत्रत्वेन प्रत्येकमधिकरणत्वे सम्भवति। आद्यद्वितीयपञ्चमसूत्राणां पूर्वपक्षसूत्रत्वेन तृतीयादीनां च सिद्धान्तसूत्रत्वेनानभिप्रेतस्य ब्रह्मजगतोर्विकारविकारिभावस्योक्त्यैकाधि-

करणत्वकल्पनाऽनुपपत्तिः । यदि च तुशब्दप्रयुक्तत्वाद्दृश्यते त्विति सूत्रस्य तत्पूर्वसूत्रयोः पूर्वपक्षत्वं तर्ह्यभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामसम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेरित्यादौ तुशब्दश्रवणात्तत्तत्पूर्वसूत्राणां पूर्वपक्षत्वं स्यात् । यद्यपि पूर्वमीमांसादौ पूर्वपक्षसूत्राणि सन्ति तथाऽपि तत्राद्याध्यायाद्यपाद एव पूर्वपक्षसूत्रसद्भावादिह च स्वन्मते प्रथमाध्याये तदभावेनान्यत्रापि सूत्रकृतः पूर्वपक्षत्वसूचकजैमिन्यादिग्रहणाभावे व्याकरणकल्पसूत्राणीव पूर्वपक्षसूत्राकरणशैलीनिश्चयाद्य न विलक्षणत्वादित्यादिसूत्राणां पूर्वपक्षसूत्रत्वकल्पनाऽनुचितमिति ॥ **प्रकृत्यधिकरण एव निरस्तमिति** । न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यत इत्यादिनेति शेषः । यद्यप्यत्र सूत्राक्षरानानुगुण्यव्युत्पादनेन परव्याख्यानस्यासाधुत्वं व्युत्पादयितुं शक्यते । तथाऽपि प्रमेयनिराकरणेनैव तदाक्षेपसमाधानाभ्यां तत्प्रतिपादकतया परव्याख्यानस्यासाधुत्वे सिद्धे नाक्षरानुगुण्यानानुगुण्याविन्ताऽप्यावश्यकी । तदावश्यकतायामपि वा शिष्यैरेव तदूह्यतामित्याशयवता न विशिष्य तद्व्युत्पादितम् । एतदभिप्रेत्य विशिष्यैतद्व्युत्पादनं चन्द्रिकायां कृतमित्यवधेयम् ॥ **असूत्र इति** । तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्येतस्मिन्सूत्र इत्यर्थः ॥ **वाक्यं भित्त्वेति** । तर्काप्रतिष्ठानादित्येकं वाक्यम् । अन्यथाऽप्यनुमेयमित्याद्यपरमिति द्वे एते वाक्ये इत्यर्थः ॥ **सिद्धान्ततयैवेति** । तत्प्रकारश्च प्रागुक्त एवानुसन्धेयः । इदं च वचनं न करिष्यमाणदूषणार्थं परोक्तानुवादमात्रपरं किन्तु परव्याख्यानेऽनुपपत्त्यन्तरसूचकमपि । तथा हि । चशब्दाभावेन सिद्धान्ते हेत्वन्तरायोगात्त्वयाऽप्यन्यथाऽनुमेयमित्यनेनैकसूत्रत्वेन स्वीकृतस्य च तर्काप्रतिष्ठानादित्यस्यास्मदीयरीत्या । अन्यथा स्वपक्षदोषाच्चेति सूत्रोक्तद्विपरीत्येनानुमेयं तर्काप्रतिष्ठानादित्येकवाक्यतया श्रुतसाधनान्वयेन शङ्काशेषत्वे सम्भवति श्रौतस्य विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावस्य न हानिस्तर्कस्याप्रतिष्ठानादित्येवमध्याहृतसाध्यान्वयेन वाक्यं भित्त्वा न सिद्धान्तशेषत्वोक्तिर्युक्ता । अनिर्मोक्षं प्रति प्रतियोगिनो दोषादित्यस्योत्तरवाक्ये त्वद्योजनायामनुपपन्नीयत्वाच्च । दोषादनिर्मोक्ष इत्येतावता पूर्तेरनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यत्र प्रसङ्गपदवैयर्थ्याच्चेति न वाक्यभेदो युक्त इति । अभिसन्धिमेवोद्घाटयति ॥ **अयमाशय इति** ॥ **सत्यमेतदिति** । आगमानुग्रहरहितस्तर्को न प्रतिष्ठित इत्येतत्सत्यमित्यर्थः । नन्वेवं साङ्ख्योत्प्रेक्षितस्य ब्रह्मणोऽनुपादानत्वसाधकवैलक्षण्याख्यतर्कस्य प्रधानस्य जगदुपादानतासाधकतर्कस्य चागमाद्यननुगृहीतत्वेनाप्रतिष्ठितत्वप्राप्त्या न ब्रह्मणो जगदुपादानत्वा-

सिद्धिर्नापि प्रधानस्य तत्सिद्धिरिति मदिष्टसिद्धिरित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि तर्कद्वयस्याप्यागमाद्यननुगृहीतता स्यात् । न च साऽस्ति । तत्किं तर्कद्वयस्याप्यागमाद्यननुगृहीतत्वं साङ्ख्यरीत्याऽसिद्धमित्युच्यते । स्वरीत्या वेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय ब्रह्मणो जगदुपादानत्वनिषेधकोक्त-तर्कस्य प्रधानस्य तदुपपादकतर्कस्य च निर्विकारमित्यादिश्रुत्यनुगृहीतत्वाभ्युपगमान्न तस्याप्रतिष्ठत्वप्राप्तिरित्याशयेनाह ॥ तथाऽपीति । द्वितीय-मुत्थाप्य दूषयति ॥ **स्वमतेनेति** । पौनरुक्त्यमेव व्युत्पादयति ॥ **शास्त्रयोनित्वादित्यादिना** । शास्त्रयोनित्वादित्यत्र जगत्कारणस्यानुमानिकत्वमा-शङ्क्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वस्याथवा शास्त्रं योनिः प्रमाणमित्यादिना वर्णकान्तरेणोक्तत्वाद्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वस्य शास्त्रसमधिगम्यत्वस्य सिद्धे-स्तदाक्षेपकतर्कस्यागमाननुगृहीतत्वेनाप्रतिष्ठत्वस्य तत्रैव सिद्धेस्तथा प्रधानाशाब्दत्वस्येक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र तद्विवरणात्मके आनुमानिकपादे च त्वयो-पपादितत्वेन तत्कारणताया अनागमिकत्वस्य सिद्धत्वेन तत्कारणतासाधनतर्कस्यागमाननुगृहीततयाऽप्रतिष्ठत्वसिद्धेस्तदुभयोपपादकत्वे तर्काप्रतिष्ठाना-दित्यस्य शास्त्रयोनित्वादित्यादिना पौनरुक्त्यमित्यर्थः। नन्वत्र प्रमाणमूलस्य तर्कस्य प्रामाण्यमुच्यते न स्वप्रामाण्यनिरास इति कथमस्य द्वितीयपक्षस्य दूषणत्वं प्रतिष्ठितपदेनाप्रामाण्यनिरासविवक्षया तथात्वे च हेत्वनुक्तिरेव हेत्वर्थगर्भतया द्वितीयपक्षानुवादपरस्याक्षजागममूलस्येत्यस्यैतद्धेतुत्वाश्रय-णेऽप्यप्रयोजकत्वमित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **न हीति** । अन्यथाप्रसङ्ग इति भावः ॥ **विपक्षे बाधकं चाहेति** । अक्षजागममूलस्यापि तर्कस्या-प्रामाण्ये बाधकान्तरमाहेत्यर्थः । स्ववाचा व्याहतिमेवोपपादयति ॥ **स्वयमेव हीति** । उपलक्षणं चैतत् । तर्काप्रतिष्ठितत्वसाधकतर्कस्याप्यप्रति-ष्ठितत्वेन तर्काप्रतिष्ठानां सिद्धेर्मन्तव्यः सोऽन्वेष्टव्यो यस्तर्केणानुसन्धत्त इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **पुरुषमतिवैश्वरूप्य-जन्मेति** । पुरुषमतीनां वैश्वरूप्यं विचित्रत्वं तज्जन्म विचित्रपुरुषमतिजन्मेति यावत् ॥ **यतोऽस्यापि तर्कस्येति** । तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वसाधको यः पुरुषमतिवैश्वरूप्यजन्मा तर्काप्रतिष्ठितत्वं तदुपपादकतर्कस्यैवेत्येवंरूपस्तर्कस्तस्यापीत्यर्थः ।

अ०—॥ ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ ॥ **न च शिष्टागृहीतत्वं निरीशादीशवादिनः ॥ अतोऽवशिष्टजीवादि-कर्तृताऽत्र निषिध्यते ॥ तन्मनोऽकुरुतेत्यादेरसतो मनसो जनिः ॥ निवारिता तु पूर्वत्र ह्यकस्मादिति तद्विना ॥ असतो विश्वजनन-**

माशङ्क्यात्र निषिध्यते ॥ प्रापकं वाक्यमात्रं तु परिहारो विशेषतः ॥ क्वचिज्जीवाकृतं दृष्ट्वा चेतनादेव चाकृतम्। तद्वदेवानुमाऽन्यत्र वस्तुत्वात्क्रियते श्रुतेः॥ २-१-४ ॥

सु०—अत्र सूत्रम् ॥ ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ ॥ तत्रकेचिद्व्याचक्षते। एतेन न विलक्षणत्वादित्यादिना प्रकृतेन शिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतस्य प्रधानकारणवादस्य निराकरणेन शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्तेऽपि व्याख्याता द्रष्टव्या इति। तदिदं दूषयति ॥ न चेति। आस्तां तावदभ्यधिकाशङ्काप्रकारः। परिहारातिदेशप्रकारश्च। यत्तावदुक्तम्। साङ्ख्यादपि वैशेषिकादेरतिशयेन शिष्टागृहीतत्वं तदतीवविरुद्धम्। साङ्ख्यस्य निरीश्वरत्वात्। वैशेषिकादेस्तु सेश्वरत्वात्। वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात्। इह हि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे विप्रतिपत्तयो निरस्यन्ते। तत्र साङ्ख्यो ब्रह्मैव नाभ्युपैति। कुतस्तदीयं जगत्कारणत्वमित्यतिशयेन वेदान्तवादविरोधित्वाच्छिष्टापरिगृहीतः। वैशेषिकादिस्तु ब्रह्म तस्य जगन्निमित्तत्वं चाङ्गीकृत्योपादानतामात्रं नाङ्गीकुरुत इत्यल्पविरोधित्वादीषच्छिष्टापरिगृहीत इति युक्तम्। सत्कार्यवादित्वादिकं तु प्रकृतासङ्गतमेव। अन्यथा यागीयाहिंसानिषेधादिना विपरिवर्तः स्यात्। अथ वेदसंवादबाहुल्याबाहुल्यप्रयुक्तमिदम्। तन्न। तत्त्वानां प्रतिपाद्यानामपरिसङ्ख्यातत्वादिति। किं तर्ह्यस्य सूत्रस्याभिधेयमित्यत आह ॥ अन इति। अर्थान्तरस्य निराकृतत्वादित्यर्थः। अपव्याख्याननिराकरणं स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्वान्नासङ्गतमिति सूचयितुमत इत्युक्तम्। अवशिष्टा निराकृतायाः अभावकर्तृताया जीवादिकर्तृता जगत इति शेषः। अनेन निराकृतादवशिष्टा वेदापरिगृहीता जीवप्रधानासत्कालस्वभावादिवादा निराकृता इति व्याख्यातं भवति। तत्र शिष्टा इत्येवोक्ते ब्रह्मकारणवादोऽपि प्राप्नोति। तदर्थमपरिग्रहा इत्युक्तम्। तन्मात्रे तूक्तेऽभावकर्तृत्ववादोऽपि गृह्येत। तथा च पुनरुक्तिरतिदेशानुपपत्तिश्च स्यात्। अतः शिष्टा इत्युक्तम्। अभ्यधिकाशङ्कासद्भावसूचनेन सूत्रारम्भोपपादनार्थं च शिष्टाः शिष्टतया प्रतीताः। न तु तत एव निराकृततयेति। ननु जीवादीत्यादिग्रहणेनासत्कर्तृकत्वं गृहीतम्। तदसत्। तस्यासदिति चेदित्यादिना

निरस्तत्वेन पौनरुक्त्यादिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **तन्मन इति** । इत्यादेः प्रमाणात् । आशङ्कितेति शेषः । आदिपदेनोक्तयुक्तिर्गृह्यते । असतोऽभावस्य मनस इति ज्ञानेच्छाप्रयत्नेभ्यो जनिर्जगत इति शेषः । पूर्वत्र त्विति सम्बन्धः । तच्च प्रतिषेधमात्रत्वादित्यादिना स्फुटमवगम्यत इति हिशब्दः । अकस्माद्वीदमाविरासीदित्यादिश्रुत्या । तन्मनो विना । असतः शून्यात् । एतदुक्तं भवति । पूर्वमभावस्य जगत्कारणत्वं निराकृतमिदानीं तु शून्यस्य । किञ्च पूर्वं कर्तृत्वेनाधुना कर्तृतां विनैवेति न पौनरुक्त्यादीति । यद्वा भाष्यदिशा निष्कारणैवात्र जगज्जनिराशङ्कितेति न पौनरुक्त्यादिकम् । अत्र शङ्काप्रापकप्रमाणोपन्यासस्त्वस्यैव प्रमेयभेदस्योपपादनार्थम् । एतेनाभ्यधिका शङ्काऽपि सूचिता । तथा हि । मा भूदभावकर्तृकं जगत्तथाऽपि जीवादिभ्यो जनिमद्भविष्यति । जीवाद्भवन्ति भूतानि । प्रधानादिदमुत्पन्नम् । अकस्माद्वीदमाविरासीदित्यादिश्रुत्यनुगृहीतेभ्यो घटदधिकण्टकतैक्ष्ण्यादिदृष्टान्तेभ्यः । न हि जीवादीनां प्रतिषेधमात्रत्वमस्ति । येनोक्तयुक्तिविरोधः स्यात् । असत्त्वाचेतनत्वादेरुपलक्षणमेतदिति चेत् । किमत्रासदादेः कारणत्वमात्रं नेत्युच्यते । किंवा कर्तृत्वं । नाद्यः । उक्तदृष्टान्तेषु व्यभिचारात् । न द्वितीयः । कर्तृत्वस्यास्माभिरनङ्गीकृतत्वादिति । अत एवात्र सर्वत्र कर्तृशब्दः कारणत्वमात्रपरो द्रष्टव्यः । नन्वत्र जीवादेर्विश्वकारणत्वमात्रं शङ्क्यते । तस्यैव वा । आद्ये न सिद्धान्तविरोधः । जीवस्य ह्यदृष्टाधारतया निमित्तत्वं प्रधानस्योपादानत्वमङ्गीकृतमेव । न द्वितीयः । प्रापकाभावात् । कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमदर्शनाच्चेत्यत आह ॥ **प्रापकमिति** । द्वितीय एवाशङ्क्यते । तस्य च प्रापकं न जीवात्कारणं परं न ह्यन्यत्कारणं मतमित्यादिवाक्यम् । न च लोकविरोधः । वाक्यमात्रासिद्धेऽर्थे तत्प्रतिपन्नमेव गृह्यते न तु लोकोऽनुगम्यत इति पूर्वपक्षी मन्यत इति । ननु च प्रधानकारणत्वादिमतानि द्वितीयपादे निराकरिष्यन्ते । तेषामत्रापि निराकरणे पुनरुक्तिदोषः स्यादित्यतो वाऽऽह ॥ **प्रापकमिति** । अत्र शङ्काप्रापकं वाक्यमात्रं न तु समय इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति । अत्र श्रुत्यनुगृहीताभिर्युक्तिभिः प्राप्तं प्रधानादिकारणत्वं निराक्रियते । उत्तरत्र तु साङ्ख्यादिसमयप्राप्तम् । अतो नोक्तदोष इति । नन्वेवं तर्ह्येतेनेत्यतिदेशः कथम् । उक्तपरिहारस्य पूर्वपक्षिणा परिहृतत्वादित्यत

आह ॥ परिहार इति । यद्यपि प्रतिषेधमात्रत्वं प्रधानादिष्वसिद्धम् । अचेतनत्वादिकं च कारणमात्रवादेऽनैकान्तिकम् । तथाऽपि पूर्वपक्षाणां युक्तिविरुद्धत्वं यत्प्रतिषेधमात्रत्वाद्दृष्टान्तभावादिति सामान्यतः सूचितम् । यच्च स्वपक्षदोषाच्चेत्यप्रामाणिकत्वं स परिहारोऽन्याप्यविशेषितः समान इत्यतिदेशो युज्यत इत्यर्थः । ननु कथं जगतो जीवकर्तृत्वादिवादस्य युक्तिविरुद्धत्वमित्यत आह ॥ क्वचिदिति । क्वचिद्देशादौ । यद्वा क्वचिज्जीवादौ । अकृतमिति च भावप्रधानो निर्देशः । कारणत्वमात्रमत्र पूर्वपक्षो न कर्तृत्वमित्यतोऽचेतनादिति पञ्चमीप्रयोगः । अचेतनादकृतं च दृष्टा । एवशब्देन दृष्टान्तानामसन्दिग्धसाध्यतामाह । अनुमाऽनुमितिः । अन्यथा वस्तुत्वस्यैवानुमानत्वात्पञ्चमी न स्यात् । जीवाकृतत्वादेरिति शेषः । अन्यत्र महदादौ । अत्रैते प्रयोगाः । महदादिकार्यं न जीवकृतं वस्तुत्वाज्जीववत् । विमतं न प्रधानकार्यं वस्तुत्वात्प्रधानवत् । विमतं नासत्कार्यं वस्तुत्वाद्ब्रह्मवदिति । यद्यपि जीवस्य निमित्तत्वेन प्रधानस्योपादानत्वेन जगत्कारणत्वमङ्गीकृतमेव तथाऽपि स्वातन्त्र्याभावाभिप्रायेणेदं वचनमिति न विरोधः । नन्वेवं सत्यतिप्रसङ्गः स्यात् । विमतमीश्वरकृतं न भवति वस्तुत्वादीश्वरवदित्यपि प्रयोक्तुं शक्यत्वादित्यत आह ॥ श्रुतेरिति । स इदं सर्वमसृजतेत्यादिश्रुतेर्महदादेरीश्वरकृतत्वावधारणादतिप्रसङ्गानुमानस्य बाधितत्वेनाप्रामाण्यमिति । समं तर्हीदं भवदनुमानेषु । जीवाद्भवन्ति भूतानीत्यादिश्रुतेरित्यत आह ॥ श्रुतेरिति। भावप्रधानो निर्देशः। जीवादिशब्दानां ब्रह्मश्रुतित्वाद्ब्रह्मनामत्वान्न श्रुतिविरोध इत्यर्थः । तत्कुत इत्यत आह ॥ श्रुतेरिति । नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीत्यादिश्रुतेः । शेषं भाष्ये । ननु जीवादिकारणकत्वेऽपि घटादिदृष्टान्तावष्टम्भेनानुमानसम्भवात्कथमप्रामाणिकत्वमित्यत आह ॥ श्रुतेरिति । नान्योऽतोऽस्ति कर्तेत्यादिश्रुतेर्बाधितविषयत्वाद्दृष्टान्तानां साध्यवैकल्याच्च नानुमानानां प्रामाण्यम् । एतेनास्मदनुमानेऽकार्यत्वमुपाधिरित्यपि निरस्तम् । स्वातन्त्र्येण जीवाद्यकृतेऽपि घटादावकार्यत्वाभावात् । प्रतिपक्षे बाधादिदोषानुषङ्गाच्चेति सर्वं सुस्थम् ॥ २-१-४ ॥

टि०—॥ ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ ॥ यस्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वसाधकस्तर्कः स प्रतिष्ठितो न वा । प्रथमे

कुतः सर्वतर्कप्रतिष्ठितत्वं तदुपपादकतर्कस्यैव तदभावात् । द्वितीये कुतः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं तत्प्रसाधकतर्कस्यैवाप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । न चे-स्याद्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्योत्तरसूत्रापव्याख्याननिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्सूत्रमुपन्यस्य तदपव्याख्यानप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं दूषकतयोत्तर भाष्यं योजयति ॥ **अत्र सूत्रमित्यादिना** । केनचिदंशेन कार्यकारणयोरनन्यत्वादिनेति यावत् । अण्वादीत्यादिपदेन स्वभाववादपरिग्रहः ॥ **व्याख्याता इति** । निराकृता इत्यर्थः ॥**आस्तां तावदभ्यधिकाशङ्काप्रकार इति** । न च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं युक्तम् । पटादिभ्यो न्यूनपरि-माणानामेव तन्त्वादीनां पटाद्युपादानत्वदर्शनेन कार्यादल्पपरिमाणस्योपादानत्वनियमास्थित्याऽत्यन्ताल्पपरिमाणादुपादेयाज्जगतः परममहतश्चिदा-त्मन उपादानत्वायोगात्तस्माद्यत्रेदमल्पतारतम्यं विश्राम्यति यतो न क्षोदीयः सम्भवति । तज्जगतो मूलकारणं परमाणुः क्षोदीयोन्तरानन्त्ये साव-यवत्वेन मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गोऽनन्तावयवत्वादुभयोस्तस्मात्परममहतो ब्रह्मण उपादानादभिन्नमुपादेयं जगत्कार्यमभिदधतीश्रुतिः प्रतिष्ठि-तप्रामाण्यविरोधात्सहस्रवत्सरसत्रगतसंवत्सरश्रुतिवज्जघन्यवृत्त्यैव कथञ्चिद्व्याख्येया । न तु तदनुरोधेन ब्रह्मणो जगदुपादानत्वसिद्धिरिति भामतीरीत्या गतार्थशङ्कानिरासायाभ्यधिकाशङ्काप्रकार आस्तामित्यर्थः ॥ **परिहारप्रकारातिदेशश्चेति** । परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वमन्यथाऽनुमानेऽप्यनिर्मोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवंरूपं निराकरणकारणमत्रापि तुल्यमिति परिहारातिदेशप्रकारश्चास्तामित्यर्थः । आ-स्तामित्यरुचिमत्र सूचयति । तद्बीजं त्वेवमधिकाशङ्कासद्भावेनास्य पूर्वाधिकरणेनागतार्थत्वप्रसक्तावप्येतेन सर्वे व्याख्याता इत्यनेन गतार्थत्वमवर्जनी-यमेव । त्वया तत्राप्यस्यैवार्थस्योक्तत्वादिति ॥ **वैपरीत्यस्यैवेति** । वैशेषिकादेरीषच्छिष्टापरिगृहीतत्वं साङ्ख्यस्यातिशयेन शिष्टापरिगृहीतत्वमिति वैपरीत्यस्यैवेत्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ **इह हीत्यादिना** । ननु साङ्ख्यस्य सत्कार्यवादित्वाद्वैशेषिकादेस्त्वसत्कार्यवादित्वान्न वैपरीत्यमुचितमि-त्यतो ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे विप्रतिपत्तिनिरासावसरे ब्रह्मतदीयकारणत्वाभ्युपगमतदनभ्युपगमप्रयुक्तवैषम्यस्येषच्छिष्टापरिगृहीतत्वातिशयेन शिष्टापरि-गृहीतत्वातिशयेन शिष्टापरिगृहीतत्वद्योतकत्वेऽपि सत्कार्यवादित्वासत्कार्यवादित्वप्रयुक्तवैषम्यस्योक्तविभागागमत्वेन प्रकृतासङ्गतत्वाक्षोद्धावितवैप-रीत्यानिरासकत्वमित्याह ॥ **सत्कार्येति** । अवान्तरप्रमेयाभ्युपगमानभ्युपगमप्रयुक्तवैषम्यस्याप्युक्तविभागप्रयोजकत्वे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ या-

गीयहिंसानिषेधादिनेति । साङ्ख्येन यागीयहिंसाया निषिद्धत्वाभ्युपगमात्स एव चातिशयेन शिष्टापरिगृहीतः । वैशेषिकादिना तु यागीयहिंसाया धर्मसाधनत्वस्वीकारात्स ईषच्छिष्टापरिगृहीत इति विपरिवर्तो वैपरीत्यं स्यादित्यर्थः । साङ्ख्यस्य यागीयहिंसानिषेधाभ्युपगमस्तु तद्ग्रन्थादवगम्यते । तथा हि तद्ग्रन्थः । दृष्टवदानुश्राविकः सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त इति । व्याख्यातं चैतत्तत्त्वकौमुद्याम् । गुरुपाठादनुश्रूयता एव न तु केनचित्क्रियत इति । अनुश्रवो वेदस्तत्र भव आनुश्राविको वेदज्ञात इति यावत् । आनुश्राविकोऽपि कर्मकलापः । दृष्टवदेव दृष्टेन तुल्यं वर्तत इति दृष्टवत् । ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखप्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । न चैवं विवेकज्ञानस्याप्यात्मा ज्ञातव्यः प्रकृतितो विवेक्तव्य इत्यनुश्रवणेनानुश्राविकत्वादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिसाधनत्वं न स्यादिति वाच्यम् । आनुश्राविक इति सामान्याभिधानस्य कर्मकलापाभिप्रायकत्वेनाविरोधात् । नन्वानुश्राविकत्वाविशेषात्कथमेकस्यात्यन्तिकदुःखप्रतीकारानुपायत्वमपरस्य च तदिति वैषम्यनियामकाभावेनोभयोरप्येकप्रकारत्वस्यैवावश्यकत्वादित्यत उक्तं सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त इति । तत्राविशुद्धियुक्तत्वं सोमयागादेः पशुबीजादिवधसाधनत्वात्तस्य च न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषिद्धत्वादवसीयते । न च न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधस्य सामान्यशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वादग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति यागविधेश्च विशेषशास्त्रत्वेन प्रबलत्वात् । प्रबलशास्त्रानुसारेण निषेधशास्त्रस्याविहितहिंसानिषेधकत्व एव पर्यवसानात्पश्वादिवधसाधनस्यापि सोमयागादेरनिषिद्धत्वात्कथमविशुद्धत्वमिति वाच्यम् । विरोध एव हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चानयोः शास्त्रयोर्विरोधोऽस्ति भिन्नविषयत्वात् । तथा हि । न हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न तु हिंसाया अक्रत्वर्थमपि । अग्नीषोमीयादिवाक्येन च हिंसायाः क्रत्वर्थत्वम् । न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारत्वयोः कश्चिद्विरोधः । सा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीति । ततश्च भिन्नविषयत्वेनाविरुद्धतया विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य बाधायोगाद्युक्त एव न हिंस्यादिति । यागीयहिंसाया अपि निषेध इति निषिद्धत्वात्सोमयागादिकर्मणामविशुद्धमेवेति युक्तमुक्तं यागीयहिंसानिषेधादिनेति दिक् ॥ प्रतिपाद्यानामिति । साङ्ख्यशास्त्रे वैशेषिकशास्त्रे च प्रतिपाद्यानामित्यर्थः ॥ अपरिसङ्ख्यातत्वादिति । निरवधिकत्वादित्यर्थः । प्रतिपाद्यानामर्थानामेतावत्त्वमेवेति निश्चये हि वैशेषिकापेक्षया साङ्ख्यशास्त्रे वेदसंवादबाहुल्यं तदपेक्षया च वैशेषिकशास्त्रे

तदल्पत्वमिति वेदसंवादबाहुल्यनिश्चयो भवेत् । ततश्च तदधीन उक्तविभागोऽपि सिध्येत् । प्रतिपाद्येयत्तानिश्चय एव चाशक्यः प्रतिपाद्यानामनन्तत्वादित्याशयः । इतिशब्दो व्याख्याननिराससमाप्त्यर्थः । सूत्रारम्भोपपादनार्थं चेत्यतःपरं शिष्टा इत्युक्तमनुवर्तते । कथमनेनाधिकाशङ्कासूचनमित्यतस्तदुपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ **शिष्टाः शिष्टतया प्रतीता इत्यादिना** । ननु तन्मनोऽकुरुतेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चासादिति चेत्यादिसूत्राणामेतेनेत्यस्य च प्रमेयभेदोपदर्शनार्थमेतादिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पुनरुक्त्यादिशङ्कापरिहारस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । जीवादिकर्तृतानिरासपरस्यैतेनेत्यस्यासत्कर्तृतानिरासपरैरसदिति चेदित्यादिसूत्रैर्भिन्नविषयतया तच्छङ्काया एवानुदयादित्यतः समानविषयतोपदर्शनेन पौनरुक्त्यादिशङ्कामुत्थाप्य तन्निवर्तकतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **ननु जीवादीत्यादिना** ॥ **पौनरुक्त्यादीति** । न च तत्रासत्कर्तृतामात्रनिरासादत्र च तदनिराकृतजीवादिकर्तृताया अपि निरासान्न तेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । तथाऽप्यंशे पौनरुक्त्यापरिहारात् । अधिकाविषयतयाऽस्य तेनागतार्थत्वेऽप्येतदपेक्षयाऽल्पविषयकस्य तस्यानेन गतार्थताशङ्काया अवर्जनीयत्वाच्चेति भावः । आदिपदेनातिदेशानुपपत्तिपरिग्रहः ॥ **उक्तयुक्तिरिति** । प्रागभावस्य कर्तृत्वसाधकतया पूर्वपक्ष्युक्तयुक्तिरित्यर्थः । पूर्वत्राभावस्य जगत्कर्तृतानिरास इत्यर्थस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमसच्छब्दमभावपरतया व्याख्याति ॥ **असतोऽभावस्येति** । ननु ज्ञानपूर्वकेच्छाप्रयत्नादिरूपप्रवृत्तेरेव कर्तृत्वादुदाहृतश्रुतौ चासतो ज्ञानेच्छाप्रयत्नप्रतिपादनाभावात्कथमस्याः श्रुतेरसतो जगत्कर्तृत्वे प्रमाणतयोदाहरणमित्यतोऽस्यां श्रुतौ मनःपरिणामस्य ज्ञानादेरेव लक्षणया मनःशब्देन ग्रहणान्न तदनुक्तिरिति भावेन मनस इत्यस्यार्थमाह ॥ **मनस इति** ॥ **ज्ञानेच्छाप्रयत्नेभ्य इति** । विश्वजननमित्युत्तरग्रन्थानुरोधेनापेक्षितं पूरयति ॥ **जगत इतीति** । निवारिता त्वित्यत्र तुशब्दस्य निष्प्रयोजनत्वाद्यालोच्य भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **पूर्वत्र त्विति सम्बन्ध इति** । ननु भाष्ये हिशब्दोऽनर्थक इत्यतः सौत्रासच्छब्दस्य शून्ये स्वारस्यात्तदनुरोधेन पूर्वत्र शून्यस्य जगत्कारणत्वनिरासस्यापि सम्भवात्पूर्वत्राभावस्य जगत्कारणतानिरासः कुत इत्यतोऽसच्छब्दस्य योगेनाभावपरतयोपपादितत्वेन शून्याभावसाधारणत्वात् । प्रतिषेधमात्रहेतोश्च शून्येऽप्यवृत्त्याऽभावमात्रनिष्ठत्वेन निरवकाशत्वात्तदनुरोधेन पूर्वत्राभावसज्जगत्कर्तृताया एव निरासोऽवगम्यत इत्युक्तार्थस्य स्फुटावगतिसूचनार्थत्वान्न तादिति भावेनाह ॥ **प्रतिषेधमात्रत्वादित्य-**

३४*

नैनेति । ननु पूर्वत्राभावस्योत्तरत्र च शून्यस्य जगत्कारणताया निरस्यत्वकथनमात्रेण पौनरुक्त्यादिपरिहारसम्भवात्तदर्थं पूर्वत्राभावस्य जगत्कर्तृत्वोत्तरत्र च शून्यस्य जगत्कारणता निरस्यत इत्येतावत्प्रमेयभेदवर्णनं भाष्यकारीयमनर्थकमित्यतस्तावन्मात्रकथनेन पौनरुक्त्यादिपरिहारासिद्धेरेतावत्प्रमेयभेदकथनमिति न भाष्याभिप्रायः किन्तु तावन्मात्रेण तत्सिद्धावपि प्रकारान्तरेणापि तत्परिहार इत्यभिप्रेत्य भाष्येऽधिकाशङ्काकीर्तनमित्यभिप्रेत्य प्रकारद्वयेन पौनरुक्त्यपरिहारकतया भाष्याभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । नन्वेतेनेत्यस्य शून्यस्य जगत्कारणतानिरासपरत्वाश्रयणेन पौनरुक्त्यपरिहारो न युक्तः । अकर्तृकत्वाचेतनकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्वादयोऽपीति भाष्ये कारणनैरपेक्ष्येणैव जगदुत्पत्तिरित्येतच्छङ्कानिरासपरतयाऽधिकरणारम्भस्य समर्थितत्वेन शून्यकारणतानिरासपरत्वस्य भाष्यविरुद्धत्वादित्याशङ्क्य भाष्योक्तप्रकारापेक्षयाऽसतो विश्वजननमित्यत्रोक्तप्रकारस्य वर्णकान्तरत्वान्न विरोध इति परिहारे सत्येव निरवकाशभाष्यानुसारेणानुव्याख्यानस्यापि भाष्योक्तप्रकारसमर्पकतयाऽधिकरणारम्भसमर्पकत्वसम्भवे किं प्रकारान्तरस्वाश्रयणेनेत्याशयवान्भाष्यैकार्थताश्रयणेनापि पौनरुक्त्यादिपरिहारमाह ॥ **यद्वेति** । ततश्च मूलेऽकस्मादिति श्रुतिमनुसृत्य तद्विना कारणं विनैवासतो विश्वस्य जननमाशङ्क्येत्यपि योजना सूचिता भवति । ननु च प्रमेयभेदकथनमात्रेण पौनरुक्त्यादिपरिहारसिद्धेस्तन्मनोऽकुरुतेत्यादेरित्यकस्मादिति च प्रमाणोदाहरणं भाष्येऽनर्थकमित्यत आह ॥ **किञ्चेति** । प्रमेयभेदकथनमात्रेणैव पौनरुक्त्यादिपरिहारसिद्धेर्न प्रमेयभेदोपपादनस्यापि प्रयोजनं किञ्चिदिति पूर्वत्रापरितोषादाह ॥ **अभ्यधिकाशङ्काऽपीति** । अभ्यधिकाशङ्कासूचनार्थं प्रमाणोदाहरणं कृतमित्यर्थः ॥ **दृष्टान्तेभ्य इति** । तत्रावधृतव्याप्तिकेभ्यो विप्रतिपन्नं जीवकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवत् विप्रतिपन्नमचेतनकर्तृकं कार्यत्वाद्दधिवत् विमतमसत्कारणकं निष्कारणकं वा कार्यत्वात्कण्टकतैक्ष्ण्यादिवदित्यनुमानेभ्य इत्यर्थः । प्रतिषेधमात्रत्वादनुमानप्रतिरुद्धत्वाच्चोक्तानुमानेभ्यो जीवादीनां कर्तृत्वासिद्धिरिति गतार्थतामाशङ्क्य किमत्र प्रतिषेधमात्रत्वं श्रौतं जीवादीनामकर्तृतासाधकतयाऽभिमतं किंवा तदुपलक्षितमसर्वज्ञत्वाचेतनत्वादिकमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमसिद्ध्या दूषयति ॥ **न हीति** । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **असत्त्वाचेतनत्वादेरिति** । आदिपदेनासर्वज्ञत्वपरिग्रहः ॥ **उक्तदृष्टान्तेष्विति** । घटादिदृष्टान्तेष्वित्यर्थः । तत्र सत्यप्यसर्वज्ञत्वादावकारणताया अभावादित्यर्थः । न च चेतनत्वे सतीति विशेषणान्न घटे व्यभिचार इति वाच्यम् । तथापि कुलाले तदपरिहारात् ॥

अनङ्गीकृतत्वादिति । तथा च सिद्धसाधनत्वेनाभासत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः। नन्वत्र जीवादीनां विश्वकारणतामात्रपरत्वे पूर्वपक्षस्यातोऽवशिष्टजीवादिकर्तृतेत्यनुव्याख्यानेऽकर्तृकत्वाचेतनकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्वादयोऽपीति भाष्ये च जीवादिकारणतेति कारणताशब्दस्यैव प्रयोक्तव्यत्वात्कर्तृकशब्दप्रयोगो न युक्तः स्यादित्यत आह॥**त एवेति**।कारणत्वमात्रस्यैव पूर्वपक्षत्वेन जीवादीनां कर्तृत्वस्य पूर्वपक्षत्वाभावादेवेत्यर्थः॥**अत्र सर्वत्रेति**। अत्रैतत्सूत्रव्याख्याने सर्वत्र भाष्येऽनुव्याख्याने चेत्येवं सर्वत्रेत्यर्थः । ननु प्रापकमित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च जीवादीनामेव कारणत्वमित्येतत्पक्षप्रापकप्रमाणोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च जीवादीनामेव कारणकर्तृत्वमिति पूर्वपक्षस्य प्रापकाभावादनुपपत्तिरिति शङ्कानिरास एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । जीवादीनां कारणत्वमित्येतावन्मात्रस्याप्यत्र पूर्वपक्षत्वसम्भवेन जीवादीनामेव कारणत्वमित्येतावत्पर्यन्तपूर्वपक्षस्यैवानाश्रयणीयत्वे प्रापकाभावप्रयुक्ततदनुपपत्तिशङ्काया दूरापास्तत्वादित्यतोऽत्र जीवादीनां कारणत्वमित्येतावन्मात्रस्य पूर्वपक्षत्वायोगेन जीवादीनामेव कारणत्वमित्येव पूर्वपक्षत्वायोगेन जीवादीनामेव कारणत्वमित्येव पूर्वपक्षस्य कर्तव्यतया प्रापकाभावप्रयुक्ततदनुपपत्तिशङ्कोपपत्तेस्तन्निरासाय तत्प्रापकप्रमाणोपदर्शनपरोत्तरवाक्यस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य रीत्यन्तरेण कथं पूर्वपक्षायोग इत्यतस्तं वक्तुं सम्भावितप्रकारवत्तया पूर्वपक्षं विकल्पयति ॥ **नन्विति** ॥ **कार्यस्येति**। तथा च जीवादीनामेव कारणत्वे लोकविरोध इति भावः । इत्यादीत्यादिपदेनान्यकारणनिषेधकस्याकस्मादिति वाक्यशेषस्य परिग्रहः॥ **न च लोकेति** । लोके कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमदर्शनादिति भावः ॥ **ननु लोक इति** । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । मूले प्रापकं वाक्यमित्येतद्वाक्यं न केवलं तत्प्रापकप्रमाणोपदर्शनेन पूर्वपक्षानुपपत्तिशङ्कापरिहारमात्रपरं किन्नाम समयपादीयप्रधानादिकारणत्वनिराकरणार्थाधिकरणैर्गतार्थताशङ्कापरिहारपरं चेत्यतोऽपि नानर्थकमिति भावेन गतार्थताशङ्कानिरासकतयाऽपि योजयितुं तामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । इत्यतो वेत्यत्र वाशब्दः समुच्चये । नन्वेवमस्य सूत्रस्य श्रुतीनां श्रुतिविरोधपरिहारकत्वापत्त्या तृतीयपादे निवेशः स्यात् । श्रुतीनां युक्तिविरोधपरिहारकेऽस्मिन्पादे कथमन्तर्भाव इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **श्रुत्यनुगृहीताभिर्युक्तिभिरिति** । तथा च युक्तिविरोधपरिहारकत्वाद्युक्तोऽस्यैतत्पादान्तर्भावः । युक्त्युपसर्जनश्रुतिविरोधपरिहारकत्वे तृतीये प्रवेशप्रसक्तावपि श्रुत्युपसर्जनयुक्तिविरोधपरिहारकत्वेन तत्प्रवेशप्रसङ्गोऽपीति भावः । इती-

त्यस्येदमुक्तं भवतीत्यनेन सम्बन्धः। मूले परिहारो विशेषत इति परिहारस्य विशेषितत्ववर्णनर्थक्यमाशङ्क्यैतेनेत्यतिदेशसमर्थनार्थत्वान्न तदिति भावे-नातिदेशानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेवं तर्हीति** ॥ **उक्तपरिहारस्येति**। सूत्रे श्रौतस्य प्रतिषेधमात्रस्योपलक्षितस्यासर्वज्ञत्वाचेतनत्वादिरूपस्य चेत्यर्थः ॥ **परिहृतत्वादिति**। असिद्धिव्यभिचाराभ्यामिति शेषः। देशादावित्यादिपदेन कालपरिग्रहः। ननु देशादेरपि जीवाद्यकृतत्वं ममासम्प्रतिपन्नमिति न तस्य दृष्टान्ततयोपादानं युज्यत इत्यरुचेराह ॥ **यद्वेति**। आदिपदेन प्रधानादेः परिग्रहः। ननु कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्तृकरणयो-स्तद्विधानादचेतनेनाकृतमिति तृतीयया भवितव्यम्। अचेतनादिति पञ्चमी तु कथमित्यत आह ॥ **कारणत्वमात्रमिति**। तद्वदनुमा क्रियत इत्येतावता पूर्तेर्मूले एवशब्दवैयर्थ्यमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ **एवशब्देनेति**। अनुमाशब्दस्य करणसाधनत्वभ्रान्तिं निवारयति ॥ **अनुमाऽनुमितिरिति**। भावसाधन एवायमनुमाशब्द इत्यर्थः। करणसाधनत्वे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति**। तथा सति वस्तुत्वमनुमेत्येव वक्तव्यत्वादित्यर्थः। अत्र टीकायामनुमानमित्यनन्तरमन्यथा वस्तुत्वस्यैवानुमानत्वात्पञ्चमी न स्यादित्येव मूलकोशे पाठः। अचेतनादिति पञ्चमीप्रयोग इत्यनन्तरं तत्पाठस्तु लेखकदोषपतितो मूलकोशेष्वदर्शनादनन्वितत्वाच्चेत्यवधेयम्। सिद्धान्तविरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ **यद्यपीति** ॥ **विरोध इति**। सिद्धान्तविरोध इत्यर्थः। मूले श्रुतेरित्यंशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्यातिप्रसङ्गानुमानस्य श्रुतिबाधितत्वेनाप्रामाण्यप्रति-पादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तथा योजयितुमतिप्रसङ्गशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेवं सतीति**। नन्वसदादिशब्दानां ब्रह्मवाचकत्वेऽप्यमुख्यवृत्त्याऽ-न्यवाचकत्वमभ्युपगतमेवेति तद्विरोधः स्यादेवेत्यत आह ॥ **शेषमिति**। यत्रान्यवाचकत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यो मुख्यतयोच्यते। यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मै-वोच्यत इत्यङ्गीकारात्प्रकृते चान्यवाचकत्वे विरोधान्नान्यवाचकत्वमित्यविरोध इत्येतत्सूत्रीयभाष्ये व्यक्तमित्यर्थः। यद्यप्यत्र घञजपाः पुंसीति वच-नाच्छेषशब्दो नित्यपुल्लिङ्ग इति शेष इत्येव वक्तव्यं न तु शेषमिति। तथाऽपि तस्य प्रायिकत्वेन नियतत्वाभावान्नानुपपत्तिः। वस्तुतस्तु भावेऽत्र तस्यैव नित्यपुल्लिङ्गत्वं कर्मादौ घञन्तस्य तु नानालिङ्गत्वाच्छेषमिति नपुंसकोपपत्तिः। अत एव दुर्घटवृत्तिकृताऽप्येवमेव समाहितमिति ध्येयम् ॥ **बाधितविषयत्वादिति**। नान्योऽतोऽस्ति कर्तेत्यादिश्रुत्या महदादेरन्यकृतत्वाभावावधारणादिति भावः ॥ **दृष्टान्तानामिति**। घटादीनामपि जीवा-

दिमात्रकृतत्वस्य सिद्धेरिति भावः । महदादिकार्यं न जीवादिकृतं वस्तुत्वाज्जीवादिवदित्यनुमाने जीवादिकृतत्वाभाववति जीवादावकार्यत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वाद्वस्तुतत्वरूपसाधनवति पक्षेऽकार्यत्वविरहेण साधनाव्यापकत्वाच्चाकार्यत्वमुपाधिः । उपाधेः प्रतिपक्षोन्नायकतया विप्रतिपन्नं जीवादिकृतं कार्यत्वाद्घटवदिति सत्प्रतिपक्षश्चेति सिद्धान्तीयानुमानस्याप्रामाण्यमिति न तेनापि जीवादिकृतत्वाभावसिद्धिरित्यप्यनेन निरस्तमित्याह ॥ एतेनेति ॥ जीवाद्यकृतेऽपीति । स्वातन्त्र्येण जीवाद्यकृतेऽपीत्यर्थः । ततश्च साध्यव्यापकत्वान्नाकार्यत्वमुपाधिरिति भावः । बाधादीत्यादिपदेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिग्रहः ॥ २-१-४ ॥

अ०—॥ ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥ नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथञ्चन ॥ अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्धि कदाचन ॥ क्वचिद्भिन्नतया दृष्टं तदभिन्नतया कथम् ॥ दृश्येन्नो दृष्टपूर्वं हि तादृशं न च दृश्यते ॥ भोक्तृत्वापत्तित इति यन्मतं तत्कुतो हरिः ॥ भोक्त्रापत्तेरिति प्राह ॥ २-१-५ ॥

सु०—॥ ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥अतीताधिकरणे ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे श्रुतिसंवादित्वेन प्रबलया युक्त्या विरोधः परिहृतः । इदानीं तु श्रुतिसिद्धलिङ्गत्वेन प्रबलया युक्त्या विरोधः परिह्रियते । तथा हि । न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं सम्भवति । असर्वकारणेन मुक्तजीवेनात्यन्ताभिन्नत्वात् । न हि यो येनात्यन्ताभिन्नः स तद्विरुद्धस्वभावो वस्तुत इति क्वचिदुपलब्धम् । न च मुक्तस्यासर्वकारणत्वमासिद्धम् । संसारेऽनुपलम्भात् । संसारे प्रतीयमानस्य कस्यचिदाकारस्यैवापगमो हि मोक्षो न त्वपूर्वाकारोत्पादः । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । न चानन्दादेरिव विद्यमानस्यैवाविद्यया तिरोहितत्वात्सर्वकारणत्वस्यानुपलम्भ इति वाच्यम् । प्रमाणाभावात् । आनन्दादेः परमप्रेमास्पदत्वादिनैपदुपलब्धेश्च । न च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वश्रवणात्सर्वथा-नुपलभ्यमानमपि जगत्कारणत्वं संसारे कल्प्यमिति युक्तम् । श्रुतेः काल्पनिकजगत्कारणत्वानुवादित्वेनापि सावकाशत्वात् । न च तथाभूतमेव लक्षणमस्त्विति वाच्यम् । अनङ्गीकारात् । काल्पनिकस्य जगत्कारणत्वस्य प्रधानादिष्वपि सम्भवेनातिप्रसङ्गाच्च । स्यादेतत् ।

मुक्तस्य ब्रह्मणैक्यमेवासिद्धमिति । मैवम् । कर्माणि विज्ञानमयश्चात्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादिति । तदिदमुक्तं सूत्रकृता · भोक्तुर्जीवस्य मोक्षे ब्रह्मत्वापत्तिश्रवणात्तयोरविभागो भेदाभावः । ततश्च न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं युक्तमिति । एवं प्राप्ते सिद्धान्तितम् । भवेदेतदखिलं यदि मुक्तस्य ब्रह्मणाऽभेद एव प्रामाणिकः स्यात् । न चैतदस्ति । श्रौतस्त्वेकीभावप्रयोगः स्याल्लोकवत् । यथा लोके उदके उदकस्यैकीभावव्यवहारः स्थानैक्यनिबन्धनः । यथा वा प्राग्विभिन्ना ब्राह्मणाः साम्प्रतमेकीभूता इति मत्यैक्यनिबन्धनः । तथा प्राग्विभिन्नस्थाना भिन्नमतयश्च जीवा मुक्तौ ब्रह्मणैकीभवन्ति । एकस्थाना एकमतयश्च भवन्तीत्युपपद्यते । तस्मादसिद्धेनासिद्धसाधनमेतदिति । तदेतदयुक्तम् । मुख्यार्थे बाधकाभावात् । विना बाधकेन जघन्यवृत्त्याश्रयणे चातिप्रसङ्गादित्यतो मुख्यार्थे बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वेनापि स्याल्लोकवदिति सूत्रखण्डं व्याचष्टे ॥ नान्यादिति । अत्र मुख्यमेवार्थमङ्गीकुर्वाणः प्रष्टव्यः । किं प्रागभिन्नस्यैव जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमनेनोच्यते उत भिन्नस्य । अथवा भिन्नाभिन्नस्य । नाद्यः । अभूततद्भावार्थस्यैकीभवन्तीति च्विप्रत्ययस्यानुपपत्तेः । अत एव न तृतीयः । ऐक्यस्य प्राक् सिद्धत्वात् । भेदनिवृत्त्यर्थत्वे तु गौणार्थत्वापत्तेः । द्वितीयनिराकरणेन निरस्तत्वाच्च । द्वितीये त्विदमुपतिष्ठते । नान्यादिति । हिशब्दो हेतौ । यतो लोकेऽन्यद्वस्त्वन्यत्वं वस्त्वन्तरेणाभेदमापन्नम् । क्वचित्काले कथञ्चनोपायेन न दृष्टम् । अतस्तद्दृष्टान्तेन जीवस्यापि कदाचन मुक्तावपि ब्रह्मभावो ब्रह्मत्वं न स्यात् । अयमत्र प्रयोगः । जीवो न कालान्तरेऽपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते । प्राक् ततोऽत्यन्तभिन्नत्वात् । यः कदाचिद्यतोऽत्यन्तं भिद्यते नासौ कदाचित्तदैक्यमापद्यते । यथा घटः पटेनेति । अथवा जीवब्रह्मभेदः सतोर्भेदिनोर्न निवृत्तिमान्भेदत्वात्स्तम्भकुड्यादिभेदवदिति । आगमबाधितमेतदिति चेन्न । आगमानां मुख्यार्थतासम्भवेऽनुमानबाधकत्वं बाधिते चानुमाने तेषां मुख्यार्थतेति परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् । सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । तथा हि श्रुतिः । यथोदकमित्यादि । प्रह्लादोऽपि परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्य (ते) ताम् । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यत इति । अथ मतम् । नायमस्ति युक्तिविरोधः । प्रागप्यभिन्न एव ब्रह्मणा जीव इत्यङ्गीकारात् । न च च्विप्रत्ययानुपपत्तिः ।

प्रतीत्यपेक्षया तदुपपत्तेः । प्राग्विभिन्नतया दृष्टोऽयं जीवो ब्रह्मणः । अथेदानीं मुक्तावभिन्नतया दृश्यत इत्यत एकीभवन्तीत्युच्यत इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । किं प्राक्तनी जीवब्रह्मणोर्भेददृष्टिर्भ्रान्तिरुत प्रमेति । नाद्यः । बाधकाभावात् । श्रुतयस्त्वद्याप्यव्यवस्थितार्था न बाधकतामश्नुवते । द्वितीये त्वाह ॥ **क्वचिदिति** । क्वचित्काले यद्वस्तु यतो भिन्नतया प्रमितं तत्कालान्तरेऽपि कथं तदभिन्नतया प्रतीयेत । न कथञ्चिदित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ **नो दृष्टपूर्वं हीति** । तादृशं प्राग्भिन्नतया प्रमितं कालान्तरे भिन्नतया प्रमीयमाणम् । अयमिह प्रयोगः । जीवो न कदाचिद्ब्रह्माभिन्नतया प्रमाविषयः । ततोऽत्यन्ताभिन्नतया प्रमितत्वात् । यदेवं तदेवं यथा घटः पटाद्भिन्नतयेति । यस्तु क्वचिदपि भेदप्रमां न मन्यते । तं प्रत्यारोपितभेदमेकं वस्तुव्यतिरेकोदाहरणं वाच्यम् । एवञ्च प्रतीतिमुपादायापि न च्विप्रत्ययोपपत्तिः । एतदर्थत्वेनापि स्याल्लोकवदिति योज्यम् । तदेवं ग्रावप्लवनादिश्रुतिवदुपपत्तिविरुद्धत्वेन श्रुतेर्मुख्यार्थासम्भवाद्मुख्यार्थ एव स्वीकरणीये परकीयहेतोरसिद्धत्वान्न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे युक्तिविरोध इति सिद्धम् ॥ छ ॥ केचिदिदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते । पूर्वं किल चेतनाचेतनात्मकस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादनत्वेन ब्रह्मानन्यत्वमुक्तम् । तदाक्षिप्य समाधातुमिदं सूत्रम् । तथा हि । यदि चेतनाचेतनात्मकस्य जगतो ब्रह्मानन्यत्वं स्यात्तदा चेतनो भोक्ता भोग्याश्चाचेतनाविषया इत्ययं विभागो न स्यात् । कुतः । भोग्यस्यापि भोक्तृत्वापत्तेः । भोक्तुरपि भोग्यत्वापत्तेः । भवितव्यं चानेन विभागेन । प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादिति चेत् । स्याल्लोकवत् । यथा लोके समुद्रात्मनामपि फेनतरङ्गादीनां नेतरेतरभावापत्त्या विभागभङ्गः । यथा वा महाकाशात्मनामपि घटमठाद्याकाशानां तथा प्रकृतेऽपि स्यादिति । तदिदं दूषयति ॥ **भोक्तृत्वेति** । यद्यदि भोक्त्रापत्तेरित्यत्र भोक्तृत्वापत्तेरिति व्याख्यानं सूत्रकारस्याभिमतं स्यात् । तर्हि कुतो हरिः सूत्रकृद्भोक्त्रापत्तेरिति प्राह । भोक्तृत्वापत्तेरित्येव ब्रूयात् । न चैवमब्रवीत् । ततो नायमभिप्रायः सूत्रकारस्येति । यद्यप्यत्र परेषामस्माकं चाध्याहारसाम्यम् । तथाऽपि भावप्रत्ययाभावः परस्याधिकः । ये तु व्याचक्षते चिदचिद्वस्तुशरीरत्वे ब्रह्मणो जीववत्सुखदुःखादिभोक्तृत्वापत्तेर्जीवब्रह्मस्वभावविभागो न स्यादिति चेन्न । यथा कान्तारनिपतितस्यापि नृपस्य न दंशमशकाद्युप-

द्रवस्तथाऽत्रापि स्यादिति । तेषामप्ययं शब्ददोषः समानः । ननु भावप्रधाना निर्देशास्तत्र तत्र बहुलमुपलभ्यन्ते । तत्कथमयं दोषोऽभिधीयते । अयमभिसन्धिर्भाष्यकारस्य । प्रतिपाद्ये व्यवस्थिते तद्बलाच्छाब्दीगौणता कथञ्चिदनुसर्तव्या । न चास्य सूत्रस्येदं प्रतिपाद्यं व्यवस्थितम् । जगदुपादानत्वस्य प्रागनुक्तत्वेनानुक्तोपालम्भप्रसङ्गात् । जगच्छरीरत्वस्यान्तर्याम्यधिकरणे प्रसक्तत्वेऽपि सम्भोगप्राप्तिरित्यनेनैव परिहृतत्वात् । तत्र जीवशरीरगतत्वेन प्रसक्तं भोक्तृत्वमपास्तम् । अत्र तु जगच्छरीरत्वेनेति चेन्न । पूर्वोत्तरपक्षयोर्न्यायाविशेषे सूत्रारम्भानुपपत्तेः । अतो निर्निमित्तः शाब्ददोषोऽपि नानुसरणार्ह इति यद्वैतदर्थं प्रतिपादनाय कथं चेत्याद्युत्तरवाक्यमत्रापि संयोज्य व्याख्येयमित्युक्त एव सूत्रार्थ इति ॥ २-१-५ ॥

टि०—॥ ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥ ननु नान्यदन्यत्वमापन्नमित्युत्तरभाष्यमनर्थकमित्यत उत्तरसूत्रीयसिद्धान्तखण्डव्याख्यानार्थत्वान्न तदनर्थकमित्यभिप्रेत्य भवेदेतदेवं यद्युत्तरसूत्रमेवारम्भणीयं स्यात् । न चैतदस्ति । पूर्वेण गतार्थतया तस्यैवाकर्तव्यत्वादित्यतोऽधिकरणद्वयोपाधिभेदोपदर्शनेन गतार्थताशङ्कां तावत्परिहरति ॥ अतीताधिकरण इत्यादिना । श्रुतिगुणयुक्तय इत्यनुव्याख्यानोक्तं श्रुत्युपसर्जनत्वं युक्तीनां द्विविधं श्रुतिसंवादित्वं श्रुतिसिद्धं चेत्यभिप्रेत्योक्तं श्रुतिसंवादित्वेनेति श्रुतिसिद्धत्वेनेति च । न च पूर्वत्र श्रुतिसंवादितया प्रबलयुक्तिविरोधपरिहारात्तन्न्यायेनैव श्रुतिसिद्धतया प्रबलयुक्तिविरोधपरिहारसिद्धेर्गतार्थत्वमवर्जनीयमिति वाच्यम् । तत्रासदादिशब्दानां पूर्वसिद्धान्तरीत्या ब्रह्मपरतायामपि मुख्यार्थत्वेनासत्कारणत्वे पूर्वपक्ष्युक्तश्रुतिसंवादाभावात्तत्प्रयुक्तप्राबल्यस्याप्यभावसिद्धावप्यत्रैकीभवन्तीत्यादीनामत्रत्यसिद्धान्तरीत्या स्थानैक्यादिपरत्वे मुख्यार्थहानेरैक्ये श्रुतिसिद्धत्वस्यानपायेन तत्प्रयुक्तप्राबल्यसम्भवेन श्रुतिसिद्धत्वेन प्रबलयुक्तिविरोधशङ्काया अवर्जनीयत्वात् । यद्यपि च भावत्वादिका पूर्वाधिकरणयुक्तिरपि श्रुतिसिद्धैवेति तादृशयुक्तिविरोधे परिहृते नैतच्छङ्कोदयोऽपि। तथाऽपि तस्य प्रलयेऽसत्त्वरूपं साध्यं विनाऽप्युपपत्तेरत्रत्याया जीवाभिन्नत्वादिरूपयुक्तेस्त्वसर्वकर्तृत्वरूपं साध्यं विनाऽनुपपत्तेरत्रत्यैवोक्तविधया शङ्कोदय इति हृदयम् । ननु नान्यदन्यत्वमापन्नमित्यादेः स्याल्लोकवादिति सूत्रखण्डव्याख्यानता नोपपद्यते । तस्य भाष्याद्यावन्यथाव्याख्यातत्वात् । न चेदं प्रकारान्तरेण तद्व्याख्यानमिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थक-

त्वात् । न च भाष्यकारीयव्याख्यानोपपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तद्व्याख्यानेऽनुपपत्तिप्रसक्त्या तस्योपपादनानपेक्षत्वादित्यतो भाष्योक्तरीत्या सूत्रयोजनाप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तत्रानुपपत्तिं प्रदर्श्य तत्परिहारकतया योजनान्तरस्यावश्यकतां दर्शयितुं भाष्यदिशाऽधिकरणशरीरं तावद्दर्शयति ॥ **तथा हीत्यादिना** । उपन्यस्तानुमाने विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तदसम्भवेऽपि सामान्यव्याप्तिरविकलेत्यभिप्रेत्य व्यभिचारनिरासोपदर्शनव्याजेन तां सूचयति ॥ **न हीति** । संसारिण इव मुक्तस्य सर्वकारणत्वे प्रत्यक्षादिविरोधाभावेन सर्वकर्तृत्वमेवेत्यसर्वकारणेनेति विशेषणासिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **न चेति** । मुक्तस्य सर्वकारणत्वं वदन्प्रष्टव्यः । किं तस्य मुक्तेः पूर्वमपि सर्वकारणत्वं सदिति किंवा ततः पूर्वमसतोऽपि तस्य मुक्तिवज्ज्ञानेन तस्मिन्नुत्पत्तिरिति । आद्येऽपि किमात्मस्वरूपवदतिरोहितं किंवाऽऽनन्दादिवत्तिरोहितमिति विकल्पान्मनसि निधायानुपलम्भतर्कबाधान्नाद्य इत्याह ॥ **संसार इति** । दृष्टान्तासिद्ध्या द्वितीयं दूषयति ॥ **संसार इति** । आद्यद्वितीयमाशङ्कते ॥ **न चेति** । नानुपलम्भमात्रमसत्त्वव्यवस्थापकं तथा सत्यनुपलम्भसाम्येन संसारावस्थायामानन्दादेरप्यसत्त्वप्रसङ्गात् । किन्तु योग्यानुपलम्भस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः । नानन्दादिदृष्टान्तेन सर्वकारणत्वस्याविद्ययाऽऽवृतत्वं कल्पयितुं शक्यम् । तथा सति शशविषाणादेरप्यावृतत्वेनानुपलम्भप्रसङ्गात् । किन्तु प्रमाणेन वस्तुसिद्धौ सत्याम् । तथा च नित्यानन्दज्ञानबला इत्यादिप्रमाणानुसारेणानन्दादेः स्वरूपात्मतया सत्त्वसिद्धेर्युज्यतेऽविद्ययाऽऽवृतत्वेनानुपलम्भान्यथासिद्धिवर्णनम् । न च तद्वत्प्रकृते सर्वकारणत्वस्य जीवे सत्त्वसाधकं प्रमाणमिहास्ति । येन तस्याप्यविद्ययाऽऽवृतत्वकल्पनायानुपलम्भस्यान्यथासिद्धिवर्णनमवकाशं लभेतेत्याह ॥ **प्रमाणाभावादिति** । किञ्च न वयमनुपलम्भमात्रेण सर्वकारणत्वं निराकुर्मो जीवस्य किन्नाम सर्वथाऽप्यनुपलम्भेन । न चानन्दादेः सर्वथाऽप्यनुपलम्भोऽस्ति । तत्कथं तद्वदविद्ययाऽऽवृतत्वकल्पनमित्याशयेनाह ॥ **आनन्दादेरिति** । ननु जीवाभिन्नस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुतेरेव जीवस्य सर्वकारणत्वे प्रमाणमिति प्रमाणबलाज्जगत्कारणत्वस्यापि सत्त्वसिद्धेर्युज्यते संसारे तस्याविद्ययाऽऽवृतत्वकल्पनमित्याशङ्कते ॥ **न चेति** । भवेदियं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधायिनी श्रुतिस्तदभिन्नजीवस्य सर्वकारणत्वेऽपि प्रमाणं यदि सा तस्याकल्पितजगत्कारणत्वाभिप्रायिनी स्यात् । न चैतदस्ति । तस्याः काल्पनिककारणत्वानुवादकत्वेन तदभावात् । तत्कथं सा जीवस्य सर्वकारणतायां प्रमाणं स्यादित्याह ॥ **श्रुते-**

रिति । ननु श्रुतेः काल्पनिकजगत्कारणत्वानुवादकत्वेन श्रुत्यवष्टम्भेन माऽस्तु जीवस्य जगत्कारणत्वप्राप्तिः । तथाऽपि न लक्षणाक्षेपो युक्तः । श्रुतिप्रतिपादितकाल्पनिकजगत्कारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वाङ्गीकारादुक्तरीत्याऽसर्वकारणेन मुक्तेनात्यन्ताभिन्नस्य ब्रह्मणो वास्तवजगत्कारणत्वासम्भवेऽपि लक्षणीभूतकाल्पनिकजगत्कारणत्वसम्भवादित्याशङ्क्ते ॥ न चेति ॥ अनङ्गीकारादिति । भवेदेवं लक्षणाक्षेपाऽनुपपत्तिर्यदि काल्पनिकं जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणतया सिद्धान्तिनाऽङ्गीकृतं स्यात् । न चैतदस्ति । तस्य सजातीयविजातीयसमस्तवस्तुव्यावृत्ततया ब्रह्मस्वरूपानवधारकत्वेनोक्तरूपलक्षणप्रयोजनशून्यत्वेन लक्षणत्वानभ्युपगमात् । किन्त्वकल्पितमेव तत्तथाऽभिमतं तच्चोक्तविधया न सम्भवतीति युक्तो लक्षणाक्षेप इति भावः । अतिव्याप्तित्वादपि न काल्पनिकस्य जगत्कारणत्वस्य लक्षणत्वं सम्भवति किन्त्वकल्पितस्यैवेत्यत आक्षेपोपपत्तिरित्याह ॥ काल्पनिकस्येति । प्रदर्शितपूर्वपक्षस्योत्सूत्रतापरिहाराय सूत्रारूढतां दर्शयति ॥ तदिदमिति । न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं युक्तमितीति यद्यत्र जीवब्रह्मणोरभेदस्य ब्रह्मणः प्रत्यक्षसिद्धासर्वकर्तृजीवसालक्षण्येनेव जीवस्य श्रुतिसिद्धसर्वकर्तृब्रह्मसालक्षण्येनापि निर्वाहादतिव्याप्त्या लक्षणाक्षेपः कर्तुं शक्यः । अत एव जगत्कारणत्वादीश्वरैकनिष्ठं न भवतीत्यादिना टीकायामतिव्याप्त्या लक्षणाक्षेपो दर्शितः । तथाऽपि प्रत्यक्षस्य प्राबल्याद्ब्रह्मणः प्रत्यक्षसिद्धासर्वकर्तृजीवसालक्षण्यमेव वक्तव्यमित्यभिप्रेत्यासम्भव एवात्र निर्धारित इत्यवधेयम् । एकीभूता इतीत्यतःपरमेकीभावव्यवहार इत्यनुवर्तते । ननु प्राग्भिन्नस्य जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमेकीभवन्तीत्यनेनोच्यत इति नोच्यते । किन्नाम प्रागभिन्नस्य भिन्नाभिन्नस्य वा जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमनेनोच्यत इति तावन्मात्रेणाप्येकीभवन्तीत्यादेर्मुख्यार्थतानिर्वाहात्तत्कथं नान्यदित्यादिमूलस्यैकीभवन्तीत्यादेर्मुख्यार्थतायां बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वेन प्रवृत्तिवर्णनम् । प्राग्भिन्नस्य पश्चादैक्यमिति पक्षे बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वेऽप्यस्य प्राग्भिन्नस्येति भिन्नाभिन्नस्य वेति पक्षे बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वाभावादित्यतः प्राग्भिन्नस्य जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमनेनोच्यत इति पक्षमाश्रित्य मुख्यार्थत्ववादिनं प्रति बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वमेवात्रास्याभिमतं न तु पक्षान्तरमाश्रित्यापि तद्वादिनं प्रत्यस्य तदभिमतम् । किन्तु तत्रान्यदेव बाधकमिति नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं पक्षान्तरं बहिरेव प्रदूष्य प्राग्भिन्नस्य जीवस्य मुक्तावैक्यमनेनोच्यत इत्येतत्पक्षनिरासकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमत्र

सम्भावितविकल्पानाह ॥**अत्रेत्यादिना** ॥**अनुपपत्तेरिति** । अभेदस्य प्रागपि सत्त्वेनाभूततद्भावाभावादिति भावः ॥**गौणेति** । भेदनिवृत्तिरेवाभूततद्भावरूपवाच्यार्थगुण इति भावः ॥**निरस्तत्वाच्चेति** । यद्यपि द्वितीयपक्षो नाद्यापि निराकृत इति निरस्तत्वोक्तिर्न श्लिष्टा तथाऽपि द्वितीयपक्षनिरासकन्यायेनैतत्पक्षनिराससिद्धेर्न पृथगत्र तद्दूषणव्युत्पादनमित्यत्र तात्पर्यमित्यवधेयम् । **द्वितीये त्विति** । ननु न ह्यन्यस्यानन्यत्वं युज्यत इति भाष्ये पूर्वभिन्नस्य पश्चादभिन्नत्वाभावः पूर्वपक्षयुक्तित्वेनोक्तो नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथञ्चनेत्यत्र तु सिद्धान्तियुक्तित्वेन । तत्कथमस्य न भाष्यविरोध इति चेत् । अत्र ब्रूमः । अत्र त्रयः पूर्वपक्षाः सम्भवन्ति । तथा हि । एकीभवन्तीति ब्रह्मणस्तावन्मुक्ताभेदः श्रूयते । न च तावता ब्रह्मणो सर्वकर्तृत्वं सिध्यति । संसारिण इव मुक्तस्य सर्वकर्तृत्वे प्रत्यक्षादिविरोधाभावेन पूर्वमसतोऽपि जीवे सर्वकर्तृत्वस्य मुक्तेरिव ज्ञानेनोदयसम्भवेन च मुक्ताभिन्नस्यापि ब्रह्मणः कथञ्चित्कारणत्वसम्भवात् । जगद्व्यापारवर्जमित्यत्र त्वत्रत्यसिद्धान्तन्यायेन भेदे सिद्धेऽपि मुक्तस्य सत्यकामत्वात्सर्वकर्तृत्वमिति शङ्कानिरासान्नात्रत्यपूर्वपक्षदशायां तत्रत्यसिद्धान्तेन मुक्तस्यासर्वकर्तृत्वासिद्धिः । तस्मादसर्वकर्तृत्वेन प्रत्यक्षसिद्धसंसार्यभेदाद्ब्रह्मणोऽपि तथात्वमिति वक्तुं मुक्तावप्यभेदेन संसारेऽप्यभेदः साधनीयः । एकीभवन्तीत्यभूततद्भावार्थकच्विप्रत्ययस्तु न ह्यन्यस्येति भाष्योक्तयुक्तिविरोधाद्भेदभ्रमनिवृत्तेरभूततद्भावाभिप्राय इत्येकः पूर्वपक्षः । एतं पक्षमाश्रित्य मुक्तावभेदेन पूर्वमभेदं वक्तुं न हीत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं प्रवृत्तम् । द्वितीयस्तु च्विप्रत्ययस्वारस्यात्पूर्वं भेदो मुक्तौ त्वभेदः । न ह्यन्यस्येति युक्तिस्तु च्विप्रत्ययरूपश्रुतिबाधितेति । एतत्पक्षदूषणाय पूर्वं सिद्धेन भेदेन पश्चादपि भेदं साधयितुं नान्यदन्यत्वमित्यादिसिद्धान्तानुव्याख्यानं प्रवृत्तमिति न भाष्यानुव्याख्यानयोस्तट्टीकयोर्वा विरोधः । तृतीयस्तु पूर्वं भेदाभेदौ मुक्तौ तु केवलाभेदः । एवञ्च च्विप्रत्ययो युक्तः । पूर्वं केवलाभेदाभावात् । न ह्यन्यस्येत्यादियुक्तिविरोधश्च न पूर्वमप्यभेदस्य सत्त्वादेतं वा पक्षमाश्रित्य भाष्यानुव्याख्याने प्रवृत्ते । तत्र भाष्ये च्विप्रत्ययेन पूर्वं भेदस्य सिद्धत्वात्पूर्वपक्षानुपयुक्तत्वाच्चाभेद एव साधितः । अनुव्याख्यानेऽपि पूर्वं भिन्नाभिन्नस्य पश्चात्केवलाभेदो नास्तीति भावेन नान्यदन्यत्वमित्युक्तमिति न कश्चिद्विरोधः । पक्षभेदेन भाष्याणुभाष्ययोर्विरोधपरिहारसूचनायाप्यत्र टीकायां विकल्पत्रयप्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । विस्तरस्तु चन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । मूलेऽत्रो जीवस्येत्युक्तेस्तदनुसारेण हेत्वर्थतया हिशब्दं व्याचष्टे ॥

हिशब्दो हेताविति । नन्वनन्यस्यान्यत्वापत्तेरन्यस्यानन्यत्वापत्तेर्वाऽयोगेनान्यस्यैवापत्तेर्वोच्यत्वात्कथं नान्यदन्यत्वमापन्नमिति निषेधः । कथञ्चानेन प्राग्भिन्नस्योत्तरत्राभेदाभावसिद्धिरित्यतः प्रकृतोपयोगितयाऽन्यत्वपदं व्याचष्टे ॥ अन्यत्वमिति । संसारे भिन्नस्य जीवस्य मुक्तावभेदवादिनं प्रति मुक्तावभेदाभावस्यैव युक्तिसिद्धताया वक्तव्यत्वात् । कदाचिदप्यभेदाभावकथनमसङ्गतमित्यतः प्रकृतोपयोगितया कदाचनेतिपदं व्याचष्टे ॥ कदाचन मुक्ताविति । यथास्थितमूलवाक्यस्य बाधकयुक्तिसूचकत्वमेव न त्वेवमभिमतप्रयोगप्रकारत्वमपि येनानुपपत्तिः शङ्क्येतेत्यभिप्रेत्यानुमानप्रयोगमाह ॥ उभयत्रेति । न केवलं नान्यदन्यत्वमिति मूलवाक्ये प्राग्भिन्नजीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमेकीभवतीत्यनेनोच्यत इति द्वितीयपक्षे बाधकयुक्तिसमर्पकं किन्नाम प्राग्भिन्नाभिन्नजीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमुच्यत इति तृतीयपक्षेऽपि बाधकयुक्तिसमर्पकमित्यभिप्रेत्य सूचितमनुमानप्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ अथवेत्यादिना । ऐक्यस्य प्रागपि सिद्धत्वेनाभूततद्भावार्थस्यैकीभवन्तीति च्विप्रत्ययस्यानुपपत्त्याऽभूतभेदनिवृत्तेरेव तदर्थत्वाभ्युपगमात्तदभाव एवात्र साधित इति द्रष्टव्यम् । ननु चागमानाममुख्यार्थत्वसिद्धावनुमानाबाधकत्वसिद्धिः । अबाधिते चानुमाने तद्बाधितत्वेन तेषाममुख्यार्थत्वसिद्धिरिति तवाप्यन्योन्याश्रय इत्यरुचेराह ॥ सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेति । भेदप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिप्रतिरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः । ततश्च भेदप्रतिपादकानुमानानामागमसचिवतया प्राबल्यान्नान्योन्याश्रय इति भावः । विरोधश्रुतिमेवोदाहरति ॥ तथा हि श्रुतिरिति । यथोदकमिति श्रुतिप्रतीकोपादानम् । ततश्च यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति सम्पूर्णश्रुतिपरिग्रहः । अत्र विजानतो मुनेर्विजानतां मुनीनामात्मा स्वामी चतुर्मुखोऽपि तादृगेव भवति । न तु स एव भवतीति मुक्तौ जीवब्रह्मभेदः स्पष्टं प्रतीयते । आदिपदेन निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमितीत्यादिश्रुत्यन्तरपरिग्रहः । विष्णुपुराणस्थं मुक्तपरमात्मनोर्भेदसाधकनमभेददूषकं च प्रल्हादवाक्यमपि पठति ॥ प्रल्हादोऽपीत्यादिना । योगःसायुज्यम् । एतत्पूर्वमाशङ्कितं मुक्तस्य परमात्मनैक्यं तु मिथ्येति प्रतिज्ञा । कुत इत्यतो मुक्तेः प्राक् ततो भिन्नत्वादिति हेतुमभिप्रेत्य तस्य सामान्यव्याप्तिमुपपादयति ॥ अन्यदिति । अत्र द्रव्यपदं स्वरूपकथनार्थं न तु हेत्वन्तर्गतमिति न वैयर्थ्यशङ्कावकाश इति ध्येयम् । यद्वा सत्प्रतिपक्षत्वादित्यस्य निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यादिभेदप्रतिपादकश्रुत्यादिविरुद्धत्वादित्यर्थः । न केवलं

बाधकवशादेतदभेदश्रुतेरुपचरितार्थत्वं किन्तु श्रुतिस्मृतिवशाच्चेत्यभिप्रेत्य तदुदाहरति ॥ **तथा हीत्यादिना** ॥ **अत्र च पक्षे मिथ्येति**। गौणमिति योज्यम् । ननु च क्वाचिद्भिन्नतयेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च प्राग्भिन्नतया दृष्टस्य तदभिन्नतया दृष्टत्वशङ्कानिरासार्थं तदिति वाच्यम् । तच्छङ्काया अनवसरग्रस्तत्वेन तन्निरासकतद्वाक्यवैय्यर्थ्यानिस्तारात् । न च च्विप्रत्ययानुपपत्तिदोषपरिहारार्थत्वादस्त्येवोक्तशङ्कावकाश इति वाच्यम् । प्राग्भिन्नस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमुच्यत इति निषेध्यपक्षे ऐक्यमादायैव च्विप्रत्ययोपपत्त्या तद्दृष्टिपर्यन्तधावनानर्थक्यादित्यतोऽस्मिन्पक्षे ऐक्यमादाय तन्निर्वाहात्तत्प्रतीतिपर्यन्तधावनस्यानर्थकत्वेऽपि नान्यदिति वाक्योक्तबाधकयुक्तिभिरेतत्पक्षपरित्यागेन प्राग्भिन्नस्यैव जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमुच्यत इति प्रथमपक्षमेवाङ्गीकृत्य तत्रोक्तच्विप्रत्ययानुपपत्तिरूपदोषपरिहाराय प्रतीतिपर्यन्तधावनस्यार्थवत्त्वेन तच्छङ्कावकाशान्न तन्निरासकोत्तरवाक्यवैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्योक्तशङ्कानिवर्तकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमभेदपक्षपरिग्रहपूर्वकं तत्रोक्तदोषमाशङ्क्य प्रतीत्यपेक्षया तत्परिहारशङ्कामुत्थापयति ॥ **अथ मतमित्यादिना** । ननु सत्यरजतस्थले नेदं रजतमिति भिन्नतया भ्रान्तिदृष्टस्यापि पुरोवर्तिनस्तदभाववत्तया दृश्यमानत्वमस्त्येवेति कथञ्चिद्भिन्नतया दृष्टमिति तदयोगवर्णनमित्यतो नानेन भेददृष्टेर्भ्रान्तित्वपक्षे तदभेददर्शनस्यायोगो व्युत्पाद्यते किन्नाम तस्य प्रमात्वपक्षे ततो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षनिरासपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुमाह ॥ **अत्रेदं वक्तव्यमित्यादिना** । ननु चाभेदबोधकागमानामेव बाधकत्वात्तदभावोऽसिद्ध इत्यतोऽभेदागमानां मुख्यार्थत्वसिद्धौ तेषां भेददृष्टिबाधकत्वं बाधितायां भेददृष्टौ तेषां मुख्यार्थत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गान्न तेषां बाधकतेत्याशयेनाह ॥ **श्रुतयस्त्विति** । द्वितीयपक्षनिरासं मूलारूढं कर्तुमपेक्षितपदाध्याहारं दर्शयन्नेव क्वचिदित्यादि व्याचष्टे ॥ **क्वचित्काल इत्यादि** । मूले कथमित्यस्योत्तराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादाक्षेपार्थत्वमित्याशयेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **नेति** । क्वाचिदित्यादेरुत्सूत्रार्थप्रतिपादकत्वादभाष्यत्वमित्यतः स्यात्लोकवदित्येतत्सूत्रखण्डार्थत्वान्न तदित्याह ॥ **एतदिति** ॥ **उपपत्तिविरुद्धत्वेनेति** । नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्भिन्नतयेत्यादिवाक्यद्वयसूचितोपपत्तिविरुद्धत्वेनेत्यर्थः ॥ **श्रुतेरिति** । एकीभवन्तीत्यद्वैतश्रुतेरित्यर्थः ॥ **अमुख्यार्थ एवेति** । स्थनैक्यमत्यैक्यरूपे इत्यर्थः ॥ **परकीयहेतोरिति** । मुक्तेनात्यन्ताभिन्नस्वरूपस्येत्यर्थः ॥ **जगत्कारणत्व इति** । वास्तवजगत्कारणत्व इत्यर्थः ॥ ७ ॥

भोक्तृत्वापत्तित इत्यादौ तत्सूत्रव्याख्यानत्वाभावादानर्थक्यमित्यतस्तदभावेऽप्येतत्सूत्रीयापव्याख्याननिरासार्थत्वान्न तदिभावेन तन्निरासकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदनुवदति ॥ **केचिदित्यादिना** ॥ **पूर्वमिति** । प्रकृतिश्चेत्यादाविति शेषः । नन्वापादकानुक्तेरविभागापादनमयुक्तम् । न च भोक्त्रापत्तिरेव तदापादिकेति वाच्यम् । भोक्तृभोग्ययोरैक्यस्य परेणानुक्ततया तस्यासिद्धत्वेन तदयोगादित्यतो जगतो ब्रह्मोपादानकत्वेन प्राप्तं ब्रह्मानन्यत्वमेव तदापादकमित्याशयेनापादकप्रदर्शनपूर्वकमविभागापादनमुपपादयति ॥ **यदीति** । तर्ह्येतावतैव जगदुपादानत्वाक्षेपसिद्धेर्भोक्त्रापत्तेरिति पूर्वपक्षांशवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य ब्रह्मानन्यत्वेऽपि विभागोऽस्त्वित्यप्रयोजकताशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेनोक्तरीत्या तं योजयितुमप्रयोजकत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **कुत इति** । न वयं जगतो ब्रह्मानन्यत्वेन साक्षादविभागमापादयामो येनाप्रयोजकत्वं शङ्क्येत किन्तु चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वेनेतरेतरभावापत्तिमापाद्यतया विभागाभावमापादयाम इति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनेतराभावापत्तिसमर्पकतया भोक्त्रापत्तेरित्येतद्योजयति ॥ **भोगस्यापीत्यादिना** । अविभागापादनेनेष्टापत्तिं परिहरति ॥ **भवितव्यं चेति** । उक्तविभागस्य द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वेन तदभावस्य प्रमाणबाधितत्वान्नेष्टापत्तिरित्यर्थः । न चाद्वैतबोधकश्रुत्या बाधितत्वेन द्वैतग्राहिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यान्न तद्द्वैताभावस्याप्रामाण्यबाधितत्वमिति वाच्यम् । श्रुतेरुपचरितार्थत्वेन सावकाशतया निरवकाशप्रत्यक्षस्यैव प्राबल्यादित्यत्र तात्पर्यात् । सूत्रे स्याच्छब्दो न केवलमविभागः स्यादिति पूर्वेणान्वेति किन्तु स्याल्लोकवदित्युत्तरेणापीति भावेन तथैवोपादत्ते ॥ **स्यादित्यादिना** ॥ **लोकवदिति** । सप्तम्यन्ताद्वतिरित्यभिप्रेत्य व्याख्याति ॥ **यथेति** । समुद्रशब्द उदकपरः । आदिपदेन वीचीबुद्बुदादीनां परिग्रहः । ननु फेनादीनां समुद्रकार्यत्वाद्युक्तस्तदभेदो भोक्ता तु न ब्रह्मविकारः । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति स्रष्टुरविकृतस्यैव कार्यानुप्रवेशवचनादित्यतः कार्यमनुप्रविष्टस्याप्यस्त्येवोपाधिनिमित्तो विभागः । अनुप्रविष्टाकाशस्य घटपटाद्युपाधिनिमित्तविभागदर्शनादित्यभिप्रेत्योक्तशङ्कामनुगुणदृष्टान्तान्तरोक्त्या परिहरति ॥ **यथा वेति** । ननु भोक्तुर्भोग्यत्वापत्तेर्भोग्यस्य भोक्तृत्वापत्तेरिति परकीययोजनायां भोग्यत्वापत्तेरित्यादेरिव स्वपक्षे ब्रह्मत्वस्येत्यस्याध्याहारेणाध्याहारस्योभयत्र समानतयोभयसमाधेयत्वेन कथं परं प्रति तत्पर्यनुयोग इति शङ्कते ॥ **यद्यपीति** । भोक्तुर्भोग्यत्वापत्तेरिति परकीययोजनाया भोक्तुर्ब्रह्मत्वापत्तेरिति स्वकीययोजनायाश्चै-

त्पदाध्याहारेण साम्येऽपि भोग्यस्य भोक्तृत्वापत्तेरिति परकीययोजनाया भोक्तुर्ब्रह्मत्वापत्तेरिति स्वकीययोजनायाश्च न साम्यम् । भोग्यस्येति पदाध्याहारस्य भोक्तृशब्दे भावप्रधानतायाश्च श्रवणेनानेकाध्याहारात् । स्वमते तु ब्रह्मेत्यल्पाध्याहारात् । न चाल्पाध्याहारेणोपपत्तावनेकाध्याहाराश्रयणं युक्तमिति युक्त एव पर्यनुयोग इत्याह ॥ **तथाऽपीति** । रामानुजीयसूत्रव्याख्यानदूषणपरतयाऽपि भाष्यं योजयितुं तदनुवदति ॥ **ये त्विति** ॥ **अयं शब्ददोष इति** । भोक्तृशब्दे भावप्रधानत्वाश्रयणस्वरूप इत्यर्थः । अस्मद्रीत्या भोक्तुर्जीवस्य ब्रह्मत्वापत्तेरित्यल्पाध्याहारेणोपपत्तौ ब्रह्मणश्चिदचिद्वस्तुशरीरित्वादित्यापादकाध्याहारस्यापाद्येऽपि दुःखादिपदाध्याहारस्य भोक्तृशब्दे भावप्रधानतायाश्चाश्रयणमनुचितमिति भावः ॥ तत्र **तत्रेति** । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचन इत्यादावित्यर्थः ॥ **प्रागनुक्तत्वेनेति** । प्रकृत्यधिकरणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानपरत्वस्य तत्रैव निरस्तत्वादिति भावः । ननु मायावादिमतेऽनुक्तोपालम्भप्रसक्तावपि रामानुजपक्षेऽन्तर्याम्यधिकरणे चिदचिद्वस्तुशरीरित्वस्य प्रसक्तत्वेन तदाक्षेपकत्वेनानुक्तोपालम्भप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **जगच्छरीरत्वस्येति** ॥ **जीवशरीरगतत्वेन प्रसक्तमिति** । शरीरान्तरावस्थानमात्रप्रसक्तभोक्तृत्वाशङ्कायास्तत्र निरास इह तु शरीरस्वामित्वप्रयुक्तायास्तस्या इति भेद इत्यर्थः ॥ **न्यायाविशेष इति** । त्वया तत्र न हि शरीरान्तर्वर्तित्वमेव सुखदुःखहेतुरपि तु पुण्यपापरूपकर्मवशत्वम् । तच्चापहतपाप्मनः परमात्मनो न सम्भवतीत्युक्तत्वात् । अत्र च न हि जीवस्य शरीरधातुवैषम्यनिमित्तसुखदुःखभोक्तृत्वम् । शरीरत्वकृतमपि तु पुण्यपापरूपकर्मकृतम् । अपहतपाप्मनश्च परमात्मनः स्थूलसूक्ष्मरूपकृत्स्नजगच्छरीरित्वेऽपि कर्मबन्धगन्धो नास्तीत्युक्तत्वान्न्यायाविशेष इति भावः ॥ **एतदर्थप्रतिपादनायेति** । जगदुपादानताया एतदधिकरणप्रतिपाद्यत्वाव्यवस्थितिप्रतिपादनायेत्यर्थः ॥ **इत्युक्त एवेति** । अनेनापव्याख्याननिराकरणं स्वव्याख्यानदृढीकरणार्थत्वान्नासङ्गतमिति स्मारयति ॥ २–१–५ ॥

अ०—॥ ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥ **कथं च तदनन्यथा** ॥ **जगतस्त्वविकारित्व उक्तन्यायेन साधिते** ॥ **स्वतन्त्रकारणान्यत्वं तेन ह्यत्र निषिध्यते** ॥

सु०—॥ ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥ प्राक् प्रमाणमूलत्वतत्संवादित्वाभ्यां प्रबलया युक्त्योक्तार्थे विरोधो

निरस्तः । बाहुल्यलक्षणबलवद्युक्तिविरोधपरिहारायेदमधिकरणमारभ्यते । तदिदं ब्रह्मपरिणामवादी व्याचष्टे । अनन्तराधिकरणे भोग्यवर्गस्य परिणामतः सिद्धप्रातिस्विकरूपभेदानपह्नवेन लोकसिद्धं कारणाभेदमङ्गीकृत्य साङ्ख्यसिद्धान्तेन शास्त्रतो भोक्तृवर्गस्य स्वाभाविकरूपब्रह्माविभागे भोग्यस्यापि ब्रह्मैक्यवद्भोक्तृत्वापत्तिमाशङ्क्यानैकान्तिकत्वेन निरासो विहितः । सम्प्रति वैशेषिकादिमतेन स्वरूपकार्यव्यपदेशादिभेदेन कार्यस्य कारणात्मकत्वासिद्ध्या प्रपञ्चस्य ब्रह्माद्वैतमाक्षिप्य समाधीयते । तथा हि । तदनन्यत्वं तेन ब्रह्मणाऽनन्यत्वं कार्यस्य । कुतः । आरम्भणशब्दादिभ्यः । यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिशब्दात् । आदिग्रहणादैतदात्म्यमिदं सर्वं यदयमात्मा । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादितादात्म्यावेदकश्रुतिपरिग्रह इति । विवर्तवादी तु व्याख्याति । अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितः । न त्वयं विभागः पारमार्थिकोऽस्ति । यस्मात्तदनन्यत्वं कारणाद्ब्रह्मणः कार्यस्याकाशादेः परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावोऽवगम्यते । कुतः । आरम्भणशब्दादिभ्य इति । तत्राद्यं व्याख्यानं तावन्निराकरोति ॥ **कथं चेति** । कथमित्याक्षेपे । चशब्दः पूर्वसूत्रापव्याख्यानाक्षेपेणास्य समुच्चयार्थः । जगत इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । अत्र प्रतिपाद्या स्यादिति शेषः । अयमाशयः । यो हि ब्रह्मोपादानतां जगतोऽभ्युपगम्यापि तदन्यतां मन्यते सोऽत्र पूर्वपक्षी करणीयः । न च वैशेषिकादिस्तथेति प्राप्त्यभावान्न तदनन्यत्वोक्तेरवसरोऽस्ति । ब्रह्मोपादानतामनङ्गीकुर्वाणं प्रति तु सैव समर्थनीया । न तु तदनन्यता । तदधीनसिद्धित्वादस्याः । अथ ब्रह्मोपादानताऽप्यत्र समर्थ्यत इति चेत् । न । तथा सति प्रकृत्यधिकरणवैयर्थ्यापत्तेः । प्रकृत्यधिकरणन्यायोपपादितं ब्रह्मोपादानत्वमभ्युपेत्यापि तदन्यतां मन्यमानोऽत्र पूर्वपक्षीति चेत् । किमिदं ब्रह्मोपादानत्वं ब्रह्मसमवायित्वं वा ब्रह्मपरिणामत्वं वा यत्परेणाङ्गीकारितम् । नाद्यः कल्पः । तस्यानन्यत्वविरोधात् । समवायस्य निराकरिष्यमाणत्वाच्च । द्वितीये प्रयत्नवैयर्थ्यमेव । न हि कोऽपि परिणामवादमङ्गीकृत्य कार्यकारणयोरत्यन्तभेदमङ्गीकुरुते । यं प्रतीदमारभ्येतेति । यद्वा कथं च तदनन्यता जगतो वक्तुं

शक्यते । अनन्यत्वं हि भेदाभावः । अत्यन्ताभेद इति यावत् । भेदाभेदौ च परेणाङ्गीकृतौ । अतस्तादात्म्यमिति वक्तव्यं स्यात् । नैष दोषः । यावता कार्यस्य कारणेनाभेद एव । कारणस्य तु कार्याद्भेद एवेत्येवं भेदाभेदावङ्गीकृताविति चेन्न । यदि ब्रह्म जगतोऽन्यदेव तदा कथं च तदनन्यता जगतः स्यात् । न हि यद्यतोऽत्यन्तभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति सम्भवति । अतिप्रसङ्गादिति । अथवा कथं च तदनन्यता प्रतिज्ञातुं युक्ता । प्रमाणाभावादिति शेषः । ननु चारम्भणशब्दादिभ्य इत्युक्तत्वात्कथं प्रमाणाभाव इति चेत् । अत्र वक्तव्यम् । आरम्भणशब्दस्तावत्किं साक्षाज्जगतो ब्रह्मानन्यत्वमाचक्षीत । उत विकारस्य विकार्यनन्यत्वम् । आद्ये कथं च तदनन्यता जगतोऽस्यार्थः स्यात् । यथा सोम्येति मृत्पिण्डादेः प्रकृतत्वादित्युत्तरम् । द्वितीये भवतु नाम विकारस्य विकार्यनन्यत्वम् । जगतस्तु कथं तदनन्यतेति । ननु विकारस्य विकार्यनन्यत्वे तेनोक्ते जगतो ब्रह्मानन्यत्वं सिद्ध्यत्येव । तस्यापि तद्विकारत्वादित्यत आह ॥ **जगतस्त्विति** । अविकारित्वे ब्रह्मविकारित्वाभावे । उक्तन्यायेन न च प्रकृतीत्यादिनेति शेषः । साधिते सति कथं च तदनन्यतेत्यन्वयः । यद्वा जगत इति पूर्वेणैव सम्बध्यते । अविकारित्वे ब्रह्मण इति शेषः । न विद्यते विकारोऽस्येत्यविकारम् । तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् । नन्वत्रारम्भणशब्देनोत तमादेशमित्याद्या श्रुतिरुपलक्ष्यते । तत्तात्पर्यपर्यालोचनायां जगतो ब्रह्मविकारत्वं तदनन्यत्वं चावगम्यते इति चेन्न । महावाक्यावान्तरवाक्योपक्रमत्वप्रधानवाचित्वाद्यभावेनास्य श्रुत्युपलक्षणयोपादाने निमित्ताभावात् । अभ्युपेत्याप्युपलक्षणत्वमाह ॥ **अविकारत्व इति** । विकारत्वादन्यास्मिन्साद्दश्यादौ श्रुत्यर्थतयोक्तन्यायेन साधिते सति श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनया कथं च तदनन्यता सिद्ध्येदिति । यदप्युक्तमादिपदगृहीतादैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिवाक्यात्तदनन्यत्वसिद्धिरिति । तदप्यसत् । आदिपदेन वाक्यान्तरग्रहणस्यानुपपत्तेः । तथा सत्येतेषामपि शब्दत्वेनारम्भणादिशब्देभ्य इति प्रयोगप्रसङ्गात् । अस्तु वा कथञ्चिदादिपदोपात्तत्वं तेषां वाक्यानाम् । तथाऽपि नैतेभ्यस्तदनन्यता सिध्यति । उपपत्तिविरुद्धत्वादित्याशयेन पृच्छति ॥ **कथं चेति** । या सूत्रकृता प्रतिज्ञाता श्रुतिभिश्च प्रतिपादिता सा जगतस्तदनन्यता कथं किं प्रकारा । किं पिकः कोकिल

इतीवदेकत्वलक्षणा किंवा मृद्धट इतिवद्विकारिविकारत्वलक्षणेति प्रश्नार्थः । आद्यमाक्षिपति ॥ कथं चेति । एकत्वलक्षणा जगतस्तदनन्यता तु कथं सूत्रकृता प्रतिज्ञायेत । कथं च श्रुतिभिः प्रतिपाद्येत न कथञ्चिदित्यर्थः । अत्र हेतुमाह ॥ अविकारत्व इति । ब्रह्मणोऽविकारत्व उक्तन्यायेन साधिते सति जगतस्तु विकारात्मकत्वे प्रत्यक्षादिप्रमिते सति विरुद्धधर्माधिकरणत्वादिति भावः । द्वितीयमाक्षिपति ॥ कथं चेति । विकारिविकारत्वरूप इति शेषः । आक्षेपे युक्तिमाह ॥ जगतस्त्विति । व्याख्यानं पूर्ववत् । नन्वेवमुपपत्तिविरुद्धाऽपि जगतो ब्रह्मानन्यताऽङ्गीकरणीया । अन्यथैतदात्म्यमित्यादिश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यत आह ॥ कथं चेति । अविकारित्वे विकारत्वादन्यस्मिंस्तदधीनत्वादौ श्रुत्यर्थे स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्व इत्युक्तन्यायेन साधिते सति कथं तदनन्यताऽङ्गीकर्तुमुचिता । सावकाशश्रुतिप्रतीतोऽप्यर्थो निरवकाशोपपत्तिविरोधात्त्याज्य एव । यथोक्तमभिमान्यधिकरण इति भावः ॥ छ ॥ अपरमपि व्याख्यानं दूषयति ॥ कथं चेति । इति प्राहेत्यनुवर्तते । यद्यत्र कार्यप्रपञ्चस्यानृतत्वं सूत्रकृतोऽभिमतं स्यात् । तदाऽनृतत्वमित्येव ब्रूयात् । तदनन्यत्वमिति कथं प्राह । न हि ब्रह्मानन्यत्वशब्दोऽनृतत्ववाची । तथा सति ब्रह्मणोऽप्यनृतत्वप्रसङ्गात् । ननु च तदनन्यत्वं तद्व्यतिरेकेणाभाव इति व्याख्यातम् । सत्यम् । न तथाऽप्यनृतत्वलाभः । तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्युक्ते तदात्मनाऽस्तीति लभ्यते । न पुनः सर्वथाऽप्यनृतत्वम् । अन्यथा ब्रह्मातिरेकेणासतो जीवचैतन्यस्यापि सर्वथाऽनृतत्वं स्यात् । प्रसिद्धं चैतत् । यद्विशिष्टविषयः प्रतिषेधो विशेषणमुपसङ्क्रामतीति । सत्यम् । तथाऽपि ब्रह्मविवर्तताज्ञापनायैवमुक्तमिति चेन्न । तथा सति तत्रारोपितत्वमिति वक्तव्यत्वात् । न हि शुक्तिकाशकले कलधौतमारोपितमिति वक्तव्ये ततोऽनन्यादिति प्रयुज्यते । अथ ब्रह्मसत्तयैवेदं सत् । नापरा सत्ताऽस्यास्तीति ज्ञापनमेतस्य प्रयोजनमिति चेन्न । तर्हि परमार्थसदेवेदमित्यायातमिति कथमनृतत्वम् । अथ येयं प्रपञ्चे सत्ताऽवभासते साऽधिष्ठानब्रह्मगतैवारोपितेत्यनेन ज्ञाप्यत इति चेन्न । तत्किमन्यथाख्यातिवादिवदनिर्वचनीयख्यातिवादिनोऽप्यारोपिताकारस्यान्यत्र पारमार्थ्यमावश्यकम् । तथात्वे चाकाशत्वादिकमपि ब्रह्मणि पारमार्थिकमङ्गीकरणीयं स्यात् । रजतत्वादिकं च शुक्ति-

कायामिति । यद्वा स्याल्लोकवदिति भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य सत्यतामभिधायेदानीं कथं च तदनन्यतेति तद्विरुद्धमनृतत्वं प्राहेति योजना । ननु सूत्रकारः परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति । तत्कुतो विरोध इति चेन्न । प्रतारकत्वप्रसङ्गात् । अन्यथा प्रत्याचक्षीत । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चपरिणामप्रक्रियामाश्रयति । सगुणेषूपासनेषूपयोक्ष्यत इतीति चेत् । किं सगुणोपासनविषयप्रयोजने प्रकृतविषयप्रयोजनानुकूले । उत तद्विरुद्धे । अथोदासीने । नाद्यः । भेदविषयत्वात् । सांसारिकफलत्वाच्च । भेदवासना हि सुदृढतामेवोपोद्बलयेत् । अत एव न तृतीयोऽपि । न द्वितीयः । अनाप्तत्वापरिहारादिति । अथवाऽऽस्तां तावदियं ग्रन्थार्जवचिन्ता । कथं च तदनन्यताऽनृतत्वलक्षणा जगतो युक्ता स्यात् । न कथञ्चिदिति योज्यम् । अत्र हेतुमाह ॥ जगत इति । अविकारित्वे ब्रह्मविवर्तत्वाभावे । यच्चाविकृतमित्याद्युक्तन्यायेन । एवं प्रमाणाभावपरत्वेनापि पूर्ववद्व्याख्येयामिति । एवं तर्हि कोऽस्यार्थ इत्यत आह ॥ स्वतन्त्रेति । यत एवं जगतो ब्रह्मानन्यत्वमनेकविधमपि नात्र प्रतिपाद्यं तेनेत्यर्थः । अनेनापव्याख्याननिराकरणं स्वव्याख्यानदृढीकरणार्थत्वान्नासङ्गतमिति स्मारयति । कर्तृनधीनसत्ता शक्त्यादिमत्कारणान्तरसव्यपेक्षा खलु घटादिसृष्टिर्दृष्टा । ततो महदादिसृष्टिरपि कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणसापेक्षा । सृष्टित्वाद्घटसृष्टिवत् । महदादिकं वा कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणसापेक्षोत्पत्तिकं कार्यत्वाद्घटवत् । प्रकृत्यादिकं वा स्वतन्त्रं कारणत्वान्मृदादिवत् । ईश्वरो वा स्वतन्त्रकारणान्तरसापेक्षः । कर्तृत्वात्कुलालादिवदिति युक्तिविरुद्धत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽभिप्रेतं यत्परस्यैव ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यं तन्नोपपद्यते। न च श्रुतिविरोधः । श्रुतीनां ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमात्रपरत्वात् । स्वतन्त्रकारणान्तरनिरासे श्रुतेरभावात् । भावेऽप्यपौरुषेयतया श्रुतिप्राबल्यवद्बाहुल्येन युक्तिप्राबल्यस्यापि सम्भवात् । सत्प्रतिपक्षया श्रुत्याऽभिप्रेतावधारणानुपपत्तेरित्येवं प्राप्तम् । स्वतन्त्रकारणान्यत्वं ब्रह्मणोऽन्यस्य स्वतन्त्रकारणत्वमिति यावत् । अत्राधिकरणे। तदनन्यत्वमित्यनेन निषिध्यते। महदादिसृष्टौ यत्स्वतन्त्रं कारणं तस्य तदनन्यत्वमिति। यद्यत्र स्वतन्त्रकारणाभाव इत्येव ब्रूयात् । तदा ब्रह्मणोऽपि स्वातन्त्र्यं प्रतिषिद्धं स्यात् । तदनन्यत्वं स्वतन्त्रकारणस्येत्युक्ते हि स्वतन्त्रकारणं तदेव

नान्यदिति लभ्यते । तदुपपादनाय यदारम्भणशब्दादिभ्य इति स्वपक्षे प्रमाणमुक्तम् । यश्च भावे चोपलब्धेरिति विपक्षे प्रमाणाभावस्त-दुभयं हिशब्देन सूचयति । नन्वारम्भणाद्याक्षेपशब्दादिभ्य इति वक्तव्यम् । सत्यम् । लक्षितलक्षणयैष एवार्थः प्रतिपाद्यत इत्यदोषः । तथाऽपि किंस्विदासीदधिष्ठानमिति श्रौतनिर्देशानुसारेणाधिष्ठानस्योपादानमुचितमिति चेन्न । शाब्दादप्यर्थप्राधान्यस्य बलवत्त्वात् । साधकतमं करणमिति स्मरणात् । ननु च स्वतन्त्रकारणस्य ब्रह्मानन्यत्वं प्रतिज्ञाय कारणान्तराभावे प्रमाणोपन्यासोऽसङ्गतः । मैवम् । अस्त्यत्राभिप्रायः । वक्ष्यते हि ब्रह्मातिरिक्तप्रकृत्यादिकारणसद्भावः । आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदभावोऽवगम्यते । ततोऽर्थात्स्वतन्त्र-कारणान्तरभाव एव सिध्यतीति । ननु च युक्तीरुपलभमानोऽपि सूत्रकारः कथं स्वतन्त्रकारणान्तरभावे च प्रमाणैरुपलब्धेः प्रसङ्ग इति वदन्प्रमाणाभावमाह । एवं मन्यते । शुष्काभ्यो बहुयुक्तिभ्योऽपि श्रुत्यनुगृहीतानां बह्वीनां युक्तीनां प्राबल्यात्तद्विरुद्धानां पूर्व-पक्षयुक्तीनामप्रामाण्यमिति ।

टि० —॥ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥ नन्वनारम्भणीयमेवेदमधिकरणम् । न विलक्षणत्वादित्यनेन वेदस्य सकलयुक्तिवि-रोधानां परिहृतत्वात् । न च प्रबलयुक्तिविरोधपरिहारार्थमेतदिति वाच्यम् । युक्तेः प्रबलत्वस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणावधृतव्याप्तित्वरूपत्वेऽभिमान्यधि-करणेन श्रुतिरूपप्रमाणसंवादितत्वरूपत्वे चासदधिकरणेन श्रुतिरूपप्रमाणसिद्धत्वरूपत्वे च भोक्त्रापत्तेरित्यनेन गतार्थत्वापातादित्यतो नोक्तप्रकारत्र-येण युक्तेः प्राबल्यमत्राभिमतम् । किन्नाम बाहुल्यैवेति न पूर्वेण गतार्थतेत्याशयवान्पूर्वोत्तराधिकरणीयविलक्षणोपाधिनाह ॥ प्रागित्यादिना । अत्र प्रमाणमूलत्वं प्रत्यक्षावधृतव्याप्तिकत्वं श्रुतिसिद्धत्वं चाभिमतम् । तत्संवादित्वं च श्रुतिसंवादित्वमित्यवधेयम् । तदनन्यत्वमित्येतत्सूत्रव्याख्यानस्या-भावात्कथं चेत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य तदभावेऽप्येतत्सूत्रीयापव्याख्याननिराकरणार्थत्वान्न तदिति भावेनापव्याख्याननिराकरणपरतयोत्तरं भाष्यं योजयितुं तदनुवदति ॥ तदिदमित्यादिना ॥ अनन्तराधिकरण इति । अत्रानन्तराधिकरणे भोग्यवर्गस्य भोक्तृत्वापत्तिमाशङ्क्यानैका-न्तिकत्वेन निरासोऽभिहित इति सम्बन्धः । ननु भोग्यवर्गस्य भोक्तृत्वापत्तिशङ्काया नावकाशः । निर्बीजत्वादित्यतो भोग्यवर्गस्य कारणीभूत-

ब्रह्माभेद एव तत्र बीजमित्याशयेनोक्तं भोग्यवर्गस्य कारणभेदमङ्गीकृत्येति । ननु भोग्यवर्गस्य ब्रह्मरूपकारणाभिन्नत्वेन ब्रह्मत्वापत्तिशङ्कैव स्यात् । भोक्तृत्वापत्तिशङ्का तु कथमित्यत उक्तं ब्रह्मैक्यवदिति । ब्रह्मैक्यवान्यो भोक्ता तत्त्वापत्तिमित्यर्थः । तथा च भोक्तुर्ब्रह्माभिन्नत्वाद्ब्रह्माभिन्नस्य भोग्यस्य भोक्तृत्वापत्तिशङ्का युक्तेति भावः । भवेदेवं भोग्यस्य भोक्तृत्वशङ्का यदि भोक्तुर्ब्रह्माभिन्नत्वमुपपद्येत । न चैवम् । प्रकारप्रमाणयोरभावादित्यत उक्तं शास्त्रतस्तत्त्वमस्यादिशास्त्रतो भोक्तृवर्गस्य यत्स्वाभाविकं रूपं तस्य ब्रह्माविभागे सिद्धे सतीति । ब्रह्मपरिणामवादिमते कार्यस्य कारणाभेदेऽपि कारणस्य कार्याद्भेद इति भेदाभेदयोर्व्यवस्थितत्वेन भोक्तृभोग्ययोर्ब्रह्मणा भेदेऽपि ब्रह्मणस्तद्भेदेन भोग्यस्य ब्रह्मणा भेदेऽपि भोक्तृभिन्नब्रह्माभेदस्य भोग्येऽभावेन कथं भोक्तृत्वापत्तिशङ्केत्यत उक्तं साङ्ख्यसिद्धान्तेन कारणाभेदमङ्गीकृत्येति । ततश्च साङ्ख्येन कार्यकारणयोः परस्परमत्यन्ताभेदाभ्युपगमाद्युक्तमेव तद्रीत्या भोक्तृत्वापादनमिति भावः । अनैकान्तिकत्वोपपादनायोक्तं परिणामतः सिद्धप्रातिस्विकरूपभेदानपह्नवेन लोकसिद्धं कारणाभेदं साङ्ख्यसिद्धान्तेनाङ्गीकृत्येति । परिणामतः सिद्धो यः प्रातिस्विकरूपभेदस्तदनपह्नवेन लोके फेनतरङ्गादौ सिद्धं समुद्ररूपकारणाभेदं प्रकृतेऽपि साङ्ख्यसिद्धान्तेनाङ्गीकृत्येत्यर्थः। समुद्ररूपैककारणाभिन्नानामपि फेनतरङ्गादीनां परस्परं भेदस्य लोके दृष्टत्वात्प्रकृतेऽपि ब्रह्मरूपैककारणाभिन्नयोरपि भोक्तृभोग्ययोः परस्परं भेद इति भावः । न चैकेन कारणेनात्यन्ताभिन्नानामपि कार्याणां कथं साङ्ख्यरीत्या परस्परं भेदो येन व्यभिचारचोदना सङ्गता स्यादिति वाच्यम् । कारणेनात्यन्ताभिन्नानामपि कार्याणां परस्परमालयं भेदस्य तन्मतेऽपि स्थितत्वात् । यद्वक्ष्यति साङ्ख्यपरीक्षायां परस्परं विभेदश्च कार्याणामालयं भवेदिति ॥ **स्वरूपेति** । स्वरूपभेदात्कार्यभेदाद्व्यपदेशभेदादिति प्रत्येकं भेदशब्दसम्बन्धः। आदिपदेनाकारसङ्ख्याभेदादेः परिग्रहः । तन्तुत्वपटत्वादिरूपस्वरूपभेदाज्जलाहरणादिरूपकार्यभेदात्तन्तुः पट इति व्यपदेशभेदाद्दादिपरिगृहीतात्पिण्डाकारं कारणं पृथुबुध्नोदराकारं च कार्यमित्याकारभेदाद्बहवस्तन्तव एकः पट इति सङ्ख्याभेद इत्यर्थः । तदनन्यत्वमिति प्रतिज्ञामनूद्य व्याचष्टे ॥ **तदनन्यत्वमिति** । उक्तप्रतिज्ञायां हेतुं पृच्छति ॥ **कुत इति** । बुभुत्सितहेतुविषयं सूत्रभागमवतारयति ॥ **आरम्भणेति** । तत्र भेदनिषेधकमारम्भणशब्दं व्याकरोति ॥ **यथेति** । पूर्वाधिकरणेऽपि भेदग्राहिमानाविरोधोपपादनाद्गतार्थत्वमित्याशङ्कानिरासायोक्तमभ्युपगम्येति ।

अङ्गीकृत्य हि भेदग्राहिप्रमाणस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयो रूपभेदेन विरोधोऽनन्तराधिकरणे समाहितः । सम्प्रति स्वीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वा-त्प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते । तथा च विषयभेदादपौनरुक्त्यमिति भावः । विभागस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुत्वेन तदनन्यत्वमिति सूत्रावयवं विभजते ॥ यस्मादिति । ननु कार्यप्रपञ्चस्य भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्यतामिच्छन्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्याचक्षाणः स्वोक्तिविरोधं कथं नाधि-गच्छति । तत्राह ॥ व्यतिरेकेणेति । यस्मादेवमवगम्यते तस्मात्परमार्थतो विभागो नास्तीति तद्ग्राहिमानं व्यावहारिकमानत्वात्तात्त्विकमानसा-मन्यस्याविरोधीत्यर्थः । कार्यस्य कारणातिरेकेणाभावे हेतुं पृच्छति ॥ कुत इति । बुभुत्सितहेतुविषयं सूत्रमवतारयति ॥ आरम्भणेति ॥ आक्षेप इति । न कथमपीत्याक्षेप इत्यर्थः । उत्तरत्र परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः ॥ चशब्द इति । अनेन तदनन्यता चेति चशब्द-सम्बन्धः सूचितो भवति । ब्रह्मणो ब्रह्मानन्यतायाः सिद्धान्तेऽपि सत्त्वेन तदाक्षेपायोगादाह ॥ जगत इतीति । कार्यस्य कारणानन्यतायाः सूत्राप्रतिपाद्यताया भाष्येऽनुक्तत्वात्तल्लाभायापेक्षितशेषं पूरयति ॥ अत्रेति । कथञ्चिदन्यतेति मूले आक्षेपार्थककथंशब्देन न कथञ्चिदिति केनापि प्रकारेण तदनन्यतायाः सूत्राप्रतिपाद्यत्वमुपदर्शितं तत्कथमित्यतस्तद्दर्शयन्पूर्वपक्षासम्भवनिमित्तं तावदाह ॥ अयमाशय इति । ननु वैशेषिकरीत्या स्वरूपकार्यव्यपदेशादिभेदेन कार्यस्य कारणानन्यत्वसिद्ध्या जगतो ब्रह्मानन्यत्वाक्षेपस्य प्रदर्शितत्वात्कथमत्र पूर्वपक्षासम्भव इत्यतो भवेदेवं यद्यत्र वैशेषिकादेः पूर्वपक्षितोपपद्येत । न च सोपपद्यत इत्याह ॥ यो हीति । तं प्रत्येवानन्यत्वप्रतिपादनस्य श्लिष्टत्वादिति भावः । ननु च मयाऽप्यत्र यो ब्रह्मोपादानत्वमङ्गीकृत्यापि तदनन्यत्वं न मन्यते तस्यैव पूर्वपक्षीकरणान्न पूर्वपक्षासम्भव इत्यतो भवेदेतदेवं यदि तव पूर्व-पक्षितत्वेनाभिमतो वैशेषिकादिर्जगतो ब्रह्मोपादानत्वमङ्गीकृत्य तदनन्यत्वं न मन्यत इति स्यात् । न चैतदस्ति । वैशेषिकादिभिर्जगतो ब्रह्मानन्य-ताया इव ब्रह्मोपादानताया अप्यनभ्युपगमेन तेषामुक्तरूपत्वाभावादित्याह ॥ न चेति । माऽस्तु वैशेषिकादेस्तथात्वं किं तावता प्रकृते समायात-मित्यत आह ॥ इतीति । इतिशब्दो हेतौ । वैशेषिकादेरतथात्वेन तद्रीत्या जगतो ब्रह्मोपादानकत्वमभ्युपगम्य ब्रह्मानन्यत्वशङ्कारूपपूर्वपक्षानुदयात्तं प्रत्यनन्यत्वप्रतिपादनमनवसरग्रस्तामिति भावः । अनवसरमेवोपपादयति ॥ ब्रह्मेति ॥ सैवेति । प्रथमामिति शेषः ॥ न त्विति । प्रथममिति

शेषः । तत्र हेतुमाह ॥ **तदिति** । तदनन्यतायास्तदुपादानकत्वैकप्रमाणकत्वात्तदसिद्धौ न सा समर्थयितुं शक्यत इत्यर्थः । ननु ब्रह्मोपादानतामनङ्गीकुर्वाणं प्रति तस्या अप्यत्र साधनादत्रोक्तन्यायोपपादितब्रह्मोपादानतामङ्गीकृत्यातदन्यतां मन्यमान एवात्र पूर्वपक्ष्यभिमतः । तं प्रति चास्यैवोक्तरीत्या जगतो ब्रह्मान्यत्वप्राप्तिरिति न तदनन्यत्वप्रतिपादनस्य सूत्रेऽनवसरग्रस्तत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ **न तथा सतीति** । तदधिकरणव्युत्पाद्यप्रमेयस्यानेनैव सिद्धेरिति भावः । नन्वत्र वैशेषिकादिः पूर्वपक्षी येनोक्तदोषः किन्तु जगतो ब्रह्मोपादानतामभ्युपगम्यापि तदन्यतां मन्यमान एव । तत्कथमनन्यत्वप्रतिपादनस्यानवसरग्रस्तत्वमित्याशङ्कते ॥**प्रकृत्यधिकरण इति** ॥**अङ्गीकारितमिति** । प्रकृत्यधिकरण इति शेषः ॥ **विरोधादिति** । समवायस्यान्यत्वेनैव सहवृत्तेः सर्वत्र दर्शनेनान्यत्वेन विरोधादित्यर्थः । अङ्गीकृत्य च समवायविरोधोद्भावनमिदम् । वस्तुतस्तु स एवासिद्धः । समवायाभ्युपगमाच्चेत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायां तस्य निराकरिष्यमाणत्वादित्याह ॥ **समवायस्येति** ॥ **प्रयत्नवैयर्थ्यमिति** । अधिकरणानारम्भप्रसङ्ग इत्यर्थः । एतदेव विशदयति ॥ **न हीति** । आरभ्येतेतीत्यत्रत्येतिशब्दस्येत्ययमाशय इति पूर्वेण सम्बन्धः । एवं प्राप्त्यभावान्न तदनन्यत्वमिति सूत्रं जगतो ब्रह्मानन्यत्वप्रतिपादकमित्यर्थपरतया कथञ्चेति भाष्यं योजितम् । इदानीं स्वङ्गीकारविरोधादित्यभिप्रेत्य तमुपपादयति ॥ **अनन्यत्वं हीति** । परोत्प्रेक्षितविरोधपरिहाराभासदूषणपरतयाऽप्येतदेव भाष्यं योजयितुमाशङ्कते ॥ **नेति** । भाष्यस्योक्तविरोधपरिहाराभासदूषकतासिद्ध्यर्थमपेक्षितपूरणेन भाष्यं योजयति ॥ **यदीत्यादिना** । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्येतत्सूत्रखण्डसूचिततया पराभिमतारम्भणशब्दरूपप्रमाणनिरासकतयाऽप्येतदेव भाष्यं योजयितुं प्रथमं तावज्जगतो ब्रह्मानन्यत्वप्रतिज्ञायाः प्रमाणाभावेनायुक्तत्वसमर्पकतया तद्व्याचष्टे ॥ **अथवेति** । नन्वारम्भणशब्दरूपप्रमाणनिरासकत्वं न भाष्यस्य प्रतीयते तत्कथं तेन तन्निरास इत्यतोऽत्र सम्भावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकं प्रथमपक्षनिरासपरतया भाष्यं व्यापारयति ॥ **अत्रेति** ॥ **आद्ये इति** । प्रकृतघटादिविषयत्वादारम्भणशब्दस्य जगद्विषयत्वाभावान्न तेन जगतो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धिरिति भावः । अपेक्षिताध्याहारेण द्वितीयपक्षनिरासपरतया तदेव भाष्यं व्यापारयति ॥ **द्वितीय इति** । उक्तरीत्या कथं च तदनन्यता जगत इति भाष्येणैव प्रमाणनिरासासिद्धेर्जगतो ब्रह्मणो वाऽविकारत्ववर्णनपरमुत्तरभाष्यमनर्थकमित्याशङ्क्य विकारस्य विकार्यनन्यत्वप्रतिपादकारम्भणश-

ब्दस्य साक्षाज्जगतो ब्रह्मानन्यत्वमङ्गीकृत्वाऽसम्भवेऽप्यर्थतस्तद्गमकत्वं भविष्यतीति शङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेनार्थत आरम्भणशब्देन जग-
तो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ **विकारस्येति** । विकारत्वाभावमात्रस्याविकारत्वशब्दार्थत्वेऽपि योग्यतादिवशाद्ब्रह्मणः सम्बन्ध इति भावे-
नाविकारत्वमित्येतद्ब्रह्मविकारत्वाभाव इति व्याख्यातम् । न च प्रकृतीत्यादिनेत्यत्रादिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यत इति वाक्यशेषपरिग्रहः ॥ **साधित्वे**
सतीति । सतिसप्तमीयमित्यर्थः । साकाङ्क्षत्वेन वाक्याभासत्वशङ्कापरिहाराय कथं च तदन्यतेति पूर्वेण सम्बन्धमाह ॥ **कथं चेति** । एवं
जगतस्त्वाविकारत्व इति कारिकाखण्डे जगत इत्यस्याविकारत्व इत्यनेनापि सम्बन्धमङ्गीकृत्य जगतो ब्रह्मविकारत्वाभावाद्विकारस्य विकार्यनन्यत्व-
प्रतिपादकारम्भणशब्देनार्थतोऽपि जगतो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धिरित्युक्तम् । इदानीं वारम्भणशब्देनार्थतो जगतो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धिशङ्कया जगतो ब्रह्मवि-
कारत्वाभावसाधनेनैव ब्रह्मणो विकारित्वाभावसाधनेनापि परिहारान्न जगत इत्यस्याविकारत्व इत्यनेन सम्बन्धः । किन्तु कथं च तदनन्यता जगत
इति पूर्वेणैव सम्बन्ध इति पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । मूले ब्रह्मण इत्यनुक्तेर्न ब्रह्मणो विकारित्वाभावप्रतिपादकत्वमस्य भाष्यस्येति कथमनेन तन्नि-
रास इत्यतोऽपेक्षितमर्थं शेषपूरणेनाह ॥ **ब्रह्मण इति शेष इति** । ननु जगतो ब्रह्मविकारत्वाभावेनैव ब्रह्मणो विकारित्वाभावसाधनेनैतच्छङ्कानिरासेऽ-
पि ब्रह्मणोऽविकारत्वसाधनेन न तच्छङ्कानिरासः । अविकारित्वेऽपि ब्रह्मणो जगत्प्रति विकारित्वमात्रेण जगतो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धेरवर्जनीयत्वादि-
त्यतोऽत्राविकारत्वपदस्याविकारिपरत्वाद्विकारित्वाभावस्यैवाविकारत्व इत्यनेन वर्णनाद्युक्त एवोक्तशङ्कानिरास इति भावेनाविकारत्व इत्यस्य कथ-
मविकारित्वमर्थ इत्यतस्तद्व्युत्पाद्य दर्शयति ॥ **न विद्यत इत्यादिना** । नन्वविकारित्व उक्तन्यायेन साधित इत्युत्तरभाष्ये सादृश्यादेः श्रुत्यर्थ-
तया साधितत्वमुच्यते तदनर्थकम् । न च जगतो ब्रह्मानन्यत्वे पराभिप्रेतप्रमाणस्यार्थान्तरपरत्वेन तदनन्यत्वसाधकत्वाभावप्रतिपादनद्वारा जगतस्त-
दनन्यतायाः अप्रामाणिकत्वसिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तत्र प्रमाणतया पराभिमतस्यारम्भणशब्दस्य साक्षादर्थतो वा तदनन्यत्वावगमकत्वस्य कथं
च तदनन्यता जगत इति पूर्वभाष्येनैव व्युत्पादितत्वेन तन्मात्रेणैव तदनन्यतायाः अप्रामाणिकत्वस्य सिद्धत्वात् । न च तेनारम्भणशब्दमात्रस्य त-
त्राप्रामाण्यसिद्धावपि तत्सङ्गृहीताया उत तमादेशमप्राक्ष्य इत्यनेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेस्तदासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थमेतदिति वाच्यम् । आरम्भ-

णशब्दस्य तत्राशक्तत्वेन तेन तत्सङ्ग्रहस्यैव परेण वक्तुमशक्यत्वाज्जगतो ब्रह्मविकारस्य ब्रह्मानन्यत्वस्य च तत्राप्रतिभासेन तत्सङ्ग्रहस्य व्यर्थत्वाच्चेत्यतस्तेन तत्परिग्रहप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तस्यास्तत्र प्रामाण्यं च व्युत्पाद्य तत्सावकाशत्वव्युत्पादकतयोत्तरभाष्यं योजयितुमारम्भणशब्देन तत्परिग्रहशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **तत्तात्पर्यपर्यालोचनयेति** । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्येत्यर्थः । लोकेऽन्यज्ञानेनान्यज्ञानस्यादर्शनादिति भावः । भवेदेवं श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनया जगतो ब्रह्मानन्यत्वसाधनत्वं यदि सौत्रारम्भणशब्दस्य परोक्तं श्रुत्युपलक्षणतयोपादानमुपपद्येत । न तदुपपद्यत इत्याह ॥ **महावाक्येति** । श्रुत्युपलक्षणयोपादानं हि तन्निमित्ते सति स्यात्तन्निमित्तं च महावाक्योपक्रमत्वमवान्तरवाक्योपक्रमत्वं वा प्रधानवाचित्वं वादिपरिगृहीतमन्यद्वा किञ्चिदेतेष्वन्यतमस्य सत्त्व एव श्रुत्युपलक्षणयोपादानदर्शनात् । न चैतेषु यत्किञ्चिदप्यारम्भणशब्दे परस्यापि सम्मतम् । तत्कथं तस्य श्रुत्युपलक्षणया तस्योपादानं स्यात् । स्वमते तु प्रधानवाचित्वादारम्भणशब्दस्य श्रुत्युपलक्षणयोपादानमुपपन्नमिति भावः । नन्वेवं निमित्ताभावेन सौत्रारम्भणशब्दस्योत तमादेशमप्राक्ष्य इति श्रुत्युपलक्षणत्वायोगादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेर्न तेन प्राप्तिरित्यप्राप्तश्रुतेरर्थान्तरवर्णनेनानन्यत्वेऽप्रामाण्यव्युत्पादनपरोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यत आह ॥ **अभ्युपेत्येति** । उपलक्षणत्वेपि नेष्टसिद्धिः परस्येत्याशयेनोपलक्षणत्वाभ्युपगमो भाष्यकाराणामिति भावः । ननु चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेः सादृश्याद्यर्थताया उक्तन्यायसिद्धत्वेऽप्यविकारार्थत्वस्य पूर्वमसाधितत्वात्तत्साधितत्वकथनमनुपपन्नमित्यतोऽत्राविकारत्वपदेन सादृश्यादेरेव ग्रहणादानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याविकारत्वपदेन तल्लाभं दर्शयति ॥ **विकारत्वादन्यस्मिन्नित्यादिना** । आदिपदेन प्राधान्यादेः परिग्रहः ॥ **उक्तन्यायेनेति** । प्राधान्यात्तत्परिज्ञानादित्यादिनेति शेषः । यद्यपि तत्र प्राधान्यार्थत्वमेवोक्तं न तु सादृश्यार्थत्वमपीत्युक्तन्यायेनेति नाश्लिष्टम् । तथाऽपि सादृश्यादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमाचार्येणान्यत्र व्युत्पादितमत्रानुसन्धेयमिति स्वकीयतात्पर्यनिरूपणमनुरुध्य सादृश्यादावित्युक्तमिति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु सादृश्यादावित्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा प्राधान्यस्यैवोक्तेर्नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । उक्तशङ्कापरिहारस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ **श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनयाऽपीति** । सौत्रारम्भणशब्दोक्तप्रमाणनिराससमाप्त्यर्थकोऽत्रेतिशब्दः । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दोपात्तवा-

क्यानां भाष्ये तदनन्यत्वासाधकतायां अनुपपादितत्वेन प्रागन्यूनताशङ्कापरिहारायादिशब्दोपात्तप्रमाणनिरासपरतयाऽपि कथं च तदनन्यतेत्येत-
देव भाष्यं योजयितुमादिपदोपात्तवाक्यैस्तदनन्यत्वासिद्धिमनुवदति ॥ **यदपीति** । भाष्ये आदिपदेन वाक्यान्तरग्रहणस्य निरस्तत्वेन प्रसक्तां
वाक्यान्तरस्यादिपदोपात्ततायां भाष्यकारानुमतताशङ्कां स्वयं तदनुपपत्तिव्युत्पादनेन परिहरति ॥ **तदसदित्यादिना** । कुतो न वाक्यान्त-
रस्य ग्रहणमित्यतस्तद्ग्रहणे बाधकमाह ॥ **तथा सतीति** ॥ **एतेषामपीति** । आदिशब्दोपात्तानामिदं सर्वमित्यादीनामित्यर्थः। इति प्रयोगः स्यात्
त्वारम्भणशब्दादिभ्य इति प्रयोगः। तथा सति शब्देतरविजातीयप्रमाणानामेवादिशब्दे लाभापत्त्या वाक्यान्तरस्यादिपदोपात्तता न सिध्येदिति भावः।
तर्हि भाष्यकृताऽप्यादिपदेन वाक्यान्तरग्रहणानुपपत्तिरेव वक्तव्या किं तत्परित्यागेनोपपत्तिविरोधव्युत्पादनप्रयासेनेत्यत आदिपदोपात्ततायामपि वाक्या-
न्तराणां न परस्येष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्यादिशब्देन वाक्यान्तराणां ग्रहणासम्भवमनुपपाद्योपपत्तिविरोधेन तत्प्रामाण्यनिराकरणं भाष्यकारीयमनुपपन्न-
मित्याशयेनाङ्गीकारवादरूपतया भाष्यमवतारयति ॥ **अस्तु वेत्यादिना** । कथमनन्यत्वे वाक्यानामुपपत्तिविरोध इत्यतस्तं दर्शयितुं सम्भावित-
विकल्पद्वयप्रदर्शनपरतया तावद्भाष्यं व्याचष्टे ॥ **ये इत्यादिना** । भाष्ये विकल्पितपक्षद्वयाक्षेपादर्शनान्न्यूनतामाशङ्क्यैतदेव भाष्यं तदाक्षेपतया
योजयति ॥ **आद्यमाक्षिपतीति** । प्रथमपक्षाक्षेपस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थं तत्परतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ **एकत्वलक्षणेति** । तर्ह्यनेनैव भाष्येण
प्रथमपक्षाक्षेपसिद्धेरुत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यतस्तदाक्षेपमात्रसिद्धावप्याक्षेपकयुक्तेरनुपन्यस्ततया तदुपन्यासार्थत्वान्नोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्याक्षेपे हेतु-
समर्पकतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **अत्रेति** । ब्रह्मणो विकारत्वमात्रं ब्रह्मजगतोर्नैकत्वमात्रं ब्रह्मजगतोर्नैकत्वाभावसाधकमित्यत्र उपलक्षणतया मूलं
व्याचष्टे ॥ **जगतस्तु विकारात्मत्वे प्रत्यक्षादिप्रमिते सतीति** । तावताऽप्याक्षेपहेतुः कः सिद्ध इत्यत आह ॥ **विरुद्धेति** । भाष्यस्य द्वितीय-
पक्षाक्षेपस्वासिद्ध्यर्थं शेषपूरणेन दर्शयति ॥ **विकारीति** ॥ **व्याख्यानमिति** । जगतोऽविकारत्वे ब्रह्माविकारत्वाभावेन च प्रकृतायाद्युक्तन्यायेन
साधिते सति विकारिविकारभावलक्षणा च तदनन्यता कथमिति पूर्वेणान्वय इति व्याख्यानं पूर्ववदित्यर्थः । विषयान्तरोपदर्शनेन श्रुतिप्रामाण्य-
समर्थनपरतयाऽपि भाष्यं योजयितुं श्रुत्यप्रामाण्यशङ्कामुत्थापयति । **नन्विति** ॥ **अन्यथेति** । उपपत्तिविरोधेन श्रुतेस्तदनन्यार्थकत्वाभाव इत्यर्थः ॥

अप्रामाण्येति । न च तद्युक्तमपौरुषेयत्वेन निर्दोषायास्तदयोगादिति भावः । तावता कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **सावकाशेति** । नन्वेतदयुक्तम् । यद्युक्तिविरोधेन श्रुतेः स्वार्थात्प्रच्यावनं तस्याः सकलप्रमाणापेक्षया प्राबल्यात् । यत्किञ्चित्स्वार्थात्प्रच्यावनं तदुपजीव्यविरोध एव । न चात्र तथेत्याशङ्क्याह ॥ **यथेति** । अयं भावः । श्रुतेरर्थप्रच्यावनस्यायुक्ततां वदतः कोऽभिसन्धिः । किं विरुद्धयोरेव प्रामाण्यमुत वेदविरुद्धाया युक्तेरप्रामाण्यमिति । नाद्यः । वस्तुनि विकल्पप्रसङ्गात् । नान्त्यः । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतायास्तदयोगात् । कथं तर्ह्युपजीव्यविरोधे त्वित्युक्तमिति चेदुपलक्षणत्वेनेति ब्रूमः । उपजीव्यं खलु नोपजीव्यमित्येव बाधकं किन्तु प्रबलत्वेन । तद्यदि युक्त्यन्तरस्यापि स्यात्तदा कुतो न बाधकतेत्यभिमान्य-धिकरणे दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृश इति कारिकाखण्डेन भाष्यकृतोक्तमित्यर्थः ॥ छ ॥ **अपरमिति** । विवर्तवादिव्याख्यानमित्यर्थः । परव्याख्यानस्य सूत्राक्षराननुगुणतां दर्शयितुं योग्यं पूरयति ॥ **इतीति** । भोक्त्रापत्तेरिति प्राहेति पूर्ववाक्यादिति शेषः । सूत्राक्षराननुगुणता-माभिनयेन दर्शयति ॥ **यद्यत्रेति** । नन्वनृतशब्दस्येव तदनन्यत्वशब्दस्याप्यनृतत्ववाचकत्वादनृतत्वमित्येव ब्रूयादित्यापादनं निर्बीजमित्यतो भवेदेवं यदि तदनन्यत्वशब्दस्यानृतत्ववाचकत्वं स्यान्न च तदस्तीत्याह ॥ **न हीति** । अभिधानाद्यभावादिति भावः । न केवलं साधकाभावो बाधकं चास्ती-त्याह ॥ **तथा सतीति** । ब्रह्मण्यपि ब्रह्मानन्यत्वशब्दप्रयोगादिति भावः ॥ **तदात्मनाऽस्तीति लभ्यत इति** । ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वव्यवहारालम्ब-नस्य जीवचैतन्यस्यानन्दादेश्च तदात्मना सत्त्वदर्शनादिति भावः । तदात्मना सत्त्वलाभमनभ्युपगम्य तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्युक्त्या सर्वथाऽप्यनृतत्व-लाभाभ्युपगमे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । जीवचैतन्यस्येत्युपलक्षणम् । आनन्दादेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तद्व्यतिरेकेण नास्तित्वव्यवहारालम्बनत्वावि-शेषादिति भावः । न केवलं विशिष्टनिषेधस्य विशेषमात्रविषयत्वं दर्शनादिबलमात्रसिद्धं किन्तु न्यायसिद्धं चेत्याह ॥ **प्रसिद्धं चैतदिति** । यद्यपि सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामत इत्येवात्र न्यायः पठितो न तूक्तरूपस्तथाऽप्यर्थस्य एकदेशस्य प्रकृतोपयोगाभिप्रायेणायं पाठ इति ध्येयम् । **विशेषणमुपसङ्क्रामत इतीति** । विशेष्यमात्रोपस्थितेर्निषेधानुपयोगादितराव्यावृत्ततया तत्स्वरूपोपस्थितेश्च स्वत एवेतरव्यावृत्तविशेषणोपस्थितिं विनाऽ-योगेन निष्कृष्टविशेष्योपस्थित्यपेक्षया विशेषणोपस्थितेः पूर्वभावित्वेन विशेषणस्य प्रासत्यादित्यर्थः । यस्तु कचिद्विशिष्टस्यापि निषेधान्वयो दृश्यते

नैव शून्यगृहे स्वपेदिति स त्वगातिकतया । यथा चैतत्तथोपपादितं जिज्ञासासूत्रे ग्रन्थकारेण विवृतं च वाक्यार्थचन्द्रिकाकृतेति ध्येयम् । नन्वनृतवामित्येव वक्तव्यत्वेऽपि तथाऽनुक्त्वा प्रयोजनविशेषसिद्ध्यर्थं तदनन्यत्वमिति वचनं सङ्गच्छत एवेत्यतः किमन्यत्र ब्रह्मण्यारोपितत्वज्ञानं तदनन्यत्वोक्तेः प्रयोजनमभिमतम् । किंवा ब्रह्मसत्तयैवेदं सत्तावन्नापराऽस्य सत्ताऽस्तीति ज्ञापनम् । अथवा येयं प्रपञ्चे सत्ताऽवभासते साऽधिष्ठानब्रह्मगतारोपितेति ज्ञापनमिति विकल्पत्रयं मनसि निधायाद्यपक्षमाशङ्कते ॥ **सत्यमिति** । तथा सति वक्तव्यानुक्त्याऽवक्तव्योक्तिप्रसङ्ग इत्याशयेन वक्तव्यानुक्तिमुपपादयति ॥ **तथा सतीति** । तत्रारोपितत्वमिति वचनस्यैव ब्रह्मविवर्तताज्ञापकत्वेन तेन विना तदसिद्धेरिति भावः । अवक्तव्योक्तिप्रसङ्गमप्युपपादयति ॥ **न हीति** । अन्यथा रजतस्य शुक्तिविवर्तताज्ञापनाय ततोऽन्यत्वप्रयोगप्रसक्तेरिति भावः । द्वितीयं पक्षमुत्थापयति ॥ **अथेति** ॥ **तर्हीति** । अन्यथा ब्रह्मसत्तयैव सत्तावतो जीवचैतन्यस्यानन्दादेर्वा तदभावप्रसक्त्याऽनृतत्वप्रसङ्गादिति भावः । तृतीयमाशङ्कते ॥ **अथेति** । तथा सत्यन्यथाख्यातिवादित्वापत्त्याऽनिर्वचनीयख्यातिवादित्वभङ्गप्रसङ्ग इत्याह ॥ **तत्किमिति** । आरोपिताकारस्यान्यत्र पारमार्थिकत्वस्यान्यथाख्यातित्वादिपक्षत्वादिति भावः । नन्वयं न तेषामेव पक्षः किन्तु ममापीति नारोपिताकारस्यान्यत्र पारमार्थ्यनियममात्रेणान्यथाख्यातिवादित्वप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **तथात्वे चेति** । किमत्र यद्यत्प्रपञ्चेऽवभासते तत्सर्वं तदारोपाधिष्ठाने ब्रह्मणि पारमार्थिकमिति विशेषनियमो विवक्षितः किंवाऽऽरोपितनिष्ठतया यद्यद्भाति तत्तदारोपाधिष्ठाने पारमार्थिकमिति सामान्यनियम इति विकल्पद्वयमभिप्रेत्याद्यं दूषयति ॥ **आकाशत्वादिकवदिति** । द्वितीयमपि प्रत्याह ॥ **रजतत्वादिकं चेति** । एवमपव्याख्यानस्य सूत्राक्षरानानुगुण्यव्युत्पादकतया कथं च तदनन्यतेति भाष्यं योजितम् । इदानीं तु परोत्प्रेक्षितविरोधपरिहाराभासकं दूषयितुं तच्छङ्कोत्थापनाय तथा व्याख्याने सूत्रकारस्य पूर्वोत्तरविरोधव्युत्पादकतयाऽपेक्षिताध्याहारेण तद्योजयति ॥ **यद्वेति** । अत्राभ्युपगम्य चेममित्यादिना सङ्करोक्तं विरोधपरिहाराभासप्रकारं शङ्कते ॥ **नन्विति** । तथा सति भोक्त्रापत्तेरित्यंशे सूत्रकारस्य यथा भूतार्थोपदेष्टृत्वाभावादनाप्तत्वं स्यादित्याह ॥ **प्रतारकत्वप्रसङ्गादिति** । उपलक्षणं चैतत् । भोक्त्रापत्तेरिति प्रमाणस्य सूत्रस्यानृतविषयत्वेऽप्रामाण्यं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु च प्रत्यक्षादिप्राप्तप्रपञ्चसत्यताया अत्रानूद्य-

मानत्वेन तत्सत्यतायास्तात्पर्यान्नाप्रामाण्यापत्तिस्तात्पर्यविषयीभूतार्थबाध्यताया एव तत्र प्रयोजकत्वात्तस्याश्च प्रकृतेऽभावादित्यतः स्यादेवं कथञ्चिद्यदि प्रत्यक्षादिप्राप्तप्रपञ्चसत्यताऽनुवादितोपपद्येत । न चेयमुपपद्यते । अनुवादस्य निष्फलत्वात् । तथा हि । किमयं निषेधार्थानुवादो विधानार्थो वेति विकल्पं मनसि निधायोत्तरत्रानिषेधान्न निषेधार्थोऽनुवाद इत्याशयेनाद्यं प्रत्याह ॥ **अन्यथेति** । सूत्रस्य भोक्तृभोग्यलक्षणप्रपञ्चसत्यतायां तात्पर्ये हि प्रतारकत्वमापादितम् । तत्परिहाराय तात्पर्यं परित्यज्य निषेधायानुवादत्वाश्रवणे सूत्रकार उत्तरत्र तत्सत्यां प्रत्याचक्षीत न च तदस्तीत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **अप्रत्याख्यायैवेत्यारभ्योपयोक्ष्यन्त इत्यन्तेन** । कार्यप्रपञ्चमप्रत्याख्याय तत्सत्यतामप्रतिषिध्यैव तत्परिणामप्रक्रियामेवाश्रयति सूत्रकारः । तस्याः सगुणोपासनोपयोगित्वात् । तस्याश्च मोक्षार्थनिर्गुणोपासनार्थत्वादित्यर्थः । भवेदेवं यदि सगुणोपासननिर्गुणोपासनयोः साध्यसाधनभाव एव स्यात् । न चासावुपपद्यत इत्यभिप्रेत्य तत्र सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तन्निरासेन साध्यसाधनभावासम्भवमेव दर्शयति ॥ **किमित्यादिना** ॥ **प्रकृतेति** । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञा निर्गुणोपासनविषयप्रयोजनेत्यर्थः । सगुणोपासनविषयप्रयोजनयोः कथं प्रकृतोपासनविषयप्रयोजनानानुकूल्यमित्यतस्तत्स्फोरणाय सगुणोपासनविषयप्रयोजने दर्शयति ॥ **भेदविषयत्वादित्यादिना** । तयोरनुकूलतां दर्शयति ॥ **भेदवासना हीति** ॥ **अत एवेति** । सगुणोपासनविषयप्रयोजनयोः प्रकृतविषयप्रयोजनप्रतिकूलत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अनाप्तत्वेति** । प्रतिकूलताया तदसाधनस्यैव तत्साधनत्ववर्णनादिति भावः । अत्र पक्षद्वये हेतुसमर्पकजगत इत्युत्तरभाष्यानर्थक्यं भवतीत्यतस्तदनुरोधेन तदुपयुक्तार्थपरतया पूर्वभाष्यं योजयति ॥ **अथवेति** । ननूक्तप्रतिज्ञायां जगतो ब्रह्मविवर्तत्वाभावस्य साधितत्वं हेतुतयोपवर्णनीयं भाष्यकारेण तस्यैवोक्तप्रतिज्ञोपपादकत्वात् । न तु ब्रह्मविकारत्वाभावबाधितत्वम् । तत्कथमेतदित्यतोऽत्र विकारत्वपदस्याविवर्तकत्वपरत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तद्व्याख्याति ॥ **ब्रह्मविवर्तत्वाभाव इति** । तदुक्तन्यायेनेत्यस्यानुपपत्तिः । न च प्रकृतीति पूर्वोपन्यस्तन्यायेनाविकारत्वप्राप्तावप्यविवर्तत्वाप्राप्तेरित्यतः प्रकृतोपयोगिन्यायसमर्पकतया तद्व्याचष्टे ॥ **यच्चाविकृतमित्याद्युक्तन्यायेनेति** । अस्मिन्नपि पक्षे आरम्भणशब्दादिभ्य इति सूत्रावयवार्थतया पराभिप्रेतप्रमाणनिरासेन भाष्ये प्रसक्तन्यूनतापरिहाराय तत्परतयाऽप्येतदेव भाष्यं योज्यमित्याह ॥ **एवं प्रमाणाभावपरत्वेनापीति** । इयमत्र प्रमाणाभावपरत्वेन भाष्ययोजना ।

कथं च जगतस्तदनन्यतानृतत्वलक्षणा प्रतिज्ञातुं युक्ता । तत्र प्रमाणाभावादिति शेषः । नन्वारम्भणशब्दादिभ्य इत्युक्तत्वात्कथं प्रमाणाभाव इति चेत् । अत्र वक्तव्यम् । किमारम्भणशब्दः साक्षाज्जगतोऽनृतत्वमाचष्टेनोत विकारस्यानृतत्वम् । आद्ये कथं च तदनन्यतानृततालक्षणा जगतोऽस्यार्थः स्यात् । यथा सोम्येति मृत्पिण्डादेः प्रकृतत्वादित्युत्तरम् । द्वितीये तु भवतु विकारस्यानृतत्वं जगतस्तु कथमनृततेति । विकारस्यानृतत्वे उक्ते जगतोऽपि ब्रह्मविकारत्वादनृतत्वं सिद्ध्यत्येव तस्यापि तद्विकारत्वादित्यत उक्तं जगत इति । अविकारत्वे ब्रह्मविकारत्वाभावे उक्तन्यायेन न च प्रकृतीत्यादिनेति शेषः । साधिते सति कथं तदनन्यतेति सम्बन्धः । नन्वारम्भणशब्देनोत तमादेशमप्राक्ष्य इत्याद्या श्रुतिरुपलक्ष्यते । तत्तात्पर्यपर्यालोचनया जगतो ब्रह्मविकारत्वमनृतत्वं चावगम्यत इति चेन्न । महावाक्यावान्तरवाक्योपक्रमस्वप्रधानवाचिकत्वाद्यभावेनास्य श्रुत्युपलक्षणयोपादाने निमित्ताभावात् । अभ्युपेत्याप्युपलक्षणत्वमाह ॥ **विकारत्व इति** । विकारत्वादन्यस्मिन्सादृश्यादौ श्रुत्यर्थतयोक्तन्यायेन साधिते सति श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनया च कथमनृतता सिध्येत् । यदप्युक्तमादिपदगृहीतादैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिवाक्यादनृतत्वसिद्धिरिति । तन्न । आदिपदेन वाक्यान्तरग्रहणानुपपत्तेः । तथा सत्यारम्भणादिशब्देभ्य इतिप्रयोगप्रसङ्गादिति । ननु स्वतन्त्रकारणान्यत्वमित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च सूत्रार्थकथनरूपत्वान्न तदिति वाच्यम् । दोषव्युत्पादनेनापव्याख्याननिरासमात्रेणान्यत्वचारितार्थ्येन तत्कथनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतो नोक्तरीत्याऽपव्याख्याननिरासो युक्तः । तथा सत्यर्थान्तराभावेन सूत्रस्य निरर्थकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । परमाप्ततया भगवत्प्रणीतसूत्रस्य च तदयोगात् । किन्तु व्याख्यानद्वयमध्ये यत्किञ्चिदेकत्वमङ्गीकृत्य तत्रोक्तदोष एवाभासतां नेतव्या इत्याशङ्कायां भवेदेवं यद्यबाधितमर्थान्तरं न स्यान्न चैवम् । अतो न दोषा अन्यथयितव्या इत्त्याशयेनार्थान्तरकथनस्यार्थवत्त्वादित्यभिप्रेत्य तथोत्तरवाक्यं योजयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ **एवं तर्हीति** । मूले तेनेत्यस्य वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य स्वतन्त्रकारणत्वमत्र निषिध्यत इति प्रतिज्ञार्थेऽपेक्षितहेतुसमर्पकत्वान्न तदिति भावेन हेतुसमर्पकतया तदर्थमाह ॥ **यत इत्यादिना** ॥ **अनेकविधमिति** । तदात्मत्वानृतत्वरूपमित्यर्थः । ननु न स्वतन्त्रकारणान्यत्वस्यात्र निषेधो युक्तः । प्रापकाभावेन तस्याप्राप्तत्वात् । प्राप्तस्य च निषेधव्यत्वात् । न च युक्त्या तत्प्राप्तिः । प्रापकयुक्तेरनुपन्यासेन तदभावात् । भावेऽपि वा तस्याः श्रुतिबाधितत्वेनोक्तार्थागमकत्वादित्यत

उक्तार्थप्रापकयुक्तीनां स्पष्टत्वेन शिष्यैरेवोत्प्रेक्षितुं शक्यत्वेन तदनुपन्यासो भाष्ये दोषं नाहवतीत्यभिप्रेत्य युक्तिप्रापकयुक्तिस्वरूपप्रदर्शन-पूर्वकं तासां श्रुत्यबाधितत्वमुपपाद्य स्वतन्त्रकारणान्यत्वस्य प्राप्तिं तावदुपदर्शयति ॥ **कर्त्रनधीनेत्यादिना** । तत्र घटसृष्टावपि कर्तृव्यतिरिक्त-कारणस्य स्वातन्त्र्यासिद्ध्या कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणसापेक्षत्वरूपसाध्यासिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यतः स्वातन्त्र्यस्वरूपनिरूपणपूर्वकं करिष्यमाणप्रयोगे दृष्टान्तसिद्धिमुपदर्शयति ॥ **कर्त्रेति** । शक्त्यादिमदित्यादिपदेन प्रवृत्तिपरिग्रहः ॥ **ततो महदादिसृष्टिरपीत्यादि** । नन्वेतेषामनुमानानां कर्त्रन्यस्व-तन्त्रकारणसद्भावाख्यैकविषयत्वेन प्रमेयभेदाभावान्न बहुत्वं सम्भवति । न च पक्षादिभेदेन प्रयोगभेदमाश्रित्य बहुत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । तथा सत्यतिप्रसङ्गापत्तेः। अतीताद्यधिकरणेऽपि मृन्न वक्त्री जडत्वात् । वक्तृत्वाभावो वा मृन्निष्ठश्चेतनासाधारण धर्माभावात् । वक्तृत्वं वा मृन्निष्ठाभाव-प्रतियोगि चेतनासाधारणधर्मत्वादित्येवं प्रयोगभेदेन युक्तिबाहुल्यस्याभिमान्याधिकरणेऽपि वक्तुं शक्यत्वेन तद्विरोधपरिहारकाभिमान्यधिकरणेन गतार्थत्वापात् । तत्कथं बहुत्वमिति चेत् । उच्यते । अत्र विमता सृष्टिः कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणसापेक्षेत्येकस्मिन्नपि प्रयोगे विमता सृष्टिः कर्त्र-नधीनसत्ताकाधिष्ठानसापेक्षा तदधीनशक्तिकाधिष्ठानसापेक्षा तदधीनसत्ताककरणसापेक्षा तदधीनशक्तिककरणसापेक्षा सृष्टित्वादिति प्रयोगेऽनेकप्रयोगा अभिप्रेताः । तथा महदादिकं कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणायत्तोत्पत्तिकमित्याद्यनुमानत्रयेऽप्युत्तरत्रैकैकस्मिन्नपि प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारः प्रयोगा अभिप्रेताः । अत एवानुमानप्रयोगदर्शनात्पूर्वमुक्तसर्वार्थसाधारण्येन कर्त्रधीनसत्ताकशक्त्यादिमत्कारणान्तरसव्यपेक्षा खलु घटादिसृष्टिर्दृष्टा इत्यनेन ग्रन्थेन दृष्टान्ते साध्यसमर्थनं कृतम् । अत्र चाद्यानुमाने कर्त्रनधीनसत्ताकाधिष्ठानं प्रमेयं द्वितीये कर्त्रनधीनशक्तिकाधिष्ठानं तृतीये कर्त्रनधीनसत्ताकं करणं चतुर्थे तदनधीनशक्तिकं करणमित्यस्त्येव प्रमेयभेदः । एवमेव विमता स्थितिः । उक्तरूपाधिष्ठानसापेक्षोक्तरूपकरणसापेक्षा स्थितित्वात् । विमतो विनाश उक्तरूपाधिष्ठानसापेक्ष उक्तरूपकरणसापेक्षो विनाशत्वादित्यपि साधनमत्राभिमतम् । तत्कथं न प्रमेयभेद इति सर्वमनवद्यम् । किमत्र यतो वेत्यादिब्रह्म-कारणत्वप्रतिपादकश्रुत्या विरोधोऽभिमतः किंवेश्वरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणनिरासकश्रुत्येति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति। **श्रुतीनामिति** । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **स्वतन्त्रेति** । ननु च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतिसद्भावात्कथं तदभाव इत्यत आह ॥ **भावेऽपीति**॥ **बाहुल्येनेति**। बहुत्वेनेत्यर्थः।

बहुत्वं च प्रागुपपादितरीत्या द्रष्टव्यम् । मूले स्वतन्त्राकारणस्यान्यत्वं निषिध्यत इति भाति । तच्चायुक्तम् । स्वतन्त्रकारणस्य ब्रह्मणो जीवजडात्मकप्रपञ्चान्यत्वस्य सिद्धान्तिनाऽप्यङ्गीकृतत्वात् । तस्यैवं प्राप्तत्वाभावाच्चेत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **ब्रह्मणोऽन्यस्येति** । उक्तार्थसमर्पकतयाऽध्याहारेण सूत्रं योजयति ॥ **महदादीति** । ननु स्वतन्त्रकारणान्यत्वं तेनात्र निषिध्यत इत्येतावतैवोक्तरीत्या तदनन्यत्वमिति सूत्रांशव्याख्यानासिद्धेर्हि शब्दवैयर्थ्यमित्यतस्तदनन्यत्वमिति प्रतिज्ञांशव्याख्यानसिद्धावप्यारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिनोक्तस्वपक्षसाधकप्रमाणादिसूचकत्वात्तस्य न तदिति भावेन तत्प्रयोजनमाह ॥ **तदिति** ॥ **स्वपक्ष इति** । कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणाभावरूप इत्यर्थः ॥ **विपक्ष इति** । कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणाभावरूप इत्यर्थः । स्वतन्त्रसाधनाभावे प्रमाणैरुपलभ्येतेति भाष्योक्तेरिति भावः । नन्वारम्भणाद्याक्षेपशब्दस्यैव कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणाभावसाधकत्वात्तदनन्यत्वमिति प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं सूत्रकृताऽऽरम्भणाद्याक्षेपशब्दादिभ्य इत्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **लक्षितलक्षणयेति** । सूत्रे आरम्भणशब्देन स्वार्थसाहचर्यधिष्ठानादिकं लक्ष्यते । तथा चारम्भणशब्दादिति सिध्यति । न चैतावतैव विवक्षितार्थः सिध्यति । आरम्भणादिप्रतिपादकवाक्यस्य कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनाभावाप्रतिपादकत्वादत आरम्भणशब्देनैवारम्भणाद्याक्षेपो लक्ष्यते । ततश्चारम्भणशब्देनैव लक्षितलक्षणयाऽऽरम्भणाद्याक्षेपे लब्धे आरम्भणशब्दादित्यस्यारम्भणाद्याक्षेपप्रतिपादकवाक्यादित्यर्थपर्यवसानान्न वक्तव्यानुक्तिरवक्तव्योक्तिश्च प्रसज्येत इत्यर्थः । वाच्यार्थानुपपत्त्यैकस्मिन्नर्थे लक्षिते सति तस्याप्यनुपपत्त्या पुनस्तेनैव शब्देनार्थान्तरमपि यत्र लक्ष्यते सा लक्षितलक्षणा । वाच्यार्थानुपपत्तिमात्रमूला तु लक्षणेत्येवं लक्षणालक्षितलक्षणयोर्विवेको द्रष्टव्यः । ननु श्रुतावधिष्ठानस्यारम्भणापेक्षया प्रथमं निर्देशेन प्राधान्याधिष्ठानशब्दादिभ्य इति तस्यैव ग्रहणमुचितं न त्वप्रधानस्यारम्भणस्य । प्रधानमधिष्ठानं विहायाप्रधानस्यारम्भणस्योपपादने निमित्ताभावात् । तथा च वक्तव्यानुक्तिरवक्तव्योक्तिश्च सूत्रेऽवर्जनीये इत्याशङ्कते ॥ **तथाऽपीति** । अधिष्ठानस्यारम्भणापेक्षया प्राधान्यं शाब्दमारम्भणस्य चापेक्षया प्राधान्यमार्थं शाब्दाच्च प्राधान्यादार्थस्य प्राधान्यस्य बलवत्त्वात्तद्विवक्षया सूत्रे आरम्भणशब्दस्यैवोपादानमुपपन्नमिति न वक्तव्यानुक्त्यादिप्रसङ्ग इत्याशयेन परिहरति ॥ **शाब्दादिति** । भवेदेतदेवं यद्यारम्भणस्याधिष्ठानापेक्षया प्राधान्यमेव स्यात्तदेव तु कुत इत्यत आरम्भणशब्दार्थस्य करणस्य क्रियासाध-

केष्वतिशयितत्वस्य पाणिनिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह ॥ साधकतममिति ॥ असङ्गत इति । तेन स्वतन्त्रकारणाभावस्यासिद्धेरित्यर्थः । आरम्भण-शब्दादेरागमतयोक्तार्थसाधकत्वाभावेऽप्यर्थापत्तितया तद्बोधकत्वसत्त्वाद्युक्तस्तस्य प्रमाणतयोपन्यास इति भावेनार्थापत्तिस्वरूपं दर्शयति ॥ मैव-मिति । इतिशब्दस्यास्त्यत्राभिप्राय इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ बह्वीनामिति । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्रादिपदेन युक्तेः पटवच्च यथा प्राणा-दिरिति सूत्रैश्चोपात्तानामपरतन्त्रत्वस्वतन्त्रत्वसाधनसत्ताप्रदत्वादिरूपयुक्तीनामित्यर्थः ।

अ०—॥ ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥ ॐ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतना धृतिः ॥ यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ इति श्रुतेस्तद्वशस्य भावो न पर इत्यतः ॥

सु०—स्यादेतत् । अद्भ्यः सम्भूत इत्यादिवचनात्कथं ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वतन्त्रकारणस्यानुपलब्धिः । न चात्र स्वातन्त्र्यं न श्रूयत इति वाच्यम् । पारतन्त्र्यानुक्तौ स्वातन्त्र्यस्य लोकानुरोधादेव सिद्धेरिति । एतत्परिहाराय सूत्रम् ॥ ॐ सत्त्वाच्चावर-स्येति ॐ ॥ तस्यायमर्थः । स्यादयं दोषो यदि वयं ब्रह्मातिरिक्तं कारणमेव नास्तीति वदामः । न चैवम् । अवरस्य तदधीनस्य प्रकृत्यादेः कारणस्य सत्त्वादिति । तदिदं परिहाराय न पर्याप्तम् । यावता पूर्वपक्षिणा पारतन्त्र्यानुक्तौ स्वातन्त्र्यमेव सेत्स्यतीत्युक्तम् । अन्यथा पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापत्तेरित्यतः प्रकृत्यादेः कारणजातस्येश्वराधीनसत्ताकत्वे प्रमाणं दर्शयन्सूत्रं व्याचष्टे ॥ द्रव्यमिति । चेतना जीवाः । धृतिश्चित्प्रकृतिः । धारकत्वादिति श्रुतेः प्रकृत्यादेस्तद्वशस्य भावोऽङ्गीक्रियते । अतोऽद्भ्यः सम्भूत इत्यत्रापि स्वात-न्त्र्यासिद्धेर्नानुपलब्धिरयुक्तेत्यर्थः । यद्यप्यारम्भणशब्दादेरद्भ्यः सम्भूत इति श्रुतेश्च परस्परविरोधादर्थापत्त्यैवैषोऽर्थो लभ्यते । तथाऽपि मन्दापेक्षया स्पष्टश्रुत्युदाहरणम् । यद्वा स्वतन्त्रकारणान्यत्वं निषिध्यत इत्यनेन परतन्त्रकारणान्तरसद्भावः सूचितः । अन्यथा कारणान्यत्वमित्येव ब्रूयात् । स परतन्त्रकारणसद्भावः कुत इत्यत आह ॥ द्रव्यमिति । भावो गम्यत इति शेषः । अत्र तद्वशत्वं विधेयम् । कारणसद्भावस्य परेणाप्यङ्गीकृतत्वात् ॥ ॐ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥ इति सूत्रम् ।

तत्राक्षेपस्यायमर्थः । नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमिति महाप्रलये मूर्तामूर्तादेरशेषस्यासत्त्वव्यपदेशात्कारणोपलब्धिपरिचोदना । तस्येश्वरवशस्याङ्गीकारेण समाधानं च नोपपद्यते । न चायं पक्षोऽसदिति चेत्यादिनैव निराकृतः । तत्रेश्वरस्याप्यनङ्गीकारात् । इह पुनरीश्वरमङ्गीकृत्य कारणान्तरनिराकरणात् । न चाद्भ्यः सम्भूत इत्यादिविरोधः । अत्र महाप्रलये कारणान्तरसद्भावस्याश्रवणात् । ईश्वरातिरिक्तकर्तृकासु सृष्टिष्वबादिकारणसद्भावपरत्वाच्च । एवञ्चारम्भणशब्दाद्योऽपि समञ्जसा भवन्तीति । अत्र नेति सिद्धान्तांशं व्याचष्टे ॥ द्रव्यमिति । न महाप्रलये कारणान्तरस्याभावो वाच्यः । किन्तु तद्वशस्य भाव एव । तस्य तद्वशत्वं कुत इति चेत् । द्रव्यमिति श्रुतेरिति । ननु नासदासीदिति सर्वस्यासत्त्वव्यपदेशात्कथं नेत्यत उक्तं धर्मान्तरेणेति । तद्व्याचष्टे ॥ तद्वशस्येति । सावधारणं चेदम् । तद्वशस्यैव भावः प्रलये न स्वतन्त्रस्य । ततः स्वातन्त्र्यलक्षणधर्मविशेषाभिप्रायेणासत्त्वव्यपदेशो युज्यते । उपलक्षणमेतत् । यथोक्तं भाष्ये । यत्खलु परतन्त्रमव्यक्तं कार्यानभिमुखं तदसदिति व्यपदिश्यते । कुतः श्रुतेर्मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्याथाऽङ्गीक्रियते । तम आसीदित्यादिवाक्यशेषात् । न च तमो ब्रह्म आनीदवातमिति तस्य पृथगवस्थानोक्तेः । न चानन्तप्रकाशस्य तमस्त्वमुपपद्यते । किन्तु प्रकृतेरेवाच्छादकत्वादेरिति । ननु च प्रलयेऽवस्थितं चेत्प्रकृत्यादि तस्य स्वातन्त्र्यादिधर्माभावः कुतो येनैवं व्याख्यायत इति चेत् । वाक्योपक्रमतच्छेषयोर्विरोधादर्थापत्त्यैवेति ब्रूमः । श्रूयते च स्पष्टमित्याशयवान्वाक्यशेषादित्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ न पर इति । तस्माद्धान्यन्न परः किञ्च नासेत्यतो वाक्यशेषात्प्रकृत्यादीनां प्रलये स्वातन्त्र्याद्यभावोऽवगम्यत इत्यर्थः । इह हि तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्प्रकृत्यादिकं परः परं स्वातन्त्र्यादिधर्मोपेतं नासेति तत्सद्भावाभ्युपगमेन परत्वं निषिध्यते । अन्यथा परशब्दवैयर्थ्यादिति । स्यादेतत् । कारणान्तरसद्भावमभ्युपगम्य तस्येश्वराधीनतां वदता सिद्धान्तिनेदं वक्तव्यम् । किमीश्वरः प्रकृत्यादिभिर्विनाऽपि कदाचित्सृष्ट्यादिकं करोत्युत तैरेवेति नियमः । आद्ये तेषां कथं कारणत्वमनियतत्वात् । अन्यथा रासभस्यापि घटकारणतापत्तेः । द्वितीये तु कथं तत्परित्यागेन कदाऽप्यकुर्वाणस्येश्वरस्य स्वातन्त्र्यम् । कथं च नियमेनापेक्षणीयानां तेषां पारतन्त्र्यम् । एवं

प्रकृत्यैव महान्तं महतैवाहङ्कारमित्यादिनियमं कदाचिदपहाय सृजत्युतानेन नियमेनैव । आद्ये त्वनियतत्वेनाकारणत्वप्रसङ्गः । द्वितीये पुनरीश्वरादेः स्वातन्त्र्याद्यनुपपत्तिः । तथा प्रकृत्यादिकमुपादानीकृत्य कालादिकं निमित्तीकृत्य सृजतीति नियमे व्यत्यासे चोक्तदोषानुषङ्गः । अतो युक्तिबाधितत्वादस्यार्थस्य कारणान्तरानिरपेक्ष एव भगवान्सृष्ट्यादिकं करोतीत्येव न्यायः ।

टि०—॥ ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥ ननु द्रव्यं कर्म चेत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतत्सत्त्वाच्चावरस्येत्येतत्सूत्रव्याख्यानार्थमिति वाच्यम् । तद्वशस्य भाव इति भाष्यखण्डेनैव तद्व्याख्यानसिद्धया शेषवैयर्थ्यानिस्तारात् । न चेश्वरव्यतिरिक्तप्रकृत्यादिसाधनानामीश्वराधीनत्वप्रदर्शनपरत्वान्न शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तत्प्रदर्शनस्यापि निष्फलत्वात् । न च भावे चोपलब्धेरिति पूर्वसूत्रोक्तेश्वरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनानां प्रमाणेनानुपलब्धिसमर्थनार्थत्वान्न तन्निष्फलमिति वाच्यम् । ईश्वरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनोपलम्भकप्रमाणाभावेन तच्छङ्काया एवानुदयेन तदनुपलम्भसमर्थनस्यापि निष्प्रयोजकत्वात् । न चाद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्येतदेव वाक्यं तच्छङ्काप्रापकमिति वाच्यम् । तत्र स्वातन्त्र्यस्याश्रवणेन तेन तत्प्राप्तेरयोगात् । कथञ्चित्तेन प्राप्तावपि सत्त्वाच्चावरस्येति सूत्रेणैव तच्छङ्कापरिहारात्प्रमाणदर्शनपरभाष्यानर्थक्यानिस्तारादित्यतस्तत्प्रयोजनदर्शनपूर्वकमीश्वरव्यतिरिक्तसाधनानां प्रमाणेन स्वातन्त्र्योपलम्भशङ्कामुपपाद्य तत्परिहारकतया सूत्रमेवावतार्य तेन तस्यापरिहृतत्वं चोपपाद्य तच्छङ्कानिरासायेश्वरव्यतिरिक्तसाधनानामीश्वराधीनतायां प्रमाणोपदर्शकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥स्यादेतदिति । ननु पारतन्त्र्यानुक्तौ स्वातन्त्र्यमेव सेत्स्यतीत्येतावत्पर्यन्तमत्र पूर्वपक्ष एव न क्रियते तत्कथं सूत्रस्य परिहाराय न पर्याप्तत्वमित्यत आह ॥ अन्यथेति । अद्भ्यः सम्भूत इति वाक्येनेश्वरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनालाभेन ब्रह्मातिरिक्तस्वतन्त्रकारणानुपलब्धेरप्रत्यूहत्वेन तदाक्षेपायोगादिति भावः। अत्र चेतनाशब्दस्य मनोवृत्तिविशेषचेतनापरतायां द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव चेत्यादिवाक्यान्तरविरोधप्रसङ्गात्तदनुगेवेन चेतनाशब्दो जीवपर इत्याह ॥ चेतना जीव इति । धृतिशब्दस्य कथञ्चित्प्रकृतिपरत्वमित्यतो योगेन तादृशाशयेन यौगिकमर्थमाह ॥ धारकत्वादिति । सर्वाधारत्वादित्यर्थः । आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेतीति श्रुतेरिति भावः। अत्र द्रष्टव्यादिपदार्थस्तु जिज्ञासाधिकरणोक्तरीत्या प्रतिपत्तव्यः । तावता कथमुक्तशङ्का-

परिहार इत्यतस्तं दर्शयति ॥ **इति श्रुतेरित्यादिना ॥ एषोऽर्थ इति** । द्रव्यं कर्म चेत्येतत्प्रमाणोदाहरणसाध्योऽर्थ इत्यर्थः । तथा च भाष्यकारीयं तदुदाहरणमनर्थकमिति भावः । अस्मिन्पक्षे भाष्यकारीयप्रमाणोपन्यासस्य मन्दविषयत्वं कल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात्सत्वाच्चासरस्येत्येतत्सूत्रशेषत्वं परित्यज्य तदनन्यत्वमित्याद्यसूत्रशेषत्वमेवाङ्गीकृत्य कथमस्य तेन सङ्गतिरित्यतस्तदपेक्षितार्थप्रतिपादकतां दर्शयति ॥ यद्वेति । ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इत्याशयेन योग्यं शेषं पूरयति ॥ **भावोऽवगम्यत इति शेष इति ॥ अत्र तद्वशत्वमेव विधेयमिति** । तस्यैव जिज्ञासितत्वादिति भावः । भावोऽपि विधेयः किन्न स्यादित्यतस्तस्याजिज्ञासितत्वान्नैवमित्यभिप्रेत्य तस्याजिज्ञासिततायां हेतुमाह ॥ **कारणेति** ॥ ॐ **असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्** ॐ ॥ अस्मिन्पक्षे तत्पर इत्यत इत्युत्तरखण्डस्य पूर्वेण सह सङ्गत्यलाभाद्वैयर्थ्यमित्यतस्तत्परित्यागेन द्रव्यमित्यादेरसद्व्यपदेशादित्येतत्सूत्रस्थनेति सिद्धान्तखण्डव्याख्यानत्वेन तच्छेषत्वान्न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तच्छेषतया योजनां दर्शयितुं स्पष्टतया शिष्यैरेव व्याख्यातुं शक्य इति भावेन भाष्यकृता व्याख्यातमेतत्सूत्रीयपूर्वपक्षखण्डं सूत्रमुपन्यस्य स्वयं व्याचष्टे ॥ **असदित्यादिना ॥ विरोध इति** । अत्र कारणान्तरश्रवणादिति भावः । न कारणान्तरसद्भावश्रवणस्य नासदासीदिति तदसत्त्वव्यपदेशविरोधित्वं कालभेदेनोपपन्नतत्सत्त्वासत्त्वविषयत्वेन श्रवणद्वयस्याभिन्नविषयत्वात् । किन्तु यत्कालावच्छेदेन नासदासीदिति कारणान्तरस्यासत्त्वं वर्णितं तत्कालावच्छेदेन कारणान्तरसत्त्वाभिधानस्यैव । न चाद्भ्यः सम्भूत इति कारणान्तरबोधकवाक्यं महाप्रलये तत्सद्भावमवगमयति येन विरोधः स्यादित्याशयेन परिहरति ॥ **अत्रेति** । नासदासीदितीश्वरकर्तृकसृष्टौ कारणान्तरासद्भावपरम् । तस्य चेश्वरकर्तृकसृष्टावेव कारणान्तरसद्भावश्रवणेन विरोधो वाच्यः । न चाद्भ्यः सम्भूत इतीश्वरकर्तृकसृष्टौ कारणान्तरसद्भावपरं येन तद्विरोधः स्यात्किन्तु तदतिरिक्तकर्तृकासु सृष्टिष्वादिकारणान्तरसद्भावपरं तत्कथं विरोध इत्याह ॥ **ईश्वरेति ॥ एवञ्चेति** । प्रकारद्वयेन वाक्यद्वयस्य भिन्नविषयतायां सिद्धायामित्यर्थः ॥ **समञ्जसं भवतीति** । तेषां स्वारस्येन सर्वथा कारणान्तराभावावगमकत्वादीश्वरकर्तृकसृष्टौ च तद्बोधितस्य सर्वथा कारणान्तराभावस्य च सत्त्वात्सामञ्जस्यमन्यथा त्वीश्वरकर्तृकसृष्टावपि स्वतन्त्रकारणान्तरनिषेधकत्वादसामञ्जस्यं तेषामिति भावः । इतिशब्दस्येत्ययमर्थ इति सम्बन्धः । द्रव्यमित्यादेर्भाष्यस्य साकाङ्क्षा-

न्नेति सिद्धान्तांशव्याख्यानत्वं सम्भवतीत्यत आकाङ्क्षाक्रमेणापेक्षितपूरणपूर्वकं तद्योजयति ॥ **नेत्यादिना** । एवं सूत्रे नेति प्रतिषिद्धप्रकारप्रतियोग्याकाङ्क्षितप्रकारविशेषसमर्पकतया तद्वशस्य भाव इति भाष्यं योजितम् । इदानीं तु भाष्ये धर्मान्तरेणेति सूत्रखण्डस्य पृथगव्याख्यानमुक्तन्यूनतापरिहाराय तद्व्याख्यानतयाऽप्येतदेव व्यापारयितुं सूत्रे धर्मान्तरेणेत्येतन्निरसनीयशङ्कानुत्थापयति ॥ **नन्वित्यादिना** । तद्वशस्येत्यादेर्धर्मान्तरेणेत्येतद्व्याख्यानत्वस्फोरणायापेक्षितं पूरयति ॥ **साधारणं चेदमिति** । तदेवाभिनयेन दर्शयति ॥ **तद्वशस्यैवेति** ॥ **स्वातन्त्र्यलक्षणधर्मविशेषाभिप्रायेणेति** । स्वातन्त्र्यलक्षणधर्मावच्छिन्नकारणाभावस्य सविशेषणे हीति न्यायेन प्रथमप्राप्तस्वातन्त्र्यरूपविशेषणमात्रविषयत्वमभिप्रेत्येदमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **उपलक्षणमेतदिति** । तद्वशस्यैव भाव इत्येतदव्यक्तकार्यानभिमुखस्यैव च भाव इत्यस्योपलक्षणम् । ततश्च व्यक्तत्वकार्याभिमुखत्वरूपधर्मविशेषाभिप्रायेणासत्त्वव्यपदेशो युज्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वत्र तद्वशस्यैव भाव इत्येतद्यथा श्रुतमेवास्तु किमुपलक्षणत्वाश्रयणेनेत्यतो भाष्यानुसारादित्यभिप्रेत्योक्तस्य सर्वस्य भाष्यारूढतां दर्शयति ॥ **यथोक्तं भाष्य इति** । अव्यक्तत्वपारतन्त्र्यादिधर्मान्तरेण हि तदुच्यत इति तद्वाक्यादिति भावः । इदं च भाष्यं विशिष्टनिषेधे सति योऽर्थ उपलक्ष्यते तत्प्रदर्शनपरमेव न तु निषेध्यतावच्छेदकधर्मप्रदर्शनपरमित्यविरोध इत्यवधेयम् । ननु च तद्वशस्यैव भाव इत्यस्यैवोपलक्षणत्वे स्वायत्तन्यायविरोध इत्यतः स्वतन्त्रप्रयोग एव तथा । न चायं स्वतन्त्रप्रयोग इति भावेन स्वतन्त्रप्रयोगतां दर्शयति ॥ **यत्त्वित्विति** । सूत्रवाक्यशेषादित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य नासदासीदिति निषेधस्य स्वरूपविषयकत्वोपपत्तेर्न स्वातन्त्र्यादिधर्मान्तरविषयकत्वमित्याशङ्कापरिहाराय स्वरूपनिषेधे बाधकोपदर्शनपरत्वान्न तदिति भावेनोक्तशङ्कानिवर्तकतया सूत्रखण्डं योजयति ॥ **कुत इति** । वाक्यशेषस्थतमःशब्दस्य ब्रह्मपरतयाऽस्य वाक्यस्य ब्रह्मणः प्रलयेऽवस्थानप्रतिपादकतया सावकाशत्वेन प्रकृत्यादिसत्त्वाप्रतिपादकत्वान्न नासदासीदिति स्वरूपेण प्रकृत्यादिनिषेधस्य वाक्यशेषस्य बाधकतेति भावेन शङ्कते ॥ **न चेति** । नापीत्यर्थः । अनन्तप्रकाशस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । यद्वा ननु न पर इत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चेदं वाक्यशेषादित्येतत्सूत्रखण्डव्याख्यानरूपत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तम आसीदिति वाक्यशेषादिति भाष्यानुरोधेन वाक्यशेषादित्यस्यान्यार्थत्वेनैतदर्थत्वस्य तद्विरुद्धत्वेन सूत्रखण्डव्याख्या-

नरूपत्वायोगादित्यतः सति तस्मिन्व्याख्याने प्रकारान्तरेणेदमनुभाष्यकाराणां तद्व्याख्यानमिति तत्परोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य भाष्यदिशा सूत्रखण्डं व्याख्याय तत्र प्रसक्तानुपपत्तिमाशङ्क्य तत्परिहारेण तदुपपादकतयाऽस्य सम्भवदुक्तिकतां चोपपाद्यात्रापि प्रसक्तानुपपत्तिशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तत्परिहाराय प्रकारान्तरेण सूत्रखण्डव्याख्यानपरतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयितुं भवेदेतदेवं यदि वाक्यशेषादिति सूत्रखण्डस्यैव प्रयोजनं किञ्चिद्भवेत् । न चैवम् । पूर्वखण्डेनैवोक्ताक्षेपसमाधानादित्यतः प्रकृत्यादिस्वरूपनिषेधस्य मुख्यनिषेधत्वात्सार्वज्ञ्यादिधर्मनिषेधस्य चामुख्यत्वान्मुख्यामुख्ययोश्च मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायेन मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वात्नासदासीदिति निषेधस्य प्रकृत्यादिस्वरूपनिषेधरूपमुख्यार्थपरित्यागेन सार्वज्ञ्यादिधर्मानिषेधरूपमुख्यार्थपरत्वाश्रयणं धर्मान्तरेणेति पूर्वोक्तं तन्न्यायविरोधादयुक्तमिति शङ्कायामसति बाधके मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थपरत्वाश्रयणस्य न्यायविरुद्धत्वेऽपि प्रकृते प्रकृत्यादिस्वरूपनिषेधार्थत्वे प्रलये तत्सत्त्वप्रतिपादकवाक्यशेषरूपबाधकस्य सद्भावाद्युज्यते मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थाश्रयणमिति पूर्वोक्तधर्मनिषेधपरत्वसमर्पणार्थत्वान्न सूत्रखण्डवैयर्थ्यमपीत्याशयवांस्तद्व्यावर्त्यतया मुख्यामुख्यन्यायविरोधशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ कुत इति । कुतो बाधकादित्यर्थः । बाधकाभावान्नामुख्यार्थाश्रयणमन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । भवेद्वाक्यशेषस्य स्वरूपनिषेधबाधकत्वम् । यदि वाक्यशेषस्य तमश्शब्दस्य प्रकृत्यादिपरत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । तस्य ब्रह्मपरत्वादिति बाधकसावकाशतामाशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥ पृथगिति । तथा च तेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गान्न तमःशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमाश्रित्य तस्य प्रलयेऽवस्थानपरमेतद्वाक्यमङ्गीकर्तुमिति भावः । प्रवृत्तिनिमित्तविरहाच्च न तमश्शब्दस्य ब्रह्मपरतेत्याह ॥ न चेति । नापीत्यर्थः । यद्यप्यन्यगततमस्त्वस्य भगवदधीनत्वास्स्वातन्त्र्यं निमित्तमादाय तमश्शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं व्युत्पादयितुं शक्यते तथाऽपि प्रवृत्तिनिमित्तस्य तद्गतत्वमेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति तमाश्रित्यैतदमुक्तमिति ध्येयम् । अनन्तप्रकाशस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । अनन्तप्रकाशत्वादित्यर्थः । एवं तम आसीदिति वाक्यशेषादिति भाष्यकारीयसूत्रखण्डव्याख्यानस्य सम्भवदुक्तिकतामुपपाद्य प्रकारान्तरेण तद्व्याख्यानतया न पर इत्यत इत्यनुभाष्यं सङ्गमयितुं तन्निरसनीयतया भाष्योक्तेऽर्थेऽनुपपत्तिमाशङ्कते ॥ ननु चेति । अत्र स्वातन्त्र्यादिधर्माभावः कुतो न कुतोऽपि सम्भवति । स किं स्वातन्त्र्यादिति साधकाभावाद्भवेत्किंवा तत्र बाधकसद्भावात् । नाद्यः ।

प्रलयावस्थितस्यैव तत्साधकस्य सत्त्वात् । नान्त्यः । स्वातन्त्र्याद्यभावसाधकप्रमाणाभावादिति योजना । अयमर्थः । न प्रकृत्यादेः प्रलयेऽवस्थितत्वं वक्तुं युक्तम् । तथा सति प्रलयेऽवस्थितत्वेन ब्रह्मवत्स्वातन्त्र्यप्राप्तौ नासदासीदिति श्रौतनिषेधस्य त्वदभिमतसार्वज्ञादिधर्मविषयत्वभङ्गप्रसङ्गादतो निषेधस्य सार्वज्ञादिधर्मविषयकत्वसिद्ध्यर्थं प्रलये प्रकृत्यादेरवस्थानाभावस्यैव त्वयाऽपि वाच्यत्वेन वाक्यशेषस्य प्रलये प्रकृत्यादिसत्त्वपरत्वाभावे नासदासीदिति निषेधस्य प्रकृत्यादिस्वरूपमात्रविषयत्वे बाधकत्वासम्भवादसति बाधके एव मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थस्वीकारस्यान्याय्यत्वान्न प्रकृत्यादिस्वरूपनिषेधरूपमुख्यार्थपरित्यागेन स्वातन्त्र्यादिधर्मनिषेधरूपामुख्यार्थस्वीकारो युक्त इति । यद्यपि द्रव्यं कर्म च कालश्चेति स्वातन्त्र्याभावसाधकश्रुतेः पूर्वमुदाहृतत्वान्नैतच्छङ्कावकाशस्तथाऽप्यन्तरङ्गज्ञापकबुभुत्सयेयं शङ्केति ध्येयम् । प्रकृत्यादेः स्वातन्त्र्याद्यभावसिद्ध्यर्थं भाष्ये वाक्यशेषादिति सूत्रखण्डार्थतया स्वातन्त्र्याभावप्रतिपादकश्रुत्युदाहरणेन प्रसक्तां स्वातन्त्र्याद्यभावस्यानन्यलभ्यत्वभ्रान्तिमन्यलभ्यत्वोपदर्शनेन परिहरति ॥ **वाक्येति** । अर्थापत्तेरप्यनुमानत्वान्न स्वातन्त्र्यानुमानबाधकतेत्याशङ्क्यार्थापत्तेः श्रौतत्वाद्युक्तं तद्बाधकत्वमिति भावेन वाक्येत्याद्युक्तम् । तर्ह्यर्थापत्त्यैव स्वातन्त्र्यादिसिद्धेर्भाष्यकारीयं न पर इति प्रकृत्यादेः स्वातन्त्र्याभावप्रतिपादकश्रुतिपरतया सूत्रखण्डव्याख्यानमनर्थकमित्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ **श्रूयते चेति** । न पर इत्युपन्यस्तप्रमाणैकदेशस्य प्रलये प्रकृत्यादीनां स्वातन्त्र्याभावाप्रतिपादकत्वेन तत्पूर्वोत्तरभागोपलक्षणत्वं न पर इत्यत इत्यत्र भाष्ये विशेष्यानुपादानेनास्य भाष्यस्य वाक्यशेषादिति सूत्रेणान्वयं ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इति न्यायेनावगम्यत इत्यस्य लाभं च मनसि निधायापेक्षिताध्याहारेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ **तस्मादित्यादिना** । ननु तस्मादिति वाक्ये प्रकृत्यादिकं न स्वतन्त्रमित्यश्रवणात्कथमस्य स्वातन्त्र्यभावावगमकत्वमित्यतो मन्त्रेण तल्लाभं दर्शयितुं मन्त्रार्थमाह ॥ **इह हीति** । नन्वथाऽपि ब्रह्मणोऽन्यन्नासेति प्रकृत्यादेः स्वरूपनिषेधस्यैव सम्भवान्न तत्सद्भावाभ्युपगमेन स्वातन्त्र्यनिषेधकत्वमस्येत्यतः स्वरूपनिषेधकत्वे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । ब्रह्मणोऽन्यन्नासेत्येतावतैव स्वरूपनिषेधसिद्धेरिति भावः । ननु शक्तोऽपीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च युक्तेरित्युक्तकारणत्वादिघटनाप्रकारप्रदर्शनार्थमेतादिति वाच्यम् । प्रकृत्यादिकारणत्वादेरघटनाप्रापकाभावेन तद्घटनाय युक्तेरित्यनेनावक्तव्यत्वादित्यतस्तत्सूत्रावतारिकारूपपूर्वपक्षरीत्या तदघटनायाः प्रसक्तत्वेन तन्निरासके

युक्तेरित्यादिसूत्रे युक्तेरित्यनेन प्रकृत्यादेः कारणत्वादिघटनाया अवश्यवक्तव्यत्वात्तदुक्तकारणत्वादिघटनाप्रकारप्रदर्शकत्वमुत्तरभाष्यस्य नानुपपन्नमित्यभिप्रेत्य तत्प्रकारप्रदर्शकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं प्रकृत्यादिकारणत्वादेर्युक्तिविरोधेनाघटनाशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति ॥ अन्यथेति । अनियतत्वेऽपि प्रकृत्यादीनां कारणत्व इत्यर्थः । अनियतत्वाविशेषादिति भावः ॥ द्वितीये त्विति । प्रकृत्यादिपरित्यागेन कदाऽप्यकुर्वाणस्येश्वरस्य स्वातन्त्र्यं नियमेनापेक्षणीयानामपि प्रकृत्यादीनां पारतन्त्र्यमेवेत्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः । अकारणत्वप्रसङ्ग इति प्रकृत्यादेरिति शेषः । अन्यथा रासभस्यापि तदापत्तेरिति भावः । ईश्वरादेरित्यादिपदेन प्रकृत्यादेः परिग्रहः । स्वातन्त्र्यादेरित्यादिपदेन पारतन्त्र्यादिपरिग्रहः । तत्परित्यागेन कदाऽप्यकुर्वाणस्येश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नियमेनापेक्षणीयानां च प्रकृत्यादीनां च पारतन्त्र्ये नियामकाभावादिति भावः ॥ उक्तेति । नियमे स्वातन्त्र्यादिकं व्यत्यासे तेषामनुपादानत्वादिकमित्युक्तदोषानुषङ्ग इत्यर्थः ।

अ०—॥ ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ॥ शक्तोऽपि ह्यन्यथा कर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः ॥ कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदा ॥ नित्यभेदो।निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयम् ॥ असद्यत्कार्यरूपेण कारणात्मतयाऽस्ति हि ॥

सु०—एवञ्च निरर्गलमैश्वर्यमस्य समर्थितं स्यात् । न च प्रमाणबाधः । अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यादेरनीश्वरकर्तृकावान्तरसृष्टिविषयत्वस्योक्तत्वात् । तम आसीदित्यादौ तमःप्रभृतीनां प्रलये सत्त्वश्रवणेऽपीश्वरकर्तृकायां सृष्टौ कारणत्वाश्रवणादित्याशङ्कापनोदनार्थं सूत्रम् ॥ ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ॥ इति । अस्यायमर्थः । नोक्तयुक्तिविरोधेन भगवतः कारणान्तरानिरपेक्षत्व-मुररीकर्तव्यम् । कारणान्तरसद्भावाभ्युपगमेऽपि प्रकृत्यादेः कारणत्वस्येश्वरादिस्वातन्त्र्यादिकस्य च युक्तेः । न चैवं तर्हि विनिगमने कारणाभाव इति वाच्यम् । अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यादिशब्दान्तरात् । पूर्वोदाहृतशब्दाविलक्षणशब्दः शब्दान्तरम् । तेनेदमुक्तं भवति । यद्यपि प्रागुदाहृताः शब्दाः कथञ्चिदन्यथा नेतुं शक्यन्ते । तथाऽप्ययं न तथा । अत्रेश्वरकर्तृकायामेव सृष्टौ कारणान्तरसद्भावश्रवणात् । न हि हिरण्यगर्भसृष्टिरनीश्वरकर्तृका । तस्यैव प्रथमजत्वादिति । अत्र युक्तेरिति या स्वपक्षे कारणत्वादेर्घटनोक्ता

सा कथमित्यपेक्षायामाह ॥ शक्तोऽपीति । अन्यथा कारणैर्विना कर्तुं शक्तोऽपि हरिः कारणान्तराण्युपादायैव करिष्यामीति स्वेच्छानियमतः कारणैरेवेदं जगत्सदा सृजति । एवमन्यथा प्रकृत्याऽहङ्कारमहङ्कारेण महान्तमित्येवम् । तथा प्रकृतिं निमित्तीकृत्य कालादिकं चोपादानीकृत्य कर्तुं शक्तोऽप्येतेनैवेदमेतदुपादानीकृत्यैवेदं स्रक्ष्यामीति स्वेच्छानियमतो नियतैः कर्तृभिरेव तथा नियतैः स्वनियतसत्ताशक्त्यादिमद्भिरेव कारणैरिदं जगत्सदा करोतीति योजना। इदमुक्तं भवति । यदुक्तमीश्वरस्य कारणोपादानादिनियमोऽस्ति न वेति । तत्रास्तीति । ब्रूमः । तथा च प्रकृत्यादीनां कारणत्वं युक्तम् । स च नियमो न कुलालादेरिव तान्यपहाय व्यत्यस्य वा करणे शक्त्यभावनिबन्धनः । येन तस्य स्वातन्त्र्यम् । तेषां च पारतन्त्र्यं न स्यात् । किन्नाम स्वेच्छायत्त एव । ततः स्वातन्त्र्यादिकमपि युक्तम् । न च तानि स्वाधीनसत्ताशक्त्यादिमन्ति । येनैश्वर्यं निरर्गलं न स्यात् । किन्तु भगवत्येव तदीयं सत्तादिकमायतते। ततस्तत्साचिव्यमतिशयेनैश्वर्यस्य द्योतकमेव । यथोक्तम् । साधनानां साधनत्वं यदाऽऽत्माधीनमिष्यते। तदा साधनसम्पत्तिरैश्वर्यद्योतिका भवेदिति । ननु शक्तस्यापीश्वरस्य तन्नियमानुसरणेच्छा कुत इति चेत् । किं कारणं पृच्छस्युत ज्ञापकम् । आद्ये स्वभावोऽयमिति ब्रूमः । द्वितीय तु श्रुतिप्रसिद्धेरिति । तदिदमुक्तं हिशब्देन । श्रुतिं चोदाहरिष्यति । अनेन शब्दान्तराच्चेति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं ज्ञातव्यम् । शब्दान्तरं च शब्दविशेषो विवक्षितार्थप्रतिपादकः शब्द इति यावत् । पटवच्च यथा प्राणादिरिति सूत्रे भाष्य एव व्यक्तेः । अन्ये पुनरन्यथैतानि सूत्राणि वर्णयन्ति । तथा हि । भावे चोपलब्धेः । मृदादेः कारणस्य भाव एव घटादेः कार्यस्योपलब्धेश्चानन्यत्वं कारणात्कार्यस्य । न हि यद्यतो भिन्नं तत्तद्भाव एवोपलभ्यते । न ह्यश्वो गोऽतोऽन्यो गोर्भाव एवोपलभ्यते । किञ्च भावे तिलादौ कारणे तैलाद्युपलभ्यते । कार्ये च भावे कुण्डलादौ सुवर्णादिकम् । अतश्च तदभेदसिद्धिः । सत्वाच्चावरस्य । अवरकालीनस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति सत्त्वावधारणाच्चानन्यत्वं कारणात्कार्यस्य । असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । असदेवेदमग्र आसीदसद्वा इदमग्र आसीदिति प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वव्यपदेशान्नेति

चेन्न। भवेदेतद्यदि कार्यस्वरूपाभिप्रायेणायं व्यपदेशः स्यात्किन्तु व्यक्तत्वलक्षणधर्मान्तराभिप्रायेण। कुतः। वाक्यशेषात्। असदेवेदमग्र आसीदित्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं पुनस्तत्सदासीदिति वाक्यशेषे निर्दिशति। असद्वेत्यत्रापि तदात्मानं स्वयमकुरुतेति। तेन ज्ञायते नासत्कार्यं धर्मान्तरेणैवासत्त्वव्यपदेश इति।·युक्तेः शब्दान्तराच्च।युक्तेश्च कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणादनन्यत्वं च गम्यते।शब्दान्तराच्च।युक्तिस्तावदसदकरणादित्यादिका साङ्ख्योक्ता।वृत्तिविकल्पानुपपत्त्यादिका च सौगतोक्ता।शब्दान्तरं चासद्व्यपदेशादन्यः सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिसद्व्यपदेशः। पटवच्च। संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनेदं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं च प्रतिपत्तव्यम्। यथा प्राणादिः। प्राणायामेन निरुद्धा प्राणापानादयो यथा तथा चेति। अत्र सूत्राक्षराणामार्जवानार्जवादिचिन्ता शिष्यैरेव क्रियतामित्याशयवान्यदुक्तं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं तत्तावन्निराकरिष्यन्किमनेन प्रबन्धेन निमित्तकारणानन्यत्वं कार्यस्योपपादितम्। उतोपादानकारणानन्यत्वमिति विकल्पं चेतसि निधायाद्यं निराकरोति॥ नित्यभेद इति। नित्यशब्दो नियमार्थः। भेद एवेति। कार्यस्येति शेषः। हीति सर्वप्रमाणप्रसिद्धिं सूचयति। तथा च सर्वमिदं बाधितविषयमिति। न द्वितीयः। प्रकृतानुपयोगात्। वियदादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वमुपपादयितुं खल्वस्योपन्यासः। तद्यदि नामोपादानानन्यत्वं कार्यस्य तदा किमायातं प्रकृते। न हि ब्रह्म प्रपञ्चोपादानमित्येतदुक्तप्रायमिति मन्वानो दूषणान्तरमाह। उपादानेनेति। हीत्यनुवर्त्यते। उपादानेन कार्यस्य द्वयं भेदाभेदौ प्रमितौ। ततोऽस्मिन्नपि पक्षे बाधितविषयत्वमिति। कथं कार्यं कारणेन भिन्नाभिन्नं प्रमितमित्यत आह॥ असदिति। यद्घटादिकं मृदादिकारणात्मतया प्रागुत्पत्तेरस्तीति प्रमितं परेणाङ्गीकृतं च तदेव पृथुबुध्नोदराकारादिना कार्यरूपेण प्रागुत्पत्तेरसिद्धिर्यस्मात्तस्मादुपादानेन भिन्नाभिन्नमिति निश्चीयते। एतदुक्तं भवति। परो हि घटादेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमभ्युपगच्छति। तत्किं पृथगेवेति मृदादिकारणात्मतयेति वक्तव्यम्। नाद्यः। अनभ्युपगमात्। अनुपलब्धेश्च। द्वितीये तु कार्यस्योपादानाभेदस्तावदङ्गीकृतः। न चात्यन्ताभेदः। घटादेः कार्याकारेण प्रागुत्पत्तेरसत्त्वात्। यदा हि घटादिकं मृदादिनाऽत्यन्ताभिन्नं स्यात्। तदा प्रागुत्पत्तेर्घटादिरूपेण सत्स्यात्। मृदा-

देस्तदा सत्त्वात् । न चैवम् । तेन जानीमो घटादिकं मृदादिना भिन्नाभिन्नमिति । अत्यन्तासत्कार्यवादिनं प्रति भेदाभेदसमर्थनं विरोधपरिहारश्चोत्तरत्र विधास्यत इति । यच्च कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमुक्तं तदपि नोपपन्नमित्याह ॥ **असदिति** । यद्घटादिकं प्रागुत्पत्तेरस्तीत्यावयोः सम्मतम् । तदेव तदा सच्च यस्मात्तस्मात्सदसदेवेति सत्कार्यवादोऽनुपपन्न एव । तस्यैव तदेव तत्रैव सत्त्वमसत्त्वं च विरुद्धमिति चेन्न । रूपभेदेनाविरोधादित्याशयेनोक्तं कारणात्मतया कार्यरूपेणेति । नन्वेवं सति किञ्चित्सदेव किञ्चिदसदेव सदसत्तु न किमपि स्यात् । न स्यात् । तयोरपि रूपयोरत्यन्तभेदाभावादिति ।

टि०—॥ ॐ **युक्तेः शब्दान्तराच्च** ॐ ॥ किमत्राद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यादिप्रमाणबाधः शङ्क्यते किंवा तम आसीदित्यादिप्रमाणबाध इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह ॥ **अद्भ्य इति** । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **तम आसीदित्यादाविति** ॥ **प्रकृत्यादेः कारणस्येति** । प्रकृत्यादिभिर्विना कदाचित्सृष्ट्यादिकं करोतीति तेषामनियतत्वपक्षे तेषामनियतत्वेनाकारणत्वप्रसक्तावपि प्रकृत्यादिभिरेव करोतीत्यभ्युपगमान्नियतत्वेन तेषां कारणत्वोपपत्तेरित्यर्थः । तर्ह्येतत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्ग इत्यत उक्तमीश्वरादिस्वातन्त्र्यादिकस्य चेति । अत्राद्येनादिपदेन प्रकृत्यादिपरिग्रहो द्वितीयेन तत्पारतन्त्र्यपरिग्रहः । ननु युक्तेरित्यनेन प्रकृत्यादिकारणत्वादेर्युक्तताप्रतिपादनमात्रेण कारणान्तरसद्भावाभ्युपगमे शङ्किते सकलयुक्तिविरोधपरिहाराच्छब्दान्तराच्चेति सूत्रखण्डवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य कारणान्तरनिरपेक्षत्वपक्षपरित्यागेन तत्सापेक्षत्वपक्षस्वीकारे नियामकोपदर्शनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्पक्षपरित्यागेन सापेक्षत्वस्वीकारेण नियामकाभावशङ्कामुत्थापयति ॥ **न चेति** । न कारणान्तरनिरपेक्ष एव भगवान्सृष्ट्यादिकं करोतीति पक्षपरित्यागेन तत्सापेक्ष एव करोतीति पक्षस्वीकारो युक्तः । कारणान्तरसापेक्षत्वपक्ष इव तन्निरपेक्षत्वपक्षेऽपि निरर्गलैश्वर्यसमर्थनप्राप्त्या स्वातन्त्र्यस्य युक्ततया अविशिष्टत्वेन निरपेक्षत्वपक्षपरित्यागेन सापेक्षत्वपक्षस्वीकारे नियामकविशेषाभावात् । न च निरपेक्षत्वपक्षस्य प्रमाणबाधितत्वात्तत्परित्यागेन सापेक्षत्वपक्षस्वीकारो युक्त इति वाच्यम् । अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यादेरनीश्वरकर्तृकावान्तरसृष्टिविषयत्वे तम आसीदित्यादौ च तमःप्रभृतीनां प्रलये सत्त्वश्रवणेऽपीश्वरकर्तृकसृष्टौ कारणत्वाश्रवणेनाबाधकतया तदसिद्धेरिति च न वाच्यमित्यर्थः । कुतो न

वाच्यामित्यतो हेतुतया सूत्रशेषं तावद्व्यापारयति ॥ **अद्भ्य इति** । शब्दाच्चेत्येतावति वक्तव्ये किमिति शब्दान्तराच्चेत्यन्तरपदोपादानमित्यतो वैलक्षण्यज्ञापनायेत्यभिप्रेत्य तदर्थतया शब्दान्तरशब्दं व्याचष्टे ॥ **पूर्वोदाहृतेति** । वैलक्षण्यज्ञापनमपि किमर्थमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ **तेनेति** । तत्र हेतुमाह ॥ **अत्रेति** । नन्वत्र हिरण्यगर्भसृष्टौ कारणान्तरसद्भाव उच्यते न त्वीश्वरकर्तृकसृष्टौ तत्सद्भावः । तथा च नेश्वरकर्तृकसृष्टौ कारणान्तरसद्भावश्रवणमेतदपीत्यत आह ॥ **न हीति** । इतिशब्दस्येतीदमुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टावित्यत्राद्भ्यः सम्भूत इत्यद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यनुवाकस्य प्रतीकग्रहणम् । ततश्चाद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यनुवाको हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याद्याः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वेत्यन्ता अष्टावृचश्चोक्तार्थे प्रमाणमित्यर्थ इति केचित् । अद्भ्यः सम्भूत इति विशेषणस्य विशेष्यं हिरण्यगर्भ इति पूरयन्वेदपुरुषोऽद्भ्यः सम्भूत इत्यष्टौ वाक्यानि प्रमाणत्वेन सम्मतितयाऽऽहेत्यर्थ इति केचित् । हिरण्यगर्भः सम्भूतस्तथाऽष्टौ लोकपालाश्च जाता इति तत्त्वप्रदीपकाराः । प्रकृत्यादिभिर्विनेत्याद्याक्षेपपरिहारस्य मूलारूढत्वसिद्ध्यर्थं तदनुकूलतया भाष्यपदानि योजयति ॥ **अन्यथा कारणैर्विनैवेति** । प्रकृत्यैव महान्तं महतैवाहङ्कारमित्याद्याक्षेपपरिहारकतयाऽपि मूलयोजनां सूचयितुं तदुपयोगितयाऽप्यन्यथेत्येतद्व्याचष्टे ॥ **एवमन्यथेति** । अनेन प्रकृत्याऽहङ्कारमहङ्कारेण महान्तं कर्तुं शक्तोऽपि हरिः प्रकृत्यैव महान्तं कर्तुं शक्तोऽपि महतैवाहङ्कारं स्रक्ष्यामीति स्वेच्छानियमतः प्रकृत्यैवं महान्तं महतैवाहङ्कारं सदा सृजतीति योजना सूचिता भवति । तथा प्रकृतिमुपादानीकृत्य कालादिकं निमित्तीकृत्येत्याद्याक्षेपपरिहारकतयाऽप्येतदेव योजयति ॥ **एवं तथेति** । ईश्वराद्याक्षेपपरिहारोपयोगितयाऽपि नियतपदं व्याचष्टे ॥ **तथेति** । कथमनेन प्रकृत्यादेः कारणत्वस्येश्वरादिस्वातन्त्र्यस्य च समर्थनमित्यतो विकल्पितपक्षेषु तत्तत्पक्षपरिग्रहेण तत्रोक्तदोषपरिहाराय कारिकास्थतत्पदतात्पर्यार्थं सूचयितुमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीत्यादिना** । भाष्ये हिशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य तन्नियमानुसारेणेच्छाज्ञापकप्रमाणोपसङ्ग्रहार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य तान्नियमानुसारेणेच्छानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । ननु नायमिच्छाज्ञापकप्रश्नः किन्तु कारकप्रश्नस्तत्कथमनेन तन्निरास इत्यतोऽत्र सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकमाद्यं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया हिशब्दं योजयति ॥ **किमित्यादिना** । काऽसौ श्रुतिर्यत्प्रसिद्धिर्हिशब्देनो-

च्यत इत्यत आह ॥ **श्रुतिं चेति** । शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यज इति श्रुतिमत्रैवाधिकरणे उत्तरत्रोदाहरिष्यतीत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । उदाहरिष्यमाणश्रुतिप्रसिद्धिद्योतकहिशब्देनेत्यर्थः ॥ **भाष्ये एव व्यक्त इति** । ततश्च न तदन्याख्यानप्रयुक्तानुभाष्ये न्यूनतेति भावः । नित्यभेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयमित्युत्तरभाष्ये कार्यस्य निमित्तकारणेन भेद एव नाभेदः । उपादेयस्य चोपादानेन भेदाभेदावेव नाभेद इति प्रतिपादनानर्थक्यमाशङ्क्य भावे चोपलब्धेरित्यादिसूत्रीयापव्याख्यानप्रत्याख्यानार्थत्वान्न तदिति भावेन तन्निराकरणपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं भावे चेत्यादिसूत्राणामपव्याख्यानमनुवदति ॥ **अन्ये पुनरित्यादिना** । कार्यस्य कारणानन्यत्वेऽनुमानप्रमाणमाह ॥**भावे चोपलब्धेरिति** । कार्यं कारणादभिन्नं तद्भाव उपलब्धेरित्यापातसिद्धसूत्रार्थे दोषं दृष्ट्वा व्याख्याति ॥**मृदादेः कारणस्य भाव एवेत्यादिना** । मृदादेरित्यादिपदेन तन्त्वादिपरिग्रहः । घटादेरित्यादिपदेन च पटादिपरिग्रहः । भावे चेति चशब्दो भिन्नक्रम इत्यभिप्रेत्योक्तमुपलब्धेश्चेति । नन्वन्तरेणैव कार्यस्य कारणानन्यत्वं तद्भावे भावस्तदुपलब्धावुपलब्धिश्च भविष्यति । सत्यपि घटाभावे पटाभावस्य घटोपलम्भे पटोपलम्भस्य च दर्शनात् । ततश्चाप्रयोजकत्वान्नोक्तहेतुना कार्यस्य तदनन्यत्वसाधनं सम्भवतीत्याशङ्क्यानन्यत्वमन्तरेणापि तत्तद्भावोपलम्भसम्भवेऽपि नियततद्भावोपलम्भानुपपत्त्या हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥**न हीति** । अन्यस्य भावोपलम्भयोरन्यस्य भावोपलम्भावनियताविस्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ **न हीति** । न च गवाश्वयोरकार्यकारणत्वात्तद्भावोपलम्भानियमेऽपि कार्यकारणयोरनन्यत्वमन्तरेणैव कार्यकारणभावमात्रेण तद्भावोपलब्धिनियमोऽपि स्यादिति वाच्यम् । कुलालघटयोः सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावे तद्भावोपलम्भानियतेरेव दर्शनेन कार्यकारणभावमात्रेण तद्भावोपलम्भनियमानुपपत्त्याऽनन्यत्वमन्तरेण नियमघटितहेतुसमर्थनायोगादिति भावः । परस्परस्वभावानुगतिदर्शनादपि तयोरभेद इति सूत्रस्यार्थान्तरमाश्रित्याह ॥ **किञ्चेति** । परिणामिवादिमतेनापि सूत्रार्थमाह ॥ **किञ्चेतीति** । कार्यस्य कारणानन्यत्वे श्रुतार्थापत्तिमपि प्रमाणमाह ॥ **सत्त्वाच्चेति** । परिणामिवादिमतेनापि सूत्रार्थमाह । अवरकालीनस्य पश्चाद्भाविनः कार्यस्येति यावत् । न प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणस्यैवात्र श्रूयते न कार्यस्येति कथमेतस्य तत्र प्रमाणीकरणमिति वाच्यम् । अग्रे सृष्टेः पूर्वमिदं यदिदानीं स्थूलं कार्यं दृश्यते तत्सदेवासीदितीदं-

शब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सता सामानाधिकरण्येन निर्देशात्तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्तादात्म्यावगमेन वस्तुभेदो नास्तीत्याशयात् । प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणात्मना कार्यस्येत्युक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ **असदिति** । तत्र चोद्यं विभजते ॥ **असदेवेत्यादिना** । इदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्यासता सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽसत्त्वसिद्धिरिति भावः । परिहारभागमवतारयति ॥ **नेति** । नञर्थमाह ॥ **भवेदेतदिति** । तर्हि केनाभिप्रायेणायमसद्व्यपदेश इत्याशङ्क्य धर्मान्तरेणेति व्याचष्टे ॥ **किन्त्विति** । तत्र प्रश्नपूर्वकं गमकं कथयति ॥ **कुत इत्यादिना** । सूत्रावयवं व्याख्याति ॥ **असदेवेदमिति** । यथाक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र केनेति तैलघृतादौ सन्देहे तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषाद्घृतेनेति निश्चीयते तथाऽसदेवेदमित्यत्राप्यसच्छब्देन तुच्छमुच्यते । किंवा सदेवानभिव्यक्तनामरूपमिति सन्देहे तत्सदासीदिति वाक्यशेषात्तुच्छव्यावृत्तं सदेवानभिव्यक्तनामरूपमसच्छब्दमिति निश्चीयते । तस्य तच्छब्देन परामृष्टस्य सच्छब्देन निर्देशादित्यर्थः । असद्वा इदमग्र आसीदित्यत्र तत्सदासीदिति वाक्यशेषाभावात्कुतो निश्चय इत्याशङ्क्याह ॥ **असद्वा इति** । वाक्यशेषस्य सत्कार्यविषयत्वे फलितमाह ॥ **तेनेति** । कासौ कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणादन्यत्वं च साधयन्ती युक्तिरित्यतः साङ्ख्योक्तां तामाह ॥ **युक्तिस्तावदिति** ॥ **असदकारणादित्यादिकेति** । असदकरणादित्यादिकेत्यर्थः । सा चेत्थम् । कार्यं तावत्कारणव्यापारात्प्रागपि सदित्यङ्गीकार्यम् । असदकरणात् । असच्चेत्कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यं नास्य सत्त्वं शक्यं कर्तुम् । न हि नीलं शिल्पिसहस्रेण पीतं कर्तुं शक्यमिति । आदिपदेन कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकमसम्बद्धं वा । आद्ये त्वसता सम्बन्धानुपपत्तेः सत्त्वमङ्गीकार्यम् । नान्त्यः । असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वस्मात्सर्वसम्भावापत्तेरित्यादियुक्तिपरिग्रहः ॥ **साङ्ख्योक्तेरिति** । असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यमिति तद्वचनादिति भावः ॥ **वृत्तिविकल्पानुपपत्त्यादित्वाच्चेति** । अवयव्यवयवेषु किं प्रत्येकं कार्त्स्न्येन वर्तते किं चैकदेशेन । आद्येऽनेकत्वप्रसङ्गः । नान्त्यः । तस्यावयवान्विहायैकादेशभावात् । भावेवाऽत्रापि वृत्तिविकल्पप्रसङ्गात् । तथा चानवस्थेत्येवं वृत्तिविकल्पानुपपत्तिरित्यर्थः । आदिपदेन केषुचित्तन्तुषु चलत्सु तद्गतोऽवयवी चलति न वा । नेति पक्षेऽयुतसिद्धिप्रसङ्गः । आद्ये निश्चलावयवाश्रितो चलतीति चलत्वलक्षणो विरुद्धधर्माध्यासः स्यादित्यस्य परिग्रहः । साङ्ख्याद्यु-

क्तयुक्त्युपजीवनात्स्वातन्त्र्येण युक्तेरिति सूत्रखण्डोक्तयुक्त्युत्प्रेक्षामात्रेऽप्यसमर्थस्य परस्य न तद्बाधकत्वमिति सूचयितुं साङ्ख्योक्तेति बोध्यम् । ननु युक्तेरिव शब्दादपि कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च सिध्यतीति वक्तव्ये कथमन्तरपदमन्तराले प्रयुज्यत इत्यतः शब्दान्तरं विभजते ॥

शब्दान्तरं चेति ॥ संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनेति । यथा हि संवेष्टितपटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किंवाऽन्यद्द्रव्यमिति । स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । तथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते । स एव च प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नः पट इति । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यत इति संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनेत्यर्थः । प्राणायामेनेत्यादेरयमर्थः । प्राणायामेन निरुद्धाः प्राणापानादयः प्राणप्रभेदाः कारणमात्ररूपेण वर्तमाना जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्तयन्ति नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरमपि । त एव च प्राणप्रभेदाः पुनः प्रवृत्ता जीवनादाधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरमपि निर्वर्तयन्ति । न च प्राणप्रभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावाविशेषणात् । एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वमिति । ननु नित्यभेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयमित्युत्तरभाष्ये भावे चेत्यादिसूत्राणामार्जवानार्जवादिचिन्ता न क्रियत इति कथमस्यापव्याख्याननिरासकत्वम् । न च सूत्राक्षराणामार्जवानार्जवादिचिन्ताकारणस्य तस्य दूषणत्वेऽपि न तदेव तद्दूषणं किन्नाम प्रमेयानिराकरणमपि । तथा च नित्यभेद इत्युत्तरभाष्यस्य सूत्राक्षराणामार्जवानार्जवादिचिन्ताकरणरूपत्वाभावेऽपि कार्यस्य कारणानन्यत्वरूपतत्प्रमेयनिरासकत्वाद्युक्तमस्य तत्प्रत्याख्यानत्वमिति वाच्यम् । प्रमेयनिराकरणापेक्षयाऽऽर्जवानार्जवादिचिन्ताकरणस्यान्तरङ्गतया सति सम्भवे तत्परित्यागेन प्रमेयमात्रनिराकरणायोगात् । उपादेयस्योपादानादनन्यताया एव भावे चेत्यादिसूत्रप्रमेयतया परस्याभिमतत्वेन कार्यस्य निमित्तकारणादन्यतायास्तदभिमतत्वेनोपादानेन तु द्वयमित्येतावतैवाभिमतप्रमेयनिराससिद्ध्या कार्यस्य निमित्तकारणेनात्यन्ताभेदाभावोपपादकस्य नित्यभेदो निमित्तेन हीति भाष्यखण्डस्यानर्थक्यान्निस्ताराच्चेत्यतोऽन्तरङ्गत्वेऽप्यार्जवानार्जवादिचिन्तायाः स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव कर्तुं शक्यत्वान्न स्वयं तत्करणमुचितमित्याशयवतो भाष्यकारस्य तत्परित्यागेन प्रमेयमात्रनिराकरणं न दोषायेत्यभिप्रेत्य भाष्यकारीयमार्जवानार्जवादिचिन्ताकरणं तावदुपपादयति ॥ अत्रेति ।

स्पष्टत्वादिति शेषः । कार्यस्योपादानानन्यतायाः सूत्रप्रमेयतया परस्याभिमतत्वेऽपि कार्यस्य कारणानन्यत्वमिति परोक्तेः सामान्येन तदुक्त्या प्रसक्तस्य कार्ये उपादानान्यत्वस्योपादानेन तु द्वयमित्यनेन निराससिद्धावपि तदुक्त्यैव प्रसक्तस्य निमित्ताभेदस्य तेनानिरस्ततया तन्निरासार्थत्वान्न नित्यभेद इत्युत्तरभाष्यखण्डवैयर्थ्यमपीत्यभिप्रेत्य प्रसक्तपक्षद्वयनिरासकतया भाष्यखण्डं योजयितुं सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तदनुक्त्याऽपि प्रसक्तां भाष्ये न्यूनतां परिहरति ॥ **यदुक्तमित्यादिना** । भेदस्य नित्यताकथनस्य प्रकृतानुपयोगात्प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह ॥ **नित्यशब्द इति** । तदेव दर्शयति ॥ **भेद एवेतीति** । प्रतिबन्ध्यनुक्तेराह ॥ **कार्यस्येति शेष इति** । भाष्ये हिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य कार्यस्य निमित्तेनात्यन्तभेदप्रतिपादकप्रमाणसिद्धिसूचनार्थत्वान्न तदित्याह ॥ **हीति सर्वेति** । उक्तार्थस्य सर्वप्रमाणप्रसिद्धत्वसूचनेनापि किमित्यत आह ॥ **तथा चेति** ॥ **सर्वमिदमिति** । कार्यस्य कारणानन्यत्वसाधकतयोपन्यस्तं युक्तिजातमित्यर्थः । अत्र पक्षे प्रकृतानुपयोगरूपस्पष्टदोषानुक्तिर्भाष्यकाराणामयुक्तेत्यत उक्तप्रायत्वात्पृथक्तदनुक्तिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्य स्वयं प्रकृतानुपयोगमाह ॥ **प्रकृतेति** । कथमुपादानानन्यत्वं कार्यस्येत्युपादानस्य प्रकृतानुपयोग इत्यतो यदर्थसाधकतयाऽस्योपन्यासस्तत्साधनाक्षमत्वादित्यभिप्रेत्य साध्यमर्थं तावद्दर्शयति ॥ **वियदादीति** ॥ **ब्रह्मानन्यत्वमिति** । पूर्वसूत्रे तथैव प्रतिज्ञातत्वादिति भावः ॥ **अस्येति** । उपादानानन्यत्वं कार्यस्येत्यर्थः । तथाऽपि कथमेतस्य तदनुपयोग इत्यतस्तद्दर्शयति ॥ **तद्यदीति** ॥ **किमायातं प्रकृत इति** । अनेनोपादानोपादेयभावस्थले कार्यस्योपादानान्यत्वप्राप्तावपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वाप्राप्तेरिति भावः । ननु चोपादानोपादेयभावस्थले कार्यस्योपादानान्यत्वप्राप्तौ प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मानन्यत्वप्राप्तिरवर्जनीयैव । ब्रह्मणोऽपि प्रपञ्चोपादानत्वेन ब्रह्मजगतोरपि तद्भावादित्यतो भवेदेतदेवं यदि ब्रह्मणः प्रपञ्चोपादानत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । साधकाभावादिना प्रकृत्यधिकरणे निरस्तत्वादित्याशयेनाह ॥ **न हीति** ॥ **उक्तप्रायमिति** । तथा च प्रकृतानुपयोग इति कण्ठरवेणानभिधानेऽपि तदुपपादकस्य प्रपञ्चं प्रति ब्रह्मण उपादानत्वाभावस्य कथनेनार्थतः प्रकृतानुपयोगसिद्धेर्न पृथगत्र साक्षात्तदभिधानं कृतमिति भावः । तर्हि प्रकृतानुपयोगयुक्तिमात्रेण द्वितीयपक्षदोषसिद्धेरुपादानेन तु द्वयमिति तन्निरासपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतो दूषणान्तरोपदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **दूषणान्तरमिति** । बाधितविषयत्वाख्यमित्यर्थः ॥

हीत्यनुवर्तत इति । अन्यथाऽत्र भाष्ये कार्यस्योपादानेन भेदाभेदयोः प्रमितत्वानुक्त्या कार्यस्योपादानानन्यत्वसाधकयुक्तिजातस्य दूषणानुक्ति-प्रसङ्गेनास्य भाष्यस्य तत्पक्षदूषणत्वं न स्यादिति भावः ॥ **प्रमिताविति** । अनेन हिशब्दः प्रमाणसिद्धिसूचकमित्युक्तं भवति । कार्यस्योपादानेन भेदाभेदयोः प्रमितत्वोक्तेः प्रयोजनमाह ॥ **तत इति** । विकल्पितपक्षद्वयदूषणेनापव्याख्याननिरासस्य नित्यमेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वय-मित्येतावता भाष्येणैव सिद्धेरुत्तरस्यानर्थक्यमाशङ्क्य कार्यस्योपादानेन भेदाभेदयोः प्रमितत्वस्य ह्युपादानेन तु द्वयमित्यनेनोक्तस्य समर्थनार्थ-त्वान्न तदिति भावेन तत्समर्थनपरतया भाष्यं योजयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ **कथमिति** । यद्घटादिकं प्रागुत्पत्तेः कार्यरूपेणासत्तदेव मृदादि-कारणात्मना प्रागुत्पत्तेरस्तीति यथा श्रुतक्रमेण योजनायामसिद्धस्यानुवादः सिद्धस्य विधानं भवतीत्यतो व्यत्यासेन वाक्यं योजयति ॥ **यदित्या-दिना** । बुद्ध्यारोहाय यत्कारणात्मना कार्यरूपेणेति विशेषणनिष्ठतया व्याख्याति ॥ **घटादिकमित्यादिना** ॥ **प्रागुत्पत्तेरिति** । योग्यतयोभयत्रा-ध्याहारेण व्याख्यानं प्रमितमिति । अनेन मूले हिशब्दः कार्यस्य कारणात्मना सत्तायाः प्रमाणसिद्धत्वसूचनार्थ इत्युक्तं भवति । मूले यदिति यच्छब्दश्रवणात्तदिति लभ्यत इत्याशयेनोक्तं तदेवेति । मूले हिशब्दस्य न यथाश्रुत एव सम्बन्धः । तथा सति कार्याकारेणासत्त्वस्योपादानेन कार्यस्य भिन्नाभिन्नत्वे हेतुसमर्पकाभावेन तस्य हेतुत्वप्रसङ्गात् । किन्त्वसदित्यनेनापीत्यभिप्रेत्य हिशब्दप्रदर्शनपूर्वकं हेत्वर्थतया तं व्याचष्टे ॥ **असिद्धिर्यस्मादिति** । यस्मादित्यनुरोधादाह ॥ **तस्मादिति** । मूले साधनानुक्त्या साकाङ्क्षत्वेन प्रसक्तवाक्याभासताशङ्कापनुतये पूर्वेण सम्बन्धमाह ॥ **उपादानेनेति** । ननु कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्ववादिना परेण कार्यरूपेणैव सत्त्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्कारणात्मतया सतीति हेतु-विशेषणासिद्धिः । तथा कार्याकारेणासत्त्वादिति हेतुविशेष्यासिद्धिरपि तथा कार्यस्य कारणेनात्यन्ताभेदेऽपि कारणात्मना प्रागुत्पत्तेः सत्त्वे सति कार्यरूपेणासत्त्वोपपत्तेरप्रयोजकत्वं च । सत्कार्यवादिनं प्रत्युक्तहेतुना कार्यस्योपादानेन भेदाभेदसाधनसम्भवेऽप्यत्यन्तासत्कार्यवादिनं वैशेषिकादिकं प्रति भेदाभेदसाधनानुपपत्तिश्च तेन प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वस्यैवानङ्गीकारेण कारणात्मना सत्त्वस्यासिद्धत्वाद्भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणैव वृत्ति-दर्शनेनैकत्र तदुभयस्य विरुद्धतया साधनायोगाच्चेत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । कारणात्मतयाऽस्ति हीत्यत्र कारणात्मतया सत्त्वस्य

प्रमितस्वाङ्गीकृतत्वसूचकहिशब्दोक्तयुक्त्या कार्याकारेण सत्त्वपक्षं दूषयति ॥ **अनभ्युपगमादिति** । अभ्युपगमे त्वाह ॥ **अनुपलब्धिश्चेति** । ततश्च न विशेष्यासिद्धिरिति भावः ॥ **अङ्गीकृत इति** । ततश्च न विशेषणासिद्धिरिति भावः । हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति नाप्रयोजकत्व-मित्यभिप्रेत्याप्रयोजकशङ्कोत्थापनपूर्वकं तामुपपादयति ॥ **न चेत्यादिना** । मृदादिनाऽत्यन्ताभिन्नत्वेऽपि घटादेः कुतः प्रागुत्पत्तेर्घटरूपेण सत्त्व-प्रसङ्गः । तदा मृदाद्यभावेन तत्परिहारसम्भवादित्यत उक्तं मृदादेरिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्यानुपलम्भबाधान्नैवमित्याह ॥ **न चैवमिति** । किमे-तावताऽपीत्यतो विशेषणविशेष्यासिद्ध्यप्रयोजकत्वशङ्कानामनवकाशात्कार्यमुपादानेन भिन्नाभिन्नं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मतया सत्त्वे सति कार्या-कारेणासत्त्वाव्यतिरेकेण कारणवदिति सूचितानुमानेन भेदाभेदसिद्धिः सम्पन्नेत्युपसंहरति ॥ **तेनेति** ॥ **उत्तरत्रेति** । वैशेषिकपरीक्षायां भेदो नाशे भवेत्तथेत्यादिनोपादानोपादेययोर्भेदाभेदसमर्थनं विधास्यत इत्यर्थः । तथोत्तरत्र विशेषमेव संश्रित्य विशेषो बलवान्यत इत्यादिनोपादानोपादेययो-र्भेदाभेदयोर्विरोधपरिहारश्च विधास्यत इत्यर्थः । इतीत्यस्यैत्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । उक्तयोजनायां कार्यस्य कारणानन्यत्वरूपप्रमेयैक-देशस्य भाष्ये निरासेऽपि सत्कार्यवादरूपप्रमेयैकदेशस्यानिरस्ततयाऽधिकरणप्रमेयस्य प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वं कारणानन्यत्वं चेत्यस्य निरासो न सिध्यतीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थमसद्यदिति भाष्यमेव तन्निरासपरतयाऽपि योजयति ॥ **यच्चेति** । अत्र पूर्वयोजना न सङ्गतेत्यर्थतः सत्कार्यवादनिरा-सोपयोगितया भाष्यं योजयति ॥ **यद्घटादिकमिति** । एवं प्रयोजनायां कार्यरूपेण कारणात्मतयेति विशेषणनैरपेक्ष्येणैव सत्कार्यवादनिराससिद्धे-स्तद्वैयर्थ्यमित्यतो विरोधशङ्कापरिहारार्थत्वात्तत्र तदिति भावेन विरोधशङ्कानिवर्तकतया तद्योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ **तस्यैवेति** । अत्र तस्यैवेति प्रतियोगिभेदनिराकरणम् । तदैवेति कालभेदनिराकरणं तत्रैवेत्याश्रयभेदनिराकरणम् । अयमर्थः । भेदो हि विरोधशान्तिहेतुः । तथा हि । क्वचित्प्रतियोगिभेदः । यथा गवयो गोघटाभ्यां सदृशो विसदृशश्चेति । क्वचित्कालभेदो यथा मधुरायामेव देवदत्तस्य भावाभावौ । क्वचि-दाश्रयभेदो यथा मधुरायां देवदत्तस्य भावः सघ्ने तदभावः । न चात्र विरोधशान्तिहेतुभूतः क्वचिदपि भेदोऽस्ति । तत्कथं न विरोध इति न देशकालप्रतियोगिभेदमात्रविरोधशान्तिहेतुः । एकस्यैव घटस्यैकत्रैकदैव घटत्वेन रूपेण सद्भावस्य पटत्वेन रूपेणासद्भावस्य च दर्शनेन देशादि-

भदस्यैव रूपभेदस्यापि विरोधशान्तिहेतुत्वेन क्लृप्तत्वात्तदिहापि प्रतियोग्यादिभेदाभावेऽपि रूपभेदेन भावाभावयोरुपपत्तेरित्याशयेनाह ॥ रूपेति । कार्यकारणाकारयोरत्यन्तभेदं मन्वानश्शङ्कते ॥ नन्विति । भवेदेतदेवं यदि तयो रूपयोरत्यन्तभेदः स्यान्न चैवमित्याह ॥ न स्यादिति ।

अ०—अनवस्थाऽन्यथा हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोः ॥ शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा ॥ स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यजः ॥ इति श्रुतेरवासित उक्तोऽर्थोऽयमशेषतः ॥ २-१-६ ॥

सु०—स्यादेतदुक्तम् । यद्यसत्त्वं प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य स्यात्तदेव कुतः । तथा चात्यन्ताभिन्नं कार्यमुपादानेनेत्यतो विपक्षे बाधकप्रदर्शनेन कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वमुपादानाद्भेदं चोपपादयति ॥ अनवस्थेति । अन्यथा कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरात्यन्तिके सत्त्वे कारणेनात्यन्ताभेदे चाङ्गीकृते सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थाऽव्यवस्था स्यात् । तथा हि । पटस्तन्त्वात्मकः प्रागपि सन्नेव । तथा तन्तवोऽपि स्वकारणात्मकाः सन्त एवेत्यनेन क्रमेण सर्वस्य मूलकारणात्मकत्वेनात्यन्तिकं सत्त्वं स्यात् । न च मूलकारणमुत्पद्यते विनश्यति चेति पटादीनामप्युत्पत्तिविनाशौ न स्याताम् । तथा च पटादय उत्पत्तिविनाशवन्त आत्मादयस्तद्रहिता इति लोकवेदप्रसिद्धोत्पत्तिनाशव्यवस्था न स्यादिति । उपलक्षणं चैतत् । पटादीनामुत्पत्तिविनाशाभावे तत्कारकव्यापारवैफल्यं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्वोत्पत्तिनाशशब्दाभ्यां सत्त्वमसत्त्वं चोपलक्ष्यते । ततश्चायमर्थः । यदि पटस्तन्त्वात्मकः प्रागुत्पत्तेरपि सन्नेव तदाऽ(तदा)प्युपलभ्येत तन्तुवत् । यदि चानुपलभ्यमानोऽपि सन्नभ्युपेयते । तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोस्सदसत्त्वयोरनवस्था स्यात् । उपलभ्यमानं घटादिकमस्त्यनुपलभ्यमानं खरविषाणादिकं नास्तीति सर्वजनसम्मता व्यवस्था न स्यात् । अथवोत्पत्तिविनाशशब्दाभ्यां तदुपपादनस्योपलक्षणम् । तथा चैवं योजना । आस्तां तावदन्यत् । सत्कार्यवादे सर्वत्र शिष्यं प्रति वादिनं वा प्रत्युत्पत्तिनाशयोर्नासदुत्पद्यते न सद्विनश्यतीत्येवंरूपोपपादनस्याप्यनवस्थाऽवस्थानाभावः स्यात् । तथा हि । इदमुपपादनं किमर्थमिति वाच्यम् । शिष्यादेर्विद्योत्पत्तयेऽविद्यानाशाय वादे जल्पादौ तु ख्यात्याद्युत्पादायेति चेत् । तद्विद्यादिकं सच्चेन्नोत्पाद्यम् । सत्त्वादात्मवत् । असच्चेन्नोत्पादयितुं शक्यम् । अन्यथा सत्कार्यवाद-

भङ्गप्रसङ्गात् । एवमविद्या सती चेन्न विनाश्या । अन्यथाऽपसिद्धान्तापत्तेः । असती चेन्नितराम् । नित्यनिवृत्तत्वात् । ततः सर्वथा प्रतिपादनासम्भव एवेति । यदि वोत्पत्तिनाशयोरिति विरुद्धधर्मोपलक्षणम् । तथा हि । यदि कार्यमुपादानात्मकमेव सदेव च प्रागुत्पत्तेः स्यात् । तदोत्पत्तिविनाशादिधर्माणामनवस्था स्यात् । तन्तवः प्रागेव सन्तो नेदानीमुत्पद्यन्ते । पटस्तूत्पद्यते । तन्तुष्वविनष्टेष्वेव पटो विनश्यति । तन्तवो बहवः पटस्त्वेकः । एवमाकाराभिधानबुद्धिकार्यभेदोऽपि द्रष्टव्यः । सैषा व्यवस्था न स्यादिति । नन्वेतत्सकलमपि पटवच्च यथा प्राणादिरिति व्यक्त्यव्यक्त्यवष्टम्भेन परिहृतम् । तथा हि । व्यक्त्यपेक्षयोत्पत्तिः पटादीनामव्यक्त्यपेक्षया च विनाशो युज्यते । व्यक्त्यव्यक्त्यर्थमेव च कारकाण्युपयुज्यन्ते । व्यक्त्यव्यक्तिभ्यामेवोपलब्ध्यनुपलब्धी भवतः । अत एव प्रतिपादनं सङ्गच्छते । व्यक्ताव्यक्तरूपेणैव विरुद्धधर्मा व्यवतिष्ठन्ते । यथा हि संवेष्टितः पटो न स्फुटं पट इति प्रतीयते । न प्राव्रियते न शीतमपनुदति । न बहुदेशव्यापी भवति । प्रसारितस्तु स्फुटप्रतीत्यादिमान् । न चैतावता भेदः । नापि प्रसारितः प्रागसन् । यथा च प्राणायामेन निरुद्धः शारीरो वायुर्जीवनमात्रं करोति नोत्क्षेपणादि । निरोधापगमे त्वासादितव्यक्तिस्तदपि करोति । न तावन्मात्रेण भिद्यते । प्रागसन्वा । तथैवैतदपि व्यक्त्यव्यक्तिभ्यां समञ्जसमिति । अत्र ब्रूमः । केयं पटस्य प्रागुत्पत्तेरूर्ध्वं च विनाशादव्यक्तिर्मध्ये च व्यक्तिः । अनुपलब्धिरव्यक्तिरुपलब्धिर्व्यक्तिरिति चेत्तत्राह ॥ अनवस्थेति । यद्युपलब्ध्यनुपलब्धी एवोत्पत्तिविनाशौ । तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था स्यात् । यद्यदोपलब्धं तत्तदैवोत्पन्नमनुपलब्धं च विनष्टमिति स्यादिति यावत् । किञ्च प्रागुत्पत्तेस्सत्त्वे पटस्य कस्मान्नोपलब्धिः । कथं चोर्ध्वमुपलब्धिरिति प्रश्नस्यानुपलब्ध्युपलब्धिभ्यामेवेति परिहारं वदन्देवानां प्रियः श्लाघनीयप्रज्ञः स्यात् । अपि च प्रागूर्ध्वं च तन्तूपलब्धौ कथं तन्मात्रस्य सतः पटस्यानुपलब्धिः । अन्यथा तन्तूनामपि सा स्यात् । अथ पटस्यैव व्यक्त्यव्यक्ती । तदा तावपि तन्तूनां विद्येते न वा । न चेन्न कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदः । विद्येते चेत्तत्राह ॥ अनवस्थेति । उत्पत्तिनाशव्यवहारहेतू व्यक्तव्यक्ती यदि तन्तुष्वपि विद्येते तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था स्यात् । तन्तवो नोत्पन्ना न नष्टाः । किन्तु पट

एवोत्पत्तिविनाशव्यवस्था न स्यादिति। किञ्चेयमभिव्यक्तिरुत्पत्त्यादिव्यवहारकारणतयोपादीयते । सा किं चक्रचीवरादिभिः प्रागसत्येवोत्पद्यते मुद्गराभिघातादिना च नश्यति । उत प्रागपि सत्येवाविनाशिनी च। एवमव्यक्तिरपि किं प्रागसती मुद्गराभिघातादिनोत्पद्यते । किंवा प्रागपि सती । उभयत्राद्यौ दूषयति॥ अनवस्थेति। व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिनाशवत्त्वे सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था व्यवस्थाभावः स्यात्। न किञ्चिदसदुत्पद्यते न किञ्चित्सद्विनश्यतीति सिद्धान्तहानिः स्यादित्यर्थः। द्वितीयौ दूषयति॥ अनवस्थेति। व्यक्त्यव्यक्त्योः सदा सत्त्वे सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थाऽव्यवस्थितिः स्यात् । तथा हि। एतावन्तं कालमनुत्पन्नो घट इदानीमुत्पन्न इति तावन्न स्यात्। उत्पत्तिव्यवहारहेतोरभिव्यक्तेः प्रागपि सत्त्वात्। तथा मुद्गराभिघाताद्युत्तरकालमपि घटसत्त्वव्यवहारः स्यात्। तद्धेतोरभिव्यक्तेरविनष्टत्वात्। तथैदानीमेव नष्टो घट इत्यपि न स्यात् । विनाशव्यवहारकारणानभिव्यक्तेः प्रागपि सत्त्वादिति। कारकव्यापारवैफल्यतादवस्थ्यं स्फुटमेव। अथैतद्दोषपरिहाराय व्यक्त्यव्यक्त्योरपि व्यक्त्यव्यक्ती स्वीक्रियेते। तदा तयोरप्युक्तविकल्पदोषानुषङ्गः स्यात्। अथ तत्रापि व्यक्त्यव्यक्त्यन्तराङ्गीकारस्तदाऽनवस्था स्यादित्याह॥ अनवस्थेति । उत्पत्तिनाशयोरिति विषयसप्तमी। सन्त्वनन्ता व्यक्तयोऽव्यक्तयश्च। मूलक्षयाभावान्नानवस्थादोष इत्यत आह॥ अनवस्थेति। अन्यथाऽनवच्छिन्नव्यक्त्यव्यक्तिपरम्पराङ्गीकारे सर्वत्र घटादावुत्पत्तिनाशयोरनवस्थाऽनवक्लृप्तिः स्यात् । उत्तरोत्तरव्यक्त्यव्यक्तिसिद्धौ हि पूर्वपूर्वव्यक्त्यव्यक्तीनामुत्पत्तिनाशव्यवहारनिदानत्वम्। ततः प्रयोजनपरिक्षयहेतुत्वादनवस्था दूषणमेव। नन्विदं भवतामपि समानम्। प्रागसतः सत्तासमवायो हि जनिरिष्यते। सत्तासमवायौ च सदा सन्ताविति प्राग्विनाशोत्तरमपि जनिः स्यात्। विनाशश्च न स्यादित्यत आह॥ अनवस्थेति । इयं सर्वत्रोत्पत्तिविनाशयोरनवस्थाऽव्यवस्थितिरन्यथा समवायस्य जनित्वाङ्गीकृतावेव हि स्यात्। नास्मन्मते। प्रकारान्तरेण जनेर्वक्ष्यमाणत्वादिति। ननु जनिः किं प्राक् सती उत कारकव्यापारजन्या। आद्ये प्रागुक्त एव दोषः। द्वितीये जनेर्जनिरपि तथेत्यनवस्था । एवं विनाशोऽपीत्यत आह॥ अनवस्थेति। सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरियमुक्तानवस्था । अन्यथा

घटजनेरन्या जनेर्जनिरित्यङ्गीकार एव स्यात् । न त्वेवमङ्गीक्रियते । अपि तर्हि घटजन्मैव जन्मनो जन्मेति । यथाऽऽहुः । यथा जनेर्जनिर्नान्या तस्या वस्तुजनिर्जनिरिति घटो जायते घटजन्म जायत इत्यनयोरेकार्थतैव हि लौकिकपरीक्षकसम्मता । न च व्यक्त्यव्यक्त्योरप्येवमङ्गीकर्तुमुचितम् । जन्मविनाशावुपलब्ध्यनुपलब्धी वा विहाय व्यक्त्यव्यक्त्योरेवाप्रामाणिकत्वादिति । ननु यद्यसदुत्पद्येत सच्च विनश्येत । तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थैव स्यात् । एवं सति हि खरविषाणमप्युत्पद्येत । आत्मा च नश्येदित्यत आह ॥ अनवस्थेति । अन्यथा कारणशक्त्यनादरणे हीयमुत्पत्तिविनाशयोरनवस्था स्यात् । न चैवं किन्तु यस्योत्पत्तिकारणमस्ति तदसदप्युत्पद्यते । यस्य च विनाशकारणं विद्यते तत्सदपि निरुध्यते । न च खरविषाणजन्मन्यात्मविनाशे वा कारणमस्तीति तयोर्जननविनाशाभावः । कारणस्वभावानुगमे तु सत्कार्यवादिनोऽप्यतिप्रसङ्ग एवेति । अथवा स्यादियमनवस्था । यद्यत्यन्तासदेवोत्पद्यते सन्मात्रं विनश्यतीति भ्रमः । सदसदेवोत्पद्यत इति चोक्तं विनाशकारणवदेव च विनश्यतीति । यच्चोक्तं भावे चोपलब्धेरिति सूत्रार्थत्वेन तद्व्याप्यव्यापकभावेनैवोपपन्नं नात्यन्ताभेदसाधकम् । अथ कारणोपरोक्तबुद्धिः सामानाधिकरण्यबुद्धिर्वाऽत्राभिमतेति मतम् । साऽप्यभेदमात्रेण चरितार्था नात्यन्ताभेदसाधनायालम् । किञ्चैतद्युक्तेश्चेत्यनेनैव शक्यसङ्ग्रहं न पुनरभिधातव्यम् । अथानेन प्रत्यक्षमुपन्यस्यते तदपि नात्यन्ताभेदसाधकम् । अत एव भावाच्चोपलब्धेरिति सूत्रविपरिणामोऽपि निरस्तः । सत्त्वाच्चावरस्येति युक्तेश्चेद्युक्तेश्चेत्येतेनैव गतार्थता । श्रुतेश्चेच्छब्दान्तराच्चेत्यनेन । असद्व्यपदेशादिति तु परिचोदनैवासङ्गता । परमार्थतो ब्रह्मकारणतापरत्वेनापाततस्तु शून्यस्याभावस्य वा कारणभावप्रतिपादकताप्रतिभासेन कार्यासत्त्वस्य श्रुतावप्रतीतेः । युक्तेरित्युक्तयुक्तिं तूत्तरत्रापाकरिष्यामः । शब्दान्तरं त्वाचार्येणैवान्यत्रान्यथैव व्याख्यातम् । पटे प्राणादौ च नात्यन्तानुपसञ्जातविशेषत्वमित्यनुदाहरणमेवेत्यलं प्रपञ्चेन ॥ छ ॥ यदुक्तं शक्तोऽपि हीति यच्च नित्यभेद इति । तदुभयं श्रुत्याऽपि साधयति ॥ शक्तोऽपीति । अकर्तुं शक्तोऽपि करोति । अन्यथा विना कारणैस्तद्व्यत्यासेन च कर्तुं शक्तोऽपि नियतैः कारणैः

करोतीच्छयेति योज्यम् । स्वस्मान्निमित्तकारणाद्भिन्नम् । उपादानकारणेनाभिन्नं भिन्नं च । संसारिणो हि पिशाचगृहीता इवेश्वरप्रेरिता अनिष्टमपि धारकप्रयत्नमकृत्वा न स्थातुमीशते । न च भगवांस्तथेत्यकर्तुं शक्तोऽपीत्युक्तम् । अशेषतः प्रागिदानीं चोक्तं न तु सन्निहित एवेत्यर्थः ॥ २–१–६ ॥

टि०— नन्वनवस्थाऽन्यथा हीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चात्यन्तिकसत्त्वे कारणेनात्यन्ताभेदे चोत्पत्तिनाशयोरव्यवस्थाप्रसङ्गोपदर्शनार्थमेतदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वोपपादनार्थत्वान्न तदुपदर्शनानर्थक्यमिति वाच्यम् । प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यात्यन्तासत्त्वेऽपि बाधकाभावेनासत्त्वोपपादनस्यापि निष्फलत्वादित्यतः कार्यस्य कारणात्प्रागसत्त्वेन कार्यस्योपादानेन भिन्नाभिन्नत्वसाधनस्य प्रागुक्तस्य समर्थनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य हेत्वसिद्धिव्युत्पादनपूर्वकं भिन्नाभिन्नत्वसाधनानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति॥ स्यादेतदिति । उक्तं कार्यस्योपादानेन भिन्नाभिन्नत्वम् । तदेव कुत इति सत्त्वे बाधकाभावादिति भावः । यद्यपि पृथगेव कार्यस्य सत्त्वमनुपलब्धिबाधित इति पूर्वमेव सत्त्वे बाधकस्योक्तेर्न पुनरेतच्छङ्कावकाशः । तथाऽपि बाधकान्तरं वक्तुमियं शङ्केति ध्येयम् । नन्वत्रात्यन्तिकसत्त्वादिवाचिपदाश्रवणात्कथमात्यन्तिकसत्तास्वीकारे कार्यस्य बाधकोपदर्शनत्वमित्यतोऽत्रान्यथेतिपदमेव तत्परम् । तस्योक्तार्थविपरीताभ्युपगमे व्युत्पन्नत्वात् । प्रागुत्पत्तेः कारणाकारेण सत्त्वे सति कार्याकारेणासत्त्वादेरेव पूर्वत्रोक्तत्वेनात्यन्तसत्त्वादिस्वीकारस्यैवोक्तार्थविपरीताभ्युपगमरूपत्वादिति भावेनान्यथेति पदं विपक्षोपदर्शकतया व्याचष्टे ॥ अन्यथेति । तथाऽपि व्यवस्थाभावरूपापाद्यार्थवाचकाभावेन तत्समर्पणासम्भवान्नास्य बाधकोपदर्शनपरत्वमित्यतोऽनवस्थापदमेव तत्समर्पकं बाधितत्वेन प्रसिद्धानवस्थापरतायाः प्रकृतेऽयोगादिति भावेन तत्परतया तद्व्याचष्टे ॥अनवस्थेति । नन्वात्यन्तिकसत्तास्वीकारे कारणेनात्यन्ताभेदाङ्गीकारेऽपि चोत्पत्तिनाशव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजकत्वमित्यतो नात्रात्यन्तिकसत्तादिस्वीकारेण साक्षादव्यवस्थामापादयामः किन्तु पटादीनामुत्पत्तिनाशाभावापादनद्वारा ततो नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य कथमात्यन्तिकसत्तादिस्वीकारे तेषामुत्पत्तिनाशाभावप्रसङ्ग इत्यतस्तमुपपादयति ॥ यथा हीति । एवमुत्पत्तिनाशाभावापादनमुपपाद्य तेनाव्यवस्थापादनमव्यवस्थाप्रकारदर्शनेन दर्शयति ॥ तथा चेति । नास्त्येव तादृशी व्यव-

स्थेति तदभावापादनं नानिष्टमित्याशङ्क्य भाष्ये हिशब्देनोक्तव्यवस्थायाः प्रामाणिकत्वदर्शनेन तदभावस्य प्रामाणिकहानरूपत्वेनानिष्टत्वसूचनात्तदापादनमनिष्टमेवेत्यभिप्रेत्य हिशब्दाभिप्रायमाह ॥ **लोकवेदप्रसिद्धेति** । मूले पटादीनामुत्पत्तिविनाशाभावे तद्व्यवस्थाभावापादनं तस्यापि सम्भवमात्राभिप्रायेण न तु दोषान्तराभावादित्यभिप्रेत्यान्तरङ्गदोषोपलक्षणपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । भाष्यस्थोत्पत्तिनाशशब्दस्वारस्यानुरोधेनात्यन्तिकसत्तास्वीकारे उक्तविधोत्पत्तिनाशव्यवस्थानुपपत्तिरूपबाधकप्रदर्शनपरतया शक्यं योजितम् । अधुनाऽऽत्यन्तिकसत्तास्वीकारे सम्भावितव्यवस्थान्तरानुपपत्तीनां बाधकतया भाष्ये सङ्गृहीतत्वलाभायोत्पत्तिनाशशब्दयोरमुख्यार्थत्वमाश्रित्य योजनां दिदर्शयिषुरादौ तावात्सदसत्त्वव्यवस्थानुपपत्तिरूपबाधकान्तरसङ्ग्रहाय तस्या भाष्यारूढतासिद्ध्यर्थमुत्पत्तिशब्दौ तदुपलक्षकतया व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** । कथमात्यन्तिकसत्तास्वीकारे सदसत्त्वव्यवस्थानुपपत्तिरित्यतोऽपेक्षितप्रतिज्ञादिपूरणेन सदसत्त्वव्यवस्थाऽनुपपत्त्युपपादकतया वाक्ययोजनामाह ॥ **तत्रश्चेति** । तत्रापेक्षितप्रतिज्ञापूरणं यदि पट इत्यादितन्नुवादित्यन्तम् । अन्यथेत्यस्य व्याख्यानं यदि चानुपलभ्यमानोऽपि सन्नभ्युपेयत इति । अनवस्थापदोक्ताव्यवस्थाप्रकारोपदर्शनमुपलभ्यमानमित्यादिभाष्ये हिशब्दः सर्वजनसम्मतत्वसूचनेनोक्तव्यवस्थाभावस्यानिष्टत्वसमर्थनार्थ इति भावेन तदभिप्रायमाह ॥ **सर्वेति** । उत्पत्तिविनाशोपपादनानवस्थारूपतद्बाधकसङ्ग्रहाय तस्य भाष्यारूढतासिद्ध्यर्थमुत्पत्तिनाशोपपादनोपलक्षणतयाऽपि तौ व्याचष्टे ॥ **अथवेति** । आत्यन्तिकसत्तास्वीकारे कथमुत्पत्तिनाशोपपादनानवस्थेत्यतस्तदुपपादकतया भाष्यं योजयति ॥ **तथा चैवमिति** । तत्रान्यथेत्यस्यार्थः सत्कार्यवाद इति । कार्यस्यात्यन्तिकसत्तास्वीकार इति च तदर्थः ॥ **सर्वसदित्यादि** । शिष्यादेरित्यादिपदेन सखिसब्रह्मचारिणां सङ्ग्रहः । जल्पादावित्यादिपदेन वितण्डापरिग्रहः । ख्यात्यादीत्यादिपदेन परखिलीकरणादेः परिग्रहः ॥ **आत्मवदिति** । सतोऽपि विद्यादेरुत्पत्तौ सन्नात्माऽप्युत्पद्येतेति भावः । असतो व्युत्पादयितुं शक्यत्वेन बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । सतोऽपि विनाशशब्द इत्यर्थः । न सद्विनश्यतीति तत्सिद्धान्तादिति भावः । न तरां नैवेत्यर्थः । विनाश्येत्यनुवर्तते । तत्र हेतुमाह ॥ **नित्येति** । अन्यथा नरविषाणस्यापि विनाशप्रसङ्गादिति भावः । विरुद्धधर्मानुपपत्तिरूपाविपक्षे बाधकस्यापि भाष्यारूढतासिद्ध्यर्थं तदुपलक्षणतयाऽप्युत्पत्तिनाशशब्दौ व्याचष्टे ॥ **यदि वेति** । कथं सत्कार्यवादे

विरुद्धधर्माव्यवस्थेत्यतस्तदुपपादकतयाऽपि वाक्ययोजनां सूचयति ॥ **तथा हीति** । तत्रान्यार्थेत्यस्यार्थप्रदर्शनं यदीत्यादिना स्यादित्यन्तेन । उत्पत्तिनाशयोरित्यस्यार्थ उत्पत्तिनाशादिधर्माणामिति । अनवस्था स्यादिति व्यवस्था न स्यादित्युक्तं तत्कथमेतदित्यतो धर्मव्यवस्थाप्रदर्शनपूर्वकं तदनुपपत्तिमाह ॥ **तन्तव इति** ॥ **एवमाकारेति** । पिण्डाकारं कारणं पृथुबुध्नोदराकारं कार्यमित्याकारभेदस्तन्तुः पट इत्यभिधानभेदोऽयं तन्तुरयं पट इति बुद्धिभेदस्तन्तुकार्यं पटः पटकार्यं हिमनिवारणमिति कार्यभेद इति द्रष्टव्यम् ॥ **सेति** । अत्यन्ताभेदादिति भावः । भाष्ये पटवच्च यथा प्राणादिरिति सूत्रार्थतया परोत्प्रेक्षितव्यवस्थोपपादकयुक्त्याभासानिरासप्रयुक्तन्यूनतापरिहारायेदमेव भाष्यं तन्निरासपरतया योजयितुं व्यवस्थोपपादकयुक्तिप्रदर्शनपूर्वकं व्यवस्थोपपत्तिमाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **व्यक्त्यपेक्षयेति** । तथा च सत्कार्यवादेऽपि पटादीनामुत्पत्तिविनाशयोरुक्तविधयोः सत्त्वात्पटादय उत्पत्तिविनाशवन्त आत्मादयस्तद्रहिता इति लोकवेदसिद्धोत्पत्तिविनाशव्यवस्थोपपत्तिर्न तदोपपत्तिर्बाधिकेति भावः ॥ **व्यक्त्यव्यक्त्यर्थमेवेति** । तथा च व्यक्त्यव्यक्तिरूपोत्पत्तिनाशयोः सत्त्वान्न तत्कारकवैफल्यप्रसङ्गोऽपीति भावः ॥ **व्यक्त्यव्यक्तिभ्यामेवेति** । तथा च न सत्त्वासत्त्वानुपपत्तिरपीति भावः । उपादनानुपपत्तिं परिहरति ॥ **अत एवेति** । व्यक्त्यव्यक्त्यर्थत्वादेवेत्यर्थः । यदि वेत्युक्तबाधकमपि परिहरति ॥ **व्यक्त्यव्यक्तिरूपेणैवेति** । व्यक्त्यव्यक्त्योरेव दुर्निरूपत्वान्न व्यक्त्यव्यक्त्यवष्टम्भेनोक्तव्यवस्थानिर्वाह इत्यभिप्रेत्य तत्स्वरूपं विकल्पयति ॥ **वेदं यमिति** । किमत्राव्यक्तिव्यक्ती अनुपलब्ध्युपलब्धिरूपावात्मधर्मावभिमते किंवा तदतिरिक्तावेव पटधर्माविति किंशब्दार्थः । आद्यपक्षनिरासपरतया मूलं योजयितुं तमुत्थापयति ॥ **अनुपलब्धिरिति** । अन्यथेत्यस्यार्थो यदीत्यादि । अव्यवस्थाप्रकारदर्शनं यद्यदेति । ननु यद्यदोपलब्धं तस्य तदोत्पन्नत्वं नानिष्टमुपलब्धिरेवोत्पत्तिरिति वदतोपलब्धत्वरूपोत्पन्नत्वस्याङ्गीकृतत्वात् । एवमनुपलब्धिरेव विनाश इत्यङ्गीकारेणानुपलब्धत्वरूपाविनष्टत्वस्याप्यभ्युपगमत्वात् । अनुपलब्धस्य तद्रूपमनुपलब्धत्वं च नानिष्टमिति कथं तदापादनमित्यरुचेराह ॥ **किञ्चेति** । देवानां प्रियः पशुः । कस्मादुपलब्ध्यनुपलब्धी इत्युपलब्ध्यनुपलब्धिनियामकप्रश्नोत्तरतया नियम्यभूतोपलब्ध्यनुपलब्धी एव नियामकतया वदतोऽलौकिकं बुद्धिवैशद्यमित्याशयेन श्लाघनीयप्रज्ञ इति परिहासः । असत्त्वाच्चानुपलब्धेर्न नियामकतया तदुपन्यासो युक्त इत्याह ॥ **अपि चेति** । तन्मात्रस्य सतस्तन्तुमात्रस्य सत

इति हेतुगर्भविशेषणम् ॥ **अन्यथेति** । तन्तुमात्रस्य सतोऽपि पटस्यानुपन्यासो युक्त इत्याह ॥ **अपि चेति** । तन्मात्रस्य सतस्तन्तुमात्रस्य सत इति हेतुगर्भविशेषणम् ॥ **अन्यथेति** । तन्तुमात्रस्य सतोऽपि पटस्यानुपलब्धावित्यर्थः । अविशेषादिति भावः । ननु व्यक्त्यव्यक्ती नोपलब्ध्यनुपलब्धिरूपावात्मधर्मौ किन्नाम पटधर्माविति नोपलब्ध्यनुपलब्धित्वपक्षोक्तदोष इत्यभिप्रेत्य द्वितीयं शङ्कते ॥ **अन्यथेति** । ननु चोत्पत्तिनाशव्यवहारहेतुव्यक्त्यव्यक्त्योः पट इव तन्तुष्वपि सत्त्वात्तन्तवो नोत्पन्ना न नष्टा किन्तु पट एवेत्युत्पत्तिनाशव्यवस्थाभावापादनं मूलकारीयमनुपपन्नम् । पटधर्मीभूतव्यक्त्यव्यक्त्योस्तन्तुषु सत्त्वे तदापादनसम्भवेऽपि तयोः पटमात्रवृत्तित्वेन तन्तुष्वभावं वदन्तं प्रति व्यक्त्यव्यक्त्यभावेनैवोक्तव्यवस्थोपपत्तेरित्यतोऽत्र सम्भावितविकल्पद्वयं प्रदर्श्य द्वितीयं बहिरेव प्रदूष्याद्यपक्षनिरासपरत्वादस्य ग्रन्थस्य न तदापादनानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्पक्षनिरासकतया भाष्यं योजयितुं विकल्पमाह ॥ **तदेति** ॥ **न चेदिति** । तन्तुपटयोरत्यन्ताभेदे पटे तत्सत्त्वेन तन्तुष्वपि तदापत्त्या तन्तुषु तदभावेन पटेऽपि तदभावस्यैव प्राप्त्या पटे तत्सद्भावस्य तन्तुषु तदभावस्य चायोगादिति भावः । अन्यथेत्यस्यार्थं उत्पतीति । अनवस्थाप्रकारदर्शनं तत्रत्र इत्यादि । उक्तरीत्या भाष्ययोजनास्वनवस्थाशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागेनास्वारस्यं भवतीत्यतस्तत्स्वारस्येनापि वाक्यं योजयितुं तत्प्रासङ्गिकीभूतार्थान्तरपरतया तावद्वाक्ययोजनां दिदर्शयिषुर्विकल्पमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **अविनाशिनी चेति** । मुद्गरप्रहारादिना न नश्यति चेत्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । उक्तपक्षद्वय इत्यर्थः ॥ **आद्याविति** । उत्पत्त्यादिव्यवहारकारणमभिव्यक्तिः प्रागसत्येव चक्रचीवरादिभिरुत्पद्यते मुद्गरप्रहारादिना नश्यतीत्यव्यक्तिः प्रागसती मुद्गरप्रहारादिनोत्पद्यत इति चाद्यावित्यर्थः । अन्यथेत्यस्यार्थमाह ॥ **व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिनाशवत्त्व इति** । अत्रासत्योरिति शेषः ॥ **सिद्धान्तविरोध इति** । असत्योरेव व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तेरुत्पन्नत्वेन सत्या व्यक्तेश्च विनाशाभ्युपगमादिति भावः ॥ **द्वितीयाविति** । अभिव्यक्तिः प्रागपि सत्येव न नश्यति चेत्यव्यक्तिः प्रागपि सतीति चेति द्वितीयावित्यर्थः। तत्कथमित्यतोऽभिव्यक्तिः प्रागपि सत्येवेत्यंशं दूषयति ॥ **एतावन्तामिति** । अविनाशिनी चेत्यंशमपि दूषयति ॥ **तथा मुद्गरेति** । अव्यक्तिः प्रागपि सतीति पक्षमपि दूषयति ॥ **तथेदानीमेवेति** । इतीत्यस्यैवाव्यवस्थितिः स्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ **कारकव्यापारवैफल्यतादवस्थ्यामिति** । व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिविनाशशून्यत्वादिति भावः । व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्त्याद्य-

भाव एव भावाभावान्न व्यभिचारः । यदि चात्र कारणस्य सत्त्व एव सत्त्वादित्येव हेतुः क्रियेत । तर्हि वन्हिसत्त्व एव सता विशिष्टधूमेन व्यभिचारः । तन्निवृत्त्यर्थं तदुपलब्धावेवोपलभ्यमानत्वादित्युक्तम् । ततश्च विशिष्टधूमस्य वन्हिसत्त्व एव सत्त्वेऽपि तदुपलब्धावेवोपलब्धिरिति नियमाभावान्न व्यभिचार इति भामत्युक्तानुमानदूषणसङ्ग्रहायाह ॥ **इत्यलमिति** । अयमाशयः । एवं योजनायामपि भावोपलब्धिशब्दयोरावृत्तिः । विभक्तिविपरिणामः । कार्यस्य कारणस्येति पदद्वयाध्याहारः । कारणसत्त्व एव सत्त्वरूपस्य हेतुविशेषणस्य त्वदभिमतानृतत्वरूपानन्यत्वविरोधश्च । शब्दैकसमधिगम्यनिर्विशेषचिन्मात्ररूपस्य शुद्धस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य सगुणस्य च ब्रह्मणोऽनुपलब्धावेव प्रपञ्चोपलम्भेनोक्तहेतुत्वसिद्ध्या तेन प्रस्तुतब्रह्मप्रपञ्चानन्यत्वस्यासिद्धिश्चेति । न केवलं भामत्युक्त्याऽनुमाननिरासवन्न्यायसङ्ग्रहायेदं किन्नाम सत्त्वाच्चावरस्येत्यत्र सत्त्वस्य त्वदभिप्रेतानृतत्वविरोधः । उत्पत्तेः प्रागेवेत्यस्याध्याहारश्च । तत्तेजोऽसृजतेति वाक्यशेषेण सदेवेत्यस्य कारणपरत्वेन कार्यकारणाभेदस्य चाप्यसिद्धेस्तेन कार्यसत्त्वासिद्धेश्च । युक्तेः शब्दान्तराच्चेत्यत्र शब्दान्तराच्चेत्यस्य सत्त्वाच्चावरस्येत्यनेन गतार्थत्वं पटवच्चेत्यादिसूत्रद्वये संवेष्टितप्रसारितपटप्राणादिदृष्टान्तौ न विवर्तवादिनोऽनुगुणौ । जगतो ब्रह्मणीव प्रसारणादेः पटादावध्यस्तत्वात् । मन्मत इव प्रमेयविशेषाभावेन दृष्टान्तद्वयस्य वैय्यर्थ्यं चेत्यादिसम्भावितदोषान्तरसूचनायापीत्यलमित्युक्तमित्यवधेयम् ॥ छ ॥ शक्तोऽपीत्यादिभाष्यकारीयश्रुत्युपन्यासस्यानर्थक्यमाशङ्क्योक्तार्थसमर्थनार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्योक्तार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्समर्थनपरतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **यदुक्तमित्यादिना** । शक्तो ह्यन्यथाकर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः । कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदेत्यादिनोक्तस्य सर्वस्याप्यर्थस्य प्रमाणारूढतासिद्ध्यर्थं तदुपयोगितया श्रुतिं योजयति ॥ **अकर्तुमित्यादिना** । नन्वन्यथा विना कारणैस्तद्व्यत्यासेन च कर्तुं शक्तोऽपि भगवान्नियतैः कारणैरेव करोतीत्येतावतैवोक्तस्याशेषार्थस्य प्रामाणिकत्वासिद्ध्योक्तसर्वाक्षेपसमाधानादकर्तुं शक्तोऽपि करोतीत्यंशवैय्यर्थ्यमित्यतस्तत्तात्पर्यकथनपूर्वकं प्रयोजनमाह ॥ **संसारिणा हीति** ॥ **धारकप्रयत्नेनेति** । स्वप्रयत्नेनेत्यर्थः । भाष्येऽशेषत इत्यस्य वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य तत्प्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं तत्तात्पर्यमाह ॥ **अशेषत इत्यादिना** ॥ २–१–६ ॥

अ०—॥ ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥ अनंशस्यापि जीवस्य किञ्चित्सामर्थ्ययोजनां ॥ कार्येषु यः करोत्यद्धा नमस्तस्मै स्वयम्भुवे ॥ यदि भागेन कार्येषु जीवशक्तिं न योजयेत् ॥ हरिस्तदा हि सर्वत्र कृत्स्नयत्नोऽशिताऽपि वा ॥ अंशिनो हि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम् ॥ अंशैरंशिन उच्यन्ते नैवमेव हि चेतनाः ॥ अतोऽनंशिन इत्येव श्रुतिरेतेषु वर्तते ॥ अप्यनेकस्वरूपेषु विशेषादेव केवलम् ॥ बहुस्वरूपताख्या तु तेष्वस्त्येव हि सांशता ॥

सु०—॥ ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥ अस्मिन्नधिकरणे जीवकर्तृत्वपक्षः श्रुतिप्राप्तो विस्तरान्निराक्रियत इति भाष्यम् । अत्र वक्तव्यम् । किमत्र जीवस्य सर्वथा कर्तृत्वं निराक्रियते । उतेश्वराधीनं तदङ्गीकृत्य स्वातन्त्र्यमात्रम् । नाद्यः । तथा सति कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिवक्ष्यमाणविरोधापत्तेः । स्वतःकर्तृत्वानुपपत्तिरित्यादिविशेषणवैय्यर्थ्यप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरित्यादिसूत्राणां स्वातन्त्र्यनिराकरणपरत्वेन शक्ययोजनत्वेऽपि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्यस्य सूत्रस्याशक्यव्याख्यानत्वात् । इदं हि सूत्रं सर्वथा कर्तृत्वं निराकुर्वदुपलभ्यते। तथा हि । कर्तृत्वं कृत्स्नैकदेशाभ्यां व्याप्तम् । तत्र कृत्स्नप्रसक्तावनुभवविरोधः। एकदेशाङ्गीकारे चाथ यः स जीवः स नित्यो निरवयव इत्यनंशत्वश्रुतिव्याकोपः स्यात् । न हि सामर्थ्यापरपर्यायं प्रयत्नादिरूपं कर्तृत्वमस्माकं जीवाद्भिन्नम् । येन तस्य विचित्रत्वेऽपि जीवस्य निरंशत्वं न व्याहन्येत । ततो व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यं कर्तृत्वमपि निवर्तत इति खल्वत्र तात्पर्यं प्रतीयते । प्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानावश्यम्भावात् । अथ जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनतानङ्गीकार एवैतौ प्रसङ्गावुक्तौ न कर्तृत्वमात्रे । तथा चेश्वराधीनत्वमेव विपर्ययपर्यवसानलभ्यं भविष्यतीति चेन्न। स्यादप्येवं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वाङ्गीकारेणेमौ प्रसङ्गौ शक्यसमाधानौ स्याताम् । न चैवं पराधीनेनापि खल्वनेन कृत्स्नेन वा कर्तव्यमेकदेशेन वा । तृतीयप्रकारभावात् । भावे वा तेनैवापराधीनत्वेऽपि कर्तृत्वोपपत्तेः । अतो विपर्ययापर्यवसानान्नैवं व्याख्यानं युक्तमिति कर्तृत्वाभाव एव तात्पर्यम् । तथा च वक्ष्यमाणविरोधः । अथ वस्तुतो

नास्त्येव जीवस्य कर्तृत्वमाभिमानिकं तु तदित्यविरोधः । मैवम् । विहारोपदेशादित्यादिना वास्तवस्यैव तस्य साधयिष्यमाणत्वात् । अतो दुर्घटमेतदधिकरणमित्यतो द्वितीयपक्षमङ्गीकृत्य प्रसङ्गौ जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनतानङ्गीकारविषयौ व्याकरिष्यन्नादौ तावदीश्वराधीनताङ्गीकारे प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारमागमवाक्योदाहरणेन दर्शयति ॥ अनंशस्यापीति। किञ्चित्सामर्थ्ययोजनां कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगम् । स्वयम्भुवे स्वतन्त्राय । इति वचनादवसितोऽयमभिप्रेतोऽर्थ इत्यनुवर्तते । ततश्चैतदुक्तं भवति । यदि जीवः परमेश्वराधीनतया कर्ताऽङ्गीक्रियते । तदोपपद्यते एव तस्य कर्तृत्वम् । प्रसङ्गयोः समाधातुं शक्यत्वात् । अनंशत्वस्याभ्युपगमे (न) हि न निरवयत्वशब्दकोपः । अनंशस्यापि परमेश्वराचिन्त्यशक्तिवशेन कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगसम्भवान्न कृत्स्नप्रसक्तिरिति । एतच्चानुपदं स्फुटीभविष्यति । एवमुपोद्घातप्रक्रियया विपर्ययपर्यवसानोपपत्तिमुक्त्वेदानीं विवक्षितार्थे सूत्रं योजयति ॥ यदीति । भागेन कार्यानुगुणांशेन । अत्र यदीश्वराधीनतया कर्ता न स्यादिति वक्तव्ये यदि भागेनेत्यादिवचनं प्रसङ्गस्फुटीकरणार्थम् । ईश्वराधीनत्वप्रकारप्रपञ्चनार्थं च । सर्वत्र तृणादानादावपि कृत्स्नयत्नोंऽशिता वा प्रसज्येत । तथा चानुभवश्रुतिविरोधः । तस्मात्परमेश्वराधीन एव जीवः कर्तेति शेषः । न चोपाधिकृतांशकल्पनया कर्तृत्वस्याविघ्नकत्वेन वोपपत्तिः । अनंशस्यापीत्यादिप्रमाणसिद्धोपपन्नोपपादकपरित्यागेनाप्रामाणिकानुपपन्नस्वीकारस्यायुक्तत्वात् । ननु जीवशक्त्यैवेदं घटताम् । मैवम् । तस्याघटितघटकाचिन्त्यनुशक्त्यभावात् । भावे वा हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । न ह्यत्राधिकरणे पूर्वपक्षिणा महदादिसकलकार्यकर्तृत्वं जीवस्याशङ्कितम् । किन्तु घटादिकर्तृत्वम् । तत्तावदनुभवसिद्धत्वात्कुलालादीनां न त्यक्तुं शक्यम् । तत्रेश्वरस्यापि कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनागौरवं स्यादित्यतो नेश्वरस्य सर्वकर्तृत्वमिति । तथा च कथमचिन्त्यशक्तिप्रसक्तिः । ननु च व्यतिरेको गन्धवदिति जीवानामनेकरूपतां सूत्रकार एव वक्ष्यति । उत्क्रान्तिगत्या गतीनामित्यणुत्वं च । न चाणोर्युगपदनेकरूपत्वं विना सांशतयोपपद्यत इति सांशताऽपि तत एव सिद्धा । तत्कथमत्र निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्यवादीदिति गूढाभिसन्धेराशङ्कामविदिताभिप्राय इव परिहरति ॥ अंशिनो हि-

त्यादिना सार्धेन श्लोकद्वयेन । तत्र बहुस्वरूपताख्येत्यनेन वक्ष्यमाणमभ्युपैति । बह्वित्यनेकत्वोपलक्षणम् । बहुस्वरूपतया ख्यायत इति बहुस्वरूपताख्या । तुशब्दः श्रुतिनिषेध्याया वैशिष्ट्यद्योतकः । तेषु चेतनेषु । हिशब्दः प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । अत एवास्त्येवे-त्यवधारणम् । ततश्चायमर्थः । अस्त्येव वक्ष्यमाणानेकस्वरूपताऽणुत्वं च तदन्यथानुपपत्तिसिद्धा सांशता च प्रामाणिकस्य त्यक्तुम-शक्यत्वादिति । तर्हि कथमत्र तद्विरुद्धमुक्तमित्यत उक्तमंशिन इत्यादि । आद्यो हिशब्दः प्रमाणप्रसिद्धौ । द्वितीयो यस्मादित्यर्थे । ये पटाद्या अंशिनः प्रसिद्धास्ते परस्परं भिन्नैरेवांशैरंशिना च वक्ष्यमाणप्रकारेण भिन्नाभिन्नैरेव न त्वत्यन्ताभिन्नैस्तन्त्वादिभिरंशैरंशिन उच्यते । चेतनास्त्वेवमेव पटादिवदुक्तरूपैरंशैरंशिनो न भवन्ति। किन्तु परस्परमंशिना चात्यन्ताभिन्नैः। यस्मादेवमतः प्रसिद्धांशिवैधर्म्या-देवानेकस्वरूपेषु तत एव सांशेष्वप्येतेषु चेतनेष्वनंशिन इति श्रुतिर्वर्तते । न तु सर्वथांऽशराहित्याभिप्रायेण। अतो न विरोध इति । ननु यदि भेदो नास्ति कथं तर्ह्यनेकत्वं तस्य भेदव्याप्तत्वात् । कथं चांशित्वम् । मत्वर्थस्य भेदेन विनाऽनुपपत्तेरित्यत उक्तं विशेषादेवेति। भेदाभावेऽपि केवलं तत्प्रतिनिधेर्विशेषादेवानेकस्वरूपेष्विति योजना । यद्वाऽप्यनेकस्वरूपेष्वित्यनेनैव वक्ष्यमाणमङ्गीकृत्यांशिन इत्यादिना विरोधः परिहृतः । तत्र भेदाभावे कथमनेकत्वमंशित्वं चेत्याशङ्का विशेषादेवेत्यादिपादत्रयेण परिहरति । केवलमेव भेदेन विनैव तेषु बहुस्वरूपता तया ख्यायमाना सांशता चास्ति । कथम् । विशेषादेवेति । कुत एतत्कल्प्यते । श्रुतिद्वयाविरोधादेवेति हिशब्देनाह। अत्र जीवस्येति प्रकृतेऽपि यच्चेतना इति सामान्येनोक्तम् । तेन चेतनमात्रेऽप्ययं न्याय इति सूचयति । अथवा यद्यंशिनो जीवास्तर्हि पटादिवदेव स्युरित्यस्याचेतनत्वमुपाधिमनेन द्योतयति ।

टि०—॥ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ॥ ननु समयप्राप्तस्य जीवकर्तृत्वस्य समयपादेऽन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगादित्यत्र निराकरिष्यमाणत्वात् । श्रुतिसंवादियुक्तिप्राप्तस्य चैतेन शिष्टेत्यत्र निषिद्धत्वादनर्थकमेतादिति गतार्थताशङ्कापरिहारेणाधिकरणारम्भस्याधिकरणान्तर इवेहाप्यवश्यं समर्थनीयत्वात्तदसमर्थनं दोषायेत्यतो भाष्य एव तस्य समर्थितत्वान्न तदसमर्थनमात्रं दोषायेत्यभिप्रेत्य गतार्थताशङ्कानिरासकं

माध्यमेवोदाहरति ॥ **अस्मिन्नधिकरण इति** । नन्वनंशस्यापीत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चागमोदाहरणार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यानर्थक्यात् । न चेश्वराधीनत्वाङ्गीकारे कर्तृत्वस्य प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारोपदर्शनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् ।: कर्तृत्वस्येश्वराङ्गीकारे प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारोपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च जीवकर्तृत्वस्येश्वरानधीनत्वे कृत्स्नप्रसक्तिरिति सूत्रोक्तप्रसङ्गस्य श्लिष्टत्वसिद्ध्यर्थत्वान्न तदुपदर्शनस्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । जीवस्य कर्तृत्वमात्रेऽपि सूत्रोक्तस्य प्रसङ्गस्य श्लिष्टत्वेन तत्परित्यागेनेश्वराधीनत्वे कर्तृत्वस्य सूत्रोक्तप्रसङ्गव्युत्पादने निमित्ताभावादित्याशङ्क्यैतदधिकरणदुर्घटत्वशङ्कानिरासार्थत्वात्तत्पर्यन्तधावनोपपत्तेरित्याभिप्रेत्य स्यादेतदेवं यद्यधिकरणस्य दुर्घटत्वमेव भवेत् । तदेव कथमित्यतस्तद्दर्शयितुं तावद्विकल्पयति ॥ **अत्र वक्तव्यमिति** ॥ **तथा सतीति** । आदिपदेन विहारोपदेशादिसूत्रपरिग्रहः । तत्र कर्तृत्वस्याश्मादिवच्च तदनुपपत्तेरित्येतत्सूत्रभाष्य इति शेषः । तत्सत्यत्वस्य च समर्थयिष्यमाणत्वादिति भावः ॥ **विशेषणवैयर्थ्येति** । तत्रादिपदेनाश्मादिवदस्वतन्त्रत्वादित्युक्तास्वातन्त्र्यपरिग्रहः । कर्तृत्वमात्रनिरासकत्वेऽकर्तृत्वादित्यवक्ष्यदिति भावः । अस्तु तर्हि स्वातन्त्र्यं निराक्रियेत इति द्वितीयस्तत्रोक्तदोषाप्रसरादित्यत आह ॥ **नेति** ॥**शक्ययोजनत्वेऽपीति** । यदि जीवः स्वतन्त्रकर्तेत्युच्यते । तर्हि हिताकरणमहितकरणं च न स्यात् । न हि स्वतन्त्रः प्रेक्षावान्स्वहितं न करोति स्वाहितं च करोतीति सम्भवति । तथा च सकलस्यापि जनस्य निजनिर्दुःखपूर्णानन्दत्वप्रसक्तिरित्यत्रा न स्वतन्त्रकर्तेत्यादिरूपेण शक्ययोजनत्वेऽपीत्यर्थः ॥ **अशक्यव्याख्यानत्वादिति** । स्वातन्त्र्यनिराकरणपरत्वेनेति शेषः । तत्कथमित्यतः सर्वथा कर्तृत्वनिरासकत्वप्रतीतेरित्याह ॥ **इदं हीति** । नन्वत्र सूत्रे सर्वथा न कर्तेति श्रवणात्कथमस्मात्तथा प्रतीतिरित्यतः साक्षात्तथाऽप्रतिभासेऽप्यर्थतस्तथा प्रतिभासान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तथा प्रतिभासमुपदर्शयति ॥ **तथा हीति** । कर्तृत्वमित्यादेरयमर्थः । जीवः किं स्वकार्येषु सर्वसामर्थ्येन प्रवर्तते उतांशेनेति । नाद्यः । तथा सत्येकेनाङ्गुलिमात्रेण तृणादानादावपि पूर्णशक्त्या प्रवृत्त्यापत्तेरित्यभिप्रेत्य तत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तत्रेति** । नान्त्यः । अंशाभावादित्यभिप्रेत्य सांशत्वे बाधकमाह ॥ **एकदेशेति** । ननु च जीवस्य निरंशत्वेऽपि सामर्थ्यस्य सांशत्वात्सामर्थ्यांशेन प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना । न च निरंशजीवाभिन्नसामर्थ्यस्य कथं सांशत्वमपीति वाच्यम् । तस्य जीवभिन्नत्वेन तत्सम्भवादित्यतो येषां पक्षे सामर्थ्यं जीवाद्भिन्नं तेषां पक्षे

जीवस्य निरंशत्वेऽपि सामर्थ्यस्य सांशत्वोपपत्त्यैकदेशेन प्रवृत्तावुक्तश्रुतिविरोधाभावेऽप्यस्माकं मते तस्य निरंशजीवाभिन्नत्वेन सांशत्वानुपपत्त्योक्तदोषतादवस्थ्यमेवेत्याह ॥**न हीति** ॥**व्यापकव्यावृत्त्येति** । कृत्स्नैकदेशरूपव्यापकव्यावृत्त्येत्यर्थः॥**अवश्यम्भावादिति** । विपर्ययपर्यवसानहीनस्य प्रसङ्गाभासत्वादिति भावः ॥ **उक्ताविति** । स्वतन्त्रकर्तृत्वं कृत्स्नैकदेशाभ्यां व्याप्तं तत्र कृत्स्नप्रसक्तावनुभवविरोधः । एकदेशाङ्गीकारे चानंशत्वश्रुतिविरोध इति जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वानङ्गीकारे प्रसङ्गावुक्तावित्यर्थः ॥ **न कर्तृत्वमात्र इति** । येनोक्तरीत्या विपर्ययपर्यवसाने कर्तृत्वनिवृत्त्या सूत्रस्य सर्वथा कर्तृत्वमात्रनिरासकत्वं प्रसज्येतेति भावः । ईश्वराधीनत्वानङ्गीकारे प्रसङ्गोक्तावपि किं सिध्यतीत्यत आह ॥ **तथा चेति** । तथा च स्वातन्त्र्यं निराक्रियत इति द्वितीयेनैतत्सूत्रानुपपत्तिरिति भावः । अस्तूक्तरीत्या कृत्स्नप्रसक्तिः सूत्रस्य सर्वथाकर्तृत्वाभाव एव तात्पर्यं किं तावताऽपीत्यतस्तथा सति कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति वक्ष्यमाणविरोधः स्यादित्याह ॥ **तथा चेति** ॥**अथेति** । युक्तिविरुद्धस्याविचारितरमणीयतया वास्तवत्वायोगादिति भावः । तर्हि कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति वक्ष्यमाणविरोधः स्यादित्यत आविद्यककर्तृत्वपरत्वात्तस्य न विरोधकत्वमित्याह॥ **आभिमानिकं त्विति** । अत्र तदित्यतःपरं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यत्रोच्यत इति शेषः ॥ **वास्तवस्यैवेति** । विगलिताखिलकल्पने कैवल्येऽप्युपदिष्टस्य विहारादिकर्तृत्वस्य काल्पनिकत्वायोगात् । अन्यथाऽऽत्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादिति भावः । आदिपदेनोपादानादिति सूत्रपरिग्रहः । द्वितीयपक्षं स्वातन्त्र्यमात्रं निराक्रियत इति द्वितीयपक्षं व्याकरिष्यन्निति । यदि भागेन कार्येष्वित्यादिनेति शेषः ॥ **प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारमिति** । तेन विनेश्वराधीनत्वे कर्तृत्वस्य प्रसङ्गयोर्विपर्ययापर्यवसानादिति भावः । ननु तृणादानादौ किञ्चित्सामर्थ्ययोजनसम्भवेऽपि महाशिलोद्धरणादौ सम्पूर्णसामर्थ्ययोजनस्याप्यावश्यम्भावाद्भाष्ये किञ्चिदिति कथमुक्तमित्यतः सर्वसङ्ग्राहकतया तत्तात्पर्यमाह ॥ **कार्यानुरूपेति** । नन्वनंशस्य जीवस्य किञ्चित्सामर्थ्ययोजनाकरणमस्मदादिष्वदृष्टं कथमनंशस्यापीत्यत उक्तस्य मूले स्वयम्भुव इत्यस्य प्रकृतोपयोगितयाऽर्थमाह ॥ **स्वतन्त्रायेति** । जीवकर्तृत्वस्येतीश्वराधीनत्वाङ्गीकारे प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारस्यागमासिद्धत्वे भाष्येऽपेक्षितमनुवृत्त्या पूरयति ॥ **इति वचनादित्यादि** । श्रुतिपदं वचनमात्रपरमित्यभिप्रेत्य वचनादित्युक्तम् । कथमेतावताऽपि कर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वे प्रसङ्गद्वयनिवृत्तिसिद्धिरित्यतो विशेषणतात्पर्योक्त्या तत्सिद्धिं दर्श-

यति ॥ **ततश्चेति** । ननु व्यतिरेको गन्धवदित्यत्र जीवानां सांशत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादनंशस्यापीत्यनंशत्ववचनस्य तद्विरोध इत्यत आह ॥ **एत-च्चेति** ॥ **अनुपदमिति** । अंशिनो हि पटाद्या य इत्यत्रेत्यर्थः । ननु जीवकर्तृत्वस्येश्वरानधीनत्वे प्रसङ्गस्यादावुक्त्वा तद्विपर्ययापर्यवसानशङ्कायां विपर्ययापर्यवसानोपपत्तिं वक्तुमागमोदाहरणं कर्तव्यं तत्कथमादावेव तदुपपत्तिकथनमित्यत उक्तमुपोद्घातप्रक्रिययेति । विवक्षितार्थे जीवकर्तृत्वस्ये-श्वराधीनत्वे । भागेन कार्यानुगुणांशेनेत्येतत्किञ्चित्सामर्थ्ययोजनं कार्यानुगुणसामर्थ्यप्रयोगमिति तद्व्याख्येयम् ॥ **प्रसङ्गस्फुटीकरणार्थमिति** । यदि जीवः स्वतः कर्ता स्यात् । तदा कृत्स्नप्रयत्नः स्यादित्याशङ्कया प्रतिबन्धेन निमित्तनैमित्तिकभावस्यास्फुटत्वात्प्रसङ्गस्यास्फुटत्वं यदि भा-गेन कार्येषु जीवशक्तिं न योजयेद्धरिस्तदा हि सर्वत्र कृत्स्नप्रयत्नोऽशिता वा स्यादित्युक्ते तु निमित्तनैमित्तिकभावस्य स्फुटत्वेन तच्छङ्काविरहा-त्प्रसङ्गस्य स्फुटत्वमिति तदर्थं यदि भागेनेत्याद्येवोक्तमित्यर्थः ॥ **ईश्वराधीनत्वप्रकारेति** । यदि जीव ईश्वराधीनतया कर्ता न स्यादित्युक्ते जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनमात्रप्राप्तावपि कथं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वमिति कथमाकाङ्क्षापूरकतत्प्रकारविशेषानुक्तेर्यदि भागेन कार्येषु जीवशक्तिं न योज-येदित्युक्ते तु जीवनिष्ठकर्तृतायां कार्यानुरूपगुणांशरूपप्रकारस्य कथमाकाङ्क्षापूरकस्य समर्पणलाभाच्च तत्समर्पणार्थं यदि भागेनेत्याद्येवोक्तमित्यर्थः । महाभारशिलोद्धरणादौ कृत्स्नप्रयत्न इष्ट एवेत्यतः सर्वत्रेत्यस्य तात्पर्यमाह ॥**तृणादानादावपीति** । अस्तु कृत्स्नप्रयत्नस्वादीत्यत आह ॥ **तथा चेति** । कृत्स्नप्रयत्नेऽनुभवविरोधः । अंशितायां श्रुतिविरोध इत्यर्थः । प्रसङ्गप्रदर्शनरूपे भाष्ये विपर्ययपर्यवसानानुक्त्या प्रसक्तां न्यूनतां शेषोक्त्या परिहर ति ॥ **तस्मादिति** । ननु जीवस्य स्वतःकर्तृत्वेऽपि नोक्तदोषावकाशस्तस्योपाधिकृतांशत्वेन कृत्स्नप्रसक्त्ययोगात् । स्वाभाविकांशाभावेन श्रुतिवि-रोधाभावात् । यद्वा जीवे कर्तृत्वमाविद्यकमस्तु । न च युक्तिविरोधः । तस्याविद्यात्मकत्वसाधकत्वेन तदबाधकत्वादिति शङ्कते ॥**न चेति** ॥ **उपपाद-कपरित्यागेनेति** । भगवदधीनत्वरूपोपपादकपरित्यागेनेत्यर्थः ॥ **अप्रामाणिकेति** । जीवस्योपाधिकृतांशवत्तायां जीवकर्तृत्वस्याविद्यकतायां च प्रमाणाभावेन तयोरप्रमाणिकत्वादिति भावः । किं जीवः समस्तोऽप्युपहितस्तदंशो वा । यद्याद्यस्तर्ह्युपाधिकृतांशो न स्यात् । सर्वस्योपाधिग्रस्त-त्वात् । नाप्यंश उपहित इति युक्तम् । उपाधिसम्बन्धार्थं स्वाभाविकद्वित्वापेक्षत्वात् । तथा च श्रुतिविरोधः । तस्याप्यौपाधिकत्वे त्वनवस्थेत्यु-

पाधिकृतांशस्याविद्यकत्वेऽपि कर्तृत्वस्य जीवस्वरूपत्वेन मोक्षेऽप्यनुवृत्तेस्तत्राविद्याऽप्रसक्त्या, मुक्तत्वव्याघातेनाविद्यकत्वस्य चानुपपन्नत्वादिति भावः । ननु तथाऽपि जीवस्य स्वतःकर्तृत्वेनोक्तदोषानुषङ्गः । अनंशत्वाभ्युपगमेन निरवयवत्वशब्दव्याकोपाप्रसङ्गात् । अनंशस्यापि जीवस्य स्वाचिन्त्यशक्तिवशेन कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगसम्भवेन कृत्स्नप्रसक्तेरप्यभावात् । तथा च किं जीवकर्तृत्वस्य परमेश्वराधीनत्वाङ्गीकारेणेति भावेन शङ्कते ॥ **ननु चेति** । परमेश्वरस्याघटितघटकाचिन्त्यशक्तिसद्भावेन तथा कार्यानुरूपत्वे सामर्थ्यप्रयोगसम्भवाद्यद्यपि न कृत्स्नप्रसक्तिरापद्यते । तथाऽपि जीवस्य तादृशाचिन्त्यशक्तेरभावेन तथा कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगासम्भवात्कृत्स्नप्रसक्तिरवर्जनीयैवेति स्वतःकर्तृत्वानुपपत्तेर्जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वमवश्यं वाच्यमित्याशयेन परिहरति ॥ **नैवमित्यादिना** । बाधकसद्भावात्साधकाभावाच्चेति भावः। तत्कथमित्यतो बाधकसद्भावं तावदाह ॥**भावे वेति** ॥**हितेति** । स्वतन्त्रस्य प्रेक्षावतः स्वहिताकरणस्वाहितकरणयोरनुपपत्तेरित्यर्थः । ततश्च निर्दुःखपूर्णानन्दप्रसङ्ग एवेत्युक्तं भवति । ननु महदादिसर्वप्रपञ्चकारणतया एवाचिन्त्यशक्तिसाधकत्वात्कथं साधकाभाव इत्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि महदादिसर्वप्रपञ्चकारणत्वं जीवस्य स्यात् । न चैतदस्ति । वास्तवस्य तस्यासिद्धेस्तथापूर्वपक्षासम्मत्या नाभिमानिकमपीत्याह ॥ **न हीति** । यद्वा ननु यदि जीवस्याचिन्त्यशक्तिरेव नास्ति । कथं तर्ह्यत्र महदादिसर्वप्रपञ्चकारणं जीव इति पूर्वपक्षोऽचिन्त्यशक्तिहीनस्य सर्वकारणत्वायोगात् । तथा चाचिन्त्यशक्तिरवर्जनीयेति नानुपपत्तिरित्यतो भवेत्पूर्वपक्षानुपपत्त्याऽचिन्त्यशक्तिसिद्धिर्यदि तादृशः पूर्वपक्ष एवात्राभिमतो भवेत् । न चैवमस्तीत्याह ॥ **न हीति** । नन्वेवं भाष्यटीकाविरोधः । तत्र दृश्यमानकार्याणां स्वतन्त्रजीवकर्तृत्वे सर्वस्यापि जगतस्तथात्वं सिध्यतीत्यादिना महदादिसमस्तकर्तृत्वेन पूर्वपक्षकरणादिति चेत् । उच्यते । अत्राधिकरणे घटादेर्जीवैककर्तृत्वे तद्दृष्टान्तेन महदाद्यपि जीवैककर्तृकमित्येकः पूर्वपक्षः । द्वितीयस्तु महदादीशकर्तृकं घटादिस्तु जीवैककर्तृक इति । अत्र च पक्षद्वये ईश्वरपरित्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवमिति न्यायविवरणं मूलम् । सर्वथेश्वरत्यागेन महदादिकार्ये जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकार इति योजनयाऽऽद्यपक्षप्रापकत्ववद्घटादिकार्ये ईश्वरत्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकार इति योजनया द्वितीयपक्षप्रापकत्वेन तस्य पक्षद्वयसाधारणत्वात्तत्राद्यपक्षमाश्रित्य न्यायविवरणतात्पर्यं तथा हीत्यादिना

टीकायामुक्तम् । तथा हि । ईश्वरोऽयोग्यश्चेत्कदापि प्रत्यक्षो न स्यात् । योग्यश्चेत्तदा सर्वत्र सत्त्वादिहेदानीमुपलभ्येत । न चाभिमानिदेवतासाम्यम् । ईश्वरस्य व्यक्तस्वभावत्वाङ्गीकारात् । तस्मादप्रामाणिक एवेश्वरः । तस्य घटादौ महदादौ च कर्तृत्वमप्रामाणिकं कल्प्यम् । जीवस्तु प्रामाणिकः । तस्य घटादौ कर्तृत्वं च क्लृप्तं महादादावप्यदृष्टद्वारा कर्तृत्वं क्लृप्तम् । युक्तं च महदाद्युपादानापरोक्षज्ञप्तिरहितस्यापि जीवस्य महदादिकर्तृत्वम् । शब्दोपादानभूताकाशगोचरापरोक्षज्ञप्तिचिकीर्षाकृतिशून्यस्यापि चैत्रस्य चैत्रः शब्दं करोतीत्यादौ तत्कर्तृकत्वदर्शनादिति । अत्र तु द्वितीयपक्षमाश्रित्य कुलालादीनां तावद्घटादिकर्तृत्वमनुभवसिद्धम् । तत्रेश्वरस्यापि कर्तृत्वे गौरवमिति तात्पर्यमुक्तम् । यद्यप्यत्र न ह्यत्राधिकरणे पूर्वपक्षिणा महदादिसकलकार्यकर्तृत्वं जीवस्य शङ्कितमित्यनेन ग्रन्थेनात्राधिकरणे द्वितीयपक्ष एवाभिप्रेतो न त्वाद्य इत्युक्तम् । तदप्याद्ये एव जीवस्य महदादिकर्तृत्वपक्षेऽनुभवविरोधो न तु द्वितीये किन्तु तदानुकूल्यमेवेत्याद्येऽपरितोषमात्रमभिप्रेत्य । जीवस्य महदादिकर्तृत्वे तस्यैवाचिन्त्यशक्तिः स्यात् । तथा च यथा जीवस्य कर्तृत्वमीशतन्त्रमिति सिद्धान्ते ईशाचिन्त्यबलान्न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः । तथा तत्स्वतन्त्रमिति पूर्वपक्षेऽपि जीवाचिन्त्यबलादेव न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोष इत्याद्यपक्षे कृत्स्नप्रसक्त्यादेरप्राप्तेर्द्वितीय एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य वोक्तम् । अत एव टीकायामप्याद्येऽपरितोषाद्वेत्यादिनाऽधिकरणान्ते द्वितीय उक्तः । नत्वेतद्ग्रन्थानुरोधेनाद्यस्य सर्वथाऽप्यत्रानभिमतत्वमिति कल्प्यम् । तथा सति देवादीत्युत्तरसूत्रे ईश्वरस्यादृश्यत्वोक्त्ययोगादित्यविरोध इति । केचित्तु श्रुतिप्राप्तमप्याद्यमनुभवविरोधेन दूषयित्वा तदविरुद्धं द्वितीयं परिशिष्य तत्र कृत्स्नप्रसक्त्याद्युक्तिः । तथा च कृत्स्नेति सूत्रे आद्यो न दूष्यः किन्तु द्वितीय एवेति वाऽदृष्टद्वारा महदादिकर्तृत्वेऽपि नाचिन्त्यशक्तिरनुभवविरोधात् । तथा च कृत्स्नेति सूत्रे आद्योऽपि दूष्य इति वा न हीत्यादेरभिप्रायः । न त्वाद्यस्य सर्वथाऽप्यत्रानभिमतत्वम् । तथा सत्यधिकं त्विति सूत्रे ईशस्य कर्तृत्वमात्रे यः श्रमादिदोषस्तदुद्धारायोगादित्यविरोध इत्याहुः । भावबोधे तु देवादिवदपि लोके इति सूत्रानिवर्तनीयतयाऽप्रामाणिकेश्वराङ्गीकारे कल्पनागौरवप्रसङ्गेनेश्वरस्यैवाभावान्महदादिकार्येऽपि जीव एव कर्तेति पूर्वपक्ष्यभिप्रायेण भाष्यटीकायाः प्रवृत्तिः । अत्र चास्तु वेश्वरः प्रामाणिकस्तथाऽपि न तस्य जन्मादिसूत्रोक्तं सकलजगत्कर्तृत्वं किन्तु महदादिकर्तृत्वमेव न तु घटादिकर्तृत्वमपि । उभयोरपि तदङ्गीकारे गौरव-

प्रसङ्गादित्यभ्युपगमवादेन प्रवृत्तेर्न विरोधशङ्केत्युक्तम् ॥ तथा चेति । प्रसञ्जकस्य महदादिकर्तृत्वस्य पूर्वपक्षिणं प्रत्यनभिमतत्वादिति भावः । नन्वंशिनो हीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतद्व्यतिरेको गन्धवदिति वक्ष्यमाणाभ्यनुज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च निरवयत्वशब्दकोपोक्तेर्वक्ष्यमाणविरोधशङ्कानिरासार्थमिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन तच्छङ्काया एवानुत्थानात् । कथञ्चिदुत्थानेऽपि बहुरूपेत्यादिनैव वक्ष्यमाणाभ्युपगमसिद्धयांऽशिनो हीत्याद्यभाष्यवैयर्थ्यानिस्तारादित्यतो वक्ष्यमाणविरोधपरिहारायानंशित्वश्रुतिप्रदर्शनार्थत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तरूपेण वाक्यं योजयितुं विरोधशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ गूढाभिसन्धेरिति । सांशत्वे जीवस्य किं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वकल्पनया तदभावेऽपि स्वतो बहुत्वसद्भावेनैकदेशतः क्रियोपपत्तौ कृत्स्नप्रसक्तेरभावात् । विभिन्नांशाभावेन निरवयवत्वशब्दकोपस्यापि परिहारादतिरिक्तस्य चेश्वरकृत्यस्याभावादिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायोऽत्र गूढः । एतस्याप्यत्रोद्घाटनेंऽशिनो हीत्यादिमूलस्यानुत्थानमेव स्यात् । अतो गूढत्वाश्रयणमिति भावः ॥ वक्ष्यमाणमिति । व्यतिरेको गन्धवदिति वक्ष्यमाणमित्यर्थः । अनेकस्वरूपेष्विति मूलानुरोधेनाह ॥ बह्वित्यनेकत्वोपलक्षणमिति । भाष्ये तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्यानंशत्वप्रतिपादकश्रुत्यविरोधायानेकस्वरूपताख्यायाः सांशताया अथ यः स जीव इति श्रुतिनिषेध्यसांशतापेक्षया वैशिष्ट्यद्योतनार्थत्वान्न तदिति भावेन तुशब्दार्थमाह ॥ तुशब्द इति । अत एव प्रमाणप्रसिद्धत्वादेव ॥ यस्मादित्यर्थ इति । अत इत्युत्तरत्र श्रवणादिति भावः । नन्वंशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदेत्यत्र पटादीनामंशिनामेकैकेनांशेन भेदाभेदयोः सर्वैरंशैश्चाभेदस्य व्यवस्थितत्वात्कथमत्र सर्वेषां तन्तूनां पटेन भेदाभिधानमित्यतो व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टैः सर्वतन्तुभिः पटस्यात्यन्ताभेदेऽप्यविवक्षितव्यतिषङ्गैः सर्वतन्तुभिरपि परस्परभेदाभेदावेवेति तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्तेन रूपेण भिन्नाभिन्नत्वमत्रानुसन्धेयमित्याशयेनोक्तं वक्ष्यमाणप्रकारेणेति । भाष्ये विशेषादेवेति विशेषोपन्यासस्यानर्थक्यमाशङ्क्यानेकत्वाद्युपपादनत्वान्न तदिति भावेनानेकत्वाद्यनुपपत्तिशङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ तस्येति । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । मत्वर्थस्य सम्बन्धस्य भेदव्याप्तत्वात्सम्बन्धस्येति भावः । उक्तयोजनायामनेकस्वरूपेष्वित्यस्यानुवृत्तिर्भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमारचयति ॥ यद्वेति । अस्त्येवेत्येवशब्दस्य केवलमित्यनेन सम्बन्धमाश्रित्य

प्रकृतोपयोगितया तदर्थमाह ॥ केवलेत्यादि ॥ श्रुतिद्वयेति । सांशत्वनिरवयवत्वप्रतिपादकश्रुतिद्वयेत्यर्थः ॥ चेतनमात्रेऽपीति । न केवलं जीव एवायं न्यायः किन्तु परमात्मन्यपीति सूचयितुं चेतना इति सामान्येनोक्तमित्यर्थः । परमात्मन्यप्ययं न्याय इति सूचनस्यापि न प्रकृतोपयोगोऽस्तीत्यपरितोषादाह ॥ अथवेति ॥ पटादिवेति । यथा पटादयः परस्परं भिन्नैरंशिना च भिन्नाभिन्नैरंशैरंशिनस्तथा जीवा अपि परस्परं भिन्नैरंशिना च भिन्नाभिन्नैरंशैरेवांशिनः स्युरित्यर्थः । ततश्च प्रसिद्धांशवैधर्म्याभावादनंशत्वश्रुतिविरोध इति भावः ॥ अचेतनत्वमुपाधिमिति । उक्तरूपैरंशैरंशिषु पटादिष्वचेतनत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वादंशित्वरूपसाधनवत्सु चेतनेषु चाचेतनत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ अनेनेति । चेतना इत्यनेनेत्यर्थः ।

अ०—बहुत्वेनाविनाभावाद्भिन्नता नियमाद्भवेत् ॥ यदि नैवं नियमकृद्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ २-१-७ ॥

सु०—नन्वेवं तर्हि किं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वकल्पनया । तदभावेऽपि स्वतो बहुरूपत्वसद्भावेनैकदेशतः क्रियोपपत्तौ कृत्स्नप्रसक्तेरभावात् । विभिन्नांशाभावेन निरवयवत्वशब्दकोपस्यापि परिहारात् । एतदतिरिक्तस्य चेश्वरकृत्यस्यादर्शनादिति पूर्वपक्षिणा स्वाभिसन्धावुद्घाटिते सत्याह ॥ बहुत्वेनेति । यदि भगवान्पुरुषोत्तम एवं न नियमकृद्बहुत्वेऽपि भेदो जीवेषु मा भूदिति व्यवस्थायाः कर्ता न स्यात् । तदा बहुत्वेन हेतुना जीवेष्वपि भिन्नता भवेत् । बहुत्वसङ्ख्याया भिन्नत्वेनाविनाभावलक्षणान्नियमात् । यथोक्तम् । तदनुविधानात्पृथक्त्वमिति । एतदुक्तं भवति । परमेश्वरानपेक्षस्य जीवस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे न सर्वथोक्तप्रसङ्गद्वयपरिहारः । तथा हि । कृत्स्नप्रसक्तिस्तावत्कथं परिहरणीया । बहुत्वसद्भावेनेति चेत् । तर्हि बहुत्वस्य लोके भेदाविनाभूतत्वेन जीवस्य बहुत्वे भिन्नत्वमप्यापद्येत । तथा च दुरात्मा निरवयवत्वशब्दकोपो दुष्परिहरः । अथ तत्परिहारार्थं भेदो नेष्यते । तदा व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वाद्बहुत्वसङ्ख्याऽपि त्याज्या स्यात्। तथा च पुनः सैव कृत्या कृत्स्नप्रसक्तिरास्कन्देत। अथ जडेष्वेव यत्र बहुत्वं तत्र भेद इति नियमो न चेतनेष्विति चेत् । कुत एतत् । तथा दर्शनादिति चेन्न। यतः कारकप्रश्नोऽयं न प्रमाणप्रश्नः । स्वभावोऽयं

पदार्थानामिति चेन्न । अनीश्वरवादपादप्रसारिकापातात् । किञ्च विरुद्धश्च स्वभावश्चेति कथम् । न हि स्वयमेव स्वेन सद्वितीय इति युक्तम् । प्रमितत्वान्न विरोध इति तु भत्युक्तम् । चैतन्यसामर्थ्यादिदं घटत इति चेत् । धूमवानपि कश्चिन्निरग्निको घटताम् । अथ विशेषशक्त्येदमुपपद्यत इति चेत् । घटेऽप्युपपद्यताम् । न हि तत्र विशेषो नास्ति । विशेषवैचित्र्यान्नेति चेत् । तदेव कुतः । तस्माद्भगवानेव स्वरूपस्वभावविशेषाणां नियामकश्चैतन्यमवच्छेदकं विधाय विशेषं निमित्तीकृत्य विरुद्धे अप्यभेदबहुत्वे समावेश्याभेदेन निरवयवत्वशब्दकोपमपास्य बहुत्वेन कृत्स्नप्रसक्तिं न्यक्कृत्य कार्यानुरूपं सामर्थ्यविशेषं योजयञ्जीवेन कारयतीत्यङ्गीकर्तव्यमिति । नन्वेतत्सर्वं जीवसामर्थ्यादिनाऽशक्यसम्पादनं कथं भगवानपि सम्पादयेदित्यत आह ॥ तस्य त्विति । तदेवमस्य सूत्रस्यैवं तात्पर्यव्याख्याने न कश्चिद्विरोध इति स्थितम् ॥ २-१-७ ॥

टि०—ननु बहुत्वेनाविनाभावादित्यादिनेश्वराधीनत्वे जीवकर्तृत्वस्य बहुत्वेन भेदापादनं क्रियते तदनर्थकम् । न च कृत्स्नप्रसक्त्याद्युपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य पूर्वमेव व्युत्पादिततया पुनस्तद्व्युत्पादनानर्थक्यादित्यतः पूर्वपक्ष्यभिसन्धिनिराकरणार्थत्वान्न तदिति भावेन तन्निरासपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ नन्विति ॥ एवं तर्हीति । सांशत्वाज्जीवस्य यदि न वक्ष्यमाणविरोधस्तर्हीत्यर्थः । अविनाभावान्नियमादित्यनयोरन्यतरेण मूले विवक्षितसिद्धेरन्यतरवैयर्थ्यमित्यतो योजयति ॥ अविनाभावेति । बहुत्वसङ्ख्या भेदाविनाभावसिद्धावेतद्भवेत्स एव कुत इत्यतस्तत्र वैशेषिकसूत्रं प्रमाणयति ॥ यथोक्तमिति । यद्यपि च तदनुविधानादेकपृथक्त्वमिति द्वितीयाध्यायस्याद्ये आह्निके पठितम् । तथाऽप्याकाशादिप्रकरणे सर्वत्र तदनुविधानात्पृथक्त्वमित्येव प्रशस्तमिति तदेवाचार्यैः पठितत्वात्तथैवोदाहृतम् । अत्र सूत्रे भेदापरपर्यायस्य पृथक्त्वस्यैव पृथक्त्वपदेन ग्रहणान्नियमेन पृथक्त्वं तदनेकत्वमनुविधत्त इत्यनेकत्वाद्भेदसिद्धिरित्यर्थपर्यवसानाद्बहुत्वादिसङ्ख्याया भेदाविनाभूतत्वासिद्धिरिति ध्येयम् । ननु परमेश्वरानपेक्षस्य जीवस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे बहुत्वेन भिन्नत्वमात्रमापाद्यते न कृत्स्नप्रसक्त्यादिकमिति कथमस्योक्तदोषोपपादकत्वम् । न च भिन्नत्वापादनमुखेन निरवयत्वशब्दव्याकोपसूचनात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तावताऽपि कृत्स्नप्रसक्त्यप्राप्त्योक्तप्रसङ्गद्वयोपपाद-

कत्वायोगादित्यतस्तदुपपादयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अथेति** । ततश्च बहुत्वसद्भावान्न कृत्स्नप्रसक्तिर्भेदाभावाच्च न निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽपीति भावः। उक्तरूपनियमस्यान्यकृतत्वानुपपत्त्याऽवश्यमीश्वरकर्तृकत्वस्याङ्गीकर्तव्यतया तन्नियमकृतत्वेनैवेश्वराधीनत्वप्रासेर्न तदनपेक्षस्य जीवस्य कर्तृत्वमित्यभिप्रेत्योत्तरमाह ॥ **कुत एतादिति** । एतदपि कुतोऽन्यः स्यान्न कुतोऽपि किन्त्वीश्वरादेवेत्यर्थः। अभिप्रायमजानानः शङ्कते ॥ **तथेति** । अचेतनेष्वेव बहुत्वभेदयोर्दर्शनाच्चेतने चादर्शनादुक्तनियमसिद्धिरित्यर्थः। भवेदेतदेवं यदि कुत एतदिति नियमज्ञापकप्रमाणप्रश्नः स्यात्। न चैवम्। किन्नामोक्तरूपनियमकारकवस्तुप्रश्नः । तत्र च दर्शनोपन्यासस्य न सङ्गतिरिति परिहरति ॥ **न यत इति** । ननूक्तनियमस्य पदार्थस्वभावत्वात्स्वभावस्य चान्याधीनत्वे स्वभावत्वहानेरनन्याधीनत्वान्न तत्कारकप्रश्नः सङ्गत इति शङ्कते ॥ **स्वभाव इति** । तथा सत्यपसिद्धान्त इत्याशयेन परिहरति ॥ **अनीश्वरेति** । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम्। वस्तुतस्तूक्तनियमस्य विरुद्धत्वात्स्वभावत्वमेव न सम्भवतीत्याह ॥ **किञ्चेति** । विरुद्धत्वमेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **सद्वितीय इति** । अनेक इत्यर्थः ॥ **प्रत्युक्तमिति** । यतः कारकप्रश्नोऽयं न प्रमाणप्रश्न इति प्रत्युक्तमित्यर्थः। ततश्च विरुद्धस्यापि स्वभावत्वकारकतया तत्रेश्वराधीनत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वान्न तदनपेक्षस्य जीवस्य कर्तृत्वमिति भावः । अस्तूक्तविधनियमस्य कारकापेक्षत्वं तथाऽपि नेश्वराधीनत्वसिद्धिः। अन्यस्याप्युक्तनियमकारकत्वसम्भवादित्यतस्तदनुपपत्तिं दर्शयितुं तत्किं चैतन्यसामर्थ्यमभिमतं विशेषशक्तिर्वा । विशेषशक्तिवैचित्र्यं चेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं शङ्कते ॥ **चैतन्येति** । दूषयति ॥ **धूमवानिति** । पर्वतसामर्थ्यादिति शेषः । अविशेषादिति भावः । द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति ॥ **अथेति** । तृतीयमाशङ्कते ॥ **विशेषेति** ॥ **तदेव कुत इति** । तथा च तद्वैचित्र्यकारकतयाऽपीश्वरस्याभ्युपगमनीयत्वान्न तदनपेक्षस्य कर्तृत्वमुपपद्यतेति भावः । ननु च विशेषाचिन्त्यशक्त्योरन्यतरमात्रेणैव निर्वाहोपपत्तेरन्यतरवैयर्थ्यमित्याशङ्कामुभयकार्योपदर्शनेन परिहरन्नुक्तनियमस्यान्यप्रयुक्तत्वनिरासेन लब्धमर्थं दर्शयन्नुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ **अस्य सूत्रस्येति** । कृत्स्नप्रसक्तीत्यादिसूत्रस्येत्यर्थः ॥ **एवं तात्पर्येति** । यदि भागेनेति वाक्योक्ततात्पर्येत्यर्थः॥ **न कश्चिदिति** । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति वक्ष्यमाणविरोधो वा व्यतिरेको गन्धवदित्यादिना विरोधो वेत्येवं न कोऽपि विरोध इत्यर्थः ॥ २–१–७ ॥

अ०—॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ तस्य त्वशेषशक्तित्वाद्युज्यते सर्वमेव च ॥ विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते ॥ नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्र तत्रगाः ॥ सृष्टिसंहारवाक्यानां जीवरूपाभिधायिनाम् ॥ अप्यन्योन्याविरोधस्तु द्वितीयाध्यायगोचरः ॥

सु० ॥ ॐ **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्** ॐ ॥ नन्वीश्वरस्यापि कर्तृत्वं न युज्यते। जीववत्कृत्स्नप्रसक्तेः। न हि ब्रह्माण्डपिपीलिकाण्डनिर्माणे समं सामर्थ्यं प्रयुञ्जानः प्रेक्षावान्भवति। गत्यन्तराभावान्न दोष इति चेन्न। ईश्वरत्वव्याघातात्। अथैतत्परिहारार्थमेकदेशेन प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते। तदा नेह नानेत्यादिनिरवयत्वशब्दकोपः स्यात्। शरीरेन्द्रियादिविकलत्वाच्च न कर्तृत्वम्। न हि कश्चिच्छरीरादिविकलः कर्तोपलब्धः। भूम्याद्याधारविधुरत्वाच्च। एवं दौर्घट्येऽपि यदि कर्तृत्वमीश्वरस्य स्यात्तदा जीवस्यापि किन्न स्यात्। विशेषादर्शनात्। एवञ्च सर्वकर्तृत्वं दूरनिरस्तमित्ययं पूर्वपक्षोऽत्राधिकरणे निरस्यते। तस्य तात्पर्यमाह ॥ तस्य त्विति। तुशब्दो जीवाद्विशेषं द्योतयति। चशब्दो हेतुसमुच्चये। ईश्वरस्यालौकिकत्वश्रुतेरागमैकगम्यत्वेन युक्तिविरोधानवकाशाद्विचित्रशक्तिः पुरुषः सर्वैर्युक्ता शक्तिभिर्देवता सेत्यादिश्रुतिभिर्विचित्राशेषशक्तित्वावगमाच्च। सर्वं भिन्नांशरहितस्यापि कार्येषु कृत्स्नप्रसक्त्यभावः स्वरूपांशबाहुल्येऽपि भेदाभावोऽतः कार्यकरणेऽपि निरवयत्वशब्दकोपाभावो देहादिरहितस्यापि कर्तृत्वनिर्वाह इत्यादि युज्यत इति। ननु दुर्घटमपि जीवकर्तृत्वमीश्वरशक्त्या घटत इत्यतीताधिकरणेऽभिहितम्। तथा च कथमत्र पूर्वपक्षावकाशः। यो हि परत्र प्रमितं घटयितुमीष्टे। सः स्वस्मिन्नेष्टे इत्यसम्भावितम्। उच्यते। नैषोऽर्थः सूत्रकृताऽतीताधिकरणेऽभिहितः। किन्त्वागामिनमर्थं मनसि निधाय जीवकर्तृत्ववादनिरास एव विहितः। भाष्यकारेण तु शिष्यहितैषिणा वक्ष्यमाणमप्यर्थमाकृष्य पूर्वोत्तरविरोधः परिहृत इति। परिणामवादिनो विवर्तवादिनश्च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं कृत्स्नप्रसक्तिरित्यनेनाक्षिप्य श्रुतेस्त्वित्यादिना समाधीयत इति व्याचक्षते। तथा हि। न ब्रह्म जगदुपादानम्। यतस्तथात्वे कृत्स्नस्यापि ब्रह्मणः कार्याकारताप्रसक्तिः स्यात्। स्थितौ च ब्रह्माभावे तद्दर्शनोपदेशानर्थक्यादि स्यात्।

अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ब्रह्मैकदेशेन परिणमते । एकदेशेन चावतिष्ठत इत्युच्यते । तदा निष्कलं शान्तमित्यादिनिरवयत्वशब्दकोपः स्यादिति । अत्रोच्यते । नायं दोषः । तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वस्य कृत्स्नपरिणामाभावस्य चावगमात् । शब्दमूलत्वेन युक्तिविरोधानवकाशाच्च । अपि च सर्वशक्त्युपेता च परदेवता श्रूयते । सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादि । ततो निरवयवस्यापि ब्रह्मणः कृत्स्नप्रसक्त्यभावेनैव जगदुपादानत्वमुपपन्नमित्यादि । तदेतद्व्याख्यानमनुपपन्नम् । एवं सत्येषां सूत्राणामेतदध्यायान्तर्भावलक्षणसङ्गत्यभावप्रसङ्गात् । तत्कथमित्यत आह ॥ **विरोध इति** । तुशब्दोऽवधारणे । परब्रह्मणो नारायणस्य सर्वस्माच्चेतनादचेतनाच्च वैशिष्ट्ये वैलक्षण्ये परमोत्कृष्टत्वेऽत्यन्तव्यावृत्तत्वे च यो युक्त्यादिविरोधः स एवात्र द्वितीयेऽध्याये निरस्यते । न तु सकलजगदुपादानत्वम् । (सकलजगदुपादानत्वेन) सर्वात्मकत्वं तु न सर्ववैशिष्ट्यम् । नापि तदुपयुक्तम् । प्रत्युत विरुद्धमेव । तत्कथं तत्र विरोधपरिहारेऽत्रान्तर्भावमासादयेत् । ननु जगदुपादानत्वादेव सर्ववैशिष्ट्यं ब्रह्मणः । न हि जगज्जगदुपादानमिति चेत् । तर्कि मुपादानोपादेययोर्भेदं मन्यसे । तथा च तदनन्यत्वमित्युक्तविरोधः । जगद्ब्रह्मणो न भिद्यते ब्रह्म तु जगतो भिद्यत इति चेत् । न । उक्तोत्तरत्वात् । प्राग्ब्रह्मोपादानत्वस्यानुक्तत्वात्कृत्स्नप्रसक्त्यादिपरिचोदनैवानवकाशा । परिणामप्रतिपादकश्रुतेरभावेन गगनादिप्रपञ्चात्मकस्य तदसम्भवि शब्दमूलत्वसर्वशक्तित्वाद्यसम्भवेन च, समाधानमप्ययुक्तम् । विवर्तवादे तु सर्वथाऽपि नैषा शङ्काऽवकाशमश्नुते । शुक्त्यादिकमिव रजताद्यारोपस्य ब्रह्माविद्यकप्रपञ्चारोपस्याधिष्ठानमिति स्पष्टमारम्भणाधिकरणेऽभिहितम् । तत्र कथं कृत्स्नैकदेशविचारः । उक्तानवधानाच्छङ्केति चेत् । तर्ह्युक्तं स्मरेति वक्तव्यम् । स्पष्टं चारोपितत्वं प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्युपपादनीयम् । श्रुतेस्त्वित्यादेस्तु का सङ्गतिः । कश्चित्परिहारादर्शनसम्भ्रान्तचित्त आह । अविद्यासंवलितं खलु ब्रह्म जगदुपादानम् । तत्राविद्योपादानत्वस्यायमाक्षेपः परिहारश्चेति । तदतीवमन्दम् । न ह्यविद्याया उपादानत्वमपि वास्तवम् । तस्याविचारितरमणीयतयैव शङ्काविषयत्वात् । किञ्च कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वं चाविद्यायां किं करिष्यति । समाधानं तु सर्वथाऽप्यसङ्गतमेव । एतेन **विकरणत्वान्नेति**चेदित्याक्षेपपरिहारावप्य-

सङ्गतौ वेदितव्यौ । न हि भ्रमाधिष्ठानता शरीरादिकमपेक्षते । ईश्वरविषयं तदिति चेन्न । तस्य विकरणत्वाभावेनाक्षेपानुदयादित्यादिकं स्वयमेव शिष्यैरवगन्तव्यमित्यसङ्गतिरेवाचार्येणोक्ता । स्यादेवमसङ्गतिर्यदि ब्रह्मणः सर्ववैशिष्ट्ये विरोधपरिहारोऽध्यायार्थः स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ तदन्य इति । तस्मात्सर्ववैशिष्ट्यविषयादन्ये विरोधास्तत्र तत्रैवाधिकरणेषु गताः परिहृताः । एतदुक्तं भवति । अविरोधलक्षणो द्वितीयोऽध्याय इति तावत्सम्मतम् । न चानुक्तेऽर्थे विरोधपरिहारः सङ्गत इति प्रथमाध्यायार्थेऽविरोधो द्वितीयस्यार्थः । प्रथमे चादिसूत्रेण शास्त्रीयविषयप्रयोजनप्रदर्शनमुखेन ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तव्यत्वमुक्तम् । तच्चतुरध्यायीपरिसमाप्यं नैकत्र पर्यवस्यति । ततः किं तद्ब्रह्म । किं जीवोऽथ जडमिति स्वरूपजिज्ञासायां शृङ्गग्राहिकया प्रदर्शयितुमशक्यत्वात् । द्वितीयसूत्रे सर्वतो वैलक्षण्यप्रदर्शनेन सर्वोत्कृष्टं सर्वस्माद्व्यावृत्तं चेति प्रतिपादितम् । सजातीयविजातीयासम्भावितधर्मस्य लक्षणत्वात् । सकलेतरव्यावृत्तेश्च तत्प्रयोजनत्वात् । तृतीयसूत्रे शास्त्रं तत्र प्रमाणमभिधाय तस्योत्तरप्रबन्धेन सामान्यतो विशेषतश्च सकलजीवजडव्यावृत्तवस्तुविषयता समर्थिता । एवञ्च द्वये विरोधाः परिहरणीया भवन्ति । द्वितीयसूत्रसिद्धसर्ववैशिष्ट्यविषयाः शास्त्रसमन्वयविषयाश्च । तत्र द्वितीया विकारशब्दादित्यादिना तत्र तत्रैवाधिकरणे परिहृता इति परिशेषात्सर्ववैशिष्ट्यविषयविरोधपरिहार एव द्वितीयार्थ इति ज्ञायत इति । ननु च श्रुतीनां परस्परविरोधोऽपि द्वितीयेऽध्याये न वियदश्रुतेरित्यादिना परिहृतः । तत्कथमुच्यते ब्रह्मणः सर्ववैशिष्ट्ये विरोधो द्वितीये निरस्यत इति तत्राह ॥ सृष्टीति ॥ जीवरूपाभिधायिनां वाक्यानाम् । उपलक्षणमेतत् । प्राणादिविषयाणां चेत्यपि द्रष्टव्यम् । सृष्ट्यादिविशेषणमुपपत्तिसूचनार्थम् । तुशब्दो विशेषार्थः । यो द्वितीयाध्यायगोचरो वाक्यानामन्योन्यविरोधः सोऽपि पारमेश्वरसर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहार एव । किन्तु प्रथमद्वितीयपादयोः साक्षात्तृतीयचतुर्थयोस्तु व्यवधानेनेति शेषः । तथा हि । श्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारः किं तत्प्रामाण्यनिर्णयमात्रफलः । किंवा प्रमेयनिर्णयफलः । नाद्यः । मीमांसाया न्यायशास्त्रत्वापत्तेः । किञ्चैवं सति वियदादिसृष्ट्यादिविषयवाक्यविरोधपरिहार एव कस्मात्क्रियते । उदितहोमादिवाक्यानामपि न्यायदर्शन इवोपा-

दानोपपत्तेः । आकाशवाय्वादिक्रमश्चात्र नात्यन्तमुपयुज्यते । द्वितीयेऽपि किं सृष्ट्यादिक्रमेव प्रमेयमुत तदाङ्गिभूतमन्यत् । नाद्यः । तस्य स्वरूपतोऽप्रयोजनत्वात् । प्रथमाप्रतिपाद्यत्वाच्च । अन्यथा पुनरुदितहोमादिवाक्यविरोधपरिहारोऽपि कार्यः स्यात् । सृष्ट्यादिविषयनिष्कर्षोऽपि निर्हेतुकः । अतो द्वितीय एव परिशिष्यते । न चान्यदास्ति सृष्ट्यादिप्रमेयस्याङ्गि प्रथमोक्तं द्वितीयसूत्राभिहिताद्ब्रह्मणः सर्ववैशिष्ट्यात् । अतो युक्तमुक्तम् । तदेवं परोक्तसूत्रार्थस्य द्वितीयाध्यायान्तर्भावलक्षणसङ्गत्यभावाद्विरोधाच्चोक्त एव सूत्रार्थ इति सिद्धम् ।

टि०—॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ श्रुतेस्त्वित्यधिकरणस्य मूलेऽव्याख्यातत्वात्स्वव्याख्यानदार्ढीकरणार्थापव्याख्याननिराकरणपरोत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वाधिकरणशेषतया योजितस्य तस्य स्थित्यादिभाष्यस्यैवैतदधिकरणव्याख्यानरूपत्वान्न भाष्ये स्वव्याख्यानदार्ढीकरणार्थापव्याख्याननिराकरणपरोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्यैतदधिकरणतात्पर्यकथनरूपतया भाष्यं योजयितुमेतदधिकरणपूर्वपक्षमनुवदति ॥ नन्विति । कृत्स्नप्रसक्तावनुभवविरोधस्य पूर्वत्रैवात्रायोगात्तत्प्रयुक्तदोषान्तरमाह ॥ न हीति ॥ न दोष इति । समसामर्थ्यप्रयोगो नाप्रेक्षावत्त्वप्रसङ्गरूपदोषहेतुरित्यर्थः । नन्वेकदेशेन प्रवृत्तावपि नेह नानेत्यादिश्रुतिविरोधः । एकदेशस्य भेदानङ्गीकारादित्यतो विकरणत्वादित्यादिना बाधकतया शङ्कितं सम्बन्धानुपपत्तेरित्यादिनाऽन्यत्रोपपादितं हेत्वन्तरमाह ॥ शरीरेति । अधिष्ठानानुपपत्तेश्चेति सूत्रोक्तं हेतुमाह ॥ भूम्यादीति । यद्यप्यारम्भणाधिकरणे स्वाधीनसत्ताशक्त्यादिमदुपादानादिकमस्तीति समर्थितं तथाऽपि स्वाधीनसत्ताशक्त्यादिमति स्वयं कथं तिष्ठेदित्याशयेनेदमुक्तमिति ध्येयम् । ननु चैतेषां जीवपक्ष एव दोषत्वं नेश्वरपक्षेऽपीति न तस्य कर्तृत्वानुपपत्तिरित्यत आह ॥ विशेषेति । ईश्वरे तदस्पर्शे निमित्तस्य जीवादतिशयस्यादर्शनादित्यर्थः । ततश्च विशेषमन्तरेणापि दोषासंस्पर्शे किं जीवेनापराद्धमिति भावः । भाष्ये तुशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्येश्वरे दोषास्पर्शे निमित्तभूतस्य जीवापेक्षयाऽतिशयस्य तदभावशङ्कापरिहाराय द्योतनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रायेण तदर्थमाह ॥ तुशब्द इति । अनेन तुशब्दो विशेषार्थ इत्युक्तं भवति । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति सूत्रे श्रुतेरित्यनेन श्रुतिमूलत्वादित्यनेन चोक्तहेतुभ्यां सहात्मनीति सर्वोपपत्तेरिति सूत्रद्वयकथितयुक्तेः समुच्चये भाष्ये एवशब्द

इत्याह ॥ **चशब्द इति** । अनेनाशेषशक्तित्वाच्चेति भिन्नक्रमतया चशब्दसम्बन्ध उक्तो भवति । समुच्चयहेतुरूपं दर्शयन्प्रकृताशेपाक्षेपसमाधानपरतया वाक्यं योजयति ॥ **ईश्वरस्येत्यादिना** । देहादीत्यादिपदेनेन्द्रियादिपरिग्रहः । इत्यादीत्यादिपदेन भूम्याधाररहितस्यापि कर्तृत्वनिर्वाहपरिग्रहः । तस्य त्वशेषशक्तित्वादिति भाष्यानुरोधादशेषशक्तित्वयुक्तिः पूर्वाधिकरणोक्तैवेति मत्वाऽधिकरणारम्भमाक्षिपति ॥ **नन्विति** । उक्तयुक्तेः पूर्वाधिकरणे सूत्रकारेणानुक्तेर्गतार्थत्वमित्याह ॥ **उच्यत इति** । कथं तर्हि पूर्वाधिकरणसिद्धान्तनिर्वाह इति शङ्कते ॥ **किन्त्विति** । परिहरति ॥ **आगामिनमिति** । कथं तर्हि भाष्येऽशेषशक्तित्वोपन्यास इत्यत आह ॥ **भाष्यकारेण त्विति** ॥ **पूर्वोत्तरविरोध इति** । कृत्स्नप्रसक्तिरिति पूर्वस्य कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्याद्युत्तरेण विरोध इत्यर्थः । विरोधः सर्ववैशिष्ट्य इत्याद्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य कृत्स्नप्रसक्तिरित्याद्ये तदधिकरणीयापव्याख्याननिरासार्थत्वाद्य तदिति भावेन तन्निरासकतया तद्योजयितुं तदनुवदति ॥ **परिणामवादिन इत्यादिना** । यदि क्षीरमिव दध्यात्मा ब्रह्म जगदाकारेण परिणमेत्तदा साकल्येन वैकदेशेन वा परिणमेदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **यतस्तथात्व इति** । अस्तु कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः किं तावतेत्याह ॥ **स्थितौ चेति** । कृत्स्नस्यापि ब्रह्मणः कार्याकारताप्रसक्तौ स्थितायामित्यर्थः । ततश्च ब्रह्माभावः स्यादित्याशयः । अस्त्वेवं ब्रह्माभावस्ततोऽपि किमित्याह ॥ **ब्रह्माभाव इति** । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति तद्द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं स्यादित्यर्थः । कार्यस्यायत्नदृष्टत्वात्तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणो भावादिति भावः । आदिपदेन ब्रह्मणः साकल्येन कार्यात्मना जन्माभ्युपगमेन जायते न म्रियत इत्यजत्वादिप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिव्याकोपपरिग्रहः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्रोक्तदोषाप्रसरादिति शङ्कते ॥ **अथेति** । इत्यादीत्यादिपदेन निरवद्यं निरञ्जनं दिव्यो ह्यमूर्त इत्यादिवाक्यपरिग्रहः । तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतेरित्यत्रादिपदेन सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता इत्यादिश्रुतिपरिग्रहः ॥ **कृत्स्नपरिणामाभावस्य चेति** । तदितिकर्तृतया निर्दिष्टस्यापरिणतभागस्यापि श्रवणादिति भावः । ननु विरोध इत्युत्तरभाष्ये परकीयसूत्रव्याख्याननिरासो न प्रतीयत इति न तत्परतया भाष्ययोजनमुचितमित्यतो न सूत्रार्थनिराकरणमेव तन्निराकरणमपि त्वसङ्गतिनिरूपणमपि । तथा चासङ्गतिनिरूपणपरस्यास्य युक्तं तन्निरासकत्वमिति भावेनासङ्गत्युपपादकतया तद्योजयितुमध्यायासङ्गतिं तावदुद्भावयति ॥ **एवं सतीति** ।

उपादानोपदेययोरभेदेन जगदुपादानस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तदुपादेयस्य जगतोऽपि जगदुपादनत्वावश्यम्भावान्न जगदुपादानत्वं सर्ववैशिष्ट्ये हेतुरन्यथोपादानोपादेययोर्भेदप्रसक्तेरित्याशयेन परिहरति ॥ **तत्किमिति** । इष्टापत्तिं निरस्यति ॥ **तथा चेति** ।जगतो ब्रह्माभेदेन जगन्निष्ठविशेषणस्य ब्रह्मणि प्रसक्तावपि ब्रह्मणो जगद्भिन्नत्वेन ब्रह्मनिष्ठस्य जगदुपादानत्वस्य जगत्यप्राप्तेर्युक्तं तस्य वैशिष्ट्योपपादकत्वमिति शङ्कते ॥ **जगदिति** ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । ब्रह्मणो जगदन्यत्वे जगतोऽपि न तदनन्यत्वं स्यात् । न हि यद्यतोऽत्यन्तभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति सम्भवत्यतिप्रसङ्गादिति कथं च तदनन्यत्वेत्येतद्व्याख्यानावसरे उक्तोत्तरत्वादित्यर्थः । ननु पूर्वपक्षसिद्धान्तानुपपत्तिव्युत्पादनेनाप्यपव्याख्यानस्य निराकर्तुं शक्यत्वात्किमित्यसङ्गतिमात्रव्युत्पादनेन तन्निराकरणं भाष्यकाराणामित्यतस्तदनुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तदनुक्तौ निमित्तं वदन्नेव भाष्यकृदुद्भावितासङ्गत्युक्तिं समर्थयते ॥ **प्रागित्यादिना** । यद्वा तत्किमसङ्गतिरेव दोषो व्याख्यानं तु परोक्तमदुष्टमेवेत्यत आह ॥ **प्रागिति** । न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यत इत्यादिना प्रकृत्यधिकरणस्य ब्रह्मोपादानत्वानभिधायकत्वस्य तदधिकरणव्याख्यानावसरे उपपादितत्वादिति भावः ॥ **परिणामप्रतिपादकश्रुतेरभावेनेति** । सच्च त्यच्चाभवदिति नास्य विश्वत्वमुच्यत इत्यादिना ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे प्रमाणतया पराभिमतश्रुतीनां तत्परत्वाभावव्युत्पादनान्नः परिणामप्रतिपादिका श्रुतिरस्तीति भावः ॥ **असम्भवेन चेति** । अन्यथोपादानोपादेययोर्भेदप्रसक्त्या तदनन्यत्वमित्युक्तविरोधापत्तेरिति भावः । अनवकाशमेवोपपादयति ॥ **शुक्त्यादिकमेवेति** । उक्तानवधानादित्युपलक्षणम् । पूर्वोक्तक्षीरादिदृष्टान्तात्परिणामित्वभ्रमाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्॥ **का सङ्गतिरिति**। सिद्धान्ते विवर्तविवक्षायां द्वितीयसूत्रे शब्दगम्यत्वतर्कागम्यत्वेन वाच्ये तयोर्भ्रान्त्यधिष्ठानताया- मनुपयुक्तत्वादिति भावः ॥ **किं करिष्यतीति** । कात्स्न्र्येन परिणामे कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्याकारतापत्तौ ब्रह्माभावेन द्रष्टव्योपादेयानर्थक्यादिवदेकदेशेन परिणामे सावयवत्वापत्त्या निरवयवत्वश्रुतिव्याकोपवच्चाविद्यायाः कात्स्न्र्येन परिणामे कृत्स्नाविद्यायाः कार्याकारताप्रसक्तावप्येकदेशेन परिणामे च सावयवत्वप्रसक्तावपि पूर्ववत्तत्प्रयुक्तदोषान्तराप्रसरात्स्वरूपेणैव च कृत्स्नप्रसक्तिसावयवत्वयोरदोषत्वादिति भावः ॥ **समाधानं त्विति** । ब्रह्मणः शब्दगम्यत्वतर्कागम्यत्वोक्तेस्तदुपादानत्वाक्षेपपरिहारकत्वेऽप्यविद्योपादानत्वाक्षेपपरिहारार्थत्वाभावात्तद्वर्णनं सर्वथाऽप्यसङ्गतमिति भावः ।

एतेनेत्युक्तमेव दर्शयति ॥ **न हीति** । येन शरीरेन्द्रियादिराहित्येन भ्रमाधिष्ठानत्वमाक्षिप्येतेति भावः । उपलक्षणं चैतत् । शक्तिविशेषेण तत्समाधानानुपपत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु विकरणत्वादित्याक्षेपपरिहारौ न शुद्धब्रह्मविषयौ ब्रूमो येन ब्रह्माधिष्ठानत्वस्य विकरणत्वेनाक्षेपः शक्तिविशेषेण च समाधानमयुक्तं भवेत्किन्नाम विशिष्टब्रह्मविषयावेवेति नासङ्गतिरिति शङ्कते ॥ **ईश्वरेति** ॥ **तस्य विकरणत्वाभावेनेति** । अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमिति विकरणत्वबोधकप्रमाणानां शुद्धविषयत्वेन विशिष्टाविषयत्वात्तैस्तस्य विकरणत्वासिद्धेरिति भावः । नन्वेवं भाष्यकारेणाप्युक्तमार्गेणैवापव्याख्यानानिरासो विधेयस्तत्किमित्यसङ्गतिव्युत्पादनेन तन्निरासो विहित इत्यत आह ॥ **इत्यादिकमिति** । स्पष्टत्वादिति शेषः । अस्पष्टतया स्वयमेव शिष्यैरवगन्तुमशक्यत्वादध्यायासङ्गतिरेव भाष्यकृतोक्तेति भावः । ननु तदन्ये तत्र तत्र गा इत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च तत्समन्वयविषयविरोधानामन्यत्र परिहृतत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रसक्तप्रतिषेधप्रदर्शनेन परिशेषतः सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वोपवर्णनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वोपवर्णनस्य प्रकृतानुपयोगादित्याशङ्क्य प्रागुक्ताध्यायासङ्गतिरूपापव्याख्यानदोषोपपादनार्थत्वात्तद्वर्णनस्य न प्रकृतानुपयोग इत्यभिप्रेत्यासङ्गत्यनुपपत्तिशङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं तदसिद्धयाऽसङ्गत्यनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** । भाष्यस्थतच्छब्दस्य यत्किञ्चिदर्थपरत्वे परिशेषः । सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वासिद्धया तत्सिद्धयर्थं पूर्वप्रकृतसर्ववैशिष्ट्यविरोधपरत्वमेवेति भावेनाह । **तस्मादिति** । ननु भवेदेव परिशेषः सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वसिद्धिः । यदि सर्ववैशिष्ट्यविरोधसमन्वयविरोधयोरेव परिहर्तव्यतया प्रसक्तत्वम् । तत्रापि समन्वयविरोधस्यान्यत्र परिहृतत्वं च सिद्धं स्यात् । न चैतदस्ति । प्रतिपाद्यान्तरसम्भावनया विरोधपरिहारकत्वासिद्धावप्युक्तोऽर्थ एव तत्परिहारकत्वस्य । तत्सिद्धावपि समन्वयविरोधस्यान्यत्र परिहृतत्वस्य चासिद्धया तदयोगादित्यतोऽध्यायस्य विरोधोपपादकत्वमुक्तार्थे तत्प्रतिपादकत्वं सर्ववैशिष्ट्यादेरुक्तत्वं विरोधद्वयस्यैव परिहर्तव्यत्वं तत्रापि समन्वयविरोधस्यान्यत्र परिहृतत्वं चोपदर्शयन्परिशेषेण सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थतामुपपादयति ॥ **एतदुक्तं भवतीत्यादिना** । अविगानेन प्रसिद्धेरेव विरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्याया-

याध्यायार्थत्वे प्रमाणमिति भावेन सर्वसम्मतमित्युक्तम् ॥ **भृङ्गेति** । शृङ्गे कर्णे वा गृहीत्वेयं गौरितिवदतीन्द्रियत्वाद्ब्रह्मण इदं ब्रह्मेति तत्स्वरूपोपदर्शनस्याशक्यत्वादित्यर्थः । लक्षणाभिधानमात्रेण कथं सर्वोत्कृष्टत्वस्य सर्वस्माद्व्यावृत्तत्वस्य च सिद्धिरित्यत एकस्य प्रतिपाद्यतयैकस्य च फलतयेति भावेन सर्वोत्कर्षसिद्धिं तावद्दर्शयति ॥ **सजातीयेति** । सर्वव्यावृत्तिसिद्धिं दर्शयति ॥ **सकलेतरेति** ॥ **प्रमाणमभिधायेति** । अनिर्धारितस्य लक्षणस्य स्वरूपावधारणासमर्थत्वादिति भावः ॥ **उत्तरप्रबन्धेनेति** । तत्त्वित्यादिनेत्यर्थः । तत्त्विति सामान्यत आनन्दमय इत्यादिविशेषतः ॥ **द्वये विरोधा इति** । द्वाववयवौ येषामिति वर्गद्वयापेक्षयाऽन्यपदार्थस्य समुदायस्यैकत्वेऽप्युद्भूतावयवभेदत्वावयवबहुत्वानुगतं बहुवचनम् । अत्र सङ्ख्याया अवयवे तयबिति द्विशब्दात्तयप्प्रत्यये तस्य द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेत्यनेनायजादेशे द्विशब्देकारस्य यस्येति चेत्यनेन लोपे सति निष्पन्नद्वयशब्दाज्जसि प्रथमचरमतयाऽल्पार्धेति तयप्प्रत्ययनिबन्धनसर्वनामताविकल्पानुसारेण जसः शीति तस्य शीभावेन गुणे च सति द्वये द्वया इति बहुवचननिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ **तत्र तत्रैवेति** । आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादावेवेत्यर्थः । **ननु सृष्टिसंहारवाक्यानामिति** श्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्ववर्णनमनर्थकमित्यतः सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य प्रागुक्तद्वितीयाध्यायार्थत्वसमर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु चेति** । सृष्टिसंहाराभ्यां समस्तस्यापि वाक्यपदस्य योग्यत्वाद्बुद्ध्या विवेकेन जीवरूपाभिधायिनामित्यत्रापि विशेष्यतया सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्याह ॥ **जीवरूपाभिधायिनां वाक्यानामिति** । तथा प्राणा इत्यादेरपि सङ्ग्रहार्थमाह ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** ॥ **उपपत्तीति** । वाक्यविरोधपरिहारस्य प्रामाण्यमात्रनिर्णयफलकत्वाभावे प्रमेयनिर्णयफलकत्वे सृष्ट्यादेरेव प्रधानप्रमेयत्वाभावे वेति शेषः । भाष्ये तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य तृतीयचतुर्थपादप्रतिपाद्यवाक्यद्वयाविरोधस्यात्रोक्तसर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारकत्वोपपादकविशेषसूचनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन तदर्थकथनपूर्वकं तत्सूचितविशेषं च दर्शयति ॥ **तुशब्द इत्यादिना** । ननु तृतीयचतुर्थयोर्वाक्यद्वयविरोधपरिहारकत्वमेवास्तु किं व्यवधानेन सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारकत्वकल्पनयेत्यतोऽन्यथाऽऽनर्थक्यप्रसक्तेरिति भावेन तदुपपादयति ॥ **तथा हीति** ॥ **न्यायशास्त्रत्वेति** । प्रमाणशास्त्रत्वेत्यर्थः । ततश्च प्रमेयशास्त्रत्वभङ्ग इति भावः ॥ उप-

पत्तेरिति । वाक्यप्रामाण्यफलकत्वस्योभयत्र साम्येनैकमात्रस्वीकारस्य निर्हेतुकत्वादिति भावः ॥ **स्वरूपत इति** । ततश्च न स्वरूपेण जिज्ञास्यतेति भावः ॥ **प्रथमेति** । प्रथमाध्यायेऽर्थः । ततश्चोक्तेऽर्थे विरोधपरिहारकत्वाभावादसङ्गतिः स्यादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । स्वरूपतोऽप्रयोजनस्य प्रथमाध्यायाप्रतिपाद्यस्यापि सृष्ट्यादेरेव प्रधानप्रमेयत्वे इत्यर्थः । तत्राप्युदितहोमादेरेव स्वप्रधानप्रमेयत्वोपपत्त्या प्रमेयनिर्णयफलकत्वाविशेषादिति भावः । **अस्तु सृष्ट्याद्यङ्गिभूतमन्यत्** । तत्तु सर्ववैशिष्ट्यमिति कस्मादवसीयत इत्यतस्तदन्यस्य कस्यचित्सृष्ट्याद्युपयोगित्वेनोक्ताङ्गत्वादन्यस्य च प्रथमोक्तत्वादिगुणविशिष्टस्याभावात्सर्ववैशिष्ट्यमेव तदित्याह ॥ **युक्तमुक्तमिति** । तृतीयचतुर्थयोर्व्यवधानेन सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारकत्वं यदुक्तं तद्युक्तमित्यर्थः ।

अ०—॥ ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ॐ ॥ **मानमेयविशेषेण पुनरुक्तिर्न जायते** ॥२-१-८॥

सु०—अत्रेश्वरस्य शरीरेन्द्रियादिकरणरहितत्वात्कर्तृत्वं नोपपद्यते इत्याक्षेपसमाधानार्थं सूत्रम् ॥ ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ इति । **एतदनारम्भणीयम्** । **पुनरुक्तत्वात्** । **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्** । **आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि** । **सर्वोपेता च तद्दर्शनादिति** सूत्रैरेवालौकिकत्वशब्दैकसमधिगम्यत्वविचित्रानन्तशक्तित्वादियुक्तिभिः सर्वस्यापि दौर्घट्यस्य परिहृतत्वात् । यो हि साक्षात्कारकाधिष्ठानस्य नेष्टे स शरीरव्यवधानमपेक्षते । यस्य चागन्तुकं ज्ञानं स तदर्थमिन्द्रियाणि । यश्च गुरुशरीरो नावस्थातुं शक्नोति स क्षित्यादिकमाधारम् । भगवांस्तु सर्वशक्तिः सर्वज्ञः किमर्थमपेक्षेतेति । न च काचिदभ्यधिका शङ्काऽस्ति । येन न पुनरारम्भः स्यादित्यत आह ॥ **मानेति** । यथा अत एव प्राण इत्यादौ मानैक्येऽपि मेयविशेषेण न पुनरुक्तिदोषस्तथाऽत्र मेयैक्येऽपि मानविशेषेण न पुनरुक्तिदोषः । एतदुक्तं भवति । किमुक्तार्थोक्तिमात्रं दोषः । किं वोक्तानतिरिक्तोक्तिः । नाद्यः । उक्तपरिहारातिदेशोक्तेरपि दोषत्वानुषङ्गात् । द्वितीयस्तु प्रकृते न सिद्धः । प्रमेयैक्येऽपि प्रमाणभेदस्य सत्त्वात् । इह हि चिदानन्दाद्यात्मकदिव्यमङ्गलविग्रहवतो महापुरुषस्य प्राकृतशरीराद्यभावेऽपि सकलकार्यकर्तृत्वमपाणिपाद इत्यादिश्रुतिमाश्रित्योक्तमिति । यद्वा मानमेय-

योर्विशेषेणेति योज्यम् । तथा चायमर्थः । पूर्वसूत्रैः सामान्यविषयप्रमाणान्याश्रित्य सामान्यत एव सर्वानुपपत्तिपरिहारो विहितः । इह तु विशेषविषयेणैव प्रमाणेन विशेषानुपपत्तिपरिहारः क्रियत इति कथं पुनरुक्तिदोषावकाश इति । तथाऽप्याक्षेपो नोपपद्यत इति चेन्न । विशेषजिज्ञासयोपपत्तेरिति ॥ २-१-८ ॥

टि०॥ ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ मानमेयविशेषेणेत्यादेरपव्याख्याननिरासपरत्वभ्रमनिवारणायापव्याख्याननिराकरणमुपसंहरति ॥ तदेवमिति । तर्हि तस्य त्वित्यादिनैवाधिकरणतात्पर्यकथनात् विरोध इत्यादिनैवापव्याख्याननिरासासिद्धेः किं मानमेयेत्युत्तरग्रन्थेनेत्यतो विकरणत्वादिति सूत्रारम्भसमर्थनार्थं तदितिभावेन प्रागनुक्ताभिधायकस्य तस्य पूर्वेण गतार्थताप्रसक्तेरेवाभावात्किं तदारम्भसमर्थनेनापीत्यतस्तत्सूत्रप्रतिपाद्यप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपन्यस्य श्रुतेस्त्वित्यादिसूत्रैर्गतार्थतां दर्शयति ॥ अत्रेत्यादिना । नन्वत्र मानविशेषसद्भावेऽपि मेयैक्येन तद्विशेषाभावात्कथं मानमेयविशेषमाश्रित्य पौनरुक्त्यपरिहार इत्यतो न प्रकृते मानमेयविशेषेण पौनरुक्त्यपरिहारोऽभिमतः किन्तु क्वचिन्मेयविशेषेणैव प्रकृते प्रमाणविशेषेण तत्परिहार इति नानुपपत्तिरिति भावेनोक्तार्थसमर्पणायापेक्षितयथातथेत्याद्यध्याहारेण वाक्यं योजयति ॥ यथेत्यादिना ॥ मानैक्येऽपीति । भूतादिषु मुख्यया वृत्त्या प्रवृत्तानामप्याकाशादिशब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यामीश्वरवाचित्वसमर्थनात्पूर्वपक्षसिद्धान्तप्रापकप्राणैक्यमित्यर्थः ॥ प्रमेयविशेषेणेति । अघटितमपि सर्वं भगवदचिन्त्यशक्त्या घटत इत्यस्यैव पूर्वोत्तरसूत्रप्रतिपाद्यतया तद्रूपप्रमेयैक्येऽपीत्यर्थः । नन्वस्तु मानविशेषस्तथाऽप्युक्तार्थोक्तिमात्रमस्त्येवेति पौनरुक्त्यमवर्जनीयमेवेत्यतस्तस्यादोषत्वादुक्तमात्रोक्तेरेव दोषत्वात्प्रकृते च तदभावान्न पौनरुक्त्यमित्यभिप्रेत्य कुतो नोक्तार्थोक्तिमात्रस्य दोषत्वं कथं चात्रोक्तमात्रोक्त्यभाव इत्यतस्तदुभयं दर्शयितुं विकल्पयति ॥ एतदुक्तं भवतीति । प्रमाणभेदमेव दर्शयति ॥ इह हीति । अत्र पक्षे यथातथेत्यध्याहारो भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति । कथमेतावता पूर्वोत्तरवैलक्षण्यं येनापौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ विशेषविषयेणैवेति । शरीरेन्द्रियादिरूपविशेषविषयेणैवेत्यर्थः ॥ तथाऽप्याक्षेप इति । सर्वस्यापि दौर्घट्यस्य सामान्यतः परिहृतत्वादिति भावः ॥ विशेषजिज्ञासयेति । विशेषप्रमाणजिज्ञासयेत्यर्थः । इतीत्यस्येत्यपमर्थ

इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २–१–८ ॥

अ०—॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ॥ ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ ॥ सदा प्रवृत्तिरीशस्य स्वभावादेव केवलम् ॥ अङ्गचेष्टा यथा पुंसः काश्चिदुद्देशवर्जिताः ॥ देवस्यैष स्वभावोऽयमित्याह श्रुतिरञ्जसा ॥ क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी ॥ इति केवललीलैव निर्णीता प्रभुणा स्वयम् ॥ आत्मप्रयोजनार्थाय स्पृहां श्रुतिरवारयत् ॥ न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यंत आह जगद्गुरुः ॥

सु०—॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ॥ ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ ॥ यत्प्रयोजनार्थं सृष्ट्यादिस्तद्भावनत्त्वादपूर्णतेत्याक्षेपपरिहारायेदमधिकरणमारभ्यते। तदेतदनुपपन्नमिवाभाति । तथा हि । यद्यत्र कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्त्वं प्रसाध्यापूर्णत्वसाधनं पूर्वपक्षिणो विवक्षितं स्यात्तदा प्रथमसूत्रमयुक्तं स्यात् । अपूर्णतासाधकं प्रति प्रयोजनवत्त्वहेतोरासिद्धत्वात् । अथ कर्ता चेत्प्रयोजनवान्स्यात् । तथा चापूर्णः स्यादित्यापादनं विवक्षितम् । तदा व्यर्थमेवेदं सूत्रम् । न चापूर्णस्ततो न प्रयोजनवानिति परेणैवाङ्गीकृतत्वात् । अन्यथा विपर्ययापर्यवसानात् । लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति द्वितीयसूत्रं तु पक्षद्वयेऽप्ययुक्तम् । साधनापादनदूषणस्यानुद्भावनादिति । मैवम् । ईश्वरस्य सृष्ट्यादिना प्रयोजनमस्ति न वा । आद्येऽपूर्णत्वं प्रसज्येत । द्वितीये तु कर्तृत्वानुपपत्तिः । तस्य प्रयोजनव्याप्तत्वादित्युभयथाऽपीश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वानुपपत्तिरित्यत्र पूर्वपक्षिणो विवक्षितम् । तत्र प्रथमसूत्रेण प्रयोजनाभावपक्षं सयुक्तिकमुपादत्ते। तत्रोक्तदोषपरिहारार्थं द्वितीयं सूत्रम्। यद्वा कर्तृत्वेन प्रयोजनस्य तेन चापूर्णत्वस्येदं साधनं विवक्षितमुतापादनमिति सिद्धान्ती विकल्प्याद्यमाद्येन निराचष्टे । न कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्त्वं साध्यम् । कृतकृत्यत्वेन प्रयोजनाभावस्यैव निश्चितत्वात् । न चासिद्धो हेतुः । अथैष एव परम आनन्दो निरनिष्टो निरवद्य इति श्रुतेः । प्रयोजनवत्त्वेनापूर्णतानुमानं तु गर्भस्रावेणैव गतमिति । आद्यस्य दूषणान्तरं वदन्द्वितीयं द्वितीयेन निराकरोतीति । ननूक्तमत्र लोकवदिति सूत्रेण साधनस्यापादनस्य वा न किञ्चिद्दूषणमुद्भाव्यत इति । मैवम् । बाधादेरुद्भावनादित्याशयवान्द्वितीयसूत्रस्य तात्पर्यमाह ॥ सदेति । यथा लोके ज्वलनपवनादीनां तथेशस्यापि

सदा सृष्ट्यादौ केवलं प्रयोजनेन विना स्वभावादेव प्रवृत्तिः प्रमितेति शेषः । तदनेनेश्वरस्य प्रवृत्त्या प्रयोजनसाधनमनैकान्तिकं बाधितविषयं च । प्रसङ्गस्तु व्याप्तिविकलो विपर्ययापर्यवसायी चेत्युक्तं भवति । अथ मन्येत । चेतनप्रवृत्तिर्न प्रयोजनेन विना दृष्टा । अतो नानैकान्त्यादीति । तदपि नास्ति । मत्तस्य सुखोद्रेकादेव नृत्तगानादिप्रवृत्तिदर्शनात् । ननु च प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्न प्रयोजनोद्देशेन विनोपलब्धेयं च प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः । अतः प्रयोजनोद्देशवती स्यादिति साध्यमापाद्यं चेत्यत आह ॥ अङ्गेति । काश्चिद्व्याख्यानादावङ्गुलिचालनादिकाः । उद्देशवर्जिताः प्रयोजनोद्देशवर्जिताः । तथेशस्यापि प्रवृत्तिरिति पूर्वेणान्वयः । तथाऽप्यनैकान्त्याद्यनिस्तार इति भावः । यदुक्तमीश्वरस्य प्रवृत्तिः प्रयोजनेन विना स्वभावादेव प्रमितेति । तत्प्रमाणमिदानीमाह ॥ देवस्येति । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहेति श्रुतिरञ्जसा स्फुटमुक्तमर्थमाह । देवस्यायं सृष्ट्यादिविषय एष इच्छा । तत्पूर्विका प्रवृत्तिरिति यावत् । स्वभाव एव । न प्रयोजनाय । कुतः । आप्तकामस्य प्रयोजनस्पृहाऽसम्भवादित्यर्थः । केचिदिदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते । यथालोके सप्तद्वीपां मेदिनीमधितिष्ठतः सम्पूर्णशौर्यवीर्यपराक्रमस्यापि महाराजस्य केवललीलैकप्रयोजनाः कन्दुकाद्यारम्भा दृश्यन्ते । तथैव परस्यापि ब्रह्मणः स्वसङ्कल्पमात्रावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादेर्लीलैव प्रयोजनमिति तदेतन्निराकरोति ॥ क्रीडामिति । भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे इति क्रीडाप्रयोजनां भगवतः सृष्ट्यादिप्रवृत्तिं वदतः पूर्वपक्षीकृत्य देवस्यैष स्वभावोऽयमिति सयुक्तिकं प्रयोजनलेशाभावः श्रुत्या सिद्धान्तिनः । अतः श्रुतिविरुद्धत्वादपव्याख्यानमेवैतत् । सूत्राक्षराऽननुगुणं चैतद्व्याख्यानमित्याह ॥ इतीति । यत एवं क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी । इति तस्माच्छ्रुत्यनुसारिणा प्रभुणा स्वयं साक्षात्सृष्टं केवललीलैव सृष्ट्यादिप्रवृत्तिर्निर्णीता लीलाकैवल्यमिति । न तु लीलार्थेति ततोऽप्ययुक्तमिदं व्याख्यानमिति । यद्वा पूर्ववाक्योक्तो हेतुरयं साध्यनिर्देशः । यस्माल्लीलां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी तस्मादेतत्सूत्रे केवललीलैव सूत्रकृता निर्णीता व्याख्याता न पुनर्लीलार्थेति । किञ्च कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्तां साधयन्नापादयन्वा प्रष्टव्यः । किं प्रयोजनं स्वसम्बन्धि विवक्षितम् । उत परसम्बन्धि । अथ साधारणम् ।

आद्ये साधनेऽनैकान्त्यम् । आपादने व्याप्त्यभावः । विपर्ययपर्यवसाने व्यभिचार एव । दृश्यन्ते हि कृपालवः स्वप्रयोजनमनुद्दिश्य परप्रयोजनार्थमेव प्रवर्तमानाः । न चादृष्टार्थमिति वाच्यम् । पशूनां पशुप्रायाणां चापत्यपालनादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । न च प्रयोजनोद्देशिता कृपालुता चेति सम्भवति । द्वितीयेऽप्यनैकान्त्यादिकमेव । स्वप्रयोजनार्थं प्रवृत्तेर्बहुलमुपलम्भात् । भगवतोऽपि स्वप्रयोजनाभावेऽपि परप्रयोजनोद्देशिताङ्गीकारेण क्रमेण सिद्धसाधनेष्टापादनासिद्धत्वप्रसङ्ग(ङ्गा)श्च । अत एव न तृतीयोऽपि । अत एव (येन) केनाचित्कर्तृत्वाविशेषणं प्रवृत्तिस्वभावत्वे सदा प्रवर्तेत्यातिप्रसञ्जनं च प्रत्युक्तम् । स्यादेतदेवम् । यदीश्वरप्रवृत्तौ परप्रयोजनोद्देशः स्यान्न चासावङ्गीकर्तुमुचितः । का स्पृहा न काऽपीति श्रुत्या नेति सूत्रकारेण च सर्वथा प्रयोजनोद्देशस्य निवारितत्वादित्यत आह ॥ आत्मेति । श्रुतिरिति सूत्रकृतोऽप्युपलक्षणम् । परप्रयोजनार्थतां त्वङ्गीकुरुत एवेति शेषः । कुत एतदवगम्यत इत्यत आह ॥ नेति । यतः परप्रयोजनमङ्गीकृत्यात्मप्रयोजनार्थतामेव नेति न्यवारयत् । अत एव हि प्रयोजनवत्त्वादिति तत्र हेतुमाह । अन्यथा नैतं ब्रूयात् । एतदुक्तं भवति । यदि नेति सौत्रीप्रतिज्ञा स्वपरप्रयोजनाविषया स्यात् । तदा प्रयोजनवत्त्वादिति हेतुरनैकान्तिकः स्यात् । स्वयं व्यापारसाध्यप्रयोजनवतोऽपि परप्रयोजनोद्देशेन व्यापारदर्शनात् । स्वप्रयोजनमात्रविषयत्वे तु नायं दोषः । योऽवाप्तप्रयोजनः स स्वार्थं न तदुद्दिशतीति व्याप्तेरनवद्यत्वात् । अतः प्रयोजनवत्त्वादिति हेतुं ब्रुवाणः सूत्रकृदात्मप्रयोजनोद्देशमेव नेति निवारितवान् । न परप्रयोजनोद्देशमपि । तथात्वे तद्व्याप्तमेव कमपि हेतुं ब्रूयात् । स्वप्रयोजननिषेधं कुर्वाणो विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाज्ञापकत्वात्परप्रयोजनमनुजानातीत्यपि ज्ञायत इति । उपलक्षणमेतत् । श्रुतिरप्याप्तकामस्येति हेतुगर्भविशेषणं प्रयुञ्जानाऽऽत्मप्रयोजनस्पृहामेवाक्षिपति परप्रयोजनस्पृहामभ्युपैतीति ज्ञायत इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

टि०—॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ॥ ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ ॥ ननु सर्वविरोधानां परिहृतत्वादनर्थकमेतत् । न चाभ्यधिकाशङ्कानिरासार्थमेतादिति वाच्यम् । तथा सत्यधिकरणान्तर इव गतार्थताशङ्कानिरासायाभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनप्रसङ्गादित्यतो भाष्य एव

तत्प्रदर्शनादत्राप्रदर्शनमित्यभिप्रेत्य भाष्योक्तप्रकारेणैतदधिकरणनिरसनीयपूर्वपक्षं दर्शयति ॥ **यत्प्रयोजनार्थमिति** । ननु सदा प्रवृत्तिरित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति सूत्रस्य साधनापादनपक्षयोर्बाधाद्युद्भावकत्वोपदर्शनपरत्वान्न तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः साधनापादनदूषणस्यानुद्भावकतया प्राप्तद्वितीयसूत्रायुक्तत्वशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं साधनापादनपरत्वानुपपत्त्या भाष्योक्तपूर्वपक्षानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **तदेतदनुपपन्नमिवाभातीत्यादिना** । किमत्र कर्तृत्वस्वादिना प्रयोजनत्वादिसाधनं विवक्षितमुतापादनमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ **यद्यत्रेत्यादिना** ॥ **प्रयोजनवत्त्वहेतोरासिद्धत्वादिति** । कृतकृत्यत्वाच्च प्रयोजनाय सृष्टिरिति भाष्यानुसारेण तस्य कृतकृत्यस्वरूपत्वादिति भावः । द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति ॥ **अथेति** ॥ **इदं सूत्रमिति** । आद्यं सूत्रमित्यर्थः ॥ **परेणैवेति** । पूर्वपाक्षिणैवेत्यर्थः । पूर्वपक्षतदङ्गीकारमेव विपक्षबाधकोपदर्शनेन दर्शयति ॥ **अन्यथेति** ॥ **पक्षद्वयेऽपीति** । साधनापादनरूपपक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । एवं साधनापादनपरत्वानुपपत्त्या भाष्योक्तं पूर्वपक्षमाक्षिप्य प्रकारान्तरेण तदाशयवर्णनेन सूत्रारम्भमुपपाद्य तत्परिहारकतया सूत्रद्वयं योजयति ॥ **मैवमिति** ॥ **तत्रोक्तदोषेति** । प्रयोजनाभावे कर्तृत्वानुपपत्तिस्तस्य प्रयोजनव्याप्तत्वादिति द्वितीयपक्षोक्तदोषेत्यर्थः । अस्मिन्पक्ष उत्तरभाष्यनैरपेक्ष्येणैव सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षनिवृत्तेस्तदानर्थक्यमित्यतस्तत्सङ्गमयितुं तदुपयुक्तार्थोपदर्शकतयाऽपि सूत्रद्वयं योजयति ॥ **यद्वेति** ॥ **निश्चयादिति** । तथा च बाधितविषयत्वमिति भावः ॥ **असिद्धो हेतुरिति** । अपूर्णत्वसाधकं प्रतीति शेषः । तथा च न तेन प्रयोजनाभावसाधनमुपपद्यत इति न बाधितविषयतेति भावः ॥ **गर्भस्रावेणैवेति** । अपूर्णत्वसाधकस्य प्रयोजनवत्त्वहेतोरेवासिद्धत्वादिति भावः । इतीत्यस्येत्याद्यमाद्येन निराचष्ट इति पूर्वेणान्वयः ॥ **आद्यस्येति** । साधनपक्षस्येत्यर्थः । द्वितीयमापादनपक्षं द्वितीयेन सूत्रेणेति शेषः । निराकरोतीत्यत्रत्यस्येतिशब्दस्येति यद्वेति पूर्वेण सम्बन्धः । एवं भाष्योक्ताक्षेपपरिहारकतया सूत्रद्वययोजनामभिधाय द्वितीयसूत्रोक्तसाधनापादनदूषणोपदर्शनपरतयोत्तरमूलं योजयितुं तत्पक्षदूषणानुक्त्योत्तरत्रायुक्तताशङ्कामनुवदति ॥ **नन्विति** । बाधादेरित्यादिपदेनानैकान्तिकत्वादिपरिग्रहः ॥ **अनैकान्तिकमिति** । ज्वलनपवनादिप्रवृत्तिविशेषः प्रयोजनानुद्देशेऽप्यग्न्यादेरूर्ध्वज्वलनादौ प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । सृष्ट्यादौ स्वभा-

वादेवेश्वरप्रवृत्तेः प्रमितत्वात्प्रयोजनोद्देशसाधनं बाधितविषयमित्याह ॥ **बाधितेति** ॥ **व्याप्तिविकल इति** । ज्वलनपवनादिप्रवृत्तौ व्यभिचारादेवेति भावः ॥ **विपर्ययापर्यवसायीति** । प्रवृत्तेः प्रमितत्वेन विपर्ययपर्यवसाने बाधादिति भावः ॥ **अथ मन्येतेति** । इयं च चेतनप्रवृत्तिरतः प्रयोजनोद्देशवर्तीति साधनमापादनं वा क्रियते न तूक्तरीत्येत्यर्थः । किं तावताऽपीत्यत आह ॥ **अत इति** । अग्न्यादेरूर्ध्वज्वलनादौ प्रवृत्तेश्चेतनप्रवृत्तित्वाभावादिति भावः । आदिपदेन व्याप्तिविकलत्वपरिग्रहः। न तु बाधितविषयत्वस्यापि । तस्यात्राप्यविशिष्टत्वादिति ध्येयम् । माऽस्त्वग्न्यादेरूर्ध्वज्वलनादौ व्यभिचारः । उदाहरणस्यानादरणीयत्वादन्यत्र तु स्यादेवेति न साधनमापादनं वा सम्भवतीत्याशयेनाह ॥ **मत्तस्येति** । तदीयनृत्तगानादिप्रवृत्तेश्चेतनप्रवृत्तित्वस्यापि सत्त्वादिति भावः । नन्वङ्गचेष्टा इत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च विशिष्टहेतोरनैकान्त्योपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । मत्तप्रवृत्तौ विशिष्टव्यभिचारस्यापि स्पष्टत्वेन व्याख्यानादावङ्गुलिचालनादिप्रवृत्तिपर्यन्तधावनानर्थक्यादित्यतो मत्तप्रवृत्तौ व्यभिचारपरिहारार्थं परोत्प्रेक्षितहेत्वन्तरस्यापि व्यभिचारव्युत्पादनार्थत्वान्न तत्पर्यन्तधावनानर्थकमित्याशयेन मत्तप्रवृत्तावव्यभिचारोपपादकहेत्वन्तराशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **साध्यमापाद्यं वेति** । मत्तप्रवृत्तेः प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वाभावेन तत्रानैकान्त्याद्यप्रसङ्गादिति भावः । साकाङ्क्षतया वाक्याभासत्वपरिहारायाह ॥ **तथेत्यादि** । तथाऽपि साधनापादनयोः किं दूषणमनेनोक्तमित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **तथाऽपीति** । प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वस्य हेतुत्वाश्रयणेनोक्तसाधनादिपक्षेऽपीत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यादीति** । व्याख्यानादावङ्गुलिचालनादिप्रवृत्तेः प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वेऽपि प्रयोजनोद्देशरहितत्वादिति भावः । अत्राप्यादिपदेन व्याप्तिवैकल्यमात्रपरिग्रहः । भाष्यकारीयस्य श्रुत्युदाहरणस्यानर्थक्यमाशङ्क्य भाष्ये पूर्वोक्तस्य स्वभावादेवेश्वरप्रवृत्तेः प्रमितत्वस्य तादृशप्रमाणाभावेनासिद्धिशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदिति भावेनोक्तार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्समर्पकप्रमाणोपदर्शनपरतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **यदुक्तमिति** । ननु जगत्सृष्टेः क्रीडाप्रयोजनकत्वस्य श्रुतिविरुद्धत्ववर्णनमनर्थकमिति तत्परोत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य लोकवदित्येतत्सूत्रीयापव्याख्याननिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तन्निरासकतया तद्योजयितुमेतत्सूत्रीयापव्याख्यानमनुवदति ॥ **केचिदिति** । रामानुजा इत्यर्थः । क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनीत्येतावतैव परव्याख्यानस्य श्रुतिविरुद्धत्ववर्णनेनापव्याख्यानत्वसिद्धेः किमिति केवलेत्युत्तरार्धेनेत्यतोऽपव्याख्या-

नस्य सूत्राक्षराननुगुणस्वरूपदूषणान्तरोपदर्शनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन तथा योजयति ॥ **सूत्रेति** । भाष्ये इतिशब्दस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य पूर्वार्धोक्तार्थस्योत्तरार्धार्थे हेतुसमर्पकत्वान्न तदिति भावेन पूर्वोक्तार्थानुवादपूर्वकं तस्य हेतुत्वसमर्पकतया तं व्याचष्टे ॥ **यत इत्यादिना** । इति केवललीलैवेत्यस्य सूत्राक्षराननुगुणस्वरूपदोषान्तरसमर्पकत्वेन योजनायां पूर्वार्धानुवृत्तिर्भवतीत्यपरितोषादेकवाक्यतामङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । हेतुसाध्यनिर्देशपरतया योजनप्रकारमाह ॥ **यस्मादिति** । उत्तरार्धे तस्मादित्यर्थकेतिशब्दश्रवणादाह ॥ **यस्मादिति** । नन्वाप्तप्रयोजनार्थाय स्पृहां श्रुतिरवारयदित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च भगवतः स्पृहाभावप्रतिपादकश्रुतिसूत्रयोः स्वसम्बन्धिप्रयोजनाभावमात्रस्य प्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्य प्रकृतानुपयोगात् । न च भगवत्प्रवृत्तेः स्वसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशाभावेऽपि परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसद्भावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । **तत्सद्भावप्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात्** । न च साधनापादनपक्षयोः परसम्बन्धिप्रयोजनसद्भावेन सिद्धसाधनत्वादिप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । परसम्बन्धिप्रयोजनसाधनापादनपक्षयोः सिद्धसाधनत्वादिप्रसक्तावपि स्वसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसाधनापादनपक्षयोस्तदप्रसङ्गादित्यतोऽत्र तं पक्षं प्रकारान्तरेण प्रदूष्य परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसाधनापादनपक्षौ सिद्धसाधनत्वादिना निरस्य तदुपपादनार्थं स्पृहाभावप्रतिपादकश्रुतिसूत्रगातिकथनेन परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसद्भावप्रतिपादनपरत्वाच्चोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य सिद्धसाधनत्वोपपादकपरसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसद्भावप्रतिपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं साधनापादनपक्षयोः सम्भावितया प्रसक्तान्विकल्पांस्तावद्दर्शयति ॥ **किञ्चेति** । साधनेऽनैकान्त्यमापादने व्याप्त्यभावो विपर्ययपर्यवसाने व्यभिचार इत्युक्तदोषत्रयमभ्युपपादयति ॥ **दृश्यन्ते हीति** ॥ **कृपालव इति** । यद्यपि स्पृहिगृहीत्यादिना कृपेरालुच्प्रत्ययो न विहितस्तथाऽपि व्याकरणान्तरादवगन्तव्यः । कलशवाची वालुशब्दः कृपापूर्णाः कलशा इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । स्पृह्यादेर्लुशमविधायालुच्करणमन्यत्रापि यथा स्यात्तेन कृपालुरिति सिध्येत् । इति व्याकरणवचनादपि न तत्सम्भव इत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु लुश्विधौ न स्पृहयालुरिति रूपं सिध्यति । आलुच्विधौ स्वयामन्ताल्वाय्येति णेरयादेशे तत्सिद्धिरिति चेन्न । स्पृहेर्लुशि तस्य शित्त्वेन तिङ्शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकतया कर्तरि शबिति शपि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे अयादेशे अतो दीर्घो यञीति दीर्घतायां सत्यां स्पृहयालुरिति

तत्सिद्धिसम्भवात् । ततश्च सत्येप्येवं लुशूविधावपि विवक्षितसिद्धावालुच्करणमन्यत्रापि यथा स्यादित्यस्यार्थस्य ज्ञापकम् । तद्बलाच्च कृपेरालुचि कृपालुशब्दनिष्पत्तिरित्यालुच्विधिनैवास्यार्थस्य ज्ञापितत्वाददोषः । अत एव च कौमुद्यां हरे कृपालो नः पाहीत्युक्तम् । ननु च लुशूविधौ न विवक्षितरूपसिद्धिः । लुशा लकारस्येत्संज्ञाप्रसङ्गात् । स्पृहयालुरिति दीर्घत्वानुपपत्तिश्च । तिङीत्यनुवृत्त्या तिङि परत एवातो दीर्घो यञीति दीर्घत्वविधानात् । श्रद्धालुश्च न सिध्येत् । श्रत्पूर्वाद्धातोर्लुशि शपि तस्य जुहोत्यादित्वात् श्लौ सति श्लाविति द्विर्भावे ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे चर्त्वे श्नाभ्यस्तयोरात इत्यालोपे श्रद्दधलुरिति प्रसङ्गात् । अतो लुशूविधौ स्पृहयालुरिति रूपासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थत्वादालुच्करणस्य नान्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यत्राप्यालुच्प्रत्ययविधायकत्वसिद्धिरिति चेत् । मैवम् । लुशूविधावप्यादितआदित्संज्ञाभाव उपपद्यते । यकारश्चात्रालुत्तनिर्दिष्टः क्रियते । प्रयोजनाभावाच्च संज्ञाभावः । न ह्यत्र लित्स्वरप्रत्ययोर्विशेषोऽस्ति । उभयत्रैकादेश उदात्त नोदात्त इत्युदात्तत्वस्य भावात् । नापि स्पृहयालुरिति दीर्घानुपपत्तिः। अतो दीर्घो यञीत्यत्र तुरस्तुशम्यमः सार्वधातुक इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्यैवानुवृत्त्या तिङ्ग्रहणाननुवृत्तेः । नाप्यन्यः । अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्रविषये दधात्यर्थे वर्तमानस्य धेटो भविष्यति । न च शिदाश्रयेऽशीतीत्यात्वप्रातिषेधात्तदनुपपत्तिः । एवं तर्हि श्रद्धाऽश्रद्धेत्याकारप्रश्लेषादात्वं भविष्यति । अथवा धातोरेव संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति द्विर्वचनं न प्रवर्तिष्यते । ततश्च लुशूविधिनैवोपपत्तावपि ज्ञापनार्थमेवालुच्करणम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः । यत्रालुचैव रूपसिद्धिस्ततोऽप्ययं भवतीति कृपेरप्यालुच्प्रत्यय इत्यन्यत्र विस्तरः । ततश्च कृपालुप्रवृत्तौ सत्यपि प्रवृत्तेः स्वसम्बन्धिप्रयोजनत्वाभावादनैकान्त्यं साधने । आपादने च तत्रैव प्रवृत्तित्वरूपापादकवति स्वसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वरूपापाद्यविरहादापादकस्यापाद्येन व्याप्त्यभावः । न भवति च स्वसम्बन्धिप्रयोजनवान् । तस्मात्प्रवृत्तिमानिति विपर्ययपर्यवसाने कृपालुप्रवृत्तावेव व्यभिचारश्चेति पूर्वोक्तदोषत्रयमुपपादितं भवति ॥ न चेति । तथा च कृपालुप्रवृत्तौ साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । माऽस्तु तर्हि कृपालुप्रवृत्तौ व्यभिचारः पश्वादीनामपत्यपालनादिप्रवृत्तौ तु व्यभिचारः स्यादेवेत्याशयेन परिहरति ॥ **पशूनामिति** । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु कृपालुप्रवृत्तेरदृष्टार्थताया एवायोगात्तत्र व्यभिचारो दुर्वार एवेत्यभिप्रेत्य तत्रादृष्टार्थ-

त्वाभावमुपपादयति ॥ **न चेति** । निरुपाधिकपरदुःखप्रहाणेच्छाया एव कृपालुत्वादिति भावः । अस्तु तर्हि परसम्बन्धिप्रयोजनमेवात्र प्रयोजनमिति द्वितीयपक्ष इत्यत आह ॥ **द्वितीयेऽपीति** ॥ **अनैकान्त्यादिकमिति** । साधनेऽनैकान्त्यमापादने व्याप्त्यभावो विपर्ययपर्यवसाने व्यभिचारश्चेत्यर्थः । त्रितयमप्युपपादयति ॥ **स्वप्रयोजनार्थेति** । स्वप्रयोजनार्थप्रवृत्तौ सत्यपि प्रवृत्तित्वे परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशाभावात्साधनेऽनैकान्त्यमापादने च तत्रैव सत्यपि प्रवृत्तित्वरूपे आपादके परसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वरूपापाद्यविरहाद्व्याप्त्यभावः। न भवति च परसम्बन्धिप्रयोजनवांस्तस्मान्न प्रवृत्तिमानिति विपर्ययपर्यवसाने स्वप्रयोजनार्थप्रवृत्तौ व्यभिचार इति भावः ॥ **क्रमेणेति** । साधने सिद्धसाधनताभावात्प्रवृत्तेः परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशवत्त्वाभ्युपगमात् । आपादने च तत एवेष्टापत्तिः । विपर्ययपर्यवसाने चासिद्धत्वमिति क्रमेण सिद्धसाधनत्वादिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । सिद्धसाधनत्वादिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । परसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वस्य भगवत्प्रवृत्तावप्यस्माकं सम्मतत्वात्तदादाय स्वपरसाधारणप्रयोजनवत्त्वस्य सिद्धत्वात्साधने सिद्धसाधनम् । तत एवापादने इष्टापत्तिः । विपर्ययपर्यवसानेऽसिद्धत्वं चेति भावः ॥ **अत एवेति** । चिकीर्षापूर्वकत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेन मत्तप्रवृत्तौ व्याख्यानादावङ्गचेष्टादौ चानैकान्त्यपरिहारेऽपि भगवत्प्रवृत्तेः परप्रयोजनोद्देशिताङ्गीकारेण क्रमेण सिद्धसाधनेष्टापादनासिद्धत्वानामपरिहारादेव केनचित्कर्तृत्वविशेषणम् । भगवत्प्रवृत्तेस्तत्स्वभावत्वेऽपि परप्रयोजनोद्देशवत्त्वात्प्रयोजनानुसारेणैव प्रवृत्त्या कादाचित्कपरप्रयोजनानुरोधेन कादाचित्कत्वोपपत्त्या सर्वदा प्रवृत्त्यापादनं च प्रत्युक्तमित्यर्थः । एवं सिद्धसाधनत्वादिना परसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वसाधनापादनपक्षौ प्रदूष्य स्पृहाभावप्रतिपादकश्रुतिसूत्रगतिकथनमुखेन परसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वोपपादकतयोत्तरं वाक्यं योजयितुमीश्वरप्रवृत्तेः परप्रयोजनोद्देशिताङ्गीकारे श्रुतिसूत्रविरोधशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदेवमिति** । न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यत आह ॥ **यदीति** । जगद्गुरुरित्युत्तरग्रन्थे ज्ञापकविशेषकथनेन सौत्रप्रयोजननिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनविषयत्वसमर्थनात्तदनुरोधेनाह ॥ **श्रुतिरितीति** । ईश्वरप्रवृत्तेः परप्रयोजनोद्देशसद्भावानुक्तेः कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽपेक्षितशेषमाह ॥ **परेति** । ननु स्वसम्बन्धिप्रयोजनविषयत्वाच्छ्रौतादिनिषेधस्य भगवत्प्रवृत्तेः परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसिद्ध्या प्रागभिप्रेतासिद्धसाधनत्वादिसमर्थनात्किमुत्तरेणेत्यत उक्तनिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनविषयतायां ज्ञापकविशेषाभिधानार्थत्वात्तस्य नानर्थक्य-

मिति भावेन तत्कथनरूपतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तदभावप्रयुक्तस्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **कुत एतदिति** । ननु चात्र प्रयोजनवत्त्वेनेत्यत आह। जगद्गुरुरित्येवोच्यते न तु प्रयोजननिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयतायां किञ्चिन्नियामकमपीति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽपेक्षिताध्याहारेण ज्ञापकविशेषसमर्पकतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ **यत इत्यादिना** ॥ **अन्यथेति** । नेति सौत्रनिषेधस्य स्वपरसम्बन्धिप्रयोजननिवारकत्व इत्यर्थः । ननु नेति सौत्रप्रयोजननिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनविषयतायामिव स्वपरसाधारणप्रयोजनाविषयतायामपि हेतुत्वादेवोक्तत्वोपपत्तेः कथमनेन निषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयत्वासिद्धिः कथञ्चित्तत्सिद्धावपि कथं भगवत्प्रवृत्तेः परप्रयोजनोद्देशासिद्धिरित्यतः प्रयोजनमात्रनिवारकत्वहेतुत्वासम्भवप्रदर्शनपूर्वकं स्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयतायां तत्सम्भवकथनेनावक्तव्यत्ववक्तव्यत्वे व्युत्पादयन्नेव परसम्बन्धिप्रयोजनाभ्युपगमसिद्धिमुपदर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीत्यादिना** । अनैकान्तिकत्वमेव दर्शयति ॥ **स्वयमिति** । ज्ञायत इतीत्यत्रत्यस्येतिशब्दस्येत्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । नन्वनेन वाक्येन नेति सौत्रनिषेधस्योक्तरीत्या स्वप्रयोजनमात्रविषयत्वसिद्ध्या सूत्रकृतः परप्रयोजनोद्देशाङ्गीकारसिद्धावपि श्रौतनिषेधस्य तदसिद्ध्या श्रुतौ तदङ्गीकारासिद्धेः कथमनेन वाक्येनोक्तशङ्कानिरास इत्यतो न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यादिभाष्यमुपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ **उपलक्षणमेतदिति** । यद्यप्यत्र मूले आत्मप्रयोजनार्थायेति पूर्ववाक्यानुरोधेन श्रौतनिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयत्वं ज्ञापकोक्त्या मुखतो वक्तुमुचितम् । तथाऽपि पूर्ववाक्यस्थश्रुतिशब्दस्य सूत्रकृदुपलक्षणत्वज्ञापनार्थं सौत्रनिषेधस्य तद्विषयत्वं मुखत उपपादितम् । अन्यथा निराकाङ्क्षतया श्रुतिशब्दस्य तदुपलक्षणत्वासम्भवादिति ध्येयम् ।

अ०—**इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ॥ इति प्रशंसया कामश्रुतिभ्यश्चैव युक्तितः ॥ महातात्पर्ययुक्तेश्च नेच्छामात्रं निषिध्यते ॥**

सु०— इह हि बुद्धिरेवेश्वरस्याव्याहता क्रियाशक्तिस्तयैव सर्वस्योपपत्तौ किमिच्छाप्रयत्नकल्पनया । यद्वा प्रयत्नः कर्तृत्वम् । तस्यैवाख्यातार्थतया निर्णीतत्वात् । स च द्वेधा बुद्धिमपेक्षते । उत्पत्त्यर्थं विषयनियमार्थं च । तत्रेश्वरप्रयत्नो यद्यपि नित्यत्वान्नोत्पत्त्या-

वपेक्षते बुद्धिम् । तथाऽपि विषयनियमार्थं तामपेक्षत एव । न हि निर्विषय एवासौ । व्यर्थत्वप्रसङ्गात् । (न च स्वभावत एवार्थप्रवणः । बुद्धित्वप्रसङ्गात्) बुद्धिरेव हि स्वभावतोऽर्थप्रवणा । अतो ज्ञानप्रयत्नाभ्यामेव सर्वनिर्वाहान्नेश्वरस्येच्छाऽस्ति । न चेच्छया प्रयत्नस्य विषयनियमः । तस्या अपि स्वतो विषयप्रवणताभावात् । तदर्थं बुद्ध्यङ्गीकारे तयैव प्रयत्नस्य विषयनियमोपपत्तेः किमन्तर्गड्डुनेच्छयेति मन्वा (न्यमा) नाः केचित्का स्पृहेति श्रुतिर्नेश्वरस्य प्रयोजनेच्छामात्रनिषेधपरा । किन्त्विच्छालक्षणं गुणमेव निषेधतीति व्याचक्षते । तन्निराकरोति ॥ इच्छामात्रमिति । का स्पृहेति श्रुत्या नेश्वरस्येच्छामात्रं निषेध्यते । कुतः । इच्छावत्त्वस्य प्रमाणतः सिद्धत्वात् । तथा हि । विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः । स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता । कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तका इति परिणामवादं विवर्तवादं कालादिनिमित्तवादं चान्यमतत्वेनोक्त्वेच्छामात्रमिति श्रुत्या स्वमतमुच्यते। ये सृष्टिविषये विशिष्टनिश्चयवन्तस्ते प्रभोरिच्छामात्राधीना सृष्टिर्न ब्रह्मपरिणामो न च तद्विवर्तो नापि कालादिनिमित्तेति मन्यन्त इति । अनया प्रभोरिच्छामात्रायत्ततां सृष्टेर्मन्यमानानां विनिश्चिता इति प्रशंसया तस्येच्छावत्त्वमवगम्यते । यदीश्वरस्येच्छा न स्यात् । तदा तदायत्ततां सृष्टेर्मन्यमाना विपर्यस्ताः स्युः । न विशिष्टनिश्चयवन्त इत्येषा प्रशंसाऽनुपपन्ना स्यात् । न च प्रशंसात्वादेवार्थासिद्धिः । पूर्वोत्तरपक्षावधारणप्रसङ्गे प्रशंसाया अपि याथार्थ्यविश्रम्भावात् । अन्यथा परिणामादिवादा अपि प्रशंस्येरन् । न केवलं श्रुतार्थानुपपत्त्या। अपि तर्हि कामस्तदग्रे समवर्तताधि सोऽकामयतेत्यादिभ्यो भगवतः कामप्रतिपादकश्रुतिभ्यश्चेच्छाऽवगम्यते। एवशब्दः श्रुतीनामर्थापत्तितः प्राबल्यसूचकः । इच्छाकामशब्दयोर्ज्ञानप्रयत्नोपलक्षणत्वस्य सम्भवान्नार्थापत्तिश्रुतिभ्यामिच्छासिद्धिरिति चेन्न । मुख्ये बाधकाभावात् । मा वाऽसैत्सीदिच्छाऽर्थापत्तिश्रुतिभ्यां युक्तितस्तावत्सेत्स्यति । तथा हि । ईश्वर इच्छावान् । आत्मत्वात् । यज्ञदत्तवत् । न च मुक्तादौ व्यभिचारः । तत्रापि तस्याः साधयिष्यमाणत्वात् । ज्ञानवत्त्वात् । प्रयत्नवत्त्वात् । कर्तृत्वाद्वा । ईश्वरज्ञानं वेच्छासमानाश्रयं ज्ञानत्वादस्मदादिज्ञानवत् । एवं तत्प्रयत्नमपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । यद्वा क्षित्यादिकमिच्छावज्जन्यं कार्यत्वाद्घटवत् । नन्वेवं दुःखा-

दिकमपि साधयितुं शक्यमिति चेत्तत्किमतिप्रसङ्गभीरुणा क्षित्यादेर्बुद्धिमत्कारणकत्वानुमानमपि त्यक्ष्यते। दुःखादिसाधने बाधोऽस्ति न बुद्धिसाधन इति चेत्। समं प्रकृतेऽपि। नन्वीश्वरेच्छाभावे बाधकाभावादप्रयोजकत्वमनुमानानामिति। मैवम्। महातात्पर्ययुक्तेश्च। यदीश्वरेच्छा न स्यात्। तदा तस्मिन्सर्ववेदानां महातात्पर्यं न स्यादिति बाधकसद्भावात्। इच्छा निष्प्रयोजनेति चेत्। स्यादेवं यदि प्रयोजनमनुरुध्य कल्प्यते। अन्यतः सिद्धेऽर्थे किं प्रयोजनगवेषणया। किञ्चैवं सति बुद्धिरपि नाङ्गीकरणीया। स्वरूपसामर्थ्येनैवेश्वरस्य कर्तृत्वोपपत्तेः। लोकवैरूप्यमिति चेत्। तत्किमुदासीनस्य बोद्धुः कर्तृत्वमुपलब्धं लोके। येनानिच्छतोऽपि तदीश्वरस्याङ्गीक्रियते। प्रयत्नवत एव वा कर्तृत्वं भविष्यति। तस्य विषयनियमार्थं बुद्धिरेष्टव्येति चेन्न। बुद्धिवत्स्वतो विषयप्रवणतोपपत्तेः। तथात्वे बुद्धितो भेदो न स्यादिति चेन्न। बुद्धित्वादिनैव तदुपपत्तेः। अन्यथा परोपाधिकविषयप्रवणत्वयोरिच्छाप्रयत्नयोरपि भेदो न स्यात्। विषयनियमार्थमिति च कोऽर्थः। किं विषयविशेषसम्बद्धतयोत्पादनार्थम्। उतोत्पन्नस्य स्थितस्यैव वा तत्सम्बन्धार्थम्। अथ तज्ज्ञानार्थम्। नाद्यः। अनादित्वात्। सादित्वेऽपि कारणसापेक्षतया बुद्धेरपि परतो विषयप्रवणतापत्तेः। न द्वितीयः। पौर्वापर्याभावात्। न हि प्रयत्न उत्पद्य स्थित्वा वा पश्चाद्विषयेण सम्बध्यते। न तृतीयः। स्वरूपग्राहकप्रमाणेनैव तद्ग्रहणात्। बुद्धेरपि परापेक्षाप्रसङ्गाच्चेति।

टि०—ननु चोत्तरग्रन्थे भगवत इच्छावत्त्वसमर्थनं क्रियते तदनर्थकम्। प्रकृतानुपयोगात्। न च का स्पृहेति श्रुतेरिच्छारूपभगवद्गुणनिषेधार्थत्वपक्षनिराकरणार्थत्वान्न तदिति वाच्यम्। तदनिरासेऽप्यक्षत्या तन्निराकरणस्याप्यानर्थक्यात्। कर्तृत्वान्यथाऽनुपपत्त्या भगवत इच्छावत्त्वस्येश्वरवादिभिरङ्गीकरणीयत्वेनासम्भवदुक्तिकतया तत्पक्षानुत्थानाच्चेत्यतः स्वाभिमतस्वसम्बन्धिप्रयोजनेच्छामात्रनिषेधकत्वसिद्ध्यर्थत्वान्नानर्थक्यम्। कर्तृत्वस्येच्छामन्तरेणाप्युपपत्त्या का स्पृहेति श्रुतेरिच्छालक्षणगुणनिषेधकत्वपक्षस्य नासम्भवदुक्तिकत्वमपीत्यभिप्रेत्य तत्पक्षनिरासकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुमिच्छामन्तरेण कर्तृत्वोपपत्तिप्रतिपादनपुरःसरं का स्पृहेति श्रुतेरिच्छालक्षणगुणनिषेधकत्वपक्षमुत्थापयति ॥ इह हीति ॥ अव्याहतेति।

अप्रतिबद्धेत्यर्थः । यदि हि केनचिद्बुद्धिर्व्याहन्यते तन्निवृत्त्यर्थमिच्छादिकमुपयुज्यत इति । व्याहतबुद्धीनां तदपेक्षायामप्यव्याहतबुद्धेरीश्वरस्य न तदपेक्षेति भावः । क्रियाशक्तिः क्रियानुकूला शक्तिर्यस्याः सा तथोक्तेरित्यर्थः ॥ तस्यैवेति । भावनैव हि यत्रात्मा सर्वत्राख्यातगोचर इति वचनादिति भावः । अत एव रथो गच्छतीत्यादावाख्यातो गौण एवेति भावः ॥ तस्या अपीति । स्वभावतो विषयप्रवणत्वे च बुद्धित्वप्रसङ्गा-दिति भावः । नन्विच्छाया बुद्धिवत्स्वतो विषयप्रवणत्वाभावेऽपि बुद्ध्युपाधिकं विषयत्वप्रवणत्वमस्त्येवेति विषयप्रवणत्वोपपत्तेर्युज्यत एवेच्छयाऽपि जडप्रयत्नस्य विषयनियमः । विषयप्रवणतामात्रस्यैव विषयनियामकतायां प्रयोजकत्वेन स्वतो विषयप्रवणत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वादित्यत आह ॥ तदर्थं चेति ॥ तयैवेति । लाघवादावश्यकत्वाच्चेति भावः। का स्पृहेति श्रुतेरिच्छालक्षणगुणनिषेधकत्वाभावस्य भाष्यारूढत्वात्सिद्धवदर्थनपेक्षितव्या-हारेण निषेधकत्वाभावप्रतिपादनादिच्छामात्रमित्यादिना तस्य प्रामाणिकत्ववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य नेच्छामात्रं निषिध्यत इति प्रतिज्ञायां हेतुभूतस्येच्छाप्रामाणिकत्वस्योपदर्शनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य हेतोरुपदर्शकतया तद्योजयितुमुक्तप्रतिज्ञायां हेत्वाकाङ्क्षोत्थापनपूर्वकं तद्धेतुं दर्शयति ॥ कुत इत्यादिना ॥ परिणामवादमिति । विचित्रभवनरूपपरिणामस्य श्रुतौ विभूतिपदेनोक्तत्वादिति भावः ॥ विवर्तवादमिति । श्रुतौ जगत्सृष्टेः स्वप्नमायासरूपत्वाभिधानेन ब्रह्मविवर्तत्वाभिधानादिति भावः । कालादीत्यादिपदेन स्वद्रादिपरिग्रहः ॥ अन्यमतेनोक्तत्वमि-ति । आद्यवाक्येऽन्य इति द्वितीयवाक्येऽन्यैरिति श्रवणादिति भावः । नन्वत्रेच्छामात्रं सृष्टिरित्येतावदुच्यते न पुनः प्रागनुक्तान्यपक्षोप-मर्देन कश्चित्स्वपक्ष इति कथमस्य स्वपक्षाभिधायकत्वमित्यतस्तत्प्रदर्शनपरतया व्याचष्टे ॥ य इत्यादिना । प्रशंसयेश्वरस्येच्छावत्त्वाव-गमः कथमित्यतस्तदन्यथाऽनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य तां दर्शयति ॥ यदीति ॥ न चेति । प्रशंसायामधिकोक्तेरपि दर्शनादन्यथा तस्यापि सिद्धिप्रस-ङ्गादिति भावः । यद्वा ननु कामस्तदग्रह इत्याद्युदाहरिष्यमाणवाक्यानामिवेच्छामात्रमित्यस्यापि श्रुतित्वादिति श्रुत्येत्येव वक्तव्यं तथा प्रशंसये-त्युक्तौ किं निमित्तं कुतश्च श्रुतिभ्यः पृथक्करणमित्यत एतच्छ्रुत्युक्तान्यथाऽनुपपत्त्येच्छासिद्ध्याऽस्यां श्रुतितया तदर्थागमकत्वात्प्रशंसाग्रहणं पृथक्करणं च सार्थकमित्यभिप्रेत्यान्यथाऽनुपपत्त्या तदवगतिमुपपादयति ॥ यदीत्यादिना ॥ प्रशंसात्वादिति । अयथार्थत्वादित्यर्थः । प्रशंसायामधिकोक्ते-

रपि दर्शनादिति भावः ॥ **याथार्थ्येति** । तथा च प्रशंसामात्रस्य याथार्थ्याभावेऽप्युक्तरूपप्रशंसाया याथार्थ्यान्नार्थासिद्धिरिति भावः ॥ **अन्यथेति** । अयथार्थत्वाविशेषादिति भावः । भाष्ये उक्तसमुच्चयार्थः कामश्रुतिभ्यश्चेति चशब्द इत्यभिप्रेत्य तत्प्रदर्शनपूर्वकं कामश्रुतेर्विशिष्यानुदाहरणात्काः कामश्रुतय इत्याशङ्कां च परिहरञ्ज्ञापकहेत्वनुगुणतयाऽपेक्षितं पूरयति ॥ **नेति** । ननु कामश्रुतिभ्य एवेत्येवशब्देन कामश्रुतीतरप्रमाणनिरासोक्तेः कथं तत्समुच्चयार्थतया चशब्दव्याख्यानमित्यतोऽर्थान्तरपरत्वेनैवशब्दस्य तद्व्यावर्तकत्वाभावान्न तद्विरोध इति भावेनैवशब्दस्य तदविरुद्धमर्थान्तरमाह ॥ **एवेति** । भाष्यकारीययुक्त्युपन्यासस्यानर्थक्यमाशङ्क्यार्थापत्तिश्रुत्योः सावकाशत्वेनेच्छासाधनत्वासम्भवेन तत्साधनार्थत्वान्न तदिति भावेन तयोः सावकाशत्वशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ **इच्छेति** । सावकाशत्वशङ्कां स्वयं प्रकारान्तरेण परिहरति ॥ **मुख्य इति** । तर्ह्यर्थापत्तिश्रुतिभ्यामेवेश्वरस्येच्छावत्त्वसिद्धेर्भाष्यकारीययुक्त्युपन्यासानर्थक्यमित्यतोऽन्यस्य तत्सावकाशत्वाभ्युपगमेन प्रवृत्तत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन तथा भाष्यं योजयति ॥ **मा वेति** । मुक्तादावित्यादिपदेन सुप्तमुग्धयोः परिग्रहः ॥ **साधयिष्यमाणत्वादिति** । कामस्य यत्राप्ताः कामा इत्यादिनाऽव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोरित्यादिना तृतीयस्य चतुर्थ इति शेषः ॥ **साधयितुं शक्यमिति** । क्षित्यादिकं दुःखादिमज्जन्यं कार्यत्वाद्घटवदित्यपि प्रयोगसम्भवादिति भावः ॥ **अतिप्रसङ्गभीरुणेति** । क्षित्यादेरिच्छादिमज्जन्यत्व इव बुद्धिमज्जन्यत्वेऽपि क्षित्यादिकं दुःखवज्जन्यं कार्यत्वादिति त्वदुक्तातिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वेनातिप्रसङ्गपरिहाराय तत्साधनत्यागे बुद्ध्यादिमज्जन्यत्वसाधनस्यापि परित्यागप्रसङ्गादिति भावः । ननु दुःखादिमज्जन्यत्वसाधने बाधेऽपि बुद्धिमज्जन्यत्वसाधने तदभावेन बाधाबाधकृतवैषम्यान्न कार्यत्वेन बुद्धिमज्जन्यत्वसाधने दुःखादिमज्जन्यत्वसाधनस्यापि प्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ **दुःखादीति** । तर्हि दुःखादिमज्जन्यत्वसाधने बाधेऽपीच्छावज्जन्यत्वसाधने तदभावेन बाधाबाधकृतवैषम्यादेवेच्छादिमज्जन्यत्वसाधनेन दुःखादिमज्जन्यत्वसाधनस्यापि साधनप्रसङ्ग इति सममेवेत्याह ॥ **सममिति** । मूले महातात्पर्ययुक्त्युपन्यासस्यानर्थक्यमाशङ्क्येच्छावत्त्वसाधकानुमानेष्वप्रयोजकताशङ्कापरिहाराय विपक्षे बाधकोपन्यासार्थत्वान्न तदिति भावेन तच्छङ्कानिवर्तकतयोत्तरमूलं योजयितुमप्रयोजकत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **निष्प्रयोजनेति चेदिति** । बुद्धिप्रयत्नाभ्यामेवोक्तरीत्या कर्तृत्वनिर्वाहादिति भावः । लोके

बुद्धिमत एव कर्तृत्वदर्शनात्तद्रहितस्य कर्तृत्वं लोकविरुद्धमिति शङ्कते ॥ **लोकेति** । तर्हीच्छावत एव लोके कर्तृत्वदर्शनात्तद्रहितस्य कर्तृत्वेऽपि लोकवैरूप्यमित्याह ॥ **तत्किमिति** ॥ **उदासीनस्येति** । इच्छारहितस्येत्यर्थः ॥ **प्रयत्नवत एवेति** । तस्यैवाख्यातार्थत्वेन निर्णीतत्वादिति भावः । एवञ्च न बुद्ध्याऽपि प्रयोजनमिति हृदयम् ॥ **तथात्व इति** । स्वतो विषयप्रवणत्व इत्यर्थः । बुद्धेरेव स्वभावतोऽर्थप्रवणत्वादिति भावः । न स्वतोऽर्थप्रवणत्वेऽपि प्रयत्नस्य बुद्ध्यभेदः प्रसज्यते । बुद्धित्वप्रयत्नत्वरूपजातिभेदेनैव तद्भेदोपपत्तेरिति परिहरति ॥ **न बुद्धित्वादिनेति** । उक्तजातिभेदस्यैव तत्प्रयोजकत्वं परेणाप्यङ्गीकारयितुं विपक्षे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **परेति** । परोपाधिकं विषयप्रवणत्वं ययोरिति बहुव्रीहिः । स्वभावतो विषयप्रवणत्वरहितयोरित्यर्थः । स्वभावतो विषयप्रवणत्वे प्रयत्नस्य तत्स्वभावकबुद्ध्यभेदप्रसक्त्या तदनभ्युपगमे परोपाधिकविषयप्रवणत्वे तत्स्वभावकेच्छाऽभेदप्रसक्त्या परोपाधिकविषयप्रवणत्वस्याप्यनभ्युपगन्तव्यत्वापत्त्या तदङ्गीकुर्वता परोपाधिकविषयप्रवणत्वेऽपीच्छात्वप्रयत्नत्वरूपजातिभेदेनैव तद्भेदस्य वाच्यतया तेनैव न्यायेन स्वतः प्रवणत्वेऽपि तस्य बुद्धित्वप्रयत्नत्वरूपजातिभेदादेव तद्भेदोपपत्तेर्न जातिभेदस्तत्र प्रयोजक इत्याखण्डलार्थः ॥ **तज्ज्ञानार्थमिति** । विषयविशेषसम्बन्धतया प्रयत्ने ज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ **अनादित्वादिति** । तथा च विषयविशेषसम्बन्धतया तदुत्पादस्यैवाभावान्न तदर्थता बुद्धेरिति भावः । ननु च प्रयत्नस्यानादित्वाभावेन विषयविशेषसम्बद्धतया तदुत्पादार्थत्वं बुद्धेर्भविष्यतीत्याशङ्क्य सादित्वेन प्रयत्नस्य विषयविशेषसम्बन्धतयोत्पादार्थं बुद्धिसापेक्षत्वात्तन्मात्रेण परतो विषयप्रवणत्वे तथा सत्यविशेषेण बुद्धेरपि सादित्वप्रसक्त्या स्वोत्पादककरणसापेक्षत्वात्परतो विषयप्रवणत्वं स्यादिति स्वतो विषयप्रवणत्वं भज्येतेत्याह ॥ **सादित्वेऽपीति** ॥ **पौर्वापर्याभावादिति** । प्रयत्नविषयसम्बन्धयोरिति शेषः । एतदेवोपपादयति ॥ **न हीति** । तथा सति विरम्यव्यापारप्रसक्तेरिति भावः ॥ **स्वरूपेति** । प्रयत्नस्वरूपग्राहकप्रमाणेनैव विषयसम्बन्धतया प्रयत्नज्ञानस्यापि सम्भवान्न तदर्थमपि बुद्धेरपेक्षेत्यर्थः । ननु प्रयत्नग्राहकप्रमाणस्य प्रयत्नेन संयुक्तसमवायरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वात्तद्ग्राहकत्वेऽपि तद्विषयेणाप्रत्यासन्नत्वेन तद्ग्राहकत्वासम्भवाद्विषयसम्बन्धतया तज्ज्ञानार्थं बुद्धिरपेक्षितैवेति कथं तन्न परतो विषयप्रवणत्वं प्रयत्नस्येत्यतस्तथा सति बुद्धिग्राहकप्रमाणस्यापि बुद्ध्या सह संयुक्तसमवायेन प्रत्यासन्नतया तद्ग्राहकत्वेऽपि तद्विषयेणाप्रत्यासन्नतया तद्ग्राहकत्वाभावेन विषयसम्बन्धतया,

बुद्धिज्ञानार्थं परापेक्षायाः सत्त्वेन प्रयत्नवद्बुद्धेरपि परतो विषयप्रवणत्वं स्यादित्याशयेनाह ॥ **बुद्धेरपीति** । न च ज्ञानस्वरूपग्राहकप्रमाणस्य विषयेण व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वात्तद्ग्राहकत्वमप्यस्त्येव । तथा च विषयसम्बन्धतया ज्ञानग्रहणस्यापि ज्ञानस्वरूपग्राहकेणैव सम्भवान्न तज्ज्ञानार्थमन्यापेक्षेति कथं तद्बुद्धेः परतो विषयप्रवणत्वप्रसञ्जनमिति वाच्यम् । तथा सति प्रयत्नस्वरूपग्राहकप्रमाणस्यापि प्रयत्नविषयेण सह प्रयत्नरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वेन विषयग्राहकतया विषयसम्बन्धतथा प्रयत्नग्रहणस्यापि तेनैव सम्भवान्न तदर्थमन्यापेक्षेति प्रयत्नस्यापि परतो विषयप्रवणत्वाभावापातात् । न च ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वात्तत्स्वरूपग्राहकस्य तद्ग्राहकत्वमुपपन्नं प्रयत्नस्य तु न प्रत्यासत्तित्वम् । तथा सति दशमप्रत्यासत्तिप्रसङ्गेन तन्नवत्वनियमव्याकोपप्रसङ्गात् । अतो न प्रयत्नग्राहकस्यापि तद्विषयग्राहकत्वमिति वाच्यम् । ज्ञानं प्रत्यासत्तिरिति मते ज्ञानपदेन सविषयकस्यैवोक्त्या प्रयत्नस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि तदाधिक्याप्रसङ्गात् । न चोपनायकतावच्छेदकं ज्ञानत्वमेव जातित्वेन लघुत्वात् । न तु सविषयकत्वमुपाधितया गुरुत्वात् । ततश्च कथं प्रयत्नस्योपनायकत्वमिति वाच्यम् । भिन्नविषयज्ञानसाधारणत्वेन ज्ञानत्वमात्रस्योपनायकतावच्छेदकत्वानुपपत्त्या स्वविषयज्ञानत्वमेव तथा वाच्यम् । तत्र च स्वविषयकत्वमेव तथाऽस्तु लाघवात् । तच्च प्रयत्नेऽपीति कथं न तस्योपनायकत्वम् । न च स्वविषयकत्वं नोपनायकतावच्छेदकम् । व्यापारानुबन्धिनीविषयतामादायात्मादावतिप्रसङ्गादिति स्वविषयज्ञानत्वमेव तथा वाच्यम् । तच्च न प्रयत्नस्येति शङ्क्यम् । स्वविषयकज्ञानत्वमेव नोपनायकतावच्छेदकम् । पक्षज्ञानादीनामप्युपनायकतापत्तेः । व्यापारानुबन्धिनीविषयतामादाय पक्षज्ञानस्यापि वन्हिविषयत्वात् । तस्माद्व्यापारानुबन्धिविषयकज्ञानत्वं तथा वाच्यम् । तथा च ज्ञानत्वं गुरुभूतमेवेति प्रयत्नस्याप्युपनायकत्वोपपत्तिः । ननु भवतु स्वविषयत्वमेवोपनायकतावच्छेदकम् । तथाऽपि न प्रयत्नस्योपनायकता सम्भवति । तस्य स्वविषयत्वाभावात् । प्रकाशस्य सतस्तदीयमात्रनिबन्धनस्वभावविशेष एव तद्विषयत्वमित्यात्मतत्त्वविवेकपर्यालोचनया तथैव लाभात् । अन्यथा प्रकाशस्य सत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न । प्रयत्नस्यापि सविषयकत्वव्यवहारेण तत्सिद्धेः । न च सविषयकज्ञानजन्यत्वेनैव सविषयकत्वव्यवहार इति वाच्यम् । वैपरीत्यापत्तेः । न चोपेक्षाज्ञानानुरोधान्न वैपरीत्यमिति वाच्यम् । ईश्वरप्रयत्नानुरोधात् । प्रयत्नस्यापि स्वाभाविकमेव सविषयत्वमिति तुल्यत्वात् । यदि चेश्वरे-

च्छायाः सविषयत्वं नास्त्येवेति मन्यसे तदोपेक्षाज्ञानेऽपि तन्नास्त्येवेति तुल्यमिति सङ्क्षेपः ।

अ०—मोक्षार्थाः श्रुतयो यस्मात्स च तस्य प्रसादतः ॥ उन्निनीषतिवाक्याच्च लोकदृष्ट्यनुसारतः ॥ इच्छानिमित्तको यस्मात्तदभावे कुतः श्रुतिः ॥ महातात्पर्यरहिता प्रमाणत्वं गमिष्यति ॥ याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकम् ॥ मानत्वमेति तत्रापि यत्सम्पूर्णप्रयोजनम् ॥ २-१-९ ॥

सु०—महातात्पर्ययुक्तेश्चेति यदुक्तं तदसत् । यदीश्वरो नेच्छावान्स्यात्तदा श्रुतिमहातात्पर्यविषयो न स्यादित्यत्र व्याप्त्यभावात् । इच्छारहितस्यापि धर्मादेस्तत्तच्छास्त्रमहातात्पर्यविषयत्वदर्शनात् । आपाद्यस्यानिष्टत्वाभावाच्चेत्यत उक्तं विवृणोति ॥ मोक्षार्था इति । यस्मात्कारणात्सर्वा अपि श्रुतयो मोक्षार्था मोक्षप्रयोजनास्तस्मात्तदभावे परमेश्वरस्येच्छाभावे तत एव मोक्षार्थताभावे श्रुतिस्तत्र महातात्पर्यरहिता स्यात् । तथा च कथं प्रमाणत्वं गमिष्यतीति योजना । मोक्षार्थत्वे किमीश्वरस्येच्छयेत्यत उक्तं स चेति । स च मोक्षस्तस्येश्वरस्य प्रसादतो यस्मात्तस्मात्तदभाव इति सम्बन्धः । तथाऽपीश्वरस्य प्रसादेन भाव्यं किमिच्छयेत्यतः प्रसादत इत्येतद्व्याख्यातमिच्छानिमित्तक इति । ईश्वरज्ञानादेव मोक्षसिद्धेः किं तत्प्रसादेनेत्यत उक्तं लोकेति । विमतो बन्धमोक्षः प्रभुप्रसादसाध्यो मोक्षत्वात् । शृङ्खलामोक्षवदित्यादिलोकदृष्टव्याप्त्युपेतानुमानानुसारत इत्यर्थः । न केवलमनुमानात्किन्त्वागमादपीत्युक्तमुन्निनीषतीति । एष ह्येव साधुकर्म कारयति । तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत इति वाक्याच्च । अत्र कर्मेत्युपलक्षणम् । उन्निनीषते ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति । यद्वा प्रसादशब्देनेच्छोच्यत इत्यत्र वाक्यमेतज्ज्ञापकम् । लोकदृष्ट्यनुसारत इत्येतदप्यस्यैवार्थस्य ज्ञापकमुक्तम् । श्रुतय इत्युपक्रम्य श्रुतिरित्येकवचनं कैमुत्यार्थम् । एकमपि वाक्यं न तत्र महातात्पर्यवत्स्यात् । किमुत सर्वाः श्रुतय इति । एतदुक्तं भवति । शास्त्रं हि साध्यसाधनभाववद्विषयप्रयोजनवत्तया व्याप्तम् । तत्र श्रुतीनां मोक्ष एव प्रयोजनम् । तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत इति वचनात् । मोक्षादन्यत्रात्यन्तिकदुःखप्रहाणायोगात् । स्वर्गादिप्रयोजनं भवदप्यवान्तरमेव न प्रधानम् । विषयस्तु परमेश्वर एव ।

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिवचनात् । धर्मादिकं त्ववान्तरप्रतिपाद्यम् । अभिप्रेतप्रयोजनसाधनं च विषयतामश्नुते । न च धर्मादिकं मोक्षसाधनम् । पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेः । अतो भगवत्येव मोक्षसाधनत्वात्सर्वश्रुतीनां महातात्पर्यम् । न चाव्यापृतात्साधनात्फलसिद्धिः । व्यापारश्च प्रसाद एव । न तु श्रुतिजनितं तज्ज्ञानं साक्षात्कारो वा । यस्य प्रसादादित्यादिवाक्यादुक्तानुमानाच्च। ज्ञानं तु प्रसादसाधनमिति न सम्बन्धानुपपत्तिः । प्रसादो नामेच्छाविशेषः । तथा सत्युन्निनीषते । तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठितावित्यादिश्रुतिभिर्यस्य प्रसादादिति श्रुतेरैकार्थ्यलाभात् । प्रसन्नोऽस्मीति प्रतीतौ परोपचिकीर्षाया एव स्फुरणात् । तथा च यदीश्वरो नेच्छावांस्तदा न प्रसीदेद्धटवत् । सामान्याभावे विशेषाभावनियमात् । प्रसादरहितश्च न मोक्षसाधनं स्यात् । यद्यत्र विवक्षितावान्तरव्यापाररहितं न तत्तत्र साधनमिति व्याप्तेः । मोक्षं प्रत्यसाधनं च न मोक्षशास्त्रतात्पर्यविषयः स्यात् । तथा च मोक्षप्रयोजनता श्रुतीनां हीयेत । न च विषयान्तरं प्रयोजनान्तरं चास्तीति विषयप्रयोजनशून्यत्वादप्रामाण्यमेवापद्येत । न च तदपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषस्य वाक्यस्योपपद्यते । अतोऽवश्यमुक्तेन क्रमेणेच्छावत्त्वं भगवतोऽङ्गीकरणीयमिति । ननु विषयाभावे स्यादप्रामाण्यम् । फलाभावे तु कथमप्रामाण्यापादनम् । न हि फलवत्त्वं प्रामाण्यम् । किन्तु याथार्थ्यमेवेत्युक्तम् । नापि प्रामाण्यस्य व्यापकम् । तृणादिदर्शनस्य प्रयोजनाभावेऽपि प्रामाण्याभ्युपगमादित्यत आह ॥ याथार्थ्यमेवेति । यद्यपि याथार्थ्यमेव मानत्वं न फलवत्त्वम् । नापि तेन व्याप्तम् । तथाऽपि वाक्यं प्रयोजकमेव मानत्वमेतीति युक्तमापादनम् । एतदुक्तं भवति । प्रामाण्यमात्रस्य प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्त्यभावेऽपि तद्विशेषस्य वाक्यप्रामाण्यस्यास्त्येव । पदानामिष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वात् । पदसङ्गतिग्रहणसव्यपेक्षस्यैव वाक्यस्य बोधकत्वात् । फलस्य विषयविशेषे वाक्यप्रामाण्यानिर्णयहेतुत्वाच्च । अतो व्यापकाभावे व्याप्यवाक्यप्रामाण्याभावापादनमुपपन्नमेवेति । ननु च महातात्पर्यगोचरस्य विषयस्य परमप्रयोजनस्य चाभावेऽप्यवान्तरविषयेण धर्मादिनाऽप्रधानप्रयोजनेन च स्वर्गादिना विषयप्रयोजनवती श्रुतिः प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह ॥ तत्रापीति । वाक्येऽपि निर्धारणे सप्तमी । प्रयोजनवत्त्वेऽपीति

वा। यद्वाक्यं सम्पूर्णप्रयोजनं महाप्रयोजनम् । उपलक्षणं चैतत् । प्रधानविषयं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यदिति श्रवणात्तदिति लभ्यते । सम्पूर्णप्रयोजनमिति चावर्तनीयम् । यानत्वमेतीत्यनुवर्तनीयम् । तथा चायमर्थः । नावान्तरविषयप्रयोजनाभ्यां वाक्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति । किन्तु यद्वाक्यं यन्महत्प्रयोजनमुद्दिश्य यं प्रधानं विषयं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तम् । तत्ताभ्यामेव प्रयोजनविषयाभ्यामुपेतं प्रामाण्यमश्नुते । तदभावेऽवान्तरप्रयोजनादेरप्यसिद्धेः । सिद्धौ वा तस्यैव प्राधान्यप्राप्तेः। वेदवाक्यं च मोक्षोद्देशेन परमेश्वरे महातात्पर्योपेतमित्युक्तम् । तत्तयोरेव विषयप्रयोजनयोरुपपत्तौ प्रमाणं स्यान्नान्यथेति ॥ २–१–९ ॥

टि०—मोक्षार्थी इत्युत्तरग्रन्थानर्थमाशङ्क्य प्रागुक्तमहातात्पर्ययुक्तिरूपाविपक्षे बाधकतर्कविवरणरूपत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्तर्कविवरणरूपतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ महातात्पर्ययुक्तत्वेति ॥ यदुक्तमिति ॥ व्याप्त्यभावादिति । विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वान्न विशेषव्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि सामान्यव्याप्तिरित्यत आह ॥ इच्छेति । अर्थशब्दस्य विषयापरपर्यायस्य बाधितत्वेन ग्रहणायोगात्प्रयोजनपरतया तं व्याचष्टे ॥ मोक्षप्रयोजना इति ॥ उन्निनीषतिशब्दोक्तस्य मोक्षहेतुप्रसादस्य कर्मसाध्यत्वानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणसम्बन्धानुपपत्तेश्चाह ॥ अत्रेति ॥ उपलक्षणमिति ॥ ईश्वरज्ञानस्येति शेषः। यद्यप्यत्र मूले श्रुतिप्रतीकग्रहणायोन्निनीषत इति वाक्याच्चेत्येवं वक्तव्यं तथाऽपि क्रियाफलस्यात्मगामितानिरासायोन्निनीषतीति परगामित्वसूचनेनार्थतस्तदनुवादः कृत इति ध्येयम् ॥ यद्वेति । इच्छानिमित्तक इत्यनेन प्रसादत इत्येतदिच्छयेति व्याख्यातम् । तत्र ज्ञापकमाह ॥ लोकदृष्ट्यनुसारत इति। उन्निनीषतिवाक्याच्चेति मूलयोजनामनेन सूचयति ॥ अस्यैवार्थस्येति ॥ प्रसादशब्देनेच्छोच्यत इत्यस्यैवार्थस्येत्यर्थः । प्रसन्नोऽस्मीति प्रतीतौ परोपचिकीर्षाया एवात्र प्रतीतेरिति भावः । उपक्रमोपसंहारयोरुभयत्रापि बहुवचनस्यैकवचनस्य वा प्रयोक्तव्यत्वाद्वैचित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं भाष्यकाराणामचातुर्यं प्रयोजनोक्त्या परिहरति ॥ श्रुतय इत्युपक्रमस्येति । कैमुत्यमेव व्यनक्ति ॥ एकमपीति । ननु तदभावे कुतः श्रुतिर्महातात्पर्यसहिता प्रमाणत्वं गमिष्यतीत्यनेन महातात्पर्ययुक्तिरूपविपक्षे बाधकतर्कविवरणं क्रियत इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । मोक्षसाधनत्ववर्णनस्यानर्थकत्वात्। न चाविषयत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । विषयतायां मोक्षसाधनताया

अप्रयोजकत्वेन तदभावस्य तदनापादकत्वात् । तत्प्रयोजनसाधनत्वस्य तद्विषयत्वप्रयोजनकत्वेऽपि वा तत्प्रयोजनासाधनत्वस्यैव तदविषयतोपपादकत्वेन तस्यैवापादकतया वर्णनीयत्वेन मोक्षसाधनत्वस्य तदनुपपत्तिरेव। न च मोक्षस्यैव श्रुत्यादिप्रयोजनत्वाद्युक्ता तदसाधनत्वस्यापादनतयोक्तिरिति वाच्यम् । प्रमाणाभावेन स्वर्गादिरूपप्रयोजनान्तरबलेन श्रुत्यादेर्मोक्षप्रयोजनकत्वासिद्धेः। अस्तु वा कथञ्चित्तत्प्रयोजनत्वम्। तथाऽपि शास्त्रविषयस्यैव मोक्षसाधनत्वावश्यम्भावादविषयस्य भगवतस्तदनवश्यम्भावाद्भगवतस्तत्तदसाधनत्ववर्णनासङ्गतिरेव । न च भगवत एव श्रुतिविषयत्वाभिप्रायेण तद्वर्णनमिति नासङ्गतिरिति वाच्यम् । प्रमाणाभावेन विषयान्तरसद्भावेन च भगवतस्तद्विषयत्वायोगात् । अस्तु वा भगवत एव विषयत्वमपि । तथाऽपि तस्य मोक्षसाधनत्वासिद्धेर्न तेन श्रुतितात्पर्यविषयत्वापादनं सम्भवति । न चात एव तदापादकतया तदभाव इतीच्छावत्त्वाभाववर्णनमिति वाच्यम् । मोक्षसाधनतायामिच्छाया उपयोगाभावेन तदभावेन तदापादनायोगात् । न च प्रसादरूपभगवद्व्यापारसम्पादकतयाऽस्त्येवेच्छावत्त्वस्यापि मोक्षसाधनत्वे उपयोग इति वाच्यम् । अव्यापृतस्यापि भगवतः साधनत्वसम्भवेन तद्व्यापारस्यैवानपेक्षितत्वात् । व्यापृतस्यैव भगवतः साधनत्वावश्यम्भावेऽपि श्रुतिजनितविज्ञानस्यैव वा भगवत्साक्षात्कारस्यैव वा भगवद्व्यापारत्वसम्भवेन प्रसादस्यैव व्यापारत्वमित्यस्य निर्निबन्धनत्वाच्च । प्रसादस्य व्यापारत्वे शास्त्रस्य प्रयोजनसम्बन्धाभावापातेनानुपादेयत्वप्रसङ्गाच्च । कथञ्चित्सम्बन्धेनोपपादनेन प्रसादस्यैव व्यापारत्वाश्रयणेऽपि नेच्छासिद्धिः । इच्छारहितस्यापि भगवत उक्तयुक्तिसिद्धप्रसादरूपव्यापारमात्रेणैव मोक्षसाधनत्वनिर्वाहात् । न चेच्छारूपत्वात्प्रसादस्य तत्सिद्धाविच्छावत्त्वमेव सिध्यतीति वाच्यम् । नियामकाभावेन प्रसादस्य तद्रूपत्वासम्भवात् । भावेऽपि वेच्छारहितत्वेन प्रसादराहित्यापादनानुपपत्तिरेव । प्रयोज्यप्रयोजकभावाप्रतीतेः । कथञ्चिदुपपत्तावपि भगवति महातात्पर्यराहित्येन प्रसादराहित्यापादनार्थं श्रुत्यप्रामाण्यापादनं निर्बीजमेव । विषयान्तरं प्रयोजनान्तरं वाऽऽदाय प्रामाण्यसम्भवात् । आपाद्यस्याप्रामाण्यस्येष्टत्वादिष्टापत्तिश्चेति कथमस्योक्ततर्कविवरणरूपत्वमित्यत उक्तसर्वाक्षेपपरिहारेण विवरणरूपतामुपपादयितुमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । तत्र तावन्मोक्षसाधनत्वेन महातात्पर्यविषयत्वापादनमुपपादयितुं विषयप्रयोजनयोः साध्यसाधनभावनियमं तावत्सूचयति ॥ शास्त्रं हीति । साध्यसाधनभवती ये विषयप्रयोजने तद्वत्तयेत्यर्थः । यस्य शास्त्रस्य यत्प्रयोजनं तद्यज्ज्ञानाद्भवति स तस्य

विषय इति नियमः । अन्यथा विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धो न स्यात् । तथा च तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न भवेदिति । श्रुतेर्मोक्षप्रयोजनकत्वाक्षेपं परिहरति ॥ **तत्रेति** । श्रुतिर्हि महाशास्त्रं वेदशास्त्रात्परं नास्तीति वचनात् । तस्य च महापुरुषार्थेनैव प्रयोजनेन भवितुं युक्तम् । मोक्षश्च महापुरुषार्थः । धर्मार्थकामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव हि मुख्यस्तस्मादिति श्रुतेः । अतः स एव तस्य प्रयोजनमिति भावः । न केवलं मोक्षस्य श्रुतिप्रयोजनत्वमुक्तरीत्या सम्भावितं किन्तु श्रुतमपीत्याह ॥ **तेषामिति** । नन्वेतच्छ्रुत्यनुरोधेन दुःखनिवृत्त्यर्थत्वप्राप्तावपि न मोक्षार्थत्वसिद्धिरिति नैतच्छ्रुत्युपन्यासः सङ्गत इत्यत आह ॥ **मोक्षादन्यत्रेति** । श्रुतौ यद्यप्यान्तिकत्वं न श्रुतं तथाऽपि प्रशब्दप्रयोगलब्धस्यार्थस्यानुवादोऽयमिति द्रष्टव्यम् । भगवतो विषयत्वाक्षेपं परिहरति ॥**विषयश्चेति** । तर्हि धर्मादिसाधकमानान्तराभावात्तदसिद्धिप्रसङ्ग इत्यत ईश्वरस्यैव महातात्पर्यविषयत्वेऽपि धर्मादेरेवावान्तरतात्पर्यविषयत्वमस्त्येवेति न तदसिद्धिप्रसङ्ग इत्याह ॥ **धर्मादिकमिति** । अवान्तरं तत्परत्वं तदन्यदिति श्रुतेरिति भावः । ईश्वरस्य श्रुत्यवष्टम्भेन श्रुतिविषयतामुपपाद्य युक्त्याऽप्युपपादयति ॥**अभिप्रेतेति** ॥ **मोक्षसाधनत्वादिति** । बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । कैवल्यदः परंब्रह्म विष्णुरेव न संशय इति श्रुतेरिति भावः । अव्यापृतस्यैव साधनतोपपत्तेः किं व्यापारेणेत्याक्षेपं परिहरति ॥ **न चेति** । अयमर्थः । साधनं द्विविधं सिद्धमसिद्धं च । तत्रासिद्धमुत्पाद्यं फलकामेन । यथा यागादि सिद्धं तु सव्यापारीकरणीयम् । यथा कुठारादि । सिद्धं च साधनं भगवानिति व्यापृतादेव तस्मात्फलसिद्धिर्नाव्यापृतादिति न केवलस्य फलसाधनत्वमिति । व्यापारान्तरेण प्रसादस्यान्यथासिद्धिं परिहरति ॥ **व्यापारश्चेत्यादिना** । कुतः श्रुतिजनितभगवज्ज्ञानाद्यवधीरणेन प्रसादस्यैव व्यापारत्वाग्रह इत्यत आह ॥ **तस्येति** ॥ **उक्तानुमानाच्चेति** । विमतो बन्धमोक्षः प्रभुप्रसादसाध्यो मोक्षत्वाच्छृङ्खलामोक्षवदित्युक्तानुमानाच्चेत्यर्थः । नन्वेवं सति विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धानुपपत्तिः प्रसज्यते । यस्य हि शास्त्रस्य यत्प्रयोजनं तद्यज्ज्ञानाद्भवति स एव तस्य विषय इत्यादिना शास्त्रप्रयोजनयोर्ज्ञानद्वारकसम्बन्धसिद्धेः प्रकृते च प्रसादस्य शास्त्रप्रयोजनसाधनत्वेन भगवतो मोक्षसाधनज्ञानविषयत्वालाभादित्यत आह ॥ **ज्ञानं त्विति** । यद्वा ननु ज्ञानस्याव्यापारत्वे तमेवमिति वाक्योक्तमोक्षज्ञानस्य मोक्षसम्बन्धो न स्यात् । प्रसादस्यैव व्यापारत्वाभ्युपगमादित्यत आह ॥ **ज्ञानं त्विति** ।

सम्बन्धानुपपत्तिर्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानुपपत्तिर्नेत्यर्थः ॥ **प्रसादो नामेति** । तत्स्वरूपकथनेनेच्छामात्रस्यानादितया नित्यसिद्धत्वेऽपीच्छाविशेषस्यानभिव्यक्त्यादिसूचनेन ज्ञानप्रसादयोः साध्यसाधनभाव उपपादित इत्यवधेयम् । प्रसादस्येच्छारूपत्वे नियामकाक्षेपं परिहरति ॥ **तथा सतीति** । एवमर्थापत्तिः प्रमाणत्वेनोक्ता प्रसादस्येच्छारूपत्वे प्रत्यक्षमप्याह ॥ **प्रसन्नोऽस्मीति** । इच्छारहितत्वेन प्रसादराहित्यापादनस्य निर्बीजत्वेनानुत्थानं परिहरति ॥ **तथा चेति** । बीजमाह ॥ **सामान्याभाव इति** ॥ **एवं तदभावे तदभाव इति** । आवृत्त्याद्याश्रयणेच्छारहितत्वेन प्रसादरहितत्वापादनं मूलाभिप्रेतं समर्थितम् । इदानीं तदभावे प्रसादरहितत्वे तदभावो मोक्षसाधनत्वं न स्यादित्यावृत्त्याद्याश्रयणेन मूलाभिप्रेतमापादनं तन्मूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावादयुक्तमित्याशङ्क्य दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्तेरसम्भवेऽपि सामान्यव्याप्तेरविकलत्वान्न तन्मूलकापादनानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यापादनप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं सामान्यव्याप्तिमुपपादयति ॥ **प्रसादरहितश्चेति** । तदभावे मोक्षसाधनत्वाभावे श्रुतिर्महातात्पर्यरहिता स्यादित्यापादितां श्रुतितात्पर्यविषयत्वानुपपत्तिमापाद्य स्वरूपवर्णनपूर्वकमनुवदति ॥ **मोक्षं प्रत्यसाधनं चेति** । अत्रापि यद्यं प्रत्यसाधनं तत्तत्सकलशास्त्रमहातात्पर्याविषय इति सामान्यव्याप्तिरनुसन्धेया । ननु मोक्षप्रयोजनकशास्त्रमहातात्पर्यविषयत्वाभावो नानिष्ट इति कथं तदापादनमित्यतः प्रमितस्य श्रुतीनां मोक्षप्रयोजनकत्वस्य हानिरूपानिष्टान्तरप्रसञ्जकत्वादनिष्टत्वमित्यभिप्रेत्य मोक्षार्थाः श्रुतय इति पूर्ववाक्यसूचितमनेन प्रसञ्जनीयमाह ॥ **तथा चेति** । ननु श्रुतीनां मोक्षप्रयोजनकत्वहानिरपि नानिष्टेत्यतः श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गरूपानिष्टान्तरप्रसञ्जकत्वादनिष्टत्वं तस्या इत्याशयेन तदभावे कथं प्रमाणत्वं गमिष्यतीति भाष्यखण्डसूचितमनया प्रसञ्जनीयमापाद्यं दर्शयितुं विषयप्रयोजनविशेषाभावेऽपि विषयान्तरस्य प्रयोजनान्तरस्य च सम्भवे निर्विषयत्वाद्यप्रसङ्गान्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यतो न केवलं तदभाव इत्यनेनेश्वरविषयकत्वमोक्षप्रयोजनकत्वाभावमात्रपरिग्रहः । किन्नाम विषयान्तरप्रयोजनान्तरयोरप्यभावपरिग्रहः । तथा च सर्वथा निर्विषयत्वनिष्प्रयोजनत्वसिद्ध्या युक्तमप्रामाण्यापादनमित्याशयवांस्तदभाव इत्येतत्सूचितविषयप्रयोजनान्तराभावमनुवदन्नप्रामाण्यप्रसञ्जनमाह ॥ **न चेति** । ननु वेदस्य प्रामाण्यमस्त्येवेति नेदमप्यनिष्टमित्यत आह ॥ **न चेति** । कुतो नेत्यत उक्तमपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । अप्रामाण्यस्य दोषजन्यत्वाद्वाक्ये च स्वाभाविकदोषाणामभावेन पुरुषदोष-

निबन्धनानामेव तेषामवश्याश्रयणीयत्वात् । यस्य स्वतन्त्रो वक्ता पुरुषस्तिष्ठति तत्र तद्दोषनिबन्धनानां दोषाणां सम्भवेऽपि वेदस्यापौरुषेयत्वेन तत्र पुरुषदोषनिबन्धनाभावात्कारणाभावे च कार्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वादप्रामाण्याभावनिश्चयान्नाप्रामाण्यं तस्य युक्तमङ्गीकर्तुमिति भावः । ननु याथार्थ्यमेवेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च फलवत्त्वस्य वाक्यप्रामाण्यव्यापकतोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च व्यापकाभावेन व्याप्यस्य प्रामाण्यस्याभावव्युत्पादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । व्यापकाभावेन व्याप्याभावसाधनस्य प्रकृतोपयोगादर्शनादित्यतः प्रागुक्तस्य निष्प्रयोजनत्वेन वेदप्रामाण्यस्य समर्थनार्थत्वान्नानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य तदनुपपत्तिशङ्कापरिहारकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं निष्प्रयोजनत्वेनाप्रामाण्यापादनानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **पदानामिति**। एतच्च प्राथमिकबालव्युत्पत्तिहेतुजिज्ञासोत्थापकतयेष्टसाधनत्वस्य तत्रोपयोगाभिप्रायेणोक्तं पदसङ्गतिग्रहणसव्यपेक्षस्यैवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवगमादिति भावः ॥ **फलस्येति** । तात्पर्यलिङ्गत्वात्तस्येति भावः । तत्रापीत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य महाप्रयोजनस्य प्रधानविषयस्य च वाक्यस्य महाप्रयोजनसाधनविषयोपेतत्वेनैव प्रामाण्यमित्यर्थप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन किं तदर्थप्रतिपादनेनापीत्यतोऽवान्तरप्रयोजनाप्रधानविषयाभ्यामेव प्रामाण्यसम्भवान्न मोक्षाद्यर्थत्वाभावेऽपि शास्त्राप्रामाण्यमित्याशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेनोक्तशङ्कानिवर्तकतया मूलं योजयितुमवान्तरप्रयोजनादिना तत्प्रामाण्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु चेति** । सम्पूर्णप्रयोजनवाक्यं प्रति वाक्यस्याधिकरणत्वाभावेन वाक्येऽपीति सप्तम्यनुपपत्तिमाशङ्क्य नेयमाधिकरणसप्तमी किन्तु वाक्यानां मध्ये यत्सम्पूर्णप्रयोजकं वाक्यमिति गोषु कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरेत्यादिवन्निर्धारणसप्तमीति नानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **निर्धारण इति** । अवान्तरविषयप्रयोजनाभ्यां वाक्यस्य प्रामाण्यशङ्कायां महाप्रयोजनविषयाभ्यामुपेतमेव वाक्यं प्रमाणमिति वक्तव्यम् । महाप्रयोजनस्येव महाविषयस्यापि तत्प्रामाण्यनिर्वाहकस्य पूर्वं समर्थितत्वात्तत्कथं महाप्रयोजनमित्येकदेशोक्तिरित्यत एकदेशप्रयोगेऽपि विशिष्टस्य ज्ञातुं शक्यत्वाद्भाष्ये एकदेशोक्तिर्न तु तन्मात्रस्य प्रामाण्यनिर्वाहकत्वाभिप्रायेणेति नानुपपत्तिरिति भावेन भाष्यमुपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** ॥ **लभ्यत इति** । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादिति भावः । वक्ष्यमाणं वेदवाक्यं च मोक्षोद्देशेन परमेश्वरे तात्पर्योपेतमित्युपनयस्यापि भाष्या-

रूढतालाभायाह ॥ सम्पूर्णप्रयोजनमिति ॥ चावर्तनीयमिति । अत्रापि पूर्ववदुपलक्षणत्वमनुसन्धेयम् ॥ अनुवर्तनीयमिति । पूर्ववाक्यादिति शेषः । अन्यथा साकाङ्क्षतया वाक्याभासत्वप्रसक्तेरिति भावः । कथमेतावतोक्ताक्षेपपरिहार इत्यतः श्रुतोपलक्षितऊध्याहृतानुवर्तितपदानां सम्बन्धं प्रदर्शयन्नुक्ताक्षेपपरिहारमाह ॥ ततश्चेति । इतीत्यस्यायमर्थ इति पूर्वेणान्वयः ॥ २-१-९ ॥

अ०—॥ ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ वैषम्यं चैव नैर्घृण्यं वेदाप्रामाण्यकारणम् ॥ नाङ्गीकार्यमतोऽन्यत्तु न वैषम्यादिनामकम् ॥ २-१-१० ॥

सु०—॥ ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ प्राणिनां विविधान्देहेन्द्रियविषयांस्तत्फलं च सुखदुःखलक्षणमुत्पादयन्नीश्वरः किं तदीयं धर्माधर्मरूपं कर्मापेक्षते न वा । आद्ये तस्य स्वातन्त्र्यप्रच्युतिः । द्वितीये निर्निमित्तं कांश्चित्सुखयन्विषमः स्यात् । कांश्चिद्दुःखयन्निर्घृणः स्यात् । इत्युभयथा न तस्य सर्वकर्तृत्वमित्येव पूर्वपक्षोऽत्राधिकरणे निराक्रियते । तत्र तावदाद्येन सूत्रेण कर्मादिसापेक्षस्य कर्तृत्वमभ्युपेत्य वैषम्यनैर्घृण्ये परिहृते । अपेक्षणीयं कर्मादीश्वरायत्तं न वा । नेति पक्षे सर्वकारणत्वहानिः । आद्ये निर्निमित्तं विषमाणां कर्मणां कारयितुर्वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याक्षिप्य कर्मादीनामनादिताभ्युपगमेन समाधानमुक्तं न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादिति सूत्रेण । एवं तर्हि कर्मादिसापेक्षस्य स्वातन्त्र्यं न स्यादित्याशङ्क्योक्तमुपपद्यते चेति । कर्माद्यपेक्षस्यापि तस्य स्वातन्त्र्यमुपपद्यते । कर्मादिसत्तादेरपि तदधीनत्वस्यारम्भणाधिकरणे समर्थितत्वात् । न हि स्वाधीनसत्तादिकमपेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यप्रच्युतिर्युक्तेति । एवं तर्हि तदपेक्षा नामानपेक्षैव । तथा च पुनर्वैषम्याद्यापत्तिरित्याशङ्क्योक्तमुपलभ्यते चेति । उपलभ्यते हीश्वरस्येदृशं वैषम्यं निर्घृणत्वं च प्रमाणैः । अतो नेदमनिष्टमिति । तदिदमयुक्तम् । वैषम्यनैर्घृण्ये हि वस्तुतो दूषणे न वा । आद्ये कथमन्ततोऽप्यङ्गीक्रियेते । द्वितीये प्रथममेवाङ्गीकार्ये । किं सापेक्षतापक्षं कक्षीकृत्य तत्र दूषणपरिहारक्लेशेन । तथा च वक्रबन्धकरीतिरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ वैषम्यमिति । द्विविधं खल्विदं वैषम्यं निर्घृणत्वं च । एकं कर्माद्यनपेक्षता-

प्रयुक्तम् । अपरं तु सापेक्षत्वेऽपि कर्मादिसत्तादेरपीश्वराधीनत्वमयुक्तम् । तत्राद्यं वेदाप्रामाण्यकारणत्वेन दूषणत्वादीश्वरस्याङ्गीकर्तुमुचितम् । वेदो हि धर्मं सुखसाधनमधर्मं च दुःखसाधनमाह ॥ तत्र यदीश्वरो धर्माधर्मावनपेक्ष्य विषमो निर्घृणश्च स्यात् । तदा वेदोदितं धर्माधर्मयोः सुखदुःखसाधनत्वमसत्स्यात् । तथा च तस्य कथं प्रामाण्यं स्यात् । अतः सूत्रकारेण कर्मादिसापेक्षतापक्षमुररीकृत्य तत्परिहृतम् । अतोऽन्यत्तु द्वितीयं वैषम्यं नैर्घृण्यं च न वैषम्यादिनानर्कं दूषणरूपं न भवतीति यावत् । तथा हि । वैषम्यादिकं तावन्न स्वरूपेण दोषः किन्तु दोषहेतुतया । न चेदं वेदाप्रामाण्यकारणम् । कर्मादिसापेक्षत्वाङ्गीकारात् । नापि जीवानामिवेश्वरस्य प्रत्यवायहेतुः । तदभावात् । अतोऽदूषणत्वादङ्गीकृतं सूत्रकृतेति न कश्चिद्दोषः । तथा च भाष्यम् । न च पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोष इति ॥ २-१-१० ॥

टि०—॥ ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ ननूत्तरभाष्यस्य गतार्थता निरासायैतदधिकरणव्यावर्त्यपूर्वपक्षदर्शनेनाधिकरणारम्भसमर्थनार्थत्वाभावात् । सूत्रव्याख्यानरूपत्वस्य वाऽभावाच्च वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तदाभावेऽप्यधिकरणशरीरे प्रसक्तानुपपत्तिपरिहारार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेनाधिकरणशरीरे प्रसक्तानुपपत्तिपरिहारकतया तद्योजयितुं भाष्यानुसारेणैतद्व्यावर्त्यपूर्वपक्षप्रदर्शनपूर्वकमधिकरणस्वरूपं दर्शयति ॥ **प्राणिनामिति** ॥ **उभयथेति** । आद्येऽस्वातन्त्र्याद्द्वितीये च वैषम्यादिदोषत्वादिति भावः ॥ **आरम्भणाधिकरण इति** । द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतना धृतिः । यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति श्रुतेरित्यादिनेति शेषः । अस्तु कर्मादीनां सत्त्वस्यापि भगवदधीनत्वम् । तथाऽपि तत्सापेक्षस्य भगवतो न स्वातन्त्र्यं स्वतन्त्रश्च सापेक्षश्चेत्यस्य विप्रतिषिद्धत्वादित्यतो भवेदेवं स्वातन्त्र्यप्रच्युतिर्यदि तदपेक्षा तेन विना करणे कुलालादेरिव शक्त्यभावनिबन्धना स्यात् । न चैवम् । किन्नाम स्वेच्छाधीनैवेति न स्वातन्त्र्यहानिरित्याह ॥ **न हीति** ॥ **प्रमाणैरिति** । स कारयेत्पुण्यमथाऽपि पापं न तावता दोषवानीशिताऽपीत्यादिप्रमाणैरित्यर्थः । एवमधिकरणशरीरं प्रदर्श्य तत्रानुपपत्तिमुद्भावयति ॥ **तदिदमयुक्तमिति** ॥ आद्य इति । दुष्टापादानस्य पराजयहेतुत्वादिति भावः ॥ **बकबन्धरीतिरिति** । बकबन्धसमानन्याय इत्यर्थः । बकग्रहणे क उपाय इति केनचित्पृष्टे खरतरदिनकरसम्पर्कद्रुततन्मस्तकनिहितनवनीतबिन्दुभिर्नयनयोः पूर्णतायां तद्ग्रहणं सुकरमिति कश्चित्प्रतिपादयति । न च तदुपपद्यते । बकग्रहणमन्त-

रेण तन्मस्तक नवनीतप्रतिक्षेपानुपपत्तेस्तस्मिन्गृहीते तु पुनस्तस्मिन्मस्तके नवनीतप्रक्षेपोऽपि मुधैवेति न्यायाभिप्रायः। आद्यस्य वेदाप्रामाण्यकारणत्वमुपपादयति ॥ **वेदो हीति** ।: वैषम्यं नैर्घृण्यं च वैषम्यादिनामकं नेति विप्रतिषिद्धमित्यतो नात्र वैषम्यादेर्वैषम्यादिनामकत्वं नेति यथाश्रुतेऽर्थे तात्पर्यं येन विप्रतिषेधः स्यात्किन्तु दूषणं न भवतीत्यत्रैवेति नानुपपत्तिरित्याह ॥ **दूषणरूपं न भवतीति यावदिति** ॥ **न स्वरूपेणेति** । अतिप्रसङ्गादिति भावः। तर्हि कथं तयोर्दोषत्वमिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥**दोषहेतुतयेति** । दोषान्तरोन्नायकतयेत्यर्थः। अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि दोषान्तरोन्नायकतयैव दोषत्वमित्यतस्तदभावान्नेत्यभिप्रेत्यैतदुन्नेयदोषः किं वेदाप्रामाण्यरूपोऽभिमत उत प्रत्यवायापरपर्याय इति विकल्पौ हृदि निधायाद्यमनूद्य प्रतिषेधति ॥**न चेति** । धर्माधर्मादेः सुखदुःखहेतुत्वप्रतिपादकवेदाप्रामाण्यं न चेत्यर्थः। न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रस्याप्रामाण्याप्रसङ्गेऽपि समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यादिशास्त्राप्रामाण्यपरिहारात्तदापादकतया दोषत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । अनादिसिद्धयोग्यताद्यनुसारित्वस्यैव तत्र समशब्दार्थत्वादित्याशयात्। द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥**नापीति** ॥ **तदभावादिति** । ईश्वरस्य विधिनिषेधातीतत्वादिति भावः। वैषम्यादेः स्वरूपेण न दोषत्वं किन्तु दोषान्तरोन्नायकतयैवेत्युक्तम्। तत्र भाष्यं प्रमाणयति ॥ **तथा चेति** । भाष्यमप्युक्ताभिप्रायमेव स्वरूपेण दोषतायां न चेत्पुनर्वैषम्याद्यापात इत्येवावक्ष्यदिति भावः। यद्वा ननु मूलेऽतोऽन्यत्तु न वैषम्यादिनामकमिति वैषम्यादिशब्दवाच्यमेव तन्न भवतीत्युक्तम्। एवञ्च दूषणं न भवतीति व्याख्यानं निर्बीजमित्यतो भाष्ये दोषत्वमाशङ्क्य परिहारादत्रापि तथैव व्याख्यानं युक्तमित्याह ॥ **तथा चेति** ॥२–१–१०॥

अ०—॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ **यदधीना गुणाश्चैव दोषा अपि हि सर्वशः ॥ गुणास्तस्य कथं न स्युः स्युर्दोषाश्च कथं पुनः ॥ सर्वधर्मोपपत्तेस्तद्वाक्यैरपि हि तादृशैः ॥ निर्दोषाशेषगुणको निर्णीतो भगवान्हरिः ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २–१ ॥ छ ॥**

सु०—॥ **ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ** ॥ **सर्वे चेतना अपूर्णगुणा दोषिणश्च दृष्टास्तद्दृष्टान्तेन चेतनत्वादीश्वरस्यापि समासव्यासाभ्यामपरिपूर्णगुणत्वं दोषित्वं च स्यादिति पूर्वपक्षोऽत्राधिकरणे निरस्यते। तदिदमस्पष्टं भाष्ये। चशब्दसमुच्चितायाः श्रुतेरेवादा-**

हतत्वात् । युक्तेरव्युत्पादनात् । अतः स्पष्टं व्याचष्टे ॥ यदधीना इति । चापिशब्दावन्योन्यसमुच्चये । एवशब्दस्य यदधीना एवेत्यन्वयः । हिशब्दः सर्वस्य भगवदधीनतायां श्रुत्यादिप्रसिद्धिं द्योतयति । कथमित्याक्षेपे । द्वेधा हि वस्तु न प्राप्यते । तत्र स्वातन्त्र्याभावाद्वा प्रेप्साभावाद्वा । द्वेधा च न हीयते । स्वातन्त्र्याभावाद्वा । जिहासाभावाद्वा । अस्ति तावदीश्वरस्य सर्वत्र स्वातन्त्र्यम् । अस्ति च मया सर्वदानन्दादिगुणवता दुःखादिदोषवर्जितेन भाव्यमितीच्छा प्रेक्षावत्त्वात् । अतः कथं तस्यानन्दादिगुणपूर्णत्वं दुःखादिसर्वदोषदूरत्वं न भवति । अत्रैते प्रयोगाः । ईश्वरः सकलगुणपूर्णः सर्वदोषदूरश्च । स्वतन्त्रत्वात् । व्यतिरेकेण यज्ञदत्तवत् । ईश्वरो विप्रतिपन्नगुणवान् । तत्र प्रेप्सावत्त्वे सति स्वतन्त्रत्वात् । यो यत्र प्रेप्सावत्त्वे सति स्वतन्त्रः स तद्वानन्यथा सम्प्रतिपन्नः । ईश्वरो न विमतदोषवान् । तज्जिहासुत्वे सति स्वतन्त्रत्वात् । यो यत्र जिहासावत्त्वे सति स्वतन्त्रः स तदभाववान् । यथा सम्मत इति । तदेवमुक्तप्रकारेण सर्वेषां धर्माणां गुणानां दोषाभावानां च सम्बन्धिन्यास्तत्प्रतिपादिकाया उपपत्तेस्तादृशैः सर्वगुणपूर्त्यादिरुपपादकः । हिशब्दस्तेषां गुणाः श्रुता इत्यादीनां प्रसिद्धतां सूचयति । तदनेन स्वपक्षे प्रमाणमभिदधतैव परकीययुक्तीनां कालात्ययापदिष्टत्वं स्वातन्त्र्याभावोपाधिदुष्टत्वं चोक्तं भवतीति ॥ २–१–११ ॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमचरणः पर्यवसितः ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमचरणः समाप्तः ॥ २–१ ॥ छ ॥

टि०—॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ॥ समासव्यासाभ्यामिति । ईश्वरो न सर्वगुणपूर्ण इतीश्वरो दोषीति च सङ्क्षेपः । ईश्वरो न ज्ञानवान्न सुखवानितीश्वरो दुःखवांश्चिन्तावानित्यादिविस्तरश्चेत्येवं सङ्क्षेपविस्तराभ्यामित्यर्थः । अत एव सिद्धान्ते ईश्वरः सकलगुणपूर्णः सर्वदोषविदूरश्चेति सामान्यत ईश्वरो विप्रतिपन्नगुण ईश्वरो न विप्रतिपन्नदोषवानिति विस्तरतश्च गुणसाधनदोषनिराकरणे वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ अन्योन्यसमुच्चय इति । तथा च नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः । तर्हीतरव्यावृत्त्यर्थैवशब्दविरोध इत्यतस्तस्य भिन्नक्रमत्वान्न तद्विरोध इत्याह ॥

एव शब्दस्येति ॥ **आक्षेप इति** । उत्तरत्र परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः । आद्यहेतौ यो यत्र स्वतन्त्रः स तद्वानित्येनोक्ते दोषे स्वतन्त्रस्य तद्वत्त्वाभावाद्व्यभिचारः स्यादित्यतः सत्यन्तं विशेषणम् । द्वितीयहेतावपि गुणेषु स्वतन्त्रस्य तदभाववत्त्वाभावेन व्यभिचारः स्यादित्यतः सत्यन्तं विशेषणम् । जीवे व्यभिचारवारणायोभयत्र विशेष्यभागः । उभयत्र विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तदसम्भवात्सामान्यव्याप्तिप्रदर्शनमिति मन्तव्यम् । सूत्रभाष्ययोः षष्ठीसमासो विवक्षित इत्यभिप्रेत्य तथाविग्रहं दर्शयन्सर्वधर्मोपपत्तेरित्यादिभाष्यं योजयति ॥ **तदेवमित्यादिना** । सर्वधर्मोपपत्तेरित्यतःपरस्य तदित्यस्यानुवादेन तेनेत्यर्थमभिप्रेत्यैवमुक्तप्रकारेणेति तात्पर्यार्थकथनम् । धर्माणामिति षष्ठीसम्बन्धमात्र इत्युभिप्रेत्योक्तं सम्बन्धिन्या इति । तस्यैव सम्बन्धस्य विशेष्यप्रदर्शनं तत्प्रतिपादिकाया इति । तादृशैरिति वाक्यविशेषणस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह॥**तादृशैरित्यादि-स्वातन्त्र्याभावेति** । न च चेतनत्वेनापरिपूर्णगुणत्वादेरिव स्वातन्त्र्याभावरूपोपाधेरपि पक्षे साधने सौलभ्येन साधनव्यापकत्वांशायमुपाधिरिति वाच्यम् । अस्या अपि युक्तेः स्वातन्त्र्यबोधकश्रुतियुक्तिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वेन पक्षे साधनासम्भवादित्यत्र तात्पर्यात् ॥ २–१–११ ॥

॥ सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वानिष्टनिवारकम् ॥ जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ १ ॥ विद्वन्मत्तेभकुम्भाद्रिविपाटनविचक्षणः ॥ विद्याधीशनृसिंहो मे गुरुर्नित्यं भवेन्मुदे ॥ २ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते यस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ ३ ॥

॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २–१ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः ॥